

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Δ. Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ

**«Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ»**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

Ημερομηνία αίτησης του υποψηφίου: 16-5-2008

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 10/ 25 – 6 – 2008 και 3/ 10 – 4 - 2013

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Κορδώσης Μιχαήλ, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη

Σταυράκος Χρήστος, Αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Μαντάς Απόστολος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 2/ 22 – 1 - 2014

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Κορδώσης Μιχαήλ, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Κωνσταντινίδης Κωνσταντίνος, καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Αλεξιάκης Αλέξανδρος, καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Σταυράκος Χρήστος, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Μαντάς Απόστολος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Νικολάου Γεώργιος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Παναγοπούλου Αγγελική, λέκτορας του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης : 28 Μαρτίου 2014 Βαθμός «Άριστα»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμών του συγγραφέα (N.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).»

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η βυζαντινή πόλη της Λακεδαιμονίας είναι γνωστό ότι αναδείχθηκε σε μείζον διοικητικό και οικονομικό κέντρο του νότιου τμήματος της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου. Τα πρώτα σημάδια της ανάπτυξης και της ευημερίας της πελοποννησιακής αυτής πόλης ανιχνεύονται ήδη από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, οπότε εντοπίζονται οι πρώτες μαρτυρίες για την πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πνευματική της ζωής. Οι μαρτυρίες αυτές αντλούνται κυρίως από αγιολογικά κείμενα του 10^{ου} και 11^{ου} αιώνα, που επιβεβαιώνονται, μεταξύ άλλων, από τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα, όπως και από την κυκλοφορία σημαντικού αριθμού νομισμάτων.¹ Σε κάθε περίπτωση, η προαγωγή της τοπικής επισκοπικής έδρας σε μητροπολιτική, το 1082/83, επιβεβαιώνει την ανάπτυξη και την ακμή της πελοποννησιακής αυτής πόλης.² Παρ' όλο που η τοπική εκκλησιαστική έδρα μετατράπηκε από μία εξαρτώμενη επισκοπική έδρα της μητρόπολης Παλαιών Πατρών σε μία από τις αυτοδιοικούμενες μητροπολιτικές έδρες της Πελοποννήσου, αυτό ωστόσο δεν συνεπαγόταν ιδιαίτερη αύξηση της σημασίας της στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής οργάνωσης της Πελοποννήσου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.³ Αντίθετα, οι ιστορικές συνθήκες, που επικράτησαν στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, συνέβαλαν αποφασιστικά στην αναβάθμιση της σημασίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, οπότε η συγκεκριμένη μητρόπολη καθίσταται η σημαντικότερη μητροπολιτική έδρα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου μετά την μητρόπολη Μονεμβασίας.⁴

---

¹ Για την ιστορία της Λακεδαιμονίας από τον 10^ο αιώνα και εξής, βλ. Bon, *Péloponnèse*, 108 – 110 · Κορδώσης, Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία, 107-112 · Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, 214-217 · Angeliki E. Laiou, “Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries”, στο: Angeliki E. Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 39], τ. Β', Washington, D.C, 2002, 730, 745κ.ε. · Βούλα Κόντη, “Η Βυζαντινή Πελοπόννησος”, στο : *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος - 15ος αι.)* [Επιστήμης Κοινωνία. Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις ΕΙΕ], Αθήνα 2000, 49 · Ch. Stavrakos, “Δύο αδημοσίευτα μολυβδόβουλα από τη Σπάρτη. Παρατηρήσεις σχετικές με τη διακίνηση των βυζαντινών σφραγίδων στη μεσαιωνική Λακεδαίμονα (8^{ος} – 12^{ος} αιώνας)”, στο: Lars M. Hoffmann – Anuscha Monchizadeh (επιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden 2005, 349 – 370 · Αιμιλία Μπακούρου, “Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη Μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία”, στο : *Sparta and Laconia*, 301 · Armstrong, *Merchants of Venice*, 313-321.

² Laurent, *La date*, 136 – 139.

³ Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 90 κ.ε.

⁴ Για την αναβάθμιση της σημασίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 94 – 95.

Η σημασία και ο ρόλος της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας από τον ύστερο 11ο αιώνα μέχρι και λίγο μετά τα μέσα του 15ου αιώνα προσέκλυσε το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών και ιστοριοδιδών, που επιχείρησαν να ασχοληθούν με διάφορες πτυχές της ιστορίας της κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς προτίμησαν να ασχοληθούν κυρίως με τη σύνταξη και τη δημοσίευση επισκοπικών καταλόγων της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας καθώς και με προσωπογραφικά ζητήματα για ορισμένους από τους ιεράρχες της. Αντίθετα, η εξέταση άλλων πτυχών της ιστορίας της, όπως η εξέλιξη της ιεραρχικής της θέσης, τα όρια της περιφέρειάς της καθώς και η εξέλιξη της επισκοπικής της οργάνωσης, κάθε άλλο παρά συστηματική και ολοκληρωμένη ήταν, αφού πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο γενικότερων μελετών διαφόρων ζητημάτων της εκκλησιαστικής ιστορίας του βυζαντινού κράτους ή της βυζαντινής Πελοποννήσου. Έτσι, η προσέγγιση των ζητημάτων αυτών είναι επιγραμματική και συχνά επιφανειακή, με συνέπεια να διαιωνίζονται ανακρίβειες και αοριστολογίες. Άλλωστε, αρκετές πτυχές της ιστορίας της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας, όπως είναι η διοικητική οργάνωση και στελέχωση των υπηρεσιών της καθώς και τα οικονομικά της, δεν είχαν απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα. Έτσι, αν και αρκετοί ιστοριοδίφες και ερευνητές είχαν ασχοληθεί παλαιότερα με την παρουσίαση της εκκλησιαστικής ιστορίας της Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο και με τη συγκέντρωση προσωπογραφικών στοιχείων για ορισμένους από τους αρχιερείς της, δεν έχει συνταχθεί μία ειδική μελέτη, που να εξετάζει συστηματικά τα θέματα της ιεραρχικής τάξης, της εξέλιξης της εκκλησιαστικής της περιφέρειας και της εκκλησιαστικής της διαίρεσης, της διοικητικής οργάνωσης της μητρόπολης και της στελέχωσης των υπηρεσιών της.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η παρούσα διδακτορική διατριβή έρχεται να εξετάσει ορισμένες αρκετά ενδιαφέρουσες και σημαντικές πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τον ύστερο 11ο αιώνα μέχρι και το 1460, οι οποίες δεν είχαν μελετηθεί ή είχαν αντιμετωπιστεί περιστασιακά και επιφανειακά από όσους ερευνητές είχαν ασχοληθεί παλαιότερα με τη μελέτη της ιστορίας της μητροπολιτικής αυτής έδρας. Συγκεκριμένα, επιχειρήθηκε να εξεταστούν τα σχετικά με την εκκλησιαστική περιφέρεια, την ιεραρχική θέση, τον τίτλο και τις προσφωνήσεις των κατά καιρούς επικεφαλής της καθώς και να διερευνηθούν τα σχετικά με την κτηματική της περιουσία και τα συνήθη έσοδα της,

ενώ δεν παραλείπεται να εξεταστούν και ζητήματα σχετικά με την διοικητική οργάνωση και στελέχωση της καθώς και με την επαρχιακή της διαίρεση. Τα θέματα αυτά, όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν είχαν απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα ή είχαν αντιμετωπιστεί περιστασιακά και επιφανειακά, με συνέπεια να χρήζουν αναθεώρησης πολλές από τις απόψεις που είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη ενδελεχή και συγκριτική μελέτη των διαθέσιμων τεκμηρίων και της σχετικής βιβλιογραφίας ελπίζω ότι συμβάλλουν στην αποσαφήνιση ορισμένων βασικών πτυχών της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την ύστερη φάση της μέσης βυζαντινής περιόδου και κυρίως κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Η σκέψη για τη σύνταξη μίας ειδικής μελέτης, που να εξετάζει συστηματικά τις βασικές πτυχές της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο, είχε αρχίσει να με απασχολεί ήδη από τα τελευταία έτη των προπτυχιακών μου σπουδών, όταν ο π. Λάζαρος Σκάγκος, εφημέριος Μυστρά και διευθυντής τότε του τοπικού δημοτικού σχολείου, άρχισε να μου θέτει όλο και συχνότερα αρκετά ερωτήματα σχετικά με διάφορες πτυχές της ιστορίας της προαναφερθείσας μητρόπολης. Το ενδιαφέρον του κληρικού αυτού για την ιστορία της τοπικής μητρόπολης, που τον είχε οδηγήσει παλαιότερα στη συγγραφή ορισμένων εκλαϊκευτικών άρθρων σχετικά με αυτή, πήγαζε όχι μόνο από την φιλομάθειά του και την ευρυμάθειά του, αλλά κυρίως από το γεγονός ότι ποιμαίνει την ιστορική ενορία του Μυστρά, δηλαδή την ενορία της ιδιαίτερης πατρίδας μου.⁵ Οι συζητήσεις αυτές με ώθησαν σύντομα στη μελέτη όσων είχαν γραφτεί παλαιότερα από ιστοριοδίφες και φιλόστορες για τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας και κατά συνέπεια στη διαμόρφωση των βασικών ερευνητών μου ενδιαφερόντων. Προς την ίδια κατεύθυνση, επίσης, συνέβαλαν αποφασιστικά και οι κατά καιρούς συζητήσεις για αντίστοιχα θέματα με τον σεβασμιώτατο μητροπολίτη Μονεμβασίας και Σπάρτης κ.κ. Ευστάθιο, τον αείμνηστο εκ πατρός παππού μου, Δημήτριο Θ. Βαχαβιώλο, τον εν ζωή εκ μητρός παππού μου, Λεωνίδα Βλογιαννίτη, καθώς και με τον λόγιο ηγούμενο και τους ιστοριοδίφες πατέρες της Ι. Μ. Αγίων Τεσσαράκοντα Λακεδαίμονος. Οι τελευταίοι, μάλιστα, δεν παρέλειπαν να με ενθαρρύνουν διαρκώς και να με κατευθύνουν σταθερά προς την εκπόνηση μίας διδακτορικής διατριβής με θέμα την ιστορία της τοπικής

---

⁵ Ενδεικτικά αναφέρω τις ακόλουθες εκλαϊκευτικές δημοσιεύσεις του π. Λαζάρου Σκάγκου : Σκάγκος, *Μυστράς · Σκάγκος*, Πρώτος Μητροπολίτης, 3- 4 · Σκάγκος, *Περιφανείς Ιεράρχες*, 19 – 23.

μητρόπολης, επισημαίνοντάς μου κάθε φορά ότι η σύνταξη μίας ειδικής μελέτης για το θέμα αυτό αποτελούσε, εκτός των άλλων, φόρο τιμής και προς μία σεβάσμια πνευματική προσωπικότητα της τοπικής Εκκλησίας, τον αείμνηστο μητροπολίτη πρώην Κυθήρων Μελέτιο Γαλανόπουλο (1892 – 1972), λόγιο αδελφό της μονής και εμβριθή μελετητή της τοπικής ιστορίας, που είχε αποπειραθεί αρκετές φορές να παρουσιάσει σε λιγότερο ή περισσότερο εκλαϊκευτικά μελετήματα πτυχές της ιστορίας της τοπικής μητρόπολης.⁶ Οι σκέψεις αυτές, μαζί με τη διαρκή παρότρυνση του πατέρα μου, Θεοδώρου Δ. Βαχαβιάλου, να ασχοληθώ με κάποια πτυχή της ιστορίας της ιδιαίτερης πατρίδας μου, με ώθησαν στην απόφαση να ασχοληθώ συστηματικά με τη μελέτη διαφόρων παραμέτρων της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον επόπτη της παρούσας διατριβής, καθηγητή Μιχαήλ Κορδώση, που είχε την καλοσύνη να αναλάβει την εποπτεία της διδακτορικής αυτής διατριβής. Οι καίριες υποδείξεις και οι πολύτιμες συμβουλές του, η ενθάρρυνση και το πραγματικά συγκινητικό ενδιαφέρον του, όπως επίσης και η εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου, συνέβαλαν καθοριστικά στην επιτυχή έκβαση της ερευνητικής αυτής προσπάθειας και στην ολοκλήρωσή της. Προσωπικά, επιπλέον, του οφείλω άπειρες ευχαριστίες και για έναν ακόμα λόγο, καθώς κοντά του είχα τη χαρά να προσεγγίσω τεχνικές και μεθόδους ερευνητικής σκέψης.

Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, και στον αναπληρωτή καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας κ. Χρήστο Σταυράκο, μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής, για την αμέριστη συμπαράσταση, το αδιάπτωτο ενδιαφέρον του κατά τη διάρκεια της σύνθεσης της παρούσας διατριβής καθώς και για την επιμονή του να μου διδάξει τεχνικές ερευνητικής μεθοδολογίας. Ευχαριστώ, ακόμα, και το τρίτο μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής, τον επίκουρο καθηγητή της Βυζαντινής Αρχαιολογίας κ. Απόστολο Μαντά, τόσο για τις επισημάνσεις με τις οποίες συνέβαλε στη βελτίωση της εργασίας όσο και για την ηθική υποστήριξη.

---

⁶ Για τον αείμνηστο μητροπολίτη πρώην Κυθήρων Μελέτιο Γαλανόπουλο και το συγγραφικό του έργο, βλ. π. Παναγιώτης Μεγαλοοικονόμος, “ Ο μακαριστός μητροπολίτης Μελέτιος Γαλανόπουλος (βιογραφικά στοιχεία)” και μητροπολίτης Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευστάθιος [Σπηλιώτης], “Το συγγραφικό έργο του αειμνήστου μητροπολίτη Κυθήρων κυρού Μελετίου”, στο : *Ευλαβές αφιέρωμα εις τον αλήστου μνήμης μητροπολίτην Κυθήρων και Αντικυθήρων κυρόν Μελέτιον (1956 – 1969)*, Κύθηρα 2009, 41 – 46 και 47 – 57 αντίστοιχα.

Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον κ. Κωνσταντίνο Ντόκο, ομότιμο καθηγητή στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, που είχε την καλοσύνη να ακούσει με μεγάλη προθυμία τους ερευνητικούς μου προβληματισμούς και να με δια φωτίσει σε κάποια από τα ερωτήματά μου, όπως και να μου διαθέσει ορισμένα αδημοσίευτα αρχειακά τεκμήρια, τα οποία προετοιμάζει εδώ και καιρό για δημοσίευση. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, και στην κ. Ευαγγελία Πάντου, αναπληρώτρια προϊσταμένη της 5^{ης} ΕΒΑ Σπάρτης, για τον χρόνο που αφειδώς αφιέρωσε, προκειμένου να ακούσει και να συζητήσει διάφορα προβλήματα της έρευνας καθώς και να μου κάνει καθοριστικές υποδείξεις για την αντιμετώπιση αρκετών ζητημάτων. Ευχαριστίες, ακόμα, οφείλονται και στον π. Ιάκωβο, αδελφό της Ι. Μ. Αγίων Τεσσαράκοντα Λακεδαιμόνος, που είχε πάντα τον χρόνο να ακούει τους επιστημονικούς μου προβληματισμούς και να τους αναζωπυρώνει με ενδιαφέρουσες σκέψεις και πολύτιμα στοιχεία καθώς και στον κ. Σπύρο Παπαδόγιαννη, ερασιτέχνη λαογράφο και συνταξιούχο γυμνασιάρχη, που είχε την καλοσύνη να με συνοδέψει στην περιήγησή μου στην περιοχή της Μαγούλας, όπου εντοπίστηκαν, με τη βοήθειά του, τα ερείπια του μύλου της μητρόπολης. Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται και στον κ. Κωνσταντίνο Τσίπουρα, πρώην αντιδήμαρχο του καποδιστριακού Δήμου Πελλάνας, που πρόθυμα με συνόδευσε στις ερευνητικές μου εξορμήσεις στον Βόρειο Ταΰγετο καθώς και στον κ. Κωνσταντίνο Πενταφρόνιμο για την πολυποίκιλη υποστήριξή του.

Στο πλαίσιο της εκπόνησης της παρούσας διατριβής εργάστηκα κυρίως στις βιβλιοθήκες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, στα διάφορα σπουδαστήρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, όπως και στη βιβλιοθήκη της Ι. Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Σπάρτης, όπου είχα τη δυνατότητα να μελετώ χάρη στην άδεια του Σεβασμιωτάτου, καθώς και σε αυτή του Τμήματος Λακωνικής Βιβλιογραφίας “Δικαίος Βαγιακάκος” της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σπάρτης. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τους υπευθύνους και το προσωπικό των προαναφερθέντων σπουδαστηρίων και βιβλιοθηκών για τη βοήθειά τους και κυρίως για τη διευκόλυνση που μου παρείχαν κατά την αντιμετώπιση διαφόρων πρακτικών ζητημάτων. Ιδιαίτερα, μάλιστα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Ελένη Τζινιέρη – Τζανετάκου, διευθύντρια της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σπάρτης, καθώς και τον κ. Κώστα Τζανετάκο, φιλόλογο και υπεύθυνο του Τμήματος Λακωνικής Βιβλιογραφίας “Δικαίος Βαγιακάκος” της Δημόσιας Κεντρικής

Βιβλιοθήκης Σπάρτης, που με ιδιαίτερη αγάπη με περιέβαλαν και μου στάθηκαν σε διάφορες κρίσιμες στιγμές της προσπάθειας αυτής.

Ακόμα, θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη προς τους γονείς μου, Θεόδωρο και Κωνσταντίνα Βαχαβιώλου, την αδελφή μου και τον σύζυγό της, Αργυρούλα Βαχαβιώλου και Νικόλαο Σκιαδά, που με στήριξαν όλα αυτά τα χρόνια των σπουδών μου. Με την ηθική και οικονομική τους συμπαράσταση, την υπομονή και την αγάπη τους συνέβαλαν σημαντικά στην ευόδωση της προσπάθειάς μου. Ανάλογες ευχαριστίες οφείλονται, τέλος, στους προγόνους μου τόσο από την πλευρά του πατέρα μου, Δημήτριο και Αργύρω Βαχαβιώλου, όσο και από την πλευρά της μητέρας μου, Λεωνίδα και Σταυρούλα Βλογιαννίτη, αφού και αυτοί συνέβαλαν με την ηθική και οικονομική τους συμπαράσταση στην έναρξη και κυρίως στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	i
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	01
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	03
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	45
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
<i>Η ΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΠΟΛΕΩΣ Ἐκκλησία. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ</i> <i>ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ (2^{ος} ΑΙ. – ΜΕΣΑ 15^{ου}</i> <i>ΑΙ.).....</i>	56
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ (ΤΕΛΗ 11 ^{ου} ΑΙ. – ΜΕΣΑ 15 ^{ου} ΑΙ.)	
1. Η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας : Γεωγραφικός προσδιορισμός και εξέλιξη	122
2. Η θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην εκκλησιαστική ιεραρχία.....	149
3. Ο τίτλος του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.....	176
4. Η κτηματική περιουσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.....	192
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ	
1. Η επαρχιακή σύνοδος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.....	216
2. Διοικητική οργάνωση και στελέχωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.....	233
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Η ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ	
1. Η εκκλησιαστική διαίρεση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.....	258

2. Οι επισκοπές της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.....	262
α. Η επισκοπή Αμυκλών.....	262
β. Η επισκοπή Εζερού.....	284
γ. Η επισκοπή Καρυουπόλεως.....	297
δ. Η επισκοπή Πίσσης.....	305
ε. Η επισκοπή Βρεσθένης.....	317
στ. Η επισκοπή Βελιγόστιδος.....	325
3. Παρατηρήσεις στην επισκοπική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.....	339
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	371

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ - ΠΙΝΑΚΕΣ

I. Κατάλογος ιεραρχών Λακεδαιμονίας.....	385
II. Κατάλογος ιεραρχών επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.....	409
III. Κατάλογος εκκλησιαστικών αξιωματούχων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και των επισκοπικών εδρών της	411
IV. Τα δεδομένα των Notitiae Episcopatum για την μητρόπολη Λακεδαιμονία.....	413

2. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I. Χάρτες.....	423
II. Εικόνες.....	430

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ : Αρχαιολογικόν Δελτίον.

ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς.

Ahrweiler, Smyrne : Hélène Ahrweiler, “L’ histoire et la géographie de la region de Smyrne”, *TM* 1 (1965), 1- 204.

ΑΒΜΕ : Αρχείον Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Ερευνών.

Αβραμέα, Η λατρεία του Αγίου Χριστοφόρου : Άννα Αβραμέα, “Η λατρεία του Αγίου Χριστοφόρου στην Ελλάδα στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και η επισκοπή Λακεδαιμονίας στην αρχή του 10ου αι.”, στο : *Πρακτικά Β΄ ΔΣΠΣ*, τ. Α΄, 392 – 397.

Avramea, *Péloponnèse* : Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances* [Byzantina Sorbonensia 15], Paris 1997.

Ακριτίδης, *Γεωγραφία* : Ν. Σ. Ακριτίδης, *Η ιστορική γεωγραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τον 9^ο αι. μ.Χ. μέχρι το 1453*, Θεσσαλονίκη 2009.

Αλέξανδρος, *Ιστορία* : Μητροπολίτης Μαντινείας και Κυνουρίας Αλέξανδρος [Παπαδόπουλος], *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μαντινείας και Κυνουρίας*, [Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Επιστημονική Βιβλιοθήκη αρ. 10], τ. Α΄ - Β΄, Αθήναι 2000.

Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος* : Ν. Κ. Αλεξόπουλος, *Η ιστορία των Μεσαιωνικών πόλεων της Πελοποννήσου*, Αθήναι 1951.

Αναγνωστάκης, Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης : Η. Αναγνωστάκης, “Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στον *Βίο* των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου : Η ιστορία μίας κατασκευής”, στο : Κόντη, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, 147 – 195.

Αναγνωστάκης, Πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι : Η. Αναγνωστάκης, “Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;”, στο : *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος - 15ος αι.)* [Επιστήμης Κοινωνία : Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις ΕΙΕ], Αθήνα 2000, 19 – 34.

Αναγνωστάκης, Θρησκευτικός Βίος : Ηλ. Αναγνωστάκης, “Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν μητροπόλεως Μεσσηνίας ως το 1204”, στο : Σαραντάκης, *Χριστιανική Μεσσηνία*, 113 – 143.

Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων : Ηλίας Αναγνωστάκης, “Μονεμβασία – Λακεδαίμων: Για μια τυπολογία αντιπαλότητας και για την Κυριακή αργία στις πόλεις”, στο : *Βυζαντινές πόλεις*, 101 – 138.

Angold, *Church* : Μ. Angold, *Church and Society under the Comneni, 1081 – 1261*, Cambridge 1995.

Αρβανίτη, Παρατηρήσεις : Σμαράγδα Αρβανίτη, “Τυπολογικές και μορφολογικές παρατηρήσεις σε μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς ναούς της Αρκαδίας (9^{ος} – 15^{ος} αι.)”, στο : *Πρακτικά Ε΄ ΔΣΠΣ*, τ. Β΄, Αθήναι 1996 – 1997.

Armstrong, Merchants of Venice: P. Armstrong, “Merchants of Venice at Sparta in the 12th century”, στο: *Sparta and Laconia*, 313-321.

Armstrong, Survey Area: Pamela Armstrong, “The survey area in the byzantine and ottoman periods”, στο: *The Laconia Survey*, τ. Α΄, 257 – 337.

Ατέσης, *Επισκοπική Ιστορία* : . Ατέσης, *Επίτομος επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερα*, τ. Α΄, Εν Αθήναις 1948.

Ατέσης, *Κατάλογοι* : Β. Γ. Ατέσης, *Επισκοπικοί Κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ’ αρχής μέχρι και σήμερα*, εν Αθήναις 1975.

Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, Λακωνία : Αγνή Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, “Λακωνία, Λάκωνες εις τους Βυζαντινούς Συγγραφείς”, *ΛακΣπ* 4 (1979), 3 – 12.

Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη : Αγνή Βασιλικοπούλου, “Το κάστρο του Νίκλη και η Επισκοπή Αμυκλών”, στο : *Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών (Τεγέα – Τρίπολις, 11 - 14. 11. 1988)* [Πελοποννησιακά : Παράρτημα αρ. 17], Αθήναι 1990, 497 – 504.

Βασιλικοπούλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση : Αγνή Βασιλικοπούλου, “Η εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου στη βυζαντινή εποχή”, στο : *Πρακτικά Γ΄ ΔΣΠΣ*, τ. Β΄, Αθήναι 1987 – 1988, 193 – 206.

Βασιλικοπούλου, Χρονικόν : Αγνή Βασιλικοπούλου, “Το Χρονικόν της Πελοποννήσου”, *Πελ* 30 : 1 (2011), 419 – 432.

Βαχαβιώλος, Επισκοπή Έλους : Δ. Θ. Βαχαβιώλος, “Η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Έλους”, *Θεολογία* 81 : 1 (2010), 313 – 330.

BCH : Bulletin de Correspondance Hellénique

Beck, *Kirche* : Beck, Kirche : H. – G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959 (München 1977).

Bees, Beiträge : N. A. Bees, “Beiträge zur Kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der Zeit”, *Oriens Christianus* n.s. 14 (1914), 238 – 278.

Βέης, Μονεμβασίας : Ν. Βέης, “Το ‘Περί της κτήσεως της Μονεμβασίας’ χρονικόν : αι πηγαί και η ιστορική σημαντικότης αυτού”, *Βυζαντίς* 1 (1909), 37 – 105.

Βέης, Λουκάς Σουγδαίας : Ν. Βέης, “Ο μητροπολίτης Σουγδαίας και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκάς και αι επιγραφαί Αγίου Δημητρίου Μυστρά”, *ΔΧΑΕ*, περ. Γ’ - τ. 2 (1933), 158 – 160.

Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγόστιδος : Π. Βελισσαρίου, “Τοπογραφικά Βελιγόστιδος. Κριτική θεώρηση επόψεως Στεφάνου Δραγούμη”, *ΕΕΒΣ* 45 (1981 - 1982), 239 – 252.

Βελισσαρίου, Τοπογραφική Θέση : Π. Βελισσαρίου, “Η τοπογραφική θέση της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας”, *ΛακΣπ.* 9 (1988), 114 – 116.

Binon, Légende de deux chrysobulles : St. Binon, “L’ histoire et la légende de deux chrysobulles d’ Andronic II en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès?”, *ÉO* 37 (1938), 274 – 311.

BMGS : Byzantine and Modern Greek Studies.

BNJ : Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.

Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις : Π. Λ. Βοκοτόπουλος, “Παρατηρήσεις στην λεγόμενη βασιλική του Αγίου Νίκωνος”, στο : *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975)*, [Πελοποννησιακά : παράρτημα αρ. 6], τ. Β΄ Αθήναι 1976 – 1978, 273 – 285.

Bon, *Péloponnèse* : A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu’ en 1204* [Bibliothèque Byzantine : Études 1], Paris 1951.

Bon, *Morée Franque* : A. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d’Achaïe (1205 – 1430)* [Bibliothèques de l’Ecole française d’Athènes et de Rome - Série Athènes, αρ. 213], τ. Α΄-Β΄, Paris 1969.

Βούλτος, *Μυστράς* : Γ. Βούλτος, *Μυστράς. Η αρχιτεκτονική των σημαντικότερων υστεροβυζαντινών ναών του*, Σπάρτη 2005.

Browning, Literacy: R. Browning, “Literacy in the Byzantine World”, *BMGS* 4 (1978), 39 – 54.

BSA : Annual of the British School at Athens.

Buchon, *Recherches historiques* : J. A. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses Hautes Baronies*, τ. Α΄, Paris 1845.

Βυζαντινές πόλεις : Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές πόλεις (8^{ος} – 15^{ος} αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012.

ΒυζΜελ : *Βυζαντιναί Μελέται*.

ByzSl : *Byzantinoslavica*

BZ : *Byzantinische Zeitschrift*.

Cartledge – Spawforth, *Sparta* : P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two Cities*, London – New York 1989.

Charanis, The savior of Greece : P. Charanis, “Nicephorus I, the savior of Greece from the Slavs (810 AD)”, *Byzantina-Metabyzantina* 1 (1946), 75 – 92.

Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη* : Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – εκκλησιαστική περιφέρεια – διοικητική οργάνωση* [KBE : Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται αρ. 42], Θεσσαλονίκη 2007.

Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον* : Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, “Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τὸν τόπον ἐπέχον”, *Βυζαντινά* 27 (2007), 259 – 292.

Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι* : Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, “Οφφικιάλιοι των σεκρέτων της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης”, *Βυζαντιακά* 26 (2007), 83 – 174.

Χατζηαντωνίου, Κατ' επίδοσιν : Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, “Η παραχώρηση εκκλησιαστικών εδρών κατ' επίδοσιν”, *Βυζαντικά* 27 (2008), 117 – 166.

Χατζηδάκης, Νεώτερα : Μ. Χατζηδάκης, “Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της Μητρόπολης του Μυστρά”, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' - τ. 9 (1977 – 1979), 143 – 179.

Χατζηδάκης, *Μυστράς* : Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο. Πλήρης οδηγός των παλατιών, των εκκλησιών και του κάστρου*, Αθήνα 2000.

Chronicle of Morea : The Chronicle of Morea, εκδ. J. Schmitt, London 1904 (Groningen 1967).

Culerrier, Éphèse : P. Culerrier, “Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e – 13e siècles”, *REB* 45 (1987), 139-164.

DAI : Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, εκδ. G. Moravcsik [Corpus fontium historiae Byzantinae 1] Washington, D.C. 1967².

Δάρμος, *Ποταμοί* : Κ. Π. Δάρμος, *Οι αρχαίοι Ποταμοί της Πελοποννήσου*, Αθήνα 2007.

Darrouzès, *Documents* : J. Darrouzès, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine. Textes édités, traduits et annotés*, [Archives de l' Orient Chrétien 10 – Institut Français d'Études Byzantines], Paris 1966.

Darrouzès, *Ορφίκια* : J. Darrouzès, *Recherche sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'église byzantine* [Institut Français d'Études Byzantines : Archives de l' Orient Chrétien 11], Paris 1970.

Darrouzès, Listes : J. Darrouzès, “Listes synodales et notitiae”, *REB* 28 (1970), 57 – 96.

Darrouzès, *Regestes* : J. Darrouzès, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. v. I : Les actes des patriarches. Fasc. V : Les registes de 1310 à 1376, Fasc. VI : Les registes de 1377 à 1410. Fasc. VII : Les registes de 1410 à 1453* [Le Patriarcat Byzantin, Rescerches de Diplomatie, d’Histoire et de Géographie ecclésiastiques publiées par l’Institut Français d’Études Byzantines, Série I], Paris 1977, 1979, 1991.

Darrouzès, L’edition : J. Darrouzès “L’édition des Notitiae Episcopatum”, *REB* 40 (1982), 215 – 221.

Darrouzès, *Notitiae* : J. Darrouzès, *Notitiae : J. Darrouzès, Notitiae episcopatum ecclesia constantinopolitanae* [Géographie ecclésiastique de l’ Empire byzantin 1], Paris 1981.

Darrouzès, Variations : J. Darrouzès, “Sur les variations numériques des évêchés byzantins”, *REB* 44 (1986), 5 – 44.

ΔΧΑΕ : Δελτίον Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Δίπτυχα : Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών.

DHGE : Dictionnaire d’ Histoire et de Géographie Ecclésiastiques, Paris 1912 κ.ε.

Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως* : Στ. Ν. Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως τοπωνυμικά – τοπογραφικά – ιστορικά*, εν Αθήναις 1921.

Δρανδάκης, Χριστιανικά Επιγραφαί : Ν. Δρανδάκης, “Χριστιανικά Επιγραφαί Λακωνικής”, *ΑΕ* 1967, 137 – 177.

Δρανδάκης, Βρεστενίτισσα : Ν. Δρανδάκης, “Παναγία η Βρεστενίτισσα”, *ΛακΣπ* 4 (1979), 160 – 185.

Δρανδάκης, Σχεδιάσμα : Ν. Δρανδάκης, “Σχεδιάσμα καταλόγου των τοιχογραφημένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών Λακωνίας”, *Λακ Σπ* 13 (1996), 167 – 236.

Δοανίδου, *Πριγκιπάτο* : Σοφία Ι. Δοανίδου, *Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1205 - 1460)*, Αθήνα 1989.

DOP : Dumbarton Oaks Papers.

Δούκας, *Σπάρτη* : Π. Χ. Δούκας, *Η Σπάρτη διά μέσου των αιώνων*, εν Νέα Υόρκη 1922.

Dujčev, *Cronaca* : I. Dujčev, *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e note* [Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici, Testi 12], Palermo 1976.

Dunn, *Evangelisation or repentance?* : Marilyn Dunn, “Evangelisation or repentance? The re-christianisation of the Peloponnese in the ninth and tenth centuries”, στο: Derek

Baker (επιμ.), *Renaissance and Renewal in Christian History. Papers read at the fifteenth summer meeting and the sixteenth winter meeting of the Ecclesiastical History Society*, Oxford 1977, 71-86.

ΕΕΒΣ : Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.

Ελευθερίου, Μουχλί : Ευαγγελία Π. Ελευθερίου, *Το Μουχλί της Αρκαδίας. Συμβολή στην ιστορία και αρχαιολογία της πόλης*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα 2004.

ΈΟ : Échos d'Orient.

Επικοινωνία στο Βυζάντιο : Ν.Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου του ΚΒΕ/ΙΒΕ (Αθήνα, 4 – 6 Οκτωβρίου 1990)*, Αθήνα 1993.

Ετζέογλου, Καρυούπολις : Ροδονίκη Ετζέογλου, “Καρυούπολις, μια ερειπωμένη βυζαντινή πόλη. Σχεδιάγραμμα ιστορικής γεωγραφίας της βορειοανατολικής Μάνης”, *ΛακΣπ* 9 (1988), 3 – 58.

Ετζέογλου, Βιβλιογραφικές δραστηριότητες : Ροδονίκη Ετζέογλου, “«Εγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ». Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα”, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' - τ. 26 (2005), 181 – 191.

Ευστάθιος, Χριστιανική Λακωνία : μητροπολίτης Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευστάθιος [Σπηλιώτης], “Χριστιανική Λακωνία επί δύο χιλιάδες χρόνια”, στο : *Πρακτικά Στ' ΔΣΠΣ*, τ. Α', 113 – 207.

Fedalto, *Hierarchia Latina* : G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. Β' : *Hierarchia Latina Orientis*, Verona 1973.

Fedalto, *La Chiesa Latina* : G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. Α [Studi Religiosi 3], Verona 1981².

Fedalto, Annotazioni : G. Fedalto, “Annotazioni sui vescovadi latini della Morea Franca e l' arcivescovado latino di Corinto durante il secolo XIII”, στο : *Πρακτικά Β' ΔΣΠΣ*, τ. Β', 296 – 304.

Fedalto, Considerazioni : G. Fedalto, “Considerazioni sui vescovadi del Peloponneso in epoca Bizantina”, στο : *Πρακτικά Γ' ΔΣΠΣ*, τ. Β', 148 – 154.

Fedalto, *Hierarchia* : G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, τ. Α', Padova 1988.

Feissel & Philippidis – Braat, Inscriptions : D. Feeissel et Anne Philippidis-Braat, “Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l' exception de Mistra)”, *TM* 9 (1985), 267 – 395.

Forster, Topography : Topography E. S. Forster, “Laconia II : Topography. § I. Gythium and the North – West coast of the Laconian Gulf”, *BSA* 13 (1906 – 1907), 219 – 237.

Γαλανόπουλος, *Σελίδες* : Μ. Γαλανόπουλος, *Εκκλησιαστικά Σελίδες Λακωνίας*, εν Αθήναις 1939.

Georgakas, Melingi and Ezeritae : A. Georgakas, “The medieval names Melingi and Ezeritae of Slavic groups in the Peloponnese”, *BZ* 43 (1950), 301 – 333.

Gerstel, Mapping the Boundaries : Sharon E . J. Gerstel, “Mapping the Boundaries of Church and Village Ecclesiastical and Rural Landscapes in the Late Byzantine Peloponnese”, στο: Sharon E . J. Gerstel (εκδ.), *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington 2013, 335 – 371.

Γιαννακόπουλος, *Γύθειον* : Π. Ε. Γιαννακόπουλος, *Το Γύθειον: Αρχαιολογική και ιστορική άποψις από της προϊστορικής εποχής μέχρι του Μ. Κωνσταντίνου*, Αθήναι 1987².

Γιανναροπούλου, *Δημητσάνα* : Ιωάννα Κ. Γιανναροπούλου, *Συνοπτική Ιστορία της Δημητσάνας*, Αθήναι 1999.

Gill, Innocent III : J. Gill, “Innocent III and the Greeks: Aggressor or Apostle?”, στο : D. Baker (εκδ.), *Relations between East and West in the Middle Ages*, Edinburgh 1973, 95 – 108.

Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός* : Αθ. Α. Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός : βίος, εκκλησιαστική δράσις και το συγγραφικόν έργον αυτού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1982

Γκουτζιουκώστας, *Απονομή* : Ανδρ. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή της δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ος} – 12^{ος} αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της Πρωτεύουσας* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, αρ. 37], Θεσσαλονίκη 2004.

Γριτσόπουλος, Πατριαρχικά γράμματα : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Πατριαρχικά γράμματα υπέρ της Μονής του Φιλοσόφου”, *ΕΕΒΣ* 26 (1956), 198 – 230.

Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Αμυκλών, επισκοπή” *ΘΗΕ* 2 (1963), 397 – 400.

Γριτσόπουλος, Βρεσθένης – ΘΗΕ : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Βρεσθένης, επισκοπή”, *ΘΗΕ* 3 (1963), 1040.

Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Λακεδαιμονίας, μητρόπολις”, *ΘΗΕ* 8 (1966), 77 – 86.

Γριτσόπουλος, Μάνη – ΘΗΕ : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Μάνη”, *ΘΗΕ* 8 (1966), 556 – 570.

Γριτσόπουλος, Μονή της Λουκούς : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Η κατά την Κυνουριαν Μονή της Λουκούς”, *Πελ* 6 (1963 – 1968), 129 – 190.

Γριτσόπουλος, Τριπολιτσά : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τομ. Α΄ - Β2, Αθήναι 1972.

Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας* : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας και Χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τ. Α΄, Αθήναι 1973.

Γριτσόπουλος, Κοίλη Λακεδαίμων : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Ιστορικές και τοπογραφικές αναζητήσεις ανά την περιοχή της Κοίλης Λακεδαίμονος”, στο : *Πρακτικά Α΄ ΤΣΑΜ*, 27 – 48.

Γριτσόπουλος, *Εκκλησία* : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωσιν*, Αθήνα 1992.

Γριτσόπουλος, *Τα χωριά του Φαλάνθου* : Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Τα χωριά του Φαλάνθου* [Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών : Επιστημονική Βιβλιοθήκη αρ. 6], Αθήνα 1994.

Grumel, Métropolitites hypertimes : V. Grumel, “Titulature de métropolitites byzantines. II. Métropolitites hypertimes”, στο : *Mémorial Louis Petit, Mélanges d’ Histoire et d’ Archéologie Byzantines* [Institut Français d’ Études Byzantines : Archives de l’ Orient Chrétien 1], Bucarest 1948, 157 – 163.

Grumel, *Regestes* : Grumel, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. Α΄ : *Les actes des patriarchates*. Fasc. II – III : *Les registes de 715 à 1206. Deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès* [Le Patriarcat Byzantin : Rescherches de Diplomatique, d’ Histoire et de Géographie ecclésiastiques publiées par L’ Institut Français d’ Études Byzantines, Série I], Paris 1989.

Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*: Alan Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετάφρ. στα ελληνικά Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα 1997.

Herman, *Appunti* : E. Herman, “Appunti sul diritto metropolitano nella Chiesa bizantina”, *OCP* 13 (1947), 522 – 550.

Herrin, Realities : Judith Herrin, “Realities of Byzantine Provincial Government Q Hellas and Peloponnesos, 1180 - 1200”, *DOP* 29 (1975), 253 – 287.

Hussey, *Church* : Joan M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1990².

Πιieva, *Frankish Morea* : Aneta ilieva, *Frankish Morea (1205 – 1262). Socio-cultural Interaction between the Franks and the local Population [Ιστορικές Μονογραφίες 9]*, Athens 1991.

ΙστΓεω : *Ιστορικογεωγραφικά*.

Janin, Caryoupolis : R. Janin, “Caryoupolis”, *DHGE* 9 (1949), 1245.

Jenkins – Mango, Synodicon : . J. H. Jenkins – C. Mango, “A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia”, *DOP* 15 (1961), 225-242.

JÖB : *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*.

Καλλιγά, *Μονεμβασία* : Χάρις Καλλιγά, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, μεταφρ. στα ελληνικά Μάριος Μπλέτας, Αθήνα 2003.

Καλλιγά, *Πόλις – Κράτος* : Χάρις Α. Καλλιγά, *Μονεμβασία. Μία βυζαντινή πόλις – κράτος*, Αθήνα 2010.

Kalopissi – Verti, *Inscriptions* : S. Kalopissi – Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth – Century Churches of Greece* [Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 226], Wien 1992.

Kaplan, La fondation de Nikôn : M. Kaplan, “La fondation de Nikôn le Méta noeite à Sparte: un monastère urbain, sa ville et sa champagne”, στο : E. Cuozzo κ.α (εκδ.), *Puer Apuliae: mélanges offerts à Jean-Marie Martin*, τ. Β΄, Paris 2008, 383 – 394.

Κάπος, Βελγοστή : Ι. Κάπος, “Βελγοστή”, *ΑΒΠ*, 81 – 83.

Κάπος, Νίκλι : Ι. Κάπος, “Το Νίκλι – Μουχλί : Δυο σημαντικά μεσαιωνικά κέντρα της Πελοποννήσου”, *Βυζαντινός Δομός* 10 -11 (1999 – 2000), 231 – 240.

Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί* : Φλώρα Γ. Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινής περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006.

Καραγιάννη, Προσκτίσματα : Φλώρα Καραγιάννη, “Κοσμικά προσκτίσματα των Βυζαντινών επισκοπικών ναών”, στο : Φλώρα Καραγιάννη (επιμ.), *Προσκτίσματα των Παλαιοχριστιανικών, Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Ναών. Εισαγωγικές ομιλίες, θεματικές και ελεύθερες παρεμβάσεις του 2^{ου} Σεμιναρίου του ΑΙΜΟΣ – Εταιρείας Μελέτης της Μεσαιωνικής και Αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της Προστασίας της (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 16 Ιουνίου 2006)*, Θεσσαλονίκη 2008, 113 – 123.

Καραγιάννης, *Λεξικό* : Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000.

Καψάλης, Βαρδούνια : Γ. Καψάλης, “Η Βαρδούνια και οι Τουρκοβαρδουνιώτες”,
Πελ. 2 (1957), 91 – 140.

Καψάλης, Μάνη : Γ. Δ. Καψάλης, *Μάνη – Γύθειον – Σπάρτη*, Αθήνα 1993.

Κατριβάνος, Βελιγοστή - Λεοντάρι : Θ. Κατριβάνος, “Βελιγοστή - Λεοντάρι”,
Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 4 (1960), 344 – 349.

Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης : Eni Katsara, “Η βασιλική της ακρόπολης της
Σπάρτης : πρόγραμμα έρευνας”, στο : *Sparta and Laconia*, 323 – 330.

Κατσαφάνας, Πριγκιπάτο : Δ. Γ. Κατσαφάνας, *Το Πριγκιπάτο του Μορέως, Σπάρτη*
2003.

Κατσαφάνας, Δεσποτάτο του Μυστρά : Δ. Γ. Κατσαφάνας, *Το Δεσποτάτο του Μυστρά.
Η τελευταία πράξη του Βυζαντινού Ελληνισμού*, Αθήνα 2012.

Kazhdan, Notitiae : A. Kazhdan, “Notitiae Episcopatum”, *ODB* 3, 1496 – 1497.

Kislinger, Αμύκλιον : Ew. Kislinger, “Αμύκλιον, επισκοπή της μητροπόλεως
Λακεδαιμονίας”, *ΒυζΜελ* 2 (1990), 74 – 91.

Kislinger, Λακεδαιμονία : E. Kislinger, “Λακεδαιμονία, Δέμენνα και το Χρονικόν
της Μονεμβασίας”, *ΒυζΜελ* 3 (1991), 103 – 121.

Kislinger, *Regionalgeschichte*: Ewald Kislinger, *Regionalgeschichte als
Quellenproblem. Die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna. Eine*

historisch-topographische Studie, [Veröffentlichungen der Kommission für die *Tabula Imperii Byzantini*, Band 8], Wien 2001.

Kislinger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias : Ew. Kislinger, “Nikolaos episkopos Lakedaimonias. Chronologische Präzierungen zur Bischofsliste im Bodleianus Holkham gr. 6”, *JÖB* 57 (2007), 27 – 33.

Κολτσίδα – Μακρή, *Συλλογή Ορφανίδη – Νικολαΐδη* : Ιωάννα Κολτσίδα – Μακρή, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλα Συλλογής Ορφανίδη – Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, [Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία : Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης αρ. 4], Αθήνα 1996.

Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί* : Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος – 19ος αιώνας* [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων : Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη : παράρτημα αρ. 57], Ιωάννινα 1995.

Κονιδάρης, Τακτικά : Γ. Κονιδάρης, “Τακτικά”, *MEE* 22, 755 – 757.

Κονιδάρης, Παρατηρήσεις : Γ. Ι. Κονιδάρης, “Παρατηρήσεις εις τα περί επισκοπών της Λακωνικής κατά τους ένδεκα πρώτους αιώνας της Καθολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος. Μετά εισαγωγής εις το πρόβλημα των πηγών περί των επισκοπών Πελοποννήσου”, *ΛακΣπ* 5 (1980), 403-434.

Κόντη, Γεωγραφία : Βούλα Κόντη, “Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Αρκαδίας (395 – 1209)”, *Σύμμεικτα* 6 (1985), 91 – 124.

Κόντη, Μαρτυρίες : Βούλα Κόντη, “Μαρτυρίες για την εικονομαχική έριδα στην Πελοπόννησο. Προβλήματα και προσεγγίσεις”, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 77 – 95.

Κόντη, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο* : Βούλα Κόντη (επιμ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο από τον 4ο μέχρι τον 15ο αιώνα* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Συμπόσια 14], Αθήνα 2004.

Κορδώσης, Σλαβική εποίκηση : Μ. Στ. Κορδώσης, “Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια”, *Δωδώνη* 10 (1981), 381 – 448.

Κορδώσης, Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία : Μ. Σ. Κορδώσης, “Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία (Θ΄ αι.-1204)”, στο : *Πρακτικά Α΄ ΤΣΑΜ*, 107-112.

Κορδώσης, Νίκλι : Μ. Κορδώσης, “Το βυζαντινό Νίκλι”, *ΙστΓεω* 1 (1986), 198 – 199.

Κορδώσης, Κατάκτηση : Μ. Σ. Κορδώσης, “Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα”, *ΙστΓεω* 1 (1986), 53 – 194.

Kordoses, *Southern Greece* : M. S. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204 – 1262). A study of the greek population and the orthodox church under the Frankish Dominion* [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων : Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής : Δωδώνη : Παράρτημα αρ. 33], Ioannina 1987.

Κορδώσης, Μετατόπιση : Μ. Σ. Κορδώσης, “Μετατόπιση πελοποννησιακών πόλεων στην ύστερη βυζαντινή περίοδο”, *ΙστΓεω* 6 (1998), 91 – 96.

Κουγέας, Χρυσόβουλλον : Σ. Β. Κουγέας, “Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου πρωτόγραφον και ανέκδοτον δι’ ου επικυρούνται δωρεαί εις τους υιούς του Γεμιστού (1449)”, *Ελληνικά* 1 (1928), 371 – 400.

Κουγέας, *Μελιγκοί* : . Κουγέας, *Περί των Μελιγκών του Ταυγέτου εξ αφορμής ανέκδοτης βυζαντινής επιγραφής εκ Λακωνίας* [Πραγματεΐαι Ακαδημίας Αθηκών, τ.15, Αρ.3], εν Αθήναις 1950.

Κουκουλές, *Βαμβακού* : Φ. Ι. Κουκουλές, *Ιστορία της Βαμβακούς*, εν Αθήναις 1907.

Κουκουλές, *Οινουντιακά* : Φ. Ι. Κουκουλές, *Οινουντιακά ή μελέτη περί της ιστορίας, των ηθών και εθίμων και του γλωσσικού διώματος του Δήμου Οινούντος της επαρχίας Λακεδαιμόνος*, Εν Χανίοις 1908.

Κουκουλές, *Μοναί* : Φ. Ι. Κουκουλές, *Αι εν τω πρώην δήμω Οινούντος Μοναί*, Εν Αθήναις 1924.

Κουντούρα - Γαλάκη, *Ιεραρχία* : Έλεωνόρα Κουντουρά - Γαλάκη, “Συμβολή στην μελέτη τής βυζαντινής εκκλησιαστικής ιεραρχίας κατά την περίοδο τής πρώτης οικονομίας (Πρόδρομη ανακοίνωση)”, *Βυζαντιακά* 14 (1994), 66 – 80.

Κουντουρά - Γαλάκη, *Notitia 3* : Έλεωνόρα Κουντουρά - Γαλάκη, “Η «Εικονοκλαστική» Notitia 3 και το λατινικό πρότυπο της”, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 45-73.

Κουρίνου, *Σπάρτη* : Ελένη Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της* [HOROS : Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2000.

Κουσκουνάς, *Θυρέατις* : Ιω. Κουσκουνά – Κυρ. Χασαπογιάννη – Ιω. Κακαβούλια, *Θυρέατις Γη: Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία*, Αθήνα 1981.

Κουτσιλιέρης, Μάνη : Αν. Γ. Κουτσιλιέρης, *Ιστορία της Μάνης. Αρχαία – Μεσαιωνική – Νεώτερη*, Αθήνα 1993.

ΛακΣπ : Λακωνικάί Σπουδαί.

Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα* : Γ. Λαμπρινάκος, *Η Χρύσαφα Λακωνίας. Ο Χώρος, ο Χρόνος και οι Άνθρωποι*, Σπάρτη 2004.

Λαμπροπούλου, Χελιδοβούνι : Άννα Ι. Λαμπροπούλου, “Χελιδοβούνι Λακωνία”, *Σύμμεικτα* 7 (1987), 101 – 123.

Λαμπροπούλου, *Ασκητισμός* : Άννα Λαμπροπούλου, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 1994.

Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και Λήθη : Άννα Λαμπροπούλου, Η. Αναγνωστάκη, Βούλα Κόντη, Αγγελική Πανοπούλου, “Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες”, στο : *Σκοτεινοί Αιώνες*, 189 – 229.

Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή : Άννα Λαμπροπούλου, Η. Αναγνωστάκη, Βούλα Κόντη, Αγγελική Πανοπούλου, “ Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου (9ος-15ος αι)”, στο : *Νέοι Άγιοι*, 265-294.

Λαμπροπούλου, Λατρεία : Άννα Ι. Λαμπροπούλου, “Από την λήθη στην μνήμη : Η λατρεία του αγίου Θεοκλήτου, επισκόπου Λακεδαιμονίας”, στο : *Πρακτικά του*

Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου 2008 (Γύθειον, 17 – 19 Οκτωβρίου 2008),
Αθήναι 2013, 103 – 119.

Λάμπρος, *Μελετήματα* : Σπ. Λάμπρος, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήναι 1884.

Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι : Σπ. Λάμπρος, “Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι και κτήτορες
κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας”, *ΝΕλλ* 4 (1907), 152 –
187, 303 – 357, 492 – 494,

Λάμπρος, Ολίγα : Σπ. Π. Λάμπρος, “Ολίγα περί Πολυφέγγους”, *ΝΕλλ* 6 (1909),
179-185.

Λάμπρος, Νέος Κώδιξ : Σπ. Λάμπρος, “Νέος Κώδιξ του Χρονικού Μονεμβασίας”,
ΝΕλλ 9 (1912), 245 – 251.

Λάμπρος, Αναφοραί : Σπ. Λάμπρος, “Δύο αναφοραί μητροπολίτου Μονεμβασίας
προς τον πατριάρχη”, *ΝΕλλ* 12 (1915), 257 – 318.

Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων* : Οδυσσέας Λαμψίδης, *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο*
Μετανοείτε (κείμενα – σχόλια), [Επιτροπή Ποντιακών Μελετών περιοδικού «Αρχαίον
Πόντου» παράρτημα 13 : Πηγαί της ιστορίας των Ελλήνων του Πόντου αρ. 4],
Αθήναι 1982.

Laurent, Blakhernes : V. Laurent, “Les signataires du second synode des Blakhernes
(Été 1285)”, *ΕΟ* 26 (1927), 129 – 149.

Laurent, La liste épiscopale : V. Laurent, “La liste épiscopale du Synodicon de la Métropole de Lacédémone”, *REB* 19 (1961), 208 – 226.

Laurent, *Sceaux* : V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l' empire byzantin, t. V : L' Église, Parties 1 -3* [Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines – Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique], Paris 1963, 1965, 1972.

Laurent, La date : V. Laurent, “La date de l'erection de métropoles de Patras et de Lacédémone”, *REB* 21 (1963), 136 – 141.

Lemerle, Chronique : P. Lemerle, “La chronique improprement dite de Monemvasie : le contexte historique et légendaire”, *REB* 21 (1963), 5 – 49.

ΑΒΠ : Αγ. Θ. Νεζερίτης (εκδ.), *Λεξικόν της Βυζαντινής Πελοποννήσου*, επιμ. Ν. Νικολούδης, Αθήναι 1998.

Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα* : Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 8], Αθήνα – Κομοτηνή 1996.

Λεοντιάδης, Μητροπολίτες : Ι. Λεοντιάδης, “Οι μητροπολίτες Λακεδαιμονίας κατά τον ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνα”, *ΒυζΜελ.* 4 (1992), 385 – 396.

L'Huillier, Elections : P. L'Huillier, “Quelques remarques a propos des elections épiscopales dans l'Orient byzantin”, *REB* 25 (1967), 101 – 105.

Libro de los fechos : Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea. Compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia, maestro del Hospiral de S. Johan de Jerusalem, εκδ. A. Morel – Fatio, Genève 1885.

Λιναρδάκη, Λάα : Άννη Λιναρδάκη, “Λάα – Λα – Λας : Πέτρινη πόλη μ’ όνομα μουσικό”, *Μάνη χθες, σήμερα, αύριο* 3 (Μάρτιος – Απρίλιος 2002), 51 – 54.

Magdalino, A Neglected Authority : P. Magdalino, “A Neglected Authority for the history of the Peloponnese in the early Thirteenth Century: Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria”, *BZ* 70 (1977), 316 – 323.

Mansi : J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*, Paris – Leipzig 1901 – 1927.

Manoussacas, Donation : M. Manoussacas, “Un acte de donation à l’ église Sainte – Kyriakè de Mouchli (1457)”, *TM* 8 (1981), 315 – 319.

Μανούσακας, Επιγράμματα : Μ. Ι. Μανούσακας, "Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα σε χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του", *Ελληνικά* 15 (1957), σ. 232-246.

Μαρίνου, Άγιος Δημήτριος : Γεωργία Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά* [Υπουργείο Πολιτισμού : Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 78], Αθήνα 2002.

Μαρίνου, Συγκρότηση : Γεωργία Μαρίνου, “Η πολεοδομική συγκρότηση του οικισμού” στο : Σίνος, *Τα μνημεία του Μυστρά*, 55 – 78.

Μαρίνου, Μητρόπολη : Γεωργία Μαρίνου, “Άγιος Δημήτριος, η μητρόπολη του Μυστρά” στο : Σίνος, *Τα μνημεία του Μυστρά*, 115 – 131.

Marioras, Synode de Province : M. Marioras, “L’institution du synode de province”, *Θεολογία* 74 (2003), 257 – 278.

MEE : *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Π. Δρανδάκης (εκδ.), Αθήναι 1959 – 1963².

Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι : Παύλος Μενεβίσογλου, “Οι επισκοπικοί τίτλοι εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία”, στο : Αθ. Αν. Αγγελόπουλος – Αθ. Ε. Καραθανάσης (επιμ), *Ξενία Ιακώβου αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 180 – 218.

Μεσαιωνική Λακωνία : *Η Μεσαιωνική Λακωνία* [Λακωνικά Σπουδαί : Παράρτημα αρ. 9], Αθήναι 2003.

Μέξια, Ελαιοκομία : Αγγελική Μέξια, “Ελαιοκομία στη βυζαντινή Λακεδαιμονία. Πηγές και αρχαιολογικά τεκμήρια”, *ΛακΣπ* 18 (2006), 205 – 223.

Μίλας, *Δίκαιον* : Ν. Μίλας, *Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της ορθοδόξου ανατολικής εκκλησίας*, μετφρ. στα ελληνικά Μ. Αποστολόπουλος, Αθήνα 1906.

Millet, Inscriptions : G. Millet, “Les inscriptions byzantins de Mistra”, *BCH* 23 (1899), 97 – 156.

MM : F. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, τ. Α' - Στ', Wien - Vindobonae 1860 – 1890.

Μνήμη του οσίου Νίκωνος : Μνήμη του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε»
[Πελοποννησιακά : Παράρτημα τόμου 24 (1999)], Αθήναι 1999.

Morris, The Spread of the Cult of St. Nikon “Metanoeite”: Rosemary Morris, “The Spread of the cult of St. Nikon ‘Metanoeite’ ”, στο : *Νέοι Άγιοι*, Αθήνα 2004, 433 – 458.

Μόσχου – Τσιώμη, Πόλεις : Λήδα Μόσχου – Τσιώμη, “Πόλεις και μνημεία της Αρχαιότητας στην Λακωνική Μάνη”, *Αδούλωτη Μάνη* 3 (Ιούνιος – Αύγουστος 1997), 17 – 32.

Μουτσόπουλος, Παναγία : Ν. Κ. Μουτσόπουλος, “Η Παναγία του Μουχλίου”, *Πελ* 3 – 4 (1958 – 1959), 288-309.

Μουτσόπουλος, Νίκλι – Μουχλί : Ν. Κ. Μουτσόπουλος, “Νίκλι – Μουχλί, δυο οχυροί βυζαντινοί οικισμοί της Μεσαράς”, στο : *Πρακτικά Ε΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου “Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια”*, Θεσσαλονίκη 1984, 151 – 238.

Μπακούρου, ‘Κυμητήριον’ : Αιμιλία Μπακούρου, “Τὸ "κυμητήριον" τοῦ ἐπισκόπου Στεφάνου και τοπογραφικὲς παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική Λακεδαιμονία”, *ΑΔ* 44-46 (1989-91), 335-359.

Μπόνιας, Αιγιές : Ζ. Μπόνιας, *Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας* [Υπουργείο Πολιτισμού : Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 62], Αθήνα 1998.

Μπούμης, Διαδικασία : Π. Μπούμης, “Η διαδικασία της εκλογής των επισκόπων”, *Θεολογία* 75 (2004), 105 – 130.

Μυστακίδης, Κατάλογοι : Β. Α. Μυστακίδης, “Επισκοπικοί κατάλογοι”, *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 139-238.

Νέα Έκθεσις : J. Darrouzès, “Ekthésis Néa. Manuel des pittakia du XIV siècle”, *REB* 27 (1969), 1-127.

ΝΕΛΛ. : *Νέος Ελληνομνήμων.*

Νέοι άγιοι : Ελεωνόρα Κουντούρα – Γαλάκη (επιμ.), *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8^{ος} – 16^{ος} αιώνας* [ΕΙΕ/ΙΒΕ : Διεθνή Συμπόσια 15], Αθήνα 2004.

Nesbitt – Oikonomides, *Seals* : J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and on the Fogg Museum of Art*, τ. Α΄: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D.C. 1991.

Νιάβης, *The Reign of Nicephorus* : Π. Ε. Νιάβης, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)* [Historical Monographs 3], Αθήνα 1987.

Νικολούδης, Μάνη : Ν. Νικολούδης, “Η Μάνη επί των Παλαιολόγων”, στο : *Μεσαιωνική Λακωνία*, 5 – 24.

OCP : *Orientalia Christiana Periodica.*

ODB : A.P. Kazhdan (εκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, New York – Oxford 1991.

Οικονομίδης, Όψιμη Ιεραποστολή : Ν. Οικονομίδης, “Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία”, στο : Κόντη, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, 29 – 35.

Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι : . Κ. Ορλάνδος, “Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας – Νικλίου”, *ABME* 12 (1973), 1 – 171.

Ουίτ, Εθνικές σχέσεις : Ρ. Ουίτ, “Οι εθνικές σχέσεις στην Μεσαιωνική Λακωνία”, στο : *Μεσαιωνική Λακωνία*, 45 – 69.

ΠΑΑ : Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών.

ΠΑΕ : Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Παΐζη – Αποστολοπούλου, *Εξαρχία* : Μάχη Παΐζη - Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της Πατριαρχικής Εξαρχίας, 14^{ος} – 19^{ος} αιώνας* [ΕΙΕ/ΚΝΕ : Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία, αρ. 54], Αθήνα 1995.

Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* : Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου (13^{ος} – 18^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1985.

Παναγιωτόπουλος, Αποστολική Εκκλησία : Ιωαν. Αντ. Παναγιωτόπουλος, “Η Αποστολική Εκκλησία της Μεσσηνίας”, στο : Σαραντάκης, *Χριστιανική Μεσσηνία*, 15 – 26.

Πάντου, Αρκαδία : Ευαγγελία Πάντου, “Η Βυζαντινή Αρκαδία ως τη Φραγκική κατάκτηση (9^{ος} αιώνας – 1204)”, στο : Π. Σαραντάκης (επιμ.), *Αρκαδία : Τόπος – Χρόνος – Άνθρωποι*, Αθήνα 2010, 123 – 148.

Πανοπούλου, Οι συνέπειες της Σταυροφορίας : Αγγελική Πανοπούλου, “Οι συνέπειες της Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές”, στο : Γ. Ν. Μοσχονάς (επιμ.), *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος* [ΕΙΕ/ΙΒΕ : Το Βυζάντιο Σήμερα 5], Αθήνα 2008, 343 – 364.

Παπαγιάννη, *Οικονομικά* : Ελευθερία Παπαγιάννη, Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 1], Αθήνα 1986.

Papadakis, Proedros : A. Papadakis, “Proedros as an Ecclesiastic Title”, *ODB* 3, 1727 – 1728.

Παπαδόπουλος, Διονύσιος : Στ. Παπαδόπουλος, “Ο Διονύσιος Κορίνθου και το μέγα κύρος της Εκκλησίας Κορίνθου”, στο : *Πρακτικά Α΄ ΤΣΚΕ*, 138 – 146.

Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική* : Αθ. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. Β΄, Εν Πετρούπολει 1894.

Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, Μοσχόπουλος : Α. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, “Νικηφόρος Μοσχόπουλος”, *BZ* 12 (1903), 217 – 221.

Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος* : Ελένη Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος και το ανέκδοτο ποιητικό έργο του*, αδημοσίευτη διατριβή, Αθήναι 1991.

Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου* : Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγειας περιόδου στη βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο* [Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 213], Αθήναι 2001.

Papamastorakis, Myzithras of the Byzantines : Τ. Papamastorakis, “Myzithras of the Byzantines / Mistra to Byzantinists”, στο : *Βυζαντινές πόλεις*, 277 – 296.

Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς : Ι. Κ. Παπαθεοδωρόπουλος, “Αμυκλών και Τριπολιτσάς επισκοπή και μητρόπολις ”, *Πελοποννησιακή Εγκυκλοπαίδεια* 2 (1961), 285 – 287.

Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος* : Π. Παπαθεοδώρου, *Ο Θεοδώρητος ο Β΄ και η επισκοπή Βρεσθένης*, Αθήναι 1976.

Pavlikianov, Unknown Byzantine document : C. Pavlikianov, “Unknown Byzantine document from the archives of the Archbishopric of Ochrid”, *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012), 227 – 240.

Πατρικουνάκος, *Βαχός* : Σταύρος Π. Πατρικουνάκος, *Βαχός Μάνης. Συμβολή στην ιστορία του*, Αθήνα 1999.

Πελ : *Πελοποννησιακά*.

Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσω πόλις Σουγδαία* : Μαρία Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσω πόλις Σουγδαία από του ΙΓ' μέχρι του ΙΕ' αιώνας. Συμβολή εις την ιστορίαν του μεσαιωνικού Ελληνισμού της νοτίου Ρωσίας* [Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 7], Αθήναι 1965.

PG : J.P. Migne (εκδ.), *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, Paris 1856 κ.ε.

Φασουλάκης, Οικογένεια Καβάκη : Στερ. Φασουλάκης, “Η Οικογένεια Καβάκη”, *ΛακΣπ* 5 (1980), 39 – 48.

Φειδάς, *Ιστορία* : Βλ. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Από την εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση*, τ. Α' - Β', Αθήναι 2002³.

Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση : Βλ. Ιω. Φειδάς, “Ιστορική Εξέλιξις της Διοικητικής οργανώσεως της Εκκλησίας της Πελοποννήσου κατά την Βυζαντινή περίοδο”, στο : *Πρακτικά Στ' ΔΣΠΣ*, τ. Α', Αθήναι 2001 – 2002, 79 – 96.

Φώσκολος, Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας : Μ. Φώσκολος, “Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας”, στο : Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της* [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Βιβλιοθήκη αρ. 30], τ. Α', Αθήνα – Βενετία 2010, 337 – 356.

Φραγκινέας, *Λακωνική Γη* : Ν. Γ. Φραγκινέας, *Λακωνική Γη*, Αθήνα 1971.

Πηλιλής, Οφφίκια : Ι. Πηλιλής, *Τίτλοι, Οφφίκια και αξιώματα εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη χριστιανική ορθόδοξω Εκκλησία*, Αθήναι 1985.

Πίκουλας, Τοπογραφικά Αιγύος : Γ. Α. Πίκουλας, “Τοπογραφικά Αιγύος και Αιγύτιδος”, στο : *Πρακτικά Α΄ ΤΣΚΕ*, 257 – 269.

Πίκουλας, Μεγαλοπολίτικη : Γ. Α. Πίκουλας, *Η Νότια Μεγαλοπολίτικη Χώρα από τον 8^ο π.Χ. ως τον 4^ο μ. Χ. αιώνα. Συμβολή στην τοπογραφία της* [Hogros : Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1988.

Πίκουλας, Όρια : Γ. Α. Πίκουλας, “Τα όρια της μητροπόλεως Μονεμβασίας”, *ΛακΣπ* 13 (1996), 393 – 403.

PLP : Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, Wien 1976 κ.ε.

PmbZ : Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Palaiologenzeit, Berlin 1998 – 2002

Πουκεβίλ, Πελοπόννησος : Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Πελοπόννησος*, μετ. στα ελληνικά Ν. Μολφέτα, Αθήνα 1997.

ΠΠ : Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Α΄, εν Αθήναις 1912 - 1923

Πρακτικά Α΄ ΣΑΣ : *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών (Τρίπολις, 14 – 15 Δεκεμβρίου 1974)* [*Πελοποννησιακά* : Παράρτημα 3], Εν Αθήναις 1976.

Πρακτικά Α΄ ΤΣΚΕ : Πρακτικά του Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών (Κόρινθος, 27 – 28 Απριλίου 1974) [Πελοποννησιακά : Παράρτημα αρ. 2], εν Αθήναις 1975.

Πρακτικά Α΄ ΤΣΛΜ : Πρακτικά του Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών (Μολάοι, 5 – 7 Ιουνίου 1982) [Πελοποννησιακά : Παράρτημα 9], Αθήναι 1982 – 1983.

Πρακτικά Β΄ ΔΣΠΣ : Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πάτραι, 25 – 31 Μαΐου 1980) [Πελοποννησιακά : Παράρτημα 8], τ. Α΄ - Γ΄, Αθήνα 1981 – 1982.

Πρακτικά Γ΄ ΔΣΠΣ : Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8 – 15 Σεπτεμβρίου 1985) [Πελοποννησιακά : Παράρτημα αρ. 13], τ. Α΄ - Γ΄, Αθήναι 1987 – 1988.

Πρακτικά Ε΄ ΔΣΠΣ : Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργος – Ναύπλιον, 6 – 10 Σεπτεμβρίου 1995) [Πελοποννησιακά : Παράρτημα 22], τ. Α΄ - Γ΄, Αθήναι 1996 – 1997.

Πρακτικά Στ΄ ΔΣΠΣ : Πρακτικά του Στ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις, 24 – 29 Σεπτεμβρίου 2000) [Πελοποννησιακά : Παράρτημα 24], τ. Α΄-Δ΄, Αθήναι 2001 – 2002.

Preiser – Kapeller, *Episkopat* : J. Preiser – Kapeller, *Der Episkopat in späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropolitene und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Saarbrücken 2008.

Preiser – Kapeller & Mitsiou, Hierarchies and Fractals : Johannes Preiser-Kapeller – Ekaterini Mitsiou, “Hierarchies and Fractals: Ecclesiastical Revenues as Indicator for the Distribution of Relative Demographic and Economic Potential within the Cities and Regions of the Late Byzantine Empire in the Early 14th Century”, *Βυζαντινά Σύνμμεικτα* 20 (2010), 245 – 308.

PRK : H. Hunger – O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel I* (CFHB 19/1), Wien 1981. – H. Hunger – O. Kresten – E. Kislinger – C. Cupane, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel II* (CFHB 19/2), Wien 1995. – J. Koder – M. Hinterberger – O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel III* (CFHB 19/3), Wien 2001.

Ράλλης, Περί των εκκλησιαστικών τίτλων : Κ. Ράλλης, “Περί των εκκλησιαστικών τίτλων των υπερτίμων και εξάρχων”, *ΠΑΑ* 13 (1938), 155 – 162.

RE : *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

REB : *Revue des Études Byzantines*.

ΡΠ : Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής (εκδ.), *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων πατέρων*, τ. Α' - Στ', Αθήναι 1852 – 1859.

Ρωμαίος, Τόποι : Κ. Α. Ρωμαίος, “Τόποι και τοπωνύμια”, *Πελ.* 5 (1962), 21 – 45.

Runciman, *Μυστράς*: St. Runciman, *Μυστράς. Η βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, μετάφρ. στα ελληνικά Πέι Κορρέ – Τζίνα Καπατσώρη, Αθήναι 1986.

Σάκκος, *Πατήρ* : Στέργιος Ν. Σάκκος, “Ο πατήρ μου μείζων μου εστί”, τ. Α' – τ. Β', Θεσσαλονίκη 1968.

Salaville, Proedros : S. Salaville, “Le titre ecclésiastique de ‘proedros’ dans les documents byzantins”, *ÉO* 29 (1930), 416 – 436.

Σαραντάκης, *Χριστιανική Μεσσηνία* : Π. Σαραντάκης (επιμ.), *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010.

Saradi, Jurisdiction : Helen Saradi, “Imperial jurisdiction over Ecclesiastical Provinces: The Ranking of New Cities as Seats of Bishops or Metropolitans”, στο : Ν. Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό Δίκαιο, Κράτος και Κοινωνία* [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών : Διπτύχων Παράφυλλα αρ. 3], Αθήνα 1991, 149-163.

Schabel, Antelm the Nasty : Chris Schabel, “Antelm the Nasty, First Latin Archbishop of Patras (1205-ca. 1241)” στο : Alexander D. Beihammer -Maria G. Parani - Chris Schabel (επιμ.), *Medieval Diplomats in the Eastern Mediterranean 1000-1500: Aspects of Cross-Cultural Communication [The Medieval Mediterranean 74]*, Leiden-Boston 2008, 93 – 138.

SBS : Studies in Byzantine Sigillography [Dumbarton Oaks Research Library and Collection] Washington, D. C. 1987 κ.ε.

Setton, *Papacy* : K. M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571* [Memoirs of the American Philosophical Society, αρ. 114], τ. Α', Philadelphia 1976.

Shipley, Archaeological Sites : Gr. Shipley, "Archaeological sites in Laconia and the Thyreatis", στο : *The Laconia Survey*, τ. Β', 263 – 313.

Shipley, Site Catalogue : Gr. Shipley, "Site Catalogue of the Survey", στο : *The Laconia Survey*, τ. Β', 315 – 438.

Shipley, Lakedaimon : G. Shipley, "Lakedaimon", στο : M. H. Hansen – T. H. Nielsen (εκδ.), *An Inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford 2004, 569 – 599.

Σιακωτός, Εποικισμός : Β. Δ. Σιακωτός, "Ο εποικισμός της Καστάνιτσας του Πάρνωνα με πληθυσμούς από την Χαλκιδική (1081 – 1118)", *Πελ.* 30 : 1 (2011), 343 – 350.

Σιγαλός, *Η Σπάρτη και η Λακεδαίμων Β'* : Δ. Ι. Σιγαλός, *Η Σπάρτη και η Λακεδαίμων. Ιστορία των Λακώνων από των μυθικών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς (1860)*, τ. Β', Αθήνα 1962.

Simpson, Αντίσταση : Alicia J. Simpson, "Η αντίσταση στην λατινική προέλαση: Η περίπτωση της Μονεμβασίας", στο : *Μεσαιωνική Λακωνία*, 71 – 93.

Σίνος, *Τα μνημεία του Μυστρά* : Στ. Σίνος (επιμ.), *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Αθήνα 2009.

Σίνος, Ιστορία : Στ. Σίνος, "Η ιστορία του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά", στο : Σίνος, *Τα μνημεία του Μυστρά*, 11 – 22.

Σκάγκος, *Μυστράς* : π. Λ. Κ. Σκάγκος, *Ο Μυστράς έδρα της Ι. Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας (1302 – 1837 μ.Χ.)*, Μυστράς 1984.

Σκάγκος, Πρώτος Μητροπολίτης : π. Λ. Σκάγκος, “Ο πρώτος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας με έδρα τον Μυστρά”, *Λακωνικά*, έτος 30^ο, τευχ. 156, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1992, 3 – 4.

Σκάγκος, Περιφανείς Ιεράρχες : π. Λ. Σκάγκος, “Περιφανείς Ιεράρχες”, *Λακωνικά*, έτος 30^ο, τευχ. 160, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1992, 19 – 23.

Σκάγκος, Αμπελουργία : Ν. Ι. Σκάγκος, “Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους”, στο : Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος Οίνος – Μονοβασ(ί)α – Malvasia* [ΕΙΕ/ΙΒΕ : Διεθνή Συμπόσια 17 (=Οίνον Ιστορώ V)], Αθήνα 2008, 223 – 258.

Σκοτεινοί Αιώνες : Ελεωνόρα Κουντουρά - Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος - 9ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ : Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001.

Σωτηρίου, Ανασκαφαί : Γ. Σωτηρίου, “Ανασκαφαί εν παλαιά Σπάρτη”, *ΠΑΕ* 1939, 107 – 118.

Sparta and Laconia : W. G. Cavanagh – Crissanthi – M. Georgiadis (εκδ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Premodern : Proceedings of the Conference Organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the Fifth Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the Fifth Ephoreia of Byzantine Antiquities (Sparta, 17 – 20 March 2005)*, [BSA Studies 16], London 2008.

Σπηλιάκος, *ΒρέσθENA* : Σπ. Π. Σπηλιάκος, *Η Ιστορία των Βρεσθένων*, εν Αθήναις 1928.

Σπηλιάκος, Δεσπότης : Αγ. Π. Σπηλιάκος, *Ο καπετάν Δεσπότης. Ο επίσκοπος Βρεσθένης Θεοδώρητος. Πανηγυρική Μνήμη*, Αθήναι 1971.

Stavrakos, *Numismatischen Museums Athen* : Ch. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, Herausgegeben von G. Prinzig, Bd 4] Wiesbaden 2000.

Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός* : Β. Θ. Σταυρίδης, *Ο Συνοδικός Θεσμός εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον*, Θεσσαλονίκη 1986.

Σταυρίδης, Επαρχιακή Σύνοδος : Β. Θ. Σταυρίδης, “Η επαρχιακή ή μητροπολιτική σύνοδος εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον”, στο : *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Η επαρχιακή μητροπολιτική σύνοδος Θεσσαλονίκης. Πρακτικά του ΙΓ΄ Επιστημονικού Συμποσίου (Ιερά Μονή Βλαττάδων, 12 – 18 Οκτωβρίου 1999)*, Θεσσαλονίκη 2000, 43 – 70.

Σταυρίδου – Ζαφράκα, Εκκλησιαστικά οφίκια : Αλκμήνη Σταυρίδου – Ζαφράκα, “Από την εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους της Ηπείρου. Εκκλησιαστικά οφίκια και υπηρεσίες του κλήρου τον 13^ο αι.”, στο : Ευστρατία Συγκέλλου (επιμ.), *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και ιστορικού Συνεδρίου (Άρτα, 12 – 14 Απριλίου 2002)*, Αθήνα 2007, 161 – 196.

Στεφανίδης, Επισκοπικοί τίτλοι : Β. Στεφανίδης, “Η ιστορία των επισκοπικών τίτλων”, *Θεολογία* 23 (1952), 169 – 190, 342 – 366.

Stiernon, Lacédémone : D. Stiernon, “Lacédémone”, *DHGE* 29 (2007), 1174 – 1190.

Sweetman – Katsara, Project 2000 : Rebecca J. Sweetman – Evi Katsara, “The Sparta Basilica Project 2000 – Preliminary Report”, *BSA* 97 (2002), 429 – 468.

Sweetman, Acropolis Basilica : Rebecca J. Sweetman, “The Acropolis Basilica Church, Sparta : The Broader Research Issues”, στο : *Sparta and Laconia*, 331 – 343.

Sweetman, Christianization : Rebecca Sweetman, “The Christianization of the Peloponnese : The Topography and Function of Late Antique Churches 1”, *Journal of Late Antiquity* 3 (2010), 203 – 261.

ΘΗΕ : Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 1-13, Αθήναι 1962 – 1968.

The Laconia Survey τ.Α΄ : W. Cavanagh, J. Crouwel, R. W. V. Catling, and G. Shipley, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape : The Laconia Survey*, τ. Α΄ [The British School at Athens : Supplementary volume no. 26], London 2002.

The Laconia Survey τ.Β΄ : W. Cavanagh, J. Crouwel, R. W. V. Catling, and G. Shipley, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape : The Laconia Survey*, τ. Β΄ [The British School at Athens : Supplementary volume no. 27], London 1996.

TM : Travaux et Mémoires.

Τριανταφύλλου, Τοπωνύμια : Κ. Ν. Τριανταφύλλου, “Τα τοπωνύμια Καλάβρυτα – Καλάβριτο και Νεζερών - Νεζερά”, στο : *Πρακτικά του Α΄ εν Πάτραις τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών [Πελοποννησιακά : παράρτημα 1]*, Εν Αθήναις 1974, 61 – 65.

Τρωιάνος, *Δικονομία* : Σ. Ν. Τρωιάνος, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήναι 1964.

Troianos, Nomophylax : Sp. Troianos, “Nomophylax”, *Lexikon der Mittelalters* 6 (1993), 1230.

Τρωιάνος, Σπουδές : Σπ. Τρωιάνος, “Σπουδές Δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα”, *Βυζαντινά* 21 (2000), 475 – 492.

Turlej, *Chronicle* : St. Turlej, *The Chronicle of Monemvasia. The migration of the Slavs and Church conflicts in the Byzantine source from the beginning of the 9th century*, [Byzantina et Slavica Cracoviensia, 4], Cracow 2001.

Τζωρτζάκης, *Πρωτεύουσα* : Τζ. Π. Τζωρτζάκης, *Η πρωτεύουσα της Μάνης : Γύθειον – Μαραθονήσι (Αγιώργης)*, Αθήνα 1981.

Vailhé, Amyclae : S. Vailhé, “Amyclae, évêché du Péloponnèse”, *DHGE* 2 (1914), 1376 – 1377.

Vogel – Gardthausen, *Sreiber* : M. Vogel – V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909.

VV : *Vizantijskij Vremennik*.

Walter, *L' iconographie* : Chr. Walter, *L' iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970.

Wolff, Organization : R. L. Wolff, “The organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204 – 1261. Social and Administrative Consequences of the Latin Conquest”, *Traditio* 6 (1948), 33 – 60.

Yannopoulos, Métropoles : P. Yannopoulos, “Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves”, *Byzantion* 63 (1993), 388-400.

Ζαχαρόπουλος, Φραγκοκρατία : Ν. Γ. Ζαχαρόπουλος, *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1981.

Zakythinou, Despotat : D. A. Zakythinou, *Le Despotat grec de Morée*, τ. Α΄ - Β΄, Londres 1975² (edition revue et augmentée par Chryssa Maltezos).

Ζέπος, Καλλιεργηταί : Π. Ζέπος, “Καλλιεργηταί ξένης γης εις το βυζαντινόν κράτος. Σύντομος εποπτεία και παρατηρήσεις”, *Βυζαντινά* 13 : 1 (1985), 29 – 44.

Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγόστιδος : Π. Ζερλέντης, “Η επισκοπή Βελιγόστιδος”, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 2 (1918), 221 – 223.

Ζερλέντης, Η μητρόπολις Αμυκλών: Π. Γ. Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών και Τριπολιτσάς και αι επισκοπαί Πίσσης, Εζερών, Βελιγόστιδος*, εν Αθήναις 1921.

Ζερλέντης, Σλάβοι : Π. Γ. Ζερλέντης, *Μηλιγγοί και Εζερίται Σλάβοι εν Πελοποννήσω*, Εν Ερμουπόλει 1922.

Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική* : Π. Γ. Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική των εν Πελοποννήσω Αγίων του Θεού Εκκλησιών. Η μητρόπολις Ζαρνάτας και αι εν Μάνη επισκοπαί, εν Ερμουπόλει* 1922.

Ζησίου, *Σύμμικτα* : Κ. Ζησίου, *Σύμμικτα : Πελοποννήσου επιγραφαί Χριστιανικών χρόνων, Χρυσόβουλλα Μυστρά, έρευναί περί της πολιορκίας και αλώσεως της Ακροπόλεως υπό των Βενετών, Καπνικαρέα – Καμουκαρέα, Αθήνησιν* 1892.

Ζησίου, *Επιγραφαί* : Κ. Ζησίου, “*Επιγραφαί των Χριστιανικών Χρόνων της Ελλάδος. Α΄ Λακεδαιμόνος*”, *Βυζαντίς* 1 (1909), 422 – 460.

Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός* : Ι. Ζηζιούλας, “*Ο συνοδικός θεσμός. Ιστορικά, εκκλησιολογικά και κανονικά προβλήματα*”, στο : *Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον Κίτρον Βαρνάβαν επί τη 25ετηρίδι της αρχιερατείας του*, Αθήναι 1980, 161 – 190.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πόλη της αρχαίας Σπάρτης, που βρισκόταν σε καίρια γεωγραφική θέση στο βόρειο τμήμα της εύφορης κοιλάδας του Ευρώτα,⁷ είναι γνωστό ότι διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο ελληνικό ιστορικό γίνεσθαι, αφού η ιδιαίτερη πολιτική/πολιτειακή και στρατιωτική φυσιογνωμία της την καθιέρωσαν ως το αντίπαλο δέος της κλασικής Αθήνας.⁸ Μάλιστα, ο ανταγωνισμός αυτός κορυφώθηκε με την έκρηξη ενός σχεδόν τριαντάχρονου αιματηρού πολέμου, του λεγόμενου Πελοποννησιακού, ο οποίος έληξε με ήττα της Αθήνας (431 - 404).⁹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Σπάρτη αναδεικνύεται σε κύρια ηγέτιδα δύναμη του ελληνικού χώρου για περίπου 30 χρόνια (404 – 371). Ωστόσο, η παντοδύναμη Σπάρτη αδυνατεί να εκμεταλλευτεί τις νέες συνθήκες, για να προχωρήσει στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις των θεσμών της, στην αναγκαία ανανέωση της κοινωνικής της δομής καθώς και στην προσαρμογή της στους νέους τρόπους μάχης. Έτσι, η Σπάρτη παρέμεινε αιχμάλωτη του παρελθόντος της, με συνέπεια πολύ γρήγορα η πάλαι ποτέ ηγέτιδα δύναμη του ελληνικού χώρου να έρθει αντιμέτωπη με την παρακμή, την απομόνωση και τον γεωγραφικό περιορισμό της επικράτειάς της.¹⁰ Παρ' όλα αυτά, η πόλη θα μπορέσει να απολαύσει μία περίοδο αναβίωσης μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης του ελλαδικού χώρου από τους Ρωμαίους (146 π. Χ.), λόγω του ενδόξου παρελθόντος της και των απτών αποδείξεων φιλίας που επανειλημμένα αυτή προσέφερε στους Ρωμαίους. Έτσι, η πόλη απολαμβάνει ένα ιδιότυπο καθεστώς και γίνεται αποδέκτης της γενναιοδωρίας αρκετών Ρωμαίων αυτοκρατόρων, με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε μία ευημερούσα πόλη, στην οποία παραμένουν ζωντανές οι μνήμες του

---

⁷ Για τη φυσική γεωγραφία της Σπάρτης και της περιοχής της, βλ. F. Bölte, "Sparta : Topographie", *RE* 3A (1929), 1350 – 1355 · A. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, τ. Γ1 : *Der Peloponnes*, Frankfurt 1959, 454 – 457 · Κουρίνου, *Σπάρτη*, 21 – 23.

⁸ Για την ιστορία της κλασικής Σπάρτης και τον ανταγωνισμό της με την κλασική Αθήνα, βλ. ενδεικτικά G. W. Forrest, *A History of Sparta. 950 – 192 B. C.*, London 1968 · J. T. Hooker, *The Ancient Spartans*, London – Toronto – Melbourne 1980 · P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A regional history 1300 – 362 B. C.*, London 1987 · K. – W. Welwei, *Sparta. Aufstieg und Niedergang einer antiken Großmacht*, Stuttgart 2007. Για τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην αρχαία Σπάρτη και την κλασική Αθήνα, βλ. ενδεικτικά A. Powell, *Athens and Sparta. Constructing greek political and social history from 478 B. C.* Portland 1988.

⁹ Για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, βλ. ενδεικτικά N. Bagnall, *The Peloponnesian War. Athens, Sparta and the struggle for Greece*, London 2004.

¹⁰ Για την συγκεκριμένη περίοδο της σπαρτιατικής ιστορίας, βλ. ενδεικτικά τα αντίστοιχα κεφάλαια των μελετημάτων που παρατίθενται στην σημείωση 2.

ενδόξου παρελθόντος της, όπως άλλωστε αποδεικνύει και η περιγραφή της από τον περιηγητή Πausανία, τον 2ο αι. μ. Χ.¹¹

Οι ζωντανές μνήμες του ένδοξου παρελθόντος της πόλης επιδρούν αποφασιστικά και στην αργοπορημένη και βραδεία διάδοση της χριστιανικής θρησκείας σε αυτή και στην ευρύτερη περιοχή της, παρ' όλο που η σπαρτιατική κοινωνία των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων παρουσιάζει έναν εντυπωσιακό θρησκευτικό πλουραλισμό.¹² Συγκεκριμένα, οι πρώτες μαρτυρίες για την ύπαρξη χριστιανικής κοινότητας στην Σπάρτη ανάγονται στον ύστερο 2^ο αιώνα μ.Χ.¹³ Παρ' όλα αυτά, οι παλαιότερες μνείες ιεραρχών της πόλης εντοπίζονται λίγο μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, όταν κάποιος Όσιος συμμετείχε σε τοπική σύνοδο των επισκόπων της Αχαΐας στην Κόρινθο, το 457, με την ιδιότητα του επισκόπου της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας.¹⁴ Στη συνέχεια μαρτυρούνται και άλλα ονόματα μεμονωμένων επισκόπων της εκκλησιαστικής αυτής έδρας, χωρίς όμως να αποκαλύπτονται περισσότερες λεπτομέρειες για την ιστορική της πορεία μέχρι και τις αρχές του 9ου αιώνα, όταν ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' (802 - 811), στο πλαίσιο μίας ευρύτερης αναδιοργάνωσης του πελοποννησιακού χώρου, απέσπασε την επισκοπή Λακεδαιμονίας από τη μητρόπολη Κορίνθου και την προσαφίερωσε στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών.¹⁵ Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε μέχρι και τον ύστερο 11ο αιώνα, όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081 - 1118) ανύψωσε την μέχρι τότε επισκοπή Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα.¹⁶ Έτσι, η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας μετατράπηκε από μία εξαρτώμενη επισκοπική έδρα της μητρόπολης Παλαιών Πατρών σε μία από τις αυτοδιοικούμενες μητροπολιτικές έδρες της Πελοποννήσου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ιδιαίτερη αύξηση της σημασίας της στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής οργάνωσης της Πελοποννήσου.¹⁷ Οι ιστορικές συνθήκες, που επικράτησαν στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, θα συμβάλλουν αποφασιστικά στην αναβάθμιση της σημασίας της

¹¹ Για την ιστορία της Σπάρτης μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του ελλαδικού χώρου, βλ. Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 93 κ.ε. Για την περιγραφή της Σπάρτης από τον περιηγητή Πausανία, τον 2^ο αι. μ. Χ., βλ. ενδεικτικά Κουρίνου, *Σπάρτη*, 235 – 239.

¹² Για τον θρησκευτικό πλουραλισμό της σπαρτιατικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, βλ. ενδεικτικά Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 120 κ.ε.

¹³ Eusebe de Cesaree, *Histoire ecclesiastique*, εκδ. G. Bardy [Sources chretiennes 55] Paris 1958³, 4, 23².

¹⁴ *Mansi*, τ. Ζ', 611 – 612.

¹⁵ Για την ιστορία της επισκοπής Λακεδαιμονίας μέχρι και τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, βλ. ενδεικτικά Stiernon,

Lacédénone, 1174 – 1175.

¹⁶ Laurent, *La date*, 136 – 139.

¹⁷ Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 90 κ.ε.

μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, οπότε καθίσταται η σημαντικότερη μητροπολιτική έδρα της παλαιολόγιας Πελοποννήσου μετά τη μητρόπολη Μονεμβασίας.¹⁸

Η σημασία και ο ρόλος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου προσέλκυσε το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών, που επιχείρησαν να παρουσιάσουν την ιστορία της συγκεκριμένης έδρας κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής.¹⁹ Άλλοι ερευνητές, πάλι, προσπάθησαν να καταγράψουν και να διερευνήσουν την ιστορία της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι και τη δεκαετία του 1830, οπότε η μητρόπολη Λακεδαιμονίας μετεξελίσσεται σε μητρόπολη Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας/Σπάρτης, ύστερα από διαδοχικές συγχωνεύσεις διαφόρων όμορων εκκλησιαστικών εδρών, σε εκτέλεση μίας σειράς διαταγμάτων της Αντιβασιλείας (1833 – 1835).²⁰ Τέλος, κάποιοι ερευνητές δεν παρέλειψαν να παραθέσουν σποραδικές πληροφορίες για τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας σε γενικές μελέτες για την εκκλησιαστική ή πολιτική ιστορία της Πελοποννήσου.²¹

Παράλληλα, ένας μεγάλος αριθμός ερευνητών έχει ασχοληθεί με συγκεκριμένες πτυχές της ιστορίας της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας και κυρίως με τη διαδοχή των ιεραρχών της. Τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία καθιστούν φανερό ότι ο δομινικανός μοναχός Michel Le Quien (1661 – 1733) ήταν αυτός που επεχείρησε να συντάξει για πρώτη φορά έναν κατάλογο ιεραρχών της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας.²² Ο λόγιος αυτός μοναχός συνέταξε και δημοσίευσε έναν κατάλογο δεκαπέντε ιεραρχών της εξεταζόμενης μητρόπολης από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι και τις

¹⁸ Για την αναβάθμιση της σημασίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 94 – 95.

¹⁹ Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 281 – 283 · Λεοντιάδης, Μητροπολίτες, 385 – 396 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220 – 223.

²⁰ Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 129 κ.ε. · μητρ. πρώην Κυθήρων Μελέτιος [Γαλανόπουλος], “Κώδιξ μητροπόλεως Λακεδαιμονίας”, *Λακωνικά*, έτος 9^ο, τχ. 49 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1972), 20 – 21 και *Λακωνικά*, έτος 9^ο, τχ. 50 (Μάρτιος – Απρίλιος 1972), 58 - 59 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 77-86 · Ευστάθιος, *Χριστιανική Λακωνία*, 177 – 207 · Σκάγκος, *Μυστράς* · Γεωργία Μυλωνάκου – Σαϊτάκη, “Ιερά Μητρόπολις Μονεμβασίας και Σπάρτης”, στο : Θ. Μ. Προβατάκης – Γεωργία Μυλωνάκου – Σαϊτάκη (επιμ.), *Θησαυροί και Κειμήλια Μουσείου Εκκλησιαστικής Τέχνης Ιεράς Μητρόπολης Μονεμβασίας και Σπάρτης*, Σπάρτη 1998, 19 – 28 · Siemon, *Lacédemone*, 1173 – 1190.

²¹ Bon, *Péloponnèse*, 103 - 113 · Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 281 – 283 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 201 - 206 · Fedalto, *Considerazioni*, 151, 152 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 90 – 95.

²² Για τον δομινικανό αυτόν ερευνητή, βλ. S. Vailhé, “Michel Le Quien”, *The Catholic Encyclopedia* 9 (1910), 187 – 188.

πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, που δημοσιεύτηκε στον δεύτερο τόμο του μνημειώδους του έργου *Oriens christianus*.²³ Ο κατάλογος αυτός, που συντάχθηκε με βάση τα διαθέσιμα τότε αρχειακά και άλλα τεκμήρια, έχει εμπλουτιστεί με προσωπογραφικές λεπτομέρειες για όσους από τους αναγραφόμενους σε αυτόν ιεράρχες ήταν δυνατόν για τα δεδομένα της εποχής. Αν και ο κατάλογος αυτός δεν είναι πλήρης, χρησιμοποιήθηκε από μεταγενέστερους ιστοριοδίφες και ερευνητές για τη σύνταξη ανάλογων καταλόγων, χωρίς να παραλείπουν πολλές φορές να ασκούν και κάποια κριτική στο προαναφερθέν έργο.²⁴

Περίπου μία δεκαπενταετία μετά τη δημοσίευση του καταλόγου του Michel Le Quien, ο πεπαιδευμένος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ανανίας Λαμπάρδης (1750 – 1760)²⁵ πραγματοποίησε ένα εκτεταμένο ανακαινιστικό πρόγραμμα στον καθεδρικό ναό της καστροπολιτείας του Μυστρά²⁶ και μερίμνησε για την καθιέρωση του χαμένου σήμερα κώδικα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.²⁷ Ο προαναφερθείς μητροπολίτης φρόντισε να παραθέσει στις πρώτες σελίδες του κώδικα ένα ιστορικό σημείωμα, στο οποίο παρουσιάζονταν κατά χρονολογική σειρά οι γνωστοί σε αυτόν ιεράρχες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αρχής γενομένης από τον μητροπολίτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο (1285/89 – 1315;). Συγκεκριμένα, ο κατάλογος αυτός περιελάμβανε ένδεκα ονόματα ιεραρχών της ύστερης βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου μαζί με προσωπογραφικές λεπτομέρειες, για όσους από αυτούς ήταν δυνατόν.²⁸ Όπως είναι φανερό, ο κατάλογος αυτός δεν συντάχθηκε στα πλαίσια μίας ιστοριοδιφικής ή επιστημονικής έρευνας αλλά ούτε και ως συνοδικό της μητρόπολης, ώστε να διαβάζεται

²³ M. Le Quien, *Oriens christianus in quatuor patriarchatus digestus, in quo exhibentur Ecclesiae patriarchae caeterique praesules totius Orientis*, τ. Β΄, Paris 1740, 189 – 192. Για το έργο αυτό και τη σημασία του, βλ. S. Salaville, “Le second centenaire de Michel Le Quien (1733 —1933), *ÉO* 32 (1933), 257—266.

²⁴ Πουκεβίλ, *Πελοπόννησος*, 336 – 337 · Π. Αλ. Κομνηνός, *Λακωνικά χρόνων προϊστορικών τε και ιστορικών*, Αθήναι 1898, 281 – 286 · Δ. Χ. Δουκάκης, “Κατάλογος των μητροπολιτών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων της επαρχίας Λακεδαιμονίας”, *Ιερός Σύνδεσμος*, ετ. Η΄ (ΣΤ΄) περ. β΄ - φ. 181-83 (Νοε.-Δεκ. 1912), 10 κ. ε. και φ. 185 (Ιαν. 1913), 12 κ. ε. · Δούκας, *Σπάρτη*, 575 – 582.

²⁵ Για τον συγκεκριμένο ιεράρχη, βλ. Ιακ. Κανάκης, “Ανανίας Λαμπάρδης (Αναστάσιος Θεοφίλης – Λαμπάρδης)”, *Πελ* 30 : 2 (2011), 295 – 306, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁶ Για το ανακαινιστικό του έργο στον καθεδρικό ναό του Μυστρά, βλ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 29 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 47 – 48, 238 · Βούλτος, *Μυστράς*, 29 – 30 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 131 · Κατσαφάνας, *Δεσποτάτο του Μυστρά*, 298.

²⁷ Τα ίχνη του κώδικα αυτού έχουν χαθεί ήδη από τις αρχές της τελευταίας εικοσιπενταετίας του 19^{ου} αιώνα, αν και αρκετοί ερευνητές έχουν επιχειρήσει να τον εντοπίσουν, με σημαντικότερο τον Ν. Βέη. Ωστόσο, το περιεχόμενο του κώδικα έγινε γνωστό, καθώς ο J. A. Buchon είχε τη τύχη να τον εντοπίσει και να αντιγράψει τις πρώτες του σελίδες, λίγο πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, που αργότερα αναδημοσιεύτηκαν από τον λόγιο μητροπολίτη Κυθήρων Μελέτιο Γαλανόπουλο (Buchon, *Recherches historiques*, τ. Α΄, LXXVIII – LXXXIV · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 155 - 159). Για τον κώδικα αυτόν και την ιστορία του, βλ. Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 159 – 160 και 458.

²⁸ Buchon, *Recherches historiques*, τ. Α΄, LXXVIII κ.εξ · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 155 – 159.

σε επίσημες τελετές και εορτές. Προφανώς, η σύνταξη του σημειώματος αυτού συνδέεται με την προσπάθεια του δυναμικού ιεράρχη να αναδείξει τη σημασία της έδρας του σε μία περίοδο κατά την οποία μεμονωμένα τμήματα της περιοχής δικαιοδοσίας του διεκδικούσαν ένα ιδιαίτερο εκκλησιαστικό καθεστώς και παράλληλα να εξασφαλίσει την διαίωνιση της υστεροφημίας του, εκμεταλλευόμενος την οικονομική ευημερία της ευρύτερης περιοχής γύρω στα μέσα του 18^{ου} αιώνα.²⁹ Ωστόσο, ο πεπαιδευμένος ιεράρχης φαίνεται να πραγματοποίησε μία υποτυπώδη έρευνα, για να συντάξει το συγκεκριμένο σημείωμα, αφού η ενδελεχής μελέτη του δημοσιευθέντος κειμένου αποκαλύπτει ότι ο συντάκτης του δεν παραλείπει να δηλώσει ότι για τη σύνταξη του σημειώματος αυτού στηρίχθηκε σε δεδομένα επιγραφικών τεκμηρίων και χαμένων σήμερα χειρογράφων κωδίκων αλλά και στην τοπική προφορική παράδοση. Για τον λόγο αυτόν, λοιπόν, το ανωτέρω σημείωμα, παρ' όλο που δεν συντάχθηκε, για να δημοσιευτεί, συνιστά μία από τις πρώτες προσπάθειες συστηματικής διερεύνησης και παρουσίασης της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Εξάλλου, οι πληροφορίες του συγκεκριμένου καταλόγου έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών, με αποτέλεσμα μερικοί ερευνητές και κυρίως ιστοριοδίφες να έχουν στηριχθεί σε αυτόν για τη συμπλήρωση του επισκοπικού καταλόγου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ή των προσωπογραφικών σημειωμάτων ορισμένων από αυτούς.³⁰

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, δημοσιεύτηκε ένα πολύτιμο τεκμήριο για την ανανέωση των μέχρι τότε δημοσιευμένων επισκοπικών καταλόγων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Πρόκειται για τον επισκοπικό κατάλογο του συνοδικού της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, που περιέχεται στον χειρόγραφο κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.³¹ Ο συγκεκριμένος κώδικας, που έχει χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 11^{ου} αιώνα,³² αγοράστηκε από τον μητροπολίτη Κρήτης και πρόεδρο Λακεδαιμονίας Νικηφόρο

²⁹ Το θέμα αυτό δεν έχει απασχολήσει μέχρι στιγμής επισταμένα την επιστημονική κοινότητα, αν και ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις επί του θέματος επιχειρήθηκαν πρόσφατα από την κ. Ευαγγελία Πάντου, με αφορμή την παραγγελία μίας σειράς εικόνων για τη μητρόπολη του Μυστρά από τον μητροπολίτη Ανανία Λαμπάρδη (Ευαγγελία Πάντου, “Οι εικόνες στο τέμπλο της Μητρόπολης του Μυστρά : Μία «ιερή» εκφραστική σύνθεση των νεωτέρων χρόνων”, στο : *Sacred Landscapes in the Peloponnese from Prehistory to post-Byzantine times. Abstracts of 3rd CSPS Conference (30/3-1/4/2012)*, Sparti 2012, 32).

³⁰ Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 129 κ.ε. · μητρ. πρώην Κυθήρων Μελέτιος [Γαλανόπουλος], “Κώδιξ μητροπόλεως Λακεδαιμονίας”, *Λακωνικά*, έτος 9^ο, τχ. 49 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1972), 20 – 21 και *Λακωνικά*, έτος 9^ο, τχ. 50 (Μάρτιος - Απρίλιος 1972), 58 - 59 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 77-86 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 201 κ.ε. · Σκάγκος, *Μυστράς*, 18 · Σκάγκος, *Πρώτος Μητροπολίτης*, 3 · Σκάγκος, *Περιφανείς Ιεράρχες*, 19 – 23.

³¹ Για τον κώδικα αυτόν, βλ. Ruth Barbour, “Summary description of the greek Manuscripts from the Library at Holkam Hall”, *The Bodleian Library Record*, 6, αρ. 5 (Αύγουστος 1960), 593 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 225 κ.ε. · Laurent, *La liste épiscopale*, 209 – 216.

³² Jenkins – Mango, *Synodicon*, 233 · Laurent, *La liste épiscopale*, 210 – 211.

Μοσχόπουλο (1285/89 – 1315;), για να προσαφιερωθεί στον καθεδρικό ναό της καστροπολιτείας του Μυστρά.³³ Ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος μερίμνησε να προσθέσει στον κώδικα αυτόν έναν κατάλογο με περισσότερους από είκοσι αρχιερείς της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας από τον πρώιμο 9^ο αιώνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα.³⁴ Τα στοιχεία του καταλόγου αυτού, που σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να είναι πλήρη, έχει υποστηριχθεί ότι επικαιροποιήθηκαν από τον μητροπολίτη Γρηγόριο Βουτά (1324 – 1329;), έναν από τους διαδόχους του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.³⁵ Σύντομα, ο κατάλογος αυτός προσήλκυσε το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών, που φρόντισαν να τον δημοσιεύσουν, να διορθώσουν και να συμπληρώσουν τις πληροφορίες του, με βάση διάφορα άλλα τεκμήρια, γραπτά, επιγραφικά και σφραγιστικά.³⁶ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο κατάλογος αυτός, μαζί με τις διορθώσεις και τις προσθήκες των νεώτερων ερευνητών, απετέλεσε τη βάση για τη σύνταξη όσων επισκοπικών καταλόγων δημοσιεύτηκαν από τη δεκαετία του 1960 και εξής.³⁷

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι πρώτες απόπειρες σύνταξης επισκοπικών καταλόγων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δεν περιορίστηκαν μόνο στην απλή παράθεση ονομάτων ιεραρχών κατά χρονολογική σειρά, αλλά επεκτάθηκαν και στην παράθεση ορισμένων βασικών προσωπογραφικών στοιχείων για όσους από αυτούς ήταν εφικτό. Κατά συνέπεια, οι πρώτοι αυτοί κατάλογοι συνιστούσαν και τις πρώτες προσπάθειες συγκέντρωσης και παρουσίασης προσωπογραφικών στοιχείων για αρκετούς από τους ιεράρχες αυτούς. Η προσπάθεια αυτή συνεχίστηκε και από μεταγενέστερους ιστοριοδίφες και ερευνητές, από τους οποίους άλλοι προτίμησαν να ασχοληθούν με μεμονωμένους ιεράρχες³⁸ και άλλοι επεδίωξαν να παρουσιάσουν προσωπογραφικές πληροφορίες για τους ιεράρχες μίας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.³⁹ Σε κάθε περίπτωση, τα

³³ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 235 · Laurent, *La liste épiscopale*, 212 · Ετζέογλου, *Βιβλιογραφικές δραστηριότητες*, 184.

³⁴ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 236 κ.ε. · Laurent, *La liste épiscopale*, 209 κ.ε.

³⁵ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 235.

³⁶ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 236 κ.ε. · Laurent, *La liste épiscopale*, 209 κ.ε. · Gouillard, *Synodicon*, 112 – 113, 277 – 278 · Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 150 – 152 · Kislinger, *Nikolaos episkopos Lakedaimonias*, 27 – 33.

³⁷ Ατέσης, *Κατάλογοι*, 122-126 · Fedalto, *Hierarchia*, 505 – 508.

³⁸ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Μοσχόπουλος*, 215 – 223 · Βέης, *Λουκάς Σουγδαίας*, 158 – 160 · Σκάγκος, *Πρώτος Μητροπολίτης*, 3 – 4 · Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*.

³⁹ Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 281 – 283 · Σκάγκος, *Μυστράς*, 17 – 26 · Σκάγκος, *Περιφανείς Ιεράρχες*, 19 – 23 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 385 – 396 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 23 κ.ε. · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220 – 223.

συμπεράσματα των διαφόρων ερευνητών για τους αρχιερείς της περιόδου 641 – 867 συνοψίζονται στα αντίστοιχα λήμματα του *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Palaiologenzeit* (PMBZ), ενώ για την παλαιολόγια περίοδο στο *Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP).

Παράλληλα, όσοι ερευνητές ασχολήθηκαν με την ιστορία της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας δεν περιορίστηκαν μόνο στη σύνταξη επισκοπικών καταλόγων και τη συγκέντρωση προσωπογραφικών λεπτομερειών για ορισμένους από τους ιεράρχες της, αλλά και σε άλλες πτυχές της ιστορίας της, με σημαντικότερες τον προσδιορισμό του έτους προαγωγής της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα, την ένταξη της μητρόπολης στην εκκλησιαστική ιεραρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και την εξέλιξή της στο πέρασμα του χρόνου καθώς και στη διαίρεση της περιοχής δικαιοδοσίας της σε επισκοπές. Από τα θέματα αυτά, ο προσδιορισμός του έτους προαγωγής της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα δεν είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον ερευνητών μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960, οπότε ο π. V. Laurent επεχείρησε να επιλύσει το συγκεκριμένο ζήτημα, αξιοποιώντας με τρόπο κριτικό τα διαθέσιμα στοιχεία, με αποτέλεσμα να καταλήξει στο συμπέρασμα, που είναι ακόμα και σήμερα ευρύτερα αποδεκτό, ότι η επισκοπή Λακεδαιμονίας προήχθη σε μητρόπολη το 1082/83.⁴⁰

Από την άλλη πλευρά, το ζήτημα της ένταξης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην εκκλησιαστική ιεραρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της εξέλιξής της στο πέρασμα του χρόνου έχει απασχολήσει κάποιους ερευνητές στο πλαίσιο ευρύτερων μελετών για την ιστορία των μητροπόλεων του βυζαντινού κράτους ή για την ένταξη των μητροπόλεων της Πελοποννήσου στην εκκλησιαστική ιεραρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁴¹ Οι ερευνητές αυτοί περιορίστηκαν αποκλειστικά και μόνο στα εκκλησιαστικά τακτικά (*Notitiae Episcopatum*), τα οποία τα αντιμετωπίζουν ως επίσημους καταλόγους της πατριαρχικής γραμματείας. Ωστόσο, η συστηματική εξέταση και κριτική επανέκδοση των μέχρι στιγμής γνωστών εκκλησιαστικών τακτικών από τον J. Darrouzès επαναπροσδιόρισε τη χρονολόγησή τους και κατέδειξε τον ανεπίσημο και συμπληρωματικό χαρακτήρα τους, με συνέπεια να κλονισθεί ως ένα βαθμό η αξιοπιστία των τακτικών και να καθιερωθεί μία πιο επιφυλακτική αντιμετώπιση των πληροφοριών

⁴⁰ Laurent, *La date*, 136 – 139.

⁴¹ Θ. Φίλιππαιός, “Τα ‘Τακτικά’ και η Εκκλησία Πελοποννήσου”, στο : *Πρακτικά Α΄ ΣΑΣ*, 183 – 190 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 201 κ.ε. · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 219 – 220.

τους.⁴² Κάτω από αυτές τις συνθήκες, πολλά από τα συμπεράσματα των ανωτέρω ερευνητών σχετικά με την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας χρειάζονται επανεξέταση, αφού στηρίζονται αποκλειστικά και μόνο στα δεδομένα των εκκλησιαστικών τακτικών, χωρίς να αξιολογούνται και άλλα διαθέσιμα στοιχεία, όπως για παράδειγμα είναι η σειρά με την οποία υπογράφει ένας ιεράρχης τις αποφάσεις μίας συνόδου.⁴³

Τέλος, κάποιοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει την επιλεκτική αξιοποίηση των πενιχρών και ενίοτε αντιφατικών πληροφοριών σχετικά με την επισκοπική διαίρεση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας σε μία σειρά εργασιών που άλλοτε αναφέρονται στην ιστορία μίας από τις επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και άλλοτε αναφέρονται στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου.⁴⁴ Η προβληματικότητα των διαθέσιμων τεκμηρίων αντικατοπτρίζεται τόσο στην αδυναμία των ερευνητών να αποσαφηνίσουν εάν η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας είχε επισκοπικές έδρες από τα πρώτα χρόνια της προαγωγής της σε μητροπολιτική, όσο και στην αδυναμία της να προσδιορίσει ποιες ήταν αυτές, αφού οι πληροφορίες των διαθέσιμων τεκμηρίων έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες έχουν συστηματοποιηθεί δύο αντικρουόμενες τάσεις σχετικά με τα ζητήματα αυτά, που στηρίζονται στην επιλεκτική αξιοποίηση των διαθέσιμων τεκμηρίων. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι το συγκεκριμένο ζήτημα απαιτεί μία κριτική και προπάντων συνολική εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων, ώστε να αποσαφηνιστούν οι διάφοροι παράμετροι του ζητήματος αυτού.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η πλειονότητα των ερευνητών έχει επικεντρωθεί στη σύνταξη και τη δημοσίευση επισκοπικών καταλόγων της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας και σε προσωπογραφικά ζητήματα ορισμένων ιεραρχών της. Αντίθετα, η εξέταση

---

⁴² Darrouzès, *Notitiae*. Επίσης, πρβλ. και Darrouzès, L'edition, 219 κ.ε. Ας σημειωθεί ότι ο H. – G. Beck είχε αμφισβητήσει, πολύ πριν από την κριτική έκδοση των *Notitiae Episcopatum* από τον Darrouzès, την αξία των τεκμηρίων αυτών ως ιστορικές πηγές και είχε επισημάνει την αναγκαιότητα να διασταυρώνονται με μαρτυρίες άλλων πηγών (Beck, *Kirche*, 148).

⁴³ Darrouzès, *Listes*, 73 – 74.

⁴⁴ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 3, 22 – 23 · Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 285 – 286 · Ορλάνδος, Τεγέα – Νύκλι, 132 · Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ, 398 · Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 80 – 81 · Bon, *Péloponnèse*, 110 · Laurent, *Sceaux*, τ. VI, 624 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 82 · Fedalto, *Considerazioni*, 151, 152 · Κόντη, Γεωγραφία, 94 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 170 και 279 – 280 · Kislinger, Αμύκλειον, 82 – 83 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 18 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 – 93 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 50 · Πάντου, Αρκαδία, 130, 142 · Σιακωτός, Εποικισμός, 344.

των άλλων πτυχών της ιστορίας της εξεταζόμενης μητρόπολης κάθε άλλο παρά συστηματική και ολοκληρωμένη είναι, καθώς πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο γενικότερων μελετών διαφόρων ζητημάτων της εκκλησιαστικής ιστορίας του βυζαντινού κράτους ή της βυζαντινής Πελοποννήσου. Έτσι, η προσέγγιση των ζητημάτων αυτών ήταν επιγραμματική και συχνά επιφανειακή, με συνέπεια να διαιωνίζονται ανακρίβειες και αοριστολογίες. Κατά συνέπεια, αν και αρκετοί ιστοριοδίφες και ερευνητές έχουν ασχοληθεί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, με την παρουσίαση της εκκλησιαστικής ιστορίας της Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο και με τη συγκέντρωση προσωπογραφικών στοιχείων για ορισμένους από τους αρχιερείς της, δεν έχει συνταχθεί μέχρι στιγμής μία ειδική μελέτη, που να εξετάζει συστηματικά τα θέματα της ιεραρχικής τάξης, της εξέλιξης της εκκλησιαστικής της περιφέρειας και της εκκλησιαστικής της διαίρεσης, της διοικητικής οργάνωσης της μητρόπολης και της στελέχωσης των υπηρεσιών της. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η παρούσα διδακτορική διατριβή έρχεται να εξετάσει με τρόπο όσο γίνεται πιο συστηματικό ορισμένες αρκετά ενδιαφέρουσες και σημαντικές πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τον ύστερο 11^ο αιώνα μέχρι και το 1460. Συγκεκριμένα, η παρούσα διατριβή επιχειρεί να προσδιορίσει την περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, να εξετάσει την ένταξη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην εκκλησιαστική ιεραρχία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και την εξέλιξη, που γνώρισε η ιεραρχική της κατάταξη στο πέρασμα του χρόνου. Επιπλέον, μελετάται η λειτουργία και οι αρμοδιότητες της μητροπολιτικής συνόδου καθώς και η γραμματεία και οι άλλες υπηρεσίες (*σεκρέτα*) της μητρόπολης, που πλαισίωναν τον μητροπολίτη στην άσκηση της διοικητικής του εξουσίας. Τέλος, εξετάζεται και η διαίρεση της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης σε υποκείμενες επισκοπές και επιχειρείται να προσδιοριστεί ο βαθμός επίδρασης των διαφόρων δημογραφικών και πολιτικοστρατιωτικών εξελίξεων στο ζήτημα αυτό.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, το θέμα περιορίζεται από τον ύστερο 11^ο αιώνα μέχρι και το 1460. Το χρονικό αυτό πλαίσιο καθορίστηκε βάσει δύο σημαντικών *termini* για την ιστορία και τη διοικητική οργάνωση της μητρόπολης : από τη μία πλευρά, την προαγωγή της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας στα τέλη του 11^{ου} αιώνα και την οθωμανική υποταγή του Μυστρά καθώς και της ευρύτερης περιοχής της, από την άλλη. Κατά τη χρονική αφετηρία της μελέτης μας, η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας παύει να αποτελεί επισκοπική έδρα της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, καθώς ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081 - 1118), με τη σύμφωνη γνώμη της

πατριαρχικής συνόδου, αναβαθμίζει την επισκοπή Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα.⁴⁵ Αυτό συνεπάγεται ότι η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας αναβαθμίζεται σε μία αυτοδιοικούμενη εκκλησιαστική επαρχία υπό τη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Από την άλλη πλευρά, η επιλογή του έσχατου χρονικού *terminus* της παρούσας εργασίας, δηλαδή του 1460, είναι προφανής, καθώς η οθωμανική κατάκτηση της νότιας Πελοποννήσου συνεπάγεται τη διαμόρφωση νέων πολιτικών, οικονομικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών συνθηκών, που θα προκαλέσουν καταρχάς μία έκρυθμη διοικητική κατάσταση και στη συνέχεια θα επιβάλουν ή έστω θα ενισχύσουν νέες πρακτικές στην εκκλησιαστική οργάνωση και διοίκηση καθώς και νέους προσανατολισμούς και ρόλους.⁴⁶

Δυστυχώς, το αρχείο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δεν έχει σωθεί, με συνέπεια να έχει χαθεί μία εξαιρετικά πολύτιμη πηγή πληροφόρησης για τα εξεταζόμενα ζητήματα της παρούσας εργασίας. Παρ' όλα αυτά, πολύτιμες πληροφορίες, για όσα θέματα μας απασχόλησαν, αντλήσαμε από πατριαρχικά έγγραφα, πατριαρχικές συνοδικές αποφάσεις, συνοδικούς καταλόγους και δικαιοπρακτικά έγγραφα, ενώ οι πληροφορίες των εκκλησιαστικών τακτικών αξιοποιήθηκαν κριτικά και υπό το νέο πρίσμα, που επιβάλλει η έκδοση και τα συμπεράσματα του J. Dargouzes. Επιπλέον, πολύτιμες ήταν οι πληροφορίες και από την εξέταση επιγραφικών τεκμηρίων καθώς και από τα αρχαιολογικά και ανασκαφικά δεδομένα, που αφορούν στον γεωγραφικό χώρο της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης και αναφέρονται στη βυζαντινή περίοδο. Επιπλέον, απαραίτητη ήταν η μελέτη νομικών και κυρίως κανονολογικών κειμένων, που ενίοτε συνέβαλαν στην αποσαφήνιση προβληματικών πτυχών της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Τέλος, η κριτική εξέταση αφηγηματικών πηγών, ιστορικών συγγραφών, χρονογραφιών και αγιολογικών κειμένων μας εφοδίασε με πολύτιμες πληροφορίες για ορισμένα από τα εξεταζόμενα ζητήματα της παρούσας εργασίας. Αναμφίβολα, η πληθώρα αλλά και η αποσπασματικότητα των πληροφοριών των γραπτών πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων επέβαλαν μία συνθετική προσέγγιση και ερμηνεία με τη βοήθεια της σχετικής βιβλιογραφίας.

---

⁴⁵ Laurent, *La date*, 136 – 139.

⁴⁶ Για τις επιπτώσεις της οθωμανικής κατάκτησης στην ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. ενδεικτικά Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 174 – 175 · Ευστάθιος, *Χριστιανική Λακωνία*, 192 – 194.

Έπειτα από τη συγκέντρωση και αξιολόγηση των πληροφοριών από τις πηγές και τις μελέτες προχωρήσαμε στη συγγραφή της παρούσας διατριβής, σύμφωνα με την ακόλουθη μεθοδολογική διάρθρωση και δομή :

Στο πρώτο μέρος επιχειρείται να παρουσιαστεί η ιστορική πορεία της τοπικής εκκλησιαστικής αρχής από τον ύστερο 2^ο αιώνα, όποτε απαντούν οι πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη οργανωμένης χριστιανικής κοινότητας στη Σπάρτη, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1460, όταν ο Μυστράς και η ευρύτερη περιοχή του υποτάσσονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αναλυτικά, αφού πρώτα παρατεθούν συνοπτικές πληροφορίες για την επισκοπή Λακεδαιμονίας, στη συνέχεια εξετάζονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές αποφάσισαν την αναβάθμιση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα, ενώ μελετάται και η επίδραση των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων στην ιστορία της μητρόπολης. Παράλληλα, παρουσιάζονται και πληροφορίες σχετικά με τις κατά καιρούς έδρες της τοπικής εκκλησιαστικής διοίκησης καθώς και για τους κατά καιρούς καθεδρικούς της ναούς. Το κεφάλαιο αυτό κρίθηκε απαραίτητο, ώστε ο αναγνώστης της παρούσας εργασίας να έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει σε βασικές γραμμές την ιστορία της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας και πώς αυτή επηρεάστηκε από τις ιστορικές συνθήκες κάθε περιόδου.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας απαρτίζεται από τέσσερα επιμέρους κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται ένας γενικός προσδιορισμός της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας καθώς και η εξέλιξή του κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Το θέμα αυτό δεν έχει απασχολήσει συστηματικά μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα, αν και ορισμένες νύξεις είχαν επιχειρηθεί παλαιότερα από τον Τ. Αθ. Γριτσόπουλο και τον μητροπολίτη Ευστάθιο Σπηλιώτη.⁴⁷ Κατά συνέπεια, μία συστηματική προσέγγιση του συγκεκριμένου ζητήματος απουσιάζει από την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η θέση, που έλαβε η μητρόπολη Λακεδαιμονίας στην εκκλησιαστική ιεραρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και διερευνάται ο χαρακτήρας της ιεραρχικής της εξέλιξης και οι ιστορικές και πολιτικές συνθήκες που την υπαγόρευαν, με βάση τις νέες τάσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας, όσον αφορά την αξιοπιστία των εκκλησιαστικών τακτικών (*Notitiae Episcopatum*). Το τρίτο κεφάλαιο αφορά στον τίτλο του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας

---

⁴⁷ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 78 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 172 – 174 · Ευστάθιος, Χριστιανική Λακωνία, 180 – 184.

και στον τρόπο με τον οποίον αυτός προσαγορευόταν τόσο από την αυτοκρατορική και πατριαρχική γραμματεία, όσο και από τους διοικητικά ομόβαθμους και κατώτερους κληρικούς καθώς και από μοναχούς και κοσμικούς. Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την κτηματική περιουσία της μητρόπολης από τη συνετή διαχείριση της οποίας εξασφαλιζόνταν τα απαραίτητα για τη συντήρηση του επικεφαλής της μητρόπολης, των κληρικών και των αξιωματούχων της, για τη φροντίδα των ναών καθώς και για την εκπλήρωση της ευαγούς και φιλανθρωπικής δραστηριότητας της τοπικής Εκκλησίας.

Το τρίτο μέρος της διατριβής απαρτίζεται από δύο επιμέρους κεφάλαια, τα οποία αναφέρονται στη διοικητική οργάνωση και λειτουργία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η λειτουργία του θεσμού της μητροπολιτικής συνόδου και συγκεκριμένα αναφερόμαστε στον τόπο, τον χρόνο και τον τρόπο σύγκλησης της συνόδου καθώς και στις αρμοδιότητές της. Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στους οφφικιαλίους, που στελέχωναν τις υπηρεσίες (*σεκρέτα*) της μητρόπολης. Αν και τα διαθέσιμα στοιχεία είναι πενιχρά, ωστόσο επιχειρείται η ανασύνθεση της οργάνωσης των υπηρεσιών αλλά και η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την τιτλοφορία, την ιεραρχία, τον ιερατικό βαθμό, τη σταδιοδρομία καθώς και το μορφωτικό επίπεδο των οφφικιαλίων, με βάση έναν πολύ περιορισμένο αριθμό αρχειακών και άλλων τεκμηρίων.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της παρούσας διατριβής, που πραγματεύεται την επισκοπική διαίρεση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, παρουσιάζεται καταρχάς η διαίρεση της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης σε επισκοπικές έδρες, με βάση τις αποσπασματικές και συχνά συγκεχυμένες πληροφορίες εκκλησιαστικών τακτικών και αποφάσεων της πατριαρχικής συνόδου. Στη συνέχεια παρουσιάζονται ξεχωριστά οι υποκείμενες επισκοπικές έδρες, μέσω της καταγραφής των διαθέσιμων πληροφοριών για την ίδρυση, την περιοχή δικαιοδοσίας τους καθώς και την παρουσία τους κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο επιχειρείται η παρακολούθηση των μεταβολών της επισκοπικής διαίρεσης της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, που προκαλούνται από διάφορες ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις, ενώ δεν παραλείπεται να εξεταστεί και η θέση κάθε επισκοπικής έδρας στην εκκλησιαστική ιεραρχία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την αναλυτική καταγραφή των συμπερασμάτων, που προέκυψαν από την εξέταση των πηγών και των βοηθημάτων αναφορικά με όσα θέματα

μας απασχόλησαν στην παρούσα εργασία. Παρατίθενται κατάλογοι των αρχιερέων και των εκκλησιαστικών αξιωματούχων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, χάρτες και φωτογραφικό υλικό για την ευκολότερη παρακολούθηση των στοιχείων, που εξετάζονται στα οικεία κεφάλαια.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ἡ ΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΠΟΛΕΩΣ Ἐκκλησία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ (2⁰⁵ ΑΙ. – ΜΕΣΑ 15⁰⁰ ΑΙ.)

Ο απόστολος Παύλος αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, μία από τις σπουδαιότερες προσωπικότητες της πρώιμης περιόδου του χριστιανισμού και τον κατ' εξοχήν υποστηρικτή της οικουμενικότητας της διδασκαλίας του Ιησού.⁴⁸ Αν και ο συγκεκριμένος απόστολος δεν άνηκε στον στενό κύκλο των δώδεκα αποστόλων, ανέλαβε το έργο του ευαγγελισμού των εθνών, όχι με την έννοια ότι του παραχωρήθηκε ως τομέας δράσης κατ' αποκλειστικότητα, αλλά με την έννοια ότι ο χαρακτήρας της αποστολής αυτής προσιδίαζε στην ιδιάζουσα κλήση του, της οποίας ο ίδιος είχε πλήρη συνείδηση.⁴⁹ Άλλωστε, κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι το γεγονός ότι ο απόστολος Παύλος πραγματοποίησε τέσσερις ιεραποστολικές περιοδείες, ώστε να διαδώσει το χριστιανικό κήρυγμα σε όσο το δυνατόν περισσότερα μέρη της Μεσογείου.⁵⁰ Στο πλαίσιο των ιεραποστολικών του περιοδειών, ο απόστολος Παύλος επισκέφθηκε και την πόλη της Κορίνθου, όπου παρέμεινε και δραστηριοποιήθηκε ιεραποστολικά για δεκαοκτώ περίπου μήνες κατά τη διάρκεια της δεύτερης ιεραποστολικής του περιοδείας (50 – 52).⁵¹ Οι *Πράξεις των Αποστόλων* προσφέρουν συνοπτικές πληροφορίες για τη δράση του Παύλου στην πόλη της Κορίνθου,⁵² ενώ οι επιστολές που έγραψε με σκοπό την καθοδήγηση των χριστιανών της, σε συνδυασμό με τα δεδομένα των ανασκαφικών ερευνών,

---

⁴⁸ Για τον βίο και τη δράση του συγκεκριμένου αποστόλου υπάρχει αρκετά εκτεταμένη και πλούσια βιβλιογραφία. Για τον λόγο αυτό περιορίζομαι στην αναφορά των ακόλουθων σχετικά πρόσφατων μελετημάτων, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία : U. Schnelle, *Apostle Paul : his life and theology*, μετάφρ. στα αγγλικά M. E. Boring, Berlin/New York 2003 · E. Stourton, *Paul of Tarsus: A Visionary Life*, New Jersey 2005 · N.T. Wright, *Paul In Fresh Perspective*, Minneapolis 2005, ενώ για τη θέση του σχετικά με την οικουμενικότητα της διδασκαλίας του Ιησού, βλ. ΑΙ. Badiou, *Saint Paul: The Foundation of Universalism*, μετάφρ. στα αγγλικά R. Brassier, Stanford 2003.

⁴⁹ Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 45.

⁵⁰ Για την ιεραποστολική δραστηριότητα του αποστόλου Παύλου, βλ. P. Barnett, *Paul: Missionary of Jesus* [After Jesus, αρ. 2], Michigan 2008, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵¹ Για τη δεύτερη ιεραποστολική πορεία του αποστόλου Παύλου, βλ. Barnett, ο.π., 159 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵² Για τις μαρτυρίες των *Πράξεων* αναφορικά με τη δράση του Παύλου στην Κόρινθο, βλ. Ch. Mount, *Pauline Christianity. Luke – Acts and the legacy of Paul* [Novum Testamentum Supplements 104], Leiden – Boston 2002, 131 – 139.

συμπληρώνουν τις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την πρώιμη εκκλησιαστική ιστορία της πόλης αυτής⁵³.

Αναμφίβολα, η δεκαοκτάμηνη παραμονή του αποστόλου Παύλου στην Κόρινθο αποτέλεσε την αφετηρία για τη διείσδυση της χριστιανικής θρησκείας στην Πελοπόννησο.⁵⁴ Ωστόσο, ο απόστολος Παύλος δεν ήταν ο μόνος απόστολος που δραστηριοποιήθηκε ιεραποστολικά στην Πελοπόννησο, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία και οι τοπικές δοξασίες αποκαλύπτουν ότι και άλλοι απόστολοι έζησαν και δίδαξαν για ένα χρονικό διάστημα σε αυτή. Έτσι, πέρα από τις αμφιλεγόμενες και προβληματικές μαρτυρίες ορισμένων κειμένων της πρώιμης χριστιανικής γραμματείας αναφορικά με την ιεραποστολική δραστηριοποίηση του αποστόλου Πέτρου στην Κόρινθο,⁵⁵ έχουν εντοπιστεί σε γραπτές πηγές, όχι παλαιότερες του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα, πληροφορίες για την ιεραποστολική δράση του αποστόλου Ανδρέα και του ευαγγελιστή Λουκά στην περιοχή της Αχαΐας. Ο απόστολος Ανδρέας κήρυξε τον χριστιανισμό στην Πάτρα, όπου και θανατώθηκε με σταυρικό μαρτύριο από τη ρωμαϊκή διοίκηση, σύμφωνα με ισχυρή εκκλησιαστική παράδοση, που αμφισβητήθηκε έντονα από τον Fr. Dvornik.⁵⁶ Παρ' όλα αυτά, η ανωτέρω εκκλησιαστική παράδοση εδραιώθηκε στη συνείδηση των πιστών και αποτέλεσε το αντικείμενο αρκετών αγιολογικών κειμένων,⁵⁷ ενώ έτυχε και ευρείας αποδοχής από εκκλησιαστικούς συγγραφείς αλλά και από ιστορικούς ερευνητές.⁵⁸ Από την άλλη πλευρά, ο ευαγγελιστής Λουκάς, σύμφωνα με εκκλησιαστική παράδοση γνωστή στον Ιερώνυμο (347 - 420) αλλά και στον Γρηγόριο τον Θεολόγο (329 -

⁵³ Για τις επιστολές του Παύλου προς τη χριστιανική κοινότητα της Κορίνθου, από τις οποίες σώζονται δύο από τις τέσσερις που είναι γνωστό ότι απέστειλε, υπάρχει ιδιαίτερος εκτεταμένη και πλούσια βιβλιογραφία. Περιορίζομαι στην αναφορά των μελετημάτων του ακόλουθου συλλογικού τόμου, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία : C. S. Keener και άλλοι (επιμ.), *1 – 2 Corinthians*, Cambridge 2005.

⁵⁴ Bon, *Péloronnèse*, 4 -5 · Λαμπροπούλου, *Ασκητισμός*, 11 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 79 – 80.

⁵⁵ Για το ζήτημα αυτό, βλ. M. Hengel, *Saint Peter, the underestimated apostle*, μετάφρ. στα αγγλικά Th. Trape, Michigan 2010, 66 - 78, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁶ Fr. Dvornik, *The idea of Apostolicity in Byzantium and the legend of the Apostle Andrew*, [Dumbarton Oaks Studies IV], Cambridge Mass. 1958, όπου υποστηρίζεται ότι οι απόκρυφες Πράξεις του Ανδρέα έγιναν γνωστές στο Βυζάντιο από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα και ότι η μέχρι τότε γνωστή στο Βυζάντιο αγιολογική λογοτεχνία αναφορικά με τον απόστολο Ανδρέα συνδεόταν με την πολιτική της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης και τις σχέσεις της με την Εκκλησία της Ρώμης.

⁵⁷ Για τα κείμενα αυτά βλ. Dvornik, ο.π., 181 – 222 · J. M. Prieur, “Découvertes sur les actes d’ André a Patras”, στο : *Πρακτικά Β’ ΔΣΠΣ*, τ. Α’, 321 – 324 · Θ. Δετοράκης, “Το ανέκδοτο μαρτύριο του αποστόλου Ανδρέα”, στο : *Πρακτικά Β’ ΔΣΠΣ*, τ. Α’, 326 – 328 · Ιωαν. Αντ. Παναγιωτόπουλος, “Ο απόστολος Ανδρέας. Μαρτύριο και Παράδοση”, στο : *Αφιέρωμα στον απόστολον Ανδρέα, πρωτόκλητον μαθητήν του Κυρίου [Πελοποννησιακά, Παράρτημα τ. 27 (2003 – 2004)]*, Αθήναι 2003 - 2004, 134 κ.ε.

⁵⁸ Στ. Θωμόπουλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, Αθήναι 1899 · Γ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος από του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50 – 1951)*, τ. Α’, εν Αθήναις 1954, 332 – 337, όπου η δράση και το μαρτύριο του αποστόλου τοποθετείται στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Νέρωνα (37 - 68) · Π. Ν. Τρεμπέλας, *Ο Απόστολος Ανδρέας. Βίος, δράσις και μαρτύριον αυτού εν Πάτρας*, Αθήναι 1956 · Ν. Βαλληνδράς, “Ο σταυρός του Μαρτυρίου του αποστόλου Ανδρέου”, στο : *Πρακτικά Β’ ΔΣΠΣ*, τ. Α’, 99 – 111.

389/390), αποσύρθηκε στην περιοχή του Μεγάλου Σπηλαίου, όπου συνέγραψε τμήμα του Ευαγγελίου του, προτού μετακινηθεί στη Βοιωτία.⁵⁹ Αργότερα, η εκκλησιαστική αυτή παράδοση ενσωματώθηκε στην ιστορία και στην παράδοση της σημαντικότερης μονής της περιοχής της Αιγιαλείας, της Ι. Μ. Μεγάλου Σπηλαίου, με αποτέλεσμα η εφέστια εικόνα της Μονής να θεωρείται έργο του ευαγγελιστή Λουκά.⁶⁰

Η δράση των αποστόλων, στους οποίους οφείλεται η ίδρυση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου, είχε ως αποτέλεσμα να συγκροτηθούν και ομάδες ιεραποστόλων, που πραγματοποίησαν τις πρώτες απόπειρες για τον εκχριστιανισμό της πελοποννησιακής ενδοχώρας.⁶¹ Οι ασαφείς μαρτυρίες της πρώιμης χριστιανικής γραμματείας συμπληρώνονται από συχνά αμφιλεγόμενες και προβληματικές τοπικές δοξασίες. Μία από αυτές προέρχεται από τη μεσσηνιακή πόλη της Κορώνης, σύμφωνα με την οποία η χριστιανική θρησκεία διαδόθηκε στην περιοχή από κάποιο μαθητή του αποστόλου Παύλου, ο οποίος διετέλεσε πρώτος επίσκοπος της πόλης. Αν και οι παραλλαγές της δοξασίας αυτής παραδίδουν διαφορετικά ονόματα για τον ιδρυτή της χριστιανικής κοινότητας της Κορώνης (Επαφρόδιτος, Καίσαρας, Ονησιφόρος), είναι φανερό ότι η δυτική Μεσσηνία δέχθηκε το πρώτο χριστιανικό κήρυγμα από την Κόρινθο.⁶²

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται φανερό ότι ο χριστιανισμός διείσδυσε αρκετά νωρίς, ήδη από τον 1^ο αιώνα, στην Πελοπόννησο. Ωστόσο, η επικράτησή του ήταν βραδεία, καθώς οι ειδωλολάτρες, ιδιαίτερα σε περιοχές με έντονη ειδωλολατρική παράδοση, συνέχισαν να αποτελούν ζωτικό κομμάτι της τοπικής κοινωνίας μέχρι και τον 5^ο αιώνα.⁶³ Μεταξύ των πόλεων αυτών, στις οποίες η ειδωλολατρική παράδοση δεν έπαυε να κυριαρχεί για αρκετούς αιώνες μετά τη διείσδυση του χριστιανισμού στην Πελοπόννησο, συμπεριλαμβάνεται και η παλαιοχριστιανική Σπάρτη, όπως αποκαλύπτουν γραπτές πηγές και κυρίως τα αρχαιολογικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, η πόλη συνιστούσε

⁵⁹ Για την εκκλησιαστική αυτή παράδοση, βλ. R. W. Burgess, “The *Passio S. Artemii*, Philostorgius and the date of the Invention and Translations of the Relics of Sts Andrew and Luke”, *AnBoll* 121 (2003), 5 – 36, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶⁰ Αναγνωστάκης, *Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 147 – 195, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶¹ Λαμπροπούλου, *Ασκητισμός*, 12 · Παναγιωτόπουλος, *Αποστολική Εκκλησία*, 17 - 18.

⁶² Για την παράδοση αυτή, βλ. Φ. Λίτσας, *Κορώνη. Η προσωπογραφία μιας πολιτείας*, Αθήνα 1983, 195 – 199 · Χρ. Θέμελης, “Ιστορικά Σημειώματα περί της Ιεράς Μητροπόλεως της Μεσσηνίας”, στο : *Πρακτικά Γ' ΔΣΠΣ*, τ. Α', 97 · Φ. Κ. Λίτσας, “Προβληματισμοί για μια ιστορική προσέγγιση της παλαιοχριστιανικής Μεσσηνίας”, στο : *Πρακτικά Γ' ΔΣΠΣ*, τ. Α', 311 · Παναγιωτόπουλος, *Αποστολική Εκκλησία*, 19 - 22.

⁶³ Bon, *Péloponnèse*, 5-7 · Λαμπροπούλου, *Ασκητισμός*, 12 - 13 · Παναγιωτόπουλος, *Αποστολική Εκκλησία*, 23 · Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 118.

ένα από τα σημαντικότερα προπύργια της ειδωλολατρικής θρησκείας, τροφοδοτούμενο από το ένδοξο παρελθόν της, ακόμα και κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι.⁶⁴ Οι σωζόμενες επιστολές του περίφημου ειδωλολάτρη ρήτορα και σοφιστή Λιβάνιου (314 – 392/393) βεβαιώνουν τη συνεχή ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού ισχυρών ειδωλολατρικών οικογενειών, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, σεβαστά περιουσιακά στοιχεία, λαμπρό κοινωνικό κύρος και αξιόλογες διασυνδέσεις.⁶⁵ Οι ισχυρές αυτές οικογένειες συνέχισαν να τελούν με λαμπρότητα τις πατροπαράδοτες θρησκευτικές τους εορτές και να οργανώνουν νέες προς τιμή ανατολίτικων θεοτήτων και θεοποιημένων αυτοκρατόρων μέχρι και τον πρώιμο 5^ο αιώνα.⁶⁶ Οι πατροπαράδοτες αυτές εορτές ήταν άμεσα συνδεδεμένες με το λυκούργειο σύστημα εκπαίδευσης, καθώς τελετουργικά δρώμενα συγκεκριμένων θρησκευτικών εορτασμών αποτελούσαν αναπόσπαστα τμήματα του εκπαιδευτικού αυτού συστήματος.⁶⁷ Τα δρώμενα αυτά, ωστόσο, φαίνεται ότι μετατρέπονταν σταδιακά σε πόλο έλξης αρχαιολατρών περιηγητών και ευσεβών ειδωλολατρών, που κατέκλυζαν πλέον τους λατρευτικούς χώρους των ειδωλολατρών της Σπάρτης, για να τα παρακολουθήσουν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η τοπική ειδωλολατρική κοινότητα δεν παρέλειψε να πραγματοποιήσει ανακαινιστικές εργασίες σε αυτά, για την καλύτερη δυνατή προβολή των πατροπαράδοτων θρησκευτικών τελετών.⁶⁸ Χαρακτηριστικό, άλλωστε, είναι το παράδειγμα της αμφιθεατρικής κατασκευής, που διαμορφώθηκε στον περιβάλλοντα χώρο του ιερού της Ορθίας Αρτέμιδος, τις πρώτες δεκαετίες του 4^{ου} αι., για την καλύτερη δυνατή παρακολούθηση του παραδοσιακού θρησκευτικού δρωμένου της διαμαστίγωσης.⁶⁹ Επιπλέον, η κατά τα φαινόμενα τεχνητή αναβίωση του λυκούργειου συστήματος εκπαίδευσης των νέων, το οποίο συνδεόταν στενά με την πατροπαράδοτη θρησκεία και τους λατρευτικούς της χώρους, είχε συμβάλει στην μετατροπή της Σπάρτης σε ένα έλασσον κέντρο ανώτερων σπουδών, κυρίως

⁶⁴ Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 124 – 126, 190 κ.ε. · Σ. Ι. Καργάκος, *Ιστορίας της Αρχαίας Σπάρτης*, τ. Β', Αθήνα 2006, 711 – 712, 716 – 718, 730 – 732.

⁶⁵ Πολύτιμες παρατηρήσεις και προσωπογραφικές πληροφορίες για τους Σπαρτιάτες αποδέκτες των επιστολών του Λιβανίου, βλ. *O. Seeck, Die Brief des Libanius zeitlich geordnet*, Leipzig 1906 (ανατ. Hildesheim 1966), 92, 132, 221 – 222.

⁶⁶ Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 124, 184 – 189 · Shipley, *Survey Area*, 332 – 333.

⁶⁷ Για τη σύνδεση της αρχαίας θρησκείας με το λυκούργειο σύστημα εκπαίδευσης, βλ. J. Ducat, *Spartan Education. Youth and Society in the Classical Period*, μετάφρ. στα αγγλικά Emma Stafford – P.J. Shaw – A. Powell, Swansea 2006, 247 – 280.

⁶⁸ Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 124 – 126, 207 κ.ε., · Shipley, *Survey Area*, 332 – 333 · Καργάκος, ο.π., τ. Β', Αθήνα 2006, 711 – 712, 716 – 718, 730 – 732.

⁶⁹ Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 123, 221, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για το τελετουργικό δρώμενο της διαμαστίγωσης, βλ. ενδεικτικά Γιούλα Μυλωνάκου - Γ. Σαϊτάκης, *Ελληνική μυθολογία: Λακωνία*, Αθήνα 2006, 737 - 740.

επαγγελματιών αθλητών, κατά τη διάρκεια του πρώιμου 4^{ου} αι.⁷⁰ Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η αρχαία θρησκεία διατηρούσε ισχυρότητα ερείσματα στην πόλη, με συνέπεια η διάδοση της νέας θρησκείας να πραγματοποιείται με ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς για αρκετούς αιώνες.⁷¹

Παράλληλα, η επιστημονική κοινότητα έχει διαπιστώσει την παρουσία εβραϊκού στοιχείου στη Σπάρτη και στη Λακωνία ήδη από πολύ νωρίς, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία αναφέρονται κυρίως στη μέση και στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.⁷² Πάντως, αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι Εβραίοι είχαν εγκατασταθεί και δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στη Σπάρτη αλλά και στη Λακωνία ήδη από την προχριστιανική περίοδο,⁷³ αν και ο Φίλωνας από την Αλεξάνδρεια (20 π.Χ. – 50 μ.Χ.) δεν μνημονεύει ξεχωριστά την ύπαρξη εβραϊκής παροικίας στη ρωμαϊκή Σπάρτη και γενικότερα στη Λακωνία, όταν απαριθμεί τις εβραϊκές κοινότητες του ελλαδικού χώρου λίγο πριν από τα μέσα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.⁷⁴ Παρ' όλα αυτά, ένας μικρός αριθμός επιγραφικών τεκμηρίων βεβαιώνει την ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας τόσο στη Σπάρτη, όσο και στην περιοχή της Κυπαρίσσου στη Μάνη, όπου μάλιστα φαίνεται ότι η τοπική εβραϊκή κοινότητα διατηρούσε συναγωγή.⁷⁵ Όπως και να έχει το ζήτημα, η παρουσία Εβραίων στον γεωγραφικό αυτό χώρο δεν αποκλείεται να συνδέεται κατά κάποιο τρόπο με τη διείσδυση και τη διάδοση του χριστιανισμού στο τμήμα αυτό της Πελοποννήσου,⁷⁶

⁷⁰ Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 105 – 108, 171, 175 · Shipley, *Survey Area*, 332. Για την αναβίωση του λυκούργειου συστήματος εκπαίδευσης, που είχε καταργήσει ο στρατηγός της Αχαϊκής Συμπολιτείας Φοίλοποιμίν γύρω στο 189 π.Χ., βλ. Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 199 κ.ε.

⁷¹ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 78 · Κονιδάρης, *Παρατηρήσεις*, 421 - 422 · Γριτσόπουλος, *Κοίλη Λακεδαίμων*, 34 - 35 · Ευστάθιος, *Χριστιανική Λακωνία*, 178 - 179.

⁷² Για την εβραϊκή παρουσία στην πόλη της Λακεδαιμονίας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και στην καστροπολιτεία του Μυστρά κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. S. Bowman, “The Jewish Settlement in Sparta and Mistra”, *BNJ* 22 (1977 - 1984), 131 κ.ε. · Zvi Avneri, “Οι Εβραίοι του Μυστρά”, *Χρονικά* 40 (1981), 3- 6 · Α. Γ. Κ. Σαββίδης, “Ο Λάκων Άρατος και οι Ιουδαίοι της Σπάρτης στα τέλη του 10^{ου} μ.Χ. αιώνα”, *ΒυζΜελ* 6 (1995), 123 - 140 · Ουίτ, *Εθνικές Σχέσεις*, 50 - 56.

⁷³ W. S. Ferguson, *Greek Imperialism*, Boston 1913, 80 · J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, τ. Α', Paris 1914, 187 - 188 · Belle D. Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, Athens 1935, 8 - 9 · Άννα Λαμπροπούλου, “Μορφές επικοινωνίας Εβραίων και Χριστιανών στην Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο”, στο: *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 659. Αντιθέτως, ο Ρ. Ουίτ θεωρεί, χωρίς να το τεκμηριώνει, ότι ένας μικρός αριθμός Εβραίων της Κορίνθου μετακινήθηκε μέσω Μαντινείας στη Σπάρτη προς τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, χωρίς να αποκλείει η μετακίνηση αυτή να συνδέεται με τις επιδρομές των Γότθων στην Πελοπόννησο (Ουίτ, *Εθνικές Σχέσεις*, 50 και σημ. 20).

⁷⁴ Philon Alexandrinus, *Legatio ad Gaium*, εκδ. L. Cohn - S. Reiter, *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, τ. Στ', Berlin 1915 (ανατ. Berlin 1962), 281⁸ - 282³.

⁷⁵ Λαμπροπούλου, ο.π., 674 - 675 και σημ. 61.

⁷⁶ Σκάγκος, *Μυστράς*, 14 · Χρ. Π. Μπάλογλου, “Ιουδαίοι και Λακωνία στον απόηχο της επανάστασης των Μακκαβαίων (Β' Μέρος)”, *Λακωνικά*, έτος 50^ο, τχ. 248 (Απρίλιος – Ιούνιος 2013), 7 – 8.

δεδομένου ότι η παρουσία εβραϊκών κοινοτήτων σε έναν γεωγραφικό χώρο θεωρείται ότι αποτελούσε αποφασιστικό παράγοντα για τη διείσδυση και τη διάδοση της χριστιανικής θρησκείας σε αυτόν.⁷⁷

Αναμφίβολα, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με το ζήτημα της διείσδυσης και της διάδοσης του χριστιανισμού στον λακωνικό χώρο. Σε κάθε περίπτωση, ο χριστιανισμός φαίνεται ότι είχε διεισδύσει πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 170 στον λακωνικό χώρο, όπως υποδεικνύει μία φευγαλέα αναφορά του ιστορικού Ευσέβιου, επισκόπου Καισαρείας της Παλαιστίνης (275; - 339). Σύμφωνα με τον ιστορικό αυτόν, ο επίσκοπος Κορίνθου Διονύσιος, εξέχουσα εκκλησιαστική προσωπικότητα του ύστερου 2^{ου} αιώνα, είχε απευθύνει, μεταξύ άλλων, και μία επιστολή προς Λακεδαιμονίους.⁷⁸ Η μαρτυρία αυτή, παρ' όλο που δεν μπορεί να συμβάλει στην αντιμετώπιση των ζητημάτων σχετικά με την εμφάνιση και την εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας στην κοιλάδα του Ευρώτα, βεβαιώνει την ύπαρξη μίας χριστιανικής κοινότητας στον γεωγραφικό αυτό χώρο, το αργότερο από τον ύστερο 2^ο αιώνα.⁷⁹ Παράλληλα, η πληροφορία αυτή θέτει και το ζήτημα της οργάνωσης και του καθεστώτος διοικητικής υπαγωγής της προαναφερθείσας χριστιανικής κοινότητας, καθώς ο διαπρεπής ιεράρχης της Κορίνθου απευθύνεται στους Λακεδαιμονίους, χωρίς να τους προσδιορίζει ως Εκκλησία και χωρίς να αναφέρει το όνομα του αρχιερατικού τους προϊσταμένου, σε αντίθεση με άλλες επιστολές του.⁸⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ορισμένοι ερευνητές θεώρησαν ότι ο επίσκοπος Κορίνθου απευθύνεται σε μία μικρή και απομακρυσμένη ενορία της επισκοπικής του δικαιοδοσίας και όχι σε μία χριστιανική κοινότητα οργανωμένη γύρω από δικό της επίσκοπο.⁸¹ Από την άλλη πλευρά, ο Στ. Παπαδόπουλος, στηριζόμενος σε ορισμένες φιλολογικές παρατηρήσεις και κυρίως στις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με την διοικητική οργάνωση των χριστιανικών κοινοτήτων κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, απέρριψε την ανωτέρω εκτίμηση, υποστηρίζοντας ότι οι

⁷⁷ Αναγνωστάκης, Θρησκευτικός Βίος, 118.

⁷⁸ Eusebe de Cesaree, *Histoire ecclesiastique*, εκδ. G. Bardy [Sources chretiennes 55] Paris 1958³, 4, 23². Για τον επίσκοπο Κορίνθου Διονύσιο, βλ. Παπαδόπουλος, Διονύσιος, 138 κ.ε., ενώ για τα προβλήματα, που ενδέχεται να προκάλεσαν τη σύνταξη αυτής της επιστολής, βλ. P. Nautin, *Lettres et écrivains chrétiens des IIe et IIIe siècles*, Paris 1961, 8 – 19 · Παπαδόπουλος, Διονύσιος, 143 – 144.

⁷⁹ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 78 · Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, 418 – 419 · Γριτσόπουλος, Κοίλη Λακεδαίμων, 32 – 33 · Σκάγκος, *Μυστράς*, 13 · Ευστάθιος, Χριστιανική Λακωνία, 179.

⁸⁰ Παπαδόπουλος, Διονύσιος, 144 - 145.

⁸¹ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 78 · Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, 418 – 419 · Γριτσόπουλος, Κοίλη Λακεδαίμων, 32 – 33 · Μπακούρου, 'Κυμυτήριον', 350 · Ευστάθιος, Χριστιανική Λακωνία, 179 · Stiernon, Lacédémone, 1174.

πιστοί της χριστιανικής θρησκείας στη Σπάρτη αποτελούσαν μία χριστιανική κοινότητα υπό την ποιμαντική ευθύνη δικού της ιεράρχη και όχι μία απομακρυσμένη ενορία του επισκόπου Κορίνθου.⁸² Σε κάθε περίπτωση, ο χριστιανισμός είναι φανερό ότι είχε διεισδύσει στην ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης πολύ πριν από τον ύστερο 2^ο αιώνα, οπότε απαντά η μάλλον ασαφής αυτή μαρτυρία για την οργάνωση των πιστών της νέας θρησκείας γύρω από κάποιον επίσκοπο.

Η ειδωλολατρική Σπάρτη φαίνεται ότι ψυχορραγούσε κατά τη διάρκεια του πρώιμου 5^{ου} αιώνα, αφού ο περίφημος εκκλησιαστικός συγγραφέας Θεοδώρητος, επίσκοπος Κύρρου (393 – 457;), θριαμβολογεί για την πλήρη εξαφάνιση των λυκούργειων εθίμων από τη Σπάρτη.⁸³ Αν και η αξία της μαρτυρίας αυτής είναι μάλλον συζητήσιμη, ωστόσο είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι το λυκούργειο σύστημα εκπαίδευσης, άμεσα συνδεδεμένο με θρησκευτικές εορτές και ειδωλολατρικές τελετουργίες, μπόρεσε να επιβιώσει για πολύ καιρό μετά την απαγόρευση των ειδωλολατρικών τελετουργιών και το κλείσιμο των ναών από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α΄ (346 - 395), το 391.⁸⁴ Επιπλέον, τα στοιχεία για τη χριστιανική παρουσία στη Σπάρτη αυξάνονται σημαντικά μετά τις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, πέρα από έναν μικρό αριθμό χριστιανικών επιτύμβιων επιγραφών,⁸⁵ η ανασκαφική έρευνα έχει φέρει στο φως ένα παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο στον χώρο της Δημοτικής Λαχαναγοράς καθώς και μία σειρά παλαιοχριστιανικών βασιλικών σε διάφορα σημεία της σημερινής πόλης.⁸⁶ Μία από τις βασιλικές αυτές έχει εντοπιστεί στον λόφο του εγκαταλελειμμένου σήμερα ξενοδοχείου *Ξενία*, νοτιοανατολικά της ακρόπολης, για την οποία πιθανολογείται ότι οικοδομήθηκε στη θέση του ιερού της Αφροδίτης Μορφούς ή των Διοσκούρων.⁸⁷ Αναμφίβολα, η ανέγερση ενός χριστιανικού ναού πάνω στα ερείπια ενός ειδωλολατρικού ιερού επιβεβαιώνει την εδραίωση και την επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας στην παλαιοχριστιανική Σπάρτη. Ανάλογα, προφανώς, ερμηνεύονται και οι εξορκισμοί – καθαγιασμοί μεμονωμένων ειδωλολατρικών αγαλμάτων του μουσείου της Σπάρτης, με

⁸² Παπαδόπουλος, Διονύσιος, 143 – 146.

⁸³ Theodoret de Cyr, *Therapeutique des maladies helleniques*, εκδ. P. Canivet, [Sources chretiennes 57], Paris 1958, 9, 71⁵⁻⁶.

⁸⁴ Cartledge – Spawforth, *Sparta*, 213.

⁸⁵ IG, τ. Α΄, αρ. 820 – 821 · D. Feissel, “Notes d’epigraphie chretienne (iv)”, *BCH* 107 (1983), 615-617.

⁸⁶ Για τα μνημεία αυτά, βλ. ενδεικτικά Μπακούρου, ‘Κυμητήριο’, 355 κ.ε. · Avramea, *Peloponnese*, 195, αρ. 158.

⁸⁷ Αγ. Δεληβορριάς, *ΑΔ* 24 (1967) : Β1, 138 - 140 · Μπακούρου, ‘Κυμητήριο’, 358 · Avramea, *Peloponnese*, 185, αρ. 158 · Ιωάννης Δ. Βαραλής, *Η επίδραση της Θείας Λειτουργίας και των Ιερών Ακολουθιών στην Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική του Ανατολικού Ιλλυρικού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000, 115, αρ. 252.

τη χάραξη ενός σταυρού σε εμφανές σημείο τους,⁸⁸ καθώς και η μετατροπή ενός οικογενειακού ταφικού μνημείου σε χριστιανικό ναό στη θέση Κτηριάκια της αγροτικής περιφέρειας του οικισμού Αφυσσού, ελάχιστα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της σημερινής πόλης της Σπάρτης⁸⁹.

Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα, εντοπίζονται και οι πρώτες επώνυμες αναφορές ιεραρχών της χριστιανικής κοινότητας της πόλης. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, παρά τις αντιρρήσεις ορισμένων ερευνητών, η πόλη της Σπάρτης φαίνεται ότι είχε καταστεί έδρα ιεράρχη το αργότερο από τον ύστερο 2^ο αιώνα. Ωστόσο, η παλαιότερη επώνυμη μνεία ιεράρχη της πόλης εντοπίζεται λίγο μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, κάποιος Όσιος συμμετέχει, με την ιδιότητα του επισκόπου Λακεδαίμονος (*episcopus Lacedaemonis*), σε τοπική σύνοδο των επισκόπων της Αχαΐας στην Κόρινθο υπό τον μητροπολίτη Κορίνθου Πέτρο, το 457, η οποία καταδίκασε τα αιρετικά δόγματα των μονοφυσιτών και επικύρωσε τις αποφάσεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (451).⁹⁰ Η συμμετοχή του επισκόπου Οσίου σε μία τοπική σύνοδο υπό την προεδρία του μητροπολίτη Κορίνθου συνδέεται άμεσα με την εφαρμογή του μητροπολιτικού συστήματος διοίκησης της Εκκλησίας, το οποίο εισήχθη στην εκκλησιαστική διοίκηση με βάση τις αποφάσεις της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου (325). Το σύστημα αυτό προέβλεπε την καθιέρωση διοικητικών σχέσεων μεταξύ των τοπικών Εκκλησιών μίας ευρείας εδαφικής περιφέρειας, η οποία ταυτίστηκε με αυτή της κρατικής διοικητικής επαρχίας.⁹¹ Με βάση το σύστημα αυτό, η επισκοπή Λακεδαιμονίας αποτελούσε μία από τις επισκοπές της μητρόπολης Κορίνθου, καθώς η παλαιοχριστιανική Λακεδαιμονία υπαγόταν διοικητικά στην επαρχία Αχαΐας ή Ελλάδος, που εκτεινόταν από τις Θερμοπύλες ως το Ταίναρο και είχε πρωτεύουσα την Κόρινθο.⁹² Ο εκτεταμένος αυτός γεωγραφικός χώρος αποτελούσε μία από τις επαρχίες της επαρχότητας του Ιλλυρικού, που περιελάμβανε ένα πολύ μεγάλο τμήμα των σημερινών Βαλκανίων και βρισκόταν υπό

---

⁸⁸ Για τους εξορκισμούς - καθαγιασμούς ειδωλολατρικών αγαλμάτων στην Σπάρτη, με γενικότερες παρατηρήσεις για την πρακτική στον ευρύτερο χώρο της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Α. Δεληβορριάς, "Interpretatio Christiana. Γύρω από τα όρια του παγανιστικού και του χριστιανικού κόσμου", στο : *Ευφρόσυνον : αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη* [Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων : Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 46], τ. Α΄, Αθήνα 1991, 108 κ.ε.

⁸⁹ Χρ. Χρήστου, "Ανασκαφή Αφυσσού", *ΠΑΕ* 1963, 130 - 136 · Ανρamea, *Péloponnèse*, 185, αρ. 160 - 161.

⁹⁰ *Mansi*, τ. Ζ΄, 611 - 612. Για τον επίσκοπο αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. - ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 1.

⁹¹ Για το σύστημα αυτό, βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α΄, 806 - 820.

⁹² Βον, *Péloponnèse*, 8 · Βασιλικοπούλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση, 194 · Ανρamea, *Péloponnèse*, 35 - 38 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 81 κ.ε.

την ποιμαντική και πνευματική δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας, μέσω του βικαριάτου της Θεσσαλονίκης, παρ' όλο που η επαρχότητα εντασσόταν διοικητικά στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος ήδη από τα τελευταία έτη του 4^{ου} αιώνα.⁹³ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, ο επίσκοπος Όσιος συμμετέχει στις εργασίες της προαναφερθείσας συνόδου ως ένας από τους επισκόπους της μητρόπολης Κορίνθου.

Η εκκλησιαστική οργάνωση και η θρησκευτική ζωή της Πελοποννήσου επηρεάστηκε από τις σημαντικές πληθυσμιακές μεταβολές και τη νέα πολιτιστική ανθρωπογεωγραφία, που διαμορφώθηκε στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα. Οι νέες αυτές συνθήκες διαμορφώθηκαν κάτω από την επίδραση μίας σειράς πολυποίκιλων παραγόντων, με σημαντικότερο τις αβαροσλαβικές επιδρομές, που επισφράγισαν το γενικότερο κλίμα ερήμωσης, που είχαν προκαλέσει πρωτύτερα σε ένα μεγάλο τμήμα της χερσονήσου καταστροφικοί σεισμοί, βαρβαρικές επιδρομές και πειρατικές δηώσεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι αβαροσλαβικές επιδρομές καθώς και η συνακόλουθη εγκατάσταση σλαβικών φυλών στον πελοποννησιακό χώρο εγκαινίασαν ένα ιστορικό πρόβλημα, που συζητήθηκε με πάθος συχνά φορτισμένο από εθνικιστικές αντιλήψεις. Ωστόσο, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων γραπτών και κυρίως αρχαιολογικών τεκμηρίων έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι σλαβικές επιδρομές των τελευταίων δεκαετιών του 6^{ου} αι., αν και προκάλεσαν αναστάτωση, δεν επέφεραν την εγκατάσταση Σλάβων σε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου. Αντιθέτως, οι σλαβικές επιδρομές της δεύτερης δεκαετίας του 7^{ου} αιώνα προκάλεσαν την εγκατάσταση Σλάβων, που έφτασε στο αποκορύφωμά της γύρω στα μέσα του 8^{ου} αι., σε πρόσφορες για την κτηνοτροφία και τη γεωργική καλλιέργεια περιοχές της χερσονήσου.⁹⁴ Παράλληλα, έχουν εντοπιστεί και περιπτώσεις κατά τις οποίες τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν την μάλλον ειρηνική συμβίωση γηγενών και επήλυδων, παρά τις εθνολογικές και θρησκευτικές τους διαφοροποιήσεις.⁹⁵

---

⁹³ Για το εκκλησιαστικό καθεστώς του Ιλλυρικού κατά τη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου και τη σχέση του με την Αγία Έδρα, βλ. ενδεικτικά C. Pietri, "La géographie de l' Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l' église de Rome (Ve - Vie siècles)", στο : *Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin. Actes du Colloque organisé par l'École Française de Rome (Rome 12 - 14 Mai 1982)* [Collection de l'École Française de Rome 77], Rome 1984, 21 - 59, ενώ για το βικαριάτο της Θεσσαλονίκης, βλ. Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 22 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁴ Για την εξέλιξη των σλαβικών επιδρομών και τις μορφές της σλαβικής εγκατάστασης στην Πελοπόννησο, βλ. Avramea, *Péloponnèse*, 67 - 104 · Anna Avramea, "Les Slaves dans le Péloponnèse", στο : *Σκοτεινοί Αιώνες*, 293 - 302.

⁹⁵ Για την συμβίωση γηγενών και επήλυδων στην Πελοπόννησο των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων, βλ. Avramea, *Péloponnèse*, 80 - 85.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αρκετοί ερευνητές αμφισβητούν τις πληροφορίες του λεγόμενου *Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας*, που συνιστά μία από τις ελάχιστες πηγές πληροφόρησης για τη συγκεκριμένη περίοδο της πελοποννησιακής ιστορίας.⁹⁶ Πρόκειται για ένα κείμενο του 10^{ου} αιώνα, που έχει προκαλέσει χρόνιες συζητήσεις με τις αμφιλεγόμενες ερμηνείες του, καθώς άλλοτε φωτίζει αναντίρρητα ιστορικά γεγονότα και άλλοτε συσκοτίζει μία αρκετά σκοτεινή και προβληματική περίοδο.⁹⁷ Το τεκμήριο αυτό πιστεύεται πλέον ότι καταγράφει μία υπάρχουσα κατά τον 9^ο και 10^ο αιώνα γεωγραφική και διοικητική κατάσταση στην Πελοπόννησο και επιχειρεί, όχι χωρίς λόγους, να την προβάλλει στους πρωτοβυζαντινούς και σκοτεινούς χρόνους και να την ερμηνεύσει.⁹⁸ Στην πραγματικότητα, ο συντάκτης του επιχειρεί να δικαιολογήσει και να ερμηνεύσει για ποιους λόγους και κάτω από ποιες συνθήκες *μητροπόλεως δίκαια ταῖς Πάτραις παρέσχετο, ἀρχιεπισκοπῆς χρηματιζούσης*.⁹⁹ Η εξέλιξη αυτή συνέβη, πάντα κατά το *Χρονικό*, μετά το τέταρτο έτος της βασιλείας του Νικηφόρου Α' (802 – 811), δηλαδή το 805/806, όταν η αυτοκρατορική εξουσία επανεμφανίζεται στην χερσόνησο, ύστερα από 218 χρόνια σλαβικής κατοχής, κατά τη διάρκεια της οποίας το δυτικό τμήμα της χερσονήσου αποδομείται διοικητικά, πληθυσμιακά και οικονομικά, σε αντίθεση με το ανατολικό, που παραμένει υπό βυζαντινή κυριαρχία.¹⁰⁰ Συγκεκριμένα, ο συντάκτης του *Χρονικού* παρουσιάζει τις σλαβικές επιδρομές να εξαναγκάζουν τον τοπικό πληθυσμό να καταφύγει διωκόμενος στα πλησιόχωρα νησάκια του Αργοσαρωνικού, σε δυσπρόσιτες περιοχές του ανατολικού τμήματος της χερσονήσου ή στη μακρινή Σικελία.¹⁰¹ Η κατάσταση αυτή διατηρείται για περίπου δύο αιώνες, δηλαδή μέχρι και τις αρχές της βασιλείας του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α', ο οποίος μερίμνησε για τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων ανοικοδόμησης των πόλεων της χερσονήσου, δημογραφικής ανάκαμψης του πληθυσμού τους, που είχε αποδεκατιστεί από τις επιδρομές, και εκκλησιαστικής αναδιοργάνωσής

⁹⁶ Βέης, *Μονεμβασίας*, 37 - 105 · Lemerle, *Chronique*, 5 - 49 · Dujčev, *Cronaca*.

⁹⁷ Για το περιεχόμενο και τα πολυποίκιλα προβλήματα του συγκεκριμένου τεκμηρίου, βλ. Kislinger, *Regionalgeschichte*, 13 κ.ε. · Βασιλικοπούλου, *Χρονικόν*, 419 - 431.

⁹⁸ Turlej, *Chronicle*, 139 κ.ε. Επίσης, πρβλ. Αναγνωστάκης, *Πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι*, 26 - 28.

⁹⁹ Turlej, *Chronicle*. Επίσης, πρβλ. Αναγνωστάκης, *Πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι*, 27 · Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 123 κ.ε.

¹⁰⁰ Αναγνωστάκης, *Πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι*, 27 - 28 · Βασιλικοπούλου, *Χρονικόν*, 421 - 422.

¹⁰¹ Βέης, *Μονεμβασίας*, 62 - 63 · Lemerle, *Chronique*, 9³⁸ - 10⁵⁰ · Dujčev, *Cronaca* 12¹¹¹ - 16¹³⁴ · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 201³⁹⁻⁵⁰.

τους, αφού πρώτα οι βυζαντινές δυνάμεις αποκατέστησαν τον βυζαντινό έλεγχο στην περιοχή.¹⁰²

Η πόλη της Λακεδαιμονίας είναι μία από τις πόλεις εκείνες, των οποίων ο πληθυσμός αναγκάστηκε, σύμφωνα πάντα με το *Χρονικό*, να καταφύγει στην περιοχή της Επιδάουρου Λιμηράς, όπου ίδρυσαν την Μονεμβασία, στις πλησιόχωρες και δυσπρόσιτες κλιτύες του Πάρνωνα αλλά και αρκετά μακρύτερα, στη Σικελία.¹⁰³ Έτσι, η πόλη ερήμωσε για περίπου δύο αιώνες, μέχρις ότου δηλαδή ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ ενδιαφερθεί για την ανοικοδόμηση και τη δημογραφική ανάκαμψη της Πελοποννήσου, μετά την πλήρη αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας σε αυτήν.¹⁰⁴ Όπως ήταν αναμενόμενο, η ερήμωση της πόλης συνεπαγόταν τη διοικητική και εκκλησιαστική αποσύνθεσή της, αφού ακόμα και οι διοικητικές και εκκλησιαστικές αρχές της πόλης ακολούθησαν τους φυγάδες. Μάλιστα, το *Χρονικό* σημειώνει με έμφαση ότι ο επίσκοπος της πόλης ακολούθησε όσους από τους κατοίκους κατέφυγαν στην Επίδαυρο Λιμηρά και ίδρυσαν την Μονεμβασία.¹⁰⁵ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι οι επίσκοποι της πόλης μετέφεραν την έδρα τους στη νεόκτιστη καστροπολιτεία της Μονεμβασίας, χωρίς όμως να λησμονήσουν και να αποποιηθούν την καταγωγή τους και κατ' επέκταση την επωνυμία της επισκοπής τους.¹⁰⁶ Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, ο μόνος γνωστός επίσκοπος Λακεδαιμονίας των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων, ο επίσκοπος Θεοδόσιος, που συμμετείχε στις εργασίες της Στ' Οικουμενικής Συνόδου (680/681), υπέγραψε τα πρακτικά της με την ιδιότητα του *ἐπισκόπου τῆς Λακεδαιμονίων*

---

¹⁰² Για την πολιτική του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄, όσο αφορά την αποκατάσταση και την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, βλ. Charanis, *The savior of Greece*, 75 - 92 · Νιάβης, *The Reign of Nicephorus*, 76-91.

¹⁰³ Βέης, Μονεμβασίας, 64 - 65 · Lemerle, *Chronique*, 10⁴¹⁻⁵⁰ · Dujčev, *Cronaca* 12¹¹³ - 16¹³³ · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 201⁴²⁻⁵⁰.

¹⁰⁴ Βέης, Μονεμβασίας, 66 - 67 · Lemerle, *Chronique*, 10⁴¹⁻⁵⁰, 10⁷⁰⁻⁷³ · Dujčev, *Cronaca* 12¹¹³ - 16¹³³, 22¹⁹⁶⁻²⁰⁰ · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 202 - 203⁶³⁻⁷⁴.

¹⁰⁵ Βέης, Μονεμβασίας, 64 · Lemerle, *Chronique*, 10⁴⁴⁻⁴⁸ · Dujčev, *Cronaca* 14¹²¹⁻¹²⁶ · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 201⁴⁵⁻⁴⁸.

¹⁰⁶ R. - J. Lilie, “ ‘Thrakien’ und ‘Thrakesion’. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts”, *JÖB* 26 (1977), 43 σημ. 159 · P. Speck, *Kaiser Konstantin VI.: Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus*, τ. Β΄, Munich 1978, 531 · V. Popovič, “ Aux origins de la slavisation des Balkans : la constitution des premiers sklavinies macédoniennes á la fin du VI siécle”, *Comptes rendus des séances de l' Academie des Inscriptions et Belles - Lettres* 124 (1980), 249 - 259 · Καλλιγά, Μονεμβασία, 59 · Π. Ε. Νιάβης, “Η Μεσαιωνική Λακωνία μέσα από αριολογικά, κυρίως, κείμενα”, στο : *Μεσαιωνική Λακωνία*, 33 · Καλλιγά, *Πόλις - Κράτος*, 28 κ.ε. .

πόλεως,¹⁰⁷ αν και είχε την έδρα του στη Μονεμβασία, καθώς ήθελε με αυτό τον τρόπο να δηλώσει τον τόπο καταγωγής του και όχι την επισκοπική του έδρα.¹⁰⁸

Ωστόσο, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων αρχαιολογικών και γραπτών δεδομένων δεν επιτρέπει την αποδοχή της ανωτέρω άποψης για διάφορους λόγους. Πρώτα από όλα, αν και οι πληροφορίες του *Χρονικού* δημιουργούν την εντύπωση ότι η πόλη εγκαταλείφθηκε από τον επίσκοπο και τους κατοίκους της μέχρι και τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν την πληροφορία αυτή και αντιθέτως τεκμηριώνουν την αδιάκοπη κατοίκηση και εμπορική δραστηριότητα στην πόλη της Λακεδαιμονίας από τις αρχές του 7^{ου} αιώνα μέχρι και τα τέλη του 8^{ου} αιώνα.¹⁰⁹ Συγκεκριμένα, έχουν εντοπιστεί νομίσματα της βασιλείας του Φωκά (602 - 610) και του Ιουστινιανού Β΄ (685 - 695 και 705 - 711) σε διάφορα σημεία της πόλης¹¹⁰ καθώς και μία μεταλλική πόρπη, μάλλον του 7^{ου} αιώνα, που, αν και είναι αντικής ή γερμανικής προέλευσης, είναι κατασκευασμένη σε βυζαντινό εργαστήριο.¹¹¹ Επίσης, έχει εντοπιστεί και ένα μαρμάρινο επίθημα, με λοξότμητες πλευρές και γλυπτό διάκοσμο θρησκευτικής θεματολογίας, που έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 7^{ου} αιώνα/αρχές του 8^{ου} αιώνα.¹¹² Τέλος, η ανασκαφή των μεσαιωνικών στρωμάτων του αρχαίου θεάτρου της πόλης αποκάλυψε χειροποίητη κεραμική, που έχει βρεθεί μαζί με καλής ποιότητας τροχήλατη σε στρώματα του 8^{ου} - 10^{ου} αιώνα.¹¹³ Η διαπίστωση αυτή οδήγησε τον ανασκαφέα στην άποψη ότι, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιοχές με έντονη βυζαντινή παρουσία κατά τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων (Κόρινθος, Άργος, Εξαμίλιο), έτσι και στη Σπάρτη έχουμε μαρτυρίες για την συμβίωση του τοπικού πληθυσμού με τους επήλυδες, που θα επιφέρει σταδιακά την αφομοίωση και τον εξελληνισμό των επήλυδων από τον τοπικό πληθυσμό.¹¹⁴ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η Λακεδαιμονία δεν είχε εγκαταλειφθεί από τον

¹⁰⁷ Mansi, τ. ΙΑ΄, 612, 624, 645, 667 · R. Riedinger, *Die Präsenz - und Subscriptionslisten des VI. oekumenischen Konzils (680/681) und der Papyrus Vind. G. 3*, München 1979, 7-8, 14 - 23

¹⁰⁸ Lilie, ο.π., 43 σημ. 159 · Καλλιγιά, Μονεμβασία, 59.

¹⁰⁹ Κορδώσης, Σλαβική εποίκηση, 417 - 418 · Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 206 - 207 · Armstrong, Survey Area, 351.

¹¹⁰ G. B. Waywell - J. J. "Excavations at Sparta : The Roman Stoa, 1988 - 1991", *BSA* 92 (1997), 410, 413 · Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 206 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 89.

¹¹¹ Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 207, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹² Ν. Β. Δρανδάκης, *ΑΔ* 16 (1960) : Χρονικά, 107, πιν. 84^ε · D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Cité de Vatican 1977, 195 εικ. 134^{α-β} · Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 207 και σημ. 82

¹¹³ G. D. R. Sanders, "Excavations at Sparta : The Roman Stoa, 1988 - 91, Preliminary Report, I. Medieval Pottery", *BSA* 88 (1993), 277 - 281 · G. D. Sanders, "Pottery form Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea", *BSA* 90 (1995), 451 - 457 · Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 207 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 90.

¹¹⁴ G. D. Sanders, "Pottery form Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea", *BSA* 90 (1995), 454 - 455. Επίσης, πρβλ. Η. Αναγνωστάκης - Ναταλία Πούλου - Παπαδημητρίου, "Η πρωτοβυζαντινή

πληθυσμό της, ο οποίος μάλιστα παρουσιάζεται, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, να συμβιώνει με τους επήλυδες, αρκετοί από τους οποίους φαίνεται ότι κατοικούσαν κυρίως σε αγροτικούς οικισμούς δυτικά και νότια της πόλης, όπου τα σλαβικά τοπωνύμια παρουσιάζουν υψηλή πυκνότητα.¹¹⁵ Συνεπώς, τα αρχαιολογικά δεδομένα αδυνατούν να δικαιολογήσουν την μεταφορά της έδρας του τοπικού επισκόπου σε άλλον οικισμό, αφού η Λακεδαίμονα δεν είχε εγκαταλειφθεί από τον πληθυσμό της, ανεξάρτητα αν οι σλαβικές επιδρομές ενδέχεται να είχαν προκαλέσει αναστάτωση και να είχαν επιφέρει, έστω και προσωρινά, ανασφάλεια.

Αλλά ακόμα κι αν γίνει δεκτό ότι κάποιος επίσκοπος της πόλης αναγκάστηκε να μεταφέρει την έδρα του στη Μονεμβασία εξαιτίας του κλίματος αναστάτωσης και ανασφάλειας, που προκάλεσαν οι πρώτες σλαβικές επιδρομές, δε φαίνεται ότι η κατάσταση αυτή διήρκεσε για αρκετό καιρό, δεδομένου ότι τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι η επισκοπή Μονεμβασίας είχε ιδρυθεί και λειτουργούσε το αργότερο κατά τη διάρκεια της δεύτερης πεντηκονταετίας του 7^{ου} αιώνα.¹¹⁶ Η συνύπαρξη δύο ιεραρχών στην ίδια πόλη είναι προφανές ότι θα προκαλούσε προβλήματα επισκοπικής

Μεσσήνη (5^{ος} - 7^{ος} αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο”, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 281 - 283 · Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 207. Ας σημειωθεί ότι ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι η μεγάλη ερειπωμένη σήμερα βασιλική του λόφου της ακρόπολης της αρχαίας και μεσαιωνικής Σπάρτης, που παλαιότερα είχε ταυτιστεί με τη βασιλική που οικοδόμησε ο δσος Νίκωνας στα τέλη του 10^{ου} αιώνα, χρονολογείται προς τα τέλη του 7^{ου} αιώνα και κατ’ επέκταση ότι αποτελεί ένα επιπλέον επιχείρημα εναντίον της εγκατάλειψης της πόλης εξαιτίας των σλαβικών επιδρομών (Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 273 κ.ε. · Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 192, 210 - 211 · Κόντη, Μαρτυρίες, 94). Ωστόσο, η χρονολόγηση του συγκεκριμένου μνημείου παραμένει αμφιλεγόμενη, ειδικά μετά την απόπειρα της R. Sweetman να τη χρονολογήσει γύρω στα μέσα του 6^{ου} αιώνα (Sweetman - Katsara, Project 2000, 467 - 468 · Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 323 - 330 · Sweetman, Acropolis Basilika, 331 - 340 · Sweetman, Christianization, 220) καθώς και την προσπάθεια του Μ. Κάππα να τη χρονολογήσει στις αρχές του 9^{ου} αιώνα, με βάση τη χρονολόγηση της βασιλικής της Κορώνης, μνημείου που παρουσιάζει μεγάλη τυπολογική ομοιότητα με τη βασιλική του λόφου της ακρόπολης της Σπάρτης (Μ. Κάππας, “Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία (7^{ος} - 12^{ος} αιώνας)”, στο : Σαραντάκης, *Χριστιανική Μεσσηνία*, 147). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο δεν περιλαμβάνεται το συγκεκριμένο μνημείο στην επιχειρηματολογία της παρούσας εργασίας εναντίον της εγκατάλειψης και ερήμωσης της πόλης από τους κατοίκους της εξαιτίας των σλαβικών επιδρομών.

¹¹⁵ Κορδώσης, Σλαβική επίοικηση, 416.

¹¹⁶ Σε γενικές γραμμές, η επιστημονική κοινότητα αποδέχεται ότι η επισκοπή Μονεμβασίας είχε ιδρυθεί πριν από τη σύγκληση της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (787), στις εργασίες της οποίες συμμετέχει ο επίσκοπος Μονεμβασίας Πέτρος (*Mansi*, τ. ΙΒ΄, 1110 · *Mansi*, τ. ΙΓ΄, 145, 369, 392). Ο συγκεκριμένος επίσκοπος καταλαμβάνει την δέκατη όγδοη θέση μεταξύ των ιεραρχών της Μονεμβασίας στο συνοδικό της Μονεμβασίας, που ορισμένοι ερευνητές έχουν αμφισβητήσει την αυθεντικότητά του (V. Laurent, “La liste épiscopale du synodicon de Monemvasie”, *ÉO* 32 (1933), 129 - 161). Εφόσον, λοιπόν, οι πληροφορίες του συνοδικού δεν απομακρύνονται από την ιστορική πραγματικότητα, όπως έχει υποστηριχθεί από την Καλλιγά, η επισκοπή Μονεμβασίας είχε ιδρυθεί πολύ πριν από τον ύστερο 8^ο αιώνα, οπότε απαντά η πρώτη γνωστή μνεία ιεράρχη της, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί ακόμα και το ενδεχόμενο η συγκεκριμένη επισκοπή να είχε ιδρυθεί γύρω στα τέλη του 6^{ου} αιώνα (Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 258 κ.ε.). Εξάλλου, οι ερευνητές έχουν εντοπίσει ένα σφραγιστικό τεκμήριο κάποιου ιεράρχη Μονεμβασίας, που υποδεικνύει ότι η επισκοπική αυτή έδρα υφίστατο και λειτουργούσε κατά τη διάρκεια της δεύτερης πεντηκονταετίας του 7^{ου} αιώνα (Kislinger, Λακεδαιμονία, 107 - 108 και σημ. 16 · Κόντη, Μαρτυρίες, 92 - 93).

δικαιοδοσίας και ειδικά σε μία πόλη, όπως η Μονεμβασία, της οποίας ο πληθυσμός προερχόταν εξαρχής από την Λακεδαίμονα.¹¹⁷ Αυτό, λοιπόν, συνεπάγεται είτε ότι ο επίσκοπος Λακεδαιμονίας επέστρεψε στην έδρα του στα αμέσως επόμενα χρόνια, όταν δηλαδή τα πράγματα ησύχασαν, είτε ότι η μακροχρόνια παραμονή του επισκόπου Λακεδαιμονίας στη Μονεμβασία ανάγκασε τους επισκόπους να λάβουν το όνομα της πόλης που τους φιλοξενούσε, με συνέπεια ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄, όταν επανίδρυσε την εγκαταλελειμμένη και ερειπωμένη πόλη, να ιδρύσει μία νέα επισκοπή με την ονομασία της πάλαι ποτέ διαλαμψάσης επισκοπής Λακεδαιμονίας. Όμως, η τελευταία εκδοχή δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού σφραγιστικά τεκμήρια αποκαλύπτουν ότι οι επικεφαλής της επισκοπής Μονεμβασίας προσδιορίζονταν ήδη από τον 7^ο αιώνα ως *ἐπίσκοποι Μονοβασίας*, δηλαδή χρησιμοποιούσαν τον πλέον συνηθισμένο τύπο για τον προσδιορισμό του ιεράρχη της συγκεκριμένης έδρας μέχρι και τον 11^ο αιώνα.¹¹⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο επίσκοπος Θεοδόσιος, που συμμετείχε στις εργασίες της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου (680/681), δηλαδή έναν αιώνα μετά τις πρώτες σλαβικές επιδρομές και την υποτιθέμενη εγκατάλειψη της Λακεδαιμονίας, όφειλε να προσδιορίζεται ως *ἐπίσκοπος Μονοβασίας*, εφόσον είχε εκλεγεί και χειροτονηθεί για την επισκοπή της νεόκτιστης καστροπολιτείας, και όχι ως *ἐπίσκοπος τῆς Λακεδαιμονίων πόλεως*. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο επίσκοπος Θεοδόσιος δεν είχε εκλεγεί και χειροτονηθεί για την επισκοπή Μονεμβασίας, αλλά για την επισκοπή Λακεδαιμονίας και επομένως χρησιμοποιεί τον τρόπο αυτό προσδιορισμού, για να δηλώσει την έδρα του και όχι την καταγωγή του. Εξάλλου, η ενδελεχής ανάγνωση όλων των υπογραφών των αρχιερέων, που συμμετείχαν στις εργασίες της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου (680/681) καθιστά φανερό ότι και άλλοι αρχιερείς χρησιμοποίησαν ανάλογο τρόπο προσδιορισμού της έδρας τους στα πρακτικά της συγκεκριμένης συνόδου.¹¹⁹ Επιπλέον, ο συντάκτης της *Notitia 3*, ενός προβληματικού και πολυσυζητημένου εκκλησιαστικού τακτικού, που πιστεύεται ότι αναπαράγει την επαρχιακή οργάνωση του Πατριαρχείου γύρω στα μέσα του 8^{ου} αιώνα,¹²⁰ επιβεβαιώνει

¹¹⁷ Κορδώσης, Σλαβική εποίκηση, 417.

¹¹⁸ Kislinger, Λακεδαιμονία, 108 σημ. 186 · Κόντη, Μαρτυρίες, 92 - 93. Για την αρχαιότητα του τύπου *Μονοβάσια*, βλ. A. Diller, "The Scholia of Strabo", *Tradition* 10 (1954), 34, ενώ για την ετυμολογία και τη διαμόρφωση του τύπου, βλ. Ελένη Βουραζέλη, "Η Μονοβάσια (-ιά) και η μονοβάσια (-ία)", *Πλάτων* 5 (1953), 255 - 265 · Ελένη Κίγκα, "Το λαλούδι της Μονοβασίας", *Δωδώνη* 14 (1985), 109.

¹¹⁹ Kislinger, Λακεδαιμονία, 108 σημ. 18 · Κόντη, Μαρτυρίες, 93.

¹²⁰ Για το εκκλησιαστικό αυτό τακτικό, βλ. Γερ. Ι. Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και αρχιεπίσκοποι τού Οικουμενικού Πατριαρχείου και η «τάξις» αυτών* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 13], Αθήναι 1934. · Darrouzès, *Notitiae*, 21-33 · Κουντουρά - Γαλάκη,

την ύπαρξη και λειτουργία της επισκοπής Λακεδαιμονίας υπό την επικυριαρχία της μητρόπολης Κορίνθου αλλά και της επισκοπής Μονεμβασίας υπό την επικυριαρχία της πολυσυζητημένης και αμφισβητούμενης μητρόπολης Κεφαλληνίας.¹²¹ Με άλλα λόγια, η επισκοπή Λακεδαιμονίας εξακολουθεί να υφίσταται και να λειτουργεί κατά τη διάρκεια των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων, χωρίς οι ιεράρχες της να έχουν μεταφέρει την έδρα τους στην Μονεμβασία, αν και δεν αποκλείεται κάποιος από αυτούς να αναγκάστηκε να καταφύγει για ένα μικρό χρονικό διάστημα στη Μονεμβασία, επηρεασμένος από το γενικότερο κλίμα αναστάτωσης και αναταραχής, που προκάλεσαν οι πρώτες σλαβικές επιδρομές.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο επίσκοπος Θεοδόσιος αποτελεί τον μέχρι στιγμής μοναδικό γνωστό ιεράρχη της επισκοπής Λακεδαιμονίας κατά την μεταβατική περίοδο των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7^{ος} - 8^{ος} αιώνας). Ο ιεράρχης αυτός ποίμαινε την εκκλησιαστική του επαρχία περίπου μισό αιώνα πριν από την έναρξη της πρώτης φάσης της εικονομαχικής έριδας (730 - 787), μίας έριδας σχετικά με τη λατρεία των ιερών εικόνων, που τελικά εξελίχθηκε σε θρησκευτική και πολιτική κρίση και συντάραξε την αυτοκρατορία για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα.¹²² Η πρώτη φάση αυτής της έριδας (730 - 787), σε ό,τι αφορά την Πελοπόννησο, συμπίπτει χρονικά με αυτή τη μεταβατική και προβληματική περίοδο της ιστορίας της, με συνέπεια οι ερευνητές να έχουν εντοπίσει μόνο πενιχρές πληροφορίες για τον απόηχο που είχε το εικονομαχικό κίνημα σε αυτή την επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Πάντως, τα διαθέσιμα στοιχεία, παρά την πενιχρότητα και την αποσπασματικότητά τους, καθιστούν φανερό ότι η Πελοπόννησος παρουσιάζει μία διττή εικόνα, σε ό,τι αφορά στην αποδοχή της εικονομαχικής έριδας, δεδομένου ότι στον χώρο της εμφανίζονται τόσο εικονόφιλες δραστηριότητες, όσο και εικονοκλαστικές πράξεις, που έχουν συνδεθεί με τα ήθη και το πολιτικό - κοινωνικό υπόβαθρο των κατοίκων της.¹²³ Σε κάθε περίπτωση, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προσφέρουν καμία πληροφορία για τον απόηχο της εικονομαχικής έριδας στην περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Λακεδαιμονίας, σε αντίθεση με την επισκοπή Μονεμβασίας,

---

Notitia 3, 45-73. Επίσης, πρβλ. Κουντουρά - Γαλάκη, *Ιεραρχία*, 67-68, 70, 79 · Κόντη, *Μαρτυρίες*, 80 · Αναγνωστάκης, *Πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι*, 24 - 26 · Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 116.

¹²¹ Dargouzes, *Notitiae*, 244⁷⁴⁴ (επισκοπή Λακεδαιμονίας), 245⁷⁷² (επισκοπή Μονεμβασίας).

¹²² Για την εικονομαχική έριδα και τον απόηχό της σε κάθε πτυχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, υπάρχει αρκετή και πλούσια βιβλιογραφία. Για τον λόγο αυτόν, περιορίζομαι στην αναφορά του ακόλουθου σχετικά προσφάτου μελετήματος : Leslie Brubaker - J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c.680-850*, Cambridge 2011, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²³ Κόντη, *Μαρτυρίες*, 77 - 91, όπου ενδελεχής κριτική παρουσίαση των διαθέσιμων στοιχείων.

της οποίας οι ιεράρχες φαίνεται ότι ήταν ένθερμοι και δραστήριοι υποστηρικτές της λατρείας των εικόνων.¹²⁴

Αν και τα διαθέσιμα στοιχεία προσφέρουν πενιχρές και αποσπασματικές πληροφορίες για τον απόηχο της εικονομαχικής έριδας στην Πελοπόννησο, έχει διαπιστωθεί ότι κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης της εικονομαχικής έριδας συντελούνται σημαντικές μεταβολές στην εκκλησιαστική οργάνωση της χερσονήσου, που προκαλούνται από την απόφαση του αυτοκράτορα Λέοντα Γ' (717 - 741) να αποσπάσει τις εκκλησιαστικές έδρες του Ανατολικού Ιλλυρικού και της Νότιας Ιταλίας από την Αγία Έδρα και να τις υπαγάγει στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.¹²⁵ Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άμεσα με τη διαρκή επιδίωξη της Αγίας Έδρας να αυτονομηθεί από την αυτοκρατορική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης και βρήκε ως προσφορότερη αφορμή την εικονομαχική έριδα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο πάπας Γρηγόριος Γ' (731 - 741) αρνήθηκε να καταβάλει τους φόρους στην εικονομαχική αυτοκρατορική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης και έτσι ο αυτοκράτορας Λέοντας Γ' βρήκε την αφορμή, για να αποσπάσει τις εκκλησιαστικές επαρχίες του Ιλλυρικού και της Νότιας Ιταλίας από τη δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας.¹²⁶ Στο πλαίσιο αυτό, η επισκοπή Λακεδαιμονίας αποσπάστηκε από την δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας και υπήχθη σε αυτή του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, όπως και όλες οι εκκλησιαστικές έδρες του Ανατολικού Ιλλυρικού και της Νότιας Ιταλίας. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή δεν συνεπαγόταν

¹²⁴ Για την εικονοφιλική δραστηριότητα των επισκόπων Μονεμβασίας, βλ. Κόντη, *Μαρτυρίες*, 81 - 88.

¹²⁵ Για την υπαγωγή των εκκλησιαστικών εδρών του Ανατολικού Ιλλυρικού στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, βλ. Μ. Α. Anastos, "The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33", *Studi Bizantini e Neoellenici* 9 (1957), 14 - 31, όπου υποστηρίζεται ότι το ιστορικό αυτό γεγονός πραγματοποιήθηκε το 732/733, άποψη που είναι δεκτή από την πλειονότητα των ερευνητών (S. Vaillhé, "Annexion de l' Illyricum au patriarcat oecuménique", *ÉO* 14 (1911), 35 · Χ. Παπαδόπουλος, *Το πρωτεϊόν του επισκόπου Ρώμης. Ιστορική και κριτική μελέτη*, Αθήναι 1964², 109 · Κουντούρα - Γαλάκη, *Ιεραρχία*, 68, 69, 72). Αντιθέτως, ο V. Grumel έχει υποστηρίξει ότι η προσάρτηση του Ανατολικού Ιλλυρικού στο Οικουμενικό Πατριαρχείο πραγματοποιήθηκε στην εποχή του πάπα Στεφάνου (752-757), χωρίς όμως η άποψη αυτή να έχει γίνει δεκτή, παρά μόνο από ελάχιστους ερευνητές (V. Grumel, "L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople. Le témoignage de Théophane le Chronographe", *Recherches de science religieuse* 40 (1951-1952), 191-200 · R. Janin, "L'Église latine à Thessalonique de 1204 à la conquête turque", *REB* 16 (1958), 206 · C. Frazee, "The Balkans between Rome and Constantinople in the Early Middle Ages 600 - 900 A.D.", *Balkan Studies* 34 : 2 (1993), 219 κ.ε.). Τέλος, ο Ι. Καραγιαννόπουλος έχει υποστηρίξει ότι η απόσπαση έγινε σταδιακά και ανεπίσημα λόγω της πολιτικής αλληλεξάρτησης που υπήρχε μεταξύ της Αγίας Έδρας και της Κωνσταντινούπολης ακόμα και μετά την κατάλυση του εξαρχάτου της Ραβέννας (Ι. Καραγιαννόπουλος, "Το χρονολογικό ζήτημα της απόσπασης του Ιλλυρικού από τη Ρώμη", στο : *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992, 205 - 219).

¹²⁶ Για την θρησκευτική αλλά και την οικονομικό-πολιτική βάση της σύγκρουσης Αγίας Έδρας και Λέοντος Γ', βλ. F. Masai, "La politique des Isauriens et la naissance de l' Europe", *Byzantion* 33 (1963), 197 κ.ε. · Μ. Anastos, "Leo III's edict against Images in the Year 726-727 and Italo-Byzantine relations between 726-730", *Byzantinische Forschungen* 3 (1968) 24 κ.ε., 34, 36 - 39.

απλά μία μεταβολή του καθεστώτος εκκλησιαστικής υπαγωγής των εκκλησιαστικών εδρών του Ανατολικού Ιλλυρικού και της Νότιας Ιταλίας, αλλά επηρέασε σημαντικά την εκκλησιαστική οργάνωση των περιοχών αυτών, σε συνάρτηση με τους κραδασμούς της εικονομαχικής πολιτικής των Ισαύρων αυτοκρατόρων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, προετοιμάστηκε μία νέα εκκλησιαστική οργάνωση και αναζητήθηκαν νέες επισκοπικές συμμαχίες, με στόχο την εδραίωση της εικονομαχικής πολιτικής των Ισαύρων αυτοκρατόρων στις συγκεκριμένες επαρχίες της Αυτοκρατορίας.¹²⁷

Σε αυτό το κλίμα, κατά πάσα πιθανότητα, και με αυτή την προοπτική, συντάχθηκε το λεγόμενο εκκλησιαστικό τακτικό των εικονομάχων (= Notitia 3), στο οποίο επιχειρείται για πρώτη φορά να ενταχθούν, με βάση κάποια λογική και κάποιο σύστημα, όσες εκκλησιαστικές έδρες αποσπάστηκαν από τη δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας στην εκκλησιαστική ιεραρχία του Πατριαρχείου.¹²⁸ Πρόκειται για ένα συμπιληματικό έργο που συντάχθηκε στα χρόνια της πρώτης φάσης της εικονομαχίας (730 - 757) και μεταγράφει αλλοιώνοντας ονομασίες πόλεων και επισκοπών από διάφορα λατινικά κείμενα, όχι κατά ανάγκη εκκλησιαστικά.¹²⁹ Ο συντάκτης του τεκμηρίου αυτού παραδίδει την πληροφορία ότι ο επίσκοπος Λακεδαιμονίας, που μνημονεύεται ως *Λακεδέου*, εξακολουθεί να υπάγεται στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Κορίνθου,¹³⁰ ο οποίος, αν και παρουσιάζεται να έχει υπό τη δικαιοδοσία του τον εξωπραγματικό αριθμό των 37 επισκοπικών εδρών, γνωρίζει μία άνευ προηγουμένου περιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας του.¹³¹ Παρά τις αμφιβολίες ορισμένων ερευνητών σχετικά με την αξιοπιστία των δεδομένων του συγκεκριμένου Τακτικού,¹³² γίνεται φανερό ότι το πλήθος των παραδιδόμενων σε αυτό εκκλησιαστικών εδρών αντικατοπτρίζει ένα αρχικό στάδιο πειραματισμών και

¹²⁷ Yannopoulos, *Métropoles*, 391, 394 · Κουντούρα - Γαλάκη, *Ιεραρχία*, 79 - 80 · Κουντούρα - Γαλάκη, *Notitia 3*, 69 - 70 · Κόντη, *Μαρτυρίες*, 80 - 81 · Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 126.

¹²⁸ Για το εκκλησιαστικό αυτό τακτικό, βλ. ανωτέρω σημ. 114.

¹²⁹ Yannopoulos, *Métropoles*, 396 - 397 · Κουντούρα - Γαλάκη, *Ιεραρχία*, 67 - 68, 70, 79 · Κουντούρα - Γαλάκη, *Notitia 3*, 45 - 73 · Κόντη, *Μαρτυρίες*, 80 - 81

¹³⁰ Darrouzès, *Notitiae*, 244⁷⁴⁴.

¹³¹ Για τον περιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας του μητροπολίτη Κορίνθου γύρω στα μέσα του 8^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τη *Notitia 3*, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας*, 118 - 122 · Yannopoulos, *Métropoles*, 393 - 394 · Κουντούρα - Γαλάκη, *Notitia 3*, 69 - 70.

¹³² Darrouzès, *Notitiae*, 32 · Bon, *Péloronnèse*, 22 - 24 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 197 - 198 · Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 116. Αντιθέτως, η αυθεντικότητα του συγκεκριμένου Τακτικού δεν αμφισβητείται στα ακόλουθα μελετήματα : Γερ. Ι. Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και αρχιεπίσκοποι του οικουμενικού πατριαρχείου και η «τάξις» αυτών* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 13], Αθήνα 1934, 23 · Γερ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος από της ιδρύσεως των εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50-1951)*, τ. Α', Αθήνα 1954 - 1960, 518 · Κονιδάρης, *Παρατηρήσεις*, 403 - 434 · Yannopoulos, *Métropoles*, 396 - 397 · Κουντούρα - Γαλάκη, *Ιεραρχία*, 67 κ.ε. · Κουντούρα - Γαλάκη, *Notitia 3*, 45 κ.ε. · Κόντη, *Μαρτυρίες*, 80.

εξισοροποιητικών προσπαθειών στην εκκλησιαστική οργάνωση των επαρχιών του Ιλλυρικού και της Νότιας Ιταλίας και συνεπώς και της Πελοποννήσου.¹³³ Στο πλαίσιο αυτό, η επισκοπή Λακεδαιμονίας εξακολουθεί να υπάγεται στη μητρόπολη Κορίνθου, χωρίς να είναι γνωστό αν οι πειραματισμοί και οι εξισοροποιητικές προσπάθειες του ανωτέρω εκκλησιαστικού Τακτικού επέφεραν μεταβολές στα δικαιοδοτικά της όρια.

Η εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου φαίνεται ότι σταθεροποιήθηκε μετά την υποταγή των σλαβικών φυλών της χερσονήσου, στις αρχές του 9^{ου} αιώνα. Σε πρώτη φάση, οι βυζαντινές αρχές επιχείρησαν να αποκτήσουν τον έλεγχο των σλαβικών αυτών φυλών κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 8^{ου} αιώνα και σε αυτό δεν αποκλείεται να έπαιξε σημαντικό ρόλο η θέση της Πελοποννήσου στο πλαίσιο της δυτικής πολιτικής της αυτοκράτειρας Ειρήνης (780 - 802).¹³⁴ Έτσι, ο πατρίκιος και λογοθέτης του δρόμου Σταυράκιος κατόρθωσε να καταστήσει τις σλαβικές φυλές της χερσονήσου φόρου υποτελείς στις βυζαντινές αρχές, που επιχείρησαν να εδραιώσουν την κυριαρχία τους με την ίδρυση ενός ξεχωριστού θέματος Πελοποννήσου.¹³⁵ Ωστόσο, η πλήρης υποταγή των σλαβικών φυλών πραγματοποιήθηκε στις αρχές του επόμενου αιώνα από τον στρατηγό Λέοντα Σκληρό, ο οποίος αντιμετώπισε επιτυχώς την εξέγερση των σλαβικών φυλών της Αχαΐας, που σε συνεργασία με τους Σαρακηνούς, πολιορκήσαν την πόλη κατά τη διάρκεια του τετάρτου έτους της βασιλείας του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' (802 - 811), δηλαδή το 805/806.¹³⁶ Η επιτυχής έκβαση της εκστρατείας του Λέοντα Σκληρού επέτρεψε στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α' να λάβει συγκεκριμένα μέτρα ανοικοδόμησης των πόλεων της χερσονήσου και δημογραφικής ανάκαμψης του πληθυσμού τους, που είχε αποδεκατιστεί από τις φυσικές καταστροφές και κυρίως από τις επιδρομές, ώστε να δείξει το έμπρακτο ενδιαφέρον της αυτοκρατορικής κυβέρνησης για μία απομακρυσμένη και μέχρι τότε ξεχασμένη επαρχία της αυτοκρατορίας.¹³⁷ Στο πλαίσιο αυτό, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος, σύμφωνα με το *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας*, μερίμνησε για την ανοικοδόμηση της Πάτρας και της Λακεδαιμονίας, ενώ δεν παρέλειψε να λάβει και τα κατάλληλα μέτρα για τη δημογραφική ανάκαμψη των ανοικοδομηθέντων πόλεων. Επιπλέον, ο αυτοκράτορας μεθόδευσε και την επιστροφή όσων κατοίκων της Πάτρας είχαν μεταναστεύσει σε διάφορες περιοχές κατά τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων και παράλληλα, σύμφωνα πάντα με το *Χρονικόν της Μονεμβασίας*, αποφάσισε

¹³³ Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 116, 126.

¹³⁴ T. Živković, "The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese", *Σύμμεικτα* 13 (1999), 148 κ.ε.

¹³⁵ Νιάβης, *The Reign of Nicephorus*, 76-91.

¹³⁶ Lemerle, *Chronique*, 10⁵⁸⁻⁶⁹. Dujčev, *Cronaca* 18¹⁴⁵⁻²⁰ 185. *DAI*, 50, 232⁶⁻¹³.

¹³⁷ Charanis, *The savior of Greece*, 75 - 92

και τον εποικισμό της Λακεδαιμονίας με εποίκους από διάφορες ευρωπαϊκές και ασιατικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, ώστε να ενδυναμωθεί ο τοπικός πληθυσμός, που είχε αποδεκατιστεί από τις σλαβικές επιδρομές, και να ενισχυθεί η βυζαντινή παρουσία στην ευρύτερη περιοχή. Βέβαια, η απόφαση του αυτοκράτορα να ενισχύσει πληθυσμιακά τη Λακεδαιμονία, με τη μεταφορά εποίκων από διάφορες επαρχίες της αυτοκρατορίας, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε και άλλες πτυχές της εσωτερικής του πολιτικής, όπως ήταν ο περιορισμός της δύναμης των ισχυρών γαιοκτημόνων των ασιατικών επαρχιών.¹³⁸

Παράλληλα, η απόφαση για πληθυσμιακή ενίσχυση της Λακεδαιμονίας φαίνεται ότι συνδεόταν και με συγκεκριμένες πτυχές της εκκλησιαστικής πολιτικής του αυτοκράτορα στην περιοχή της Πελοποννήσου. Αναλυτικά, η απόφαση αυτή πιστεύεται ότι απέβλεπε επίσης και στον περιορισμό των αντιδράσεων της μητρόπολης Κορίνθου για την απώλεια της επισκοπής Λακεδαιμονίας στο πλαίσιο της νέας εκκλησιαστικής οργάνωσης, που εφαρμόστηκε στην Πελοπόννησο από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α'.¹³⁹ Συγκεκριμένα, ο προαναφερθείς αυτοκράτορας είναι γνωστό ότι αποφάσισε και εφάρμοσε μία σειρά αλλαγών στην εκκλησιαστική οργάνωση της πελοποννησιακής χερσονήσου, ύστερα από την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο. Στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών, η αρχιεπισκοπή Πατρών ανυψώθηκε σε μητροπολιτική έδρα και υπήχθησαν σε αυτήν τρεις επισκοπικές έδρες της νότιας/κεντρικής και της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου, οι οποίες φαίνεται ότι προέκυψαν από τη συγχώνευση μικρότερων όμορων εκκλησιαστικών εδρών. Έτσι, οι μεσσηνιακές επισκοπές Μεθώνης και Κορώνης, που προέκυψαν από τη συγχώνευση μικρότερων όμορων επισκοπικών εδρών της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου, καθώς και η λακωνική επισκοπή Λακεδαιμονίας, στην οποία φαίνεται ότι είχαν συγχωνευτεί ορισμένες από τις επισκοπικές έδρες του αρκαδικού χώρου, τέθηκαν υπό την επικυριαρχία της μητρόπολης Πατρών, ενώ παράλληλα οι σλαβικές φυλές της ευρύτερης περιοχής των Πατρών προσαφιερώθηκαν στον ναό του Αγίου Ανδρέα.¹⁴⁰ Ωστόσο, η προικοδότηση της νεοσύστατης μητρόπολης με τρεις επισκοπικές έδρες, που παλαιότερα υπάγονταν στη δικαιοδοσία της μητρόπολης

¹³⁸ Για τις διάφορες πτυχές του θέματος αυτού, βλ. Charanis, *The savior of Greece*, 81 - 86 · Νιάβης, *The Reign of Nicephorus*, 76 - 85 · Armstrong, *Survey Area*, 353.

¹³⁹ Turlej, *Chronicle*, 103 - 104, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁰ O. Kresten, "Zur Echtheit des Sigillion des Kaisers Nicephoros I für Patras", *Römische Historische Mitteilungen* 19 (1977), 15 - 75 · Kl. Belke, "Einige Überlegungen zum Sigillion des Kaisers Nikephoros' I. für Patrai", *JÖB* 46 (1996), 81—96. Για την υπαγωγή των επισκοπικών αυτών εδρών στη νεοσύστατη μητρόπολη Πατρών, βλ. Turlej, *Chronicle*, 98 κ.ε., ενώ για την προσαφιέρωση των σλαβικών φυλών της ευρύτερης περιοχής των Πατρών στον ναό του Αγίου Ανδρέα, βλ. S. Turlej, "The Legendary Motif in the Tradition of Patras. St. Andrew and the Dedication of the Slavs to the Patras Church", *ByzSl* 60 : 2 (1999), 374 - 399, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Κορίνθου, αναμένεται να προκάλεσε την αντίδραση της μητρόπολης Κορίνθου, αφού οι αυτοκρατορικές παρεμβάσεις οδήγησαν στην κατάτμησή της, παρά τις σχετικές απαγορεύσεις των ιερών κανόνων. Οι αντιδράσεις αυτές πιστεύεται ότι ήταν πολύ πιο έντονες όσο αφορά την επισκοπή Λακεδαιμονίας, ίσως γιατί η επισκοπική αυτή έδρα βρισκόταν εκτός των ορίων του ευρύτερου χώρου επιρροής της πανίσχυρης οικονομικά πόλης των Πατρών, σε αντίθεση με την περιοχή δικαιοδοσίας των μεσσηνιακών επισκοπών. Σε κάθε περίπτωση, οι αντιδράσεις αυτές επιχειρήθηκαν να καμφθούν μέσα από την καλλιέργεια της εντύπωσης περί πλήρους επανίδρυσης της Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι ορισμένοι ιεροί κανόνες προέβλεπαν ότι, εάν ο αυτοκράτορας προβεί σε μεταβολές της διοικητικής γεωγραφίας της αυτοκρατορίας, ιδρύοντας νέες πόλεις ή ανακαινίζοντας τις ήδη υπάρχουσες, τότε η εκκλησιαστική κατάσταση των συγκεκριμένων πόλεων οφείλει να συμμορφώνεται με την εξέλιξη αυτή.¹⁴¹ Για αυτό τον λόγο, οι αυτοκρατορικές αρχές προβαίνουν στην επανίδρυση της πόλης, που επιτυγχάνεται μέσα από την ανοικοδόμηση της πόλης και κυρίως μέσα από την μεταφορά βυζαντινού/χριστιανικού πληθυσμού από άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας, γεγονότα που με ιδιαίτερη έμφαση επισημαίνονται από τον συντάκτη του *Χρονικού της Μονεμβασίας*.¹⁴²

Σε κάθε περίπτωση, η πόλη της Λακεδαιμονίας είναι φανερό ότι συνέχισε να αποτελεί έδρα ιεράρχη, υπό την δικαιοδοσία του οποίου βρίσκονταν τόσο λακωνικά όσο και αρκαδικά εδάφη. Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν αποκαλύπτει αρκετές πληροφορίες για την λειτουργία της επισκοπής κατά τη διάρκεια της περιόδου από τον 9^ο μέχρι και τον ύστερο 11^ο αιώνα, οπότε η επισκοπή Λακεδαιμονίας ανυψώθηκε σε μητροπολιτική έδρα, με εξαίρεση λιγοστές επώνυμες μνείες ιεραρχών της. Οι περισσότερες από τις μνείες αυτές προέρχονται από ένα αρκετά μεταγενέστερο τεκμήριο, το *Συνοδικό* του κώδικα MS Holkham gr. 6, που πιστεύεται ότι συντάχθηκε με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου (1285/89 – 1315;) στα τέλη του 13^{ου}/αρχές του 14^{ου} αιώνα.¹⁴³ Ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνει περισσότερα από είκοσι ονόματα ιεραρχών της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας από τα πρώτα χρόνια του 9^{ου} αιώνα μέχρι και τα τέλη του 13^{ου}/αρχές του 14^{ου} αιώνα, χωρίς να προσδιορίζεται ο χρόνος κατά τη διάρκεια

¹⁴¹ ΡΠ, τ. Β', 258, 392.

¹⁴² Βέης, *Μονεμβασίας*, 67 · Lemerle, *Chronique*, 10⁷⁰⁻⁷⁴ · Dujčev, *Cronaca*, 22^{195 - 199} · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203⁷⁰⁻⁷⁴.

¹⁴³ Για το συγκεκριμένο τεκμήριο, βλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 236 κ.ε. · Laurent, *La liste épiscopale*, 209 κ.ε.

του οποίου οι επίσκοποι αυτοί ποίμαιναν την εκκλησιαστική επαρχία της Λακεδαιμονίας. Ωστόσο, η κριτική επεξεργασία των δεδομένων μίας σειράς σφραγιστικών και επιγραφικών τεκμηρίων μαζί με τις πληροφορίες μεμονωμένων συνοδικών εγγράφων, αγιολογικών κειμένων καθώς και υμνολογικών έργων προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την ακριβή ή την κατά προσέγγιση χρονολόγηση της δράσης ορισμένων από τους αρχιερείς αυτούς, ενώ παράλληλα επιτρέπουν και τον εμπλουτισμό του επισκοπικού καταλόγου με ονόματα ιεραρχών, που για κάποιον λόγο είχαν παραλειφθεί από το προαναφερθέν *Συνοδικό*.¹⁴⁴ Με βάση τα στοιχεία αυτά, λοιπόν, οι ερευνητές έχουν εντοπίσει περίπου δεκαπέντε αρχιερείς της περιόδου από τον 9^ο μέχρι και τον ύστερο 11^ο αιώνα, για τους περισσότερους από τους οποίους δεν είναι γνωστό σχεδόν τίποτα.¹⁴⁵

Παρ' όλα αυτά, οι αρχιερείς της συγκεκριμένης έδρας πιστεύεται ότι καλούνταν να ποιμάνουν μία εκκλησιαστική έδρα με ιδιαίτερα προβλήματα θρησκευτικής ετερότητας, κοινωνικής ευταξίας καθώς και δημόσιας ασφάλειας.¹⁴⁶ Τα προβλήματα αυτά πήγαζαν από την πολυσυλλεκτική εθνική ταυτότητα της περιοχής δικαιοδοσίας της εκκλησιαστικής αυτής έδρας, αφού ο πληθυσμός του γεωγραφικού αυτού χώρου πιστεύεται ότι αποτελείτο τόσο από γηγενείς και μέτοικους από διάφορες επαρχίες της αυτοκρατορίας, όσο και από σλαβικές φυλές, τους Μελιγκούς και τους Εζερίτες, που είχαν εγκατασταθεί κυρίως στις πλαγιές του Ταυγέτου καθώς και στην εύφορη περιοχή των εκβολών του Ευρώτα.¹⁴⁷ Όσοι Σλάβοι είχαν εγκατασταθεί στην εύφορη περιοχή των εκβολών του Ευρώτα φαίνεται ότι συνυπήρχαν, λιγότερο ή περισσότερο αρμονικά, με τον τοπικό πληθυσμό, σε αντίθεση με όσους Σλάβους είχαν απομονωθεί στις δυτικές και ανατολικές κλιτύες του Ταυγέτου και είχαν καταστεί φόρου υποτελείς στις βυζαντινές αρχές, μετά την εκστρατεία του στρατηγού Θεόκτιστου Βρυέννιου, στις αρχές της

---

¹⁴⁴ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 236 - 240 · Laurent, *La liste épiscopale*, 218 - 222 · Kislinger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 27 – 33.

¹⁴⁵ Για τους ιεράρχες της περιόδου αυτής και τις πληροφορίες για κάθε έναν από αυτούς, βλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 236 - 240 · Laurent, *La liste épiscopale*, 218 - 222 · Kislinger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 27 – 33. Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 79 - 80, 81 · Stiernon, *Lacédémone*, 1174 – 1176.

¹⁴⁶ Για τα προβλήματα θρησκευτικής και φυλετικής ετερότητας που απαντούν στην ευρύτερη περιοχή της Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, βλ. Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαίμων*, 109 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁷ Για τις εγκαταστάσεις των σλαβικών φυλών στην ευρύτερη περιοχή των εκβολών του Ευρώτα καθώς και σε αυτή των κλιτύων του Ταυγέτου, βλ. Κουγέας, *Μελιγκοί*, 20 - 21 · Κορδώσης, *Σλαβικά εποίκηση*, 414 – 416 · Aneta Ilieva, “The mountain in the geographical and cultural space of the Peloponnese during the Middle Ages (before the Tourkokratia)”, *ΙστΓεω* 3 (1991), 17 - 18 · Ουίτ, *Εθνικές Σχέσεις*, 59.

δεκαετίας του 840.¹⁴⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι σλαβικές φυλές των δύο κλιτύων του Ταϋγέτου είχαν καταφέρει να κερδίσουν ορισμένα φορολογικά και αυτοδιοικητικά προνόμια από τις αυτοκρατορικές αρχές, στις οποίες παρέμεναν φόρου υποτελείς και υποχρεωμένες να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες. Αναμφίβολα, τα προβλήματα φυλετικής σύνθεσης του γεωγραφικού αυτού χώρου θεωρείται ότι προκαλούσαν, μεταξύ άλλων, κεντρόφυγες τάσεις, αφού το αυτοδέσποτο και το αυτόνομο των σλαβικών φυλών απειλούσε τη δημόσια τάξη και καθιστούσε τον γεωγραφικό αυτό χώρο αυτοκρατορική επαρχία της οποίας η διακυβέρνηση ήταν μάλλον δύσκολη.¹⁴⁹

Τα προβλήματα φυλετικής σύνθεσης του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου απετέλεσαν γενεσιουργό αιτία και ορισμένων προβλημάτων θρησκευτικής σύνθεσης, αφού η γεωγραφική απομόνωση των σλαβικών φυλών του Ταϋγέτου επηρέασε αρνητικά τον προσηλυτισμό τους στον χριστιανισμό, ο οποίος δε φαίνεται να είχε ολοκληρωθεί μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αιώνα, όπως αποκαλύπτουν αρκετές μαρτυρίες αγιολογικών κειμένων, με σημαντικότερο αυτό του οσίου Νίκωνος.¹⁵⁰ Η ίδια παρατήρηση φαίνεται ότι ισχύει και στην περίπτωση των Σλάβων, που κατοικούσαν στην εύφορη περιοχή των εκβολών του ποταμού Ευρώτα μαζί με το βυζαντινό/χριστιανικό πληθυσμό σε μεικτούς οικισμούς. Αν και θα ανέμενε κανείς ότι η συνύπαρξη τους με χριστιανικούς πληθυσμούς θα διευκόλυνε τον προσηλυτισμό τους, τα πενιχρά διαθέσιμα στοιχεία μας οδηγούν στην άποψη ότι ο σλαβικός αυτός πληθυσμός παρέμενε κυρίως σε σχετικά μεγάλο βαθμό αβάπτιστος ή ατελώς προσηλυτισμένος.¹⁵¹ Για αυτό τον λόγο, ίσως, ο συντάκτης του *Βίου* του οσίου Νίκωνα χρησιμοποιεί συγκεκριμένες εκφράσεις, ώστε να αντιδιαστείλει με τρόπο κατηγορηματικό τους μη χριστιανούς κατοίκους της περιοχής αυτής στα μεταθανάτια θαύματα του οσίου, που, αν και πιστεύεται ότι συντάχθηκαν γύρω στα μέσα του 12^{ου} αιώνα, δεν είναι γνωστό σε ποία περίοδο αναφέρονται (*τις τῶν ἡμεδαπῶν / τις τῶν ἐγχωρίων καὶ αὐτοχθόνων*).¹⁵² Κάτω από αυτές τις συνθήκες, φαίνεται ότι ο βυζαντινός/χριστιανικός πληθυσμός επικρατούσε στις πόλεις, ενώ στην ύπαιθρο υπήρχαν πληθυσμοί ανάμικτοι ή και συμπαγώς σλαβικοί, που

¹⁴⁸ W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780 – 846*, Stanford 1988, 136 – 137.

¹⁴⁹ Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 116 – 117, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁵⁰ Για τον προσηλυτισμό των σλαβικών φυλών του λακωνικού χώρου στη χριστιανική θρησκεία και τη συμβολή του οσίου Νίκωνος σε αυτή, βλ. Dunn, *Evangelisation or repentance?*, 82 κ.ε.

¹⁵¹ Ηλ. Αναγνωστάκης, “Το επεισόδιο του Αδριανού. «Πρόγνωσις» και «τελεσθέντων δήλωσις»”, στο : *Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, 195 κ.ε. · Οικονομίδης, Όψιμη Ιεραποστολή, 31.

¹⁵² Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 208³¹, 210¹³, 210²⁵. Για τη σημασία της χρήσης των φράσεων αυτών, βλ. Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 442, ενώ για τα στάδια συγγραφής του *Βίου*, βλ. Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 357 – 380.

παρέμεναν αβάπτιστοι ή είχαν εκχριστιανιστεί με αναποτελεσματικό τρόπο, με συνέπεια να διατηρούν ορισμένες εκφάνσεις της παλαιότερης λατρείας τους.

Τα προβλήματα θρησκευτικής ανομοιογένειας, επιπλέον, μεγεθύνονταν από την επιμονή ορισμένων κοινοτήτων του γεωγραφικού αυτού χώρου να παραμένουν πιστές στην αρχαία ελληνική θρησκεία ή σε δαιμονολατρικές τελετουργικές πρακτικές. Αναλυτικά, έχουν εντοπιστεί ορισμένες αρκετά προβληματικές μαρτυρίες για την θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων του κάστρου της Μαΐνης, που φαίνεται ότι παρέμεναν πιστοί της αρχαίας ελληνικής θρησκείας μέχρι και τα χρόνια του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ (867 - 886),¹⁵³ καθώς και για ορισμένους αγροτικούς πληθυσμούς της εύφορης περιοχής των εκβολών του Ευρώτα, για τους οποίους υπάρχουν ενδείξεις ότι οργάνωναν και τελούσαν δαιμονολατρικές τελετές κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα.¹⁵⁴ Οι μαρτυρίες αυτές είναι αρκετά ενδιαφέρουσες, δεδομένου ότι οι ερευνητές δεν έχουν εντοπίσει ασφαλείς μαρτυρίες για την ύπαρξη ειδωλολατρικών πληθυσμών μετά τον 6^ο αιώνα, με εξαίρεση σποραδικές και αρκετά αμφισβητούμενες μαρτυρίες του 7^{ου} αιώνα.¹⁵⁵ Παρ' όλα αυτά, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων, με βάση τις γνώσεις μας για τη τύχη της ειδωλολατρίας κατά τον 6^ο και 7^ο αιώνα, καθιστά αρκετά πιθανό ότι οι κάτοικοι του κάστρου της Μαΐνης, που ήταν ελληνικής καταγωγής, σύμφωνα με τη ρητή δήλωση του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου,¹⁵⁶ παρέμειναν πιστοί στην αρχαία ελληνική θρησκεία, εξαιτίας της γεωγραφικής τους απομόνωσης, που ευνοήθηκε, μεταξύ άλλων, και από τη σλαβική κάθοδο και

¹⁵³ Για το θέμα αυτό, βλ. F. Trombley, "The survival of paganism in the 10th century Peloponnese", *Newsletter of the American School of Classical Studies at Athens*, Spring 1983, 14 – 15 · F. Trombley, "Paganism in the Greek world at the end of antiquity: the case of rural Anatolia and Greece", *Harvard Theological Review* 78 (1985), 327-352 · Ηλίας Αναγνωστάκης, "Η θέση των Ειδωλολατρών στο Βυζάντιο. Η περίπτωση των «Ελλήνων» του Πορφυρογέννητου", στο : Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Πρακτικά Ημερίδας (9 Μαΐου 1992)*, Αθήνα 1993, 26 – 32, 45.

¹⁵⁴ Για το θέμα αυτό, βλ. Αναγνωστάκης, Το επεισόδιο του Αδριανού ο.π, 195 κ.ε. · Ηλ. Αναγνωστάκης, "Η Σολομώντεια αμφιθυμία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων και οι αποκαλυπτικές καταβολές της", στο : Άννα Λαμπροπούλου – Κ. Τσιγκάκης (εκδ.), *Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο (4ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2008, 57-58.

¹⁵⁵ Γενικά για το ζήτημα αυτό, βλ. Isle Rochow, "Zu 'heidnischen' Bräuchen bei der Bevölkerung des byzantinischen Reiches im 7. Jahrhundert von allem auf Grund der Bestimmungen des Trullanum", *Klio* 60 (1978), 438 – 497. Επιπλέον, ειδικά για την επιβίωση ειδωλολατρών και για ειδωλολατρικά κατάλοιπα στον ελλαδικό χώρο μετά τον 6^ο αιώνα, βλ. Alison Frantz, "From Paganism to Christianity in Athens", *DOP* 19 (1965), 187 – 205 · J. – M. Spieser, "La christianisation des sanctuaires paiens en Grèce", στο: *Neue Forschungen in griechischen Heiligstümern. Internat. Symposium in Olympia vom 10.-12. Oktober 1974 anlässlich d. Hundertjahrfeier d. Abt. Athen u. d. dt. Ausgrabungen in Olympia*, Tübingen 1976, 309 – 320 · T. Gregory, "The Survival of Paganism in Christian Greece : A critical Essay", *American Journal of Philology* 107 (1986), 229 – 242

¹⁵⁶ *DAI*, κεφ. 50⁷¹⁻⁷⁸

εγκατάσταση.¹⁵⁷ Αντίθετα, οι συγγραφείς, που αναφέρονται στη τέλεση δαιμονολατρικών τελετών στην περιοχή των εκβολών του Ευρώτα, δεν παραδίδουν πληροφορίες για την φυλετική και θρησκευτική ταυτότητα των συμμετεχόντων στις τελετουργίες αυτές.¹⁵⁸ Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι η χριστιανική θρησκεία δεν έχει εδραιωθεί σε ολόκληρη την έκταση του γεωγραφικού αυτού χώρου και κυρίως στα ορεινά και δυσπρόσιτα τμήματά του ακόμα και τον προχωρημένο 10^ο αιώνα.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η αυτοκρατορική κυβέρνηση φαίνεται ότι οργάνωσε ή ενίσχυσε προσπάθειες προσηλυτισμού των ποικίλων θρησκευτικών ομάδων της νότιας και της κεντρικής Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ (867 - 886), αν και η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την ενδελεχή εξέταση του ζητήματος.¹⁵⁹ Η παλαιότερη από τις διαθέσιμες αποσπασματικές αναφορές για το ζήτημα αυτό θεωρείται ότι εντοπίζεται σε ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο, τα *Τακτικά* του αυτοκράτορα Λέοντα Στ΄ (866 - 912). Ο εστεμμένος συγγραφέας παραδίδει την πληροφορία ότι ο πατέρας του, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ (867 - 886), προέβη στις κατάλληλες ενέργειες για την εθνική και θρησκευτική αφομοίωση των σλαβικών φυλών που κατοικούσαν σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας.¹⁶⁰ Ο συντάκτης του ανωτέρω τεκμηρίου δεν διευκρινίζει σε ποιες σλαβικές φυλές αναφέρεται, αν και εκτιμάται ότι αναφερόταν στις σλαβικές φυλές της Πελοποννήσου.¹⁶¹ Ωστόσο, η συγκεκριμένη μαρτυρία κρίνεται υπερβολική, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία τεκμηριώνουν την ύπαρξη αβάπτιστων Σλάβων στη νότια Πελοπόννησο μέχρι και τις αρχές του 11^{ου} αιώνα.¹⁶² Προφανώς, η ανωτέρω μαρτυρία αποκαλύπτει ότι οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές οργάνωσαν επιχειρήσεις προσηλυτισμού των σλαβικών φυλών κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄.¹⁶³ Σε αυτό, άλλωστε, συνηγορεί και το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος παραδίδει την πληροφορία ότι ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ μερίμνησε για τον εκχριστιανισμό των κατοίκων του κάστρου της Μαΐνης, που παρέμεναν πιστοί στην αρχαία ελληνική θρησκεία.¹⁶⁴ Αν και οι κάτοικοι του

---

¹⁵⁷ Βλ. σημ. 147.

¹⁵⁸ Βλ. σημ. 148.

¹⁵⁹ Dunn, *Evangelisation or repentance?*, 77 - 78.

¹⁶⁰ *PG*, τ. PZ', στ. 969.

¹⁶¹ Bon, *Péloponnèse*, 70.

¹⁶² Οικονομίδης, *Όψιμη Ιεραποστολή*, 30 κ.ε., όπου και η αρχειακή τεκμηρίωση της θέσης αυτής.

¹⁶³ Dunn, *Evangelisation or repentance?*, 77 - 78 · D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500 - 1453*, μετάφρ. στα ελληνικά Γ. Τσεβρεμέζ, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1991, 138.

¹⁶⁴ *DAI*, κεφ. 50⁷¹⁻⁷⁸

κάστρου της Μαΐνης δεν παρουσιάζουν εθνική συγγένεια με τις σλαβικές φυλές της νότιας Πελοποννήσου, όπως εξάλλου ρητά διαβεβαιώνει και ο ίδιος ο Πορφυρογέννητος, είναι φανερό ότι οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές είχαν οργανώσει προσηλυτιστικές επιχειρήσεις και στην επαρχία της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι φανερό ότι η μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία δεν παρουσιάζει τα κυρίαρχα συνεκτικά στοιχεία που ορίζουν μία αυτοκρατορική επαρχία, όταν μάλιστα η θρησκευτική και πολιτική εξουσία μοιάζουν διαχρονικά αδύναμες να συντονίσουν την κεντρική με την επαρχιακή εξουσία και απειλούνται από τις κεντρόφυγες τάσεις αυτοδέσποτων και αλλόθρησκων ή ατελώς προσηλυτισμένων σλαβικών φυλών. Με βάση τα στοιχεία αυτά, ο Ηλ. Αναγνωστάκης έχει εκφράσει την άποψη ότι η Λακεδαιμονία έρχεται αντιμέτωπη με την αναγκαιότητα να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά της και να αποκτήσει τα κυρίαρχα συνεκτικά στοιχεία που ορίζουν μία αυτοκρατορική επαρχία.¹⁶⁵ Η αναγκαιότητα αυτή παρουσιάζεται και στις άλλες πελοποννησιακές πόλεις εκείνης της περιόδου, που επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους και να την προβάλουν στον ιστορικό χρόνο μέσα από την ανάδειξη υπαρκτών ή κατασκευασμένων ευσήμων ευγένειας και παλαιότητας καθώς και θαυματουργής προστασίας.¹⁶⁶ Στο πλαίσιο αυτό, οι εκκλησιαστικές έδρες της πελοποννησιακής χερσονήσου αναπτύσσουν μεταξύ τους έντονο ανταγωνιστικό ρόλο, επιχειρώντας να διεκδικήσουν την προαγωγή τους σε μητροπόλεις, μέσα από την προβολή καθιερωμένων τοπικών λατρειών ή την κατασκευή τοπικών αγίων, συνήθως ηγιασμένων τοπικών επισκόπων.¹⁶⁷ Έτσι, η Πάτρα φρουρείται από τον απόστολο Ανδρέα, η Κόρινθος από τον απόστολο Παύλο και τους μάρτυρες Κοδράτο και Λεωνίδα, η Μεθώνη από τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και τον τοπικό επίσκοπο Αθανάσιο, το Άργος από τον τοπικό επίσκοπο Πέτρο.¹⁶⁸ Αντίθετα, η Λακεδαιμονία φαίνεται να υστερεί στο επίπεδο των ευγενών συμβόλων της χριστιανικής λατρείας, αφού η τοπική Εκκλησία δεν φαίνεται να έχει κατορθώσει να αναδείξει και να

¹⁶⁵ Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 104 κ.ε.

¹⁶⁶ Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 104 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁶⁷ Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 113 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁶⁸ Για τον ρόλο των τοπικών αγίων στην ανάδειξη και προβολή των πελοποννησιακών πόλεων, βλ. Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και Λήθη, 265 – 294 · Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 113 - 114.

προβάλλει έναν τοπικό άγιο μέχρι και τις μέσες δεκαετίες του 10^{ου} αιώνα ή τις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αιώνα.¹⁶⁹

Η πρώτη προσπάθεια της τοπικής εκκλησίας να αναδείξει ή να προβάλλει μία τοπική λατρεία επιχειρείται κατά τη διάρκεια των μέσων δεκαετιών του 10^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, όταν οι τοπικές εκκλησιαστικές αρχές επιχειρούν να αγιοποιήσουν και να διαδώσουν την λατρεία του επισκόπου Θεοκλήτου, ενός τοπικού επισκόπου των τελευταίων δεκαετιών του 9^{ου} αιώνα, που αναγράφεται πέμπτος μεταξύ των εικοσιπέντε ιεραρχών του *Συνοδικού* της Λακεδαιμονίας.¹⁷⁰ Η προσπάθεια καθιέρωσης του συγκεκριμένου ηγιασμένου επισκόπου συντελείται από την επίσημη εκκλησιαστική αρχή της Λακεδαιμονίας, αφού ο *Βίος* του επισκόπου Θεοκλήτου συντάχθηκε από έναν ανώνυμο συγγραφέα κατ' εντολή του επισκόπου Λακεδαιμονίας Θεοδώρητου, που έζησε στα μέσα του 10^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 11^{ου} αιώνα.¹⁷¹ Βάσει των όσων αναφέρει ο βιογράφος, ο άγιος προερχόταν από τους κύκλους των μοναχών της περιοχής και μάλιστα είχε διακριθεί για την αυστηρότητα και την ασκητικότητά του, με αποτέλεσμα το χριστιανικό ποίμνιο να τον καλέσει να αναλάβει τον επισκοπικό θρόνο. Ο Θεόκλητος επιδόθηκε σε ποικίλους αγώνες για το ποίμνιό του, μετά τη χειροτονία του σε επίσκοπο, χωρίς να διστάσει να συγκρουστεί ακόμα και με τους τοπικούς άρχοντες και τους αξιωματούχους της επισκοπής του, με συνέπεια να εκδιωχθεί από τον θρόνο του. Ωστόσο, οι διώκτες του σύντομα μετανόησαν και τον επανέφεραν για να εξακολουθήσει τις αγαθοεργίες του, ως προστάτης των αδικουμένων και των φτωχών, και να επιτελέσει πολλά θαύματα. Από το ενδιαφέρον αυτό αγιολογικό κείμενο απουσιάζει η αναφορά της ανάμειξης του επισκόπου Θεοκλήτου στη διαμάχη του πατριάρχη Ιγνατίου με τον Φώτιο (α' θητεία : 858 – 867 / β' θητεία : 877 - 886) υπέρ του Ιγνατίου (α' θητεία : 846 - 858 / β' θητεία : 867 - 877), αφού συμμετείχε στις εργασίες της συνόδου του 869 - 870, που αποφάσισε την καταδίκη και τον αναθεματισμό του Φωτίου, όπως αποκαλύπτεται από

¹⁶⁹ Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 116.

¹⁷⁰ Για τον όσιο Θεόκλητο Λακεδαιμονίας, βλ. Άννα Αβραμέα, “Άγιοι επίσκοποι του ελλαδικού χώρου, που έζησαν ή καθιερώθηκαν κατά τους 8^ο – 10^ο αιώνες, με ειδική αναφορά στον άγιο Αχίλλιο Λαρίσης”, στο : *Νέοι Άγιοι*, 51 – 52 · Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και Λήθη, 272 – 275 · Ευαγγελία Πάντου, “Ο Λακεδαιμονίας άγιος Θεόκλητος : Τοπογραφικές επισημάνσεις”, στο : *Sparta and Laconia*, 343 κ.ε. · Λαμπροπούλου, Λατρεία, 103 κ.ε. Για την αναγραφή του οσίου στο Συνοδικό της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Laurent, La liste épiscopale, 219 · Jenkins – Mango, Synodicon, 238.

¹⁷¹ N. A. Véès, “Vie de Saint Théoclète évêque de Lacédémone, publiée d’après le manuscrit N. 583 de la Bibliothèque Barberine”, *Revue Byzantine, Supplément du Tome II*, 1916 (= *Vizantijskoe Obzrenie*), 1 – 55 · Α. Γ. Σγουρίτσας, “Ο Λακεδαιμονίας άγιος Θεόκλητος”, *Θεολογία* 27 (1956), 567 – 593. Για την προτεινόμενη χρονολόγηση της συγγραφής του Βίου στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, βλ. Jenkins – Mango, Synodicon, 237, 239 · Nesbitt - Oikonomides, *Seals*, 84. Επίσης, πρβλ. Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και Λήθη, 273 · Λαμπροπούλου, Λατρεία, 107 – 108.

την υπογραφή του στα πρακτικά της 10^{ης} συνεδρίασης.¹⁷² Αργότερα, στη σύνοδο του 879 - 880, που αποκαθιστά τον Φώτιο, τα πρακτικά υπέγραψε ο επίσκοπος Λακεδαιμονίας Αντώνιος, το όνομα του οποίου δεν απαντά στον κατάλογο του *Συνοδικού* της Λακεδαιμονίας.¹⁷³ Αυτό συνεπάγεται είτε ότι ο επίσκοπος Θεόκλητος είχε πεθάνει πριν από το 879 και είχε αντικατασταθεί από τον επίσκοπο Αντώνιο, είτε ότι είχε απομακρυνθεί από την επισκοπική του έδρα λόγω της συμμετοχής του στη σύνοδο του Ιγνατίου.¹⁷⁴ Κατά πάσα πιθανότητα, η πληροφορία του *Βίου* για προσωρινή απομάκρυνση του Θεοκλήτου από τον επισκοπικό του θρόνο δε φαίνεται να συνδέεται με τα γεγονότα της διαμάχης μεταξύ του Ιγνατίου και του Φωτίου, όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα,¹⁷⁵ αλλά να συνδέεται άμεσα με την αδυναμία επιβολής της τοπικής εκκλησιαστικής αρχής σε μία πόλη με έντονα προβλήματα πληθυσμιακής και θρησκευτικής ετερότητας.^{169α} Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, ο βιογράφος του αγίου, που φαίνεται ότι ήταν άτομο με σημαντική μόρφωση, προσπαθεί να ανασύρει τον άγιο από τη λήθη, παρακάμπτοντας τη συμμετοχή του στη σύνοδο του 869 - 870 και εστιάζοντας με αριστοτεχνικό τρόπο σε εκείνα τα στοιχεία της προσωπικότητάς του, που αιτιολογούσαν τον χαρακτηρισμό του ως αγίου καθώς και στη σύγκρουση του αγίου με τους τοπικούς άρχοντες και τον ανώτερο κλήρο της επισκοπής του.¹⁷⁶ Παρ' όλα αυτά, η προσπάθεια αυτή δεν καρποφόρησε, με συνέπεια η λατρεία του αγίου να παραμείνει περιορισμένη και σύντομα να καταποντισθεί στον βυθό της λήθης.¹⁷⁷ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ανεπιτυχής αυτή προσπάθεια ανάδειξης του συγκεκριμένου αγίου αποτελεί μία ένδειξη για τη συνεχιζόμενη αδυναμία των κρατικών και εκκλησιαστικών αρχών να ενοποιήσουν την ανομοιογενή από κάθε άποψη τοπική κοινωνία ακόμα και μέχρι τα τέλη του 10^{ου} αιώνα ή τις αρχές του 11^{ου} αιώνα.¹⁷⁸

Η κατάσταση αυτή φαίνεται ότι αλλάζει σταδιακά μετά την ιεραποστολική δραστηριότητα του οσίου Νίκωνα (928 – 1005;) στην νότια Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 10^{ου} αιώνα και των πρώτων χρόνων του 11^{ου}

¹⁷² *Mansi*, τ. ΙΣΤ', 97B, 135A, 159D, 195C. Επίσης, πρβλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 238 · Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 272 – 273 · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 108.

¹⁷³ *Mansi*, τ. ΙΖ', 17A – 18A, 376D. Επίσης, πρβλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 238 · Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 274 · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 106.

¹⁷⁴ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 238 · Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 273.

¹⁷⁵ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 238 · Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 273.

^{169α} Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 108 - 110.

¹⁷⁶ Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 274 · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 108- 110..

¹⁷⁷ Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 275 · Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαίμων*, 116 – 117.

¹⁷⁸ Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαίμων*, 117 · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 110.

αιώνα.¹⁷⁹ Ο όσιος, αφού πρώτα δραστηριοποιήθηκε ιεραποστολικά για επτά περίπου χρόνια στην Κρήτη, που μόλις είχε ανακτηθεί από τους Σαρακηνούς, θα περιπλανηθεί σε διάφορες περιοχές της ανατολικής Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, για να καταλήξει στην περιοχή της Κοίλης Λακεδαιμόνος, που παρουσίαζε φυλετική και θρησκευτική ετερότητα.¹⁸⁰ Οι συνθήκες ευνοούν την ενεργότερη δραστηριοποίησή του και έτσι ο όσιος άρχισε και πάλι να κηρύττει με επιμονή και να ιδρύει καινούργιες εκκλησίες, ενώ αργότερα αποφάσισε να ξεκινήσει μία μακρά περιοδεία στη νότια και στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο για την διάδοση του θρησκευτικού του κηρύγματος και στις περιοχές αυτές, που επίσης παρουσίαζαν ανάλογα προβλήματα εθνικής και θρησκευτικής ετερότητας.¹⁸¹ Τελικά, θα αποφασίσει να εγκατασταθεί οριστικά στη Σπάρτη, αφού επέβαλε στους κατοίκους, όχι χωρίς δυσκολίες, να εκδιώξουν τους Εβραίους από την πόλη.¹⁸² Ο όσιος, με την οριστική του εγκατάσταση στην πόλη της Λακεδαιμονίας, αναπτύσσει έντονη ιεραποστολική δραστηριότητα, με τη συνδρομή του τοπικού επισκόπου, τον οποίο φαίνεται να υποκαθιστά,¹⁸³ και έτσι να συμβάλλει στην εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας στην πόλη και στα πεδινά τμήματα της Κοίλης Λακεδαιμόνος αλλά και να την επεκτείνει στα ορεινά της τμήματα.¹⁸⁴

Παράλληλα, ορισμένες δραστηριότητες του οσίου, που συνδέονται με τον χώρο των εμπορικών συναλλαγών της πόλης, δηλαδή με την αγορά της, έχουν θεωρηθεί από τον Ηλ. Αναγνωστάκη ότι εξυπηρετούσαν την πολιτειακή ένταξη και συμμόρφωση ενός αναπτυσσόμενου παραγωγικού και εμπορικού κέντρου με σοβαρά προβλήματα φυλετικής ετερογένειας και κοινωνικής συνοχής και ως εκ τούτου με επικίνδυνες κεντρόφυγες τάσεις. Συγκεκριμένα, ο όσιος επιχειρεί να επιβάλλει την ευταξία και τη

---

¹⁷⁹ Υπάρχουν δύο σχετικά πρόσφατες εκδόσεις του *Βίου* του οσίου Νίκωνα : Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων* και D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, [Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 14], Brookline Mass. 1987. Για τις χρονολογήσεις συγγραφής του *Βίου*, τη σχέση του με τον *Βίο* του οσίου Λουκά του Στειριώτη, βλ. τις παραπάνω εκδόσεις και J. O. Rosenqvist, “The Text of the Life of St Nikon ‘Metanoieite’ Reconsidered”, στο : J. O. Rosenqvist (εκδ.), *Λειμών. Studies Presented to Lennart Rydén on his Sixty – fifth Birthday* [Acta Univ. Ups., Studia Byzantina Upsaliensia 6], Uppsala 1996, 93 – 111 · P. Armstrong, “Monasteries old and new: the nature of the evidence”, στο : M. Mullett (εκδ.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast 2007, 320-325, όπου προτείνεται μια επεξεργασία του *Βίου* το 1148. Επίσης, βλ. Kaplan, *La fondation de Nikôn*, 385 σημ. 7 · Morris, *The Spread of the Cult of St. Nikon ‘Metanoieite’*, 433-458 και ιδίως 435-437 και 445, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁰ Για την ιεραποστολική δράση του οσίου, βλ. Οικονομίδης, *Όψιμη Ιεραποστολή*, 29 – 30, όπου και η αρχαιακή τεκμηρίωση των γεγονότων.

¹⁸¹ Οικονομίδης, *Όψιμη Ιεραποστολή*, 30, όπου και η αρχαιακή τεκμηρίωση των γεγονότων.

¹⁸² Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 64 – 66 § 24 και σχόλια 425. Επίσης, πρβλ. Οικονομίδης, *Όψιμη Ιεραποστολή*, 30 · Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαιμών*, 120.

¹⁸³ Kaplan, *La fondation de Nikôn*, 385 - 387 · Morris, *The Spread of the Cult of St. Nikon ‘Metanoieite’*, 449 · Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαιμών*, 120.

¹⁸⁴ Οικονομίδης, *Όψιμη Ιεραποστολή*, 35.

συναγωγή στη πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Λακεδαιμονίας, μέσα από τον έλεγχο του χώρου των εμπορικών δραστηριοτήτων (εκδίωξη Εβραίων, μετακίνηση εργαστηρίων εκτός της αγοράς και ίδρυση ναού στην αγορά) και την επιβολή του θρησκευτικού χρόνου, που σταδιακά μετατρέπεται σε πολιτειακό χρόνο, ύστερα από την εναρμόνιση της πολιτειακής νομοθεσίας προς του ιερούς κανόνες (επιβολή της τήρησης της Κυριακής αργίας). Έτσι, η δράση του οσίου θεωρείται ότι λειτουργεί αποφασιστικά για τον κρατικό έλεγχο των εμπορικών δραστηριοτήτων του αναπτυσσόμενου εμπορικού και παραγωγικού κέντρου της Λακεδαιμονίας και ευεργετικά για την ευταξία και τη συνοχή του ετερογενούς πληθυσμού της.¹⁸⁵ Βέβαια, τα αποτελέσματα της δράσης του οσίου καταφαίνονται σε μεγάλο βαθμό μετά τον θάνατό του και κυρίως εξαιτίας της δραστηριοποίησης της μονής του και της εξακτίωσης της λατρείας του σε ένα πολύ μεγάλο τμήμα της Πελοποννήσου.¹⁸⁶ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, η πόλη της Λακεδαιμονίας αποκτά πλέον ταυτότητα και συνοχή ως πόλη αλλά και μία ενοποιητική λατρεία διατοπικής εμβέλειας, χάρη στην οποία αναδεικνύεται σε προσκυνηματικό κέντρο της νότιας Πελοποννήσου.¹⁸⁷ Τα στοιχεία αυτά συμβάλλουν αποφασιστικά στην εξέλιξη της Λακεδαιμονίας σε ένα μείζον επαρχιακό κέντρο και συνηγορούν αποφασιστικά στην ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 - 1118).¹⁸⁸

Το σημαντικό αυτό γεγονός μνημονεύεται σε τεκμήρια της βυζαντινής περιόδου αλλά και της περιόδου μετά την Άλωση, με παλαιότερο μία επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Γ΄ Γραμματικού (1084-1111) προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, του τελευταίου εξαμήνου του έτους 1084.¹⁸⁹ Ο πατριάρχης Νικόλαος είναι γνωστό ότι συνέταξε τη συγκεκριμένη επιστολή, για να εκφράσει τη δυσαρέσκεια της πατριαρχικής συνόδου σχετικά με την απόφαση του αυτοκράτορα να ανυψωθούν ορισμένες επισκοπικές έδρες

¹⁸⁵ Για το θέμα αυτό, βλ. Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 120 κ.ε.

¹⁸⁶ Για την εξακτίωση της λατρείας του σε ένα μεγάλο τμήμα του πελοποννησιακού χώρου, βλ. Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και Λήθη, 271 – 272 · Morris, *The Spread of the Cult of St. Nikon "Metanoite"*, 433-458.

¹⁸⁷ M. Kaplan, "Le saint, le village et la cité", στο : C.Jolivet-Lévy - M. Kaplan - J.-P. Sodini (εκδ.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments* [Byzantina Sorbonensia 11], Paris 1993, 90-94 · Morris, *The Spread of the Cult of St. Nikon "Metanoite"*, 433-458 · Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 128 – 129.

¹⁸⁸ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 16 · Βέης, Μονεμβασίας, 83 - 85 · Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 80 · Bon, *Péloponnèse*, 109 - 110 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Laurent, *La date*, 136 - 139 · Fedalto, *Considerazioni*, 151 · Βασιλικοπούλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση, 201 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 170 · Nesbitt - Oikonomides, *Seals*, 83 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 27 · Stiernon, *Lacécédemone*, 1176.

¹⁸⁹ ΡΠ, τ. Ε΄, 62 - 75.

σε μητροπολιτικές.¹⁹⁰ Ο συντάκτης του τεκμηρίου παραθέτει, μεταξύ άλλων, και την πληροφορία ότι μεταξύ των τεσσάρων αρχιερέων, που διαμαρτυρήθηκαν στην πατριαρχική σύνοδο για τον περιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας τους, που προκλήθηκε μετά την απόφαση του αυτοκράτορα να ανυψώσει κάποια από τις επισκοπικές τους έδρες σε μητροπολιτικές, ήταν και ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, που διαμαρτυρόταν για την ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα.¹⁹¹

Το συγκεκριμένο τεκμήριο περιέχει την παλαιότερη γνωστή μαρτυρία για την ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα, ωστόσο δεν προσφέρει ιδιαίτερες πληροφορίες για τον χρόνο και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συντελέστηκε το ιστορικό αυτό γεγονός. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και στην περίπτωση ορισμένων εκκλησιαστικών τακτικών, στα οποία η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας αναγράφεται μεταξύ των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, χωρίς να σημειώνεται κάποια πληροφορία για τον χρόνο και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συντελέστηκε το γεγονός αυτό.¹⁹² Εξάλλου, οι συντάκτες των τεκμηρίων αυτών δε φαίνεται να είναι πάντοτε καλά ενημερωμένοι για την ιστορία της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας, αφού αρκετοί από αυτούς παρουσιάζουν την μητρόπολη Λακεδαιμονίας να προέρχεται από την κατάτμηση της μητρόπολης Κορίνθου και όχι της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, όπως είναι το σωστό.¹⁹³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, όσοι ερευνητές επιχείρησαν να προσδιορίσουν τον χρόνο ανύψωσης της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα αναγκάστηκαν να στραφούν σε ένα σύντομο σχόλιο, που συνοδεύει την αναγραφή της επισκοπής Λακεδαιμονίας μεταξύ των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Παλαιών Πατρών στο σύνολο σχεδόν των χειρογράφων της *Recensio a* της *Notitia 10*.¹⁹⁴ Η *Notitia 10* θεωρείται ότι απεικονίζει την επαρχιακή οργάνωση του Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια του ύστερου 10^{ου} αιώνα, δηλαδή αρκετούς αιώνες πριν από τη σύνταξη των συγκεκριμένων χειρογράφων, τα

---

¹⁹⁰ Για το περιεχόμενο της συγκεκριμένης επιστολής, βλ. Β. Κ. Στεφανίδης, “Η υπό των Βυζαντινών αυτοκρατόρων ανύψωσις επισκοπών και αρχιεπισκοπών εις μητροπόλεις”, *Νέος Ποιμὴν* 1 : 10 (1919), 601 - 602 · Saradi, *Jurisdiction*, 153 - 154 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 161.

¹⁹¹ *PII*, τ. Ε΄, 73 - 74.

¹⁹² Darrouzès, *Notitiae*, 344⁸² (Notita 11), 350⁷⁹ (Notita 12), 369⁷⁸⁸ (Notita 13), 376⁷⁰ (Notita 14), 382⁷⁹ (Notita 15), 378⁷⁸ (Notita 16), 397⁵⁵ (Notita 17), 407⁵⁵ (Notita 18), 412⁶¹ (Notita 19), 420⁴⁸ (Notita 21).

¹⁹³ Darrouzès, *Notitiae*, 369⁷⁸⁸ (Notita 13), 376⁷⁰ (Notita 14). Επίσης, πρβλ. και Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 201.

¹⁹⁴ Για την ομάδα αυτή των χειρογράφων της *Notitia 10*, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 96.

οποία χρονολογούνται στον 14^ο, 15^ο ή 16^ο αιώνα.¹⁹⁵ Συνεπώς, τα χειρόγραφα αυτά αναπαράγουν μία μη ισχύουσα τότε επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Έτσι, οι συντάκτες των προαναφερθέντων χειρογράφων επιχειρούν να ενημερώσουν και να επικαιροποιήσουν τα δεδομένα του συγκεκριμένου τακτικού, παραθέτοντας υπό τη μορφή σχολίων τις γνωστές σε αυτούς μεταβολές της επαρχιακής οργάνωσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁹⁶ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, εντάσσεται και το σχόλιο των χειρογράφων αυτών ότι η επισκοπή Λακεδαιμονίας είχε ανυψωθεί σε μητροπολιτική έδρα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 - 1118) και της αρχιερατείας του πατριάρχη Ευστρατίου Γαριδά (1081 - 1084) και συγκεκριμένα το έτος 6590 από κτήσεως κόσμου (= 1082).¹⁹⁷

Το περιεχόμενο του ανωτέρω σχολίου αναπαράγεται σχεδόν αυτούσιο και από τον συντάκτη ενός από τα *Βραχέα Χρονικά*, του λεγόμενου *Χρονικού του Άργους και Ναυπλίου* (= *Χρονικό* 32 στην έκδοση του Schreiner), που είχε συνταχθεί από κάποιον εκκλησιαστικό παράγοντα μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα.¹⁹⁸ Επίσης, η ίδια πληροφορία αναπαράγεται και από τον συντάκτη του δεύτερου τμήματος του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, με τη διαφορά ότι ο συντάκτης του τεκμηρίου αυτού παραδίδει την πληροφορία ότι η ανύψωση της Λακεδαιμονίας πραγματοποιήθηκε μία χρονιά μετά τη χρονολογία, που παραδίδουν τα χειρόγραφα της *Recensio a* της *Notitia* 10, δηλαδή κατά τη διάρκεια του έτους 6591 από κτήσεως κόσμου (=1083), ενώ δεν παραλείπει να παραδώσει και την πληροφορία ότι το γεγονός αυτό έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της θητείας του επισκόπου Λακεδαιμονίας Θεοδοσίου (ύστερος 11^{ος} αιώνας).¹⁹⁹ Αν και ο συντάκτης του δεύτερου τμήματος του *Χρονικού της Μονεμβασίας* παραδίδει την πληροφορία ότι η επισκοπή Λακεδαιμονίας ανυψώθηκε σε μητρόπολη ένα έτος μετά τη χρονολογία, που αναφέρουν οι συντάκτες των άλλων τεκμηρίων, αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι η χρονολογία αυτή ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, δεδομένου ότι ο συντάκτης του τεκμηρίου αυτού είχε στενές σχέσεις με τη μητρόπολη

¹⁹⁵ Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης *Notitia*, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 116 - 117 · Darrouzès, *L'edition*, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 109, ενώ για τη χρονολόγηση των χειρογράφων της *Recensio a*, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 425 κ.ε.

¹⁹⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 100 - 102.

¹⁹⁷ Darrouzès, *Notitiae*, 325⁴⁹³ (σχόλιο) : *ἐτιμήθη δὲ μητρόπολις παρὰ τοῦ κυρίου Αλεξίου καὶ τοῦ πατριάρχου κυροῦ Εὐστρατίου [Εὐσταθίου] ἐν ἔτει ἸϞϞϞ*. Ας σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο σχόλιο εντοπίζεται σε όλα τα χειρόγραφα της συγκεκριμένης ομάδας, με εξαίρεση το χειρόγραφο Z'.

¹⁹⁸ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* [CFHB 12], τ. Α', Wien 1975, 227 αρ. 32/2. Επίσης, πρβλ. Kislinger, *Regionalgeschichte*, 64.

¹⁹⁹ Βέης, *Μονεμβασίας*, 67, 84 -85 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203.

Λακεδαιμονίας.²⁰⁰ Μάλιστα, η εκτίμηση αυτή φαίνεται να τεκμηριώνεται και από τη θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην εκκλησιαστική ιεραρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αφού η ιεραρχική θέση κάθε εκκλησιαστικής έδρας διαμορφωνόταν με βάση την αρχή της αρχαιότητας, σύμφωνα με την οποία κάθε νεοσύστατη μητρόπολη κατατασσόταν στην τελευταία θέση της ιεραρχίας.²⁰¹ Έτσι, η ενδελεχής μελέτη της ιεραρχικής θέσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας σε σχέση με τις άλλες μητροπόλεις, όπως αυτή καταγράφεται στα εκκλησιαστικά τακτικά του ύστερου 11^{ου} αιώνα και του 12^{ου} αιώνα, καθιστά φανερό ότι η μητρόπολη είχε ιδρυθεί μετά τη βραχύβια μητρόπολη Πρεσθλάβας, που μάλλον είχε σχηματιστεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1070, και πριν από την μητρόπολη Παροναξίας, που είναι γνωστό ότι ιδρύθηκε τον Μάιο του 1083.²⁰² Ο συνδυασμός των δεδομένων αυτών οδήγησε τον V. Laurent στο συμπέρασμα ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας ιδρύθηκε προς τα τέλη του 1082 ή στις αρχές του 1083.²⁰³

Η ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα πιστεύεται ότι αποτελεί μία αναμφίβολη επιβεβαίωση της αυξανόμενης ισχύος και σημασίας της πόλης ως διοικητικό, οικονομικό και εμπορικό κέντρο της νότιας και κεντρικής Πελοποννήσου.²⁰⁴ Αναλυτικά, η μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία αποτελούσε το κυριότερο διοικητικό και οικονομικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Ευρώτα, καθώς ένας μεγάλος αριθμός κάθε λογής μαρτυριών σκιαγραφούν την εικόνα μίας οικονομικά εύπορης πόλης με αυξανόμενη ισχύ, έντονη εμπορική κίνηση και ενδιαφέρουσα οικοδομική και ναοδομική δραστηριότητα. Ως σημαντικά τεκμήρια της εμπορικής δραστηριότητας και της οικονομικής ανάπτυξης της μεσοβυζαντινής πόλης λειτουργούν οι μαρτυρίες αγιολογικών πηγών, αρχειακών εγγράφων και σφραγιστικών τεκμηρίων για την παρουσία σημαντικών περιφερειακών αξιωματούχων αλλά και εκπροσώπων αξιόλογων βυζαντινών οικογενειών, που διαχειρίζονται την πλούσια παραγωγή και την εμπορία προϊόντων, όπως το πλούσιο λάδι, το γλυκό κρασί, τα

---

²⁰⁰ Βέης, Μονεμβασίας, 75 · Bon, *Péloponnèse*, 110 · Laurent, *La date*, 136 - 139 · Fedalto, *Considerazioni*, 151 · Stiernon, *Lacécédemone*, 1176.

²⁰¹ Laurent, *La date*, 138 - 139.

²⁰² Για την ίδρυση των δύο αυτών μητροπολιτικών εδρών, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 337 (μητρόπολη Παροναξίας), 517 (μητρόπολη Πρεσθλάβας), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁰³ Laurent, *La date*, 139.

²⁰⁴ Bon, *Péloponnèse*, 108 – 110 · Βούλα Κόντη, “Η Βυζαντινή Πελοπόννησος”, στο : *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος - 15ος αι.)* [Επιστήμης Κοινωνία. Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις ΕΙΕ], Αθήνα 2000, 49 · Αιμιλία Μπακούρου, “Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη Μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία”, στο : *Sparta and Laconia*, 301.

προϊόντα κτηνοτροφίας και τα στιλβωμένα υφάσματα.²⁰⁵ Επίσης, οι ίδιες πηγές αποκαλύπτουν την παρουσία μίας ισχυρής παροικίας Βενετών εμπόρων και ενδεχομένως και τραπεζιτών στη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία, που ασχολούνται με την εμπορία των τοπικών προϊόντων,²⁰⁶ καθώς και την ύπαρξη πολυπληθούς παροικίας Ιουδαίων, που εργάζονται κυρίως στην επεξεργασία και στη διακίνηση δερμάτων και υφασμάτων²⁰⁷. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η πόλη αναπτύσσεται και επεκτείνεται από τον 10^ο και κυρίως στους 11^ο και 12^ο αιώνα, με νέες εγκαταστάσεις και ναϊκά οικοδομήματα, στα νότια και στα δυτικά της περιτειχισμένης ακρόπολης.²⁰⁸ Συνεπώς, η περιγραφή της πόλης από τον Άραβα γεωγράφο Edrisi, του οποίου το έργο καλύπτει την περίοδο γύρω στα μέσα του 12^{ου} αιώνα, ως μίας πόλης με ανθηρή οικονομία και σημαντική εμπορική κίνηση, δεν απομακρύνεται από την ιστορική πραγματικότητα.²⁰⁹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αντιληπτό ότι ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός είχε κάθε λόγο να ανυψώσει την τοπική επισκοπική έδρα σε μητροπολιτική.

Ωστόσο, η συγκεκριμένη απόφαση του αυτοκράτορα προκάλεσε την αντίδραση της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, όπως αποκαλύπτεται από την αναφερθείσα ανωτέρω επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Γραμματικού προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, του δεύτερου εξαμήνου του 1084.²¹⁰ Ο πατριάρχης παρουσιάζει τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών να διαμαρτύρεται μαζί με τρεις ακόμα ιεράρχες για την απόφαση του αυτοκράτορα να ανυψώσει κάποιες από τις επισκοπικές έδρες των διαμαρτυρούμενων μητροπολιτών σε μητροπολιτικές έδρες, με συνέπεια να περιορίζεται η περιοχή δικαιοδοσίας τους.²¹¹ Η αντίδραση των συγκεκριμένων ιεραρχών πήγαζε από

---

²⁰⁵ Κορδώσης, Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία, 107-112 · Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, 214-217 · Angeliki E. Laiou, “Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries”, στο: Angeliki E. Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 39], τ. Β΄, Washington, D.C, 2002, 730, 745κ.ε. · Armstrong, *Merchants of Venice*, 313-321.

²⁰⁶ Κορδώσης, Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία, 108 – 109 · Armstrong, *Merchants of Venice*, 313 – 321. Για τη νομισματική κυκλοφορία στη μεσοβυζαντινή Σπάρτη, βλ. Β. Πέννα, “Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.)”, στο : *Μνήμη Martin J. Price* [Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5], Αθήνα 1996, 195-288. 208-211 · Chr. Stavrakos, “Byzantine Lead Seals and other Minors Objects from Mystras: New Historical Evidence for the Region of Byzantine Lakedaimon”, *BZ* 103 (2010), 129-143.

²⁰⁷ Για την παρουσία Ιουδαίων στην παλαιοχριστιανική και μεσαιωνική Λακωνία, βλ. σημ. 66.

²⁰⁸ Για την οικιστική ανάπτυξη της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, βλ. Αιμιλία Μπακούρου, “Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία” στο : *Sparta and Laconia*, 301 – 311.

²⁰⁹ Μ. Κορδώσης, “Η περιγραφή της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου από τον Άραβα περιηγητή Edrisi”, στο: *Πρακτικά Β΄ ΔΣΠΣ*, τ. Β΄, 262 – 263.

²¹⁰ *ΡΠ*, τ. Ε΄, 73 - 74.

²¹¹ Για το περιεχόμενο της συγκεκριμένης επιστολής, βλ. Β. Κ. Στεφανίδης, “Η υπό των Βυζαντινών αυτοκρατόρων ανύψωσις επισκοπών αρχιεπισκοπών εις μητροπόλεις”, *Νέος Ποιμήν* 1 : 10 (1919), 601 -

τους περιορισμούς της κανονικής καθιέρωσης της διάκρισης μεταξύ των παλαιών και των νεοσύστατων μητροπόλεων, όπως αυτή προσδιορίστηκε με βάση τον 12^ο κανόνα της συνόδου της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (451). Ο συγκεκριμένος κανόνας απαγορεύει την κατάτμηση μίας μητρόπολης για να δημιουργηθούν νέες μητροπόλεις ή αρχιεπισκοπές και παράλληλα διευθετεί το εκκλησιαστικό καθεστώς όσων μητροπόλεων είχαν ήδη προκύψει από αυτή τη διαδικασία, αφού ορίζει ότι η προαγωγή των μητροπόλεων αυτών ήταν αποκλειστικά και μόνο τιμητική, ώστε να μην βλάπτονται τα δίκαια των παλαιών μητροπόλεων.²¹² Αυτό, σύμφωνα με τη γνώμη έγκριτων κανονολόγων του 12^{ου} αιώνα, σήμαινε ότι οι ιεράρχες των νεοσύστατων μητροπόλεων όφειλαν να υποτάσσονται στους ιεράρχες των μητροπόλεων στις οποίες υπάγονταν οι επαρχίες τους προτού προαχθούν σε μητροπολιτικές έδρες, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.²¹³ Συνεπώς, οι νεοσύστατες μητροπόλεις δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν ισότητα τιμής ή αυθεντίας προς τις παλαιές μητροπόλεις, καθώς αποτελούσαν υποτελείς επισκοπικές έδρες αυξημένου κύρους και περιορισμένης δικαιοδοσίας.

Παρ' όλα αυτά, η ενδελεχής μελέτη των διαθέσιμων εκκλησιαστικών τακτικών της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου καθιστά φανερό ότι αρκετοί αυτοκράτορες προχώρησαν σε αθρόες προαγωγές επισκοπικών εδρών σε μητροπολιτικές. Πράγματι, οι ερευνητές έχουν διαπιστώσει ότι ο αριθμός των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου αυξάνεται αλματωδώς κυρίως από τον 11^ο αιώνα και εξής, εξαιτίας της αυτοκρατορικής παρεμβατικότητας στην επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.²¹⁴ Η κατάσταση αυτή αποτυπώνεται με γλαφυρό τρόπο στα εκκλησιαστικά τακτικά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, καθώς σε κάθε ένα από αυτά εμφανίζονται και νέες εγγραφές στους καταλόγους των μητροπολιτικών εδρών.²¹⁵ Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την έντονη αντίδραση των θιγόμενων από αυτές τις προαγωγές ιεραρχών, με συνέπεια να διαμαρτυρηθούν στην πατριαρχική σύνοδο και ο πατριάρχης να μεταφέρει στον αυτοκράτορα τη διαμαρτυρία των συγκεκριμένων ιεραρχών αλλά και τη δυσαρέσκεια της πατριαρχικής συνόδου για τη συνεχή αυτοκρατορική παρεμβατικότητα στην διοικητική γεωγραφία του Πατριαρχείου.²¹⁶

---

602 · Saradi, *Jurisdiction*, 153 - 154 · Kisliger, *Regionalgeschichte*, 64 – 65 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 161.

²¹² *ΡΠ*, τ. Β΄, 246. Επίσης, πρβλ. Saradi, *Jurisdiction*, 153 - 154, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²¹³ *ΡΠ*, τ. Β΄, 246 - 250. Επίσης, πρβλ. Saradi, *Jurisdiction*, 153 κ.ε. · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 92 - 93.

²¹⁴ Saradi, *Jurisdiction*, 156 κ. ε.

²¹⁵ Darrouzès, *L'edition*, 217 - 219 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 158 κ.ε.

²¹⁶ *ΡΠ*, τ. Ε΄, 68 - 75.

Ωστόσο, οι αντιδράσεις των θιγόμενων από τις προαγωγές αυτές ιεραρχών αλλά και του συνόλου της ιεραρχίας δεν προκάλεσε την ακύρωση των μεταβολών αυτών και έτσι οι ανυψωθείσες έδρες εξακολούθησαν να προσδιορίζονται ως μητροπόλεις και να απολαμβάνουν ισότητα τιμής και αυθεντίας.²¹⁷ Μάλιστα, σύμφωνα με τον πατριάρχη Αντιοχείας και διαπρεπή κανονολόγο Θεόδωρο Βαλσαμόνα (12^{ος} αι.), ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός φαίνεται ότι τεκμηρίωσε από κανονική άποψη την απόφασή του να ανυψώσει ορισμένες επισκοπικές έδρες σε μητροπολιτικές, μεταξύ των οποίων και τη Λακεδαιμονία, επικαλούμενος τον 17^ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (451) καθώς και τον 38^ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (692).²¹⁸ Οι κανόνες αυτοί προέβλεπαν ότι, εάν ο αυτοκράτορας προβεί σε μεταβολές της διοικητικής γεωγραφία της αυτοκρατορίας, ιδρύοντας νέες πόλεις ή ανακαινίζοντας τις ήδη υπάρχουσες, τότε η εκκλησιαστική κατάσταση των συγκεκριμένων πόλεων οφείλει να συμμορφώνεται με την εξέλιξη αυτή.²¹⁹ Αν και η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την εξακρίβωση των αυτοκρατορικών παρεμβάσεων στην περιοχή των προαχθεισών εκκλησιαστικών εδρών, ώστε να επιβεβαιωθεί το αληθές της αυτοκρατορικής επιχειρηματολογίας, ωστόσο είναι φανερό ότι ο αυτοκράτορας μπόρεσε να επιβεβαιώσει και να ενισχύσει το δικαίωμά του να παρεμβαίνει και να διαμορφώνει την επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.²²⁰

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι αυτοκρατορικές αρχές μπόρεσαν να διατηρήσουν την μητρόπολη Λακεδαιμονίας, η οποία απολάμβανε ισότητα τιμής και αυθεντίας με τις παλαιότερες μητροπόλεις, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας καταλαμβάνει συγκεκριμένη θέση στον κατάλογο των ανεξάρτητων μητροπολιτικών εδρών του Πατριαρχείου στα εκκλησιαστικά τακτικά²²¹ καθώς και από το ότι ο ιεράρχης της συμμετέχει ισότιμα με τους άλλους μητροπολίτες στην πατριαρχική σύνοδο²²². Μάλιστα, μία συνοδική απόφαση του Νοεμβρίου 1340 αποκαλύπτει ότι η μητρόπολη είχε υπό την επικυριαρχία της και τρεις επισκοπικές έδρες ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της, αν και η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων υποδεικνύει ότι μία από τις επισκοπικές αυτές έδρες, η επισκοπή Αμυκλών, παραχωρήθηκε κατά τη διάρκεια

---

²¹⁷ Darrouzès, *Notitiae*, 124.

²¹⁸ Saradi, *Jurisdiction*, 160 κ.ε.

²¹⁹ *PII*, τ. Β΄, 258, 392.

²²⁰ Saradi, *Jurisdiction*, 160 κ.ε.

²²¹ Darrouzès, *Notitiae*, 344⁸² (Notita 11), 350⁷⁹ (Notita 12), 369⁷⁸⁸ (Notita 13), 376⁷⁰ (Notita 14), 382⁷⁹ (Notita 15), 378⁷⁸ (Notita 16), 397⁵⁵ (Notita 17), 407⁵⁵ (Notita 18), 412⁶¹ (Notita 19), 420⁴⁸ (Notita 21).

²²² Grumel, *Regestes*, αρ. 1015, 1059, 1068, 1073, 1075, 1132 · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β΄, 143, 155, 158, 176.

της κομνήνειας περιόδου στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών, ώστε να πάψει η μητρόπολη αυτή να αντιδρά στην ανύψωση της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας.²²³

Παράλληλα, η απόφαση του αυτοκράτορα να ανυψώσει την επισκοπή Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα εκτιμάται ότι προκάλεσε και την αντίδραση της επισκοπής Μονεμβασίας, παρ' όλο που τα διαθέσιμα στοιχεία δεν καταθέτουν κάποια πληροφορία σχετικά με το θέμα αυτό.²²⁴ Η εκτίμηση αυτή εδράζεται στην αντιπαλότητα, που είχε αναπτυχθεί μεταξύ της Μονεμβασίας και της Λακεδαιμονίας ήδη από τα πρώτα χρόνια του 9^{ου} αιώνα, οπότε η πόλη της Μονεμβασίας επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά της ως κληρονόμος και συνεχίστρια της παλαιοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, μέσα από την οικειοποίηση της ευγενικής καταγωγής των κατοίκων της και του εκκλησιαστικού παρελθόντος της.²²⁵ Η αντιπαλότητα αυτή μετεξελίσσεται σταδιακά από αντιπαλότητα οικειοποίησης ευγενικών και θρησκευτικών ευσήμων σε αντιπαλότητα ανάμεσα στην πόλη της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής (Λακεδαιμονίας) με την πόλη του θαλασσινού εμπορίου (Μονεμβασίας), χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες εκλείπουν οι εκκλησιαστικές προεκτάσεις αυτής της αντιπαλότητας.²²⁶ Αντιθέτως, η απόφαση του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού να ανυψώσει την επισκοπή Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα φαίνεται να τις αναζωπυρώνουν, με άγνωστες προς το παρόν πτυχές και εκδηλώσεις.²²⁷

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ορισμένα από τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι η προαγωγή της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα συντελέστηκε επί των ημερών του επισκόπου Λακεδαιμονίας Θεοδοσίου.²²⁸ Επομένως, ο Θεοδοσίος ήταν ο πρώτος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, όπως αποδέχονται και αρκετοί ερευνητές.²²⁹ Ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί άλλες μνείες του συγκεκριμένου ιεράρχη, αν και ο συντάκτης του *Συνοδικού* της μητρόπολης Λακεδαιμονίας έχει περιλάβει στον κατάλογο των ιεραρχών της συγκεκριμένης έδρας έναν ιεράρχη με αυτό το όνομα.²³⁰ Παρ' όλα αυτά, όσοι ερευνητές έχουν ασχοληθεί με το ανωτέρω τεκμήριο έχουν διαπιστώσει ότι ο

²²³ *PRK*, τ. Β΄, 264³⁰⁻³⁴. Για το ζήτημα αυτό, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

²²⁴ Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 119

²²⁵ Για την αντιπαλότητα αυτή, βλ. Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων.

²²⁶ Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων.

²²⁷ Morris, *The Spread of the Cult of St. Nikon "Metanoieite"*, 452 σημ. 72 · Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων, 129.

²²⁸ Βέης, Μονεμβασίας, 67 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203.

²²⁹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 16 · Βέης, Μονεμβασίας, 83 - 85 · Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 80 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221.

²³⁰ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 349 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221.

αναφερόμενος σε αυτό Θεοδόσιος αναγράφεται μεταξύ των ιεραρχών του 10^{ου} αιώνα, καθιστώντας κατά συνέπεια αδύνατη την ταύτισή του με τον πρώτο ιεράρχη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.²³¹ Μάλιστα, οι R. H. H. Jenkins και C. Mango έχουν υποστηρίξει ότι ο επίσκοπος Θεοδόσιος, που αναφέρεται στο δεύτερο τμήμα του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, ταυτίζεται με τον Θεόδωρο, που καταλαμβάνει την 15^η θέση του καταλόγου των ιεραρχών του *Συνοδικού* της Λακεδαιμονίας, με το σκεπτικό ότι οποιοσδήποτε γραφέας θα μπορούσε να μπερδέψει τη βραχυγραφημένη μορφή του ονόματος *Θεοδόσιος* με αυτή του ονόματος *Θεόδωρος*, όπως και το αντίστροφο.²³² Μάλιστα, ο εντοπισμός τριών σφραγιστικών τεκμηρίων ενός ιεράρχη της Λακεδαιμονίας με το όνομα Θεόδωρος, που χρονολογούνται γύρω στον ύστερο 11^ο αιώνα φαίνεται να επιβεβαιώνει τον σχετικό προβληματισμό.²³³

Πάντως, οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για τη λειτουργία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια του ύστερου 11^{ου} αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα είναι πενιχρές, με συνέπεια να μην είναι δυνατόν να ανασυγκροτηθεί η ιστορική πορεία της μητρόπολης και να αποσαφηνιστούν διάφορες πτυχές του θρησκευτικού βίου στην περιοχή δικαιοδοσίας της κατά την περίοδο αυτή. Άλλωστε, τα διαθέσιμα στοιχεία περιορίζονται σε έναν μικρό αριθμό σφραγιστικών και αρχειακών τεκμηρίων με επώνυμες και σπανιότερα ανώνυμες μνείες ιεραρχών της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας.²³⁴ Οι σφραγιστικές και αρχειακές αυτές μαρτυρίες έρχονται να επιβεβαιώσουν και κάποιες φορές να συμπληρώσουν τις πληροφορίες του προαναφερθέντος *Συνοδικού* της Λακεδαιμονίας, που, όπως έχει ήδη σημειωθεί, περιλαμβάνεται στον κώδικα MS Holkham gr. 6.²³⁵ Πάντως, η κριτική επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων επιβεβαιώνει τη συνεχή λειτουργία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 12^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου δραστηριοποιούνται ορισμένοι μητροπολίτες, για τους οποίους είναι γνωστό ότι συμμετείχαν στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου.²³⁶ Μάλιστα, ένας από αυτούς, ο

---

²³¹ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 349.

²³² Jenkins – Mango, *Synodicon*, 239, 241. Επίσης, πρβλ. και Nesbitt - Oikonomides, *Seals*, 84 · Stiernon, *Lacécédemone*, 1177.

²³³ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 239, 241, όπου και η σχετική με τα σφραγιστικά αυτά τεκμήρια παλιότερη βιβλιογραφία.

²³⁴ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 81 - 82 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 - 222 · Jenkins - Mango, *Synodicon*, 241 · Nesbitt - Oikonomides, *Seals*, 83 - 85 · Stiernon, *Lacécédemone*, 1176 - 1177.

²³⁵ Laurent, *La liste épiscopale*, 221 - 222 · Jenkins - Mango, *Synodicon*, 241.

²³⁶ Grumel, *Regestes*, αρ. 1015 (22 Φεβρουαρίου 1144), 1075a (10 Νοεμβρίου 1167), 1078 (11 Μαρτίου 1168), 1127 (11 Ιουλίου 1173), 1132 (10 Ιανουαρίου 1177). Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος,

μητροπολίτης Νικήτας, είναι γνωστό ότι συμμετείχε επίσης και στις συνεδριάσεις της συνόδου σχετικά με την ορθή ερμηνεία της ευαγγελικής ρήσης “Ο πατήρ μου μείζων μου έστιν” (Ιω. ιδ΄ 28), τον Μάιο του 1166.²³⁷ Αναμφίβολα, η συμμετοχή αρχιερέων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην ενδημούσα σύνοδο επιβεβαιώνει την ισοτιμία τιμής και αυθεντίας, που απολάμβανε η μητρόπολη Λακεδαιμονίας σε σχέση με τις άλλες μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Παράλληλα, η συχνή συμμετοχή τους στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου συνεπαγόταν ότι οι ιεράρχες αυτοί απουσίαζαν για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα από την έδρα τους, ώστε να συμμετέχουν στις εργασίες της. Αυτό, όμως, υποδεικνύει ότι οι συγκεκριμένοι ιεράρχες διατηρούσαν ισχυρές διασυνδέσεις με εκκλησιαστικούς ή και κοσμικούς κύκλους της βασιλεύουσας, με συνέπεια να απουσιάζουν συχνά από την έδρα τους, αφού η ενδημούσα σύνοδος απαρτιζόταν αποκλειστικά και μόνο από τους παρευριστούς στην Κωνσταντινούπολη αρχιερείς.²³⁸

Όπως είναι φανερό, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας λειτουργούσε κανονικά μέχρι και τα πρώτα χρόνια του 13^{ου} αιώνα, οπότε η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους στρατιώτες της Δ΄ Σταυροφορίας (1204) επέβαλε νέες συνθήκες στον πολιτικό αλλά και στον θρησκευτικό βίο των ευρωπαϊκών και ασιατικών επαρχιών της καταλυθείσας αυτοκρατορίας.²³⁹ Αναλυτικά, είναι γνωστό ότι οι επικεφαλής της Δ΄ Σταυροφορίας μαζί με τους εκπροσώπους των βενετικών αρχών φρόντισαν να μοιράσουν μεταξύ τους τα εδάφη της αυτοκρατορίας μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης σύμφωνα με την *Partitio Romaniae*, δηλαδή τη γραπτή συμφωνία, που υπογράφηκε μεταξύ 12^{ης} Απριλίου και 9^{ης} Μαΐου 1204 και προέβλεπε τα σχετικά με την ίδρυση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης και την επί χάρτου διανομή των επαρχιών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αφού η επικράτεια της

Λακεδαιμονίας, 82 · Laurent, La liste épiscopale, 221 - 222 · Jenkins - Mango, Synodicon, 241 · Stiernon, Lecédémone, 1177.

²³⁷ Grumel, *Regestes*, αρ. 1059, 1068, 1073, 1075 · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β΄, 143, 155, 158, 176. Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Laurent, La liste épiscopale, 221 · Jenkins - Mango, Synodicon, 241 · Stiernon, Lecédémone, 1177.

²³⁸ Για τη λειτουργία του συγκεκριμένου διοικητικού οργάνου του Πατριαρχείου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Β΄, 200 κ.ε.

²³⁹ Για την Δ΄ Σταυροφορία και τις συνέπειές της υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και για αυτό τον λόγο περιορίζομαι στην ενδεικτική παραπομπή στα μελετήματα του ακόλουθου σχετικά πρόσφατου τόμου πρακτικών συνεδρίου, όπου είναι συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία μέχρι το έτος έκδοσής του : Angeliki E Laiou (εκδ.), *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences; la IVe croisade et ses conséquences* [Réalités byzantines 10], Paris 2005.

αυτοκρατορίας δεν είχε κατακτηθεί ακόμα.²⁴⁰ Η εφαρμογή αυτής της συμφωνίας, που μάλλον είχε βασιστεί σε παλαιότερο προσχέδιο, οδήγησε στην ίδρυση φεουδαλικών κρατιδίων σε ολόκληρη σχεδόν την έκταση των ευρωπαϊκών επαρχιών της αυτοκρατορίας καθώς και σε ένα πολύ μικρό τμήμα των ασιατικών της επαρχιών.²⁴¹ Παράλληλα, οι νέοι κυρίαρχοι της Κωνσταντινούπολης επέτρεψαν και ενίσχυσαν τις προσπάθειες της Αγίας Έδρας για την οργάνωση και τη λειτουργία ρωμαιοκαθολικού πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη, με πρώτο πατριάρχη έναν Βενετό ευγενή, τον Θωμά Μοροζίνη.²⁴²

Ένα από τα φεουδαλικά κρατίδια, που ιδρύθηκαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ήταν και το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Το κρατίδιο αυτό ιδρύθηκε από δύο Φράγκους ιππότες, τον Γουλιέλμο Σαμπλίτη και τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, και περιελάμβανε σχεδόν ολόκληρη την Πελοπόννησο. Βέβαια, η φραγκική κατάκτηση της Πελοποννήσου πραγματοποιήθηκε σταδιακά, καθώς άρχισε το 1205 και ολοκληρώθηκε το 1248, όταν οι Φράγκοι κατέλαβαν την Μονεμβασία και την ευρύτερη περιοχή της.²⁴³ Ωστόσο, το μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου είχε κατακτηθεί μέχρι και το τέλος του 1209, με συνέπεια οι Βενετοί να αναγκαστούν να αποδεχθούν τροποποιήσεις σε όσα προέβλεπε η *Partitio Romaniae* σχετικά με την Πελοπόννησο, δεδομένου ότι η συμφωνία αυτή προέβλεπε ότι το μεγαλύτερο τμήμα της χερσονήσου περιερχόταν στη Βενετία.²⁴⁴ Έτσι, οι βενετικές αρχές υποχρεώθηκαν να υπογράψουν τη συνθήκη της Σαπιέντζας (1209), σύμφωνα με την οποία διατηρούσαν την περιοχή από το Ναβαρίνο μέχρι και το λιμάνι της Ασίνης και εξασφάλιζαν εμπορικά προνόμια στις πόλεις και τα λιμάνια της Πελοποννήσου.²⁴⁵ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο Γουλιέλμος Σαμπλίτης και ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος ίδρυσαν στην Πελοπόννησο

²⁴⁰ Για την *Partitio Romaniae*, βλ. A. Carile, "Partitio terrarum imperii Romaniae", *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.

²⁴¹ J. Longnon, *L' empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949, 35 κ.ε. · St. Ranciman, *A History of the Crusades*, τ. Γ', Madison - London 1969, 115 κ.ε. · A. Carile, *Per una storia dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)* [II Mondo medievale : Sezione di storia bizantina e slava, αρ. 2], Bologna 1978², 73 κ.ε. · Setton, *Papacy*, τ. Α', 12 κ.ε.

²⁴² Για το ρωμαιοκαθολικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, βλ. L. Santifaller, *Beiträge zur Geschichte des lateinischen Patriarchates von Konstantinopel 1204 - 1261 und der venezianischen Urkunde*, Weimar 1938 · Wolff, *Organization*, 37 κ.ε. · R. L. Wolff, "Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204 - 1261", *DOP* 8 (1954), 225 κ.ε. · Ch. Frazee, "The Catholic Church in Constantinople, 1204 - 1453", *Balkan Studies* 19 : 1 (1978), 34 κ.ε. · Fedalto, *Chiesa Latina*, τ. Α', 235 κ.ε.

²⁴³ Για την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, βλ. Bon, *Morée Franque*, 51κ.ε. · Κορδώσης, *Κατάκτηση*, 76 κ.ε. · Δοανίδου, *Πριγκιπάτο*, 19 - 25, 37 - 39, 53 - 61 · Πιέβα, *Frankish Morea*, 107 κ.ε. · Κατσαφάνας, *Πριγκιπάτο*, 25 - 92.

²⁴⁴ Carile, ο. π., 219, Π.45 - 8, 57 - 62.

²⁴⁵ Για τη συγκεκριμένη συνθήκη, βλ. Bon, *Morée Franque*, 66 κ.ε.

ένα πριγκιπάτο, με έδρα την Ανδραβίδα στη Δυτική Πελοπόννησο, που οργανώθηκε κατά τα φεουδαρχικά πρότυπα της Δυτικής Ευρώπης. Έτσι, το πριγκιπάτο διαιρέθηκε σε δώδεκα βαρονίες, που η κάθε μία συναποτελείτο από έναν αριθμό μικρότερων ή μεγαλύτερων φέουδων.²⁴⁶

Η φραγκική κατάκτηση δεν προκάλεσε μεταβολές μόνο στο πολιτικό καθεστώς, αλλά και στην εκκλησιαστική διοίκηση και στον θρησκευτικό βίο των κατακτημένων επαρχιών της πάλαι ποτέ Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δεδομένου ότι η Αγία Έδρα αποφάσισε να εκμεταλλευτεί τις νέες συνθήκες, για να προσηλυτίσει τους ορθοδόξους και να τους εντάξει στο σώμα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ωστόσο, κάτι τέτοιο ήταν αρκετά δύσκολο, ύστερα από την καταστροφική μανία και τη ληστρική συμπεριφορά που επέδειξαν οι Ρωμαιοκαθολικοί κατακτητές. Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ (1198 - 1216) προσπάθησε να πετύχει τον προσηλυτισμό των Ορθοδόξων, αποφεύγοντας τις ακρότητες και προτρέποντας τους Ρωμαιοκαθολικούς να σεβαστούν τον θρησκευτικό χαρακτήρα του ορθόδοξου κλήρου. Πρόθεσή του ήταν να προσελκύσει τους ορθοδόξους επισκόπους και όχι να τους εκδιώξει από τις έδρες τους, ούτως ώστε να μην εντείνει την αντιδραστική στάση των Ελλήνων.²⁴⁷ Σύμφωνα, λοιπόν, με τις οδηγίες του, ο ρωμαιοκαθολικός πατριάρχης και οι ρωμαιοκαθολικοί αρχιεπίσκοποι όφειλαν να προσεγγίσουν με συνετό και φιλικό τρόπο τους ορθοδόξους αρχιερείς, που συνέχιζαν να ασκούν τα αρχιερατικά τους καθήκοντα, αλλά και όσους εγκατέλειψαν τις έδρες τους, εξαιτίας της φραγκικής κατάκτησης. Ωστόσο, βασική προϋπόθεση, προκειμένου οι ιεράρχες αυτοί να διατηρήσουν τις έδρες τους, ήταν να δηλώσουν πνευματική υποταγή στη Ρώμη και στον ρωμαιοκαθολικό πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, οι Φράγκοι όφειλαν, πριν τοποθετήσουν Ρωμαιοκαθολικούς ιεράρχες, να ζητούν όρκο πίστεως από τους ορθοδόξους ιεράρχες, που κατείχαν τις επισκοπικές έδρες.²⁴⁸

²⁴⁶ Για τη διοικητική οργάνωση του πριγκιπάτου, βλ. Bon, *Morée Franque*, 102 κ.ε. · Δοανίδου, *Πριγκιπάτο*, 26 - 28 · Κατσαφάνας, *Πριγκιπάτο*, 155 κ.ε.

²⁴⁷ Για την προσπάθεια του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ να εκμεταλλευτεί τις νέες ιστορικές συνθήκες, ώστε να προσηλυτίσει τους ορθοδόξους και να τους εντάξει στο ποίμνιο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, καθώς και για τις τακτικές που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη αυτού του στόχου, βλ. ενδεικτικά Gill, Innocent III, 95 - 108 · Setton, *Paracy*, τ. Α΄, 1 - 27 · Kordoses, *Southern Greece*, 61 - 62 · Ζαχαρόπουλος, *Φραγκοκρατία*, 109 - 110 · Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 344 - 346.

²⁴⁸ *PL*, τ. 216, στ. 201 - 202. Επίσης, πρβλ. R. Janin, "Au lendemain de la conquête de Constantinople", *REB* 32 (1933), 11 κ.ε., 17 · Wolff, *Organization*, 33 - 35 · Gill, Innocent III, 99 · Fedalto, *Chiesa Latina*, τ. Α΄, 192 - 193 και σημ. 104 · Hussey, *Church*, 192 · Ζαχαρόπουλος, *Φραγκοκρατία*, 109 - 110 · Fedalto, *Annotazioni*, 301 · Kordoses, *Southern Greece*, 61 - 62 · P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204 - 1500*, μτφρ. στα ελληνικά Γ. Κουσουνέλος, Αθήνα 1998, 340 - 341.

Προφανώς, ο πάπας θεωρούσε λογική την απαίτησή του αυτή και πίστευε ότι αρκετοί ορθόδοξοι ιεράρχες θα προτιμούσαν να υποταχθούν στην Αγία Έδρα και να ενταχθούν στο σώμα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, προκειμένου να διατηρήσουν τις έδρες τους. Ωστόσο, η υποχώρηση αυτή φάνταζε αδιανόητη για την πλειονότητα των ορθοδόξων ιεραρχών, που φαίνεται ότι προτίμησαν να απομακρυνθούν από τις έδρες τους και να καταφύγουν σε περιοχές, που δεν είχαν ακόμα κατακτηθεί από τους ρωμαιοκαθολικούς κατακτητές, παρά να υποταχθούν στην Αγία Έδρα.²⁴⁹ Μάλιστα, ο μητροπολίτης Κέρκυρας Βασίλειος Πεδιαδίτης στην απαντητική του επιστολή προς την εγκύκλιο, που ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ απέστειλε, το 1213, για τη σύγκληση οικουμενικής συνόδου στο Λατερανό, αποκαλύπτει τόσο την άρνηση της πλειονότητας των ορθοδόξων ιεραρχών να υποταγούν στον πάπα, όσο και τον βίαιο τρόπο αντιμετώπισής τους από τους εκπροσώπους των εκκλησιαστικών και κοσμικών αρχών των φραγκοκρατούμενων περιοχών.²⁵⁰ Στο κείμενο αυτό, που αποτελεί την μόνη απάντηση ορθόδοξου ιεράρχη στην ανωτέρω εγκύκλιο του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄, ο μητροπολίτης Βασίλειος Πεδιαδίτης δεν παραλείπει να απαριθμήσει ορισμένους από τους ορθόδοξους αρχιερείς, οι οποίοι απομακρύνθηκαν από τις έδρες τους, ακόμα και με βίαιο τρόπο, για να αντικατασταθούν από ρωμαιοκαθολικούς μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.²⁵¹ Παρ' όλα αυτά, ένας εξαιρετικά μικρός αριθμός ορθοδόξων ιεραρχών προτίμησε να δηλώσει υποταγή στην Αγία Έδρα και να διατηρήσει την έδρα του, με γνωστότερο τον επίσκοπο Ευρίπου Θεόδωρο.²⁵²

Η μαρτυρία του Πεδιαδίτη δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν αφορά, μεταξύ άλλων, και στην περίπτωση του ιεράρχη, που προΐστατο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων του 13^{ου} αιώνα, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Μάλιστα, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων είναι τέτοια, ώστε οι ερευνητές αδυνατούν να προσδιορίσουν ακόμα και ποιος ιεράρχης προΐστατο τότε της

---

²⁴⁹ Wolff, *Organization*, 35, 36-37 · Fedalto, *Chiesa Latina*, τ. Α΄, 193 σημ. 106 · Frazee, ο. π., 34 · Gill, *Innocent III*, 99, 104 · Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, 341 - 342. Ακόμα, βλ. J. Richard, “The establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204 – 1227)”, στο : B. Arbel – B. Hamilton – D. Jacoby (εκδ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, 47, όπου επισημαίνεται το ενδεχόμενο αρκετοί Βυζαντινοί αρχιερείς να ήταν πρόθυμοι να δεχθούν τους παπικούς όρους, αλλά δεν έγινε δεκτή η ομολογία τους, με συνέπεια οι έδρες να καταληφθούν από ρωμαιοκαθολικούς ιεράρχες.

²⁵⁰ Κ. Α. Μανάφης, “Επιστολή Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας προς τον πάπαν Ιννοκέντιον Γ΄ και ο χρόνος πατριαρχείας Μιχαήλ Δ΄ του Αυτωρειανού”, *ΕΕΒΣ* 42 (1975 - 1976), 437⁶⁹-78.

²⁵¹ Μανάφης, ο.π., 437⁶² - 70.

²⁵² Για τον συγκεκριμένο ιεράρχη, βλ. Wolff, *Organization*, 36 · Setton, *Papacy*, τ. Α΄, 410 – 411 · Ζαχαρόπουλος, *Φραγκοκρατία*, 122 - 123 · Kordoses, *Southern Greece*, 63 – 65.

μητρόπολης. Παρ' όλα αυτά, οι R. J. H. Jenkins και C. Mango εικάζουν ότι ο μητροπολίτης Ιωάννης και μετέπειτα μοναχός Ιωσήφ, που καταλαμβάνει την 27^η θέση στο *Συνοδικό* του κώδικα MS Holkham gr. 6, προϊστάτο της μητρόπολης κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 13^{ου} αιώνα, όταν οι Φράγκοι κατέλαβαν την ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Ευρώτα. Αναλυτικά, οι δύο αυτοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι η φραγκική κατάκτηση ανάγκασε τον συγκεκριμένο μητροπολίτη να εγκαταλείψει τον θρόνο του και να καταφύγει σε κάποιο μοναστηριακό ίδρυμα σε περιοχή εκτός φραγκικής κυριαρχίας, όπου εκάρη μοναχός και έτσι αναγκάστηκε να μεταβάλει το όνομά του, σύμφωνα με την μοναστηριακή παράδοση.²⁵³ Αν και η πρόταση αυτή παρουσιάζεται αρκετά ενδιαφέρουσα και ελκυστική, νεώτερα αρχαιολογικά και επιγραφικά ευρήματα καθιστούν φανερό ότι δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, δεδομένου ότι ο μητροπολίτης Θεράπων που μνημονεύεται μία θέση πριν από τον μητροπολίτη Ιωάννη/Ιωσήφ στο *Συνοδικό* έχει αποδειχθεί ότι ποιόμεινε τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1270 ή 1280.²⁵⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ταυτότητα του ιεράρχη που προϊστάτο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, όταν οι Φράγκοι κατέλαβαν την ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Ευρώτα, δεν είναι εύκολο να καθοριστεί.

Πάντως, αν ο ιεράρχης της συγκεκριμένης μητρόπολης είχε αναγκαστεί να προσχωρήσει στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ο συντάκτης του *Συνοδικού* θα είχε κάθε λόγο να τον παραλείψει από το *Συνοδικό*, όπως είναι γνωστό ότι έκανε για όσους ιεράρχες υιοθέτησαν τις αποφάσεις της ενωτικής Συνόδου της Λυών (1274).²⁵⁵ Από την άλλη πλευρά, αν ο ιεράρχης είχε αρνηθεί να προσχωρήσει στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, φαίνεται πιθανότερο να προτίμησε να εγκαταλείψει την έδρα του και να καταφύγει σε περιοχές της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας ή της Μικράς Ασίας, που δεν είχαν κατακτηθεί από κάποιο Φράγκο ιπότη και διοικούνταν από γόνους αρχοντικών οικογενειών του Βυζαντίου, όπως είναι γνωστό ότι έπραξαν άλλοι αρχιερείς, όπως ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης.²⁵⁶ Δεν αποκλείεται, όμως, να επέλεξε να

---

²⁵³ Jenkins - Mango, *Synodicon*, 237, 241. Για την μοναστηριακή αυτή παράδοση, βλ. Alice - Mary Talbot & Stamatina McGrath, "Monastic Onomastics", στο : M. Kaplan (επιμ.), *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance. Nouvelles approches du monachisme byzantin (XXe Congrès international des Études byzantines, Paris 2001)*. *Le second iconoclasme et ses suites* [Université Paris I - Panthéon Sorbonne : Byzantina Sorbonensia 23], 89 κ.ε.

²⁵⁴ Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 149 κ.ε. · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 387 κ.ε. · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 31 - 32.

²⁵⁵ Jenkins - Mango, *Synodicon*, 241 · Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 148 - 14

²⁵⁶ · Kordoses, *Southern Greece*, 29 -36.

μεταφέρει την έδρα του σε τμήματα του λακωνικού χώρου, που δεν είχαν ακόμα κατακτηθεί από τους Φράγκους, και από εκεί να προσπαθεί να ποιμάνει το χειμαζόμενο από τη φραγκική εισβολή ποίμνιό του. Η εκτίμηση αυτή εδράζεται στο γεγονός ότι τα διαθέσιμα στοιχεία έχουν αποκαλύψει ότι τμήματα της νοτιοδυτικής Λακωνίας και της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου παρέμεναν ανυπότακτα μέχρι και λίγο πριν από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα.²⁵⁷ Το γεγονός αυτό πιστεύεται ότι οφείλεται τόσο στην απρόσιτη τοπογραφία των περιοχών αυτών, όσο και στον παραδοσιακά ατίθασο και ανυπότακτο χαρακτήρα των κατοίκων των περιοχών αυτών, χάρη στον οποίο είχαν εξασφαλίσει πολύτιμα αυτοδιοικητικά καθώς και φορολογικά προνόμια από τις βυζαντινές αρχές κατά την μέση βυζαντινή περίοδο.²⁵⁸ Έτσι, οι περιοχές αυτές παρέμειναν ανυπότακτες στους Φράγκους μέχρι και τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1240, οπότε οι Φράγκοι κατόρθωσαν να κατακτήσουν την πόλη της Μονεμβασίας (1246) και να επιβάλουν την κυριαρχία τους στις περιοχές της νοτιοδυτικής Λακωνίας και της Τσακωνίας με την κατασκευή ενός δικτύου ισχυρών φρουρίων μετά την κατάκτηση της Μονεμβασίας.²⁵⁹ Το γεγονός ότι οι περιοχές αυτές παρέμεναν ανυπότακτες στους Φράγκους μέχρι και τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1240 συνεπάγεται ότι στις περιοχές αυτές οι ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές μπορούσαν να λειτουργούν ανενόχλητες, όπως άλλωστε έχει διαπιστωθεί ότι συνέβαινε τόσο στην περιοχή της Μάνης, όσο και στην περιοχή της Μονεμβασίας. Συγκεκριμένα, τα διαθέσιμα στοιχεία επιβεβαιώνουν ότι ο τότε ιεράρχης της επισκοπής Μονεμβασίας παρέμεινε στην έδρα του και επιχείρησε να αντικαταστήσει τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές της ανατολικής Πελοποννήσου, με αποτέλεσμα οι εξόριστες στη Νίκαια πατριαρχικές αρχές να αποφασίσουν, προφανώς με την συγκατάθεση ή την παρακίνηση των αυτοκρατορικών αρχών της Νίκαιας, την προαγωγή της σε μητροπολιτική έδρα.²⁶⁰ Από την άλλη πλευρά, ο Δημήτριος Χωματινός, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, παραδίδει την πληροφορία σε μία επιστολή του, που χρονολογείται πιθανότατα μετά το 1214, ότι ο ορθόδοξος επίσκοπος Μαΐνης

---

²⁵⁷ Για την κατάσταση στην Νοτιοδυτική και Νοτιοανατολική Λακωνία μετά την κατάκτηση της Λακεδαίμονας και του μεγαλύτερου τμήματος του βόρειου τμήματος της κοιλάδας του Ευρώτα, βλ. Κορδώσης, Κατάκτηση, 126 κ.ε. Επίσης, πρβλ. Kordoses, *Southern Greece*, 49 – 51 · Πιεβα, *Frankish Morea*, 138 – 140, 216 - 217 · Simpson, Αντίσταση, 73 – 75.

²⁵⁸ Simpson, Αντίσταση, 73 – 74.

²⁵⁹ Κορδώσης, Κατάκτηση, 152 κ.ε. · Πιεβα, *Frankish Morea*, 138 – 140, 216 - 217 · Simpson, Αντίσταση, 74 – 75.

²⁶⁰ Σχετικά με τη λειτουργία και τη τύχη της εκκλησιαστικής έδρας της Μονεμβασίας κατά τη διάρκεια της πρώτης τεσσαρακοναετίας του 13^{ου} αι., βλ. Ηλίας Γιαρένης, “Η Μονεμβασία και η Αυτοκρατορία της Νίκαιας στην περίοδο μετά την Δ΄ Σταυροφορία. Αντιλατινική δράση, κέντρο και περιφέρεια”, στο : *Η Πελοπόννησος μετά την Δ΄ Σταυροφορία του 1204. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Μυστράς, 1 – 3 Οκτωβρίου 2004)*, Αθήνα – Μυστράς 2007, 87 – 91

παρέμενε στην έδρα του και διατηρούσε στενές σχέσεις με την αρχιεπισκοπή Αχρίδος.²⁶¹ Με άλλα λόγια, οι ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές συνέχισαν να λειτουργούν σε όσες περιοχές της χερσονήσου δεν είχαν κατακτηθεί ακόμα από τους Φράγκους. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, δεν αποκλείεται ο τότε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας να μετακινήθηκε προς την περιοχή της ορεινής νοτιοδυτικής Λακωνίας, ορισμένα τμήματά της οποίας τελούσαν υπό την αρχιερατική του επιστασία και παρέμεναν ανυπότακτα μέχρι και λίγο πριν από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, οπότε τεκμηριώνεται η συνθηκολόγηση των κατοίκων της περιοχής αυτής με τις αρχές του Πριγκιπάτου, ύστερα από την παραχώρηση ορισμένων αυτοδιοικητικών και φορολογικών προνομίων.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η παλαιότερη πληροφορία για τη ρωμαιοκαθολική έδρα της Λακεδαιμονίας ανάγεται πριν από την πτώση του Ακροκορίνθου (1210). Συγκεκριμένα, η μαρτυρία αυτή προέρχεται από το *Χρονικό του Μορέως*, σύμφωνα με το οποίο ο επίσκοπος Λακεδαιμονίας έλαβε τέσσερα φέουδα κατά τη διανομή των φέουδων μεταξύ των ιπποτών και των επισκόπων της Πελοποννήσου, μάλλον κατά τη διάρκεια του 1208.²⁶² Ωστόσο, η μαρτυρία αυτή δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, δεδομένου ότι η πόλη της Λακεδαιμονίας κατακτήθηκε ύστερα από την πτώση του Ναυπλίου και του Άργους (1212), χωρίς να είναι γνωστό σε ποιο βαθμό και σε πόσο χρονικό διάστημα κατακτήθηκε η ευρύτερη περιοχή της Κοΐλης Λακεδαίμονος.²⁶³ Επιπλέον, η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας δεν μνημονεύεται μεταξύ των εκκλησιαστικών εδρών της Πελοποννήσου στο *Provinciale Romanum* των ετών 1210 - 1212, προφανώς επειδή ο στρατός του πριγκιπάτου δεν είχε κατακτήσει την πόλη της Λακεδαιμονίας, όταν συντασσόταν το τεκμήριο αυτό, με συνέπεια οι επιτελείς της Αγίας Έδρας να μην μπορούσαν να προβούν στις απαραίτητες ενέργειες για την εκκλησιαστική οργάνωση της συγκεκριμένης περιοχής.²⁶⁴ Αυτό, ωστόσο, δεν συνεπάγεται ότι η ανωτέρω μαρτυρία του *Χρονικού* δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, αφού είναι γνωστό ότι οι αρχές του Πριγκιπάτου φρόντισαν να παραχωρήσουν έναν αριθμό φέουδων σε κάθε ρωμαιοκαθολικό ιεράρχη της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου.²⁶⁵ Προφανώς, λοιπόν, ο συντάκτης του *Χρονικού* συγγείι τη χρονική σειρά με την οποία συνέβησαν τα συγκεκριμένα γεγονότα, με

²⁶¹ G. Prinzing, *Die πονήματα διάφορα des Demetrios Chomatenos*, Münster 1980, τ. Β', 481. Επίσης, πρβλ. Magdalino, *A Neglected Authority*, 318 – 319 · Κορδώσης, *Κατάκτηση*, 130 και σημ. 14 · Kordoses, *Southern Greece*, 65.

²⁶² *Chronicle of Morea*, 132¹⁹⁶¹.

²⁶³ Κορδώσης, *Κατάκτηση*, 110 - 112.

²⁶⁴ Wolff, *Organization*, 55 – 56.

²⁶⁵ *Chronicle of Morea*, 132¹⁹⁵⁵⁻¹⁹⁶¹.

συνέπεια να παρουσιάζει τις αρχές του Πριγκιπάτου να παραχωρούν φέουδα στον επικεφαλής της ρωμαιοκαθολικής επισκοπής Λακεδαιμονίας πριν από την κατάκτηση αυτής της περιοχής και τη σύσταση της επισκοπικής αυτής έδρας.²⁶⁶

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η πρώτη ασφαλής μαρτυρία για την ρωμαιοκαθολική επισκοπή Λακεδαιμονίας εντοπίζεται σε μία επιστολή του πάπα Ονωρίου Γ' (1216 - 1227), του Δεκεμβρίου 1217, προς τον ρωμαιοκαθολικό επίσκοπο Ωλένης και τους αρχidiaκόνους Κορώνης στην Πελοπόννησο και Châlons-sur-Marne στην Καμπανία. Ο πάπας υποδεικνύει στους παραλήπτες της επιστολής να ανταποκριθούν στο αίτημα της αυτοκράτειρας Yolande της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης (1217 - 1219) να οριστεί επίσκοπος Λακεδαιμονίας κάποιος κληρικός, που είχε παλαιότερα χειροτονηθεί επίσκοπος Ωλένης από τον αρχιεπίσκοπο Πατρών Άντελμο (1207 - 1243), χωρίς να το γνωρίζει ο πάπας, που είχε ήδη χειροτονήσει κάποιον άλλον για αυτή τη θέση.²⁶⁷ Συνεπώς, η ρωμαιοκαθολική επισκοπή Λακεδαιμονίας είχε κενωθεί πριν από τον Δεκέμβριο 1217, αν και δεν είναι γνωστό ποιος κατείχε μέχρι τότε τον επισκοπικό της θρόνο, αλλά και αν ήταν κάποιος ορθόδοξος ιεράρχης, που είχε αναγκαστεί να προσχωρήσει στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ή ένας ρωμαιοκαθολικός επίσκοπος, που είχε χειροτονηθεί μετά τη φραγκική κατάκτηση της κοιλάδας του Ευρώτα και την εκδίωξη του ορθοδόξου ιεράρχη της περιοχής. Πάντως, ο αναφερόμενος στο παπικό γράμμα του Δεκεμβρίου 1217 δεν είναι ο μόνος γνωστός επίσκοπος της ρωμαιοκαθολικής έδρας της Λακεδαιμονίας, αφού οι ερευνητές έχουν εντοπίσει μερικές ακόμα επώνυμες ή ανώνυμες μαρτυρίες επισκόπων της συγκεκριμένης έδρας, με τις περισσότερες από αυτές να αναφέρονται στον αγγλικής καταγωγής επίσκοπο William of Faversham, που προερχόταν από τις τάξεις του Τάγματος των Φραγκισκανών.²⁶⁸ Οι ρωμαιοκαθολικοί αυτοί ιεράρχες δεν είναι γνωστό αν εγκαταστάθηκαν στο επισκοπείο της πόλης και αν μετέτρεψαν τον καθεδρικό της ναό σε ρωμαιοκαθολικό ναό, όπως είναι

---

²⁶⁶ Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη μαρτυρία του *Χρονικού του Μορέως* αποτελεί έναν αναχρονισμό. Για την παρουσία και τη σημασία των αναχρονισμών στο *Χρονικό του Μορέως*, βλ. Teresa Shawcross, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford 2009, 122 - 123.

²⁶⁷ P. Pressutti, *Regesta Honorii Papae III*, τ. Α, Rome 1895, αρ. 912. Επίσης, πρβλ. Fedalto, *Annotazioni*, 299 · Stiernon, *Lecédémone*, 1177 · Schabel, *Antelm the Nasty*, 127 · Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228) [The Medieval Mediterranean 90]*, Leiden-Boston 2011, 226 - 227.

²⁶⁸ Για τους ρωμαιοκαθολικούς ιεράρχες της επισκοπής Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα, βλ. Fedalto, *Hierarchia Latina*, 136 · Fedalto, *Annotazioni*, 299 - 300 · Stiernon, *Lecédémone*, 1177 - 1178.

γνωστό ότι συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις,²⁶⁹ ή αν προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν ως καθεδρικό ναό τον ρωμαιοκαθολικό ναό του Αγίου Νικολάου, που σύμφωνα με αρχαιακές μαρτυρίες είχε ιδρυθεί στην πόλη κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, για να εξυπηρετεί τις θρησκευτικές ανάγκες των Βενετών και γενικότερα Ιταλών εμπόρων, που δραστηριοποιούνταν εμπορικά στην ευρύτερη περιοχή της Λακεδαιμονίας.²⁷⁰ Σε καμία περίπτωση όμως τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία δεν επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό ορισμένων ερευνητών ότι οι ρωμαιοκαθολικοί ιεράρχες της επισκοπής Λακεδαιμονίας μετέφεραν την έδρα τους στο Μυστρά, μετά την ίδρυση του φρουρίου από τον πρίγκιπα Γουλιέλμο Β΄ Βιλεαρδουίνο (1249).²⁷¹ Άλλωστε, καμία διοικητική αρχή της φραγκοκρατούμενης Λακεδαιμονίας δε φαίνεται να μετέφερε την έδρα της στο φρούριο του Μυστρά, μετά την ίδρυσή του.²⁷²

Τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι οι ιεράρχες της ρωμαιοκαθολικής έδρας της Λακεδαιμονίας χρησιμοποιούσαν τον τίτλο του επισκόπου και όχι του μητροπολίτη, που, όπως είναι γνωστό, χρησιμοποιούσαν οι ορθόδοξοι προκάτοχοί τους από τον ύστερο 11^ο αιώνα και εξής.²⁷³ Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι η Αγία Έδρα επιχείρησε να επαναφέρει το καθεστώς εκκλησιαστικής οργάνωσης στην αρχική του μορφή, καθώς θεωρούσαν ότι ο ορθόδοξος κλήρος είχε διασαλεύσει την κανονική μορφή του καθεστώτος αυτού μετά το σχίσμα του 1054.²⁷⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η Αγία Έδρα επιχείρησε να αναβιώσει την εκκλησιαστική οργάνωση που ίσχυε στην Πελοπόννησο πριν από το σχίσμα του 1054, όταν η Πελοπόννησος ποιμαινόταν από δύο μητροπολιτικές έδρες, τις μητροπόλεις Κορίνθου και Παλαιών Πατρών, στις οποίες υπάγονταν ένας μικρότερος ή μεγαλύτερος αριθμός επισκοπικών εδρών.²⁷⁵ Για αυτό τον λόγο, η Αγία Έδρα είχε ιδρύσει δύο αρχιεπισκοπικές έδρες για τη διαποίμανση της Πελοποννήσου, την αρχιεπισκοπή Πατρών, που ιδρύθηκε προς τα τέλη του 1205, και την

²⁶⁹ Για παράδειγμα, είναι γνωστό ότι ο μητροπολιτικός ναός των Αγ. Θεοδώρων στην Κόρινθο χρησιμοποιήθηκε ως καθεδρικός ναός από τους ιεράρχες της ομώνυμης ρωμαιοκαθολικής αρχιεπισκοπής (Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας*, 176), ενώ μία σειρά αρχαιακών τεκμηρίων επιβεβαιώνει ότι ο ρωμαιοκαθολικός αρχιεπίσκοπος Ρόδου έλαβε άδεια από τον πάπα να εγκατασταθεί στο επισκοπικό μέγαρο της ορθόδοξης μητρόπολης, το 1322 (Α. Ορλάνδος, “Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου”, *ABME* 6 (1948), 72, σημ. 1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

²⁷⁰ Κορδώσης, Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία, 108 – 109.

²⁷¹ G. Fedalto, *Hierarchia Latina*, 136 · Fedalto, *Annotazioni*, 299 · Piieva, *Frankish Morea*, 213 · Stiernon, *Lecédémone*, 1178.

²⁷² Σίνος, *Ιστορία*, 11 - 13.

²⁷³ Για το ζήτημα αυτό, βλ. το αντίστοιχο υποκεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

²⁷⁴ Wolff, *Organization*, 44 · Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 348 · Φώσκολος, *Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας*, 343 – 344.

²⁷⁵ Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 348 · Φώσκολος, *Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας*, 337 κ.ε.

αρχιεπισκοπή Κορίνθου, που συγκροτήθηκε μετά την πτώση του Ακροκορίνθου στους Φράγκους, δηλαδή κατά τη διάρκεια του 1210.²⁷⁶ Οι δύο αρχιεπισκοπές προικοδοτήθηκαν με έναν σεβαστό αριθμό επισκοπών, των οποίων οι έδρες συνέπιπταν σε γενικές γραμμές με τις προϋπάρχουσες βυζαντινές, μολονότι ορισμένες από αυτές δεν είχαν κατακτηθεί ακόμα από τους Φράγκους (π.χ. Μονεμβασία, Έλος).²⁷⁷ Σε κάθε περίπτωση, οι επιτελείς της Αγίας Έδρας μερίμνησαν, ώστε η υπαγωγή των εκκλησιαστικών αυτών εδρών να ανταποκρίνεται στο εκκλησιαστικό καθεστώς που ίσχυε στην Πελοπόννησο πριν από το Σχίσμα του 1054.²⁷⁸ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η ορθόδοξη μητρόπολη Λακεδαιμονίας υποβιβάστηκε σε ρωμαιοκαθολική επισκοπή.

Η ρωμαιοκαθολική αυτή επισκοπή πιστεύεται ότι αρχικά τέθηκε υπό τη δικαιοδοσία της ρωμαιοκαθολικής αρχιεπισκοπής Πατρών, ενώ αργότερα μεταφέρθηκε στη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Κορίνθου.²⁷⁹ Ωστόσο, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων αποκαλύπτει μία αρκετά συγκεχυμένη εικόνα για το καθεστώς υπαγωγής της επισκοπής Λακεδαιμονίας, αφού η μοναδική σαφής μαρτυρία για το θέμα αυτό ανάγεται γύρω στο 1228, οπότε η επισκοπή Λακεδαιμονίας παρουσιάζεται στο *Provinciale Romanum* εκείνου του έτους να υπάγεται στην αρχιεπισκοπή Κορίνθου.²⁸⁰ Η αρχιεπισκοπική αυτή έδρα, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ιδρύθηκε μετά την πτώση του Ακροκορίνθου στους Φράγκους, δηλαδή μετά τον χειμώνα του 1210 και είχε προικοδοτηθεί με επτά επισκοπές, που απαριθμούνται σε δύο επιστολές του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄ προς τον αρχιεπίσκοπο Κορίνθου, στις 18 και 22 Μαΐου 1212.²⁸¹ Σύμφωνα με τις επιστολές αυτές, λοιπόν, η επισκοπή Λακεδαιμονίας δεν υπαγόταν στην δικαιοδοσία της, χωρίς αυτό να συνεπάγεται υποχρεωτικά ότι υπαγόταν στον αρχιεπίσκοπο Πατρών, δεδομένου ότι η επισκοπή Λακεδαιμονίας δεν αναφέρεται ούτε στο *Provinciale Romanum* των ετών 1210 - 1212.²⁸² Η παράλειψη αυτή, όπως έχει ήδη σημειωθεί, οφείλεται στο γεγονός ότι ο στρατός του πριγκιπάτου δεν είχε κατακτήσει ακόμα την ευρύτερη περιοχή της Λακεδαιμονίας, με συνέπεια να μην μπορεί να εγκατασταθεί ρωμαιοκαθολικός επίσκοπος στην πόλη. Ωστόσο, η πόλη και η ευρύτερη

²⁷⁶ Για τις δύο αυτές ρωμαιοκαθολικές έδρες, βλ. Ζαχαρόπουλος, *Φραγκοκρατία*, 112 – 120.

²⁷⁷ Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 349.

²⁷⁸ Για το εκκλησιαστικό καθεστώς της Πελοποννήσου πριν από το Σχίσμα του 1054, βλ. Bon, *Péloponnèse*, 103 – 107 · Fedalto, *Considerazioni*, 150 – 151 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 197 – 200 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 90 – 91.

²⁷⁹ Fedalto, *Annotazioni*, 299, 300.

²⁸⁰ Schabel, *Antelm the Nasty*, 104 κ.ε.

²⁸¹ Schabel, *Antelm the Nasty*, 103 – 104.

²⁸² Wolff, *Organization*, 44 κ.ε.

περιοχή αργά ή γρήγορα κατακτήθηκαν και έτσι οι εκκλησιαστικές αρχές του πριγκιπάτου μερίμνησαν για την εγκατάσταση ενός ρωμαιοκαθολικού επισκόπου στην πόλη. Λογικά, ο ιεράρχης αυτός τελούσε υπό τη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου Πατρών, δεδομένου ότι η προκομνήνεια επισκοπή Λακεδαιμονίας υπαγόταν στη μητρόπολη Πατρών. Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, ο συντάκτης του *Χρονικού του Μορέως* παρουσιάζει τον επίσκοπο της Λακεδαιμονίας να λαμβάνει μαζί με τις άλλες επισκοπές της αρχιεπισκοπής Πατρών φέουδα γύρω στα τέλη του 1208,²⁸³ ενώ ο πάπας Ονώριος Γ΄ απευθύνεται σε υψηλόβαθμους κληρικούς επισκοπικών εδρών της αρχιεπισκοπής Πατρών και όχι της αρχιεπισκοπής Κορίνθου, όταν ασχολήθηκε με το θέμα της πλήρωσης του επισκοπικού θρόνου της Λακεδαιμονίας με κάποιον κληρικό του κύκλου της αυτοκράτειρας Yolande της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, στα τέλη του 1217.²⁸⁴

Ωστόσο, το καθεστώς αυτό δεν διατηρήθηκε για αρκετό καιρό, αφού η επισκοπή Λακεδαιμονίας μνημονεύεται μεταξύ των επισκοπικών εδρών της αρχιεπισκοπής Κορίνθου στο *Provinciale Romanum* του έτους 1228.²⁸⁵ Η μεταβολή του εκκλησιαστικού αυτού καθεστώτος δεν είναι γνωστό κάτω από ποιες συνθήκες και πότε πραγματοποιήθηκε, αν και ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι συντελέστηκε γύρω στο 1222, όταν η Αγία Έδρα αναγκάστηκε να προβεί σε ριζικές μεταβολές της εκκλησιαστικής γεωγραφίας των φραγκοκρατούμενων περιοχών της Βαλκανικής χερσονήσου, με βάση τις προτάσεις του καρδινάλιου Giovanni Colonna (1205 – 1263).²⁸⁶ Μεταξύ άλλων, οι μεταβολές αυτές περιελάμβαναν και αρκετές παρεμβάσεις στην εκκλησιαστική γεωγραφία της Πελοποννήσου, δεδομένου ότι ορισμένες επισκοπικές έδρες συγχωνεύτηκαν με όμορες, ακόμα και αν αυτές άνηκαν σε άλλη αρχιεπισκοπική δικαιοδοσία, ενώ κάποιες άλλες διασπάστηκαν σε δύο τμήματα, το κάθε ένα από τα οποία απορροφήθηκαν από όμορες επισκοπές.²⁸⁷ Η πλειονότητα των παρεμβάσεων αυτών αφορούσαν σε επισκοπικές έδρες της αρχιεπισκοπής Κορίνθου, με συνέπεια να τίθεται το ερώτημα μήπως μεταξύ των παρεμβάσεων αυτών περιλαμβανόταν και η μεταβολή του καθεστώτος εκκλησιαστικής υπαγωγής της επισκοπής Λακεδαιμονίας, που αναφέρεται ότι ενσωμάτωσε την επισκοπή Αμυκλών, χωρίς να δίδεται κάποια

²⁸³ *Chronicle of Morea*, 132¹⁹⁶¹.

²⁸⁴ Σχετικά, βλ. σημ. 261.

²⁸⁵ Wolff, *Organization*, 59 – 60.

²⁸⁶ Fedalto, *Annotazioni*, 300 · Schabel, *Antelm the Nasty*, 105.

²⁸⁷ Για τις μεταβολές στην εκκλησιαστική γεωγραφία της Πελοποννήσου, που προκάλεσαν οι προτάσεις του G. Colonna, βλ. Wolff, *Organization*, 45 – 46 · Schabel, *Antelm the Nasty*, 105 · Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 349.

πληροφορία για το καθεστώς υπαγωγής της.²⁸⁸ Η εκτίμηση αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεδομένου ότι οι μεταβολές αυτές συρρίκνωσαν τόσο πολύ την περιοχή δικαιοδοσίας της αρχιεπισκοπής Κορίνθου, ώστε η παραχώρηση μίας επισκοπικής έδρας της αρχιεπισκοπής Πατρών σε αυτή της Κορίνθου να φαντάζει εύλογη, ιδιαίτερα όταν είναι γνωστό ότι οι μεταβολές αυτές είχαν συμβάλει σημαντικά στην επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της αρχιεπισκοπής Πατρών καθώς και ορισμένων από τις επισκοπικές της έδρες (Μεθώνης, Κορώνης).²⁸⁹ Δεν αποκλείεται, επίσης, η μεταβολή αυτή να συντελέστηκε την επόμενη χρονιά, το 1223, όταν η Αγία Έδρα αποφάσισε να ενσωματώσει την επισκοπή Έλους, που υπαγόταν μέχρι τότε στην αρχιεπισκοπή Κορίνθου, στην επισκοπή Λακεδαιμονίας.²⁹⁰ Πάντως, όποτε και αν συνέβη αυτό, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η αρχιεπισκοπή Πατρών δε φαίνεται να συνηγόρησε στην απώλεια μίας επισκοπής της, χωρίς να λάβει κάποιο αντάλλαγμα, αφού ο συντάκτης του *Provinciale Romanum* του έτους 1228 παραδίδει την πληροφορία ότι η επισκοπή Κεφαλληνίας, που είναι γνωστό ότι υπαγόταν παλαιότερα στην αρχιεπισκοπή Κορίνθου, είχε τεθεί πλέον υπό τη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου Πατρών.²⁹¹ Αναμφίβολα, το νέο αυτό καθεστώς εκκλησιαστικής υπαγωγής της επισκοπής Κεφαλληνίας ανταποκρινόταν σε γεωγραφικά και άλλα κριτήρια, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα η μεταβολή αυτή του εκκλησιαστικού καθεστώτος της επισκοπής Κεφαλληνίας να υπαγορεύτηκε από τις ενστάσεις της αρχιεπισκοπής Πατρών αναφορικά με την προσπάθεια της Αγίας Έδρας να ενισχύσει την φτωχότερη και αποδυναμωμένη αρχιεπισκοπή Κορίνθου.

Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι η ρωμαιοκαθολική αυτή επισκοπική έδρα λειτουργούσε κανονικά κατά τη διάρκεια της πρώτης πενηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα και προφανώς σε αυτήν όφειλαν να υποτάσσονται και οι ορθόδοξοι κληρικοί και μοναχοί της περιοχής δικαιοδοσίας της, όπως γινόταν και σε άλλες φραγκοκρατούμενες περιοχές. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκαλύπτουν αρκετές λεπτομέρειες για την τύχη του ορθοδόξου μητροπολίτη Λακεδαιμονίας μετά τη φραγκική

---

²⁸⁸ Schabel, *Antelm the Nasty*, 105.

²⁸⁹ Schabel, *Antelm the Nasty*, 105.

²⁹⁰ Schabel, *Antelm the Nasty*, 103.

²⁹¹ Schabel, *Antelm the Nasty*, 105. Ας σημειωθεί ότι οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας σχετικά με τον χρόνο υπαγωγής της επισκοπής Κεφαλληνίας στην αρχιεπισκοπή Πατρών είναι σκοτεινές και προβληματικές, αφού ορισμένα στοιχεία αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο η επισκοπή Κεφαλληνίας να είχε παραχωρηθεί στην αρχιεπισκοπή Πατρών ήδη από το 1217, όταν ο επίσκοπος Κεφαλληνίας είναι γνωστό ότι διεκδίκησε να αποσπαστεί από τη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου Κορίνθου, για να υπαχθεί απευθείας στην Αγία Έδρα. Σχετικά, βλ. Schabel, *Antelm the Nasty*, 104.

κατάκτηση του βόρειου τμήματος της κοιλάδας του Ευρώτα, όπως άλλωστε δεν προσφέρουν πληροφορίες ούτε και για τη τύχη του ορθόδοξου κλήρου και των ορθοδόξων μοναχών του γεωγραφικού αυτού χώρου κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας. Κατά συνέπεια, οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για τη τύχη των ορθοδόξων κληρικών και μοναχών σε άλλες φραγκοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου επιτρέπουν ορισμένες εκτιμήσεις, που όμως δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν πάντα από τα διαθέσιμα στοιχεία. Αν και είναι γνωστό ότι οι επικεφαλής του πριγκιπάτου είχαν υποσχεθεί ότι δε θα πίεζαν τους υπηκόους τους να προσχωρήσουν στο ρωμαιοκαθολικό δόγμα, οι ρωμαιοκαθολικοί επίσκοποι της Πελοποννήσου, όπως και άλλων περιοχών, προσπάθησαν να επιβληθούν στους ορθόδοξους κληρικούς και μοναχούς της χερσονήσου, χωρίς να διστάζουν, ενδεχομένως και με τη βοήθεια των κοσμικών αρχών, να απαγορεύουν τη τέλεση μυστηρίων και ακολουθιών σε ναούς, να καταλαμβάνουν ορθόδοξα μοναστήρια και να κακομεταχειρίζονται τους ορθόδοξους κληρικούς και μοναχούς, που αρνούνταν να υποταχθούν σε αυτούς. Έτσι, λοιπόν, η μελέτη αρκετών από τις επιστολές των επικεφαλής της Αγίας Έδρας προς τους ρωμαιοκαθολικούς ιεράρχες των φραγκοκρατούμενων περιοχών αποκαλύπτει αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ρωμαιοκαθολικές εκκλησιαστικές αρχές σφράγιζαν ναούς και τιμωρούσαν με εκκλησιαστικές ποινές ή με αφορισμό Έλληνες κληρικούς και μοναχούς, γιατί τελούσαν τα μυστήρια σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό ή γιατί αρνούνταν να υποταχθούν στις τοπικές ρωμαιοκαθολικές αρχές.²⁹²

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αρκετοί από τους κληρικούς και τους μοναχούς των κατακτημένων περιοχών προτίμησαν να εγκαταλείψουν τις ενορίες και τα μοναστήρια τους και να καταφύγουν σε περιοχές της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας ή της Μικράς Ασίας, που δεν είχαν κατακτηθεί από κάποιο Φράγκο ιππότη και διοικούνταν από γόνους αρχοντικών οικογενειών του Βυζαντίου.²⁹³ Προφανώς, μεταξύ των κληρικών και μοναχών αυτών, συγκαταλέγεται και ένας ανώνυμος νεαρός μοναχός από την Λακεδαιμονία, στον οποίον είχε παραχωρηθεί μεταξύ των ετών 1218 - 1222, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου (1199 – 1232), το μονύδριο των Ασωμάτων στο δυτικό άκρο της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, στην

---

²⁹² Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Kordoses, *Southern Greece*, 67 – 70.

²⁹³ Για την τάση φυγής των κατοίκων της Πελοποννήσου σε μη φραγκοκρατούμενα μέρη, βλ. Kordoses, *Southern Greece*, 29 -36.

ευρύτερη περιοχή του Μεσολογγίου.²⁹⁴ Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους ορθόδοξους κληρικούς και μοναχούς των κατακτημένων περιοχών επέλεξαν να παραμείνουν στη θέση τους και να συνεχίσουν να ποιμαίνουν το ποίμνιό τους, ακόμα κι αν χρειάστηκε να υποταχθούν στον τοπικό ρωμαιοκαθολικό επίσκοπο.²⁹⁵ Βέβαια, δεν έλειψαν και οι κληρικοί και οι μοναχοί εκείνοι που, αν και παρέμειναν στις ενορίες και τις μονές τους, δεν δίστασαν να αρνηθούν να πειθαρχήσουν στις τοπικές ρωμαιοκαθολικές εκκλησιαστικές αρχές, με συνέπεια να αντιμετωπίσουν την οργισμένη αντίδραση των τοπικών ρωμαιοκαθολικών επισκόπων ή ακόμα και της Αγίας Έδρας.²⁹⁶ Προφανώς, οι κληρικοί αυτοί δραστηριοποιούνταν κυρίως σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές, όπως είναι οι περιοχές των νοτιοδυτικών κλιτύων του Ταυγέτου, τις οποίες οι φραγκικές αρχές αδυνατούσαν να ελέγξουν ουσιαστικά και δεν αποκλείεται σε αυτές τις περιοχές να κατέφυγαν ορισμένοι από τους ορθόδοξους ιεράρχες της Πελοποννήσου μετά την κατάκτηση των επαρχιών τους από τους Φράγκους.²⁹⁷ Προφανώς, όσοι μοναχοί δέχθηκαν να υποβάλλουν μία έστω και ψευδεπίγραφη ομολογία πίστης στην Αγία Έδρα μπόρεσαν να διασώσουν τα περιουσιακά στοιχεία και τα φορολογικά προνόμια των μοναστηριών τους, ενώ όσα μέλη του ενοριακού κλήρου έπραξαν ανάλογα, παρέμειναν στις θέσεις τους και συνέχισαν να ποιμαίνουν ανενόχλητοι το ποίμνιο τους, με την υποχρέωση να καταβάλουν τον έγγειο φόρο (*άκρόστοιχον*).²⁹⁸

Από την άλλη πλευρά, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προσφέρουν καμία πληροφορία για τον θρησκευτικό βίο των κατοίκων της κοιλάδας του Ευρώτα, αν και είναι αναμενόμενο ότι παρέμειναν πιστοί στην ορθόδοξη εκκλησιαστική και τελετουργική παράδοση, ανεξάρτητα αν οι ιερείς των ενοριών τους είχαν αναγκαστεί να υποταχθούν *τύποις* στον τοπικό ρωμαιοκαθολικό επίσκοπο. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο συντάκτης του *Χρονικού του Μορέως* παραδίδει την πληροφορία ότι οι επικεφαλής του πριγκιπάτου είχαν συμφωνήσει ότι δε θα πιάσουν τους υπηκόους τους να προσχωρήσουν στο

²⁹⁴ N. A. Bees, “Unedierte Schriftsucke aus der Kanzlei des Johhanes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aitolien)” *BNJ* 21 (1971 - 1976), 93³⁸, 94⁴⁴. Για τη χρονολόγηση της επιστολής αυτής, βλ. Ελένη Βέη - Σερφελή, “Προσθήκαι και Παρατηρήσεις”, *BNJ* 21 (1971 - 1976), 193, ενώ για τον τοπογραφικό προσδιορισμό της συγκεκριμένης μονής, βλ. Β. Κατσαρός, “Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά Ελλάδα (12^{ος} - 13^{ος} αιώνας) : Πηγές και Δεδομένα”, *Βυζαντινά* 13 : 2 (1985), 1507 - 1508.

²⁹⁵ Στην πραγματικότητα, βέβαια, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί κατά πόσο οι ορθόδοξοι ιερείς είχαν υπαχθεί σε ρωμαιοκαθολικό ιεράρχη και τι συνεπαγόταν αυτό. Για τον προβληματισμό αυτό, βλ. Πιέβα, *Frankish Morea*, 217.

²⁹⁶ Kordoses, *Southern Greece*, 66 κ.ε.

²⁹⁷ Hussey, *Church*, 196 · Πιέβα, *Frankish Morea*, 216 – 217.

²⁹⁸ Πιέβα, *Frankish Morea*, 216 · Kordoses, *Southern Greece*, 78 -82 · Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 358.

ρωμαιοκαθολικό δόγμα, παρ' όλο που μεμονωμένα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας φαίνεται ότι προσχώρησαν σε αυτό, στην προσπάθειά τους να προσεγγίσουν τους νέους κυριάρχους της περιοχής τους και να διατηρήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία ή για να εξασφαλίσουν την εύνοιά τους.²⁹⁹ Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκαλύπτουν ότι συνέβη κάτι τέτοιο στην κοιλάδα του Ευρώτα, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλειστεί και ειδικά, όταν είναι γνωστό ότι ορισμένα προβεβλημένα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας είχαν συνεργαστεί με τους νέους κυριάρχους, όπως η οικογένεια των Δαιμονογιάννηδων.³⁰⁰ Πάντως, ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι ο συγχρωτισμός των ορθόδοξων κατοίκων με τους ρωμαιοκαθολικούς κληρικούς και μοναχούς, αρκετοί από τους οποίους είχαν επιχειρήσει να αναπτύξουν προσηλυτιστικές δράσεις, είχε κλονίσει το ορθόδοξο φρόνημα αρκετών κατοίκων της κοιλάδας του Ευρώτα και της χερσονήσου του Μαλέα, ούτως ώστε οι βυζαντινές αρχές, όταν ανέκτησαν τις περιοχές αυτές, να αναγκαστούν να διακοσμήσουν ορθόδοξους ναούς με εικονογραφικά θέματα, που αποσαφήνιζαν τις επίσημες δογματικές θέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας.³⁰¹

Σε κάθε περίπτωση, η εκκλησιαστική κατάσταση και ο θρησκευτικός βίος της νότιας Πελοποννήσου άρχισε να μεταβάλλεται μετά τη μάχη της Πελαγονίας (1259), κατά τη διάρκεια της οποίας ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Β΄ Βιλεαρδουίνος (1246 - 1278) ηττήθηκε κατά κράτος και αιχμαλωτίστηκε από τον στρατό του αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259 - 1282). Ο πρίγκιπας, για να ελευθερωθεί, αναγκάστηκε να παραχωρήσει, μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις τριών περίπου χρόνων, ορισμένα κάστρα της Πελοποννήσου στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο, ο οποίος, εν τω μεταξύ, είχε ανακτήσει την Κωνσταντινούπολη (1261). Οι σύγχρονες πηγές παραδίδουν αντικρουόμενες πληροφορίες σχετικά με τα κάστρα, που ο πρίγκιπας αναγκάστηκε να παραχωρήσει στον αυτοκράτορα, με συνέπεια να μην είναι γνωστό αν παραδόθηκαν τρία ή πέντε κάστρα στην Πελοπόννησο καθώς και αν μαζί με αυτά παραχωρήθηκε και η γύρω περιοχή. Πιθανότατα, ο πρίγκιπας παραχώρησε τα κάστρα της Μονεμβασίας, της

²⁹⁹ Για την τακτική αυτή, βλ. Kordoses, *Southern Greece*, 65.

³⁰⁰ Για τις σχέσεις των Δαιμονογιάννηδων με τους Φράγκους ενδεικτική είναι η μαρτυρία μίας επιστολής του αρχιεπισκόπου Αχριδών Δημητρίου Χωματιανού, Magdalino, *A Neglected Authority*, 316 – 323. Για τα τοπογραφικά και προσωπογραφικά προβλήματα αυτής της επιστολής, βλ. Κορδώσης, *Κατάκτηση*, 129 – 132.

³⁰¹ Χ. Κωνσταντινίδη, “Το δογματικό υπόβαθρο στην αγίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός – ο μελισμός – ο επώνυμος άγιος”, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. 20 (1998-1999), 165-176 · Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, 87-88 · Αναγνωστάκης, *Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 170 σημ. 6 · Σ. Καλοπίση - Βέρτη, “Επιπτώσεις της Δ΄ Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα”, στο : *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της. Διεθνές Συνέδριο (Ακαδημία Αθηνών, 9-12 Μαΐου 2004)*, Αθήνα 2007 69, 79.

Μεγάλης Μαΐνης και του Μυστρά καθώς και την ευρύτερη περιοχή γύρω από τα δύο πρώτα κάστρα, ενώ φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ διεκδίκησε και τα κάστρα της Κορίνθου και του Ναυπλίου, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι δύο λακωνικές χερσόνησοι του Μαλέα και του Ταινάρου μαζί με την ευρύτερη περιοχή των βορειοδυτικών κλιτύων του Ταυγέτου πέρασαν υπό τον έλεγχο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου. Αντιθέτως, η πολιτεία της Λακεδαιμονίας δεν παραχωρήθηκε στον αυτοκράτορα, μολονότι ο πρίγκιπας παρουσιάζεται από όλες τις διαθέσιμες πηγές να παραχωρεί στον αυτοκράτορα και το μικρό φρούριο του Μυστρά, που είχε οικοδομηθεί σε ένα φύσει οχυρό λόφο, σε απόσταση ελάχιστων χιλιομέτρων βορειοδυτικά από αυτή. Κατά πάσα πιθανότητα, η ίδια παρατήρηση ισχύει και στην περίπτωση των βορειοανατολικών κλιτύων του Ταυγέτου, όπου πιστεύεται ότι κατοικούσαν σλαβικές φυλές, που δεν θα αργήσουν να επαναστατήσουν και να αποτινάξουν τη φραγκική κυριαρχία. Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, γίνεται φανερό ότι ένα μεγάλο τμήμα της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου ανακτάται από τους Βυζαντινούς κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1262.

Η εκχώρηση των περιοχών αυτών της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου στους Βυζαντινούς συνεπαγόταν μεταβολές και στον θρησκευτικό βίο του γεωγραφικού αυτού χώρου. Η σταδιακή αποδυνάμωση της φραγκικής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή της Λακεδαιμονίας σηματοδότησε και το τέλος της τοπικής ρωμαιοκαθολικής επισκοπής, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η Αγία Έδρα συνέχισε να εκλέγει και να χειροτονεί αρχιερείς για την επισκοπική αυτή έδρα καθ' όλη τη διάρκεια της τρίτης εικοσιπενταετίας του 13^{ου} αιώνα, δηλαδή για όσο καιρό οι φραγκικές αρχές προσπαθούν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στον γεωγραφικό αυτό χώρο ή να τον ανακτήσουν από τους Βυζαντινούς.³⁰² Δυστυχώς, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν καθιστά γνωστό αν οι αρχιερείς αυτοί εγκαταστάθηκαν στην έδρα τους και αν επιχείρησαν να ενισχύσουν το ρωμαιοκαθολικό ποίμνιο, όπως για παράδειγμα είναι γνωστό ότι έκανε ο επίσκοπος Foulques κατά τη διάρκεια του έτους 1267. Πάντως, τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία καθιστούν φανερό ότι οι επίσκοποι αυτοί

---

³⁰² G. Fedalto, *Hierarchia Latina*, 136 · Stiernon, *Lacédemone*, 1189. Ας σημειωθεί ότι ο τελευταίος ιεράρχης, που είναι γνωστό ότι εκλέχθηκε και χειροτονήθηκε για την ρωμαιοκαθολική επισκοπή Λακεδαιμονίας, ήταν ο επίσκοπος Νικόλαος, που ο πάπας Ονώριος Δ΄ μετέθεσε στην ρωμαιοκαθολική επισκοπή Ωλένης στα τέλη Σεπτεμβρίου 1285 και όχι ο μετέπειτα μετατεθείς στην επισκοπή Κορώνης επίσκοπος Haymon, όπως ισχυρίζονται παλαιότεροι ερευνητές (J. – A. C. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée : Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843, 432 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 21).

δραστηριοποιούνταν σε κάποια από τις πόλεις του πριγκιπάτου και σπανιότερα της ιταλικής χερσονήσου για ένα χρονικό διάστημα, προτού κατορθώσουν να μετατεθούν, πολλές φορές και με τη σύμφωνη γνώμη της τοπικής κοινότητας, από την επισκοπή Λακεδαιμονίας στην εκκλησιαστική έδρα της περιοχής στην οποία είχαν εγκατασταθεί.³⁰³ Έτσι, στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, η Αγία Έδρα αποφάσισε να αποδίδει τον τίτλο του επισκόπου Λακεδαιμονίας μόνο σε τιτουλάριους ιεράρχες, με πρώτο κάποιον Ιωάννη από το τάγμα των Φραγκισκανών, που εκλέχθηκε βοηθός επίσκοπος της ρωμαιοκαθολικής αρχιεπισκοπής Strasbourg, Bâle και Constance κατά τη διάρκεια του 1299.³⁰⁴

Από την άλλη πλευρά, οι βυζαντινές αρχές φρόντισαν να ανασυστήσουν τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές στις περιοχές της Πελοποννήσου που πλέον ήλεγχαν. Η εκκλησιαστική αυτή πολιτική βασίστηκε στη βαθιά επίγνωση της σημασίας της Εκκλησίας, που δεν περιοριζόταν απλώς στην κάλυψη πνευματικών και κοινωνικών αναγκών, αλλά αποτελούσε και ένα πολιτιστικό παράγοντα ικανό να αντικαταστήσει το φυλετικό αίσθημα των λαών εκείνης της περιόδου. Ωστόσο, οι αυτοκρατορικές αρχές δεν περιορίστηκαν σε μία τυπική αναβίωση των εκκλησιαστικών δομών των εκχωρηθέντων περιοχών, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί κατά την προφραγκική περίοδο, αλλά αντιθέτως προχώρησαν στην άμεση αναδιοργάνωσή τους, με βάση τις νέες ιστορικές συνθήκες. Στο πλαίσιο αυτό, οι αυτοκρατορικές αρχές αποφάσισαν, μεταξύ άλλων, να ανασυστήσουν την προφραγκική μητροπολιτική έδρα της Λακεδαιμονίας και να μεταφέρουν την έδρα της στο μικρό οχυρό του Μυστρά, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη σημερινή πόλη της Σπάρτης.

Η επιλογή των αυτοκρατορικών και πατριαρχικών αρχών να μεταφέρουν την έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στο μικρό οχυρό του Μυστρά δεν φαίνεται να υπαγορευόταν απλά από το γεγονός ότι το μικρό αυτό οχυρό αποτελούσε τον μοναδικό βυζαντινό θύλακα στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Ευρώτα, στην οποία συνέχιζαν να κυριαρχούν οι Φράγκοι. Αντιθέτως, φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου σχεδίου της αυτοκρατορικής κυβέρνησης για την ενδυνάμωση της βυζαντινής κυριαρχίας στον γεωγραφικό αυτό χώρο, παρ' όλο που αυτή είχε υπό τον έλεγχό τους μόνο το οχυρό και το λόφο του Μυστρά στη συγκεκριμένη περιοχή. Στο πλαίσιο αυτό, οι βυζαντινές αρχές μεθόδευσαν την μετεγκατάσταση του ορθόδοξου πληθυσμού της

³⁰³ G. Fedalto, *Hierarchia Latina*, 136 · Stiernon, Lacédemone, 1189.

³⁰⁴ Για έναν πρόχειρο κατάλογο των τιτουλαρίων επισκόπων Λακεδαιμονίας της Ρωμαιοκαθολικής Έδρας από το 1299 μέχρι και το 1967, βλ. Stiernon, Lacédemone, 1189 - 1190, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

φραγκοκρατούμενης Λακεδαιμονίας στον πλησιόχωρο λόφο του Μυστρά, όπου άρχισε να οικοδομείται μία μικρή καστροπολιτεία.³⁰⁵ Αναμφίβολα, η παρουσία ενός ορθόδοξου αρχιερέα στο κάστρο του Μυστρά συνέβαλε στην εντατικοποίηση του εποίκισμού της νέας πόλης, αφού με τον τρόπο αυτό ικανοποιούταν, μεταξύ άλλων, και το αίτημα των κατοίκων της φραγκοκρατούμενης Λακεδαιμονίας για ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης λατρείας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το κάστρο του Μυστρά αναδεικνύεται σε έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και των υπηρεσιών της από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1260 μέχρι και τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1820, οπότε η έδρα της μητρόπολης θα μεταφερθεί προσωρινά στον ομώνυμο νεώτερο οικισμό εκτός των τειχών της καστροπολιτείας και λίγα χρόνια αργότερα, το 1837, στη νεόκτιστη πόλη της Σπάρτης.

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκαλύπτουν αρκετές λεπτομέρειες για την ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, παρ' όλο που έχουν εντοπιστεί περισσότερα στοιχεία σε σχέση με τη μέση βυζαντινή περίοδο. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονται από ένα σύντομο χρονικό, γραμμένο κατά πάσα πιθανότητα από κάποιο κληρικό της μητρόπολης Λακεδαιμονίας λίγο πριν από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, που συνάπτεται στο κείμενο του *Χρονικού της Μονεμβασίας* σε ορισμένους από τους κώδικες του προαναφερθέντος τεκμηρίου, έτσι ώστε να αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το δεύτερο τμήμα του *Χρονικού* αυτού.³⁰⁶ Τα στοιχεία του τεκμηρίου αυτού σε συνδυασμό με τα δεδομένα συνοδικών και πατριαρχικών εγγράφων, επιγραφικών τεκμηρίων καθώς και αρχαιολογικών ερευνών συμβάλλουν στην μελέτη της λειτουργίας της εξεταζόμενης μητρόπολης καθώς και στην αποσαφήνιση διαφόρων πτυχών της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη περίοδο από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1260 μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1340. Με βάση τα στοιχεία αυτά, έχει διαπιστωθεί ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας πέρασε ορισμένα διαστήματα μακροχρόνιας χηρείας καθώς και ότι ορισμένοι από τους αρχιερείς της την ποίμαιναν με την ιδιότητα του προέδρου, καθώς είχαν εκλεγεί και χειροτονηθεί για κάποια άλλη εκκλησιαστική έδρα.³⁰⁷ Επίσης, έχει αποκαλυφθεί ότι αρκετοί από τους αρχιερείς της περιόδου αυτής χρειάστηκε να ασχοληθούν αρκετές φορές με την περιφρούρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της έδρας τους επί της επισκοπής

³⁰⁵ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 22 · Σίνος, *Ιστορία*, 12 · Μαρίνου, *Συγκρότηση*, 55.

³⁰⁶ Για το τεκμήριο αυτό, βλ. Βασιλικοπούλου, *Χρονικόν*, 428, 429.

³⁰⁷ Για τα ζητήματα αυτά, βλ. ενδεικτικά Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες · Preiser – Kapeller, Episkopat*, 221 – 223.

Αμυκλών και να αντιμετωπίσουν όσους αποπειράθηκαν να καταπατήσουν περιουσιακά της στοιχεία, εκμεταλλευόμενοι τα κατά καιρούς προβλήματα δυσλειτουργίας της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας.³⁰⁸ Ακόμα, έχουν εντοπιστεί και ορισμένες έμμεσες και αποσπασματικές πληροφορίες για τον απόηχο των μεγάλων εκκλησιαστικών ερίδων στην περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης μητρόπολης καθώς και για τη στάση που κράτησαν ορισμένοι από τους ιεράρχες της απέναντι σε αυτές (σχίσμα των Αρσενιατών, ενωτικές αποφάσεις της Συνόδου της Λυών).³⁰⁹ Τέλος, τα διαθέσιμα στοιχεία επιβεβαιώνουν αλλά και συμπληρώνουν τις πληροφορίες του *Συνοδικού* του κώδικα MS Holkham gr. 6, στο οποίο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, παρατίθενται ονόματα αρχιερέων της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα.³¹⁰

Αντίθετα, οι πληροφορίες που έχουν εντοπιστεί για την εξεταζόμενη μητρόπολη κατά την περίοδο λίγο πριν από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα μέχρι και τα τέλη του δευτέρου τριμήνου του 1460, οπότε η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης τίθεται υπό οθωμανική κυριαρχία, είναι αισθητά λιγότερες. Η πλειονότητα των πληροφοριών αυτών αντλούνται κυρίως από ευάριθμα συνοδικά έγγραφα στα οποία μνημονεύεται, όχι πάντα επώνυμα, η συμμετοχή αρχιερέων της μητρόπολης στις εργασίες της πατριαρχικής συνόδου.³¹¹ Οι πληροφορίες αυτές συμβάλλουν αποφασιστικά στην ανασύνθεση του επισκοπικού της καταλόγου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, κάτι που είναι αρκετά σημαντικό, δεδομένου ότι οι αναφορές του *Συνοδικού* του κώδικα MS Holkham gr. 6 δεν υπερβαίνουν τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα.³¹² Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί και μεμονωμένα αρχειακά, επιγραφικά, επιστολικά και ιστοριογραφικά τεκμήρια με περιορισμένες και αποσπασματικές πληροφορίες για τον επισκοπικό κατάλογο της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας,³¹³ την στελέχωση των διοικητικών της υπηρεσιών,³¹⁴ αλλά και για τις προσπάθειες επέκτασης των διοικητικών ορίων της

³⁰⁸ Για τα ζητήματα αυτά, βλ. το τμήμα της παρούσας εργασίας που είναι αφιερωμένο στην κτηματική περιουσία της μητρόπολης.

³⁰⁹ Αναγνωστάκης, *Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 163, 167 – 168.

³¹⁰ Για τα δεδομένα του συγκεκριμένου τεκμηρίου για την ύστερη βυζαντινή περίοδο, παρά τις διαφοροποιήσεις, βλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 – 242 · Laurent, *La liste épiscopale*, 223 -225. Για την συμπλήρωση και τη διόρθωση των πληροφοριών του τεκμηρίου αυτού από άλλα τεκμήρια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 151 – 152 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 32 – 33, όπου παρουσιάζονται διορθώσεις των πρώτων δεκαετιών μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή της ΝΑ Πελοποννήσου.

³¹¹ Σχετικά, βλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394 κ.ε. · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 222 – 223.

³¹² Jenkins – Mango, *Synodicon*, 242 · Laurent, *La liste épiscopale*, 225.

³¹³ Σχετικά, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 222 – 223.

³¹⁴ Σχετικά, βλ. το αντίστοιχο υποκεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

μητρόπολης εις βάρος όμορων μητροπόλεων³¹⁵ καθώς και για τις επιπτώσεις των αποφάσεων της ενωτικής συνόδου Φερράρας – Φλωρεντίας (1438-1439) στην περιοχή δικαιοδοσίας της.³¹⁶ Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι πληροφορίες αυτές είναι μεμονωμένες και αποσπασματικές, με συνέπεια να μην καθίσταται δυνατή η συστηματική μελέτη και αξιοποίησή τους στο πλαίσιο μίας ευρύτερης μελέτης για την ιστορία της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας. Παρ' όλα αυτά, οι πληροφορίες αυτές φωτίζουν, έστω και σε μικρό βαθμό, συγκεκριμένες πτυχές της ιστορίας της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας και για αυτόν τον λόγο έχουν αξιοποιηθεί με κριτική διάθεση σε διάφορα τμήματα της παρούσας εργασίας.

Η κριτική επεξεργασία των διαθέσιμων πληροφοριών αποκαλύπτει, μεταξύ άλλων, και ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τις σχέσεις της εξεταζόμενης μητρόπολης με ορισμένες άλλες εκκλησιαστικές έδρες της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα, έχουν επισημανθεί λεπτομέρειες για την σχέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με τις εκκλησιαστικές έδρες των Παλαιών Πατρών, της Χριστιανουπόλεως και της Μονεμβασίας. Οι σχέσεις των εκκλησιαστικών αυτών εδρών με τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας παρουσιάζονται τεταμένες για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, εξαιτίας διεκδικήσεων επισκοπικών εδρών και μεθοριακών οικισμών αλλά και συγκρούσεων για το προβάδισμα στα εκκλησιαστικά της χερσονήσου. Στο πλαίσιο αυτό, έχουν εντοπιστεί αρκετές πληροφορίες για τη σύγκρουση των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας και Παλαιών Πατρών αναφορικά με το καθεστώς εκκλησιαστικής υπαγωγής της επισκοπής Αμυκλών³¹⁷ καθώς και μία φευγαλέα μαρτυρία για τη διαμάχη των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας και Χριστιανουπόλεως για την επικυριαρχία της επισκοπής Βελιγόστιδος³¹⁸. Ωστόσο, η πλειονότητα των διαθέσιμων στοιχείων αναφέρονται στην αντιπαλότητα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με αυτή της Μονεμβασίας, μία αντιπαλότητα που με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο εμφανίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

---

³¹⁵ Σχετικά, βλ. το αντίστοιχο υποκεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

³¹⁶ Το συγκεκριμένο ζήτημα δεν έχει απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα, αν και ορισμένοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει αποσπασματικές παρατηρήσεις για την επίδραση της διαμάχης των ενωτικών και των ανθενωτικών καθώς και των αποφάσεων της συνόδου στην λειτουργία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 286 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 42 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 223) και γενικότερα στον θρησκευτικό βίο της περιοχής δικαιοδοσίας της (Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 45 – 49, 71 – 82).

³¹⁷ Για το ζήτημα αυτό, βλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 283 · Βασιλικοπούλου, Το κάστρο του Νίκλη, 502 – 503 · Kislinger, Αμύκλιον, 78 κ.ε. · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 61 – 63 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220, 223.

³¹⁸ Λάμπρος, Αναφοράι, 298⁵ · Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγόστιδος, 222 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 26 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 283 – 284 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 224.

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη των σχέσεων των δύο τελευταίων μητροπόλεων δεν υπαγορεύεται τόσο από το γεγονός ότι οι δύο αυτές μητροπόλεις συνόρευαν, όσο από το ότι ανάμεσα στις έδρες των δύο αυτών μητροπόλεων είχαν αναπτυχθεί ανταγωνιστικές τάσεις ήδη από την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως ήδη έχει επισημανθεί.³¹⁹ Συγκεκριμένα, η Μονεμβασία είχε επιχειρήσει να αυτοπροσδιοριστεί ως συνέχεια της παλαιοχριστιανικής Λακεδαιμονίας τόσο σε επίπεδο καταγωγής, όσο και σε εκκλησιαστικό επίπεδο ήδη από την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η προσπάθεια αυτή αποτέλεσε την βάση της αντιπαλότητας των δύο πόλεων, μίας αντιπαλότητας της οποίας τα διάφορα στάδια δεν είναι πάντοτε εύκολο να ανιχνευθούν, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Αναμφίβολα, όμως, η αναβάθμιση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού (1082/83) αποτέλεσε έναν σταθμό στη διαμάχη αυτή και χάρη στην εξέλιξη αυτή η Λακεδαιμονία παρουσιάζεται να υπερισχύει της Μονεμβασίας. Ωστόσο, η επιτυχία αυτή είναι πρόσκαιρη, αφού η Μονεμβασία θα αναβαθμιστεί σε μητρόπολη κατά τη διάρκεια της πρώτης εικοσιπενταετίας του 13^{ου} αιώνα και θα καθιερωθεί ως η πλέον σημαίνουσα και πλούσια ναυτική βάση της Ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου.³²⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η καστροπολιτεία της Μονεμβασίας γίνεται αποδέκτης εξαιρετων προνομίων ως πόλη και ως μητρόπολη από την κεντρική αυτοκρατορική κυβέρνηση.³²¹ Μεταξύ άλλων, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος φροντίζει να εκχωρήσει στην τοπική εκκλησιαστική έδρα μία σειρά ιδιαίτερος τιμητικών προνομίων, χάρη στα οποία η μητρόπολη Μονεμβασίας προσεγγίζει την τάξη ενός μικρού πατριαρχείου.³²² Με άλλα λόγια, η εκκλησιαστική έδρα της Μονεμβασίας προσλαμβάνει εξουσίες και απολαμβάνει τιμητικά προνόμια που οι παλαιότερες μητροπολιτικές έδρες της πελοποννησιακής χερσονήσου ούτε καν μπορούσαν να διανοηθούν.

³¹⁹ Για την αντιπαλότητα των δύο αυτών πόλεων κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, βλ. Αναγνωστάκης, Μονεμβασία – Λακεδαίμων.

³²⁰ Για τον χρόνο και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η επισκοπή Μονεμβασίας αναβαθμίστηκε σε μητροπολιτική έδρα, βλ. σημ. 253.

³²¹ Για την εκχώρηση διαφόρων προνομίων στην πόλη και την μητρόπολη Μονεμβασίας, βλ. P. Schreiner, “Παρατηρήσεις δια τα προνόμια της Μονεμβασίας”, στο: *Πρακτικά Β΄ ΔΣΠΣ*, τ. Α΄, 160 – 166 · Καλλιγά, Μονεμβασία, 140 κ.ε., 287 κ.ε · Καλλιγά, *Πόλις – Κράτος*, 76 κ.ε.

³²² Για τα προνόμια αυτά και τη σημασία τους, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 287 κ.ε. · Καλλιγά, *Πόλις – Κράτος*, 76 κ.ε. Ας σημειωθεί ότι η εκχώρηση των προνομίων αυτών δεν αποκλείεται να συνδέεται, μεταξύ άλλων, και με την στάση των μητροπολιτών Μονεμβασίας απέναντι στις εκκλησιαστικές έριδες της δεύτερης πενηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα (Αναγνωστάκης, *Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 167 σημ. 55).

Από την άλλη πλευρά, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας παρουσιάζεται στα διαθέσιμα τεκμήρια να προσλαμβάνει τιμές και προνόμια σε πολύ μικρότερο βαθμό σε σχέση με την εκκλησιαστική έδρα της Μονεμβασίας, παρ' όλο που είναι κατά πολύ παλαιότερη μητροπολιτική έδρα και ποιμαίνει την έδρα του διοικητή των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου και αργότερα του Δεσποτάτου.³²³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η παλαιά αντιπαλότητα των δύο πόλεων αναζωπυρώνεται ή για την ακρίβεια μετεξελιίσσεται σε αντιπαλότητα των εκκλησιαστικών εδρών των δύο αυτών οικισμών ή των διαδόχων τους κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.³²⁴ Αναμφίβολα, η παρουσία δυναμικών ιεραρχών στον θρόνο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας υποδαυλίζει την αντιπαλότητα των δύο μητροπόλεων, που περνάει διάφορες φάσεις και εκδηλώνεται με διάφορες αφορμές. Οι πρώτες εκφάνσεις της αντιπαλότητας αυτής εμφανίζονται κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών του 13^{ου} αιώνα, όταν οι επικεφαλής των δύο μητροπόλεων βρίσκονται σε συνεχή σύγκρουση, καθώς διεκδικούν την εκκλησιαστική υπαγωγή των ανακτώμενων από τους Φράγκους περιοχών της κεντρικής Πελοποννήσου.³²⁵ Αργότερα, ορισμένοι ιεράρχες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας αμφισβητούν τα διοικητικά όρια μεταξύ των δύο μητροπόλεων στην περιοχή του Ταυγέτου, με συνέπεια οι αυτοκρατορικές αρχές να φροντίζουν να περιγράψουν με περισσότερες λεπτομέρειες τα όρια της μητρόπολης Μονεμβασίας στην περιοχή αυτή σε όσα χρυσόβουλλα παρατίθενται τα όρια της περιοχής δικαιοδοσίας της μητροπολιτικής αυτής έδρας.³²⁶ Τέλος, η αντιπαλότητα αυτή φαίνεται να ερμηνεύει ικανοποιητικά και τις συνεχείς και απροκάλυπτες παρεμβάσεις ενός ανώνυμου μητροπολίτη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα, πιθανότατα του Νείλου ή του Ματθαίου, στα εσωτερικά της μητρόπολης Μονεμβασίας καθώς και την επίμονη προσπάθειά του, ώστε η επισκοπή Μαΐνης να αποσπαστεί από την μητρόπολη Μονεμβασίας και να μεταφερθεί στη δικαιοδοσία της

³²³ Runciman. *Μυστράς*, 44 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 21 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 30 – 31.

³²⁴ Η μελέτη των διάφορων σταδίων της αντιπαλότητας αυτής απαιτεί την εκπόνηση μίας ξεχωριστής διατριβής και για αυτό τον λόγο δεν εξετάζεται αναλυτικά στην παρούσα εργασία. Εξάλλου, το θέμα αυτό απασχολεί εδώ και αρκετά χρόνια τον Ηλία Αναγνωστάκη, ο οποίος εξετάζει τις απαρχές της αντιπαλότητας αυτής σε μία πρόσφατα εκδοθείσα εργασία (Αναγνωστάκης, Μονεμβασία και Λακεδαίμων), ενώ είχε επιχειρήσει να παρακολουθήσει την εξέλιξη της αντιπαλότητας αυτής κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου σε μία δημοσίευτη προς το παρόν ανακοίνωσή του στο συνέδριο με τίτλο «Μυστράς : Ταυτότητες και προσανατολισμοί» (Cotsen Hall, 20 Μαΐου 2010). Για την ανακοίνωση αυτή, βλ. http://kalamata.uop.gr/~inevyp/conferences/program_ine2.pdf (ημερομηνία προσπέλασης : 12 Μαΐου 2013).

³²⁵ Για τις πρώτες εκφάνσεις της αντιπαλότητας αυτής κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών του 13^{ου} αιώνα, βλ. Βέης, Μονεμβασίας, 70 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204. Επίσης, πρβλ. Αναγνωστάκης, *Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 167.

³²⁶ Σχετικά, βλ. το υποκεφάλαιο σχετικά με την εξέλιξη της περιοχής δικαιοδοσίας της παρούσας εργασίας.

μητρόπολης Κορίνθου.³²⁷ Οι συγκεκριμένες ενέργειες είναι γνωστό ότι προκάλεσαν την οργισμένη αντίδραση του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1411/12 - 1429), που διαμαρτυρήθηκε με δύο επιστολές του προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416-1439) κατά τη διάρκεια της τρίτης δεκαετίας του 15^{ου} αιώνα.³²⁸ Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο μητροπόλεις ήταν τεταμένες αρκετά συχνά κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, επειδή η μητρόπολη Λακεδαιμονίας αμφισβητούσε με διάφορες αφορμές τα όρια και το κύρος της μητρόπολης Μονεμβασίας.

Οι ανταγωνιστικές τάσεις των δύο αυτών μητροπόλεων πιστεύεται ότι καθόρισαν αποφασιστικά τις επιλογές και τις συστρατεύσεις των ιεραρχών τους στις διαμορφούμενες παρατάξεις των διαφόρων εκκλησιαστικών ερίδων, οι οποίες διασάλευν την λειτουργία των εκκλησιαστικών θεσμών και δυναμίτιζαν την εσωτερική ζωή της αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου.³²⁹ Άλλωστε, κάθε άλλο παρά τυχαίο μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι τα διαθέσιμα στοιχεία παρουσιάζουν τους αρχιερείς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας να εφαρμόζουν σταθερά και πιστά την επίσημη εκκλησιαστική πολιτική της αυτοκρατορικής κυβέρνησης με τις όποιες μεταβολές της, σε αντίθεση με τους αρχιερείς της μητρόπολης Μονεμβασίας που δεν διστάζουν να αντιταχθούν στην επίσημη εκκλησιαστική πολιτική της παλαιολόγιας δυναστείας.³³⁰ Η παρατήρηση αυτή ισχύει τόσο για τις εκκλησιαστικές έριδες και διαμάχες της περιόδου της βασιλείας του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και των απόηχών τους κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (Αρσενιατικό Σχίσμα, Σύνοδος της Λυών),³³¹ όσο και για την ησυχαστική διαμάχη που αναστάτωσε τον θρησκευτικό βίο και τη δημόσια ζωή της αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια των μέσων δεκαετιών του 14^{ου} αιώνα³³². Αντίθετα, η παρατήρηση αυτή

³²⁷ Για την παρεμβατικότητα του συγκεκριμένου μητροπολίτη στα εσωτερικά της μητρόπολης Μονεμβασίας κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα, βλ. Λάμπρος, Αναφοραί. Επίσης, πρβλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 238 – 239, όπου επιχειρείται το ζήτημα αυτό να συνδεθεί με τις πιθανολογούμενες διαφορετικές στάσεις των ιεραρχών των δύο μητροπόλεων έναντι του ζητήματος της Ένωσης των δύο Εκκλησιών.

³²⁸ Λάμπρος, Αναφοραί. Επίσης, πρβλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 238 – 239. 330 – 331.

³²⁹ Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει ελάχιστα την επιστημονική κοινότητα, αν και υπάρχουν αρκετά διαθέσιμα στοιχεία για την μελέτη του, ώστε να απαιτείται μία ξεχωριστή μελέτη. Ωστόσο, για ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις για το θέμα αυτό, τουλάχιστον όσο αφορά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, βλ. Αναγνωστάκης, Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 167 – 168.

³³⁰ Αναγνωστάκης, Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 163, 167 – 168.

³³¹ Αναγνωστάκης, Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 163, 167 – 168.

³³² Για τη στάση των μητροπολιτών Μονεμβασίας απέναντι στην ησυχαστική έριδα, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 317 κ.ε. Αντίθετα, η στάση των μητροπολιτών Λακεδαιμονίας έναντι του ησυχασμού δεν έχει απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα. Παρ' όλα αυτά, ορισμένες αποσπασματικές πληροφορίες για την στάση μεμονωμένων ιεραρχών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας απέναντι στο ζήτημα αυτό έχουν εντοπιστεί από τον Ιωάν. Λεοντιάδη (Λεοντιάδης, Μητροπολίτες,

δεν φαίνεται να ισχύει όσο αφορά την ενωτική πολιτική των τελευταίων αυτοκρατόρων της παλαιολόγειας δυναστείας, οπότε οι ιεράρχες και των δύο μητροπόλεων εμφανίζονται να στηρίζουν ανοικτά τις αποφάσεις της ενωτικής συνόδου της Φερράρας – Φλωρεντίας (1438 -1439), αν και φαίνεται πιθανότερο ότι αυτό οφείλεται σε προσωπική επιλογή των ιεραρχών ή σε υποχωρητικότητα τους έναντι των αυτοκρατορικών πιέσεων, παρά στο γεγονός ότι η αντιπαλότητα των δύο αυτών εκκλησιαστικών εδρών είχε αρχίσει να φθίνει.³³³

Τέλος, η αντιπαλότητα των δύο αυτών εδρών πιστεύεται ότι ερμηνεύει ως ένα βαθμό και την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την λατρεία διαφόρων τοπικών αγίων, κυρίως επισκόπων και σπανιότερα μοναχών, στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Πελοποννήσου. Αναλυτικά, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι η λατρεία ορισμένων τοπικών αγίων της νότιας Πελοποννήσου που είχαν μικρό βαθμό προβολής και αποδοχής από την τοπική κοινωνία κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο αναζωπυρώνεται κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου.³³⁴ Η αναζωπύρωση αυτή έχει συνδεθεί με το γενικότερο πλαίσιο των ιστορικών συνθηκών που επικρατούσαν στο γεωγραφικό αυτό χώρο κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Συγκεκριμένα, η κατάσταση αυτή φαίνεται ότι λειτούργησε ως ένα μέσο αντίστασης και εθνικού αυτοπροσδιορισμού απέναντι στους ετερόδοξους Φράγκους κυριάρχους καθώς και στη δράση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στον γεωγραφικό αυτό χώρο κατά τη διάρκεια της πρώτης πεντηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα.³³⁵ Η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για την λατρεία των τοπικών αγίων παύει να συνδέεται με την ανωτέρω παράμετρο, όταν ο γεωγραφικός αυτός χώρος τίθεται εκ νέου υπό βυζαντινή κυριαρχία, δηλαδή μετά τις αρχές της έβδομης δεκαετίας του 13^{ου} αιώνα. Παρ' όλα αυτά, η τάση αναθέρμανσης του ενδιαφέροντος για την ανάδειξη και την προβολή τοπικών αγίων συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση στον ευρύτερο χώρο της νότιας Πελοποννήσου και κατά τη διάρκεια της δεύτερης πεντηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα καθώς και καθ' όλη τη

---

394), ενώ ο Τ. Παπαμαστοράκης έχει εντοπίσει ορισμένες πληροφορίες σχετικά με την διάδοση του ησυχασμού στην καστροπολιτεία του Μυστρά, με βάση ορισμένα αρχαιολογικά τεκμήρια (Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, 288 - 290).

³³³ Για την στάση των μητροπολιτών Μονεμβασίας έναντι του θέματος αυτού, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 333 – 335. Αντίθετα, η στάση των μητροπολιτών Λακεδαιμονίας έναντι του ίδιου θέματος δεν έχει απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα, με εξαίρεση τις λιγότερες και ως ένα βαθμό συγκεχυμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις επιπτώσεις στη διοίκηση της μητρόπολης από τη συστράτευση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Μεθοδίου με την ενωτική παράταξη (Zakynthinos, *Despotat*, τ. Β', 286 · Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 73 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 42 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 223)

³³⁴ Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και λήθη*, 267.

³³⁵ Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και λήθη*, 292, 282 – 283.

διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Ωστόσο, το αυξημένο ενδιαφέρον για την προβολή και τη διάδοση της λατρείας ενός τοπικού αγίου φαίνεται ότι πλέον εξυπηρετεί διαφορετικές σκοπιμότητες, που οφείλονται στους εκκλησιαστικούς ανταγωνισμούς που διαμορφώνονται στην πελοποννησιακή χερσόνησο εξαιτίας της εμφάνισης νέων δομών εκκλησιαστικής διοίκησης στον γεωγραφικό αυτό χώρο.³³⁶ Εξάλλου, η προβολή και η διάδοση της λατρείας ενός τοπικού αγίου αποτελεί σε σημαντικό βαθμό, μεταξύ άλλων, υπόθεση και της τοπικής εκκλησιαστικής έδρας, ειδικά όταν ο προβαλλόμενος τοπικός άγιος είναι επίσκοπος ή έστω κληρικός, δεδομένου ότι η ανάδειξη ενός τέτοιου αγίου της προσδίδει παλαιότητα και κύρος.³³⁷

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι ιεράρχες και τα στελέχη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δε διστάζουν να αναζωπυρώσουν το ενδιαφέρον για τη μνήμη του οσίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας και του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, ώστε να προβάλλουν, μέσω των δύο αυτών τοπικών αγίων, την αρχαιότητα και το κύρος της εκκλησιαστικής τους έδρας έναντι της κατά πολύ νεώτερης, αλλά περιβεβλημένης με ιδιαίτερα προνόμια, μητρόπολης Μονεμβασίας.³³⁸ Από την άλλη πλευρά, τα στελέχη της μητρόπολης Μονεμβασίας επιχειρούν να ανατρέψουν τις προσπάθειες αυτές των στελεχών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας προβάλλοντας τη μνήμη και τη λατρεία των οσίων Θεοφάνους και Πέτρου, δηλαδή δύο ηγιασμένων επισκόπων της Μονεμβασίας και δυναμικών υπερασπιστών του εικονολατρικού φρονήματος κατά την περίοδο της Εικονομαχίας.³³⁹ Επομένως, η ανάδειξη των συγκεκριμένων ηγιασμένων ιεραρχών αποσκοπούσε στην προβολή του κύρους της εκκλησιαστικής τους έδρας ως θεματοφύλακα του ορθοδόξου δόγματος. Στο πλαίσιο αυτό, η αναζωπύρωση της λατρείας συγκεκριμένων τοπικών ηγιασμένων επισκόπων και μοναχών φαίνεται ότι συνδέεται και μάλιστα αναπόσπαστα με τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις μητροπόλεις Λακεδαιμονίας και Μονεμβασίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Με βάση τα ανωτέρω γίνεται αντιληπτό ότι η ανταγωνιστική στάση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας απέναντι στη μητρόπολη Μονεμβασίας χαρακτηρίζει σχεδόν ολόκληρη

³³⁶ Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και λήθη, 292.

³³⁷ Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και λήθη, 289 – 290.

³³⁸ Για την λατρεία του οσίου Νίκωνος κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και λήθη, 272 · Morris, *The Spread of the Cult of St. Nikon “Metanoείτε”*, 453 κ.ε. Από την άλλη πλευρά, για την λατρεία του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας κατά την ίδια περίοδο, βλ. Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και λήθη, 275 · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 111 κ.ε.

³³⁹ Για τους δύο αυτούς ηγιασμένους επισκόπους της Μονεμβασίας, βλ. Κόντη, *Μαρτυρίες*, 85 – 88, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

την ύστερη βυζαντινή περίοδο και φαίνεται ότι εδράζεται στην παλαιά αντιπαλότητα ανάμεσα στους δύο σημαντικότερους οικισμούς του λακωνικού χώρου, αν και είχε μετεξελιχθεί πλέον σε αντιπαλότητα δύο εκκλησιαστικών εδρών. Αν και οι πρώτες εκφάνσεις της αντιπαλότητας αυτής εντοπίζονται, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, γύρω στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει να εξεταστεί κατά πόσο η αντιπαλότητα αυτή συνέχισε να διαταράσσει τις σχέσεις των δύο μητροπόλεων και κατά την περίοδο μετά την Άλωση. Δεν αποκλείεται η αντιπαλότητα αυτή να είχε αρχίσει να φθίνει κατά τη διάρκεια της δευτέρης πενηκονταετίας του 15^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία για το ζήτημα αυτό κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση. Πάντως, μία από τις τελευταίες εκφάνσεις της αντιπαλότητας αυτής ενδέχεται να αποτελεί το γεγονός ότι ο μητροπολίτης Γεράσιμος, που ποίμαινε την μητρόπολη Λακεδαιμονίας γύρω στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, είχε κατορθώσει να του εκχωρηθεί από την πατριαρχική σύνοδο η ιεραρχική θέση της μητρόπολης Σίδης, δηλαδή η ιεραρχική θέση που κατείχε παραδοσιακά η μητρόπολη Μονεμβασίας καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου.³⁴⁰ Σε κάθε περίπτωση, η τύχη της συγκεκριμένης αντιπαλότητας δεν μπορεί να παρακολουθηθεί κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Είναι αρκετά πιθανό οι νέες ιστορικές συνθήκες σε συνδυασμό με την μεταφορά της έδρας της μητρόπολης Μονεμβασίας στην Καλαμάτα κατά τη διάρκεια της δευτέρης πενηκονταετίας του 17^{ου} αιώνα να εξασθένησαν την αντιπαλότητα αυτή και τελικά να την εξάλειψαν οριστικά.³⁴¹ Όπως και να έχει το ζήτημα, οι διάφορες εκφάνσεις του εκκλησιαστικού αυτού ανταγωνισμού επηρέασαν αποφασιστικά την ιστορία των δύο μητροπόλεων κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, χωρίς να είναι γνωστό κατά πόσο ο ανταγωνισμός αυτός συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση.

Αν και η πληθώρα των διαθέσιμων στοιχείων επιτρέπει την ευχερή εξέταση των ανταγωνιστικών τάσεων των δύο προαναφερθεισών μητροπόλεων, ιδιαίτερα από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα μέχρι και τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, δεν ισχύει το ίδιο με άλλες πτυχές της ιστορίας της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας κατά τη διάρκεια της ύστερης

³⁴⁰ Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483 - 1567)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ : Πηγές 2], Αθήνα 1996, 128 · Μάχη Παΐζη – Αποστολοπούλου & Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Επίσημα κείμενα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τα σωζόμενα από την περίοδο 1454 – 1498*, Αθήνα 2011, 188¹⁰⁷.

³⁴¹ Για την μεταφορά της έδρας της μητρόπολης Μονεμβασίας στην Καλαμάτα κατά τον 17^ο αιώνα, οπότε η μητρόπολη σταδιακά καθιερώνεται να ονομάζεται από μητρόπολη Μονεμβασίας σε μητρόπολη Μονεμβασίας και Καλαμάτας, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 371 – 372.

βυζαντινής περιόδου. Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει να αξιοποιήσουν τα διαθέσιμα στοιχεία, για να αποσαφηνίσουν κάποια ζητήματα της ιστορίας της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας κατά την περίοδο αυτή. Συγκεκριμένα, οι ερευνητές αυτοί έχουν ασχοληθεί κυρίως με θέματα επισκοπικής διαδοχής και προσωπογραφίας και μόνο περιστασιακά με θέματα σχετικά με την διαχείριση της κτηματικής της περιουσίας αλλά και με θέματα που άπτονται των επισκοπικών της εδρών, χωρίς να έχει επιχειρηθεί να εξεταστούν ζητήματα σχετικά με την οργάνωση και την ιεραρχική της θέση, τα προνόμια του μητροπολίτη, την στελέχωση των διοικητικών υπηρεσιών της μητρόπολης καθώς και με μία σειρά διαφόρων άλλων θεμάτων.³⁴² Αυτό οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στην πενιχρότητα και την αποσπασματικότητα των διαθέσιμων στοιχείων, που δεν επέτρεπε την ικανοποιητική εξέταση αρκετών από τα θέματα αυτά. Αναμφίβολα, η αδυναμία των ερευνητών να προσεγγίσουν αρκετές από τις πτυχές της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας φτάνει στο αποκορύφωμά της, όταν το επιστημονικό ενδιαφέρον στρέφεται στη δεύτερη πεντηκονταετία του 15^{ου} αιώνα, οπότε τα διαθέσιμα στοιχεία ουσιαστικά εκμηδενίζονται. Αυτό έχει ως συνέπεια, η ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την περίοδο αυτή να καλύπτεται πραγματικά από ένα πέπλο μυστηρίου.³⁴³ Σταδιακά, ωστόσο, οι διαθέσιμες πληροφορίες για την μητρόπολη Λακεδαιμονίας αυξάνονται, με αποτέλεσμα η μελέτη της ιστορίας της εξεταζόμενης μητρόπολης να καθίσταται δυνατή από τον πρώιμο 16^ο αιώνα και εξής. Για μία ακόμα φορά, όσοι ερευνητές επεχείρησαν να ασχοληθούν με την ιστορία της μητρόπολης κατά την προαναφερθείσα περίοδο επικεντρώθηκαν σχεδόν αποκλειστικά σε θέματα επισκοπικής διαδοχής και προσωπογραφίας, αφήνοντας έτσι περιθώρια σε νεώτερους ερευνητές να ασχοληθούν και με άλλες πτυχές της ιστορίας της κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου.³⁴⁴

Ύστερα από όσα προηγήθηκαν, γίνεται φανερό ότι οι ερευνητές έχουν στη διάθεσή τους περιορισμένα στοιχεία για την ιστορία της επισκοπής και μετέπειτα μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Η πλειονότητα των διαθέσιμων στοιχείων αναφέρεται σε θέματα επισκοπικής διαδοχής και προσωπογραφίας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία και για άλλες πτυχές της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

---

³⁴² Για την εξέταση των θεμάτων αυτών από παλαιότερους ερευνητές, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

³⁴³ Για την ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την δεύτερη πεντηκονταετία του 15^{ου} αιώνα, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 174 – 178.

³⁴⁴ Για την ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τον 16^ο αιώνα και εξής, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 179 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Μάλιστα, τα όποια διαθέσιμα στοιχεία αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, όταν αυτά εξετάζονται σε συνάρτηση με το γενικότερο ιστορικό κλίμα κάθε χρονικής περιόδου. Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία αυτά γίνεται φανερό ότι η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα εκκλησιαστικά αλλά και πολιτικά δρώμενα της νότιας Πελοποννήσου καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ (ΤΕΛΗ 11^{ου} ΑΙ. – ΜΕΣΑ 15^{ου} ΑΙ.)

1. Η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Γεωγραφικός προσδιορισμός και εξέλιξη.

Όσοι ιεροί κανόνες αναφέρονται στην εκλογή και στη χειροτονία ιεραρχών καθιστούν φανερό ότι κάθε ιεράρχης εκλέγεται και χειροτονείται για μία συγκεκριμένη περιοχή δικαιοδοσίας, που διακρίνεται από τις όμορες με σαφώς καθορισμένα γεωγραφικά όρια.³⁴⁵ Τα γεωγραφικά αυτά όρια έχουν καθοριστεί από την υπερκείμενη συνοδική συνέλευση, αν και συχνά η οριοθέτηση μίας εκκλησιαστικής επαρχίας αποτελούσε αιτία προστριβών και συγκρούσεων μεταξύ όμορων εκκλησιαστικών επαρχιών, με συνέπεια η πατριαρχική σύνοδος ή ο αυτοκράτορας να παρεμβαίνει για την αντιμετώπιση τους.³⁴⁶ Παρ' όλα αυτά, η όποια προσπάθεια τοπογραφικής αποτύπωσης των γεωγραφικών ορίων της περιοχής δικαιοδοσίας μίας εκκλησιαστικής έδρας κατά τη βυζαντινή περίοδο συνιστά έργο εξαιρετικής δυσκολίας, καθώς σπάνια διαθέτουμε εκκλησιαστικά διοικητικά έγγραφα ή κατάστιχα με σχετικές πληροφορίες για τη συγκεκριμένη περίοδο.³⁴⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αρκετοί ερευνητές έχουν επιχειρήσει να προσδιορίσουν την περιοχή δικαιοδοσίας των εκκλησιαστικών επαρχιών βασιζόμενοι σε κατά πολύ μεταγενέστερες οριοθετήσεις, παρά το γεγονός ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος αυθαιρέτων εκτιμήσεων και συμπερασμάτων, αφού οι μεταγενέστερες οριοθετήσεις ενδέχεται να διαφοροποιούνται από τις βυζαντινές κάτω από την επίδραση ποικίλων παραγόντων.³⁴⁸

Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ο προσδιορισμός της περιοχής δικαιοδοσίας της δεν έχει απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική

³⁴⁵ Σχετικά με το ζήτημα αυτό, βλ. J. Rinne, "One bishop - one city", *Kanon* 7 (1985), 91 κ.ε.

³⁴⁶ Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 114.

³⁴⁷ Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 114.

³⁴⁸ Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 114.

κοινότητα, καθώς μία τέτοια προσπάθεια προσκρούει στην έλλειψη οποιασδήποτε μορφής υλικού με πληροφορίες κατάλληλες για την αντιμετώπιση του ζητήματος αυτού. Εξάλλου, δεν έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής κάποια καταγραφή των ενοριών ή έστω μία συνοπτική περιγραφή του χώρου δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο, παρά μόνο πληροφορίες για το καθεστώς εκκλησιαστικής υπαγωγής μεμονωμένων οικισμών κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων χρονικών περιόδων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οποιαδήποτε απόπειρα προσδιορισμού των διοικητικών ορίων της εκκλησιαστικής αυτής επαρχίας κινδυνεύει να θεωρηθεί αυθαίρετη, ακόμα και αν ανταποκρίνεται στα συμπεράσματα σχετικά με τα δικαιοδοτικά της όρια κατά την περίοδο μετά την Άλωση.³⁴⁹ Παρ' όλα αυτά, η αξιοποίηση των διαθέσιμων στοιχείων σε συνάρτηση με τα δεδομένα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας της κεντρικής και νότιας Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου και της περιόδου μετά την Άλωση φαίνεται ότι μπορούν να συμβάλουν σε έναν αρκετά ικανοποιητικό, αν και κατά προσέγγιση, προσδιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Η απόφαση των αυτοκρατορικών και εκκλησιαστικών αρχών να ανυψώσουν την επισκοπή Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα (1082/83) δε φαίνεται ότι συνεπαγόταν και επέκταση της περιοχής δικαιοδοσίας της, αφού δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής σχετικές ενδείξεις ή μαρτυρίες. Αντίθετα, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι η μητρόπολη Παλαιών Πατρών αντέδρασε δυναμικά στην ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητρόπολη και επιχείρησε να αναπληρώσει, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, την απώλειά της.³⁵⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών φαίνεται ότι κατόρθωσε να αποσπάσει τις ενορίες των οροπεδίων της Μαντινείας και της Τεγέας, που αργότερα συναποτέλεσαν την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Αμυκλών, από αυτή της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και να τις θέσει υπό την επικυριαρχία του, όπως αποκαλύπτει μία σειρά αρχειακών και λοιπών μαρτυριών.³⁵¹ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η εξέλιξη αυτή είχε ως συνέπεια η μητρόπολη Λακεδαιμονίας να απολέσει ένα αξιόλογο τμήμα της περιοχής δικαιοδοσίας της ήδη από τα πρώτα έτη της λειτουργίας

³⁴⁹ Για την περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την περίοδο μετά την Άλωση, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 172 – 174, 231 και 277 – 279.

³⁵⁰ Dargouzès, *Notitiae*, 124.

³⁵¹ Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 286 · Ορλάνδος, *Τεγέα - Νίκλι*, 133 · Βασιλικοπούλου, *Κάστρο του Νίκλη*, 501 · Kislinger, *Αμύκλειον*, 83 · Πάντου, *Αρκαδία*, 130.

της. Από την άλλη πλευρά, δεν έχουν εντοπιστεί μαρτυρίες για αντίστοιχες αντιδράσεις εκ μέρους της μητρόπολης Κορίνθου, στην οποία υπάγονταν αρκετές από τις όμορες με τη νεοσύστατη μητρόπολη εκκλησιαστικές έδρες, ώστε να μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι επισκοπές της μητρόπολης Κορίνθου υπέστησαν κάποια απώλεια από την ανύψωση της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας.³⁵² Με βάση τα ανωτέρω, λοιπόν, είναι φανερό ότι για τον προσδιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας χρειάζεται να καθοριστεί πρώτα αυτή της ομώνυμης επισκοπής, λαμβανομένου υπ' όψιν επίσης της απώλειας των ενοριών των αρκαδικών οροπεδίων της Μαντινείας και της Τεγέας.

Η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Λακεδαιμονίας εκτιμάται ότι εκτεινόταν εκτός της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Ευρώτα και περιελάμβανε τόσο λακωνικά, όσο και αρκαδικά εδάφη.³⁵³ Η εκτίμηση αυτή, ωστόσο, βασίζεται κυρίως στα δεδομένα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας της κεντρικής και νότιας Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση, με συνέπεια να μην είναι βέβαιο κατά πόσο ανταποκρίνεται στα δεδομένα της βυζαντινής περιόδου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η κριτική επεξεργασία των δεδομένων μίας σειράς επιγραφικών και αρχαιικών τεκμηρίων της μέσης βυζαντινής περιόδου, σε συνδυασμό με τις παραμέτρους της εκκλησιαστικής γεωγραφίας του ανωτέρω γεωγραφικού χώρου κατά την ίδια περίοδο, μπορεί να συμβάλει σε μία αρκετά ικανοποιητική οριοθέτηση της περιοχής δικαιοδοσίας της συγκεκριμένης επισκοπής και κατ' επέκταση της μετέπειτα μητρόπολης.

Αναμφίβολα, ο γεωγραφικός χώρος μεταξύ των ΑΒΑ υπωρειών του Κεντρικού Ταυγέτου και των ΔΝΔ υπωρειών του Πάρνωνα συνιστούσε το επίκεντρο της περιοχής ποιμαντικής ευθύνης της συγκεκριμένης επισκοπής. Η εκτίμηση αυτή απορρέει από το γεγονός ότι η έδρα της επισκοπής, δηλαδή η πόλη της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας, βρισκόταν σε κεντρικό σημείο του γεωγραφικού αυτού χώρου. Ωστόσο, η δικαιοδοσία του επισκόπου Λακεδαιμονίας δεν περιοριζόταν μόνο στον γεωγραφικό αυτό χώρο, αλλά εκτεινόταν τόσο προς τα νότια, όσο και προς τα βόρεια. Η προς τα νότια επέκταση της επικράτειας της επισκοπής ακολουθούσε την πορεία της δυτικής όχθης του Ευρώτα, αφού έχει διαπιστωθεί ότι οι οικισμοί της ανατολική

---

³⁵² Για τις επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Κορίνθου κατά τη διάρκεια του ύστερου 10^{ου} αιώνα, βλ. Turlej, *Chronicle*, 111 - 113.

³⁵³ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 78 · Ευστάθιος, *Χριστιανική Λακωνία*, 180 – 182.

όχθης του Ευρώτα από το ύψος των ΑΒΑ υπωρειών του Κεντρικού Ταυγέτου μέχρι και τις εκβολές του Ευρώτα, δηλαδή μέχρι και τον μυχό του Λακωνικού Κόλπου, υπάγονταν κυρίως στην επισκοπή Έλους, που μνημονεύεται για πρώτη φορά σε εκκλησιαστικά τακτικά του 9^{ου} αιώνα.³⁵⁴ Αυτό συνεπάγεται ότι οι οικισμοί της νότιας Κοίλης Λακεδαιμόνος, της ορεινής Φελλίας καθώς και της ευρύτερης περιοχής του Γυθείου μέχρι και το φαράγγι της περιοχής της Αερόπολης – Κότρωνα, που χωρίζει τον κεντρικό από τον νότιο Ταυγέτο (Σαγγιάς), τελούσαν υπό την ποιμαντική μέριμνα του επισκόπου Λακεδαιμονίας. Το φαράγγι της περιοχής της Αρεόπολης – Κότρωνα θεωρείται ότι συνιστούσε το ΝΝΔ όριο της περιοχής δικαιοδοσίας της επισκοπής Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι οι ερευνητές αποδέχονται ότι ο γεωγραφικός χώρος της Μάνης εκτεινόταν αρχικά νότια του φαραγγιού αυτού.³⁵⁵ Κατ' επέκταση, η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Μαΐνης, της οποίας η παλαιότερη μνεία ανάγεται στον 9^ο αιώνα,³⁵⁶ εκτεινόταν νότια του φαραγγιού αυτού, χωρίς να αποκλείεται η περιοχή αυτή να εκτεινόταν και κατά μήκος των δυτικών κλιτύων του Ταυγέτου μέχρι και τη σημερινή πόλη της Καλαμάτας.³⁵⁷

Από την άλλη πλευρά, η περιοχή δικαιοδοσίας του επισκόπου Λακεδαιμονίας πιστεύεται ότι εκτεινόταν ΒΒΑ προς το αρκαδικό οροπέδιο της Τεγέας που αναπτύσσεται στα νότια της σημερινής πόλης της Τρίπολης. Ο γεωγραφικός αυτός χώρος είναι γνωστό ότι κατά τη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου βρισκόταν υπό την ποιμαντική ευθύνη της παλαιοχριστιανικής επισκοπής Τεγέας, η οποία υπαγόταν στη μητρόπολη Κορίνθου. Οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας είναι αρκετά περιορισμένες για τη συγκεκριμένη επισκοπική έδρα, αν και έχουν εντοπιστεί ορισμένες αναφορές για την επισκοπή καθώς και κάποιες επώνυμες μνείες ιεραρχών

---

³⁵⁴ Για την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Έλους, βλ. Βαχαβιώλος, *Επισκοπή Έλους*, 313 - 331.

³⁵⁵ Στ. Καπετανάκης, "Τα σύνορα της Μάνης κατά την ιστορική της πορεία", στο : *Πρακτικά Γ' ΔΣΠΣ*, τ. Γ, 386 - 406 · Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 125 - 128.

³⁵⁶ Γ. Ι. Κονιδάρης, "Η παλαιότερα μνεία της Μαΐνης και της επισκοπής αυτής", *Θεολογία* 22 (1951), 652 - 656.

³⁵⁷ Η επιστημονική κοινότητα δεν έχει ασχοληθεί με τον προσδιορισμό των διοικητικών ορίων της επισκοπής Μαΐνης, με συνέπεια να έχουν διατυπωθεί μόνο εκτιμήσεις για την εξακτίωση της περιοχής δικαιοδοσίας της μέχρι και την περιοχή της Καλαμάτας (Αναγνωστάκης, *Θρησκευτικός Βίος*, 116). Δεδομένου, όμως, ότι το όνομα Μάνη είχε δοθεί αρχικά στην περιοχή ανατολικά της Αρεόπολης και κατόπιν επεκτάθηκε σε ολόκληρη την χερσόνησο του Ταινάρου (Καπετανάκης, ο.π., 386 - 406 · Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 125 - 128), είναι πολύ πιθανό ο επίσκοπος Μαΐνης να είχε υπό την ποιμαντική του μέριμνα τόσο την περιοχή ανατολικά της Αρεόπολης, όσο και την περιοχή από την Αρεόπολη μέχρι και την Καλαμάτα, εφόσον οι ανωτέρω εκτιμήσεις ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα.

της.³⁵⁸ Η τελευταία από τις αναφορές αυτές εντοπίζεται στην Notitia 3, ένα προβληματικό τεκμήριο που θεωρείται ότι αποτυπώνει την εκκλησιαστική οργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της βασιλείας των Ισαύρων (717 – 802).³⁵⁹ Η έλλειψη πληροφοριών για την επισκοπή αυτή κατά τη διάρκεια των μεταγενέστερων αιώνων οδήγησε στην εκτίμηση ότι η συγκεκριμένη επισκοπή δεν μπόρεσε να επιβιώσει των δυσμενών ιστορικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες (7^{ος} – 8^{ος} αιώνας),³⁶⁰ με συνέπεια να παρακμάσει και τελικά να συγχωνευτεί με την όμορη επισκοπή Λακεδαιμονίας.³⁶¹ Η εκτίμηση αυτή εδράζεται τόσο στα δεδομένα ενός επιγραφικού τεκμηρίου των αρχών του 10^{ου} αιώνα, σύμφωνα με το οποίο ο επίσκοπος Λακεδαιμονίας Νικόλαος (αρχές 10^{ου} αι.) εγκαινίασε έναν ναό στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου Παλλαντίου της Τεγεάτιδας, όσο και στη μεταγενέστερη υπαγωγή της ευρύτερης περιοχής στην επισκοπή Αμυκλών, μία από τις επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.³⁶²

Στα δυτικά του οροπεδίου της Τεγέας σχηματίζεται ένα ακόμα εύφορο αρκαδικό οροπέδιο, αυτό της Μαντινείας. Η περιοχή του οροπεδίου αυτού πιστεύεται ότι τελούσε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο υπό την ποιμαντική μέριμνα της ομώνυμης επισκοπής, για την οποία έχουν εντοπιστεί πενιχρές μαρτυρίες, με σημαντικότερη την παραποιημένη μνεία της στην προαναφερθείσα Notitia 3.³⁶³ Ωστόσο, το γεγονός ότι η επισκοπική αυτή έδρα απουσιάζει από τα μεταγενέστερα εκκλησιαστικά τακτικά σε συνδυασμό με την μετέπειτα υπαγωγή της ευρύτερης περιοχής του ομώνυμου οροπεδίου στην επισκοπή Αμυκλών, που τελούσε υπό την επικυριαρχία του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, καθιστά φανερό ότι η επισκοπή Μαντινείας δεν κατόρθωσε να επιβιώσει των δυσμενών ιστορικών συνθηκών των

---

³⁵⁸ Για την επισκοπή Τεγέας, βλ. Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 4 - 5 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 80 - 81 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 27 κ.ε.

³⁵⁹ Darrouzès, *Notitiae*, 245⁷⁶⁸, ενώ για τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου τεκμηρίου, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 32 - 33 · Darrouzès, *L' édition*, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496. Ας σημειωθεί ότι η επισκοπή αναγράφεται στο συγκεκριμένο τεκμήριο ως *Τεδέας*. Για την παρανόηση του φθόγγου γ και την αντικατάστασή του με τον φθόγγο δ σε αρκετές από τις εγγραφές του συγκεκριμένου τεκμηρίου, βλ. Κουντουρά - Γαλάκη, *Notitia 3*, 64.

³⁶⁰ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 4 - 5 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 80 - 81 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 27 κ.ε.

³⁶¹ Αβραμέα, *Η λατρεία του Αγίου Χριστοφόρου*, 396 - 397 · Μουτσόπουλος, Νίκλι - Μουχλί, 174.

³⁶² Feissel & Philippidis - Braat, *Inscriptions*, 300, αρ. 42 · Αβραμέα, *Η λατρεία του Αγίου Χριστοφόρου*, 395 · Μουτσόπουλος, Νίκλι - Μουχλί, 172. Για τον επίσκοπο Νικόλαο, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 12.

³⁶³ Για την επισκοπή αυτή, βλ. Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 75 - 79 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 20 - 22. Για την παραποιημένη αναγραφή της στη Notitia 3, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 245⁷⁶⁰. Για το ίδιο θέμα, πρβλ. επίσης Bees, *Beiträge*, 238 - 239 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 76 - 77 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 20.

λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7^{ος} – 8^{ος} αιώνας), με συνέπεια να παρακμάσει και να συγχωνευτεί με την επισκοπή Λακεδαιμονίας, όπως πιστεύεται ότι συνέβη και με την όμορη επισκοπή Τεγέας.

Τα δύο οροπέδια της Τεγέας και της Μαντινείας συνιστούν μαζί με το μικρότερο οροπέδιο της Ασέας, που σχηματίζεται στα νότια του οροπεδίου της Τεγέας, το μεγάλο και εξαιρετικά εύφορο λεκανοπέδιο της Τρίπολης. Οι οικισμοί του οροπεδίου της Ασέας παρουσιάζονται σε αρχαιικά τεκμήρια της περιόδου μετά την Άλωση να υπάγονται απευθείας στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και όχι στην όμορη επισκοπή Αμυκλών ή σε κάποια άλλη εκκλησιαστική αρχή.³⁶⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, φαίνεται αρκετά πιθανό οι οικισμοί του οροπεδίου της Ασέας να τελούσαν υπό την ποιμαντική μέριμνα του επισκόπου Λακεδαιμονίας τουλάχιστον από τον πρώιμο 9^ο αιώνα και εξής, αν και δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα τεκμήρια, που να επιβεβαιώνουν την εικασία αυτή. Πάντως, το εκτιμώμενο αυτό εκκλησιαστικό καθεστώς της περιοχής φαίνεται να ανταποκρίνεται και στο οδικό δίκτυο της ευρύτερης περιοχής, αφού η ευρύτερη περιοχή της Ασέας μαζί με την Ανατολική Φαλαισία αποτελούσαν ένα σημαντικό επικοινωνιακό κόμβο από την αρχαιότητα, καθώς από τις περιοχές αυτές περνούσαν αρκετοί δρόμοι προς την Μεσσηνία, την Ηλεία και την Λακωνία.³⁶⁵ Μάλιστα, τα αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι οι τρεις από τους σημαντικότερους οδικούς άξονες επικοινωνίας της αρχαίας και μεσαιωνικής Σπάρτης με την υπόλοιπη Πελοπόννησο διέρχονταν από την περιοχή αυτή, με σημαντικότερο το πέρασμα της Λαγκάδας, από το οποίο διέρχεται ο άνω χειμαρρώδης ρους του Ευρώτα.³⁶⁶ Ο δρόμος αυτός βοηθούσε στην επικοινωνία της αρχαίας και μεσαιωνικής Σπάρτης με την Τεγέα, την κυρίως Μεγαλοπολίδα και την Β. Μεσσηνία ή την Ηλεία.³⁶⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αντιληπτό ότι η τεκμηριωμένη υπαγωγή της περιοχής της Ασέας και ενός τουλάχιστον τμήματος της Ανατολικής Φαλαισίας στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση μπορεί να εξηγηθεί με όρους επικοινωνίας και συνδεσιμότητας όμορων περιοχών και κατ' επέκταση να είχε εφαρμογή και κατά τη βυζαντινή περίοδο.

³⁶⁴ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 173, 279.

³⁶⁵ Πίκουλας, *Μεγαλοπολίτικη*, 198 κ.ε.

³⁶⁶ Πίκουλας, *Μεγαλοπολίτικη*, 211 - 214.

³⁶⁷ Πίκουλας, *Μεγαλοπολίτικη*, 200 - 201.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, το οδικό δίκτυο της περιοχής της Ασέας και ενός τουλάχιστον τμήματος της Ανατολικής Φαλαισίας οδηγούσε στη Β. Μεσσηνία ή στην Ηλεία εξυπηρετώντας τη διασύνδεση και την επικοινωνία και με ένα μεγάλο τμήμα της ευρύτερης περιοχής της Γορτυνίας, που καταλαμβάνει το ΒΔ τμήμα της σημερινής περιφερειακής ενότητας της Αρκαδίας.³⁶⁸ Η ορεινή και δύσβατη αυτή περιοχή παρουσιάζει ορισμένα προβλήματα στη μελέτη της εκκλησιαστικής της ιστορίας κυρίως κατά τη βυζαντινή περίοδο, καθώς οι βασικές πληροφορίες για το θέμα αυτό αντλούνται από ένα προβληματικό τεκμήριο του Ιουνίου 1624, που υποτίθεται ότι αναπαράγει και επικυρώνει το ακριβές περιεχόμενο μίας πατριαρχικής απόφασης του πατριάρχη Πολύεκτου (956 – 970).³⁶⁹ Πρόκειται για ένα πατριαρχικό σιγίλιο του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη (γ' πατριαρχεία : 1623 - 1633), με το οποίο η πατριαρχική σύνοδος επικυρώνει το ακριβές αντίγραφο του αρκετά φθαρμένου χειρογράφου της απόφασης παραχώρησης της ιδιότητας του σταυροπηγιακού μοναστηριού στην περίφημη και ιστορική Μονή Φιλοσόφου από τον πατριάρχη Πολύεκτο. Η Μονή Φιλοσόφου, της οποίας το παλαιό καθολικό βρίσκεται σε ένα δυσπρόσιτο κοίλωμα της χαράδρας του Λούσιου ποταμού στα νότια της Δημητσάνας, χωροθετείται στο συγκεκριμένο τεκμήριο *ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς μ(η)τροπόλ(εως) Παλαιῶν Πατρῶν, κατὰ τ(ὴν) ἐνορίαν τ(ῆς) ἐπίσκοπῆς αὐτοῦ Λακεδαιμονί(ας)*.³⁷⁰ Η αυθεντικότητα του αναπαραγομένου κειμένου έχει αμφισβητηθεί από αρκετούς, παρά τις αντιρρήσεις ορισμένων μελετητών και ιστοριοδιφών, με συνέπεια να τίθεται εν αμφιβόλω, μεταξύ άλλων, και η αξία της πληροφορίας για την υπαγωγή της ευρύτερης περιοχής της Δημητσάνας στον επίσκοπο Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αιώνα.³⁷¹ Παρ' όλα αυτά, η

³⁶⁸ Πίκουλας, *Μεγαλοπολίτικη*, 200 - 201.

³⁶⁹ Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικά γράμματα*, 198 - 201.

³⁷⁰ Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικά γράμματα*, 200.

³⁷¹ Τα βασικά επιχειρήματα όσων αμφισβητούν την αυθεντικότητα του συγκεκριμένου τεκμηρίου είναι ότι το τεκμήριο περιέχει φράσεις που δεν αντιστοιχούν στην εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου κατά τον 10^ο αιώνα καθώς και ότι η σκέψη του συντάκτη κινείται αναδρομικά, δηλαδή μεταφέρεται στην εποχή του Πολύεκτου, ενώ συγχρόνως προδίδει ότι ζει σε μεταγενέστερη εποχή (Grumel, *Regestes*, αρ. 731 · Δ. Ι. Πάλλας, βιβλιοκρισία του Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 38], εν Αθήναις 1976, στο : *Θεολογία* 28 (1957), 483 - 485). Παρ' όλα αυτά, αρκετοί ερευνητές αποδέχονται ως αυθεντικές τις πληροφορίες του συγκεκριμένου τεκμηρίου, χωρίς όμως να αντιμετωπίζουν τα επιχειρήματα αυτών, που αμφισβητούν την αυθεντικότητά τους (Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικά γράμματα*, 201-202 · Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 38], εν Αθήναις 1976, 169 κ.ε. · Α. Ξυγγόπουλος, βιβλιοκρισία του *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 38], εν Αθήναις 1976, στο : *Πελ.* 2 (1957), 447 · Γιανναροπούλου, *Δημητσάνα*, 49).

μαρτυρία ενός επιγραφικού τεκμηρίου από ένα ερημωμένο σήμερα ασκητήριο της χαράδρας του Λουσίου του 15^{ου} αιώνα, στο οποίο ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ματθαίος (α΄ πενηκονταετία του 15^{ου} αι) μνημονεύεται ως αρχιερέας της περιοχής,³⁷² σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η ευρύτερη περιοχή της Δημητσάνας υπαγόταν απευθείας στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας για μεγάλα χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση,³⁷³ φαίνεται να ενισχύει την πιθανότητα η ευρύτερη περιοχή της Δημητσάνας να υπαγόταν απευθείας στην εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας ήδη από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα.

Τέλος, ορισμένοι ερευνητές εκτιμούν ότι η ευρύτερη περιοχή της Κυνουρίας εντασσόταν στην περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Λακεδαιμονίας, καθώς αποδέχονται ότι η περιοχή της Κυνουρίας απετέλεσε την επικράτεια της επισκοπής Πίσσης, μίας από τις επισκοπικές έδρες που σχηματίστηκαν εντός των ορίων της περιοχής δικαιοδοσίας της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας, μετά την ανύψωση της τελευταίας σε μητροπολιτική (1082/83).³⁷⁴ Ωστόσο, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο επίσκοπος Πίσσης δεν ποίμαινε την περιοχή της Κυνουρίας, αλλά μάλλον τους δυτικούς πρόποδες του Πάρωνα.³⁷⁵ Κατά συνέπεια, η Κυνουρία δεν εντασσόταν στην περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Λακεδαιμονίας αλλά ούτε και της μετέπειτα μητρόπολης Λακεδαιμονίας, χωρίς όμως να είναι γνωστό το εκκλησιαστικό καθεστώς αυτής της περιοχής, εξαιτίας της έλλειψης οποιαδήποτε μορφής δεδομένων. Πάντως, το εκκλησιαστικό καθεστώς της περιοχής κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου και της περιόδου μετά την Άλωση, οπότε η περιοχή αυτή συνιστούσε την επισκοπή Ρέοντος και Πραστού υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μονεμβασίας, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο να τελούσε υπό τη δικαιοδοσία της επισκοπής Μονεμβασίας ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο.³⁷⁶ Εξάλλου, το εικαζόμενο αυτό εκκλησιαστικό καθεστώς ανταποκρίνεται και στη γεωγραφική διαίρεση της περιοχής,

---

³⁷² Feissel & Philippidis - Braat, *Inscriptions*, 349 - 350, αρ. 87 · Γιανναροπούλου, *Δημητσάνα*, 29. Για τον μητροπολίτη Ματθαίο, βλ. Zakythinios, *Despotat*, τ. Β΄, 286 · *PLP*, αρ. 17365 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 223

³⁷³ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 288 κ.ε. · Γιανναροπούλου, *Δημητσάνα*, 32 - 34.

³⁷⁴ Η εκτίμηση αυτή δεν έχει εκφραστεί ευθέως, αλλά απορρέει από τις θέσεις ορισμένων ερευνητών για τη σχέση της επισκοπής Πίσσης με την περιοχή της Κυνουρίας (Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 - 23 · Γριτσόπουλος, *Μονή της Λουκούς*, 131 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 449 · Κουσκουνάς, *Θυρεάτις*, 175 · Κόντη, *Γεωγραφία*, 95 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 4 κ.ε.).

³⁷⁵ Σχετικά, βλ. την αντίστοιχη υποενότητα της παρούσας εργασίας.

³⁷⁶ Για την επισκοπή Ρέοντος και Πραστού κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Zakythinios, *Despotat*, τ. Β΄, 276 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 297, ενώ για την ιστορία της συγκεκριμένης έδρας κατά την περίοδο μετά την Άλωση, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 448 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

αφού τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι οι περιοχές της Κυνουρίας και της Μονεμβασίας συνιστούσαν μία ενιαία γεωγραφική και ενδεχομένως και διοικητική ενότητα, γνωστή με τον όρο Τσακωνιά.³⁷⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, φαίνεται αρκετά πιθανό η περιοχή της Κυνουρίας να υπαγόταν στον επίσκοπο Μονεμβασίας και όχι σε αυτόν της Λακεδαιμονίας.

Όπως και να έχει το ζήτημα, είναι φανερό ότι τα διοικητικά όρια της πάλαι ποτέ επισκοπής Λακεδαιμονίας περιέκλειαν μία αρκετά εκτεταμένη γεωγραφική περιοχή, που περιελάμβανε λακωνικά και αρκαδικά εδάφη, με επίκεντρο την περιοχή από τον άνω ρου του Ευρώτα μέχρι και το κατώτερο τμήμα της νότιας Κοίλης Λακεδαίμονος και προεκτάσεις προς τα νότια και τα βόρεια του γεωγραφικού αυτού χώρου. Συγκεκριμένα, η περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης, το βορειοανατολικό άκρο της σημερινής περιφερειακής ενότητας Λακωνίας καθώς και η ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου της Αρκαδίας μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα της Γορτυνίας συναποτελούσαν την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Λακεδαιμονίας. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Λακεδαιμονίας δεν ταυτίζεται με αυτή της μεταγενέστερης μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αφού η ισχυρή και πλούσια μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατόρθωσε να αποσπάσει τους οικισμούς των οροπεδίων της Μαντινείας και της Τεγέας, ώστε να αναπληρώσει, σε ένα βαθμό, τις απώλειες, που υπέστη εξαιτίας της ανύψωσης της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα. Έτσι, οι οικισμοί των δύο αυτών οροπεδίων τέθηκαν εκτός διοικητικών ορίων της νεοσύστατης μητρόπολης, που ποίμαινε όλους τους οικισμούς της περιοχής δικαιοδοσίας της πάλαι ποτέ επισκοπής Λακεδαιμονίας, εκτός από αυτούς των προαναφερθέντων αρκαδικών οροπεδίων.

Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, όταν οι Φράγκοι κατέκτησαν την Πελοπόννησο, διαμορφώθηκαν νέες συνθήκες για την εκκλησιαστική ζωή της χερσονήσου, καθώς οι νέοι κυρίαρχοί της μεθόδευσαν την εγκατάσταση ρωμαιοκαθολικών κληρικών, αφού πρώτα φρόντισαν να μείνουν ακέφαλες οι ορθόδοξες εκκλησιαστικές έδρες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ιδρύθηκαν ρωμαιοκαθολικές εκκλησιαστικές έδρες στη χερσόνησο, σύμφωνα με την εκκλησιαστική οργάνωση της χερσονήσου από τον 9^ο

---

³⁷⁷ Σήμερα ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για τον χαρακτηρισμό μίας κατά πολύ μικρότερης γεωγραφικής ενότητας, αν και κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου χαρακτήριζε έναν αρκετά ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, που περιελάμβανε την Κυνουρία καθώς και την περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς. Σχετικά, βλ. Χ. Π. Συμεωνίδης, *Οι Τσακωνες και η Τσακωνιά. Συμβολή στην ερμηνεία των ονομάτων και του ομώνυμου βυζαντινού θεσμού των Καστροφυλάκων* [ΚΒΕ : Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, αρ. 5], Θεσσαλονίκη 1972, 129 - 137.

αίωνα μέχρι και το Σχίσμα των δύο Εκκλησιών (1054).³⁷⁸ Στο πλαίσιο αυτό, η ορθόδοξη μητρόπολη Λακεδαιμονίας καταργήθηκε, για να αντικατασταθεί από μία ομώνυμη ρωμαιοκαθολική επισκοπή, που αρχικά υπαγόταν στην ρωμαιοκαθολική αρχιεπισκοπή της Πάτρας και αργότερα της Κορίνθου.³⁷⁹ Αρχικά, η περιοχή δικαιοδοσίας της ρωμαιοκαθολικής αυτής επισκοπής δε φαίνεται να διέφερε σε γενικές γραμμές από αυτήν της καταργηθείσας μητρόπολης, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μετά την απόσπαση της επισκοπής Αμυκλών από τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας και την υπαγωγή της στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών. Η εκτίμηση αυτή απορρέει από το γεγονός ότι η Αγία Έδρα, που στηρίχθηκε για την οργάνωση της επισκοπικής διαίρεσης της χερσονήσου σε αυτή του προηγούμενου εκκλησιαστικού καθεστώτος, δεν παρέλειψε να ιδρύσει και μία επισκοπή Αμυκλών, η οποία προφανώς θα είχε υπό τη δικαιοδοσία της τα οροπέδια της Τεγέας και της Μαντινείας.³⁸⁰ Αργότερα, το 1223, η Αγία Έδρα αποφάσισε να ενσωματώσει την ρωμαιοκαθολική επισκοπή Αμυκλών σε αυτή της Λακεδαιμονίας, στο πλαίσιο του προγράμματος συγχώνευσης των άπορων και προβληματικών εκκλησιαστικών εδρών του ελλαδικού χώρου, με το σκεπτικό ότι η επισκοπή Αμυκλών *ecclesiae Lacedemoniensi Grecorum tempore ab inobedientibus subtracta*.³⁸¹ Παράλληλα, το διάταγμα αυτό προέβλεπε ότι η επισκοπή Λακεδαιμονίας θα ενσωμάτωνε επίσης και την κατά πολύ μικρότερη και φτωχότερη επισκοπή Έλους.³⁸² Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το σύνολο της εύφορης κοιλάδας του Ευρώτα με τις προεκτάσεις της προς τον Βόρειο Ταΰγετο, προς το αρκαδικό οροπέδιο της Τεγέας και προς την περιοχή της Μπαρδούνιας είχε τεθεί υπό την ποιμαντική μέριμνα της ρωμαιοκαθολικής επισκοπής Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1220.

Ωστόσο, το εκκλησιαστικό αυτό καθεστώς δεν είχε μεγάλη διάρκεια ζωής, αφού ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259 - 1282) κατόρθωσε, ύστερα από

---

³⁷⁸ Για την εκκλησιαστική πολιτική των αρχών του Πριγκιπάτου και την διοικητική οργάνωση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στη Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα, βλ. Bon, *Morée Franque*, 92 - 94 · Setton, *Paracy*, τ. Α΄, 37 - 38 · Δαονίδου, *Πριγκιπάτο*, 28 - 29 · Πιεβα, *Frankish Morea*, 213 κ.ε. · Κατσαφάνας, *Πριγκιπάτο*, 165 - 166 · Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 348 - 350 · Φώσκολος, *Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας*, 343 - 344.

³⁷⁹ Για την ιστορία της ρωμαιοκαθολικής επισκοπής Λακεδαιμονίας, βλ. Fedalto, *Annotazioni*, 299 - 300 · G. Fedalto, *Hierarchia Latina*, 136.

³⁸⁰ Για τη ρωμαιοκαθολική επισκοπή Αμυκλών, βλ. Fedalto, *Annotazioni*, 298 - 299 · Fedalto, *Hierarchia Latina*, 37.

³⁸¹ *Acta Honorii III (1216 - 1227) et Gregorii IX (1227 - 1241)*, εκδ. A. L. Tautu, Città del Vaticano 1950, 162 - 163.

³⁸² Schabel, *Antelm the Nasty*, 103. Για την επισκοπή αυτή, βλ. Fedalto, *Hierarchia Latina*, 128 - 129, όπου όμως παρατηρείται σύγχυση με την ρωμαιοκαθολική επισκοπή Ωλένης.

την περίφημη μάχη της Πελαγονίας (1259), να ανακτήσει ορισμένα κάστρα και φρούρια της Νότιας Πελοποννήσου και έτσι να θέσει τις βάσεις για την επανίδρυση των ορθόδοξων εκκλησιαστικών εδρών των περιοχών αυτών.³⁸³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας επανιδρύθηκε και κατά πάσα πιθανότητα τα δικαιοδοτικά της όρια δε φαίνεται να παρουσίασαν μεταβολές σε σχέση με αυτά του ύστερου 11^{ου} αιώνα και του 12^{ου} αιώνα. Ωστόσο, ορισμένες ενδείξεις αποκαλύπτουν μεμονωμένες περιπτώσεις περιστασιακής ή σταθερής επέκτασης των δικαιοδοτικών ορίων της εξεταζόμενης μητρόπολης κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Η παλαιότερη από αυτές τις περιπτώσεις εντοπίζεται στην επιγραφή μίας τοιχογραφίας στο διακονικό του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά (δεκαετία 1270). Πρόκειται για την απεικόνιση ενός εκ των πρώτων μητροπολιτών Λακεδαιμονίας αμέσως μετά την επανίδρυση της τοπικής ορθόδοξης μητρόπολης, του μητροπολίτη Ευγενίου (πριν από τα τέλη του 1266 – πριν από τον Νοέμβριο του 1272). Σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή, ο εικονιζόμενος ιεράρχης προσδιορίζεται ως : *Ὁ ἀγιότατος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας καὶ Ἐθνικῶν ὑπέρτιμος Εὐ[γ]έ[ν]ιος* (εικ. 20).³⁸⁴ Αναμφισβήτητα, ο ειδικός προσδιορισμός της δικαιοδοσίας του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και στους *Ἐθνικοὺς* ελκύει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, καθώς δεν έχει εντοπιστεί σε άλλα επιγραφικά ή αρχειακά τεκμήρια.

Ο όρος *Ἐθνικός* χρησιμοποιείται από τους βυζαντινούς συγγραφείς για τους ειδωλολάτρες και γενικά για τους μη χριστιανούς, αλλά και τους αλλοεθνείς.³⁸⁵ Ο Μανώλης Χατζηδάκης ταύτισε τους αναφερόμενους στην επιγραφή *Ἐθνικοὺς* με τους Μηλιγκούς του Ταυγέτου, στηριγμένος σε χωρία από τον *Βίο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε*.³⁸⁶ Πράγματι, ο βιογράφος του οσίου αναφέρεται κατ' επανάληψιν σε *ἔθνικῶν χώρα*, που σε κάποιο σημείο προσδιορίζεται ως εξής : *... τὴν χώραν λαχόντων τῶν ἔθνικῶν, οὗς δὴ καὶ Μιλιγκοὺς καλεῖν εἰώθασιν οἱ ἐγγῶριοι*.³⁸⁷ Επομένως, η χώρα των Εθνικών είναι η περιοχή στην οποία κατοικούν οι Μηλιγκοί, δηλαδή ένα από τα σλαβικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στην Λακωνία κατά τη

³⁸³ Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 95.

³⁸⁴ Χατζηδάκης, Νεώτερα, 145 · Kalopissi - Verti, *Inscriptions*, 79, 100 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240 αρ.5. Ας σημειωθεί ότι την επιγραφή αυτή είχε επιχειρήσει να διαβάσει παλαιότερα και ο G. Millet, ο οποίος εκ παραδρομής είχε αναγνώσει το όνομα του εικονιζόμενου ιεράρχη ως Ευσεβίου αντί για Ευγενίου (Millet, *Inscriptions*, 129).

³⁸⁵ Κουγέας, *Μηλιγκοί*, 14 – 15.

³⁸⁶ Χατζηδάκης, Νεώτερα, 145 και σημ. 5.

³⁸⁷ Λαμπρίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 124⁵⁻⁶.

διάρκεια των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7^{ος} - 8^{ος} αι.).³⁸⁸ Οι Μηλιγκοί πιστεύεται ότι εγκαταστάθηκαν στις δυτικές υπώρειες του Ταϋγέτου, σε αντίθεση με το άλλο μεγάλο σλαβικό φύλο, τους Εζερίτες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις νοτιανατολικές υπώρειες του Ταϋγέτου και στην περιοχή του Έλους.³⁸⁹ Οι πηγές παύουν να μνημονεύουν τους Εζερίτες από το 10^ο αιώνα και μετά, με συνέπεια ο όρος *Μηλιγκοί* να χρησιμοποιείται για τη δήλωση των Σλάβων και των δύο πλευρών του Ταϋγέτου.³⁹⁰ Με βάση τα ανωτέρω, είναι φανερό ότι η δικαιοδοσία του μητροπολίτη Ευγενίου επεκτεινόταν και στους Μηλιγκούς, δηλαδή στις σλαβικές φυλές και των δυο υπωρειών του Ταϋγέτου.

Ωστόσο, η μαρτυρία της προαναφερθείσας επιγραφής έρχεται σε αντίθεση με τις μέχρι στιγμής γνώσεις μας για την εκκλησιαστική γεωγραφία της νότιας Πελοποννήσου, αφού οι διάφορες σλαβικές φυλές του λακωνικού χώρου είναι γνωστό ότι υπάγονταν σε περισσότερες από μία εκκλησιαστικές αρχές, δεδομένου ότι είχαν διασκορπιστεί, όπως έχει ήδη σημειωθεί, σε διάφορα τμήματα του γεωγραφικού αυτού χώρου. Αναλυτικά, έχει διαπιστωθεί ότι οι σλαβικές φυλές των δυτικών υπωρειών του Ταϋγέτου βρίσκονταν υπό την ποιμαντική μέριμνα του επισκόπου Μαΐνης, που υπαγόταν στη μητρόπολη Κορίνθου κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου και αργότερα στη μητρόπολη Μονεμβασίας.³⁹¹ Από την άλλη πλευρά, οι σλαβικές φυλές των ανατολικών υπωρειών βρίσκονταν ως επί το πλείστον υπό την πνευματική καθοδήγηση του επισκόπου Εζερού, ο οποίος είχε κανονική εξάρτηση από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και φαίνεται ότι ποίμαινε την περιοχή της νοτιανατολικής χερσονήσου του Ταινάρου και των νοτιοανατολικών υπωρειών του Ταϋγέτου.³⁹² Τέλος, ο επίσκοπος Έλους, ο οποίος υπαγόταν στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών μέχρι και τον ύστερο 13^ο αιώνα, οπότε μεταφέρθηκε στην δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μονεμβασίας, ποίμαινε και τα σλαβικά φύλα της ευρύτερης περιοχής του Έλους.³⁹³ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι οι σλαβικές φυλές του λακωνικού χώρου δεν υπάγονταν στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, με εξαίρεση

---

³⁸⁸ Για τους Μηλιγκούς βλ. Κουγέας, *Μηλιγκοί*, 13- 18 · Georgakas, Melingi and Ezeritae, 301-327 · H. Ahrweiler – Glykatzi, “Une Inscription méconnue sur ler Mélinges du Taygète”, *BCH* 86 (1962), 1-10.

³⁸⁹ Για το θέμα αυτό, βλ. σημ. 141.

³⁹⁰ Κορδώσης, *Σλαβική εποίκηση*, 414 – 415 · Ουίτ, *Εθνικές Σχέσεις*, 60.

³⁹¹ Σχετικά, βλ. ανωτέρω σημ. 351.

³⁹² Για την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Εζερού, βλ. την αντίστοιχη υποενότητα της παρούσας εργασίας.

³⁹³ Για την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Έλους, βλ. Βαχαβιώλος, *Επισκοπή Έλους*, 313 - 330.

μόνο τα υπολείμματα των σλαβικών φυλών της νοτιοανατολικής χερσονήσου του Ταινάρου και των όμορων υπωρειών του Ταϋγέτου, που ποιμαίνονταν από την επισκοπή Εζερού της εξεταζόμενης μητρόπολης.

Παράλληλα, οι ερευνητές εκτιμούν ότι οι Σλάβοι των ανατολικών υπωρειών του Ταϋγέτου και της ευρύτερης περιοχής του Έλους, δηλαδή όσοι Σλάβοι υπάγονταν εκκλησιαστικά στην επισκοπή Εζερού της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και στην επισκοπή Έλους της μητρόπολης Παλαιών Πατρών και αργότερα Μονεμβασίας, είχαν αφομοιωθεί σε μεγάλο βαθμό ήδη από την μέση βυζαντινή περίοδο.³⁹⁴ Αντίθετα, οι Σλάβοι των δυτικών υπωρειών του Ταϋγέτου, δηλαδή όσοι Σλάβοι υπάγονταν εκκλησιαστικά στην επισκοπή Μαΐνης της μητρόπολης Κορίνθου, είχαν αποσπάσει ορισμένα αυτοδιοικητικά προνόμια από το επίσημο βυζαντινό κράτος, εκμεταλλευόμενοι τόσο την απρόσιτη τοπογραφία της περιοχής τους, όσο και το παραδοσιακά σκληροτράχηλο και ανυπότακτο χαρακτήρα τους, ώστε να επιβάλλουν την παρουσία τους στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο του Ταϋγέτου καθ' όλη τη διάρκεια της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι Σλάβοι των δυτικών υπωρειών του Ταϋγέτου είναι γνωστό ότι προέβαλαν πεισματώδη αντίσταση έναντι της φραγκικής προέλασης στην Πελοπόννησο, στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, και παρέμειναν ανυπότακτοι μέχρι και τη δεκαετία του 1240, οπότε ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Β΄ Βιλεαρδουίνος (1246 – 1278) κατασκεύασε ένα δίκτυο οχυρών στον Ταϋγετο, με στόχο την υποταγή και τον έλεγχο των σλαβικών φυλών του Ταϋγέτου αλλά και της χερσονήσου του Ταινάρου.³⁹⁵ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι επικεφαλής των σλαβικών αυτών φυλών αναγκάστηκαν να παραδοθούν και να αποδεχθούν την επικυριαρχία του πρίγκιπα, υπό την προϋπόθεση να διατηρήσουν ορισμένα από τα αυτοδιοικητικά τους προνόμια.³⁹⁶ Αργότερα, όταν οι Βυζαντινοί μπόρεσαν να ανακτήσουν τμήματα της Λακωνίας, ο αυτοκρατορικός διοικητής έσπευσε να εξασφαλίσει την υποστήριξή τους, παραχωρώντας τους ορισμένα προνόμια σε θέματα αυτοδιοίκησης και φορολογίας.³⁹⁷ Με βάση τα ανωτέρω, λοιπόν, η εκκλησιαστική τους υπαγωγή δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκε για τον αποτελεσματικότερό τους έλεγχο από τις αυτοκρατορικές αρχές, που ενδέχεται να έκριναν ότι η περιοχή αυτή όφειλε να ενταχθεί στην περιοχή

³⁹⁴ O. Pritsak “Ezeritai”, *ODB* 2, 772 · Ουίτ, *Εθνικές Σχέσεις*, 60 · Ρ. Ουίτ, “Εζερίται”, *ΑΒΠ*, 137.

³⁹⁵ Simpson, *Αντίσταση*, 73 - 74.

³⁹⁶ Κορδώσης, *Κατάκτηση*, 154 - 155 · Κατσαφάνας, *Πριγκιπάτο*, 86 - 87.

³⁹⁷ Runciman, *Μυστράς*, 44 - 45 · Νικολούδης, *Μάνη*, 8.

δικαιοδοσίας της όμορης μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ώστε να εξασφαλιστεί ο αποτελεσματικότερος έλεγχός τους μέσω ενός ιεράρχη, με σταθερή παρουσία στην εκκλησιαστική του έδρα και με εύκολη πρόσβαση σε αυτούς, δηλαδή στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.

Σε κάθε περίπτωση, η ενδεχόμενη αυτή επέκταση της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δε φαίνεται να διήρκησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού ο μητροπολίτης Ευγένιος είναι ο μόνος γνωστός ιεράρχης, που φέρει την προσθήκη αυτή στον τίτλο του. Δεν είναι γνωστό, επίσης, αν η περιοχή των δυτικών κλιτύων του Ταυγέτου επανήλθε στη δικαιοδοσία της επισκοπής Μαΐνης, που παρουσιάζεται πολύ πριν από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα να λειτουργεί υπό τη δικαιοδοσία της νεοσύστατης μητρόπολης Μονεμβασίας,³⁹⁸ όπως ακόμα δεν είναι γνωστό αν οι αυτοκρατορικές και πατριαρχικές αρχές έκριναν ότι οι ιδιαιτερότητες του γεωγραφικού αυτού χώρου επέβαλαν να αναγνωριστεί ως πατριαρχική εξαρχία. Πάντως, τα διαθέσιμα στοιχεία καθιστούν πιθανότερη την δεύτερη περίπτωση, δεδομένου ότι είναι γνωστό ότι η περιοχή των δυτικών κλιτύων του Ταυγέτου είχε καταστεί πατριαρχική εξαρχία πολύ πριν από το καλοκαίρι του 1477.³⁹⁹ Σε κάθε περίπτωση, η πιθανολογούμενη αυτή επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ήταν πρόσκαιρη και περιστασιακή και φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει άγνωστες πτυχές της σταδιακής αποκατάστασης της Ορθόδοξης Εκκλησίας καθώς και της βυζαντινής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Πελοποννήσου.

Μπορεί η ενδεχόμενη επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας προς την περιοχή των δυτικών υπωρειών του Ταυγέτου να είχε πρόσκαιρο και περιστασιακό χαρακτήρα, δεν ισχύει όμως το ίδιο και για την επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της μητρόπολης προς την περιοχή του αρκαδικού λεκανοπεδίου, που προέκυψε από την επανυπαγωγή της επισκοπής Αμυκλών στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια του ύστερου 13^{ου} αιώνα/πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η επισκοπή Αμυκλών, αν και κανονικά υπαγόταν στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, είχε περάσει στην επικυριαρχία της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, ώστε να σταματήσει η

³⁹⁸ Για την υπαγωγή της επισκοπής Μαΐνης στη μητρόπολη Μονεμβασίας, βλ. Zakythinios, *Despotat*, τ. Β', 274 · Preiser - Kappeler, *Episkopat*, 294.

³⁹⁹ Για τη λειτουργία του ευρύτερου γεωγραφικού αυτού χώρου ως πατριαρχική εξαρχία, υπό την επωνυμία εξαρχία Μεγάλου Ζυγού, βλ. Παϊζή – Αποστολοπούλου, *Εξαρχία*, 197 – 198.

τελευταία να διαμαρτύρεται για την απώλεια της επισκοπής Λακεδαιμονίας, εξαιτίας της ανύψωσης της σε μητροπολιτική έδρα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας είχε υποστεί μία σημαντική περιστολή της περιοχής δικαιοδοσίας της ήδη από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, χωρίς να είναι γνωστό αν ο επικεφαλής της νεοσύστατης μητρόπολης είχε αντιδράσει σε αυτή την εξέλιξη και με ποιόν τρόπο. Η κατάσταση αυτή είχε διατηρηθεί καθ' όλη τη διάρκεια του ύστερου 11^{ου} αιώνα και του 12^{ου} αιώνα, οπότε η μητρόπολη Παλαιών Πατρών αποτελούσε την πλουσιότερη και ισχυρότερη εκκλησιαστική έδρα της Πελοποννήσου,⁴⁰⁰ αλλά και κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών μετά την επανίδρυση των ορθοδόξων εκκλησιαστικών εδρών της Πελοποννήσου (δεκαετία του 1260). Ωστόσο, τα δεδομένα μίας συνοδικής απόφασης του πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄ του Καλέκα (1334 - 1347), που εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 1340, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του δεύτερου τμήματος του λεγόμενου *Χρονικού της Μονεμβασίας* αποκαλύπτουν με αρκετές λεπτομέρειες τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η επισκοπή Αμυκλών επανεντάχθηκε στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁴⁰¹ Οι πρώτες προσπάθειες για την επανένταξη της επισκοπής Αμυκλών στη δικαιοδοσία της εξεταζόμενης μητρόπολης πραγματοποιήθηκαν λίγο πριν από το τέλος της θητείας του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ του Κυπρίου (1283 – 1289), όταν τη διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ανέλαβε ο μητροπολίτης Κρήτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος με την ιδιότητα του προέδρου Λακεδαιμονίας (1285/89 – 1315;).⁴⁰² Ο συγκεκριμένος ιεράρχης δεν δίστασε να συγκρουστεί με τον μητροπολίτη Μονεμβασίας και πρόεδρο Παλαιών Πατρών για το θέμα αυτό, ακόμα και κατά τη διάρκεια ιερών τελετουργιών,⁴⁰³ και στη συνέχεια να προσφύγει στην πατριαρχική σύνοδο, αιτούμενος την επαναφορά της επισκοπής Αμυκλών στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁴⁰⁴ Οι δυναμικές ενέργειες του φιλόδοξου και λόγιου μητροπολίτη, που φέρεται να είχε ιδιαίτερα ισχυρές διασυνδέσεις στην αυτοκρατορική και πατριαρχική αυλή, είχαν ως αποτέλεσμα η διεκδικούμενη επισκοπή να επανέλθει στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, με αποτέλεσμα να επεκταθεί η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας αλλά και να ενισχυθούν οι οικονομικές της πρόσοδοι, αφού κάθε

⁴⁰⁰ Για την ισχύ της μητρόπολης Παλαιών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. Turlej, *Chronicle*, 114 κ.ε.

⁴⁰¹ Για το θέμα αυτό, βλ. Kislinger, *Αμύκλειον*, 82 - 91.

⁴⁰² Kislinger, *Αμύκλειον*, 83 - 84.

⁴⁰³ Βέης, *Μονεμβασίας*, 69 – 70 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204.

⁴⁰⁴ *PRK*, τ. Β΄, αρ. 134^{66-67, 85, 96} (= *MM*, τ. Α΄, 219). Σχετικά, πρβλ. Kislinger, *Αμύκλειον*, 84.

επισκοπή ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό κάθε χρόνο στην υπερκείμενη μητροπολιτική έδρα.⁴⁰⁵ Όπως και να έχει το ζήτημα, ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος κατόρθωσε να επαναφέρει την επισκοπή Αμυκλών στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και να χειροτονήσει και δύο αρχιερείς για αυτήν.⁴⁰⁶

Ωστόσο, η επιτυχία αυτή ήταν προσωρινή, αφού η ενδεδειγμένη εξέταση της συνοδικής απόφασης του Νοεμβρίου 1340, με την οποία η πατριαρχική σύνοδος επιδικάζει οριστικά την διεκδικούμενη επισκοπή στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας, αποκαλύπτει ότι κάποιος από τους επικεφαλής της μητρόπολης Παλαιών Πατρών κατόρθωσε να ακυρώσει την πατριαρχική απόφαση και να επαναφέρει την διεκδικούμενη επισκοπή στη δικαιοδοσία της μητρόπολής του, μάλλον κατά τη διάρκεια της θητείας του πατριάρχη Ησαΐα (1323-1334).⁴⁰⁷ Η ακύρωση αυτή φαίνεται ότι ήταν συνέπεια ατυχών επιλογών της πατριαρχικής συνόδου για την πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου της Λακεδαιμονίας, αφού η σύνοδος επέλεξε να παραχωρήσει τη διαποίμανση της μητρόπολης στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Μιχαήλ (1315; - 1316;) μετά τον μητροπολίτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο.⁴⁰⁸ Ο νέος επικεφαλής της μητρόπολης φαίνεται ότι εξυπηρετούσε περισσότερο τα συμφέροντα της μητρόπολης Παλαιών Πατρών παρά τα συμφέροντα της παραχωρηθείσας έδρας, δεδομένου ότι μεθόδευσε έτσι τα πράγματα, ώστε η πατριαρχική σύνοδος να παραχωρήσει τη διαποίμανση της επισκοπής Αμυκλών στον μητροπολίτη Ποντοηρακλείας, με το σκεπτικό ότι παρέμεινε αποίμαντη για μεγάλο χρονικό διάστημα.⁴⁰⁹ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο μητροπολίτης Μιχαήλ επιχειρούσε να καλλιεργήσει την εντύπωση ότι η επισκοπή είχε περιέλθει στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μόνο προσωρινά, ώστε να μπορέσει να την διεκδικήσει με επιτυχία.⁴¹⁰ Αναμφίβολα, σε αυτό συνέβαλε σημαντικά και η πιθανολογούμενη μακροχρόνια χηρεία του μητροπολιτικού θρόνου της Λακεδαιμονίας μεταξύ των ετών

---

⁴⁰⁵ Για την υποχρέωση των επισκοπών να καταβάλλουν κάθε χρόνο ένα ποσό στην υπερκείμενη μητροπολιτική έδρα, βλ. E. Herman, "Das bischöfliche Abgabenwesen im Patriarchat von Konstantinopel von XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts", *OCP* 5 (1939), 445 κ.ε.

⁴⁰⁶ Βέης, Μονεμβασίας, 69 - 70· Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204. Επίσης, πρβλ. Kislinger, Αμύκλειον, 84.

⁴⁰⁷ Kislinger, Αμύκλειον, 83 - 84.

⁴⁰⁸ Για την θητεία του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Μιχαήλ, ως προέδρου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 392 · Kislinger, Αμύκλειον, 85 - 86 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 221

⁴⁰⁹ *PRK*, τ. Α', αρ. 51 (= *MM*, τ. Α', 73 - 75). Επίσης, πρβλ. Kislinger, Αμύκλειον, 86.

⁴¹⁰ Kislinger, Αμύκλειον, 86 - 87

1316 – 1324.⁴¹¹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, ξεκινά μία περίοδος περίπου είκοσι χρόνων κατά τη διάρκεια της οποίας η επισκοπή Αμυκλών υπάγεται άλλοτε στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών και άλλοτε στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, χωρίς να είναι πάντα δυνατόν να παρακολουθηθούν οι μεταβολές του εκκλησιαστικού της καθεστώτος.⁴¹² Τελικά, τον Νοέμβριο του 1340, η πατριαρχική σύνοδος επιδίκασε οριστικά και αμετάκλητα την υπαγωγή την διεκδικούμενης επισκοπής στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, ύστερα από τις δυναμικές αντιδράσεις του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νείλου, που κατόρθωσε να αποδείξει τα δικαιώματα της εκκλησιαστικής του έδρας επί της επισκοπής Αμυκλών.⁴¹³

Κατά τη διάρκεια της θητείας του μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Μοσχόπουλου ως προέδρου Λακεδαιμονίας (1285/89 – 1315;), ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282 - 1328) εξέδωσε μία σειρά αλληπάλληλων διοικητικών πράξεων, με τις οποίες ο αυτοκράτορας παρείχε αφειδώς στην μητρόπολη Μονεμβασίας εξέχουσες τιμές και προνόμια, καθώς η αυτοκρατορική εξουσία αναγνώρισε τη σημασία της καστροπολιτείας της Μονεμβασίας καθώς και της τοπικής Εκκλησίας στην ταραγμένη Πελοπόννησο των τελευταίων χρόνων του 13^{ου} αιώνα και των αρχών του 14^{ου} αιώνα.⁴¹⁴ Συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος εξέδωσε τέσσερα τουλάχιστον χρυσόβουλλα για τη μητρόπολη Μονεμβασίας, με αποτέλεσμα η συγκεκριμένη εκκλησιαστική έδρα να ισχυροποιηθεί και να καταστεί, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, ένα μικρό Πατριαρχείο.⁴¹⁵ Δύο από τα χρυσόβουλλα αυτά, το ένα του Ιουνίου 1301 και το άλλο του Ιουλίου (;) 1314 (;), παρέχουν, μεταξύ των άλλων, *έν τύπω περιγραφικῶ* την περιοχή δικαιοδοσίας της μητροπόλης Μονεμβασίας, όπως την υπαγορεύουν τα τότε ιερά καθιδρύματα και οι πέριξ οικισμοί τους, ώστε να διασφαλιστούν τυχόν διεκδικήσεις για μεθοριακούς οικισμούς και περιοχές από τις όμορες μητροπόλεις

---

⁴¹¹ Kislinger, Αμύκλειον, 86 – 87. Για τη χηρεία του μητροπολιτικού θρόνου κατά την περίοδο εκείνη, βλ. Kapeller, *Episkopat*, 221.

⁴¹² Kislinger, Αμύκλειον, 86 - 88

⁴¹³ *PRK*, τ. Β΄, αρ. 134 (= *MM*, τ. Α΄, 219). Επίσης, πρβλ. Kislinger, Αμύκλειον, 89 - 91.

⁴¹⁴ Για τα προνομιακά έγγραφα, που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος για τη μητρόπολη Μονεμβασίας, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 287 – 316 · Καλλιγά, *Πόλις – κράτος*, 76 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία και εκτενείς παρατηρήσεις σχετικά με την αδιαμφισβήτητη αυθεντικότητά τους.

⁴¹⁵ Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 312.

Λακεδαιμονίας και Χριστιανουπόλεως, χωρίς όμως αυτές να κατονομάζονται.⁴¹⁶ Συγκεκριμένα, οι συντάκτες των δύο τεκμηρίων παρουσιάζουν την οροθεσία της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Μονεμβασίας να ξεκινά από τον κόλπο της Μονεμβασίας, να ακολουθεί κατά μήκος τις ανατολικές παρυφές του Πάρνωνα μέχρι και το Άστρος της Βόρειας Κυνουρίας και στη συνέχεια να τρέπεται προς τα νότια για να κατέβη μέχρι τον οικισμό των Τζιτζίνων (σημερινό Πολύδροσο), στις ΒΔ κλιτύες του Πάρνωνα, να διασχίζει την Κοίλη Λακεδαίμονα και από τον Πάρνωνα να διέρχεται στο ΒΔ Ταύγετο, από όπου, αφού διασχίζει την νότια λεκάνη της Μεγαλόπολης, κατέρχεται στη Μεσσηνία, για να καταλήξει μέσω του Βουλκάνου, στο κόλπου της Πύλου (χάρτης 1).⁴¹⁷

Οι συντάκτες της ανωτέρω περιγραφής παραδίδουν, μεταξύ των άλλων, πολύτιμες λεπτομέρειες για την επακριβή χάραξη επί του χάρτου ενός τμήματος της οροθετικής γραμμής μεταξύ των μητροπόλεων Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας. Πρόκειται για το τμήμα από τις δυτικές υπώρειες του Πάρνωνα μέχρι και τον ΒΔ Ταύγετο, ενώ αντίθετα δεν παρέχουν καμία πληροφορία για τα όρια των δύο μητροπόλεων στην περιοχή της χερσονήσου του Ταινάρου και του ΝΔ Ταυγέτου. Προφανώς, η επιμονή αυτή στη λεπτομερή αναφορά του συγκεκριμένου τμήματος της οροθετικής γραμμής οφείλεται στο γεγονός ότι στο σημείο αυτό το δικαιοδοτικό όριο της μητρόπολης Μονεμβασίας διερχόταν σχεδόν από τα περίχωρα της καστροπολιτείας του Μυστρά και έδρας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, με συνέπεια να συνιστά το πιο νευραλγικό και υποκείμενο σε διεκδικήσεις τμήμα μεταξύ των δύο εκκλησιαστικών εδρών.⁴¹⁸ Για αυτόν τον λόγο, άλλωστε, οι συντάκτες χρησιμοποιούν κάθε διαθέσιμο στοιχείο για να προσδιορίσουν την οροθετική γραμμή, ακόμα και απλά οροθέσια, που ονοματοδοτούνται από παλιά αλώνια (*εις τὰς ἄλως τὰς ἀρχαίας*) ή ξεροπήγαδα (*ξηρὸν φρέαρ*), στην περίπτωση που δεν υπάρχουν κατάλληλα οροθέσια.⁴¹⁹

Αναλυτικά, οι συντάκτες των δύο τεκμηρίων παραδίδουν με λεπτομέρειες ότι η οροθετική γραμμή μεταξύ των δύο μητροπόλεων διερχόταν από τον οικισμό των

---

⁴¹⁶ Πίκουλας, Όρια, 394, όπου όμως υποστηρίζεται ότι το συγκεκριμένο τεκμήριο περιγράφει αποκλειστικά και μόνο την οροθετική γραμμή μεταξύ των μητροπόλεων Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας.

⁴¹⁷ ΡΙΙ, τ. Ε΄, 338 - 339 (= ΜΜ, τ. Ε΄, 159 - 160 · Binon, *Légende de deux chrysobulles*, 310 - 311). Επίσης, πρβλ. Πίκουλας, Όρια, 396 · Gerstel, *Mapping the Boundaries*, 357 - 358.

⁴¹⁸ Πίκουλας, Όρια, 396 · Gerstel, *Mapping the Boundaries*, 358.

⁴¹⁹ Πίκουλας, Όρια, 401.

Τζιτζίνων (σημερινό Πολύδροσο) των δυτικών κλιτύων του Πάρνωνα μέχρι και την περιοχή του Δυρραχίου της Μεγαλόπολης, στο ΒΔ Ταΰγετο. Η οροθεσία ξεκινούσε από τον ορεινό οικισμό των Τζιτζίνων (σημερινό Πολύδροσο), που υπαγόταν μέχρι και τη δεκαετία του 1830 στην επισκοπή Ρέοντος και Πραστού της μητρόπολης Μονεμβασίας,⁴²⁰ κατέβαινε νότια προς την Μονή των Αγίων Αναργύρων⁴²¹ και συνέχιζε ακόμα πιο νότια μέχρι και τη Μονή του Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού, κοντά στον οικισμό Δαφνί,⁴²² αφού διερχόταν πλησίον από τα Χρύσαφα, που υπάγονταν στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας μέσω της επισκοπής Βρεσθένης.⁴²³ Από τη Μονή του Αγίου Γεωργίου κατευθυνόταν προς τη Μονή της Θεοτόκου της Ελεούσας, πλησίον της κόμης του Αρκασά, που ταυτίζεται ασφαλώς με την Μονή Κούμπαρη κοντά στην Παλιοπαναγιά,⁴²⁴ από εκεί στην Σοχά, δυσπρόσιτο ορεινό οικισμό του κεντρικού Ταΰγету,⁴²⁵ και από εκεί στην κορυφή του Πενταδάκτυλου, δηλαδή του σημερινού Ταΰγету, όπου υπήρχε το ναΐδριο του προφήτη Ηλία⁴²⁶. Στη συνέχεια, η οροθεσία διερχόταν από το ομώνυμο ευκτήριο, που χωροθετείται στη δυτική κλιτύ του Ταΰγету και νότια του Δυρραχίου της Μεγαλόπολης,⁴²⁷ για να κάνει μία καμπή προς το βορρά και να φτάσει προς το Δυρράχιο στη νότια λεκάνη της Μεγαλόπολης⁴²⁸. Στη συνέχεια, η οροθετική γραμμή κατέληγε στον κόλπο της Πύλου, αφού διερχόταν από μία σειρά μεσσηνιακών οροθεσιών.⁴²⁹

Η πλειονότητα των οροθεσιών, που χρησιμοποιούνται για την αποτύπωση της οροθετικής γραμμής μεταξύ των δύο μητροπόλεων, είναι γνωστά και πολλά από αυτά χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα, με εξαίρεση τα οροθέσια *εἰς τὰς ἄλλως τὰς ἀρχαίας, ξηρὸν φρέαρ* και *εἰς ναδὸν τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου*, που προσδιόριζαν την

⁴²⁰ Για την εκκλησιαστική υπαγωγή των Τζιτζίνων (σημερινό Πολύδροσο), βλ. Π. Μούτουλας, *Τα Τζιτζίνα. Ιστορία του χωριού και του χώρου στον Πάρνωνα*, Αθήνα 2010, 38 – 40.

⁴²¹ Για τη Μονή των Αγίων Αναργύρων, βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Παρατηρήσεις από την μελέτην της διακοσμήσεως της Μονής Αγ. Αναργύρων”, *ΛακΣπ* 4 (1979), 186 κ.ε. · Σ. Ι. Καργάκος, *Η Ιερά Μονή Αγίων Αναργύρων «Σταματήρας» του Πάρνωνα*, Σπάρτη 1983.

⁴²² Για το μνημείο αυτό, βλ. Καλλιόπη Π. Διαμαντή, “Μία άγνωστη βυζαντινή θέση στο Λυκοβουνό της Λακωνίας. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα”, *ΔΧΑΕ*, περ. 4, τ. 32 (2011), 19 - 32, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴²³ Πίκουλας, Όρια, 401 · Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα*, 176.

⁴²⁴ Δούκας, *Σπάρτη*, 570 · Δρανδάκης, Χριστιανικά Επιγραφαί, 143 – 144 · Τ. Γριτσόπουλος, “Μονή Κούμπαρη Λακωνίας”, *ΛακΣπ* 1 (1972), 175 - 176 · Πίκουλας, Όρια, 398.

⁴²⁵ Για τη Σοχά του Ανατολικού Ταΰγету, βλ. Shipley, *Archeological Sites*, 294.

⁴²⁶ Για το ναΐδριο αυτό, βλ. Γ. Η. Βενιζελέας, “Το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία στη κορυφή του Ταΰγету”, στο : http://www.mani.org.gr/taigetos/ekkl_perigrifi/per.htm (ημερομηνία προσπέλασης : 30 – 7 – 2012).

⁴²⁷ Για την ταύτιση του ναΐδριου αυτού, βλ. Πίκουλας, Όρια, 402 – 403.

⁴²⁸ Για τον αρκαδικό οικισμό του Δυρραχίου, βλ. Θ. Μαυροειδής, “Δυρράχιο πόλις αρχαία καλουμένη”, στο : *Πρακτικά Α΄ ΣΑΣ*, 201 – 204.

⁴²⁹ Πίκουλας, Όρια, 403.

οροθετική γραμμή μεταξύ των δύο μητροπόλεων από τις βορειοδυτικές κλιτύες του Κεντρικού Πάρνωνα μέχρι και τη Μονή του Αγίου Γεωργίου Λυκοβουνού. Τα οροθέσια αυτά έχουν επιχειρηθεί να ταυτιστούν με διάφορες μικροτοπωνυμίες της ευρύτερης περιοχής της μικρής λεκάνης των Χρυσάφων, με βάση την εξαντλητική διερεύνηση των τοπωνυμίων της ευρύτερης περιοχής.⁴³⁰ Το τοπωνύμιο *εἰς ναὸν τοῦ ἁγίου Εὐθύμιου* εντοπίστηκε αρκετά εύκολα και χωρίς αμφιβολία, αφού πρόκειται για οπωσδήποτε όχι κοινό αγιωνύμιο, στη στενόμακρη πεδιάδα/λάκκα ανάμεσα στα χωριά Κεφαλάς και Χρύσαφα, στην περιφέρεια του δευτέρου.⁴³¹ Αντίθετα, τα οροθέσια *εἰς τὰς ἄλλως τὰς ἀρχαίας* και *ξηρὸν φρέαρ* κάθε άλλο παρά κοινά δεν είναι, αφού απαντούν με διάφορες εκδοχές στην ευρύτερη περιοχή των δυτικών κλιτύων του κεντρικού Πάρνωνα.⁴³² Ἐτσι, ο εντοπισμός των δύο αυτών οροθεσιών είναι αρκετά δύσκολος, αν και έχει επιχειρηθεί να χωροθετηθούν στην ευρύτερη περιοχή ανατολικά της Ζαραφόνας (σημερινή Καλλιθέα), όπου εντοπίστηκαν τα τοπωνύμια *Αλωνάκια* και *Ξεροπήγαδο*, ώστε να πιστεύεται ότι η οροθετική γραμμή περνούσε ανατολικά από τα Χρύσαφα.⁴³³ Αναμφίβολα, τα τοπωνύμια *Αλωνάκια* και *Ξεροπήγαδο* αντιστοιχούν νοηματικά στο περιεχόμενο των αναζητούμενων τοπωνυμίων, όπως συμβαίνει και με ορισμένα ακόμα τοπωνύμια της ευρύτερης περιοχής της λεκάνης της Χρύσαφας. Μεταξύ αυτών είναι και το τοπωνύμιο *Ξηροφριάς*, που βρίσκεται στην περιοχή του *Συντζαφίου*, στα βόρεια των Χρυσάφων.⁴³⁴ Το τοπωνύμιο αυτό παραπέμπει φωνολογικά αλλά και σημασιολογικά στο οροθέσιο *ξηρὸν φρέαρ* των χρυσοβούλλων του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, με αποτέλεσμα να φαίνεται πιθανότερο το ανωτέρω οροθέσιο να ταυτίζεται με αυτή τη θέση. Μάλιστα, το τοπωνύμιο αυτό χρησιμοποιείται ως οροθέσιο και σε ένα δικαιοπρακτικό έγγραφο της Μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Λακεδαιμόνος, του έτους 1587, υποδεικνύοντας, ως ένα βαθμό, την παλαιότητα του τοπωνυμίου.⁴³⁵ Πάντως, εφόσον η ταύτιση αυτή ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, χρειάζεται να αναζητηθεί αλλού το οροθέσιο *εἰς τὰς ἄλλως τὰς ἀρχαίας*, αφού η οροθετική γραμμή περνούσε βόρεια και όχι ανατολικά της

⁴³⁰ Πίκουλας, Ὅρια, 398 – 402 · Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα*, 176.

⁴³¹ Πίκουλας, Ὅρια, 399 · Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα*, 160 - 161.

⁴³² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πλήθους των τοπωνυμίων της ευρύτερης περιοχής των Χρυσάφων, που οφείλονται στην ύπαρξη σε αυτή την τοποθεσία ενός ή περισσοτέρων αλωνιών, που άλλοτε προσδιορίζονται από το όνομα του ιδιοκτήτη και άλλο από την παλαιότητά τους. Σχετικά, βλ. Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα*, 172.

⁴³³ Πίκουλας, Ὅρια, 399 - 402.

⁴³⁴ Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα*, 176.

⁴³⁵ Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα*, 49.

Χρύσαφας, για να καταλήξει στη Μονή Αγίου Γεωργίου στο Λυκοβουνό. Στην περίπτωση αυτή, το οροθέσιο *εις τὰς ἄλλως τὰς ἀρχαίας* ενδέχεται να βρισκόταν στη θέση Παλιά Ανάληψη, πλησίον της Μονής των Αγίων Αναργύρων, όπου ακόμα και σήμερα διακρίνονται ίχνη από παλιά αλώνια. Από εκεί η οροθετική γραμμή κατέβαινε βόρεια προς την περιοχή του Συντζαφίου, όπου η θέση *Ξηροφριάς* (*ξηρὸν φρέαρ*), και αφού περάσει κοντά από τα Χρύσαφα, φθάνει στον Αἰ - Θύμη και στη συνέχεια στο Λυκοβουνό.⁴³⁶

Αν και τα δύο αυτά αυτοκρατορικά έγγραφα καθόριζαν με αρκετές λεπτομέρειες την οροθετική γραμμή της μητρόπολης Μονεμβασίας, φαίνεται ότι προκλήθηκαν ορισμένες διενέξεις μεταξύ της μητρόπολης Μονεμβασίας και της μητρόπολης Λακεδαιμονίας σχετικά με την εκκλησιαστική υπαγωγή συγκεκριμένων οικιστικών μονάδων της ευρύτερης περιοχής του κεντρικού Ταυγέτου. Τις διενέξεις αυτές επίλυσε ο αυτοκράτορας Ιωάννης Κατακουζηνός (1341 – 1354) με ένα χρυσόβουλλό του, το οποίο διασώζεται σε κακή κατάσταση σε αντίγραφο του 18^{ου} αιώνα.⁴³⁷ Με βάση το τεκμήριο αυτό, φαίνεται ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας έριζε με την μητρόπολη Μονεμβασίας για την εκκλησιαστική υπαγωγή δύο συγκεκριμένων οικισμών, του Αρσακά και των Στενών, οι οποίοι έχουν ταυτιστεί με τους οικισμούς του Αρκασά και της Σοχά.⁴³⁸ Οι οικισμοί αυτοί, που κατά την περίοδο μετά την Άλωση φαίνεται ότι υπάγονταν στη δικαιοδοσία της επισκοπής Καρυουπόλεως της μητρόπολης Λακεδαιμονίας,⁴³⁹ βρίσκονται στα περίχωρα του Μυστρά, με συνέπεια η μητρόπολη Λακεδαιμονίας να αντιδρά σε αυτή την οριοθέτηση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η έκδοση ενός επίσημου εγγράφου για την επίλυση του προβλήματος αυτού καθίστατο επιτακτική, ώστε οι δύο μητροπόλεις να πάψουν να ερίζουν για τους δύο αυτούς οικισμούς.

Τέλος, ο συντάκτης του κειμένου της δεύτερης αναφοράς του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄(1416 – 1439), που ταυτίζεται με τον μετέπειτα καρδινάλιο Ισίδωρο και θεωρείται ότι συνέταξε το

---

⁴³⁶ Λαμπρινάκος, *Χρύσαφα*, 176.

⁴³⁷ И. П. Медведев, “Поздние копии византийских документов в собрании библиотеки Академии Наук СССР”, *VV 32* (1971), 227 - 228, αρ. 9. Για τα προβλήματα και το ζήτημα της αυθεντικότητας των πληροφοριών του συγκεκριμένου τεκμηρίου, βλ., Медведев, ο.π., 228 - 230 · Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 321 - 326.

⁴³⁸ Медведев, ο.π., 227 - 228. Για την ταύτιση των δύο αυτών οικισμών με τους οικισμούς του χρυσοβούλλου, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 323.

⁴³⁹ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 232.

τεκμήριο αυτό το 1427/28, παραδίδει μία αρκετά ασαφή, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, πληροφορία σχετικά με τη διαμάχη των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας και Χριστιανουπόλεως για την υπαγωγή της επισκοπής Βελιγόστιδος σε απροσδιόριστη χρονική περίοδο.⁴⁴⁰ Οι γνώσεις για την λειτουργία της επισκοπής Βελιγόστιδος, της οποίας η περιοχή δικαιοδοσίας χωροθετείτο στο νότιο τμήμα της λεκάνης της Μεγαλόπολης, είναι πενιχρές και προβληματικές.⁴⁴¹ Οι παλαιότερες πληροφορίες για την επισκοπική αυτή έδρα ανάγονται στις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, όταν δηλαδή η Αγία Έδρα ίδρυσε μία μικρή ρωμαιοκαθολική επισκοπή με έδρα την Βελιγούστη, χωρίς να είναι γνωστό αν αυτή η επισκοπή αντικαθιστούσε μία προϋπάρχουσα ορθόδοξη επισκοπή ή αν ιδρύθηκε για να καλύψει τις λατρευτικές ανάγκες της ομώνυμης φραγκικής βαρωνίας.⁴⁴² Πάντως, τα διαθέσιμα εκκλησιαστικά τακτικά της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν αναφέρουν κάποια ορθόδοξη εκκλησιαστική έδρα με αυτή την επωνυμία.⁴⁴³ Αυτό, ωστόσο, δεν εμπόδισε τις αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές να ιδρύσουν μία ορθόδοξη επισκοπή με αυτήν την επωνυμία κατά τη διάρκεια της τρίτης εικοσιπενταετίας του 13^{ου} αιώνα, όταν τα βυζαντινά στρατεύματα αφαίρεσαν ορισμένα τμήματα της Πελοποννήσου από τους Φράγκους.⁴⁴⁴ Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την περαιτέρω εξέταση της ιστορίας της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας, αν και φαίνεται πολύ πιθανό η επισκοπή αυτή να συγχωνεύτηκε με την όμορη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, χωρίς όμως να είναι γνωστό πότε έγινε αυτό.⁴⁴⁵

Πάντως, ο συντάκτης της δεύτερης αναφοράς του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου διαμαρτύρεται στον Οικουμενικό πατριάρχη, γιατί ο τότε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, ίσως ο μητροπολίτης Νείλος (Νοέμβριος 1396; – πριν από το 1427/8) ή ο μητροπολίτης Ματθαίος (πριν από το 1427/8 - ;), αντέδρασε στην προσπάθεια του μητροπολίτη Μονεμβασίας να υπερασπιστεί την επικυριαρχία του σε επισκοπικές έδρες, που παλαιότερα υπάγονταν σε άλλες μητροπόλεις, όταν ο ίδιος δε δίστασε να συγκρουστεί με άλλες μητροπολιτικές έδρες, για να θέσει υπό τη δικαιοδοσία του

⁴⁴⁰ Λάμπρος, Αναφοραί, 298⁴⁻⁷. Για τον συντάκτη και το περιεχόμενο του τεκμηρίου αυτού, βλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 330 - 333.

⁴⁴¹ Σχετικά, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

⁴⁴² Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγόστιδος, 221 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 24 -25. Για τη βαρωνία της Βελιγόστιδος και τον επικεφαλής της, βλ. Bon, *Morée Franque*, 518 - 521.

⁴⁴³ Dargouzes, *Notitiae*, 361 και 362, όπου απαριθμούνται οι επισκοπικές έδρες των μητροπόλεων Κορίνθου και Παλαιών Πατρών αντιστοίχως, σύμφωνα με την *Notitia* 13 της ύστερης κομνήνιας περιόδου.

⁴⁴⁴ Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγόστιδος, 222 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 25 - 26.

⁴⁴⁵ Σχετικά, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

επισκοπικές έδρες που δεν υπάγονταν μέχρι τότε σε αυτόν.⁴⁴⁶ Επίσης, ο συντάκτης του ανωτέρω τεκμηρίου δεν παραλείπει να σημειώσει ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας θεωρεί ότι δεν έχει κανένα δικαίωμα επί της επισκοπής Βελιγόστιδος, χωρίς να διευκρινίζει αν η έδρα αυτή είχε περάσει υπό τη δικαιοδοσία της.⁴⁴⁷ Όπως είναι φανερό, τα δεδομένα του ανωτέρω τεκμηρίου αποκαλύπτουν ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας ενδέχεται να είχε επεκτείνει τα δικαιοδοτικά της όρια προς τα ΒΔ, εφόσον είχε καταφέρει να θέσει υπό την επικυριαρχία της την επισκοπή Βελιγόστιδος, που είχε υπό την ποιμαντική της μέριμνα ένα πολύ μεγάλο τμήμα της λεκάνης της Μεγαλόπολης. Η εξέλιξη αυτή, αν συνέβη, μάλλον ήταν πρόσκαιρη, αφού γραπτές μαρτυρίες των πρώτων χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας αποκαλύπτουν ότι η επισκοπή Βελιγόστιδος δεν υφίστατο πλέον και ότι η περιοχή δικαιοδοσίας της είχε ενσωματωθεί στη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, χωρίς να είναι γνωστές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν τα γεγονότα αυτά.⁴⁴⁸

Με βάση τα όσα έχουν ήδη σημειωθεί, είναι φανερό ότι η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας φαίνεται να γνώρισε αρκετές μεταβολές κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, που άλλοτε συνεπάγονταν περιορισμό και άλλοτε επέκταση των δικαιοδοτικών της ορίων. Οι μεταβολές αυτές οφείλονται στο ρευστό εκκλησιαστικό καθεστώς, που διαμορφώθηκε στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της δεύτερης πεντηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα, όταν τα βυζαντινά στρατεύματα αφαίρεσαν αρκετές περιοχές της χερσονήσου από τους Φράγκους. Η εξέλιξη αυτή απετέλεσε την αφετηρία για επανίδρυση των ορθοδόξων εκκλησιαστικών εδρών αυτών των περιοχών, οι οποίες είχαν αντικατασταθεί από ρωμαιοκαθολικές κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας.⁴⁴⁹ Ωστόσο, οι νέες ιστορικές συνθήκες ευνοούσαν τη διαμόρφωση ενός νέου εκκλησιαστικού καθεστώτος, που συνεπαγόταν τη δημιουργία μίας νέας μητροπολιτικής έδρας (μητρ. Μονεμβασίας), την υποβάθμιση της σημασίας και του ρόλου των μητροπόλεων Παλαιών Πατρών, Κορίνθου και Χριστιανουπόλεως, που παρέμεναν υπό φραγκικό ζυγό, καθώς και την αναβάθμιση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αφού η εκκλησιαστική αυτή αρχή έδρευε στο κατ' εξοχήν διοικητικό κέντρο των πελοποννησιακών κτήσεων της

⁴⁴⁶ Λαμπρος, Αναφοράι, 298⁴⁻⁷.

⁴⁴⁷ Λαμπρος, Αναφοράι, 298⁶⁻⁷.

⁴⁴⁸ Σχετικά, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

⁴⁴⁹ Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 95.

αυτοκρατορίας.⁴⁵⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η νεοσύστατη μητρόπολη Μονεμβασίας καθώς και αυτή της Λακεδαιμονίας γνώρισαν περιόδους ιδιαίτερης ακμής, που αντικατοπτρίζεται τόσο στην ιεραρχική θέση των δύο αυτών μητροπόλεων, όσο και στα δικαιοδοτικά τους όρια, που επεκτείνονται εις βάρος των παλαιότερων μητροπόλεων Παλαιών Πατρών, Κορίνθου και Χριστιανουπόλεως.⁴⁵¹ Ωστόσο, οι εξελίξεις αυτές ευνόησαν κυρίως τη μητρόπολη Μονεμβασίας, αφού οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές παραχώρησαν στη νεοσύστατη μητροπολιτική έδρα μία αρκετά υψηλή ιεραρχική θέση και έθεσαν υπό τη δικαιοδοσία της έναν αρκετά μεγάλο αριθμό επισκοπικών εδρών της Νότιας και Ανατολικής Πελοποννήσου, που κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου υπάγονταν στη δικαιοδοσία είτε της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, είτε της μητρόπολης Κορίνθου.⁴⁵² Αναμφίβολα, οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν τις αντιδράσεις των παλαιότερων μητροπόλεων, που είδαν τα δικαιοδοτικά τους όρια να περιορίζονται, χωρίς όμως να μπορούν να τις ανατρέψουν, με μοναδική ίσως εξαίρεση την περίπτωση της επισκοπής Ζεμαινών, που ο μητροπολίτης Κορίνθου Θεόγνωστος, ένας πανίσχυρος κληρικός με ιδιαίτερα σημαντικές διασυνδέσεις, κατόρθωσε να αποσπάσει από την επικυριαρχία της μητρόπολης Μονεμβασίας μετά τον Μάρτιο ή Απρίλιο του 1397.⁴⁵³

Αντίθετα, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας ευνοήθηκε λιγότερο από τις νέες αυτές συνθήκες, παρ' όλο που συνιστούσε το κατ' εξοχήν διοικητικό κέντρο των κτήσεων της αυτοκρατορίας στην Πελοπόννησο, αφού οι όποιες επεκτάσεις των διοικητικών ορίων της μητρόπολης είχαν προσωρινό χαρακτήρα, με μοναδική εξαίρεση την ένταξη της επισκοπής Αμυκλών στην περιοχή δικαιοδοσίας της. Προφανώς, η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατόρθωσε να τεκμηριώσει τα δικαιώματά της επί της συγκεκριμένης επισκοπής, σε αντίθεση με τις άλλες περιπτώσεις, κατά τις οποίες ένας διορατικός και δυναμικός ιεράρχης επιχείρησε να εκμεταλλευτεί τη ρευστότητα των εκκλησιαστικών

---

⁴⁵⁰ Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 95.

⁴⁵¹ Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 95 - 96.

⁴⁵² Για την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Μονεμβασίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Βασιλικούπουλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση, 203 - 205 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 94 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 287 - 288, ενώ για τις επισκοπικές έδρες που είχαν τεθεί υπό την επικυριαρχία της κατά την ίδια περίοδο, βλ. Zakythinios, *Despotat*, τ. Β'. 273 - 277 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 291 - 297.

⁴⁵³ Γριστόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας*, 353 - 354 · Καλλιγιά, *Μονεμβασία*, 327 - 332 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 297.

πραγμάτων στην παλαιολόγεια Πελοπόννησο και να διεκδικήσει κάποιον όμορο γεωγραφικό χώρο ή κάποια γειτονική επισκοπική έδρα. Ωστόσο, οι μακροχρόνιες χηρείς του μητροπολιτικού θρόνου της Λακεδαιμονίας καθώς και ορισμένες ατυχείς επιλογές για την πλήρωση του μητροπολιτικού της θρόνου, σε συνδυασμό με το ανταγωνιστικό κλίμα, που είχε διαμορφωθεί μεταξύ των εκκλησιαστικών εδρών της Πελοποννήσου, καθιστούσαν τις όποιες επεκτάσεις των διοικητικών ορίων της μητρόπολης προσωρινές.⁴⁵⁴ Κυρίως, όμως, η γεινίαση της μητρόπολης με την μητρόπολη Μονεμβασίας, δηλαδή με την ισχυρότερη και πλουσιότερη μητρόπολη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δεν επέτρεψε στην εξεταζόμενη μητρόπολη να εκμεταλλευτεί τη σημαίνουσα θέση της έδρας της στην εκκλησιαστική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής αλλά ούτε και την ρευστότητα της εκκλησιαστικής οργάνωσης της Πελοποννήσου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, με συνέπεια να ευνοηθεί ελάχιστα από τις συνθήκες αυτές. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αντιληπτό ότι η εμπορική και οικονομική ισχύς της Μονεμβασίας κατόρθωσε να υποσκελίσει τη διοικητική αξία της καστροπολιτείας του Μυστρά, δηλαδή το διοικητικό κέντρο του Δεσποτάτου.

Με βάση, λοιπόν, όσα έχουν ήδη σημειωθεί, είναι φανερό ότι τα δικαιοδοτικά όρια της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, δεν ταυτίζονταν με αυτά της πάλαι ποτέ επισκοπής Λακεδαιμονίας, αφού η μητρόπολη Παλαιών Πατρών είχε κατορθώσει να αποσπάσει την επισκοπή Αμυκλών, της οποίας ο ιεράρχης ποιόμεινε τους οικισμούς των οροπεδίων της Μαντινείας και της Τεγέας. Έτσι, η περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης μητρόπολης εκτεινόταν από τον άνω χειμαρρώδη ρου του Ευρώτα μέχρι και το κατώτερο τμήμα της λεγόμενης Κοίλης Λακεδαίμονος, στα όρια της πεδιάδας του Έλους, με προεκτάσεις προς ΝΝΔ στην περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης, προς τα ΒΒΑ στην περιοχή του βορειοανατολικού άκρου της σημερινής περιφερειακής ενότητας Λακωνίας καθώς και προς τα ΒΒΔ στην περιοχή της Γορτυνίας. Αργότερα, κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, αν και διαμορφώνονται νέες ιστορικές συνθήκες, που ευνοούν την αναβάθμιση των εκκλησιαστικών εδρών της Νότιας Πελοποννήσου και την επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων τους, η μητρόπολη

---

⁴⁵⁴ Για την διαδοχή των μητροπολιτών και τις χηρείς του θρόνου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. Zakythinios, *Despotat*, τ. Β', 284 - 286 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 - 83 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 385 - 396 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 - 1179 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 220 - 223

Λακεδαιμονίας δεν κατορθώνει να επεκτείνει σημαντικά τα όρια της, αφού οι ιστορικές συνθήκες επέτρεψαν μόνο την προς βορρά επέκταση των ορίων της, με την επανένταξη της επισκοπής Αμυκλών στη δικαιοδοσία της, σε αντίθεση με τις πρόσκαιρες επεκτάσεις της δικαιοδοσίας της μητρόπολης προς τις δυτικές υπώρειες του Ταυγέτου και το νότιο τμήμα της λεκάνης της Μεγαλόπολης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, φαίνεται ότι τα δικαιοδοτικά όρια της μητρόπολης γύρω στα μέσα του 15^{ου} αιώνα δεν ξεπερνούσαν αυτά της ομώνυμης μεσοβυζαντινής επισκοπής.

2. Η θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην εκκλησιαστική ιεραρχία

Η επιστημονική έρευνα έχει διαπιστώσει ότι κάθε πατριαρχείο εφαρμόζει, τουλάχιστον από τον ύστερο 4^ο αιώνα, ένα σύστημα ιεράρχησης των υπαγόμενων σε αυτό εκκλησιαστικών εδρών, με βάση ορισμένα κριτήρια.⁴⁵⁵ Η ιεράρχηση αυτή είχε συμβολικό χαρακτήρα, καθώς αντικατόπτριζε την ουράνια ιεραρχία,⁴⁵⁶ αλλά παράλληλα είχε και πρακτική χρήση, δεδομένου ότι καθόριζε την τάξη προκαθηδρίας των ιεραρχών στις συνόδους καθώς και στις διάφορες θρησκευτικές και αυτοκρατορικές τελετές.⁴⁵⁷ Το σύστημα εκκλησιαστικής ιεράρχησης διαμορφώθηκε σταδιακά, κυρίως με βάση την αρχαιότητα κάθε εκκλησιαστικής έδρας.⁴⁵⁸ Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, όμως, οι ιστορικές συνθήκες επέβαλαν αλλοιώσεις στην καθιερωμένη ιεραρχική κατάταξη, θέτοντας στο περιθώριο το κριτήριο της αρχαιότητας και προβάλλοντας αυτό της αυτοκρατορικής παρεμβατικότητας, με συνέπεια τη ριζική μεταβολή της ιεραρχικής κατάταξης αρκετών μητροπόλεων.⁴⁵⁹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αντιληπτό ότι το ζήτημα της ιεραρχικής θέσης μίας εκκλησιαστικής έδρας αποτελεί ένα σημαντικό τμήμα της μελέτης της ιστορικής της πορείας, ενώ πολλές φορές αναδεικνύει και άγνωστες πτυχές της. Παρ' όλα αυτά, η ιεραρχική θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δεν έχει απασχολήσει συστηματικά μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα, παρά τις μεμονωμένες προσπάθειες εξέτασης της, με βάση αποκλειστικά και μόνο τα δεδομένα των εκκλησιαστικών Τακτικών, που είναι γνωστότερα με τον λατινικό όρο *Notitiae Episcopatum*.⁴⁶⁰

Τα εκκλησιαστικά Τακτικά ή αλλιώς *Notitiae Episcopatum* αποτελούν τη σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης αναφορικά με την ιεραρχική θέση μίας

⁴⁵⁵ Για το σύστημα ιεράρχησης κάθε πατριαρχείου, βλ. Beck, *Kirche*, 148 – 199.

⁴⁵⁶ Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XVII.

⁴⁵⁷ Hussey, *Church*, 311 – 312 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XVIII.

⁴⁵⁸ Darrouzès, *Notitiae*, 50, 54, 92, 93 σημ. 3 και 191. Η αρχή της αρχαιότητας απορρέει από τον κανονικό θεσμό των πρεσβείων τιμής, τα οποία δεν απονέμονταν προσωπικά στον αρχιερέα, όπως συμβαίνει σήμερα, αλλά στην τοπική Εκκλησία, ανάλογα με το πότε ορίστηκε ως μητροπολιτική έδρα (Ιω. Φειδάς, “Κανονικόν περιεχόμενον των εκκλησιαστικών διπτύχων”, *Δίπτυχα* 1 (1979), 332 – 333, 336 – 338).

⁴⁵⁹ Saradi, *Jurisdiction*, 149 κ.ε.

⁴⁶⁰ Θ. Φιλιππαίος, “Τα ‘Τακτικά’ και η Εκκλησία Πελοποννήσου”, στο : *Πρακτικά Α’ ΣΑΣ*, 183 κ.ε. · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 201 κ.ε. · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 219-220. Ας σημειωθεί ότι οι δύο πρώτοι συγγραφείς παρουσιάζουν την εξέλιξη της ιεραρχικής κατάταξης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας παράλληλα με αυτή των άλλων εκκλησιαστικών εδρών της Πελοποννήσου καθ’ όλη τη διάρκεια της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, σε αντίθεση με τον τρίτο συγγραφέα ο οποίος περιορίζεται στην παρουσίαση της ιεραρχικής θέσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τον ύστερο 12^ο αιώνα κ.ε.

εκκλησιαστικής έδρας. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για καταλόγους, στους οποίους καταγράφονταν οι εκκλησιαστικές έδρες κάθε πατριαρχείου, σύμφωνα με την θέση τους στην ιεράρχηση του συγκεκριμένου πατριαρχείου. Τα πρώτα εκκλησιαστικά Τακτικά πιστεύεται ότι άρχισαν να σχηματίζονται γύρω στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, αν και το παλαιότερο σωζόμενο χρονολογείται στα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641).⁴⁶¹ Η σημασία των καταλόγων αυτών για την μελέτη της ιεραρχικής θέσης των μητροπόλεων και της εξέλιξης της γεωγραφικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου είναι πολύ μεγάλη, διότι παρουσιάζουν όλες τις μεταβολές που επήλθαν στην εκκλησιαστική οργάνωση από τον 7^ο αιώνα μέχρι και τα πρώτα χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας.⁴⁶²

Η παλαιότερη αναφορά της μητρόπολης Λακεδαιμονίας σε εκκλησιαστικό τακτικό απαντά στην *Notitia* 11, σύμφωνα με την αρίθμηση του Darrouzès, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 11^{ου} αιώνα.⁴⁶³ Η συγκεκριμένη πηγή αποτυπώνει ανάγλυφα την αύξηση των μητροπολιτικών εδρών του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης από τον 10^ο μέχρι και τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, παραθέτοντας έναν κατάλογο 80 μητροπολιτικών εδρών, δηλαδή περίπου 20 περισσότερες σε σχέση με τα εκκλησιαστικά Τακτικά του 10^{ου} αιώνα.⁴⁶⁴ Επομένως, το συγκεκριμένο τεκμήριο είναι σε θέση, μεταξύ άλλων, να παρουσιάσει και τις μεταβολές στην εκκλησιαστική οργάνωση της πελοποννησιακής χερσονήσου κατά τη διάρκεια του ύστερου 11^{ου} αιώνα, οπότε ιδρύονται νέες μητροπολιτικές έδρες και στον γεωγραφικό αυτό χώρο.⁴⁶⁵ Η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατατάσσεται σε όλα τα σωζόμενα χειρόγραφα του συγκεκριμένου τεκμηρίου στην 78^η ιεραρχική θέση σε σύνολο 80 μητροπολιτικών εδρών, με εξαίρεση το χειρόγραφο *Coislinianus 211*, του 12^{ου} αιώνα, στο οποίο η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατατάσσεται στην 79^η θέση σε σύνολο 81 μητροπόλεων.⁴⁶⁶ Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στην εγγραφή της ανύπαρκτης στα άλλα χειρόγραφα και κατά πάσα πιθανότητα εφήμερης μητρόπολης Μαυροκάστρου (σημερινό Černicov της Ρωσίας) στην 72^η θέση, με συνέπεια να

⁴⁶¹ Κονιδάρης, Τακτικά, 755 – 756 · Hussey, *Church*, 310 – 312 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 – 1497.

⁴⁶² Κονιδάρης, Τακτικά, 755 – 757 · Beck, *Kirche*, 145 – 188 · Darrouzès, *L'edition*, 215 κ.ε · Hussey, *Church*, 310 – 312 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 – 1497 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XVII - XVIII.

⁴⁶³ Darrouzès, *Notitiae*, 118 και 122 · Darrouzès, *L'edition*, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 159.

⁴⁶⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 119 κ.ε.

⁴⁶⁵ Bon, *Péloponnèse*, 108 – 109 · Fedalto, *Considerazioni*, 151 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 201 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 27.

⁴⁶⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 344⁸². Για το χειρόγραφο *Coislinianus 211*, που έχει χρονολογηθεί στον 12^ο αιώνα, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 120, 440 αρ. 218.

αυξάνεται ο αριθμός των εγγραφών κατά μία και να μετατοπίζονται κατά μία θέση όλες οι μητροπόλεις από την 72^η θέση και εξής.⁴⁶⁷ Σε κάθε περίπτωση, γίνεται φανερό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας καταλαμβάνει μία αρκετά χαμηλή ιεραρχικά κατάταξη, που προφανώς συνδέεται με τον χρόνο ίδρυσης της συγκεκριμένης μητρόπολης σε σχέση με τις άλλες πρωτοεμφανιζόμενες στην συγκεκριμένη Notitia μητροπόλεις. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η βασική αρχή για τη σύνταξη ενός εκκλησιαστικού Τακτικού, τουλάχιστον μέχρι και τον ύστερο 12^ο αιώνα, αποτελεί η αρχή της αρχαιότητας, σύμφωνα με την οποία οι νεοϊδρυόμενες εκκλησιαστικές έδρες δεν παρεμβάλλονταν ανάμεσα στις υπάρχουσες, αλλά κατατάσσονταν στο τέλος του καταλόγου.⁴⁶⁸ Επομένως, είναι λογικό η μητρόπολη Λακεδαιμονίας, που ιδρύθηκε και οργανώθηκε το 1082/83, όπως τεκμηριώνεται από μία σειρά αξιόπιστων τεκμηρίων, να καταλαμβάνει μία από τις τελευταίες ιεραρχικές θέσεις στη Notitia 11, που, όπως έχει ήδη σημειωθεί, αποτυπώνει την εκκλησιαστική οργάνωση περίπου μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1080.⁴⁶⁹

Με βάση το σκεπτικό αυτό, μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί η τοποθέτηση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας πριν από τις μητροπόλεις Παροναξίας (79^η ιεραρχική θέση) και Αττάλειας (80^η ιεραρχική θέση), καθώς είναι γνωστό ότι η ίδρυσή της προηγείται κατά ελάχιστους μήνες της δημιουργίας των δύο άλλων μητροπόλεων (Παροναξίας : 1083 και Αττάλειας : 1083/84).⁴⁷⁰ Δεν μπορεί, όμως, να εξηγήσει το ιεραρχικό προβάδισμα της μητρόπολης Ρουσίου, δεδομένου ότι η μητροπολιτική αυτή έδρα απαντά ως αρχιεπισκοπική σε συνοδικά έγγραφα των ετών 1086, 1094 και 1101.⁴⁷¹ Το ζήτημα αυτό έχει επιχειρηθεί να αντιμετωπιστεί ως προϊόν σύγχυσης με την εφήμερη ρωσική μητρόπολη Πρεσθλάβας (σημερινή Perejaslav), η οποία αναγράφεται σε δύο από τα χειρόγραφα της συγκεκριμένης πηγής ως *Ρωσία Πρεσθλάβα* στην 77^η ιεραρχική θέση, δηλαδή στην ίδια ιεραρχική θέση με αυτή της μητρόπολης Ρουσίου στο συγκεκριμένο Τακτικό.⁴⁷²

⁴⁶⁷ Για τη βραχύβια μητρόπολη Μαυροκάστρου βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 121 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 506.

⁴⁶⁸ Για την αρχή αυτή, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 50, 54, 92, 93 σημ.3 και 191.

⁴⁶⁹ Darrouzès, *Notitiae*, 118 και 122 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 159.

⁴⁷⁰ Darrouzès, *Notitiae*, 344⁸⁴⁻⁸⁵. Για την ίδρυση των μητροπόλεων Παροναξίας και Αττάλειας, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 337 και 343 – 344 αντίστοιχα, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁷¹ Grumel, *Regestes*, αρ. 925 – 927 και 942.

⁴⁷² Darrouzès, *Notitiae*, 123 · Catherina Asdracha, “A Thrace orientale et la Mer Noir: Géographie ecclésiastique et Prosopographie (VIIIe - XIIe siècles)”, στο : H. Ahrweiler (εκδ.), *Géographie historique du Monde Méditerranéen* [Byzantina Sorbonensia 7], Paris 1988, 237. Για τη βραχύβια

Όπως και αν έχει το ζήτημα, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας εξακολουθεί να κατατάσσεται αμέσως μετά την μητρόπολη Ρουσίου και πριν από τη μητρόπολη Παροναξίας και στις Notitiae 12 (τέλη 12^{ου} αι.),⁴⁷³ 13 (τέλη του 12^{ου} αι.),⁴⁷⁴ 15 (τέλη 12^{ου} – τέλη 13^{ου} αι.)⁴⁷⁵ και 16 (14^{ος} αι.)⁴⁷⁶. Ωστόσο, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας καταλαμβάνει την 78^η ιεραρχική θέση στις Notitiae 12, 15 και 16, σε αντίθεση με τη Notitia 13, στην οποία τοποθετείται στην 80^η θέση. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί με βάση τις πηγές των συγκεκριμένων Notitiae. Αναλυτικά, οι Notitiae 12, 15 και 16 είναι γνωστό ότι αναπαράγουν τον κατάλογο της Notitia 11 μέχρι και την 80^η ιεραρχική θέση, με αποτέλεσμα να αποδίδουν στις κοινές μητροπόλεις την ίδια ιεραρχική κατάταξη με την προαναφερθείσα Notitia.⁴⁷⁷ Από την άλλη πλευρά, η Notitia 13 παραδίδει μέχρι και τη μητρόπολη Ευχαϊτών, που κατατάσσεται στην 53^η ιεραρχική θέση, καταλόγους επισκοπικών εδρών ανά μητρόπολη από πρότυπο ανάλογο με αυτό των Notitiae 9 και 10, που χρονολογούνται στη δεύτερη πενηκονταετία του 10^{ου} αιώνα. Στο πρότυπο αυτό περιλαμβάνονται δύο επιπλέον μητροπόλεις σε σχέση με την Notitia 11. Για τον λόγο αυτό, λοιπόν, όλες οι μητροπόλεις μετά την μητρόπολη Ευχαϊτών, οι οποίες τοποθετούνται με χρονολογική σειρά και στην πλειοψηφία τους χωρίς επισκοπές, κατατάσσονται σε χαμηλότερη ιεραρχική κατάταξη κατά δύο θέσεις.⁴⁷⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας τοποθετείται στην 80^η ιεραρχική θέση αντί για την 78^η, παρ' όλο που εξακολουθεί να κατατάσσεται μεταξύ των μητροπόλεων Ρουσίου (79^η ιεραρχική θέση) και Παροναξίας (81^η ιεραρχική θέση). Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η προαναφερθείσα διαφοροποίηση δεν αντανακλά κάποια πραγματική μεταβολή στην ιεράρχηση της μητροπόλης Λακεδαιμονίας. Εξάλλου, όπως έχει ήδη σημειωθεί, το

μητροπολιτική έδρα της Πρεσθλάβας, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 124-125 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 517. Πάντως, ας σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη μητροπολιτική έδρα απαντά στην ίδια θέση και σε ορισμένα χειρόγραφα των Notitiae 12 (τέλη 12^{ου} αι.) και 15 (τέλη 12^{ου} – αρχές 13^{ου} αι.) (Darrouzès, *Notitiae*, 350⁷⁸ και 382⁷⁸).

⁴⁷³ Darrouzès, *Notitiae*, 350⁷⁷⁻⁸⁰. Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης *Notitia*, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 134 – 135 · Darrouzès, L'edition, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 209.

⁴⁷⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 369⁷⁸⁷⁻⁷⁸⁹. Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης *Notitia*, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 136 · Darrouzès, L'edition, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 208.

⁴⁷⁵ Darrouzès, *Notitiae*, 382⁷⁷⁻⁸⁰. Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης *Notitia*, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 171 · Darrouzès, L'edition, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 295 – 296.

⁴⁷⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 388⁷⁷⁻⁷⁹. Για τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης *Notitia*, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 172 · Darrouzès, L'edition, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496.

⁴⁷⁷ Για το περιεχόμενο και το πρότυπο των συγκεκριμένων Τακτικών, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 130 – 134 (Notitia 12), 163 – 171 (Notitia 15), 172 – 173 (Notitia 16).

⁴⁷⁸ Darrouzès, *Notitiae*, 139 κ.ε. · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 208.

συγκεκριμένο τμήμα της Notitia 13 θεωρείται ότι αντιστοιχεί σε προηγούμενη χρονική περίοδο και ως εκ τούτου η αξία του για τον ύστερο 12^ο αιώνα κρίνεται ως σχετική.⁴⁷⁹

Ανάλογη παρατήρηση ισχύει και στην περίπτωση της Notitia 14, έργο του λόγιου κληρικού Νείλου Δοξαπατρή (12^{ος} αι.). Ο Νείλος, αφού αρχικά σταδιοδρόμησε ως πατριαρχικός οφφικιάλιος στην Κωνσταντινούπολη, μετακόμισε στην αυλή του Ρογήρου Β΄ (1130-1154), στη Σικελία, πριν από το 1142/43, οπότε συνέταξε με εντολή του τελευταίου το *Σύνταγμα περί τῆς τάξεως τῶν πατριαρχικῶν θρόνων*. Το έργο αυτό περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και ένα Τακτικό των εκκλησιαστικών εδρών του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης.⁴⁸⁰ Το συγκεκριμένο Τακτικό παραδίδει έναν κατάλογο 65 μητροπολιτικών εδρών, δηλαδή πολύ λιγότερες σε σχέση με τα άλλα εκκλησιαστικά Τακτικά του 12^{ου} αιώνα.⁴⁸¹ Η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατατάσσεται στην 65^η θέση, τοποθετούμενη αμέσως μετά τη νεώτερη μητρόπολη Παροναζίας.⁴⁸² Η ιεράρχηση αυτή δε φαίνεται, ωστόσο, να ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, δεδομένου ότι ο Νείλος συνέταξε το Τακτικό του στηριζόμενος σε αρκετά παλαιά πρότυπα, με συνέπεια να αναπαράγει παρωχημένες πληροφορίες.⁴⁸³ Για παράδειγμα, στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας σημειώνει αναχρονιστικά ότι η μητροπολιτική αυτή έδρα προέκυψε από την απόσπαση της ομώνυμης επισκοπής από τη μητρόπολη Κορίνθου και όχι από αυτήν των Πατρών.⁴⁸⁴ Εξάλλου, ο Νείλος παραδίδει αρκετές λανθασμένες ή καλύτερα παρωχημένες πληροφορίες ακόμα και για τις εκκλησιαστικές έδρες της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, περιοχές στις οποίες ζούσε, όταν συνέθετε το εκκλησιαστικό του Τακτικό.⁴⁸⁵ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η αποδιδόμενη από αυτόν κατάταξη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στερείται εγκυρότητας.

Μέχρι στιγμής είναι φανερό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατατασσόταν στην 78^η ιεραρχική θέση, σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά Τακτικά της μέσης βυζαντινής περιόδου. Ωστόσο, η ιεράρχηση αυτή δε φαίνεται να διατηρείται και κατά

⁴⁷⁹ Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 208.

⁴⁸⁰ *PG*, τ. ΡΑΒ΄, 1083 – 1114 · Darrouzès, *Notitiae*, 374 – 377. Για τον Νείλο Δοξαπατρή, βλ. V. Laurent, “L’œuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatris”, *ÉO* 36 (1937), 5-30.

⁴⁸¹ Darrouzès, *Notitiae*, 154 – 156 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 208.

⁴⁸² Darrouzès, *Notitiae*, 376⁶⁹⁻⁷⁰.

⁴⁸³ Darrouzès, *Notitiae*, 158 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 202.

⁴⁸⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 376⁷⁰. Επίσης, πρβλ. Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 202.

⁴⁸⁵ Darrouzès, *Notitiae*, 155, όπου και παραδείγματα.

τον 14^ο αιώνα, σύμφωνα με τα δεδομένα τριών σύγχρονων εκκλησιαστικών τακτικών. Πρόκειται για τις Notitiae 17, 18 και 19, οι οποίες θεωρείται ότι αποτυπώνουν την εκκλησιαστική οργάνωση του 14^{ου} αιώνα.⁴⁸⁶ Η πρώτη συντάχθηκε το α' τέταρτο του 14^{ου} αιώνα και φαίνεται ότι αποτυπώνει την κατάσταση ως το 1323.⁴⁸⁷ Παρ' όλο που ο τίτλος της δίνει την εντύπωση ότι αντικατοπτρίζει τον επίσημο κατάλογο της πατριαρχικής γραμματείας επί βασιλείας Ανδρονίκου Β' (1282 – 1328), πρόκειται για την προσπάθεια ενός ιδιώτη εραμιστή να καταγράψει την εκκλησιαστική ιεραρχία, επιχειρώντας να ενσωματώσει τις γνωστές σε αυτόν μεταβολές της ιεράρχησης των εκκλησιαστικών εδρών, με συνέπεια να αναστατώνεται η τάξη προκαθηδρίας των περισσότερων μητροπολιτικών εδρών.⁴⁸⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατατάσσεται πλέον σε αρκετά υψηλότερη ιεραρχική θέση, σε σχέση με τα προγενέστερα Τακτικά, καθώς της αποδίδεται η 55^η ιεραρχική θέση με την ακόλουθη επεξήγηση : *νε' ό Λακεδαιμονίας, καί αύτή οη' ούσα, είς νε' προεβιβάσθη*.⁴⁸⁹

Η Notitia 18 θεωρείται ότι αποτελεί απλή αναθεώρηση της Notitia 17, αλλά φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει μία ελάχιστα μεταγενέστερη κατάσταση.⁴⁹⁰ Προφανώς, η αξία της είναι ανάλογη με αυτή της Notitia 17, που δεν διέπεται και από ιδιαίτερη εγκυρότητα. Η μητρόπολη Λακεδαιμονίας εξακολουθεί να κατατάσσεται στην 55^η ιεραρχική θέση, χωρίς όμως να γίνεται λόγος για προβιβασμό ή για την παλαιότερη ιεραρχική της θέση, όπως συμβαίνει στη Notitia 17.⁴⁹¹

Τέλος, η Notitia 19 πιστεύεται ότι συντάχθηκε γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, παρ' όλο που, βάσει του τίτλου της, αποδίδεται στον Ανδρόνικο Γ' (1328 – 1341).⁴⁹² Η Notitia αυτή θεωρείται πιο αξιόπιστη σε σχέση με τα δύο προηγούμενα εκκλησιαστικά Τακτικά, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται ότι πρόκειται για επίσημο

⁴⁸⁶ Ας σημειωθεί ότι, εκτός από τις τρεις αυτές Notitiae, στον 14^ο αιώνα συντάχθηκε και η Notitia 16, της οποίας το περιεχόμενο δε βοηθά στην προσπάθεια διερεύνησης της εξέλιξης της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, αφού αντικατοπτρίζει δεδομένα προηγούμενων αιώνων. Συγκεκριμένα, ο κατάλογος των μητροπόλεων παρουσιάζει τον αριθμό και την ιεραρχική τους τάξη κατά τον 11^ο αιώνα, ενώ η λίστα των αρχιεπισκοπών αντικατοπτρίζει την κατάσταση στα μέσα του 12^{ου} αιώνα (Darrouzès, *Notitiae*, 173 – 174).

⁴⁸⁷ Darrouzès, *Notitiae*, 182 · Darrouzès, L'edition, 219.

⁴⁸⁸ Darrouzès, *Notitiae*, 182 - 184. Ειδικά για την αναστάτωση της τάξης προκαθηδρίας των μητροπολιτικών εδρών της Πελοποννήσου, βλ. Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 203 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 31 – 32.

⁴⁸⁹ Darrouzès, *Notitiae*, 397⁵⁵ · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 204.

⁴⁹⁰ Darrouzès, *Notitiae*, 179, 181, 183-184, 185, 186.

⁴⁹¹ Darrouzès, *Notitiae*, 407⁵⁵.

⁴⁹² Darrouzès, *Notitiae*, 189 - 191 · Darrouzès, L'edition, 216, 219.

κείμενο της πατριαρχικής γραμματείας.⁴⁹³ Ο ανώνυμος συντάκτης επιχειρεί να καταγράψει τις εξελίξεις στην ιεραρχική κατάταξη των διαφόρων μητροπόλεων, χωρίς να διαταράξει συνολικά την ιεραρχία. Για τον λόγο αυτό, λοιπόν, σημειώνει, ως προς την ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, τα ακόλουθα : *μδ' ό Κατάνης, έν αύτῶ και ό Διδυμοτείχου και ό Λακεδαιμονίας.*⁴⁹⁴

Τα δεδομένα των τριών αυτών εκκλησιαστικών Τακτικών καταδεικνύουν με τρόπο σαφή ότι η ιεράρχηση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μεταβάλλεται ριζικά κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, καθώς της αποδίδεται ιεραρχική θέση κατά πολύ υψηλότερη σε σχέση με αυτή των εκκλησιαστικών Τακτικών της μέσης βυζαντινής περιόδου και όσων στηρίζονται σε αυτά. Η μεταβολή αυτή μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί, με βάση το προνόμιο να *έπέχει* ένας μητροπολίτης *τόν τόπον* ενός ιεραρχικά ανώτερου.⁴⁹⁵ Πρόκειται για μία τιμητική διάκριση, η οποία εμφανίζεται ήδη από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και εντείνεται τον 14^ο και 15^ο αιώνα. Η τιμητική αυτή διάκριση προέβλεπε την παραχώρηση σε έναν μητροπολίτη της ιεραρχικής θέσης μίας μητρόπολης της ανατολικής και της κεντρικής Μικράς Ασίας ή της ιταλικής χερσονήσου με υψηλότερη θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχική κατάταξη, η οποία είχε καταστεί ανενεργή, εξαιτίας της οθωμανικής ή νορμανδικής κατάκτησης και της συνακόλουθης δραματικής μείωσης του χριστιανικού ποιμνίου, της οικονομικής ένδειας και της απροθυμίας των κατακτητών να επιτρέψουν την λειτουργία της.⁴⁹⁶ Βέβαια, η εκχώρηση του προνομίου αυτού δεν συνεπαγόταν διοικητικές και λειτουργικές αρμοδιότητες επί της ανενεργής ή καλύτερα χηρεύουσας μητρόπολης, παρά μόνο μία πιο διακεκριμένη θέση στις εργασίες της συνόδου καθώς και σε θρησκευτικές και αυτοκρατορικές τελετές.⁴⁹⁷

Η παραχώρηση της τιμητικής αυτής διάκρισης μέχρι και τα τέλη του 14^{ου} αιώνα – αρχές του 15^{ου} αιώνα γινόταν αποκλειστικά και μόνο από τον αυτοκράτορα, ο οποίος την χρησιμοποιούσε με στόχο κυρίως την εξυπηρέτηση πολιτικών συμφερόντων και την εξασφάλιση συμμαχιών εν όψει δυναστικών ερίδων και εκκλησιαστικών διαμαχών, αλλά και την επιβράβευση μίας ενάρετης και

⁴⁹³ Darrouzès, *Notitiae*, 189 - 191 · Darrouzès, *L'edition*, 216 , 219.

⁴⁹⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 413⁶¹.

⁴⁹⁵ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 55 κ.ε.

⁴⁹⁶ Darrouzès, *Listes*, 87 κ.ε. · Darrouzès, *Notitiae*, 165, 182 – 183, 190 – 191 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 56 – 59 · Χατζηαντωνίου, *Τόν τόπον έπέχον*, 259 – 264 · Preisler – Kapeller, *Episkopat*, LXVII – LXVIII.

⁴⁹⁷ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 56 · Χατζηαντωνίου, *Τόν τόπον έπέχον*, 261.

διακεκριμένης εκκλησιαστικής προσωπικότητας.⁴⁹⁸ Αργότερα, φαίνεται ότι το προνόμιο μπορούσε να το παραχωρεί και ο πατριάρχης, με τη σύμφωνη γνώμη του αυτοκράτορα, επιδιώκοντας προφανώς την ικανοποίηση ιεραρχών του περιβάλλοντός του και την εξασφάλιση συμμαχιών.⁴⁹⁹ Συνήθως, η τιμητική αυτή διάκριση αποδιδόταν προσωπικά σε έναν μητροπολίτη, αλλά αρκετές φορές αφορούσε και τους διαδόχους του.⁵⁰⁰

Κατά κάποιον τρόπο, λοιπόν, η παραχώρηση της τιμητικής αυτής διάκρισης αποτελούσε ένα είδος προαγωγής της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας, αν και ο όρος χρησιμοποιείται καταχρηστικά, δεδομένου ότι ίσχυε το απαραβίαστο της τάξης και ως εκ τούτου καμία εκκλησιαστική έδρα δεν μπορούσε να μεταπηδήσει σε άλλη ιεραρχική θέση, διαταράσσοντας έτσι την καθιερωμένη ιεραρχική κατάταξη.⁵⁰¹ Συνεπώς, κάθε τιμώμενη με αυτό το προνόμιο μητρόπολη διατηρούσε στην ουσία την κανονική της ιεραρχική θέση, καθώς αυτό μπορούσε να ανακληθεί είτε γιατί εξελέγη γνήσιος αρχιερέας για την μέχρι τότε ανενεργή μητρόπολη, είτε γιατί του απονεμήθηκε υψηλότερη ιεραρχική θέση, είτε γιατί περιέπεσε σε δυσμένεια.⁵⁰² Πάντως, δεν απουσιάζουν περιπτώσεις κατά την οποία ο τιμώμενος με αυτό το προνόμιο ιεράρχης εξακολουθεί να το διατηρεί και μετά την επαναδραστηριοποίηση της ανώτερης ιεραρχικά μητρόπολης, της οποίας *έπειχε τον τόπον*, κατατασσόμενος αμέσως μετά τον γνήσιο αρχιερέα.⁵⁰³ Επομένως, η τιμητική αυτή διάκριση αποτελούσε ένα ανακλητό προνόμιο και ως εκ τούτου η κανονική τάξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν διαταρασσόταν παρά μόνο *κατ' οίκονομίαν* και προσωρινά.

Τα δεδομένα των Notitiae 17 – 19 οδηγούν στην διαμόρφωση ορισμένων συμπερασμάτων για το υπό εξέταση ζήτημα. Πρώτα από όλα, επιβεβαιώνεται ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας κατείχε παλαιότερα την 78^η ιεραρχική θέση, καθώς και ότι βελτίωσε αισθητά την κατάταξή του, αφού στα εκκλησιαστικά Τακτικά της

---

⁴⁹⁸ Darrouzès, Listes, 94 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 57 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 259 – 260. Ας σημειωθεί ότι κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι η παραχώρηση αυτή οφειλόταν στην ισχύ της πόλης, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία δεν υποστηρίζουν πάντα μία τέτοια εκτίμηση. Σχετικά βλ. Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 57 σημ. 179 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 260 σημ. 3.

⁴⁹⁹ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 57-58 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 261 και σημ.5 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, LXVII.

⁵⁰⁰ Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 262.

⁵⁰¹ Darrouzès, Listes, 75, 87 · Darrouzès, *Notitiae*, 190 και σημ. 3.

⁵⁰² Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 56 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 262.

⁵⁰³ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 56 - 57 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 262-264.

βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ εμφανίζεται να καταλαμβάνει την 55^η ιεραρχική θέση. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της εκχώρησης στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας του προνομίου να *έπέχει τὸν τόπον* της μητρόπολης Κελτζηνής, η οποία καταλαμβάνει την 55^η ιεραρχική θέση στα εκκλησιαστικά Τακτικά του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα,⁵⁰⁴ ενώ στη Notitia 17 καταλαμβάνει την 67^η ιεραρχική θέση με την επεξήγηση ότι παλαιότερα καταλάμβανε την 55^η ιεραρχική θέση⁵⁰⁵. Η μητρόπολη Κελτζηνής, μία από της εκκλησιαστικές έδρες της Μικράς Ασίας, αντιμετώπιζε πολύ μεγάλες δυσκολίες μετά την κατάκτησή της από τους Σελτζούκους (1071), που επέφερε σταδιακά τη δραματική συρρίκνωση του ποιμνίου της, αλλά και των εκκλησιαστικών της εισοδημάτων.⁵⁰⁶ Τελικά, η μητρόπολη Κελτζηνής εξαφανίσθηκε τελείως από τον κατάλογο των μητροπόλεων του Πατριαρχείου πριν από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι απαντά ως πατριαρχική εξουχία τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1390.⁵⁰⁷ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι οι ιστορικές συνθήκες επέτρεπαν την εκχώρηση στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας του προνομίου να *έπέχει τὸν τόπον* της εμπερίστατης μητρόπολης Κελτζηνής.

Αργότερα, σύμφωνα με τη Notitia 19, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας έλαβε το ακόμα πιο τιμητικό προνόμιο να *έπέχει τὸν τόπον* του Κατάνης, δηλαδή την 44^η θέση στην τάξη προκαθεδρίας των μητροπόλεων.⁵⁰⁸ Η μητρόπολη Κατάνης ήταν μία από τις μητροπολιτικές έδρες της βυζαντινής Σικελίας. Μετά την πτώση της Σικελίας στους Άραβες (902), ο τίτλος του μητροπολίτη Κατάνης επιβιώνει, όπως υποδεικνύει η συνεχής αναγραφή του στα εκκλησιαστικά Τακτικά του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα.⁵⁰⁹ Ωστόσο, δεν υπάρχουν πλέον μαρτυρίες για παραμονή ορθόδοξων ιεραρχών στην πόλη της Κατάνης.⁵¹⁰ Εξάλλου, ρωμαιοκαθολικός ιεράρχης είχε εγκατασταθεί στην σικελική αυτή πόλη ήδη από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα.⁵¹¹ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ιστορική τύχη της συγκεκριμένης μητρόπολης επέτρεπε την εκχώρηση της ιεραρχικής της θέσης σε χαμηλόβαθμη ιεραρχικά μητροπολιτική έδρα. Μάλιστα, η μαρτυρία της

⁵⁰⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 343⁵⁷, 349⁵⁵, 366⁷⁴⁹, 381⁵⁵, 388⁵⁵.

⁵⁰⁵ Darrouzès, *Notitiae*, 398⁶⁷. Για την ιεραρχική κατάταξη της συγκεκριμένης μητρόπολης στα εκκλησιαστικά τακτικά της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 183.

⁵⁰⁶ C. Fiaccadori, “Keltzene”, *ODB* 2, 1120 · Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11^{ος} – 15^{ος} αι.)*, μετάφρ. στα ελληνικά Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996, 248, 277 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 183.

⁵⁰⁷ Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 184.

⁵⁰⁸ Darrouzès, *Notitiae*, 413⁶¹.

⁵⁰⁹ Darrouzès, *Notitiae*, 343⁵⁷ (Notitia 11), 349⁵⁵ (Notitia 12), 366⁷⁴⁹ (Notitia 13), 381⁵⁵ (Notitia 15), 388⁵⁵ (Notitia 16).

⁵¹⁰ A. Kazhdan – R. B. Hitchner, “Catania”, *ODB* 1, 390 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 161 - 162.

⁵¹¹ Kazhdan – Hitchner, ο. π., 390 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 161 - 162.

Notitia 19 υποδεικνύει ότι η ιεραρχική της θέση είχε εκχωρηθεί σε περισσότερες από μία μητροπόλεις, καθώς στην ίδια ιεραρχική θέση αναγράφεται τόσο ο μητροπολίτης Διδυμοτείχου, όσο και ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας.⁵¹² Ενδεχομένως, το γεγονός ότι ο μητροπολίτης Διδυμοτείχου αναγράφεται πριν από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας να μην είναι τυχαίο, αλλά να συνδέεται με το πότε εκχωρήθηκε το προνόμιο αυτό σε κάθε μητροπολίτη.⁵¹³

Δυστυχώς, δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής τα αυτοκρατορικά προστάγματα ή οι συνοδικές πράξεις με τις οποίες παραχωρήθηκαν τα ανωτέρω προνόμια στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Συνεπώς, είναι δύσκολο να ελεγχθεί η ακρίβεια των συγκεκριμένων εκτιμήσεων. Εξάλλου, η νεώτερη έρευνα έχει διαπιστώσει ότι τα εκκλησιαστικά Τακτικά έχουν διασωθεί μέσω μίας εξαιρετικά προβληματικής χειρόγραφης παράδοσης, καθώς άλλα από αυτά παραδίδονται τεμαχισμένα και άλλα επαυξημένα. Έτσι, η ακριβής χρονολόγησή τους, στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι προβληματική, ενώ η εικόνα της ιεραρχικής κατάταξης των εκκλησιαστικών εδρών είναι ασαφής και μερικές φορές ασυμβίβαστη με το ιστορικό πλαίσιο.⁵¹⁴ Ο J. Darrouzès επιχείρησε να βάλει σε τάξη τη χειρόγραφη παράδοση και να αποκαταστήσει τα Τακτικά στην, κατά τη γνώμη του, αρχική μορφή τους, με τη βοήθεια και της σύγχρονης ιστορικής πραγματικότητας.⁵¹⁵ Η ερευνητική αυτή προσπάθεια κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα σωζόμενα εκκλησιαστικά Τακτικά δεν αποτελούν τους επίσημους καταλόγους της πατριαρχικής γραμματείας, αλλά συμπληρωματικές προσπάθειες ανώνυμων ιδιωτών, που δεν μπορούν πάντοτε να παρακολουθήσουν την ιεραρχική εξέλιξη των μητροπολιτικών και αρχιεπισκοπικών εδρών. Συνήθως, βασίζονται σε παλαιότερους καταλόγους, με συνέπεια να αντικατοπτρίζουν την παρελθούσα εκκλησιαστική κατάσταση, ή συνδυάζουν πληροφορίες από καταλόγους διαφορετικών χρονικών περιόδων. Εξάλλου, τα τεκμήρια αυτά έχουν σωθεί σε μεταγενέστερα αντίγραφα, τα οποία πολλές φορές έχουν υποστεί αλλοιώσεις ή περιέχουν νεότερες προσθήκες. Με άλλα λόγια, η αξία

---

⁵¹² Darrouzès, *Notitiae*, 413⁵⁹⁻⁶¹.

⁵¹³ Η εικασία αυτή στηρίζεται στην αρχή της αρχαιότητας, για την οποία βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 50, 54, 92, 93 σημ.3 και 191.

⁵¹⁴ Darrouzès, *L'edition*, 215 κ.ε.

⁵¹⁵ Darrouzès, *Notitiae*. Για την έκδοση αυτή, βλ. Darrouzès, *L'edition*, 215 – 221.

τους είναι σχετική, ενώ είναι προφανής και επιτακτική η ανάγκη να επιβεβαιώνονται οι πληροφορίες τους και από άλλες πηγές.⁵¹⁶

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, πληροφορίες για την ιεραρχική θέση μίας εκκλησιαστικής επαρχίας μπορούν να αντληθούν και από τους καταλόγους παρουσιών ή υπογραφών των αρχιερέων που συμμετείχαν στις εργασίες της συνόδου, δεδομένου ότι η σειρά με την οποία αναφέρεται ως μέλος της πατριαρχικής συνόδου ένας ιεράρχης ή με την οποία υπογράφει τις αποφάσεις της είναι ενδεικτική της ιεραρχικής του θέσης.⁵¹⁷ Ωστόσο, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εξέταση των συνοδικών καταλόγων δεν είναι πάντα ασφαλή για ποικίλους λόγους. Πρώτα από όλα, τα στοιχεία αυτά είναι αποσπασματικά και περιστασιακά, καθώς είναι γνωστό ότι δεν παρίσταντο όλοι οι μητροπολίτες στις πατριαρχικές συνόδους, παρά μόνο όσοι συνέβαινε να παρευρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη.⁵¹⁸ Επιπλέον, η επιστημονική έρευνα δεν έχει στη διάθεσή της όλες τις συνοδικές αποφάσεις και ως εκ τούτου είναι δυνατή μόνο η ενδεικτική εξέταση του ζητήματος και κατ' επέκταση η μη ασφαλής ερμηνεία των οποιοδήποτε μεταβολών.⁵¹⁹ Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η τιμητική διάκριση του να *ἐπέχει* ένας μητροπολίτης *τὸν τόπον* μίας ανώτερης ιεραρχικά εκκλησιαστικής επαρχίας, η οποία απαντά ήδη από το 13^ο αιώνα και εντείνεται κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, προκαλεί σύγχυση στους συνοδικούς καταλόγους και επομένως αποδυναμώνει την αξία τους.⁵²⁰ Κατά συνέπεια, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει πάντα τη δυνατότητα να ερμηνεύει με βεβαιότητα τις οποιοσδήποτε μεταβολές, με βάση τα συγκεκριμένα τεκμήρια.

Σε κάθε περίπτωση, η επιστημονική έρευνα έχει εντοπίσει έναν μικρό αριθμό συνοδικών εγγράφων του 12^{ου} αιώνα, στα οποία αναφέρεται ως μέλος της συνόδου ή υπογράφει κάποιος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας. Η συγκριτική μελέτη της σειράς με την οποία υπογράφει ή αναφέρεται ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας στα έγγραφα αυτά, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες των σύγχρονων εκκλησιαστικών τακτικών, επιβεβαιώνει την αρκετά χαμηλή ιεραρχική θέση της μητρόπολης στα εκκλησιαστικά Τακτικά του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα. Πράγματι, ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας

⁵¹⁶ Darrouzès, L'edition, 215 κ.ε.

⁵¹⁷ Darrouzès, Listes, 73 – 74 · Hussey, *Church*, 310 – 312 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XVIII.

⁵¹⁸ Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XV – XVI, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵¹⁹ Darrouzès, Listes, 76.

⁵²⁰ Για το πρόνομο αυτό βλ. Darrouzès, Listes, 87 κ.ε. · Darrouzès, *Notitiae*, 165, 182 – 183, 190 – 191 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 56 – 59 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 259 – 264 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, LXVII – LXVIII.

αναφέρεται ή υπογράφει σε ένα μόνο έγγραφο αμέσως μετά το μητροπολίτη Μυτιλήνης (49^η ιεραρχική θέση),⁵²¹ σε ένα αμέσως μετά τον μητροπολίτη Μαδύτων (68^η ιεραρχική θέση),⁵²² σε ένα άλλο αμέσως μετά τον μητροπολίτη Αβύδου (74^η ιεραρχική θέση)⁵²³ και σε τρία αμέσως μετά τον μητροπολίτη Μηθύμνης (75^η ιεραρχική θέση)⁵²⁴. Παράλληλα, όμως, ο ίδιος μητροπολίτης προηγείται σε δύο έγγραφα του μητροπολίτη Παροναξίας (79^η ιεραρχική θέση),⁵²⁵ σε ένα του μητροπολίτη Μεσημβρίας (81^η ιεραρχική θέση),⁵²⁶ σε δύο του μητροπολίτη Μιλήτου (82^η ιεραρχική θέση)⁵²⁷ και σε ένα του μητροπολίτη Άπρου (84^η ιεραρχική θέση)⁵²⁸. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας κατέχει ιεραρχική θέση χαμηλότερη από αυτή του μητροπολίτη Μηθύμνης (75^η ιεραρχική θέση) και ψηλότερη από αυτή της μητρόπολης Παροναξίας (79^η ιεραρχική θέση). Συνεπώς, τα δεδομένα των εκκλησιαστικών τακτικών, στη συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση, δεν φαίνεται να απομακρύνονται από την ιστορική πραγματικότητα.

Λιγосτές είναι και οι γνωστές συνοδικές πράξεις του 13^{ου} αιώνα, οπότε αρχίζει η φαινομενική σύγχυση στην κατάταξη των μητροπόλεων. Το παλαιότερο από τα διαθέσιμα έγγραφα χρονολογείται τον Φεβρουάριο του 1272, στο οποίο ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας υπογράφει αμέσως μετά τον μητροπολίτη Μαδύτων και πριν από τους μητροπολίτες Καντιμονίας και Διδυμοτείχου.⁵²⁹ Το ιεραρχικό προβάδισμα του μητροπολίτη Μαδύτων σε σχέση με τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ανταποκρίνεται στα δεδομένα των εκκλησιαστικών Τακτικών και των συνοδικών εγγράφων του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα, στα οποία αποδίδεται η 68^η ιεραρχική κατάταξη στη μητρόπολη Μαδύτων.⁵³⁰ Από την άλλη πλευρά, οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με την ιεραρχική θέση των μητροπόλεων Καντιμονίας και Διδυμοτείχου κατά τον 13^ο αιώνα είναι σκοτεινές, καθώς προήχθησαν σε

⁵²¹ Grumel, *Regestes*, αρ.1132 (10 Ιανουαρίου 1177).

⁵²² *ΡΠ*, τ. Ε', 90 · Grumel, *Regestes*, αρ. 1015 (22 Φεβρουαρίου 1144).

⁵²³ *ΡG* 140, 276 C · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 176 (6 Μαΐου 1166).

⁵²⁴ *ΡG* 140, 237 B · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 143 (2 Μαρτίου 1166) · *ΡG* 140, 256 A, · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 155 (6 Μαρτίου 1166) · *ΡG* 140, 281 A · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 158 (6 Μαΐου 1166).

⁵²⁵ *ΡG* 140, 260 C · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 158 (6 Μαρτίου 1166) · *ΡG* 140, 276 C · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 176 (6 Μαΐου 1166).

⁵²⁶ *ΡG* 140, 237 B · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 143 (2 Μαρτίου 1166).

⁵²⁷ *ΡG* 140, 256 A · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 155 (6 Μαρτίου 1166) · *ΡG* 140, 276 C · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 176 (6 Μαΐου 1166).

⁵²⁸ Grumel, *Regestes*, αρ. 1132 (10 Ιανουαρίου 1177).

⁵²⁹ *ΜΜ*, τ. Δ', 379.

⁵³⁰ Darrouzès, *Notitiae*, 344⁷⁰, 350⁶⁸, 382⁶⁸, 388⁶⁸.

μητροπολιτικές έδρες κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα.⁵³¹ Προφανώς, αυτός είναι και ο λόγος, για τον οποίο οι υπογραφές των μητροπολιτών τους έπονται αυτής του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Επομένως, είναι πολύ πιθανό η ιεραρχική θέση της μητρόπολη Λακεδαιμονίας να μην έχει ακόμα μεταβληθεί.

Λίγα χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1285, ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ιωάννης (πριν από τον Αύγουστο του 1285 - ;) υπογράφει στον *Τόμο* της Β΄ συνόδου των Βλαχερνών, η οποία καταδίκασε τον πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο (1275-1283) για τις ενωτικές του τάσεις, αμέσως μετά τον μητροπολίτη Μελενίκου και πριν από τον μητροπολίτη Μεσημβρίας.⁵³² Οι μητροπόλεις Μελενίκου και Μεσημβρίας είχαν ιδρυθεί αρκετές δεκαετίες μετά την μητρόπολη Λακεδαιμονίας και επομένως κατείχαν χαμηλότερη ιεραρχική θέση από αυτή της υπό εξέταση μητρόπολης στα εκκλησιαστικά Τακτικά του ύστερου 12^{ου} αιώνα.⁵³³ Ως εκ τούτου προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο τεκμήριο ο μητροπολίτης Μελενίκου προηγείται του Λακεδαιμονίας. Η ιεράρχηση αυτή θα μπορούσε εύκολα να ερμηνευτεί με το σκεπτικό ότι του είχε παραχωρηθεί το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* κάποιας μητρόπολης με ανώτερη ιεραρχική θέση από αυτή της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Ωστόσο, έχει διαπιστωθεί ότι η σειρά με την οποία υπογράφουν οι αρχιερείς στο συγκεκριμένο τεκμήριο είναι προβληματική και δυσεξήγητη, καθώς μόνο για τον μητροπολίτη Νικαίας τηρείται η κανονική τάξη.⁵³⁴ Κατά συνέπεια, είναι παρακινδυνευμένο να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την ιεραρχική τάξη και τα τιμητικά προνόμια των συμμετεχόντων αρχιερέων και κατ' επέκταση και του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.

Στη συνέχεια, η διοίκηση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας παραχωρήθηκε κατ' *ἐπίδοσιν* στον μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρο Μοσχόπουλο (1284/89 – 1315;) πριν από τον Αύγουστο του 1289.⁵³⁵ Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, η εκχώρηση της διοίκησης μίας μητρόπολης στον μητροπολίτη μίας άλλης μητρόπολης δεν συνεπάγεται και κάποια μεταβολή στην ιεραρχική κατάταξη ούτε του μητροπολίτη

⁵³¹ Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 177 (Καντιμονίας) και 93 – 94 (Διδυμοτείχου).

⁵³² Laurent, Blakhernes, 146²⁸. Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 36.

⁵³³ Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 258 (Μελενίκου) και 265 (Μεσημβρίας).

⁵³⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 164 σημ. 3.

⁵³⁵ Για τον ιεράρχη αυτόν και την ανάληψη εκ μέρους του της προεδρίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ.37.

προς τον οποίο παραχωρείται η διοίκηση της μητρόπολης, ούτε της μητρόπολης που παραχωρείται. Με άλλα λόγια, ο μητροπολίτης συνεχίζει να κατατάσσεται στην καθιερωμένη του ιεραρχική θέση, εκτός και εάν του είχε παραχωρηθεί με ειδικό αυτοκρατορικό ή συνοδικό έγγραφο το σχετικό προνόμιο.⁵³⁶ Αυτό συνεπάγεται ότι η *κατ' επίδοσιν* παραχώρηση της διαποιόμανσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στον μητροπολίτη Κρήτης, ο οποίος κατείχε υψηλότερη ιεραρχική θέση από αυτή του Λακεδαιμονίας, δεν επηρέασε την ιεραρχική θέση της υπό εξέτασης μητρόπολης.⁵³⁷

Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τον άμεσο διάδοχο του Νικηφόρου Μοσχόπουλου στη διοίκηση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Μιχαήλ (1315; - 1316;). Η διοίκηση της συγκεκριμένης μητρόπολης εκχωρήθηκε *κατ' επίδοσιν* στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών μεταξύ του Σεπτεμβρίου του 1315 και του Απριλίου του 1316.⁵³⁸ Η μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατείχε παραδοσιακά υψηλότερη ιεραρχική θέση από αυτή της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στα εκκλησιαστικά Τακτικά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου.⁵³⁹ Ωστόσο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η παραχώρηση της διοίκησης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών δεν επηρεάζει την ιεραρχική θέση της παραχωρούμενης μητρόπολης.

Ύστερα από δύο προέδρους εκλέγεται γνήσιος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς (πριν από τον Μάιο του 1324 – πριν από τον Απρίλιο του 1329).⁵⁴⁰ Ο συγκεκριμένος ιεράρχης είναι γνωστό ότι συμμετείχε με δεκατέσσερις ακόμα ιεράρχες και τον εισηφισμένο μητροπολίτη Μαδύτων στην πατριαρχική σύνοδο τον Μάιο του 1324. Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας υπογράφει το κείμενο της απόφασης της συνόδου αμέσως μετά τον μητροπολίτη Διδυμοτείχου και πριν από τους μητροπολίτες Άπρω και Μηθύμνης.⁵⁴¹ Η μητρόπολη Διδυμοτείχου, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ιδρύθηκε λίγο μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Ωστόσο, μπόρεσε πολύ σύντομα να καταλάβει μία αρκετά ικανοποιητική θέση στην

⁵³⁶ Χατζηαντωνίου, *Κατ' επίδοσιν*, 121 – 125.

⁵³⁷ Για την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Κρήτης κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 206, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵³⁸ Για τον ιεράρχη αυτόν και την ανάληψη εκ μέρους του της προεδρίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 38.

⁵³⁹ Για την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Παλαιών Πατρών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 331 – 332.

⁵⁴⁰ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 39.

⁵⁴¹ PRK, τ. Α', 73¹¹⁻¹³ · Darrouzès, *Regestres*, αρ.2110.

ιεραρχική κατάταξη των μητροπόλεων, σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά Τακτικά του 14^{ου} αιώνα, εκτοπίζοντας αρχαιότερες μητροπολιτικές έδρες.⁵⁴² Από την άλλη πλευρά, ο μητροπολίτης Άπρω υπογράφει με την ιδιότητα του *έπέχοντος τὸν τόπον* του μητροπολίτου Ευχαϊτών. Η μητρόπολη Άπρω ιδρύθηκε προς τα τέλη της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) και για τον λόγο αυτό εμφανίζεται στα εκκλησιαστικά Τακτικά του 12^{ου} αιώνα σε χαμηλότερη ιεραρχική θέση σε σχέση με αυτή της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁵⁴³ Ωστόσο, βάσει αυτοκρατορικού και αντίστοιχου συνοδικού εγγράφου του Νοεμβρίου 1318, της παραχωρήθηκε το προνόμιο να *έπέχει τὸν τόπον* της μητρόπολης Ευχαϊτών, η οποία καταλαμβάνει στην πλειοψηφία των τακτικών της μέσης βυζαντινής περιόδου την 51^η ιεραρχική θέση.⁵⁴⁴ Το προνόμιο αυτό εξακολούθησε να το διατηρεί τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα του 14^{ου} αιώνα.⁵⁴⁵ Επομένως, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατέχει υψηλότερη ιεραρχική θέση από την 51^η, η οποία είχε αποδοθεί στη μητρόπολη Άπρω από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ (1282 – 1328). Εξάλλου, η υπό εξέταση μητρόπολη κατατάσσεται στο συγκεκριμένο τεκμήριο υψηλότερα και από την μητρόπολη Μηθύμνης, η οποία κατείχε ελαφρώς υψηλότερη ιεραρχική θέση στα εκκλησιαστικά Τακτικά του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα, λόγω αρχαιότητας (75^η ιεραρχική θέση).⁵⁴⁶

Λίγους μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1324, η πατριαρχική σύνοδος αποφάσισε την κατ' έτος οικονομική ενίσχυση του Οικουμενικού Πατριαρχείου από κάθε εύπορη μητρόπολη και αρχιεπισκοπή της δικαιοδοσίας του, με στόχο την αντιμετώπιση των σοβαρών οικονομικών του προβλημάτων. Συγκεκριμένα, η συνοδική πράξη αναφέρει τριάντα τρεις μητροπολιτικές και αρχιεπισκοπικές έδρες, οι οποίες υποχρεώθηκαν να καταβάλλουν ανά έτος ένα συγκεκριμένο ποσό, ανάλογα με

⁵⁴² Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 94.

⁵⁴³ Darrouzès, *Notitiae*, 350⁸⁶, 369⁷⁹⁴, 382⁸⁷ και 388⁸³. Βλ. και Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 44.

⁵⁴⁴ *PRK*, τ. Α΄, αρ. 58 και 59 · Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2090. Για την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Ευχαϊτών, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 306⁵⁵⁷, 332⁶⁶⁸, 343⁵³, 349⁵¹, 365⁷⁴⁰, 381⁵¹ και 388⁵¹ · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 119.

⁵⁴⁵ *PRK*, τ. Α΄, αρ. 61³⁴ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2093 (Νοέμβριος 1318 – Φεβρουάριος 1319) · *PRK*, τ. Α΄, αρ. 70⁹⁻¹⁰ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2106 (23 Μαρτίου 1324) · *PRK*, τ. Α΄, αρ. 71⁶⁻⁷ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2108 (25 Απριλίου 1324) · *PRK*, τ. Α΄, αρ. 73¹²⁻¹³ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2110 (9 Μαΐου 1324) · *PRK*, τ. Α΄, αρ. 89⁹⁻¹⁰ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2122 (29 Μαΐου 1325) · *PRK*, τ. Α΄, αρ. 91¹⁰⁻¹¹ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2124 (30 Μαΐου 1325) · *PRK*, τ. Α΄, αρ. 98⁹⁻¹⁰ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2149 (Απρίλιος 1329) · *PRK*, τ. Α΄, αρ. 100⁸⁻⁹ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2153 (Δεκέμβριος 1329) · *PRK*, τ. Β΄, αρ. 147⁴³⁶⁻⁴³⁷ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2270 (Φεβρουάριος 1347) · *PRK*, τ. Γ΄, αρ. 178¹⁴⁵⁻¹⁴⁶ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2317 (1350). Βλ. και Darrouzès, *Regestres*, 353 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 44.

⁵⁴⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 344⁷⁸, 350⁷⁵, 368⁷⁸⁵, 382⁷⁵, 388⁷⁵.

τις οικονομικές τους δυνατότητες.⁵⁴⁷ Οι αναφερόμενες εκκλησιαστικές έδρες, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν το σύνολο των εδρών του πατριαρχείου, φαίνεται ότι αναφέρονται στη σχετική συνοδική απόφαση με βάση το ισχύον σύστημα ιεράρχησης και όχι με αλφαβητική σειρά ή με βάση το ύψος του καταβαλλόμενου ποσού.⁵⁴⁸ Σε κάθε περίπτωση, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας αναφέρεται στο τεκμήριο αυτό υψηλότερα από τις μητροπόλεις Μελενίκου, Αίνου, Μαδύτων, Μηθύμνης, Βρύσεως και Ρωσίου.⁵⁴⁹ Για μία ακόμα φορά, λοιπόν, διαπιστώνεται ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας έχει βελτιώσει την ιεραρχική της θέση, καθώς προηγείται των μητροπόλεων Αίνου, Μαδύτων και Μηθύμνης, οι οποίες κατείχαν στα εκκλησιαστικά Τακτικά της μέσης βυζαντινής περιόδου υψηλότερη ιεραρχική θέση από αυτή της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας.⁵⁵⁰ Παράλληλα, όμως, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας εξακολουθεί να κατατάσσεται μετά τις μητροπόλεις Μυτιλήνης, Διδυμοτείχου και Παλαιών Πατρών,⁵⁵¹ οι οποίες προηγούνται της Λακεδαιμονίας στα εκκλησιαστικά Τακτικά του 14^{ου} αιώνα, στα οποία, μάλιστα, κατατάσσονται ελάχιστες θέσεις πριν από την υπό εξέταση μητρόπολη.⁵⁵²

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ιεραρχική θέση της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας έχει αναβαθμιστεί αισθητά σε σχέση με αυτή των εκκλησιαστικών τακτικών της μέσης βυζαντινής περιόδου, στα οποία κατατάσσεται στην 78^η ή 80^η ιεραρχική θέση. Η νέα αυτή κατάσταση θα μπορούσε εύκολα να ερμηνευτεί με το σκεπτικό ότι της είχε παραχωρηθεί το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* κάποιας μητροπόλεως με ανώτερη ιεραρχική κατάταξη. Το γεγονός, πάντως, ότι στα ανωτέρω τεκμήρια οι μητροπολίτες Δυρραχίου, Σμύρνης, Μυτιλήνης και Διδυμοτείχου προηγούνται του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, όπως και στη *Notitia* 19 (μέσα 14^{ου} αι.),⁵⁵³ στην οποία η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατέχει την ιεραρχική κατάταξη της μητροπόλεως Κατάνης (44^η ιεραρχική κατάταξη),⁵⁵⁴ επιτρέπει, με αρκετές επιφυλάξεις, την εικασία ότι πράγματι

⁵⁴⁷ PRK, τ. Α', αρ. 88 · Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2119.

⁵⁴⁸ Darrouzès, *Regestres*, fasc. V, 123.

⁵⁴⁹ PRK, τ. Α', αρ. 88⁵⁴⁻⁶⁰.

⁵⁵⁰ Για την ιεραρχική θέση των συγκεκριμένων μητροπολιτικών εδρών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 343⁶⁴, 349⁶², 367⁷², 381⁶², 388⁶² (Αίνου), 344⁷⁰, 350⁶⁸, 368⁷⁷⁸, 382⁶⁸, 388⁶⁸ (Μαδύτων) και 344⁷⁸, 350⁷⁵, 368⁷⁸⁵, 382⁷⁵, 388⁷⁵ (Μηθύμνης).

⁵⁵¹ PRK, τ. Α', αρ. 88⁵¹⁻⁵³.

⁵⁵² Για την ιεραρχική θέση των συγκεκριμένων μητροπολιτικών εδρών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 397⁵², 407⁵², 413⁵⁷ (Μυτιλήνης), 397⁵⁴, 407⁵⁴, 413⁶⁰ (Διδυμοτείχου) και 396³⁹, 407³⁹, 413⁴³ (Παλαιών Πατρών). Επίσης, πρβλ. και Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 275 (Μυτιλήνης), 94 (Διδυμοτείχο) και 332 (Παλαιών Πατρών).

⁵⁵³ Darrouzès, *Notitiae*, 413⁵⁵⁻⁶¹.

⁵⁵⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 413⁶¹.

της είχε παραχωρηθεί το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* της μητρόπολης Κατάνης. Άλλωστε, με βάση το σκεπτικό αυτό, εξηγείται και το ιεραρχικό προβάδισμα του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας έναντι του μητροπολίτη Άπρω, ο οποίος απολαμβάνει το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* του μητροπολίτη Ευχαϊτών, δηλαδή την 51^η ιεραρχική θέση.⁵⁵⁵

Επομένως, τα μέχρι στιγμής δεδομένα υποδεικνύουν ότι ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς ήταν ο πρώτος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας που έλαβε την τιμητική διάκριση να *ἐπέχει τὸν τόπον* ανώτερης ιεραρχικά μητρόπολης και ενδεχομένως αυτόν της μητρόπολης Κατάνης. Δεν είναι γνωστό, ωστόσο, εάν η παραχώρηση του προνομίου αυτού οφείλεται σε στενούς δεσμούς του συγκεκριμένου ιεράρχη με την αυτοκρατορική οικογένεια ή με τον πατριάρχη Ησαΐα (1323-1334). Δεν μπορεί να αποκλειστεί, επίσης, το ενδεχόμενο η απονομή του προνομίου αυτού να συνδέεται με την αυξανόμενη σημασία του Μυστρά για τα ελληνικά πράγματα, καθώς είχε καταστεί πολιτική και στρατιωτική έδρα των αυτοκρατορικών κτήσεων στην Πελοπόννησο και το ορμητήριο για την εξάπλωση της βυζαντινής κυριαρχίας στο σύνολο της χερσονήσου.⁵⁵⁶ Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι η ιεραρχική θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας βελτιώνεται αισθητά κατά τη διάρκεια της αρχιερατικής θητείας του μητροπολίτη Γρηγορίου Βουτά.

Ο μητροπολίτης αυτός, ωστόσο, είναι γνωστό ότι καθαιρέθηκε, λόγω κατάχρησης εξουσίας, και πέθανε μεταξύ των ετών 1327 - 1329.⁵⁵⁷ Για τρίτη φορά η πατριαρχική σύνοδος δεν εκλέγει μητροπολίτη, αλλά αναθέτει τη διοίκηση της μητρόπολης *κατ' ἐπίδοσιν* στον μητροπολίτη Σουγδαίας Λουκά (1327 - 1339), του οποίου η προεδρία διαρκεί ως το 1331, ίσως και αργότερα, αφού η παρουσία του στη Σουγδαία πιστοποιείται μόλις το 1338.⁵⁵⁸ Η συνεχής σχεδόν παρουσία του στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των ετών 1327 και 1331, είχε ως αποτέλεσμα να συμμετάσχει σε αρκετές συνεδρίες της πατριαρχικής συνόδου. Έτσι, υπογράφει

---

⁵⁵⁵ PRK, τ.Α', αρ. 58 και 59 · Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2090. Για την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Ευχαϊτών, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 343⁵³, 349⁵¹, 365⁷⁴⁰, 381⁵¹, 388⁵¹, 349⁵¹ · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 119.

⁵⁵⁶ Runciman, *Μυστράς*, 57 κ.ε. · Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 16 – 17.

⁵⁵⁷ Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία*, 93 – 95 · Kislinger, *Αμύκλειον*, 83 – 86 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 392 · Stiernon, *Lacédénone*, 1180 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

⁵⁵⁸ Για τον ιεράρχη αυτόν και την ανάληψη εκ μέρους του της προεδρίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 40.

τέσσερις τουλάχιστον συνοδικές πράξεις της συγκεκριμένης περιόδου, στις οποίες κατατάσσεται πάντα σε αρκετά χαμηλή ιεραρχική θέση.⁵⁵⁹ Ωστόσο, η ιεράρχηση αυτή, όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν συνδέεται με την ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αλλά με αυτή της μητρόπολης Σουγδαίας, της οποία γνήσιος ιεράρχης ήταν ο Λουκάς.⁵⁶⁰ Εξάλλου, η μητρόπολη Σουγδαίας είχε ιδρυθεί λίγο πριν από τα τέλη του γ' τετάρτου του 13^{ου} αιώνα.⁵⁶¹ Ήταν, δηλαδή, μία σχετικά νεοσύστατη μητρόπολη, με συνέπεια να κατατάσσεται αρκετά χαμηλά στην εκκλησιαστική ιεραρχία.

Δυστυχώς, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει εντοπίσει κάποια μαρτυρία για τον άμεσο διάδοχο του μητροπολίτη Σουγδαίας Λουκά στη διοίκηση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Ενδεχομένως, πρόκειται για τον ανώνυμο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, ο οποίος αναφέρεται ως συνοδικό μέλος της πατριαρχική συνόδου κατά την καθαίρεση του μητροπολίτη Φιλίππων, το 1337/8.⁵⁶² Ο συγκεκριμένος ιεράρχης αναφέρεται ένατος σε σύνολο δεκατεσσάρων μητροπολιτών και αρχιεπισκόπων στο κείμενο της συνοδικής αυτής πράξης. Για μία ακόμα φορά, παρατηρείται ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας προηγείται των μητροπολιτών Μαδύτων και Μηθύμνης, όπως και στις συνοδικές αποφάσεις του 1324.⁵⁶³ Με τον τρόπο αυτό, λοιπόν, επιβεβαιώνεται ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας εξακολουθεί να κατέχει και στην συγκεκριμένη περίπτωση υψηλότερη ιεραρχική θέση από αυτή που κατείχε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Ωστόσο, παρατηρείται, επίσης, ότι ο μητροπολίτης Άπρω αναφέρεται πριν από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, υποδεικνύοντας είτε αναβάθμιση της ιεραρχικής θέσης του μητροπολίτη Άπρω, είτε υποβάθμιση αυτής του Λακεδαιμονίας σε σχέση με τη συνοδική πράξη του Μαΐου του 1324. Υπενθυμίζεται, όμως, ότι ο μητροπολίτης Άπρω είχε λάβει ήδη από τον Νοέμβριο του 1318 το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* του μητροπολίτη Ευχαϊτών, δηλαδή την 51^η ιεραρχική θέση.⁵⁶⁴ Το γεγονός, πάντως, ότι ο μητροπολίτης Αμάστριδος, ο οποίος στα Τακτικά της μέσης βυζαντινής περιόδου καταλαμβάνει την

---

⁵⁵⁹ PRK, τ. Α', αρ. 98¹³ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2149 · PRK, τ. Α', αρ. 102⁹ και Darrouzès, *Regestres*, αρ.2156 · PRK, τ. Α', αρ. 103⁹⁻¹⁰ και Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2157 · PRK, τ. Α', αρ. 106¹⁰ και Darrouzès, *Regestres*, αρ.2164.

⁵⁶⁰ Για την ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης Σουγδαίας, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 429.

⁵⁶¹ Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσω πόλις Σουγδαία*, 85 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 428 – 429.

⁵⁶² Stiernon, *Lacédémone*, 1180 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

⁵⁶³ PRK, τ. Β', αρ. 109⁷⁶ · Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2172.

⁵⁶⁴ PRK, τ. Α', αρ. 58 και 59 · Darrouzès, *Regestres*, αρ. 2090.

52^η ιεραρχική θέση,⁵⁶⁵ προηγείται του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας στο συγκεκριμένο τεκμήριο, δείχνει ότι μάλλον μεταβλήθηκε η ιεραρχική κατάταξη του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και όχι αυτή του μητροπολίτη Άπρω.

Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, είναι φανερό ότι ο ανώνυμος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας δεν απολαμβάνει πλέον την ιεραρχική κατάταξη, που είχε παραχωρηθεί στον μητροπολίτη Γρηγόριο Βουτά (1324 ; – 1327/29). Η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε εύκολα να ερμηνευτεί με βάση το σκεπτικό ότι το συγκεκριμένο προνόμιο συνήθως είχε προσωρινό χαρακτήρα, καθώς η ιεράρχηση των εκκλησιαστικών εδρών δεν μπορούσε να διασφαλεστεί παρά μόνο εφήμερα και *κατ' οικονομία*.⁵⁶⁶ Η *κατ' επίδοσιν* παραχώρηση της διοίκησης μίας μητρόπολης σε ιεράρχη άλλης εκκλησιαστικής επαρχίας αποτελούσε αφορμή για την αποκατάσταση της κανονικής τάξης. Άλλωστε, ο επικεφαλής μίας *κατ' επίδοσιν* παραχωρηθείσας εκκλησιαστικής έδρας εξακολουθούσε να *έπέχει τὸν τόπον* της έδρας για την οποία εξελέγη και χειροτονήθηκε. Συνεπώς, ο Λουκάς δεν είχε κανέναν λόγο να διεκδικήσει τα παραχωρηθέντα προνόμια ή να διεκδικήσει κάποια ανώτερη ιεραρχική θέση, αφού δεν ήταν γνήσιος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας. Εξάλλου, ο συγκεκριμένος ιεράρχης πιστεύεται ότι αδιαφόρησε εντελώς για τις υποθέσεις της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, με αρνητικές συνέπειες για την κτηματική περιουσία και την περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁵⁶⁷ Ωστόσο, η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε, όταν εξελέγη και χειροτονήθηκε γνήσιος αρχιερέας για την μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Ο νεοεκλεγείς ιεράρχης είχε κάθε λόγο να διεκδικήσει μία καλύτερη ιεράρχηση για την επαρχία του. Έτσι, λοιπόν, κατόρθωσε να του παραχωρηθεί το προνόμιο να *έπέχει τὸν τόπον* μίας ανώτερης ιεραρχικά μητροπολιτικής έδρας. Η κατάταξη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας αμέσως μετά τις μητροπόλεις Άπρω και Αμάστριδος στο προαναφερθέν τεκμήριο θέτει το ερώτημα μήπως του παραχωρήθηκε το προνόμιο να *έπέχει τὸν τόπον* της μητρόπολης Κελτζηνής, όπως αναφέρεται στις *Notitiae* 17 και 18 του α' τετάρτου του 14^{ου} αιώνα.⁵⁶⁸

Ο επόμενος επώνυμος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας είναι ο μητροπολίτης Νείλος (1339; - πριν από τον Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 1344), κατά τη διάρκεια της

⁵⁶⁵ Darrouzès, *Notitiae*, 306⁵⁵⁸, 332⁶⁶⁹, 343⁵⁴, 349⁵², 365⁷⁴¹, 381⁵² και 388⁵². Επίσης, πρβλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 27.

⁵⁶⁶ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 56 - 57 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον έπέχον*, 262-264.

⁵⁶⁷ Kislínger, Αμύκλειον, 78 σημ.20 και 88 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 392.

⁵⁶⁸ Darrouzès, *Notitiae*, 397⁵⁵ και 407⁵⁵.

θητείας του οποίου επιδικάστηκε οριστικά η επισκοπή Αμυκλών στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁵⁶⁹ Τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι ο μητροπολίτης Νείλος είχε συμμετάσχει σε δύο συνεδρίες της πατριαρχικής συνόδου κατά τη διάρκεια του Μαΐου 1340 και σε μία τον Μάιο του 1341. Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αναφέρεται στη συνοδική απόφαση της πρώτης συνεδρίας του Μαΐου 1340, που ασχολήθηκε με την υπόθεση του Δημητρίου Εσκαμματισμένου, τρίτος σε σύνολο έξι μητροπολιτών και αρχιεπισκόπων. Αναλυτικά, οι μητροπολίτες Σάρδεων και Σμύρνης προηγούνται του Λακεδαιμονίας, ενώ οι μητροπολίτες Αίνου, Βάρνης καθώς και ο αρχιεπίσκοπος Κω έπονται αυτού.⁵⁷⁰ Το ιεραρχικό προβάδισμα του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας έναντι του μητροπολίτη Αίνου επιβεβαιώνει για μία ακόμα φορά ότι η ιεραρχική του θέση είχε βελτιωθεί σε σχέση με αυτή της μέσης βυζαντινής περιόδου.⁵⁷¹ Ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει κάποια εκτίμηση για την ακριβή ιεραρχική του θέση, δεδομένου ότι οι μητροπολίτες Σάρδεων και Σμύρνης κατείχαν παραδοσιακά υψηλότερες ιεραρχικές θέσεις σε σχέση με αυτή του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.⁵⁷²

Η επόμενη συνεδρία της πατριαρχικής συνόδου του Μαΐου 1340 ασχολήθηκε με ζητήματα της σταυροπηγιακής μονής της Οδηγήτριας κοντά στο Διδυμότειχο. Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αναφέρεται στη συνοδική αυτή απόφαση τέταρτος σε σύνολο εννέα μητροπολιτών και αρχιεπισκόπων. Οι μητροπολίτες Κυζίκου, Σάρδεων και Σμύρνης προηγούνται του Λακεδαιμονίας, ενώ οι μητροπολίτες Αίνου, Μηθύμνης, Μαδύτων, Ρωσίου καθώς και ο αρχιεπίσκοπος Κω έπονται αυτού.⁵⁷³ Για μία ακόμα φορά, τα δεδομένα του συγκεκριμένου τεκμηρίου δεν μπορούν να συμβάλουν ούτε καν στην κατά προσέγγιση εξακρίβωση της ιεραρχικής κατάταξης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, παρά μόνο να επιβεβαιώσουν, για μία ακόμα φορά, την αισθητή βελτίωση της ιεραρχικής της κατάταξης σε σχέση με αυτή της μέσης βυζαντινής περιόδου. Το τελευταίο απορρέει από το γεγονός ότι για μία ακόμα φορά ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αναφέρεται πριν από τους μητροπολίτες Αίνου, Μηθύμνης και Μαδύτων, οι οποίοι κατείχαν υψηλότερες ιεραρχικές θέσεις στα

⁵⁶⁹ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 42.

⁵⁷⁰ PRK, τ. Β', 125³³⁻³⁴. Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2197.

⁵⁷¹ Darrouzès, *Notitiae*, 343⁶⁴, 349⁶², 367⁷², 381⁶², 388⁶².

⁵⁷² Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 389 (Σάρδεων) και 413 (Σμύρνης).

⁵⁷³ PRK, τ. Β', 127¹⁶. Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2199.

εκκλησιαστικά Τακτικά του 11ου και 12ου αιώνα.⁵⁷⁴ Σε ανάλογο συμπέρασμα οδηγεί και η μελέτη του παρουσιολογίου των συνοδικών αρχιερέων της συνοδικής απόφασης του Μαΐου 1341 σχετικά με την υπόθεση του δομέστιχου Φωκά Μαρούλη, στην οποία ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αναφέρεται τέταρτος σε σύνολο εννέα ιεραρχών. Αναλυτικά, οι μητροπολίτες Ηρακλείας, Σάρδεων και Δυρραχίου μνημονεύονται πριν από τον Λακεδαιμονίας, σε αντίθεση με τους μητροπολίτες Μαδύτων, Μηθύμνης και Βάρνης καθώς και τους αρχιεπισκόπους Βιτζίνης και Κω, οι οποίοι σημειώνονται μετά από αυτόν.⁵⁷⁵

Μία συγκριτική εξέταση των συμμετεχόντων των τριών αυτών συνοδικών πράξεων υποδεικνύει ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αναφέρεται σταθερά πριν από τους μητροπολίτες Αίνου, Μαδύτων και Μηθύμνης, στοιχείο που, όπως έχει σημειωθεί, αποτελεί ένδειξη της βελτίωσης της ιεραρχικής του θέσης σε σχέση με τα Τακτικά της μέσης βυζαντινής περιόδου. Παράλληλα, οι μητροπολίτες Δυρραχίου και Σμύρνης σημειώνονται σταθερά πριν από τον Λακεδαιμονίας. Το ιεραρχικό προβάδισμα των δύο αυτών μητροπόλεων ανταποκρίνεται στα δεδομένα των εκκλησιαστικών Τακτικών τόσο της μέσης, όσο και της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Μάλιστα, στην περίπτωση της *Notitia* 19 (μέσα 14^{ου} αι.), οι δύο αυτές μητροπόλεις καταλαμβάνουν την 42^η και 43^η ιεραρχική θέση, δηλαδή κατατάσσονται δύο και μία θέσεις αντιστοίχως υψηλότερα από την μητρόπολη Λακεδαιμονίας.⁵⁷⁶ Συνεπώς, τίθεται το ερώτημα μήπως η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατείχε πραγματικά την 44^η ιεραρχική κατάταξη, όπως παραδίδεται στη *Notitia* 19. Στην περίπτωση αυτή, φαίνεται ότι ο δυναμικός μητροπολίτης Νείλος δεν περιορίστηκε μόνο στην διασφάλιση της κτηματικής παρουσίας της μητρόπολης και στην κατοχύρωση της επισκοπής Αμυκλών στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαίμονίας, αλλά διεκδίκησε και μία πιο προβεβλημένη ιεραρχική θέση.⁵⁷⁷

Τον Ιούνιο του 1365, μετά από μία μακρά χηρεία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η πατριαρχική σύνοδος αποφασίζει την πλήρωση του θρόνου της

⁵⁷⁴ Για την ιεραρχική θέση των συγκεκριμένων μητροπολιτικών εδρών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 343⁶⁴, 349⁶², 367⁷⁷², 381⁶², 388⁶² (Αίνου), 344⁷⁰, 350⁶⁸, 368⁷⁷⁸, 382⁶⁸, 388⁶⁸ (Μαδύτων) και 344⁷⁸, 350⁷⁵, 368⁷⁸⁵, 382⁷⁵, 388⁷⁵ (Μηθύμνης).

⁵⁷⁵ *PRK*, τ. Β', 135¹⁰²⁻¹⁰³ · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2214.

⁵⁷⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 413⁵⁵⁻⁵⁶ · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 102 (Δυρραχίου), 413 (Σμύρνης).

⁵⁷⁷ Kislinger, *Αμύκλειον*, 79 και σημ. 19, 88 κ.ε. · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394 · Stiernon, *Lacédémone*, 1180 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

μητρόπολης, με τη μετάθεση του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως.⁵⁷⁸ Η συνοδική πράξη μπορεί να μην αναφέρει το όνομα του μετατιθέμενου ιεράρχη, αλλά σημειώνει μία άκρως ενδιαφέρουσα πληροφορία : η πατριαρχική σύνοδος παραχωρεί στον μετατιθέμενο ιεράρχη το δικαίωμα να απολαμβάνει την ιεραρχική κατάταξη της παλαιάς του μητρόπολης, δηλαδή την 37^η ιεραρχική κατάταξη.⁵⁷⁹ Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η παραχώρηση του συγκεκριμένου προνομίου δεν οφείλεται σε παρασκηνιακές ενέργειες του ιεράρχη ή στην προσπάθεια του αυτοκράτορα ή του πατριάρχη να εξυπηρετήσει έναν ιεράρχη του περιβάλλοντός του, αλλά σε προσωπικούς και μόνο λόγους. Εξάλλου, η μετάθεση του συγκεκριμένου ιεράρχη μπορεί να του εξασφάλιζε μία οικονομικά ανθηρή και ασφαλή εκκλησιαστική επαρχία, ωστόσο συνεπαγόταν και, κατά κάποιο τρόπο, την υποβάθμισή του, δεδομένου ότι μετετίθετο από μία εκκλησιαστική επαρχία με σχετικά ικανοποιητική ιεραρχική κατάταξη σε μία άλλη με αρκετά χαμηλή. Επομένως, η παραχώρηση της ιεραρχικής αυτής θέσης είχε ως αποτέλεσμα ο μετατιθέμενος ιεράρχης να εξασφαλίσει μία βιώσιμη εκκλησιαστική επαρχία, χωρίς να απολέσει την αρχική ιεραρχική του θέση.

Όπως είναι αναμενόμενο, η παραχώρηση του προαναφερθέντος προνομίου δεν αφορούσε τους επόμενους μητροπολίτες Λακεδαιμονίας, καθώς απονεμήθηκε στον συγκεκριμένο μητροπολίτη για προσωπικούς λόγους. Άλλωστε, λίγα χρόνια αργότερα, τον Μάιο του 1371, ο μητροπολίτης Σερρών έλαβε, με συνοδική απόφαση, το προνόμιο να *έπέχει τὸν τόπον* του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως και με αυτή την ιδιότητα υπογράφει σε αρκετές συνοδικές πράξεις των τελευταίων δεκαετιών του 14^{ου} αιώνα.⁵⁸⁰ Αν και η επιστημονική κοινότητα έχει παρατηρήσει ότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες περισσότερες από μία μητροπόλεις απήλυναν την ίδια ιεραρχική κατάταξη, ωστόσο αυτό δε φαίνεται να ισχύει στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως υποδεικνύει η συνοδική απόφαση καθορισμού της περιοχής δικαιοδοσίας του μητροπολίτη Εφέσου (Σεπτέμβριος 1387), στην οποία αναφέρονται ως συνοδικά μέλη οι μητροπολίτες Σερρών και Λακεδαιμονίας, μαζί με δέκα ακόμα

---

⁵⁷⁸ *MM*, τ. Α', 465 – 468 · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2491. Για τον ιεράρχη αυτόν και την εκ μέρους του ανάληψη της διαποίμανσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 45.

⁵⁷⁹ *MM*, τ. Α', 468. Για την ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης Τραϊανουπόλεως κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 461.

⁵⁸⁰ *MM*, τ. Α', 558 · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2612 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 402 – 403.

αρχιερείς.⁵⁸¹ Ο μητροπολίτης Σερρών, ο οποίος φέρει την ιδιότητα του *ἐπέχοντος τὸν τόπον* του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως, αναφέρεται μία θέση υψηλότερα από το μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Το ιεραρχικό προβάδισμα του μητροπολίτη Σερρών οφείλεται πιθανότατα στην ιδιότητα του *ἐπέχοντος τὸν τόπον* του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως, προνόμιο το οποίο πλέον δεν κατείχε ο Λακεδαιμονίας, διαφορετικά θα προηγούταν, λόγω του ότι του απονεμήθηκε πριν από τον μητροπολίτη Σερρών. Δεν είναι εύκολο, πάντως, να προσδιοριστεί, ούτε κατά προσέγγιση, η ιεραρχική θέση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας στο συγκεκριμένο έγγραφο, καθώς οι μητροπολίτες, που έπονται αυτού, προΐσταντο μητροπόλεων που είχαν ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα και ως εκ τούτου κατατάσσονταν μετά την μητρόπολη Λακεδαιμονίας, εκτός κι αν τους είχε εκχωρηθεί το προνόμιο να *ἐπέχουν τὸν τόπον* μίας μητρόπολης με υψηλότερη ιεραρχική θέση.⁵⁸² Άλλωστε, τα εκκλησιαστικά Τακτικά του 14^{ου} αιώνα είτε αποδίδουν στις συγκεκριμένες μητροπόλεις αρκετά χαμηλή ιεραρχική θέση, είτε τις μνημονεύουν ως αρχιεπισκοπές.⁵⁸³ Συνεπώς, ο ανώνυμος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας του συγκεκριμένου εγγράφου κατείχε χαμηλότερη ιεραρχική θέση από αυτή της μητρόπολης Τραϊανουπόλεως, δηλαδή χαμηλότερη από την 37^η ιεραρχική θέση.

Μέχρι στιγμής η επιστημονική έρευνα δεν έχει εντοπίσει άλλες, επώνυμες ή ανώνυμες, αναφορές μητροπολίτη Λακεδαιμονίας στα συνοδικά έγγραφα των δύο τελευταίων δεκαετιών του 14^{ου} αιώνα, με συνέπεια να μην μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς τη διαμόρφωση της ιεραρχικής του θέσης κατά τη διάρκεια του ύστερου 14^{ου} αιώνα. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και για τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 15^{ου} αιώνα, οπότε ο μητροπολίτης Νείλος υπογράφει έκτος σε σύνολο δεκατριών ιεραρχών τον τόμο καταδίκης του μητροπολίτη Αγκύρας Μακαρίου (Αύγουστος 1409).⁵⁸⁴ Ο Νείλος κατατάσσεται μετά τον μητροπολίτη Κιέβου και πάσης Ρωσίας Φώτιο, για τον οποίο δε γνωρίζουμε ποια ιεραρχική θέση επέχει την εποχή εκείνη.⁵⁸⁵ Επιπλέον, οι συμμετέχοντες μητροπολίτες, οι οποίοι υπογράφουν μετά τον Λακεδαιμονίας, τυγχάνει να είναι ιεραρχικά αρκετά

⁵⁸¹ *MM*, τ. Β', 105 · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2826.

⁵⁸² Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 428 – 429 (Σουγδαίας), 127 (Γάνου) και 90 (Δέρκων).

⁵⁸³ Για την ιεράρχησή τους, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 429 (Σουγδαίας), 127 (Γάνου) και 90 (Δέρκων).

⁵⁸⁴ Darrouzès, *Regestes*, αρ.3284.

⁵⁸⁵ Γενικά για την ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης Κιέβου και πάσης Ρωσίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 496, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

κατώτεροι.⁵⁸⁶ Συνεπώς, δεν είναι δυνατό να συμπεράνουμε, ούτε κατά προσέγγιση, την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με βάση το συγκεκριμένο τεκμήριο.

Το τελευταίο έγγραφο που προσφέρει κάποια πληροφορία για την ιεραρχική θέση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου είναι το διάταγμα της Συνόδου Φεράρας – Φλωρεντίας (6 Ιουλίου 1439), στις εργασίες της οποίας συμμετείχε ενεργά, μεταξύ άλλων, και ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Μεθόδιος (πριν από το 1437 – πριν από το 1442).⁵⁸⁷ Συγκεκριμένα, ο ιεράρχης αυτός παρουσιάζεται στο σωζόμενο αντίγραφο των πρακτικών της συνόδου, που περιέχεται στον κώδικα Laurentianus Cassetta Cesarini 1, να υπογράφει αμέσως μετά τους μητροπολίτες Τραπεζούντος, Κυζίκου, Νικαίας, Νικομηδείας και πριν από τους αρχιερείς Τυρνόβου, Μυτιλήνης, Μολδοβλαχίας, Αμασίας, Ρόδου, Δρύστας, Μελενίκου, Γάνου, Δράμας και Αγχιάλου.⁵⁸⁸ Αναμφίβολα, τα δεδομένα του συγκεκριμένου τεκμηρίου αποκαλύπτουν ότι ο μητροπολίτης Μεθόδιος απολάμβανε μία εξαιρετικά υψηλή ιεραρχική κατάταξη, δεδομένου ότι ο μητροπολίτης Νικομηδείας κατείχε σταθερά την 7^η ιεραρχική θέση στα εκκλησιαστικά Τακτικά και οι περισσότεροι από τους αρχιερείς που έπονται του Λακεδαιμονίας αναφέρονται σε όλα τα γνωστά εκκλησιαστικά Τακτικά σε υψηλότερη ιεραρχική θέση από αυτή της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁵⁸⁹ Είναι προφανές, λοιπόν, ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας απολαμβάνει μία εξαιρετικά υψηλή ιεραρχική κατάταξη, επειδή του είχε παραχωρηθεί το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* μίας μητρόπολης με εξαιρετικά

---

⁵⁸⁶ Αμέσως μετά τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας υπογράφουν οι μητροπολίτες Μηδείας, Σηλυβρίας, Δέρκων, Γάνου και Βηθλεέμ. Για την ιεραρχική κατάταξη των μητροπόλεων αυτών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 255 (μητρόπολη Μηδείας), 398 – 399 (μητρόπολη Σηλυβρίας), 90 (μητρόπολη Δέρκων) και 127 (μητρόπολη Γάνου). Η μητρόπολη Βηθλεέμ υπαγόταν, όπως και σήμερα, στον πατριάρχη Ιεροσολύμων και ως εκ τούτου δεν περιλαμβάνεται στα εκκλησιαστικά Τακτικά του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, αλλά σε αυτά του πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, ο συγκεκριμένος ιεράρχης υπογράφει τη συνοδική αυτή απόφαση τελευταίος. Για τα εκκλησιαστικά τακτικά του πατριαρχείου Ιεροσολύμων, βλ. Beck, *Kirche*, 195 – 199.

⁵⁸⁷ Για τον ιεράρχη αυτόν και για τα προβλήματα σχετικά με τη συμμετοχή του στις εργασίες της συνόδου, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 52.

⁵⁸⁸ G. Hofmann (G. Hofmann, *De unione Graecorum* [Textus et documenta, Series Theologica, 18], Romae 1935, 23 – 25 · G. Hofmann, “Concilium Florentinum I”, *Orientalia Christiana* 16: 3 (1929), 299 – 301.

⁵⁸⁹ Για την ιεραρχική κατάταξη των μητροπόλεων αυτών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 275 (μητρόπολη Μυτιλήνης), 284 (μητρόπολη Μολδοβλαχίας), 23 (μητρόπολη Αμασείας), 380 (μητρόπολη Ρόδου), 96 - 97 (μητρόπολη Δρύστας), 258 – 259 (μητρόπολη Μελενίκου), 127 (μητρόπολη Γάνου), 98 – 99 (μητρόπολη Δράμας) και 31 (μητρόπολη Αγχιάλου), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

υψηλή ιεραρχική θέση. Δυστυχώς, το πρωτότυπο κείμενο του διατάγματος δεν παρέχει πληροφορίες για τα προνόμια σχετικά με την ιεράρχηση των συμμετεχόντων αρχιερέων.⁵⁹⁰ Ωστόσο, τα απομνημονεύματα του Σιλβέστρου Συρόπουλου, ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συνέδρου της συνόδου, επιτρέπουν την ανασύνθεση, με αρκετή πειστικότητα, των ιεραρχικών προνόμιων όσων αρχιερέων συμμετείχαν στις εργασίες της ιστορικής αυτής συνόδου.⁵⁹¹ Με βάση, λοιπόν, το προαναφερθέν τεκμήριο έχει διαπιστωθεί ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας απολάμβανε, όπως και ο επίσης παριστάμενος στη σύνοδο μητροπολίτης Τυρνόβου, το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* του μητροπολίτη Νικομηδείας, δηλαδή την 7^η θέση στην ιεραρχική κατάταξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁵⁹²

Το γεγονός ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας απολάμβανε το ιεραρχικό αυτό προβάδισμα, ενώ υπήρχε εν ενεργεία γνήσιος αρχιερέας για τη μητρόπολη Νικομηδείας, ενδεχομένως να αποτελεί μία ένδειξη ότι η ιεραρχική αυτή κατάταξη του παραχωρήθηκε πριν από την εκλογή και τη χειροτονία του γνήσιου μητροπολίτη Νικομηδείας. Η εκτίμηση αυτή απορρέει από το γεγονός ότι κατά κανόνα ο αρχιερέας στον οποίο είχε παραχωρηθεί το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* μίας ανενεργούς εκκλησιαστικής έδρας, συνήθως διατηρούσε το προνόμιο αυτό σε περίπτωση εκλογής και χειροτονίας ιεράρχη για την ανενεργή εκκλησιαστική έδρα, με τη διαφορά ότι ήταν υποχρεωμένος να υπογράφει και να αναφέρεται αμέσως μετά τον γνήσιο ιεράρχη της μέχρι πρότινος ανενεργούς μητρόπολης.⁵⁹³ Δεδομένου, λοιπόν, ότι η πρώτη ασφαλής μαρτυρία για τον μητροπολίτη Νικομηδείας Μακάριο, που συμμετείχε στις εργασίες της συνόδου της Φερράρας – Φλωρεντίας, απαντά το 1437,⁵⁹⁴ έχουμε στη διάθεσή μας έναν *terminus* για το πότε παραχωρήθηκε το προνόμιο αυτό στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.

Με βάση τα ανωτέρω, γίνεται φανερό ότι η ιεραρχική θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο βελτιώνεται αρκετά, αφού η μητρόπολη παρουσιάζεται να απολαμβάνει μία αρκετά προωθημένη ιεραρχική θέση

⁵⁹⁰ Darrouzès, *Regestes*, fasc. VII, 45.

⁵⁹¹ Darrouzès, *Regestes*, fasc. VII, 45.

⁵⁹² Darrouzès, *Regestes*, fasc. VII, 45 και 48. Για την ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης Νικομηδείας, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 325, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁹³ Darrouzès, *Listes*, 87 σημ. 12 · Darrouzès, *Notitiae*, 190 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 262.

⁵⁹⁴ E.Trapp, “Die Metropoliten von Nikaia und Nikomedeia in der Palaiologenzeit”, *OCP* 35 (1969), 192 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 327

σε σχέση με τον 11^ο και τον 12^ο αιώνα. Βέβαια, η αρκετά προωθημένη αυτή ιεράρχηση παρουσιάζει διακυμάνσεις καθ' όλη τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, αλλά σε καμία περίπτωση δε φαίνεται να είναι υψηλότερη από την 7^η ιεραρχική θέση και χαμηλότερη από την 54^η ιεραρχική θέση. Αναμφίβολα, η διακυμάνσεις αυτές καθιστούν φανερό ότι η παραχωρούμενη κάθε φορά ιεραρχική θέση στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας συνδέεται με μεταβαλλόμενα κάθε φορά κριτήρια, που δε φαίνεται να έχουν και τόσο σχέση με τη σημασία της μητρόπολης για τα εκκλησιαστικά πράγματα της Πελοποννήσου και γενικότερα της Αυτοκρατορίας. Διαφορετικά, η εξεταζόμενη μητρόπολη θα απολάμβανε μία συγκεκριμένη και σταθερή, τουλάχιστον από κάποια στιγμή και μετά, ιεραρχική θέση, όπως είναι γνωστό ότι συνέβη σε άλλες μητροπολιτικές έδρες, ύστερα από αυτοκρατορική πρωτοβουλία, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα της όμορης μητρόπολης Μονεμβασίας, που παρουσιάζεται να απολαμβάνει σταθερά την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Σίδης από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα και εξής.⁵⁹⁵ Μάλιστα, οι διακυμάνσεις αυτές παρατηρούνται σε μία περίοδο κατά την οποία ο επικεφαλής και οι υπηρεσίες της μητρόπολης έχει καθιερωθεί να εδρεύουν στην καστροπολιτεία του Μυστρά, δηλαδή στην έδρα της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας του Δεσποτάτου του Μορέα.⁵⁹⁶ Η πολιτική και στρατιωτική εξουσία του Δεσποτάτου, επίσης, είναι γνωστό ότι νεμόταν και ασκούταν από μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας καθώς και από μέλη άλλων ισχυρών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης.⁵⁹⁷ Με βάση τα στοιχεία αυτά, λοιπόν, θα ανέμενε κανείς ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας θα απολάμβανε μία σταθερή και αρκετά πιο προωθημένη ιεραρχική θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχία της ύστερης βυζαντινής περιόδου, λόγω της ιδιαίτερης διοικητικής σημασίας για τη διοικητική γεωγραφία της Αυτοκρατορίας της πόλης στην οποία έδρευε. Παρ' όλα αυτά, η ιεραρχική θέση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δεν επηρεάζεται ή επηρεάζεται ελάχιστα από την ανοδική πορεία της σημασίας του Μυστρά στα πολιτικά πράγματα της Πελοποννήσου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

---

⁵⁹⁵ Για την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Μονεμβασίας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. Καλλιγά, Μονεμβασία, 289 – 291, 324 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 287 – 288.

⁵⁹⁶ Για την μεταφορά της έδρας της μητρόπολης στην καστροπολιτεία του Μυστρά, βλ. Runciman, *Μυστράς*, 113 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 22 · Σίνος, *Ιστορία*, 12 · Μαρίνου, *Συγκρότηση*, 55.

⁵⁹⁷ Για την παρουσία μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στον Μυστρά, βλ. βλ. Zakythinios, *Despotat*, τ. Β', 71 κ.ε.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο αυτοκράτορας εκχωρούσε την τιμητική διάκριση να απολαμβάνει ένας αρχιερέας την ιεραρχική θέση μίας χηρεύουσας εκκλησιαστικής έδρας, αν και προς τα τέλη του 14^{ου} / αρχές 15^{ου} αιώνα φαίνεται ότι και ο πατριάρχης μπορούσε να εκχωρήσει μία τέτοια τιμητική διάκριση, εφόσον όμως είχε τη σύμφωνη γνώμη του αυτοκράτορα. Τα κριτήρια για την εκχώρηση αυτής της τιμητικής διάκρισης δε φαίνεται να συνδέονται με την εκκλησιαστική σημασία της έδρας ή την οικονομική ευημερία της πόλης στην οποία έδρευε.⁵⁹⁸ Αντιθέτως, η εκχώρηση μίας τέτοιας τιμητικής διάκρισης πιστεύεται ότι συνδέεται περισσότερο με την προσπάθεια προσεταιρισμού ή επιβράβευσης ισχυρών αρχιερέων ή τοπικών κοινοτήτων εκ μέρους του εκάστοτε αυτοκράτορα, εν όψει των σημαντικών δυναστικών ερίδων και των σοβαρών εκκλησιαστικών διαμαχών που δυναμίτιζαν και απειλούσαν την εσωτερική γαλήνη της αυτοκρατορίας και σπανιότερα με την προσπάθεια προβολής των ηθικών και πνευματικών αρετών ενός ποιμενάρχη.⁵⁹⁹ Από την άλλη πλευρά, το πατριαρχείο είχε κάθε λόγο να μην προβάλλει αντιρρήσεις σε αυτή την πρακτική, αφού με αυτό τον τρόπο μπορούσε να συντηρεί ανενεργές ουσιαστικά εκκλησιαστικές έδρες, ώστε η επανίδρυση των εδρών αυτών να επιτυγχάνεται πιο ομαλά, και παράλληλα ο εκάστοτε πατριάρχης μπορούσε έτσι να ικανοποιεί εύκολα και ανέξοδα ιεράρχες που άνηκαν στο περιβάλλον του.⁶⁰⁰ Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι η ιδιαίτερος αυξημένη σημασία του Μυστρά για τη διοικητική γεωγραφία της Αυτοκρατορίας δεν μπορούσε να λειτουργήσει ευνοϊκά για μία θεαματική βελτίωση της ιεραρχικής θέσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αφού τα κριτήρια ήταν τελείως διαφορετικά.

Μάλιστα, έχει ενδιαφέρον το θέμα αυτό να συνεξεταστεί με τις μεταβολές της ιεραρχικής θέσης της εκκλησιαστικής έδρα της όμορης ναυτικής καστροπολιτείας της Μονεμβασίας. Η μητρόπολη Μονεμβασίας είναι γνωστό ότι ιδρύθηκε πολύ αργότερα σε σχέση με τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, πιθανότατα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1220.⁶⁰¹ Παρ' όλα αυτά, οι κατά καιρούς επικεφαλής της είχαν λάβει

---

⁵⁹⁸ Για το θέμα αυτό, βλ. τη σχετική βιβλιογραφία συγκεντρωμένη σε Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 57 σημ. 179 · Χατζηαντωνίου, *Τὸν τόπον ἐπέχον*, 260 σημ. 3.

⁵⁹⁹ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 57 – 58, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και ιστορική τεκμηρίωση.

⁶⁰⁰ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 58.

⁶⁰¹ Ηλίας Γιαρένης, “Η Μονεμβασία και η Αυτοκρατορία της Νίκαιας στην περίοδο μετά την Δ΄ Σταυροφορία. Αντιλατινική δράση, κέντρο και περιφέρεια”, στο : *Η Πελοπόννησος μετά την Δ΄ Σταυροφορία του 1204. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Μυστράς, 1 – 3 Οκτωβρίου 2004)*, Αθήνα – Μυστράς 2007, 87 – 91. Ας σημειωθεί ότι οι παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν ότι η επισκοπή Μονεμβασίας ανυψώθηκε σε μητροπολιτική έδρα μετά την αφαίρεση τμημάτων της Πελοποννήσου

από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328) το προνόμιο να απολαμβάνουν σταθερά την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Σίδης, δηλαδή την 10^η ιεραρχική θέση, από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα και εξής.⁶⁰² Το προνόμιο αυτό εντάσσεται σε μία σειρά ιδιαίτερος τιμητικών προνομίων που παραχωρήθηκαν από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο στην μητροπολιτική έδρα της Μονεμβασίας, στην προσπάθειά του να προσεταιριστεί τις εκκλησιαστικές αρχές και το ελεγχόμενο από αυτές χριστιανικό ποίμνιο μίας οικονομικά πανίσχυρης ναυτικής καστροπολιτείας και ενός σημαίνοντος κέντρου υπεράσπισης του ορθοδόξου δόγματος κατά τη διάρκεια μίας περιόδου με σοβαρές θρησκευτικές αντιπαραθέσεις, που δυναμίτιζαν και διατάρασσαν την εσωτερική ζωή της Αυτοκρατορίας.⁶⁰³ Από την άλλη πλευρά, η καστροπολιτεία του Μυστρά βρισκόταν υπό τον άμεσο έλεγχο της αυτοκρατορικής οικογένειας, ενώ οι εκκλησιαστικές της αρχές παρουσιάζονται πάντα πιστές στις επιταγές της επίσημης εκκλησιαστικής πολιτικής της παλαιολόγεια δυναστείας.⁶⁰⁴ Με άλλα λόγια, οι αυτοκρατορικές αρχές δεν είχαν κανένα λόγο να παραχωρήσουν ένα τέτοιο προνόμιο στις εκκλησιαστικές αρχές της Λακεδαιμονίας, αφού αυτές ήταν πάντοτε πιστές στην επίσημη εκκλησιαστική πολιτική της Αυτοκρατορίας. Βέβαια, οι κατά καιρούς ιστορικές συνθήκες, πολλές φορές σε συνάρτηση με τη χαρισματικότητα ή τη δυναμικότητα του επικεφαλής της έδρας, εξασφάλιζαν στην εκκλησιαστική έδρα της πρωτεύουσας πόλης του Δεσποτάτου μία πρόσκαιρη βελτίωση της ιεραρχικής της θέσης, αλλά σε καμία περίπτωση μία σταθερή και ιδιαίτερα προωθημένη ιεραρχική θέση.

Σε κάθε περίπτωση, η εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων κατέδειξε ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διατηρούσε σε όλη τη βυζαντινή περίοδο την 78^η θέση στην ιεραρχική κατάταξη. Στα χρόνια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ υπήρξε

από τους Φράγκους (1262), με βάση τα δεδομένα ενός σημειώματος της λεγόμενης Notitia του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (V. Laurent, "La liste episcopale du synodicon de Monembasie", *ÉO* 32 (1933), 146 – 147 · Binon, *Légende de deux chrysobulles*, 277 – 278 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 203 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 286). Αντίθετα, η Χάρις Καλλιγά είχε υποστηρίξει ότι το γεγονός αυτό συνέβη επί των ημερών του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143 – 1180). Σχετικά, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 277 – 278.

⁶⁰² Για το θέμα αυτό, βλ. σημ. 589.

⁶⁰³ Για την παραχώρηση των προνομίων αυτών από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 287 κ.ε., όπου η παραχώρηση των προνομίων αυτών συνδέεται με την αυτοδιοικητική παράδοση και την οικονομική ισχύ της πόλης. Για την σύνδεση τους με τις εκκλησιαστικές αντιπαραθέσεις της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, βλ. Αναγνωστάκης, *Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 167 σημ. 55.

⁶⁰⁴ Για μία πρόχειρη θεώρηση του ρόλου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στα εκκλησιαστικά και πολιτικά πράγματα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. όσα έχουν ήδη σημειωθεί στο αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

πράγματι ένα είδος μεταβολής της ιεραρχική κατάταξης της συγκεκριμένης μητρόπολης, όπως συγκεχυμένα σημειώνεται στα εκκλησιαστικά Τακτικά της α΄ πενηκονταετίας του 14^{ου} αιώνα. Δεν πρόκειται, όμως, για μία μόνιμη κατάσταση, αλλά για μία τιμητική διάκριση, που εξασφάλιζε προσωρινά σε ορισμένους από τους ιεράρχες της κάποια ανώτερη ιεραρχική θέση. Πάντως, σε καμία περίπτωση, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαληθεύουν την μαρτυρία των Notitiae 17 και 18, σύμφωνα με τις οποίες είχε αποδοθεί στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* της μητρόπολης Κελτζηνής, δηλαδή η 54^η ιεραρχική θέση. Αντιθέτως, φαίνεται πιο πιθανή η μαρτυρία της Notitia 19, σύμφωνα με την οποία η μητρόπολη Λακεδαιμονίας απολάμβανε το προνόμιο να *ἐπέχει* την ιεραρχική κατάταξη του μητροπολίτη Κατάνης.

3. Ο τίτλος του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας

Οι ιεροί κανόνες που ρυθμίζουν τα σχετικά με τις αρχιερατικές εκλογές και χειροτονίες διασαφηνίζουν, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ότι κάθε αρχιερέας εκλέγεται και χειροτονείται αποκλειστικά και μόνο για μία συγκεκριμένη χριστιανική κοινότητα με δεδομένη εδαφική έκταση.⁶⁰⁵ Η αρχή αυτή αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, και στον τίτλο του κάθε αρχιερέα, ο οποίος αποτελείται από δύο τμήματα : τον επισκοπικό τίτλο και μία γενική προσδιοριστική. Ο επισκοπικός τίτλος δηλώνει με ακρίβεια τη θέση του αρχιερέα στη διοικητική ιεραρχία της Εκκλησίας,⁶⁰⁶ ενώ η γενική προσδιοριστική αποκαλύπτει την περιοχή ή το ποίμνιο της δικαιοδοσίας του.⁶⁰⁷ Η αρχή αυτή διέπει όλους τους επισκοπικούς τίτλους από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι και σήμερα.⁶⁰⁸ Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου εμφανίζονται ορισμένοι τιμητικοί τίτλοι, οι οποίοι συμπληρώνουν τον καθιερωμένο τίτλο ορισμένων ιεραρχών, προσδίδοντας κύρος και αποκαλύπτοντας πτυχές της προσωπικότητας των ιεραρχών τους.⁶⁰⁹

Γίνεται αντιληπτό, λοιπόν, ότι η εξέταση της διαχρονικής εξέλιξης ενός αρχιερατικού τίτλου είναι σε θέση να αποκαλύψει πιθανές πρόσκαιρες ή μονιμότερες μεταβολές της εδαφικής δικαιοδοσίας ή της έδρας ενός αρχιερέως ή την ενδεχόμενη παραχώρηση κάποιων τιμητικών διακρίσεων σε αυτόν. Στο πλαίσιο αυτό, κρατικά και εκκλησιαστικά έγγραφα, ιδιωτικές επιστολές, επιγραφικά και σφραγιστικά τεκμήρια μπορούν να προσφέρουν πληροφορίες για το συγκεκριμένο ζήτημα. Στην περίπτωση, πάντως, της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η επιστημονική κοινότητα έχει στη διάθεσή της έναν πολύ μικρό αριθμό τεκμηρίων προς αξιοποίηση. Πρόκειται για λιγοστές συνοδικές πράξεις, οι οποίες μαζί με μεμονωμένες επιγραφικές και σφραγιστικές μαρτυρίες, επιτρέπουν την εξαγωγή ορισμένων, κατά το δυνατόν, ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με το ζήτημα αυτό, παρά τον περιορισμένο αριθμό των διαθέσιμων στοιχείων.

Είναι προφανές ότι, όσο η εκκλησιαστική επαρχία της Λακεδαιμονίας αποτελούσε επισκοπή, αρχικά της μητρόπολης Κορίνθου και από τις αρχές του 9^{ου}

---

⁶⁰⁵ J. Rinne, "One bishop – one city", *Kanon* 7 (1985), 91-109, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία και παραπομπή στους ιερούς κανόνες.

⁶⁰⁶ Για τη διαμόρφωση των επισκοπικών τίτλων, βλ. Μενεβίσογλου, *Οι επισκοπικοί τίτλοι*, 180 – 218.

⁶⁰⁷ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXVII - XXVIII

⁶⁰⁸ Κονιδάρης, *Παρατηρήσεις*, 410.

⁶⁰⁹ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXXIII – XXXIV.

αιώνα της μητρόπολης Πατρών, ο επικεφαλής της χρησιμοποιούσε τον τίτλο του επισκόπου, όπως αρμόζει στον προϊστάμενο μίας επισκοπικής έδρας.⁶¹⁰ Αργότερα, όμως, όταν η επισκοπή Λακεδαιμονίας αποσπάστηκε από τη δικαιοδοσία της μητρόπολης Πατρών, για να αποτελέσει ιδιαίτερη μητροπολιτική έδρα (1082/83),⁶¹¹ μεταβλήθηκε και ο αρχιερατικός τίτλος του οικείου ιεράρχη, ώστε να δηλώνεται με ακρίβεια η νέα διοικητική του θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Στο πλαίσιο αυτό, ο τίτλος του επισκόπου αντικαταστάθηκε από αυτόν του μητροπολίτη, ο οποίος αποδιδόταν στον προϊστάμενο των τοπικών εκκλησιών μίας ευρύτερης εκκλησιαστικής περιφέρειας, η οποία αρχικά συνέπιπτε με την κρατική διοικητική επαρχία.⁶¹² Ο τίτλος αυτός προήλθε από τον πολιτικό διοικητικό όρο *μητρόπολις*, που συνιστά την πολιτική, οικονομική και μετά την επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας και εκκλησιαστική πρωτεύουσα μίας επαρχίας.⁶¹³ Η εισαγωγή του μητροπολιτικού συστήματος στην εκκλησιαστική διοίκηση είχε ως αποτέλεσμα ο ιεράρχης της πρωτεύουσας της επαρχίας να ονομαστεί *μητροπολίτης* και να επιφορτιστεί με έναν συντονιστικό ρόλο επί των τοπικών εκκλησιών της κρατικής επαρχίας. Ο τίτλος αυτός παρέμεινε εν χρήσει, παρά το γεγονός ότι η κατάργηση της αρχής προσαρμογής της εκκλησιαστικής οργάνωσης με την κρατική επαρχία καθώς και η αθρόα προαγωγή επισκοπών και αρχιεπισκοπών σε μητροπόλεις, ως επί το πλείστον χωρίς εξαρτώμενες επισκοπές, αλλοίωσε τον αρχικό χαρακτήρα του μητροπολιτικού συστήματος διοίκησης της Εκκλησίας.⁶¹⁴

Όπως και να έχει το ζήτημα, ο τίτλος του *μητροπολίτη* φαίνεται ότι αποτέλεσε την σταθερή προσηγορία του ιεράρχη της υπό εξέταση εκκλησιαστικής περιφέρειας από τη στιγμή της προαγωγής της σε μητρόπολη μέχρι και την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς (1460).⁶¹⁵ Έτσι, ο συγκεκριμένος ιεράρχης αποκαλείται σταθερά *μητροπολίτης* σε πατριαρχικά και συνοδικά γράμματα καθώς

⁶¹⁰ Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι, 193 · Α. Papadakis, “Bishop”, *ODB* 1, 291 – 292.

⁶¹¹ Laurent, *La date*, 136 – 139.

⁶¹² Για τον τίτλο του μητροπολίτη, βλ. Κ. Μ. Ράλλης, “Περί του αξιώματος των Μητροπολιτών”, *ΠΑΑ* 13 (1938), 755 – 767 · Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι, 194 – 204 · Α. Papadakis, “Metropolitan”, *ODB* 2, 1359 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIV. Για το μητροπολιτικό σύστημα διοίκησης της Εκκλησίας, το οποίο εισήχθη από την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο (325), βλ. ενδεικτικά Φειδάς, *Ιστορία*, 806 – 820.

⁶¹³ Για τη μητρόπολη ως διοικητικό, οικονομικό και αργότερα, από τον 4^ο αι., και ως εκκλησιαστικό κέντρο, βλ. E. Chrysos, “Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbistümer”, *BZ* 62 (1969), 273.

⁶¹⁴ Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι, 196.

⁶¹⁵ Εννοείται ότι η προσηγορία αυτή εξακολούθησε να αποδίδεται στον συγκεκριμένο ιεράρχη και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, αλλά και τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση. Σχετικά, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, σ. 169 κ.ε.

και σε σφραγιστικές και επιγραφικές μαρτυρίες της προαναφερθείσας περιόδου,⁶¹⁶ με εξαίρεση μεμονωμένα, προς το παρόν, μολυβδόβουλα της μέσης βυζαντινής περιόδου, στα οποία ο τίτλος του μητροπολίτη αντικαθίσταται από άλλες προσηγορίες. Συγκεκριμένα, έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής δύο μολυβδόβουλα, στα οποία ο κάτοχός τους χαρακτηρίζεται με τον τίτλο του *προέδρου* και όχι με αυτόν του *μητροπολίτη*. Το παλαιότερο από αυτά χρονολογείται στον 11^ο αιώνα και φέρει την ακόλουθη επιγραφή : † *Πρόεδρον, Άγνή, Λακεδαιμόνων σκέποις*.⁶¹⁷ Το συγκεκριμένο μολυβδόβουλο έχει αποδοθεί σε έναν άδηλο ιεράρχη της Λακεδαιμονίας, χωρίς να είναι σαφές εάν πρόκειται για έναν από τους τελευταίους επισκόπους Λακεδαιμονίας ή για κάποιον από τους πρώτους μητροπολίτες Λακεδαιμονίας, καθώς το μολυβδόβουλο χρονολογείται γενικώς στον 11^ο αιώνα.⁶¹⁸ Το δεύτερο μολυβδόβουλο βρίσκεται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών και φέρει την ακόλουθη επιγραφή : *Τῆ προέδρου Λέοντος τοῦ Χαμαρέτου / τυπῶ σφραγίδι Λακεδαίμονος τύπον*.⁶¹⁹ Οι παλαιότεροι ερευνητές είχαν χρονολογήσει το συγκεκριμένο μολυβδόβουλο στα τέλη του 12^{ου} – αρχές του 13^{ου} αι. και είχαν εκφράσει την άποψη ότι έπρεπε να αποδοθεί στον Λέοντα Χαμάρετο, τον υπερασπιστή της Λακεδαιμονίας έναντι της φραγκικής προέλασης, στις αρχές του 13^{ου} αι.⁶²⁰ Στην περίπτωση αυτή, είναι φανερό ότι ο όρος *πρόεδρος* χρησιμοποιείται ως δηλωτικό κρατικού αξιώματος και όχι εκκλησιαστικού.⁶²¹ Τελευταία, ωστόσο, ο κ. Χρ. Σταυράκος πρότεινε την αναχρονολόγηση του προαναφερθέντος τεκμηρίου στα τέλη του 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αι. και την απόδοσή του σε κάποιον άγνωστο από άλλα τεκμήρια μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, άποψη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.⁶²² Σε κάθε περίπτωση, γίνεται φανερό ότι ο όρος *πρόεδρος* χρησιμοποιείται στις σφραγίδες αυτές για τη δήλωση του

⁶¹⁶ Grumel, *Regestes*, αρ. 1015 (22 Φεβρουαρίου 1144), 1058a, 1059, 1063, 1073 = Σάκκος, *Πατήρ Β΄*, 143, 155, 158, 176 (2 Μαρτίου – 16 Μαΐου 1166) · Grumel, *Regestes*, αρ. 1075a (10 Νοεμβρίου 1167), 1078 (11 Μαρτίου 1168), 1127 (11 Ιουλίου 1173) και 1132 (10 Ιανουαρίου 1177) · Κολτσίδα – Μακρή, *Συλλογή Ορφανίδη – Νικολαΐδη*, αρ. 242 (11^{ος} – 12^{ος} αι.) · Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, αρ. 29.1 (12^{ος} – 13^{ος} αι.) · *MM*, τ. Δ΄, 379 · Laurent, Blakhernes, 146²⁸ (1285) · *PRK*, τ. Α΄, 73¹² (Μάιος 1324) · *PRK*, τ. Β΄, 109⁷⁶ (1337/38), 125³⁴ (1340), 127¹⁶ (Μάιος 1341), 135¹⁰³ (Αύγουστος 1341) · *MM*, τ. Α΄, 494 - 495 (Νοέμβριος 1367) · *MM*, τ. Β΄, 105 (Σεπτέμβριος 1387) · *MM*, τ. Β΄, 174 – 176 (Σεπτέμβριος 1393) · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 3284 (Αύγουστος 1409).

⁶¹⁷ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 482.

⁶¹⁸ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 482, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶¹⁹ Stavrakos, *Numismatischen Museums Athen*, αρ. 275, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶²⁰ N. Bees, “Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas”, *VV* 21(1914), 196-197, αρ. 16/1 · Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά μολυβδόβουλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα 1917, 697 · V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine* [Archives de l’Orient chrétien, 2], Athens 1932, αρ. 494 · Bon, *Péloponnèse*, 240, αρ. 67.

⁶²¹ Για το κρατικό αξίωμα του *προέδρου*, βλ. Salaville, *Proedros*, 418 κ. ε. · Papadakis, *Proedros*, 1727 – 1728.

⁶²² Stavrakos, *Numismatischen Museums Athen*, αρ. 275.

φορέα του τρίτου βαθμού της ιεροσύνης. Πράγματι, ο όρος αυτός, που χρησιμοποιήθηκε ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο για τη δήλωση όσων έφεραν το αρχιερατικό αξίωμα,⁶²³ φαίνεται ότι χρησιμοποιείται τουλάχιστον από τον 11^ο αιώνα και εξής για την ποιητική απόδοση του αρχιερατικού τίτλου, χωρίς να γίνεται διάκριση, εάν αναφέρεται σε επίσκοπο ή μητροπολίτη.⁶²⁴

Αργότερα, κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ο τίτλος του *προέδρου* αποκτά ένα πιο εξειδικευμένο περιεχόμενο, αφού πλέον χρησιμοποιείται για τη δήλωση του αρχιερέα στον οποίο έχει παραχωρηθεί *κατ' επίδοσιν* η διαποιίμανση μίας άλλης εκκλησιαστικής επαρχίας. Ο αρχιερέας αυτός διατηρεί τον τίτλο της εκκλησιαστικής έδρας για την οποία έχει εκλεγεί και χειροτονηθεί, προσθέτοντας στη συνέχεια και αυτόν του προέδρου της παραχωρηθείσας επαρχίας.⁶²⁵ Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, έχουν εντοπιστεί μαρτυρίες για τρεις τουλάχιστον μητροπολίτες, οι οποίοι ανέλαβαν τη διαποιίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας *κατ' επίδοσιν* και ως εκ τούτου έφεραν, πέρα από τον τίτλο της εκκλησιαστικής έδρας για την οποία χειροτονήθηκαν, και τον τίτλο του *προέδρου Λακεδαιμονίας* σε επίσημα συνοδικά έγγραφα, βιβλιογραφικά σημειώματα και επιγραφικά τεκμήρια. Αναλυτικά, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι ο πρώτος ιεράρχης που διοίκησε τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας με την ιδιότητα του *προέδρου* ήταν ο μητροπολίτης Κρήτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος.⁶²⁶ Ο ιεράρχης αυτός αναφέρεται ως *πρόεδρος Λακεδαιμονίας* σε μία επιγραφή κίονα του ναού του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά καθώς και σε ιδιόχειρη αφιέρωση στο κώδικα Syn. gr. 225 – Vladimir 12 του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας.⁶²⁷ Αργότερα, ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Μιχαήλ ανέλαβε την διοίκηση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, τον Σεπτέμβριο του

⁶²³ Για τον εκκλησιαστικό τίτλο του *προέδρου* βλ. Salaville, Proedros, 418 κ. ε. · Beck, *Kirche*, 69 · Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι, 205 κ. ε. · Papadakis, Proedros, 1727 – 1728.

⁶²⁴ Για τη χρήση του εκκλησιαστικού αυτού τίτλου στα μολυβδόβουλα, βλ. Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXVII - XXVIII · J. Cl. Cheynet, *La société byzantine. L'apport des sceaux*, [Centre de Recherche d' Histoire et Civilisation de Byzance: Bilans de Recherche 3], τ. A', Paris 2008, 25.

⁶²⁵ Salaville, Proedros, 418 κ.ε. · Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι, 206 · Papadakis, Proedros, 1728 · Χατζηαντωνίου, Κατ' επίδοσιν, 121. Για την *κατ' επίδοσιν* παραχώρηση μίας εκκλησιαστικής έδρας στον ιεράρχη μίας άλλης εκκλησιαστικής επαρχίας βλ. Χατζηαντωνίου, Κατ' επίδοσιν, 119 – 166 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, LIX – LXIII.

⁶²⁶ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 37.

⁶²⁷ Για την επιγραφή του κίονα, βλ. Millet, *Inscriptions*, 122 · Ζησιού, *Σύμμικτα*, 24 · Γαλανόπουλος, Σελίδες, 136 – 137 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3, ενώ για την ιδιόχειρη αυτή αφιέρωση, βλ. Ετζέογλου, Βιβλιογραφικές δραστηριότητες, 185, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για τον συγκεκριμένο κώδικα.

1315/16, για άγνωστο χρονικό διάστημα.⁶²⁸ Αν και δεν έχει εντοπιστεί καμία μαρτυρία σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο υπέγραφε ή προσδιοριζόταν ο μητροπολίτης αυτός, ενώ παράλληλα κατείχε και την προεδρία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, είναι βέβαιο ότι ο τίτλος του θα είχε διαμορφωθεί ανάλογα με αυτόν του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου. Κατ' επέκταση, ο μητροπολίτης Μιχαήλ θα προσαγορευόταν, όσο καιρό ασκούσε την προεδρία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ως *μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν καὶ πρόεδρος Λακεδαιμονίας*. Τέλος, ο μητροπολίτης Σουγδαίας Λουκάς είναι ο τελευταίος γνωστός ιεράρχης, στον οποίο ανατέθηκε *κατ' επίδοσιν* η διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (1329 – 1331).⁶²⁹ Ο ιεράρχης αυτός συμμετείχε συχνά στην ενδημούσα σύνοδο, με αποτέλεσμα να έχουν εντοπιστεί ορισμένες υπογραφές του, από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το πώς διαμορφώθηκε ο τίτλος του, όσο καιρό ασκούσε τη διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Με βάση τα τεκμήρια αυτά, λοιπόν, έχει διαπιστωθεί ότι ο ανωτέρω ιεράρχης έφερε τον τίτλο του *μητροπολίτη Σουγδαίας καὶ προέδρου Λακεδαιμονίας*.⁶³⁰

Έχει εντοπιστεί, επίσης, και ένα μολυβδόβουλο του 12^{ου} αιώνα, στο οποίο χρησιμοποιείται μία διαφορετική προσηγορία για τον προσδιορισμό του κατόχου του. Ο κάτοχος του συγκεκριμένου τεκμηρίου, ο οποίος ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Νικήτα που συμμετείχε στις εργασίες της τοπικής συνόδου της Κωνσταντινούπολης για τον ακριβή καθορισμό της έννοιας του ευαγγελικού ρητού «*ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν* (Ιω. ιδ' 28)», την άνοιξη του 1166,⁶³¹ χαρακτηρίζεται σε αυτό ως θύτης (†*Σκέποις Νικήταν Λακῶνων θύτην*).⁶³² Η προσηγορία αυτή χρησιμοποιείται συχνά για την ποιητική απόδοση του φορέα του αρχιερατικού αξιώματος σε σφραγιστικά τεκμήρια κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και ως εκ τούτου δεν πρόκειται για τον επίσημο επισκοπικό τίτλο ενός αρχιερέα, αλλά για μία συνηθισμένη σε σφραγιστικά τεκμήρια ποιητική απόδοση του επισκοπικού αξιώματος.⁶³³

⁶²⁸ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 38.

⁶²⁹ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 40.

⁶³⁰ PRK, τ. Α', 9813 · 102 9 · 1039-10 · 10610.

⁶³¹ PG 140, 237 B, 244D, 256 A, 260C, 276 C, 281 A (= Grumel, *Regestes*, αρ. 1058a, 1059, 1063, 1073 · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 143, 155, 158, 176). Για τον συγκεκριμένο ιεράρχη, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 29.

⁶³² Laurent, *Sceaux*, τ. V₂, αρ. 1600.

⁶³³ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXVII - XXVIII.

Με βάση όσα έχουν ήδη επισημανθεί, ο τίτλος του *μητροπολίτη* αποτέλεσε την σταθερή προσηγορία του ιεράρχη της υπό εξέταση εκκλησιαστικής περιφέρειας μετά την προαγωγή της σε μητρόπολη, με εξαίρεση μεμονωμένες περιπτώσεις σφραγιστικών τεκμηρίων στις οποίες χρησιμοποιούνται καθιερωμένες για τη μέση βυζαντινή περίοδο ποιητικές αποδόσεις του επισκοπικού αξιώματος. Όμως, ο τίτλος ενός αρχιερέα δεν περιορίζεται στην αποτύπωση μόνο της ακριβούς του θέσης στην εκκλησιαστική διοίκηση, αλλά αποκαλύπτει κιόλας την περιοχή δικαιοδοσίας του μέσω μίας γενικής προσδιοριστικής. Συνήθως, η προσδιοριστική αυτή αναφέρεται στην πόλη στην οποία εδρεύει κάποιος ιεράρχης και σπανιότερα στην περιοχή, στην οποία εκτείνεται η δικαιοδοσία του.⁶³⁴ Δεν λείπουν, βέβαια, και περιπτώσεις, κυρίως σε σφραγιστικά τεκμήρια, στις οποίες αναγράφεται το ποίμνιο αντί για την πόλη ή την περιφέρεια.⁶³⁵ Πάντως, στην υπό εξέταση περίπτωση, η μελέτη των διαθέσιμων στοιχείων υποδεικνύει ότι για τον συγκεκριμένο ιεράρχη χρησιμοποιείται κατά κανόνα η γενική προσδιοριστική *Λακεδαιμονίας*. Η λέξη *Λακεδαιμονία* εμφανίζεται τον 9^ο αιώνα, για να δηλώσει όχι μόνο την αρχαία και την μεσαιωνική Σπάρτη αλλά και την περιοχή της Λακωνικής. Σύντομα, η ονομασία αυτή κυριαρχεί σε σχέση με τις παλαιότερες ονομασίες, που χρησιμοποιούνταν ήδη από την αρχαιότητα για τη δήλωση των αντίστοιχων όρων, και καθιερώνεται στην επίσημη κρατική και εκκλησιαστική διοικητική ορολογία και γραφειοκρατία καθώς και στη δημόδη λογοτεχνία.⁶³⁶ Έτσι, ο συγκεκριμένος προσδιορισμός χρησιμοποιείται τόσο για τον χαρακτηρισμό της μητρόπολης (*μητρόπολις Λακεδαιμονίας*), όσο και για τον αρχιερέα της (*μητροπολίτης Λακεδαιμονίας*) σε συνοδικά έγγραφα και σφραγιστικά τεκμήρια της μέσης βυζαντινής περιόδου.⁶³⁷

Όμως, έχουν εντοπιστεί και μεμονωμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν χρησιμοποιείται ο προσδιορισμός *Λακεδαιμονίας*, αλλά προσδιορισμοί σχετικοί με το ποίμνιο του συγκεκριμένου ιεράρχη σε σφραγιστικά τεκμήρια της μέσης βυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για το προαναφερθέν μολυβδόβουλο του Λέοντος Χαμαρέτου,

⁶³⁴ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 163.

⁶³⁵ Για ορισμένα παραδείγματα σφραγιστικών τεκμηρίων ιεραρχών στα οποία αναγράφεται το ποίμνιο αντί για την πόλη ή την περιφέρεια, βλ. Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 525 (7^{ος} αι.), 426 (10^{ος} – 11^{ος} αι.), 459 (12^{ος} αι.) και 508 (11^{ος} – 12^{ος} αι.).

⁶³⁶ Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, *Λακωνία*, 6 – 7.

⁶³⁷ Grumel, *Regestes*, αρ. 1015 (22 Φεβρουαρίου 1144), 1058a, 1059, 1063, 1073 = Σάκκος, *Πατήρ Β'*, 143, 155, 158, 176 (2 Μαρτίου – 16 Μαΐου 1166) · Grumel, *Regestes*, αρ. 1075a (10 Νοεμβρίου 1167), 1078 (11 Μαρτίου 1168), 1127 (11 Ιουλίου 1173) και 1132 (10 Ιανουαρίου 1177) · Κολτσίδα – Μακρή, *Συλλογή Ορφανίδη – Νικολαΐδη*, αρ. 242 (11^{ος} – 12^{ος} αι.) · Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, αρ. 29.1 (12^{ος} – 13^{ος} αι.).

μάλλον του 12^{ου} αιώνα, του οποίου ο κάτοχος χαρακτηρίζεται ως *πρόεδρος Λακεδαιμόνων*⁶³⁸ καθώς και για το επίσης προαναφερθέν μολυβδόβουλο του μητροπολίτη Νικήτα, επί Μανουήλ Κομνηνού, στο οποίο ο αναφερόμενος σε αυτό ιεράρχης μνημονεύεται ως *Λακώνων θύτης*⁶³⁹. Για μία ακόμα φορά, είναι φανερό ότι οι προσδιορισμοί αυτοί δεν αποτελούν τμήμα του επίσημου τίτλου των συγκεκριμένων ιεραρχών, αλλά συνδέονται με τις ποιητικές αποδόσεις αρχιερατικών τίτλων, που τόσο πολύ συνηθίζονται σε μολυβδόβουλα.⁶⁴⁰

Ο προσδιορισμός *Λακεδαιμονίας* εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οπότε η μεσαιωνική Λακεδαιμονία ερημώνεται, εξαιτίας της ανάπτυξης του πλησιόχωρου Μυστρά, μετά το 1262. Οι κάτοικοι της περιοχής μετακινούνται σταδιακά προς το μικρό οχυρό του Μυστρά, αναζητώντας ασφάλεια κατά τη διάρκεια μίας αρκετά προβληματικής περιόδου, με συνέπεια την ερήμωση της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας και τον παράλληλο συνοικισμό της χώρας του Μυστρά, που σύντομα θα αναδειχθεί σε έδρα των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου και αργότερα του Δεσποτάτου.⁶⁴¹ Παρ' όλα αυτά, η ονομασία *Λακεδαιμονία* εξακολουθεί να χρησιμοποιείται από αρκετούς συγγραφείς της ύστερης βυζαντινής περιόδου παράλληλα και με άλλες ονομασίες, για να δηλώσουν τον Μυστρά και την ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας ή ακόμα και το Δεσποτάτο.⁶⁴² Ακόμα και οι συγγραφείς της Αλώσεως αδυνατούν να ξεφύγουν από αυτή την τακτική.⁶⁴³ Στο πλαίσιο αυτό, αν και η έδρα του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας

---

⁶³⁸ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 482 : † *Πρόεδρον, Αγνή, Λακεδαιμόνων σκέποις* (11^{ος} αι.). Το εθνικό Λακεδαίμων φαίνεται ότι σχηματίστηκε κατά τη βυζαντινή περίοδο, οπότε εμφανίζονται νέα εθνικά ονόματα δηλωτικά των κατοίκων της περιοχής δια της προσθήκης ή μη παραγωγικής κατάληξης στην λέξη *Λακεδαίμων*. Σχετικά, βλ. Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, *Λακωνία*, 9.

⁶³⁹ Laurent, *Sceaux*, τ. V₂, αρ. 1600 : † *Σκέποις Νικήταν Λακώνων θύτην* (12^{ος} αι.). Ας σημειωθεί ότι το εθνικό *Λάκων*, το οποίο θεωρείται ότι συνιστά σύντμηση του επίσης εθνικού *Λακεδαιμόνιος*, απαντά κατά την αρχαιότητα σε συγγραφείς, οι οποίοι απηχούν μία πιο λαϊκή γλωσσική έκφραση. Στους Βυζαντινούς συγγραφείς χρησιμοποιείται, για να δηλώσει ό,τι ακριβώς και το εθνικό *Λακεδαιμόνιος*, δηλαδή τους αρχαίους, αλλά και τους μεσαιωνικούς κάτοικους της Λακωνίας καθώς και της πρωτεύουσας πόλης αυτής. Επίσης, χρησιμοποιείται και από συγγραφείς της ύστερης βυζαντινής περιόδου και ως δηλωτικό συγκεκριμένης στρατιωτικής ομάδας. Γενικά για τη χρήση και τη σημασία του όρου *Λάκων* στη βυζαντινή περίοδο, βλ. Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, *Λακωνία*, 9-12.

⁶⁴⁰ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXXI – XXXII.

⁶⁴¹ Για την μετακίνηση του πληθυσμού από την μεσαιωνική Λακεδαιμονία στο Μυστρά βλ. Runciman, *Μυστράς*, 43 κ.ε · Κορδώσης, *Μετατόπιση*, 91 – 96 · Σίνος, *Ιστορία*, 12. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι η μεσαιωνική Λακεδαιμονία δεν ερημώθηκε ποτέ ολοκληρωτικά, παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις της παλαιότερης βιβλιογραφίας (Armstrong, *Survey Area*, 340, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁶⁴² Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, *Λακωνία*, 7.

⁶⁴³ Ν. Τωμαδάκης, “Σπάρτη, Μυζηθράς (Μυστράς), Λακεδαιμονία – Λακωνική κατά τους συγγραφείς της Αλώσεως” *ΛακΣπ* 10 (1990), 76 – 78.

μεταφέρεται στον Μυστρά κατά τη διάρκεια του τρίτου τετάρτου του 13^{ου} αι.,⁶⁴⁴ ο προσδιορισμός *Λακεδαιμονίας* συνεχίζει να αποδίδεται τόσο στην μητρόπολη, όσο και στον μητροπολίτη, χωρίς να προκαλείται κάποια αλλοίωση ή προσθήκη στον τίτλο του.⁶⁴⁵

Η μοναδική, μέχρι στιγμής, γνωστή περίπτωση, κατά την οποία παρατηρείται επέκταση της καθιερωμένης στην πατριαρχική γραμματεία γενικής προσδιοριστικής του τίτλου του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, έχει εντοπιστεί στην επιγραφή μίας τοιχογραφίας στο διακονικό του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά (εικ. 20). Στην συγκεκριμένη τοιχογραφία, όπως αναφέρεται σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας, παριστάνεται ένας από τους πρώτους μητροπολίτες Λακεδαιμονίας αμέσως μετά την επανίδρυση της τοπικής ορθόδοξης μητρόπολης (β' πεντηκονταετία του 13^{ου} αι.), ο μητροπολίτης Ευγένιος.⁶⁴⁶ Η μορφή του ιεράρχη συνοδεύεται από επιγραφή, η οποία προσδιορίζει τον εικονιζόμενο ιεράρχη ως εξής : *Ὁ ἀγιώτατος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας καὶ Ἐθνικ[ῶν] ὑπέρτιμος Εὐ[γ]έ[ν]ιος.*⁶⁴⁷ Η επιγραφή αυτή, όπως έχει ήδη σημειωθεί, θεωρείται ότι αποκαλύπτει μία πρόσκαιρη επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, ώστε να ενταχθούν σε αυτή οι σλαβικές φυλές των δυο υπωρειών του Ταυγέτου. Έχει ήδη επισημανθεί, επίσης, ότι η πιθανολογούμενη αυτή επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας φαίνεται αρκετά πιθανό να συνδέεται με την προσπάθεια ελέγχου των σλαβικών αυτών φυλών από τις αυτοκρατορικές αρχές αμέσως μετά την αφαίρεση των πρώτων τμημάτων της πελοποννησιακής χερσονήσου από τους Φράγκους, στις αρχές της δεκαετίας του 1260.^{641α} Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ανωτέρω επιγραφική μαρτυρία έρχεται να αποκαλύψει μία μάλλον πρόσκαιρη επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1260, χωρίς να αποκλείεται να συνδέεται με

⁶⁴⁴ Runciman, *Μυστράς*, 114

⁶⁴⁵ *MM*, τ. Δ', 379 (1272)· Laurent, Blakhernes, 146²⁸ (1285)· *PRK*, τ. Α', 73¹² (Μάιος 1324)· *PRK*, τ. Β', 109⁷⁶ (1337/38), 125³⁴ (1340), 127¹⁶ (Μάιος 1341), 135¹⁰³ (Αύγουστος 1341)· *MM*, τ. Α', 494 - 495 (Νοέμβριος 1367)· *MM*, τ. Β', 105 (Σεπτέμβριος 1387)· *MM*, τ. Β', 174 - 176 (Σεπτέμβριος 1393)· Darrouzès, *Regestes*, αρ. 3284 (Αύγουστος 1409).

⁶⁴⁶ Για την τοιχογραφία αυτή και την ιστορική της ερμηνεία, βλ. τα όσα παρατίθενται στις σελίδες 129 - 132 της παρούσας εργασίας, ενώ για τον ιεράρχη αυτό, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. - ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 33.

⁶⁴⁷ Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 145· Kalopissi - Verti, *Inscriptions*, 79, 100· Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240 αρ.5. Ας σημειωθεί ότι την επιγραφή αυτή είχε επιχειρήσει να διαβάσει παλαιότερα και ο G. Millet, ο οποίος εκ παραδρομής είχε αναγνώσει το όνομα του εικονιζόμενου ιεράρχη ως Ευσεβίου αντί για Ευγενίου (Millet, *Inscriptions*, 129).

^{641α} Σχετικά, βλ. όσα παρατίθενται στις σελίδες 129 - 132 της παρούσας εργασίας.

άλλες άγνωστες πτυχές της σταδιακής επανίδρυσης των ορθόδοξων εκκλησιαστικών εδρών στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Πελοποννήσου.

Το προαναφερθέν επιγραφικό τεκμήριο αποτελεί παράλληλα και την παλαιότερη γνωστή μέχρι στιγμής μαρτυρία για την απονομή του τίτλου *ύπερτιμος* στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Ο συγκεκριμένος τίτλος έχει διαπιστωθεί ότι αποτελούσε μία τιμητική διάκριση, που απένεμε ο αυτοκράτορας προσωπικά σε έναν μητροπολίτη από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, χωρίς να επηρεάζεται η ιεραρχική του τάξη στις συνοδικές συνελεύσεις και στις εκκλησιαστικές τελετές.⁶⁴⁸ Ωστόσο, σύντομα έγινε τόσο διαδεδομένη, ώστε να καθίσταται αναγκαίο να διαμορφωθούν παράγωγοι τίτλοι, για να επιτυγχάνεται μεγαλύτερη διάκριση, όπως οι τίτλοι *ύπερτιμος τῶν ύπερτίμων* και *πρόεδρος τῶν ύπερτίμων*.⁶⁴⁹ Τελικά, τον 14^ο αιώνα έπαψε να αποτελεί προσωπική τιμητική διάκριση, καθώς καθιερώθηκε όλοι ανεξαιρέτως οι μητροπολίτες να αποκαλούνται *ύπερτιμοι*.⁶⁵⁰

Η απονομή της συγκεκριμένης τιμητικής διάκρισης στον μητροπολίτη Ευγένιο ενδέχεται να εντάσσεται στα πλαίσια της ευρείας διάδοσής της στους ιεράρχες μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Βέβαια, η απόδοση μίας τέτοιας τιμητικής διάκρισης δεν αποκλείεται να οφείλεται στην προσπάθεια ικανοποίησης ενός φιλοενωτικού ιεράρχη, δεδομένου ότι ο μητροπολίτης Ευγένιος πιστεύεται ότι ήταν οπαδός της ενωτικής πολιτικής του αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου.⁶⁵¹ Σε κάθε περίπτωση, η τιμητική αυτή διάκριση απαντά σταθερά δίπλα στον τίτλο όλων των γνωστών μητροπολιτών Λακεδαιμονίας του 14^{ου} αι., περίοδο κατά την οποία καθιερώνεται όλοι ανεξαιρέτως οι μητροπολίτες να προσαγορεύονται *ύπερτιμοι*.⁶⁵²

Ένα άλλο θέμα, που κατά κάποιο τρόπο συνδέεται με τον τίτλο του μητροπολίτη, είναι αυτό του τρόπου προσφώνησής του. Είναι γνωστό ότι η εκκλησιαστική εθιμοτυπία προβλέπει την χρήση συγκεκριμένων προσφωνήσεων για

⁶⁴⁸ Για την τιμητική διάκριση του *ύπερτίμου*, βλ. Ράλλης, Περί των εκκλησιαστικών τίτλων, 155 – 162 · Grumel, Métropolitites hypertimes, 157 κ.ε.

⁶⁴⁹ Για τους τίτλους αυτούς, βλ. Salaville, Proedros, 432 · Ράλλης, Περί των εκκλησιαστικών τίτλων, 155 · Grumel, Métropolitites hypertimes, 166 κ.ε. · Beck, Kirche, 68.

⁶⁵⁰ Ράλλης, Περί των εκκλησιαστικών τίτλων, 155 κ.ε. · Grumel, Métropolitites hypertimes, 169-171 · Beck, Kirche, 68 · Darruzès, Οφφίκια, 111.

⁶⁵¹ Χατζηδάκης, Νεότερα, 153 – 155.

⁶⁵² MM, τ. Δ', 379 (1272) · Laurent, Blakhernes, 146²⁸ (1285) · PRK, τ. Α', 73¹² (Μάιος 1324) · PRK, τ. Β', 109⁷⁶ (1337/38), 125³⁴ (1340), 127¹⁶ (Μάιος 1341), 135¹⁰³ (Αύγουστος 1341) · MM, τ. Α', 494 - 495 (Νοέμβριος 1367) · MM, τ. Β', 105 (Σεπτέμβριος 1387) · MM, τ. Β', 174 – 176 (Σεπτέμβριος 1393) · Darrouzès, Regestes, αρ. 3284 (Αύγουστος 1409).

κάθε ιεράρχη, ανάλογα με τη θέση του στην διοικητική ιεραρχία της Εκκλησίας. Οι προσφωνήσεις αυτές διαμορφώθηκαν σταδιακά, αξιοποιώντας συγκεκριμένους τίτλους κληρικών και μοναχών καθώς και κάποιους από τους αυτοκρατορικούς τίτλους. Η αυτοκρατορική και η πατριαρχική γραμματεία υιοθέτησαν συγκεκριμένους χαρακτηρισμούς, οι οποίοι μεταβάλλονταν κατά καιρούς κάτω από την επίδραση ποικίλων παραγόντων.⁶⁵³ Η επιστημονική έρευνα απέδειξε, επιπλέον, ότι οι χρησιμοποιούμενοι από την πατριαρχική και την αυτοκρατορική γραμματεία χαρακτηρισμοί δεν ταυτίζονται πάντα με τον τρόπο προσαγόρευσης των μητροπολιτών από τους ομοιόβαθμους τους, τους υφισταμένους τους, τους κοσμικούς άρχοντες και γενικά από τους λαϊκούς και τους μοναχούς της εκκλησιαστικής τους περιφέρειας και μη. Συνήθως, προτιμάται ένας πιο τιμητικός τρόπος προσφώνησης σε σχέση με αυτόν της αυτοκρατορικής και της πατριαρχικής γραμματείας.⁶⁵⁴

Τα διαθέσιμα πατριαρχικά έγγραφα, τα οποία απευθύνονται ή έστω αναφέρονται στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, είναι περιορισμένα και προέρχονται κυρίως από την ύστερη βυζαντινή περίοδο, με εξαίρεση έναν μικρό αριθμό εγγράφων του 12^{ου} αιώνα. Το παλαιότερο από αυτά αναφέρεται στην καταδίκη του μοναχού Νήφωνα, οπαδού του βογομιλισμού, από την ενδημούσα σύνοδο, το 1144. Στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου συμμετείχε και ένας ανώνυμος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, ο οποίος αποκαλείται στην απόφαση της συνόδου *ιερώτατος*, όπως άλλωστε και οι άλλοι συνοδικοί αρχιερείς.⁶⁵⁵ Ο ίδιος χαρακτηρισμός επαναλαμβάνεται και σε άλλα συνοδικά έγγραφα του 12^{ου} αιώνα, αλλά και της παλαιολόγιας περιόδου.⁶⁵⁶

Ο χαρακτηρισμός *ιερώτατος* εμφανίζεται ως τρόπος προσαγόρευσης των ιεραρχών κατά τη διάρκεια του 11^{ου} αιώνα κάτω από αδιευκρίνιστες μέχρι στιγμής συνθήκες και σύντομα υιοθετείται από την αυτοκρατορική και την πατριαρχική

---

⁶⁵³ Γενικά για την ιστορία και την εξέλιξη των εκκλησιαστικών τίτλων, βλ. Στεφανίδης, Επισκοπικοί τίτλοι 169 κ. ε.

⁶⁵⁴ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 90.

⁶⁵⁵ L. Allatius, *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Bâle, 1648, 682 (= Grumel, *Regestes*, αρ. 1015). Για τον αρχιερέα αυτό, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 24.

⁶⁵⁶ *MM*, τ. Δ', 379 (1272) · Laurent, Blakhernes, 146²⁸ (1285) · *PRK*, τ. Α', 73¹² (Μάιος 1324) · *PRK*, τ. Β', 109⁷⁶ (1337/38), 125³⁴ (1340), 127¹⁶ (Μάιος 1341), 135¹⁰³ (Αύγουστος 1341) · *MM*, τ. Α', 494 - 495 (Νοέμβριος 1367) · *MM*, τ. Β', 105 (Σεπτέμβριος 1387) · *MM*, τ. Β', 174 – 176 (Σεπτέμβριος 1393) · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 3284 (Αύγουστος 1409).

γραμματεία για την προσφώνηση των μητροπολιτών και των αρχιεπισκόπων.⁶⁵⁷ Η υιοθέτησή του έθεσε στο περιθώριο τον μέχρι τότε χρησιμοποιούμενο τίτλο *θεοφιλέστατος*, ο οποίος χρησιμοποιούταν πλέον για τους επισκόπους και περιστασιακά για μητροπολίτες και αρχιεπισκόπους.⁶⁵⁸ Πάντως, η λεγόμενη *Νέα Έκθεσις*, ένα ημιεπίσημο εγχειρίδιο αλληλογραφίας της πατριαρχικής γραμματείας του 14^{ου} αιώνα, επιβεβαιώνει ότι η επίσημη προσφώνηση των μητροπολιτών και των αρχιεπισκόπων ήταν *ιερώτατος*.⁶⁵⁹ Πράγματι, η πατριαρχική γραμματεία προσαγορεύει σταθερά τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας *ιερώτατον*, ενώ, προφανώς, θα χρησιμοποιούταν και ο αντίστοιχος χαρακτηρισμός *ή ιερότης σου*.⁶⁶⁰

Έχει παρατηρηθεί, επίσης, ότι ο τρόπος προσφώνησης των μητροπολιτών από κληρικούς και κοσμικούς δεν ταυτίζεται πάντα με αυτόν της πατριαρχικής γραμματείας και της αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται κυρίως στην προσπάθεια τιμητικότερης προσφώνησης του αρχιερέως, χωρίς αυτό να συνεπάγεται τη χρήση άγνωστων από την εκκλησιαστική εθιμοτυπία χαρακτηρισμών. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του τίτλου *πανιερώτατος*, ο οποίος χρησιμοποιείται τουλάχιστον δύο φορές για μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Συγκεκριμένα, ο χαρακτηρισμός αυτός απαντά σε κατεστραμμένη σήμερα επιγραφή τοιχογραφίας ανατολικά της θύρας της βόρειας εξωτερικής πλευράς του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά⁶⁶¹ καθώς και σε χαμένη σήμερα μαρμάρινη επιγραφή, η οποία αναφέρεται στην τέλεση των εγκαινίων του ναού της Παντανάσσης στον Μυστρά.⁶⁶²

Ο τίτλος *πανιερώτατος* χρησιμοποιείται παράλληλα με τον τίτλο *ιερώτατος* από την πατριαρχική γραμματεία, αν και δεν υιοθετείται επίσημα.⁶⁶³ Άλλωστε, η *Νέα Έκθεσις*, το προαναφερθέν ημιεπίσημο εγχειρίδιο πατριαρχικής αλληλογραφίας του 14^{ου} αιώνα, προβλέπει ότι ο τίτλος αυτός χρησιμοποιείται για την προσφώνηση

⁶⁵⁷ Στεφανίδης, *Επισκοπικοί τίτλοι*, 349 κ. ε.

⁶⁵⁸ Για τον τίτλο *θεοφιλέστατος*, βλ. Στεφανίδης, *Επισκοπικοί τίτλοι*, 342 κ. ε., 347 – 348, ενώ για την περιστασιακή χρήση του τίτλου αυτού για τους μητροπολίτες, βλ. J. Darrouzès, *Οφφίκια*, 123 σημ. 2, 4.

⁶⁵⁹ *Νέα Έκθεσις*, κεφ. 12, 42⁴³⁻⁴⁸, κεφ. 19, 47⁸⁹⁻⁹⁰ και κεφ. 20, 47⁹³⁻⁹⁴.

⁶⁶⁰ *MM*, τ. Δ', 379 (1272) · Laurent, Blakhernes, 146²⁸ (1285) · *PRK*, τ. Α', 73¹² (Μάιος 1324) · *PRK*, τ. Β', 109⁷⁶ (1337/38), 125³⁴ (1340), 127¹⁶ (Μάιος 1341), 135¹⁰³ (Αύγουστος 1341) · *MM*, τ. Α', 494 - 495 (Νοέμβριος 1367) · *MM*, τ. Β', 105 (Σεπτέμβριος 1387) · *MM*, τ. Β', 174 – 176 (Σεπτέμβριος 1393) · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 3284 (Αύγουστος 1409).

⁶⁶¹ Millet, *Inscriptions*, 130 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 244, αρ.15.

⁶⁶² Millet, *Inscriptions*, 138. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο αείμνηστος Τίτος Παπαμαστοράκης είχε εκφράσει την άποψη ότι η συγκεκριμένη επιγραφή είναι συρραφή βυζαντινών και μεταγενέστερων επιγραφών και επομένως οι πληροφορίες, που παρέχει, αποτελούν ένα ανιστόρητο συμπλήρωμα. (Papamastorakis, *Myzithras of the Byzantines*, 293 - 296).

⁶⁶³ Στεφανίδης, *Επισκοπικοί τίτλοι*, 349 κ. ε.

μητροπολίτη από μητροπολίτη.⁶⁶⁴ Πάντως, ο τίτλος χρησιμοποιήθηκε ορισμένες φορές και για μητροπολίτες από την πατριαρχική γραμματεία.⁶⁶⁵ Σε γενικές γραμμές, πάντως, η προσφώνηση αυτή φαίνεται ότι χρησιμοποιούταν καθημερινά από τους κληρικούς και τους λαϊκούς ως ένας από τους διάφορους τρόπους προσφώνησης των μητροπολιτών, όπως αποκαλύπτουν ποικίλα τεκμήρια.⁶⁶⁶

Η επιστημονική έρευνα έχει εντοπίσει και άλλους τρόπους προσφώνησης των μητροπολιτών, όπως *θειότατος*, *μακαριώτατος*, *άγιώτατος* κ.α.⁶⁶⁷ Στην περίπτωση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας υπενθυμίζεται ότι τα διαθέσιμα στοιχεία είναι πενιχρά και προέρχονται κυρίως από την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ως εκ τούτου δεν καθίσταται δυνατή η διερεύνηση της δυναμικής χρήσης και άλλων τρόπων προσφώνησης για τον επικεφαλής της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας. Πάντως, η προσαγόρευση *άγιώτατος* απαντά τουλάχιστον μία φορά σε τοιχογραφία του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά (α' στρώμα τοιχογραφιών : δεκαετία του 1270). Πρόκειται για την αναφερθείσα ανωτέρω απεικόνιση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ευγενίου, ο οποίος εικονίζεται στο βόρειο τμήμα του διακονικού. Η συνοδευτική επιγραφή αποκαλύπτει με λεπτομέρειες τον τίτλο και την ταυτότητα του εικονιζόμενου ιεράρχη, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως *άγιώτατος*.⁶⁶⁸ Ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός φαίνεται ότι προσιδιάζει στο μητροπολιτικό αξίωμα, καθώς απαντά συχνότατα σε επιστολές μεταξύ μητροπολιτών ή κληρικών και κοσμικών προσώπων προς μητροπολίτες ή ακόμα και σε δικαιοπρακτικά και δικαστικά έγγραφα,⁶⁶⁹ αν και αποτελεί έναν από τους τρόπους προσφώνησης του οικουμενικού πατριάρχη.⁶⁷⁰ Άλλωστε, η πατριαρχική γραμματεία και η κρατική γραφειοκρατία χρησιμοποιούσαν τον χαρακτηρισμό *άγιωτάτη* για τις επισκοπικές και μητροπολιτικές έδρες.⁶⁷¹ Ο χαρακτηρισμός αυτός χρησιμοποιήθηκε, επίσης, και για τους κεκοιμημένους

⁶⁶⁴ *Νέα Έκθεσις*, κεφ. 25, 73⁸⁻¹³.

⁶⁶⁵ Για ορισμένα παραδείγματα, βλ. Στεφανίδης, *Επισκοπικοί τίτλοι*, 348 -349, 351 – 353 και 356.

⁶⁶⁶ Στεφανίδης, *Επισκοπικοί τίτλοι*, 348 – 349.

⁶⁶⁷ Στεφανίδης, *Επισκοπικοί τίτλοι*, 348-350 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 91.

⁶⁶⁸ Για την επιγραφή αυτή, βλ. σημ. 641.

⁶⁶⁹ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 91 και σημ. 314, όπου παρατίθενται αρκετά σχετικά παραδείγματα.

⁶⁷⁰ Στεφανίδης, *Επισκοπικοί τίτλοι*, 346 – 347, 350 – 352, 356 – 358, όπου παρατίθενται και οι σχετικές πηγές.

⁶⁷¹ Στο πλαίσιο αυτό, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας χαρακτηρίζεται ως *άγιωτάτη* σε συνοδικά έγγραφα, επιγραφές καθώς και σε αφιερωτικά σημειώματα : *PRK*, τ. Α', 15 · Millet, *Inscriptions*, 125 (= Μαρίνου, Άγιος Δημήτριος, 241 – 242, αρ.8) · Ετζέογλου, *Βιβλιογραφικές δραστηριότητες*, 184 (1314/15), 186 (1316/17 και 1319) · Papamastorakis, *Myzithras of the Byzantines*, 295 – 296 : [...] *μ(η)τροπολίτου τῆς άγιωτάτης μ(η)τροπόλεως Λακεδαιμονίας* (15^{ος} αι. ;).

οικουμενικούς πατριάρχες από τον 13^ο αιώνα και εξής.⁶⁷² Στην συγκεκριμένη περίπτωση, η προσφώνηση του εικονιζόμενου μητροπολίτη ως *αγιώτατος* μπορεί να αντικατοπτρίζει την σχετική ασάφεια ως προς την καθιέρωση μίας σταθερής προσφώνηση για τους ιεράρχες ανάλογα με την θέση τους στην διοικητική ιεραρχία της Εκκλησίας. Πιθανότερο, όμως, φαίνεται ότι η προσαγόρευση αυτή συνδέεται με το γεγονός ότι ο εικονιζόμενος ιεράρχης δεν βρισκόταν πλέον εν ζωή, όπως άλλωστε δείχνει το φωτοστέφανο,⁶⁷³ αφού τα διαθέσιμα στοιχεία τεκμηριώνουν ότι η προσαγόρευση αυτή είχε αρχίσει να καθιερώνεται για κεκοιμημένους ιεράρχες, κατά μίμηση του πατριαρχικού προτύπου.

Τέλος, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αναφέρεται στον εαυτό του, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι χρησιμοποιούνται συγκεκριμένοι χαρακτηρισμοί ταπεινοφροσύνης.⁶⁷⁴ Αναλυτικά, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων πηγών επιβεβαιώνει τη χρήση των χαρακτηρισμών ταπεινοφροσύνης *εὐτελής* και *ταπεινός* κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.⁶⁷⁵ Αυτό συνεπάγεται ότι δεν παρατηρείται κάποια απόκλιση από το καθιερωμένο πλαίσιο της επίσημης εκκλησιαστικής ορολογίας, σύμφωνα με την οποία οι μητροπολίτες χρησιμοποιούσαν χαρακτηρισμούς ταπεινοφροσύνης, ενώ ο πατριάρχης χαρακτηρισμούς μετριοφροσύνης.⁶⁷⁶

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, η εξέταση των ζητημάτων σχετικά με τον τίτλο και την προσφώνηση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας κατέστησε φανερό ότι οι μητροπολίτες Λακεδαιμονίας δεν παρέκκλιναν από το καθιερωμένο πλαίσιο της

⁶⁷² Στεφανίδης, Επισκοπικοί τίτλοι, 353.

⁶⁷³ Χατζηδάκης, Νεώτερα, 147.

⁶⁷⁴ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXXIV, όπου σημειώνονται και άλλοι τρόποι αυτοχαρακτηρισμού των μητροπολιτών.

⁶⁷⁵ Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β', 176 : *ὁ εὐτελής μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Νικήτας ὀρίσας ὑπέγραψα* (1166) · Millet, *Inscriptions*, 122 (= Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, σ. 239, αρ. 2) : *... Κρήτης πρόεδρος εὐτελής Νικηφόρος ...* (1289/90) · Millet, *Inscriptions*, 122 (= Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3) : *Ἐγὼ ὁ ταπεινός μητροπολίτης Κρήτης καὶ πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος...* (1311/12) · Millet, *Inscriptions*, 123-124 (= Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6) : *Ἐγὼ ὁ ταπεινός μητροπολίτης Σουγδαίας πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκάς* (1329/30) · Millet, *Inscriptions*, 125-126 (= Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7) : *Ἐγὼ ὁ ταπεινός μητροπολίτης Λακεδαιμονίας καὶ ὑπέρτιμος Νεῖλος* (1339) · Pavlikianov, *Unknown Byzantine document*, 240¹² : *† Ὁ ταπεινὸς μ(η)τροπο(λίτης) Λ(ακε)δαιμονί(ας) Ματθαῖος* (1442).

⁶⁷⁶ Για το θέμα αυτό, βλ. Στεφανίδης, Επισκοπικοί τίτλοι, 347. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η μόνη μητρόπολη της οποίας οι ιεράρχες είχαν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν χαρακτηρισμό μετριοφροσύνης αντί για χαρακτηρισμό ταπεινοφροσύνης ήταν η μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Το προνόμιο αυτό παραχωρήθηκε στη συγκεκριμένη μητροπολιτική έδρα κατά τον 14^ο αιώνα, ενδεχομένως από τον αυτοκράτορα Ιωάννης Κατακουζηνό, (Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 102, 104 και κυρίως 275).

επίσημης εκκλησιαστικής εθιμοτυπίας και ορολογίας. Κατ' επέκταση, οι κατά καιρούς μητροπολίτες Λακεδαιμονίας φαίνεται να χρησιμοποιούν τον τίτλο, τις προσφωνήσεις ακόμα και τους τρόπους αυτοχαρακτηρισμού, που προσιδιάζουν στην θέση τους μέσα στην εκκλησιαστική διοικητική ιεραρχία.

4. Η κτηματική περιουσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

Η Εκκλησία είναι γνωστό ότι αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους ιδιοκτήτες γης στο βυζαντινό κράτος. Η μετατροπή της σε γαιοκτήμονα και μάλιστα τόσο σημαντικό υπήρξε αποτέλεσμα μίας μακράς εξελικτικής πορείας, που άρχισε πριν από την επικράτηση του χριστιανισμού και την αναγνώρισή του ως επίσημης θρησκείας του κράτους, καθώς οι χριστιανικές κοινότητες, με βάση τις σχετικές με τα σωματεία διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου, σχημάτισαν περιουσία, κυρίως από εισφορές πιστών.⁶⁷⁷ Μετά την επικράτηση του χριστιανισμού, η εκκλησιαστική περιουσία όχι μόνο επαυξήθηκε από τις παροχές των αυτοκρατόρων, αλλά και προστατεύτηκε με τη θεσμοθέτηση ενός ειδικού νομικού πλαισίου. Το νομικό αυτό πλαίσιο ήταν αρκετά ευνοϊκό για την Εκκλησία και προέβλεπε τη δυνατότητα των εκκλησιαστικών οργανισμών να δέχονται δωρεές, να κληρονομούν, ακόμα και εξ αδιαθέτου, να απολαμβάνουν μεγαλύτερων προθεσμιών για παραγραφή των απαιτήσεών τους και να πλουτίζουν από το προϊόν των περιουσιακών ποινών που είχαν θεσπιστεί υπέρ της Εκκλησίας.⁶⁷⁸ Παράλληλα, τα εκκλησιαστικά κτήματα, αν και δεν υπόκειντο σε πλήρη φορολογική ατέλεια, είχαν ιδιαίτερη φορολογική μεταχείριση.⁶⁷⁹ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η Εκκλησία κατόρθωσε να συσσωρεύσει μία ιδιαίτερα μεγάλη περιουσία, που περιελάμβανε εκτάσεις γης, αστικά και αγροτικά οικήματα ακόμα και ολόκληρα χωριά, των οποίων οι πάροικοι όφειλαν να καταβάλλουν ενοίκιο και φόρο στην Εκκλησία. Τα έσοδα που συγκεντρώνονταν από την εκμετάλλευση αυτής της περιουσίας, μαζί με τις τακτικές και τις έκτακτες κρατικές επιχορηγήσεις καθώς και με τα έσοδα από τις καθιερωμένες ετήσιες εισφορές των λαϊκών, κληρικών και των μοναχών κάθε εκκλησιαστικής επαρχίας, χρησιμοποιούνταν για την συντήρηση του επικεφαλής της έδρας, την κάλυψη της μισθοδοσίας του κλήρου και του λοιπού προσωπικού, καθώς και

---

⁶⁷⁷ M. Kaser, *Das römischer Privatrecht*, τ. Α', München 1971², 308 · O. Heggelbacher, *Geschichte des frühchristlichen Kirchenrechts bis zum Konzil von Nizäa* 325, Friburg 1974, 209 – 216.

⁶⁷⁸ A. Knecht, *System des Justinianischen Kirchenvermögenrechtes*, Stuttgart 1905 (ανατύπωση Amsterdam 1963), 73 – 84, 86 – 92, 131 – 133 · I. Κονιδάρης, *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από τον 9ον μέχρι και τον 12ον αιώνα*, Αθήνα 1979, 55 – 76, 95 – 107, 111 – 115 · M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle* [Byzantina Sorbonensia, αρ. 10], Paris 1992, 143 – 145 · Eleutheria Papagianni, “Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property” στο : Angeliki E. Laiou (εκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 39], τ. Γ', Washington, D.C, 2002, 1060 – 1061.

⁶⁷⁹ F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig – Berlin, 1927 (ανατύπωση Hildesheim 1960), 63 – 64 · J. Karagiannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, 202 – 203 · Κονιδάρης, ο.π., 222 – 236 · Kaplan, ο. π., 554 – 555, 558 – 560 · N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe – XIe s.)*, Αθήνα 1996, 196 – 211 · Papagianni, ο.π., 254.

την εύρυθμη λειτουργία των ναών, των φιλανθρωπικών και των άλλων ιδρυμάτων της Εκκλησίας.⁶⁸⁰

Οι αρχειακές πηγές συμβάλλουν αποφασιστικά στην παρακολούθηση και πολλές φορές στον προσδιορισμό του μεγέθους και ενίοτε της αξίας της κτηματικής περιουσίας αρκετών σημαντικών μοναστηριακών ιδρυμάτων, κυρίως του Αγίου Όρους, αλλά και αρκετών εκκλησιαστικών εδρών ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο.⁶⁸¹ Οι σημαντικότερες πηγές για τη μελέτη των περιουσιακών στοιχείων μίας μονής ή μίας εκκλησιαστικής έδρας συνιστούν το *πρακτικόν* και το *βρέβιον* της συγκεκριμένης μονής ή εκκλησιαστικής έδρας. Ο όρος *πρακτικόν* χρησιμοποιείται για το συντεταγμένο από φορολογικούς υπαλλήλους του κράτους έγγραφο με τις υποχρεώσεις των καλλιεργητών της μονής ή της εκκλησιαστικής έδρας προς αυτήν, ενώ ο όρος *βρέβιον* δηλώνει τα πρακτικά καταγραφής των κειμηλίων και των εγγράφων ιδιοκτησίας μίας μονής ή εκκλησιαστικής έδρας.⁶⁸² Επίσης, πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα αντλούνται και από χρυσόβουλλα αυτοκρατόρων, δωρητήριες πράξεις, δικαιοπρακτικά έγγραφα, διαθήκες και γενικότερα από οποιαδήποτε κατηγορία κρατικού ή ιδιωτικού εγγράφου με το οποίο παραχωρείται με οποιονδήποτε τρόπο κάποιο περιουσιακό στοιχείο σε ένα μοναστηριακό ίδρυμα ή σε κάποια εκκλησιαστική έδρα.

Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η ενδελεχής έρευνα του διαθέσιμου αρχειακού και λοιπού υλικού εντόπισε έναν πολύ μικρό αριθμό τεκμηρίων με αποσπασματικές πληροφορίες για τα περιουσιακά στοιχεία της υπό εξέταση μητροπολιτικής έδρας. Συγκεκριμένα, οι πληροφορίες αυτές αντλούνται από μία σειρά επιγραφών που χαράχθηκαν στους κίονες της νότιας και βόρειας κιονοστοιχίας του καθεδρικού ναού του Μυστρά μεταξύ των ετών 1311/12 – 1341 (εικ. 15). Οι επιγραφές αυτές αναπαράγουν το περιεχόμενο επισκοπικών πράξεων της προαναφερθείσας περιόδου αναφορικά με ζητήματα κυριότητας της εξεταζόμενης μητρόπολης επί συγκεκριμένων περιουσιακών στοιχείων.⁶⁸³ Σε γενικές γραμμές, τα συγκεκριμένα

---

⁶⁸⁰ Για τις διάφορες πηγές εσόδων των εκκλησιαστικών εδρών, βλ. E. Herman, “Das Bischöfliche Abgabewesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts”, *OCF* 5 (1939), 434 κ.ε.

⁶⁸¹ Preiser – Kapeller & Mitsiou, *Hierarchies and Fractals*, 247 – 249.

⁶⁸² Για τους όρους αυτούς, βλ. A. Kazhdan, “Brebion”, *ODB* 1, 321 · P. Magdalino – A. Cutler, “Churches Private”, *ODB* 1, 457 – 458 · A. Cutler, “Inventory”, *ODB* 2, 1005.

⁶⁸³ Για τις επιγραφές αυτές, βλ. Ζησίου, *Σύμμικτα*, 22 – 29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 431 – 437 · Millet, *Inscriptions*, 122 – 126 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 134 – 143 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239 – 242. Επίσης, πρβλ. Sophia Kalopissi – Verti, “Church Inscriptions as Document. Chrysobulls – Ecclesiastic Acts – Inventories – Donations – Wills”, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 24 (2003), 80.

επιγραφικά τεκμήρια απαριθμούν αόριστα γαιοκτησίες ή άλλα περιουσιακά στοιχεία σε συγκεκριμένες τοποθεσίες, χωρίς να διευκρινίζουν εάν πρόκειται για το σύνολο των περιουσιακών της στοιχείων και να παραθέτουν λεπτομέρειες σχετικά με την αξία, το μέγεθος και τις δυνατότητες οικονομικής τους εκμετάλλευσης. Παρ' όλα αυτά, οι πληροφορίες των συγκεκριμένων τεκμηρίων χρησιμοποιήθηκαν από ορισμένους ερευνητές για την εξαγωγή προκαταρκτικών συμπερασμάτων για τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης αλλά και για συγκεκριμένες καλλιέργειες του λακωνικού χώρου κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου.⁶⁸⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αντιληπτό ότι τα διαθέσιμα στοιχεία επιτρέπουν την εξαγωγή αποσπασματικών συμπερασμάτων για την περιουσιακή κατάσταση της μητρόπολης μόνο κατά την περίοδο 1311/12 – 1341.

Η πρακτική της αναγραφής επίσημων κρατικών ή εκκλησιαστικών εγγράφων στις επιφάνειες ή στους κίονες ενός ναού, που ανάγεται στις αυτοκρατορικές χορηγίες της μέσης βυζαντινής περιόδου, απηχεί την ανάγκη των διαχειριστών της εκκλησιαστικής ή μοναστηριακής περιουσίας να διασφαλίσουν στο διηνεκές τα περιουσιακά τους στοιχεία, κινητά και ακίνητα, μέσα από την αναγραφή τους σε ανθεκτικό στον χρόνο υλικό καθώς και μέσα από την γνωστοποίησή τους σε ένα ευρύ κοινό, δηλαδή στο εκκλησίασμα του ναού, που με αυτό τον τρόπο μετατρέπονταν σε μάρτυρα. Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένοι ιεράρχες προχώρησαν στη χάραξη των συγκεκριμένων επιγραφών, επιδιώκοντας την κατοχύρωση των περιουσιακών στοιχείων της μητρόπολης και παράλληλα και την προσωπική τους προβολή.⁶⁸⁵ Η τελευταία παράμετρος είναι ιδιαίτερα εμφανής στην επιγραφή του δυτικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας του μητροπολιτικού ναού του Μυστρά (εικ. 17α). Η επιγραφή αυτή χαράχθηκε, με απόφαση του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου (1285/89 – 13115;), κατά τη διάρκεια του έτους 1311/12 και απαριθμεί τις σχετικές με συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης δράσεις του, χωρίς να παρεκκλίνει της προσπάθειάς του να παρουσιαστεί ως κτήτορας του ναού, αλλοιώνοντας έτσι την πραγματική ταυτότητα του κτήτορα.⁶⁸⁶ Αναλυτικά, ο Μοσχόπουλος απαριθμεί τις ενέργειες στις οποίες προέβη για

⁶⁸⁴ Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 248 - 251 · Μέξια, *Ελαιοκομία*, 212 – 213 · Gerstel, *Mapping the Boundaries*, 348 – 353.

⁶⁸⁵ Για την πρακτική αυτή, βλ. Kalopissi – Verti, ο.π., 79 – 88.

⁶⁸⁶ Ζησιού, *Σύμμικτα*, 24 · Ζησιού, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 122 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136 - 137 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3. Για την προσπάθεια του Νικηφόρου Μοσχόπουλου να αλλοιώσει την ταυτότητα του κτήτορα του ναού, βλ. Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 153 κ.ε. · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 26 - 27 · T. Papamastorakis, "Tampering with History : From Michael II to Michael VIII", *BZ* 96 : 1 (2003), 208.

την αξιοποίηση των περιουσιακών στοιχείων του ιδρυθέντος από αυτόν ναού, όπως υποστηρίζει, χωρίς να δίδει ακριβείς λεπτομέρειες οριοθέτησης, στρεμματικής έκτασης ή παραγωγικής δυνατότητας των περιουσιακών του στοιχείων. Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία παρουσιάζονται να χωροθετούνται εντός της καστροπολιτείας του Μυστρά καθώς και σε διάφορους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής (Μαγούλα, Λεύκη). Τέλος, εξαπολύει και απειλές για βαρύτατους αφορισμούς σε όποιον, αδιαφορώντας για τα συμφέροντα της τοπικής Εκκλησίας, επιτρέψει την επιβάρυνση των περιουσιακών αυτών στοιχείων με συγκεκριμένα εμπράγματα δικαιώματα.⁶⁸⁷

Τα δεδομένα της συγκεκριμένης επιγραφής αποκαλύπτουν ότι ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος μερίμνησε ουσιαστικά για την επαναξιοποίηση ορισμένων περιουσιακών στοιχείων της μητρόπολης, τα οποία φαίνεται ότι είχαν εγκαταλειφθεί, με συνέπεια να καταστούν απρόσοδα. Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αναφέρονται στις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι εκτάσεις αυτές παρέμειναν ακαλλιέργητες και μετατράπηκαν σε απρόσοδες εκτάσεις, ώστε να είναι αναγκαία η επαναφύτευσή τους. Προφανώς, οι συνθήκες αυτές συνδέονται άμεσα με τις ιστορικές παραμέτρους του εποικισμού του λόφου του Μυστρά. Συγκεκριμένα, είναι γνωστό ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος (1259 - 1282) μερίμνησε για τον γοργό εποικισμό του λόφου του Μυστρά, με στόχο να δημιουργηθεί ένας ισχυρός θύλακας της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην περιοχή της υπό φραγκική κυριαρχία κοιλάδας του Ευρώτα, αμέσως μετά την ανάκτηση των πρώτων τμημάτων της νότιας Πελοποννήσου κατά τη δεκαετία του 1260.⁶⁸⁸ Στο πλαίσιο αυτό, ο ορθόδοξος πληθυσμός της ευρύτερης αυτής περιοχής μετακινήθηκε σταδιακά προς τον εποικιζόμενο λόφο, επιζητώντας ασφάλεια, πολιτική ελευθερία καθώς και ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης λατρείας. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την άμεση ερήμωση της ευρύτερης περιοχής, με συνέπεια όσες καλλιεργούμενες εκτάσεις βρίσκονταν υπό φραγκικό έλεγχο να εγκαταλειφθούν από τους καλλιεργητές τους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι χρειάστηκε να περάσουν περίπου δύο δεκαετίες, για να μπορέσουν οι κάτοικοι της περιοχής να επανέλθουν στις καθημερινές τους ασχολίες. Με βάση, λοιπόν, τα ανωτέρω, είναι πολύ πιθανόν ότι οι συγκεκριμένες εκτάσεις είχαν ήδη καταστεί απρόσοδες κάτω από αυτές τις συνθήκες, όταν πέρασαν στην κυριότητα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Για τον λόγο αυτό, ο μητροπολίτης

⁶⁸⁷ Για τη χρήση του αφορισμού ως μέσο διασφάλισης των αρχιερατικών εντολών και παρακαταθηκών, βλ. Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μίας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας* [ΕΙΕ : ΚΝΕ αρ. 60], Αθήνα 2004², 193 κ.ε.

⁶⁸⁸ Για το θέμα αυτό, βλ. Runciman, *Μυστράς*, 43 κ.ε · Κορδώσης, *Μετατόπιση*, 91 – 96 · Σίνος, *Ιστορία*, 12.

Νικηφόρος Μοσχόπουλος μερίμνησε για την επανακαλλιέργεια των συγκεκριμένων εκτάσεων, προκειμένου να καταστούν προσοδοφόρες για την μητρόπολη.

Η επόμενη χρονικά επιγραφή του *corpus* αυτού συνδέεται με την θητεία του μητροπολίτη Σουγδαίας Λουκά ως προέδρου Λακεδαιμονίας πριν από τον Απρίλιο του 1329 – μετά τον Απρίλιο του 1331).⁶⁸⁹ Η συγκεκριμένη επιγραφή, που χαράχθηκε στον κορμό του ανατολικού κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας κατά τη διάρκεια του 1329/30, αναφέρεται στην προσπάθεια του μητροπολίτη Λουκά να αντιμετωπίσει επιτυχώς την απόπειρα ορισμένων τοπικών αξιωματούχων να καταπατήσουν κάποιες γαιοκτησίες της μητρόπολης, εκμεταλλευόμενοι την φιλαργυρία και τις στενές τους σχέσεις με τον προκάτοχό του, μητροπολίτη Γρηγόριο Βουτά (πριν από τον Μάιο του 1324 – πριν από τον Απρίλιο του 1329).⁶⁹⁰ Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση του μητροπολίτη Λουκά, ο οποίος φρόντισε να ακυρώσει τις μεταβιβάσεις αυτές και να κατοχυρώσει την κυριότητα της μητρόπολης τόσο επί των καταπατηθέντων γαιοκτησιών, όσο και ορισμένων άλλων, ύστερα από αυτοκρατορική παρέμβαση, προφανώς του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328 – 1341).⁶⁹¹ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο μητροπολίτης Λουκάς φρόντισε να υπερασπιστεί και να κατοχυρώσει τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης, παρά τις μακροχρόνιες παραμονές του στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια της θητείας του στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας (1329 - 1331).⁶⁹²

Ανάλογο είναι και το περιεχόμενο των τριών επόμενων επιγραφών που χαράχθηκαν στον κορμό του ανατολικού κίονα της νότιας και της βόρειας τοξοστοιχίας του ναού (εικ. 17β) κατά τη διάρκεια της θητείας του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νείλου (1339; - πριν από τον Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 1344).⁶⁹³ Ο Νείλος, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντά του ως επικεφαλής της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μάλλον λίγο πριν από το 1339, ήρθε αντιμέτωπος με το πρόβλημα της καταπάτησης εκτεταμένων εκτάσεων της μητρόπολης από καλλιεργητές της καθώς και της αμφισβήτησης ορισμένων φορολογικών απαλλαγών όσων ασχολούνταν με την καλλιέργεια των κτημάτων της μητρόπολης εκ μέρους της τοπικής διοίκησης. Για μία ακόμα φορά, τα προβλήματα αυτά επιλύονται με

⁶⁸⁹ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 40.

⁶⁹⁰ Για τον συγκεκριμένο ιεράρχη, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 39.

⁶⁹¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 - 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 - 436 · Millet, *Inscriptions*, 123 - 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 138 - 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6.

⁶⁹² Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 393 · Preiser – Kappeller, *Episkopat*, 221.

⁶⁹³ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας (ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.), αρ. 42.

αυτοκρατορική παρέμβαση, δεδομένου ότι ο ιεράρχης φροντίζει να καταφύγει και να διαμαρτυρηθεί στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, ο οποίος φρόντισε να απολύσει τα απαραίτητα αυτοκρατορικά διατάγματα για την κατοχύρωση των περιουσιακών στοιχείων αλλά και των προνομίων της μητρόπολης.⁶⁹⁴

Τα προαναφερθέντα επιγραφικά τεκμήρια αποκαλύπτουν ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατείχε και εκμεταλλευόταν γαιοκτησίες καθώς και οικήματα, αστικά και αγροτικά, σε διάφορες τοποθεσίες, μεταξύ των οποίων και εντός της καστροπολιτείας του Μυστρά. Συγκεκριμένα, η μητρόπολη κατείχε ορισμένα οικήματα *σύνεγγυς* του καθεδρικού ναού, τα οποία, σύμφωνα με την επιγραφή του δυτικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας, άνηκαν σε κάποιο αξιωματούχο της μητρόπολης, τον χαρτοφύλακα Ευγένιο, μέχρι που ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος τα αγόρασε και τα προσήλωσε στον καθεδρικό ναό πριν από το έτος 1311/12.⁶⁹⁵ Παρά την εγγύτητα των συγκεκριμένων οικημάτων προς τον καθεδρικό ναό, η αγορά τους δεν φαίνεται να συνδέεται με την ανάγκη στέγασης των υπηρεσιών της μητρόπολης, δεδομένου ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Νείλος μερίμνησε να χαρακτηριστούν τα οικήματα αυτά ως *ζευγηλατείο*, δηλαδή οικονομική – φορολογική μονάδα.⁶⁹⁶ Αυτό, λοιπόν, συνεπάγεται ότι η αγορά των οικημάτων αυτών αποτελούσε επενδυτική κίνηση, αφού έχει διαπιστωθεί ότι η κατοχή οικιών μέσα σε κάστρα αποτελούσαν μία καλή επένδυση, καθώς ο πληθυσμός συγκεντρωνόταν μέσα σε αυτά, επιζητώντας ασφάλεια και προστασία.⁶⁹⁷ Στο πλαίσιο αυτό, οι διαθέσιμες μαρτυρίες αποκαλύπτουν ότι οικίες μέσα σε κάστρα κοστολογούνταν ιδιαίτερα ικανοποιητικά για τους ιδιοκτήτες τους, πέρα από το γεγονός ότι μπορούσαν να τους αποφέρουν ένα σταθερό εισόδημα, σε περίπτωση ενοικίασής τους.⁶⁹⁸ Μάλιστα, η εγγύτητα των κατοικιών αυτών στον μητροπολιτικό ναό της καστροπολιτείας καθιστούσε τη

⁶⁹⁴ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27 - 29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 - 437 · Millet, *Inscriptions*, 124 - 126 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 - 143 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241 - 242, αρ. 7, 8, 9.

⁶⁹⁵ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 21 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 431 · Millet, *Inscriptions*, 122 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 137 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3⁹⁻¹¹.

⁶⁹⁶ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 28 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433 · Millet, *Inscriptions*, 1225 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 140 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹²⁻¹³. Για το ζευγολατείο, βλ. P. Gounaridis, "L' exploitation directe de la terre par l'État de Nicée (1204-1261): le «zeugelateion»", στο : *Οι επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό κόσμο. Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1988, 619-626.

⁶⁹⁷ Για την τάση της πληθυσμιακής συγκέντρωσης στα κάστρα κατά την παλαιολόγια περίοδο, όπως αυτή αναπτύσσεται στην Πελοπόννησο, βλ. Κορδώσης, *Μετατόπιση*, 91 - 96.

⁶⁹⁸ J. Longnon, "La vie rurale dans la Grèce franque", *Journal des Savants* 1965, 355 · A. Kazhdan, "The Italian and late byzantine city", *DOP* 49 (1955), 10 κ.ε. · Αγγελική Λαΐου, "Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων : Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα", στο : *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. Α΄, Αθήνα 1991, 289 - 290.

συγκεκριμένη επένδυση ακόμα πιο επικερδή για τη μητρόπολη, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο πολεοδομικό τμήμα της καστροπολιτείας παρουσίαζε τη μεγαλύτερη οικιστική και κατ' επέκταση και δημογραφική ανάπτυξη μέχρι και τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οπότε οι ιστορικές συνθήκες σηματοδοτούν την οικιστική ανάπτυξη της Άνω Χώρας της καστροπολιτείας.⁶⁹⁹

Εκτός από οικήματα εντός της καστροπολιτείας, η μητρόπολη διέθετε περιουσιακά στοιχεία και στην περιφέρεια της Μαγούλας (χάρτης 4). Ο συγκεκριμένος οικισμός εκτείνεται σε μία ιδιαίτερα εύφορη περιοχή δίπλα ακριβώς από την αρχαία και μεσαιωνική Σπάρτη.⁷⁰⁰ Η μητρόπολη, όπως αποκαλύπτουν τα επιγραφικά δεδομένα, κατείχε *ἀδούλωτα στασία* που περιελάμβαναν ελαιώνες, περιβόλια, αμπέλια και μύλους στα οποία εργαζόνταν πάροικοι και προσκαθήμενοι.⁷⁰¹ Σε γενικές γραμμές, η πλειονότητα των περιουσιακών στοιχείων της μητρόπολης στην Μαγούλα πιστεύεται ότι βρίσκονταν στην περιοχή *Μητροπολιανά*, που εντοπίζεται βόρεια – βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού της Μαγούλας.⁷⁰² Η περιοχή αυτή, που καλύπτεται μέχρι και σήμερα με ιδιαίτερα εύφορα περιβόλια και αιωνόβιους ελαιώνες, είναι γνωστό ότι αποτελούσε τμήμα της κτηματικής περιουσίας του μητροπολιτικού ναού του Μυστρά τουλάχιστον μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, αν και ένα μεγάλο τμήμα του είχε προ πολλού καταπατηθεί.⁷⁰³ Μάλιστα, στην περιοχή αυτή εντοπίζονται και κατάλοιπα υδρομυλικής εγκατάστασης, γνωστά στους παλαιότερους κατοίκους των γύρω οικισμών ως *ο μύλος του μητροπολίτη* (εικ. 9). Η αναφορά αυτή παραπέμπει στην πληροφορία της επιγραφής του δυτικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας, σύμφωνα με την οποία ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος μερίμνησε για την ανέγερση μύλων στην Μαγούλα. Η κατάσταση διατήρησης των συγκεκριμένων καταλοίπων δεν επιτρέπει ούτε καν την κατά προσέγγιση χρονολόγησή τους. Παρ' όλα αυτά, αρχειακά τεκμήρια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα μαρτυρούν την ύπαρξη και τη συνεχή λειτουργία ενός νερόμυλου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στη συγκεκριμένη

⁶⁹⁹ Μαρίνου, Συγκρότηση, 55 - 57

⁷⁰⁰ Για τον οικισμό της Μαγούλας, βλ. Φραγκινέας, *Λακωνική Γη*, 153 – 160.

⁷⁰¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24, 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432, 436, 437 · Millet, *Inscriptions*, 122, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136 – 137, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3⁶⁻⁹, 240, αρ. 6¹³⁻¹⁴, 241, αρ. 7¹⁴⁻¹⁵, 242, αρ. 9³.

⁷⁰² Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 161.

⁷⁰³ Για τις περιπέτειες των περιουσιακών αυτών στοιχείων κατά τη διάρκεια του ύστερου 19^{ου} αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, βλ. Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 160 – 161.

περιοχή.⁷⁰⁴ Είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για τα ερείπια ενός μεταβυζαντινού κτίσματος που είχε ανεγερθεί στην ίδια θέση με αυτή των μύλων του Νικηφόρου Μοσχόπουλου. Η εκτίμηση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται, ως ένα βαθμό, και από το γεγονός ότι τα ερείπια του συγκεκριμένου υδρόμυλου έχουν εντοπιστεί πλησίον του ναού του Αγίου Νικολάου, ενός μικρού ναϊκού κτίσματος που έχει χρονολογηθεί γύρω στο 1300, δηλαδή κατά τη διάρκεια της θητείας του Νικηφόρου Μοσχόπουλου στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας (ειμ. 8).⁷⁰⁵

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο οικισμός της Μαγούλας είναι κτισμένος σε άμεση γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας και μεσαιωνικής Σπάρτης, στην οποία, σύμφωνα με την επιγραφή του ανατολικού κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας, η μητρόπολη διατηρούσε κτηματική περιουσία. Συγκεκριμένα, η κτηματική αυτή περιουσία βρισκόταν κοντά στο τζυκανιστήριο της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας, δηλαδή στο γυμναστήριο στο οποίο λάμβαναν χώρα οι αγώνες του τζυκανίου, ενός ιδιαίτερα αγαπητού και διαδεδομένου αθλήματος της αριστοκρατικής κοινωνίας των βυζαντινών χρόνων.⁷⁰⁶ Η ταύτιση του αθλητικού αυτού χώρου απασχόλησε κατά καιρούς την επιστημονική κοινότητα, με αποτέλεσμα να διαμορφωθούν διάφορες προτάσεις. Σε γενικές γραμμές, το τζυκανιστήριο της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας πιστεύεται ότι βρισκόταν είτε στην περιοχή της ρωμαϊκής αγοράς είτε βορειοανατολικά του λεγόμενου *Χορού*, ενός μεγάλου κυκλικού οικοδομήματος της νότιας πλευρά της ακρόπολης.⁷⁰⁷ Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι το συγκεκριμένο οικοδόμημα βρισκόταν στη νότια πλευρά της ακρόπολης της μεσαιωνικής Σπάρτης.

⁷⁰⁴ Για παράδειγμα, ο μύλος του μητροπολίτη μνημονεύεται, μεταξύ άλλων, σε ένα πατριαρχικό σιγγίλιο του πατριάρχη Γαβριήλ Δ' (1780 - 1785), που απολύθηκε τον Οκτώβριο του 1781 (Ι. Π. Γιαννακούρος, "Δύο ανέκδοτα πατριαρχικά σιγγίλια", *Ελληνικά* 9 (1936), 73⁷⁸⁻⁷⁹ και 84).

⁷⁰⁵ Για τον συγκεκριμένο ναό και τη χρονολόγησή του, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, "Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Λακωνίας", *ΑΕ* 1969 : Αρχαιολογικά Χρονικά, 6-10 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 227 · Δρανδάκης, *Σχεδιάσμα*, 482 σημ. 5.

⁷⁰⁶ Ζησιού, *Σύμμικτα*, 26 · Ζησιού, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6¹⁰. Για το άθλημα του τζυκανίου, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός*, τ. Γ', Αθήναι 1949, 139 – 142 · Γ. Σ. Γιάτσης, *Ιστορία της άθλησης και των αγώνων στον ελληνικό κόσμο κατά τους ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1998, 161-163 · Β. Λυμπερόπουλος, "Το βυζαντινό τζυκάνιο. «παιδιά όλισθηρά πάντη και κινδυνώδης»", *Διαχρονία* 1 (1997), 6-16.

⁷⁰⁷ Για τη χωροθέτηση του τζυκανιστηρίου της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βιβλιοκρισία στο αρχ. Μελέτιος Ευαγ. Γαλανόπουλος, Βίος πολιτεία, εικονογραφία, θαύματα και ασματική ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Νίκωνος του «Μετανοείτε»*, εν Αθήναις 1933, στο : *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 466 · Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 428, 458 · G. B. Waywell – J. J. Wilkes, "Excavations at Sparta : The Roman Stoa 1988 – 91. Part II", *BSA* 89 (1994), 428 · Ελένη Κουρίνου – Πίκουλα, "Ο ναός του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε", *ΛακΣπ* 14 (1998), 101 – 103.

Λίγα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Σπάρτης, σε κεντρικό σημείο του βόρειου τμήματος της κοιλάδας του Ευρώτα, βρίσκεται ο οικισμός της Λεύκης, στον οποίο, σύμφωνα με τις επιγραφές του καθεδρικού ναού, η μητρόπολη διατηρούσε αρκετά περιουσιακά στοιχεία (χάρτης 4). Ο συγκεκριμένος οικισμός απαντάται σε μεταγενέστερα έγγραφα ως ένας αγροτικός οικισμός με παράδοση στην αμπελοκαλλιέργεια και την οινοπαραγωγή.⁷⁰⁸ Εξάλλου, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, η μητρόπολη κατείχε κυρίως αμπελώνες στην συγκεκριμένη τοποθεσία, οι οποίοι είχαν δημιουργηθεί με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου πριν από το έτος 1311/12.⁷⁰⁹ Επιπλέον, η μητρόπολη κατείχε ελαιώνα καθώς και διάφορα οικήματα, κατά πάσα πιθανότητα αποθήκες και εγκαταστάσεις παραγωγής ελαιολάδου και οίνου.⁷¹⁰ Σύμφωνα με τα επιγραφικά δεδομένα, ορισμένα από τα περιουσιακά αυτά στοιχεία είχαν κληροδοτηθεί ή παραχωρηθεί στον ναό της Παναγίας, ο οποίος είχε ενταχθεί οικονομικά στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας, με συνέπεια να είχε απολέσει την οικονομική του αυτοδιαχείριση και έτσι η περιουσία του να αποτελεί περιουσία της μητρόπολης.⁷¹¹

Ανάλογο καθεστώς οικονομικής διαχείρισης, με αυτό του ναού της Παναγίας στην Λεύκη, είχε και η μικρή μονή του Τιμίου Προδρόμου κοντά στον οικισμό της Τρύπης, που είναι κτισμένος στην είσοδο της Μεγάλης Λαγκάδας του Ταυγέτου και ως εκ τούτου αποτελεί σημαντικό σταθμό της βασικής από την αρχαιότητα διόδου προς τη Μεσσηνία (χάρτης 4).⁷¹² Η κτηματική περιουσία του μοναστηριακού αυτού ιδρύματος, που

⁷⁰⁸ Σκάγκος, *Αμπελουργία*, 248, σημ. 114.

⁷⁰⁹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 122 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3⁸⁻⁹. Επίσης, πρβλ. Σκάγκος, *Αμπελουργία*, 248.

⁷¹⁰ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 28 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433 · Millet, *Inscriptions*, 125 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 140 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁵⁻¹⁶.

⁷¹¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁵⁻¹⁶. Ο ναός αυτός πιστεύεται ότι βρισκόταν στη θέση στην οποία έχει κτιστεί ο νεότερος μονόχωρος ναός της Ζωοδόχου Πηγής (Σκάγκος, *Αμπελουργία*, 249, σημ. 121).

⁷¹² Για τον οικισμό της Τρύπης, βλ. Απ. Ι. Καραγιαννάκος, "Η Τρύπη με τις άφθονες νεροπηγές και την τροπική της βλάστηση", *Λακωνικά*, έτος 1^ο, τχ. 18 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1966), 170 – 172. Για το μικρό αυτό μοναστηριακό ίδρυμα, βλ. Ανδ. Ι. Βελμάχος, "Ένα χωρίο με 40 μοναστήρια. Εκατοντάδες μοναχών ησύχαζαν στο ειδυλλιακό τοπίο της Τρύπης", *Λακωνικά*, έτος 1^ο, τχ. 2 (Μάρτιος - Απρίλιος 1964), 77 – 78 · Απ. Ι. Καραγιαννάκος, "Βυζαντινοί Ναοί της Λακωνικής Τρύπης", *Λακωνικά*, έτος 7^ο, τχ. 40 (Ιούλιος - Αύγουστος 1970), 106. Ας σημειωθεί ότι οι συντάκτες των κειμένων αυτών υιοθετούν άκριτα την τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία το καθολικό της μονής ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα. Ωστόσο, ο ναός είναι μάλλον υστεροβυζαντινό κτίσμα, ενώ ο διάκοσμος του ναού χρονολογείται, σύμφωνα με μισοκατεστραμμένη κτητορική επιγραφή, στη δεύτερη πεντηκονταετία του 18^{ου} αιώνα (Ν. Δρανδάκης, "Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Λακωνικής Τρύπης", *ΕΕΒΣ* 25 (1955), 87 και προσωπικές παρατηρήσεις).

περιελάμβανε αμπελώνες, περιβόλια και άλλες μη καθοριζόμενες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, είχε τεθεί υπό την οικονομική διαχείριση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, σύμφωνα με τα όσα παραδίδει η επιγραφή του κάτω τμήματος του ανατολικού κίονα της νότιας τοξοστοιχίας του καθεδρικού ναού του Μυστρά.⁷¹³ Το συγκεκριμένο μοναστηριακό ίδρυμα επισημαίνεται στην επιγραφή ότι άνηκε πάντοτε στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας *έν ύποτελεσμῶ ἐτησίῳ*, αν και η μητρόπολη δεν διαχειριζόταν μέχρι τότε απευθείας την κτηματική του περιουσία. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Νείλου, που αποφάσισε η κτηματική περιουσία του ιδρύματος να περάσει στον διαχειριστικό έλεγχο της μητρόπολης. Το νέο αυτό καθεστώς της κτηματικής περιουσία του ιδρύματος περιγράφεται στη συγκεκριμένη επιγραφή με τον όρο *πνευματικῶν*.⁷¹⁴ Ο όρος αυτός απαντά σε μεμονωμένα τεκμήρια και πιστεύεται ότι χρησιμοποιείται, για να δηλώσει το λειτούργημα της πνευματικής πατρότητας, δηλαδή αυτή του εξομολόγου.⁷¹⁵ Ωστόσο, ο όρος αυτός είναι φανερό ότι χρησιμοποιείται στη συγκεκριμένη επιγραφή με μία τελείως διαφορετική σημασία, που δεν έχει επισημανθεί ακόμα από την επιστημονική κοινότητα. Προφανώς, ο όρος δηλώνει στη συγκεκριμένη περίπτωση ένα ιδιαίτερο καθεστώς διαχείρισης μοναστηριακών περιουσιακών στοιχείων, αν και η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό του καθεστώτος αυτού. Αναμφίβολα, το γεγονός ότι ο όρος αυτός εντοπίζεται σε μία επιγραφή που αποσκοπεί στην προβολή των δικαιωμάτων της μητρόπολης επί συγκεκριμένων γαιοκτησιών καθιστά πιθανό ότι ο όρος αυτός χρησιμοποιείται, για να δηλωθεί ένα ιδιαίτερο καθεστώς κυριότητας της μητρόπολης επί των γαιοκτησιών αυτών που προσεγγίζει την έννοια του μετοχίου.⁷¹⁶ Προφανώς, η σημασία αυτή του όρου δε φαίνεται να είναι άσχετη με το τοπωνύμιο *Πνευματικάτα* στη Κεφαλληνία, όπου είναι γνωστό ότι η ρωμαιοκαθολική επισκοπή Κεφαλληνίας κατείχε κάποιες γαιοκτησίες, σύμφωνα με το πρακτικό της (1274).⁷¹⁷

Τα επιγραφικά τεκμήρια αποκαλύπτουν επίσης ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατείχε περιουσιακά στοιχεία και στον οικισμό Παρόρι, που εκτείνεται ανάμεσα σε

⁷¹³ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 125- 126 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 141 - 142 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241 - 242, αρ. 8⁴

⁷¹⁴ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 125- 126 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 141 - 142 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241 - 242, αρ. 8⁵.

⁷¹⁵ E. Trapp (επιμ.), *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität besonders des 9. – 12. Jahrhunderts*, τ. Στ', Wien 2007, 545.

⁷¹⁶ Gerstel, *Mapping the Boundaries*, 351 – 352.

⁷¹⁷ Θ. Στ. Τζαννετάτος, *Το πρακτικόν της λατινικής επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και η επιτομή αυτού. Κριτική έκδοσις αυτών*, εν Αθήναις 1965, 49²⁹¹.

βαθύσκιωτα πλατάνια και αιωνόβιους ελαιώνες, σε απόσταση δύο περίπου χιλιομέτρων ανατολικά της καστροπολιτείας του Μυστρά (χάρτης 4).⁷¹⁸ Οι αρχαιακές πηγές αποκαλύπτουν ότι ο οικισμός αυτός υφίστατο τουλάχιστον από τον 10^ο αιώνα, δεδομένου ότι η μονή του οσίου Νίκωνος διατηρούσε μετόχιο στην αγροτική περιφέρεια του οικισμού.⁷¹⁹ Η αρχαιολογική έρευνα, αν και μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπίσει τα ερείπια του συγκεκριμένου μετοχίου, επιβεβαίωσε την κατοίκηση του χώρου κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου.⁷²⁰ Αναμφίβολα, η επιγραφή έρχεται να επιβεβαιώσει ότι ο οικισμός συνέχισε να κατοικείται και κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Μάλιστα, ένα τμήμα των κατοίκων του οικισμού εργάζονταν ως πάροικοι, δηλαδή ως εξαρτημένοι από την καλλιεργούμενη έκταση αγρότες, στα απροσδιόριστης καλλιέργειας κτήματα της μητρόπολης στην αγροτική περιφέρεια του οικισμού αυτού.⁷²¹

Η μητρόπολη κατείχε ακόμα καλλιεργούμενες εκτάσεις καθώς και κάποια οικήματα για τη φύλαξη και την εκμετάλλευση της αγροτικής παραγωγής στον οικισμό *Βρύση*, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα επιγραφικά τεκμήρια.⁷²² Ο οικισμός αυτός έχει διαπιστωθεί ότι βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού οικισμού *Καστόρειον*, της σημερινής δημοτικής ενότητας Πελλάνας, στη Βόρεια Λακωνία (χάρτης 5).⁷²³ Στην περιοχή αυτή είναι γνωστό ότι η αυτοκρατορική κυβέρνηση και οι διοικητικές αρχές του Δεσποτάτου είχαν φροντίσει να παραχωρήσουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις τόσο στη Μονή Βροντοχίου, ένα από τα ισχυρότερα μοναστήρια του Μυστρά, όσο και στην οικογένεια του Γεωργίου Γεμιστού (Πλήθωνος).⁷²⁴ Φαίνεται, λοιπόν, ότι η περιοχή της Βρύσης ήταν αρκετά εύφορη και πλουτοπαραγωγική, με αποτέλεσμα ισχυροί εκκλησιαστικοί θεσμοί και κοσμικοί παράγοντες να διεκδικούν κάποια έκταση στην περιοχή αυτή. Για αυτό τον

⁷¹⁸ Για τον οικισμό του Παρορίου, βλ. Φραγκινέας, *Λακωνική Γη*, 161 – 166.

⁷¹⁹ Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 255¹³². Για το μετόχι αυτό της μονής του οσίου Νίκωνος, πρβλ. Pamela Armstrong, “The monasteries of Saint Nikon : The Amyklaion, Sparta and Lakonia”, στο : C. Gallou – M. Georgiadis – G. M. Muskett (εκδ.), *Dioskouroi. Studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology* [BAR International Series 1889], Oxford 2008, 365

⁷²⁰ Για τα αρχαιολογικά δεδομένα των ανασκαφών στον οικισμό του Παρορίου, βλ. Άννα – Βασιλική Καραπαναγιώτου, “Παρόρι”, *ΑΔ* 50 (1995) : Χρονικά, 145 · Αιμιλία Μπακούρου – Δανάη Χαραλάμπους – Ευαγγελία Πάντου, “Παρόρι”, *ΑΔ* 50 (1995) : Χρονικά, 168 – 169 · Αιμιλία Μπακούρου – Εύη Κατσάρα, “Παρόρι”, *ΑΔ* 53 (1998), 221 – 222.

⁷²¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27, 28 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433 · Millet, *Inscriptions*, 124, 125 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 140, 143 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁸, 242, αρ. 9³.

⁷²² Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433 · Millet, *Inscriptions*, 125 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 140 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁰⁻¹².

⁷²³ Για τις διάφορες προτάσεις σχετικά με την ταύτιση του συγκεκριμένου τοπωνυμίου, βλ. Κουγέας, Χρυσόβουλλον, 398 – 400 · Γ. Δ. Γκλέκας, “Η Βρύση στους Γεμιστούς και η ιστορία της”, *Λακωνικά*, έτος 4^ο, τχ. 22 (Ιούλιος – Αύγουστος 1967), 103 · Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 247, σημ. 104.

⁷²⁴ Millet, *Inscriptions*, 103. Επίσης, πρβλ. Κουγέας, Χρυσόβουλλον, 398 – 400 · Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 250 – 251.

λόγο, άλλωστε, κάποιιο τοπικοί άρχοντες, ο Πλατυντέρης και οι αδελφοί Ελαδάδες, επιχείρησαν ανεπιτυχώς να καταπατήσουν τα κτήματα της μητρόπολης στην περιοχή αυτή κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1320, εκμεταλλευόμενοι τις προσωπικές τους σχέσεις με τον μητροπολίτη Γρηγόριο Βουτά καθώς και την φιλαργυρία του συγκεκριμένου ιεράρχη.⁷²⁵ Αργότερα, ο μητροπολίτης Νείλος φρόντισε να καταστήσει τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης στην περιοχή της Βρύσης ζευγολατείο, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1330, ώστε να εξασφαλίσει ορισμένα φορολογικά προνόμια.⁷²⁶ Ωστόσο, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας αντάλλαξε σε άδηλη στιγμή τα περιουσιακά της στοιχεία στην περιοχή αυτή με καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε άγνωστη περιοχή του Δεσποτάτου. Η πληροφορία αυτή απορρέει από ένα χρυσόβουλλο που απολύθηκε το 1449 από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο (1449 – 1453), προκειμένου να επικυρωθεί υπέρ των υιών του Γεωργίου Γεμιστού (Πλήθωνος) παλαιότερη δωρεά, η οποία είχε γίνει σε αυτούς από τον δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο (1407-1443). Ο αυτοκράτορας αποφάσισε, μεταξύ άλλων, να επεκτείνει την κτηματική περιουσία του Ανδρόνικου Γεμιστού, ενός εκ των υιών του Γεωργίου Γεμιστού (Πλήθωνος), στην περιοχή της Βρύσης, με την προσθήκη όσων καλλιεργήσιμων εκτάσεων είχαν περιέλθει στο Δημόσιο εξ ανταλλαγής από την μητρόπολη Λακεδαιμονίας.⁷²⁷ Η μαρτυρία αυτή είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, αν και δεν είναι γνωστό τίποτα σχετικά με το πότε και κάτω από ποιες συνθήκες η μητρόπολη αποφάσισε να ανταλλάξει τα περιουσιακά της στοιχεία στην περιοχή αυτή με δημόσια γη σε άλλο σημείο του Δεσποτάτου. Ενδεχομένως, το ίδιο το δημόσιο να είχε ζητήσει την ανταλλαγή αυτή, ώστε να εξασφαλίσει καλλιεργήσιμες εκτάσεις για τους στρατιώτες των φρουριών της περιοχής. Σε κάθε περίπτωση, η ανταλλαγή αυτή φαίνεται ότι δεν είχε συμβεί πολύ καιρό πριν από την απόλυση του προαναφερθέντος χρυσόβουλλου λόγου, δεδομένου ότι ο αυτοκράτορας αναφέρεται στο παλαιότερο καθεστώς κυριότητας των κτημάτων αυτών, για να τα προσδιορίσει.

Τέλος, η μητρόπολη διατηρούσε καλλιεργούμενες εκτάσεις και στις θέσεις *Σαπικοί, Αγία Βαρβάρα* και *Βουνό*.⁷²⁸ Η πρώτη από τις θέσεις αυτές, δηλαδή η θέση *Σαπικοί*, πιστεύεται ότι ταυτίζεται με το τοπωνύμιο *στοῦ Σαπικοῦ τοῦς κάμπους* που απαντάται στο

⁷²⁵ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 123 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 138 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6⁶⁻⁸.

⁷²⁶ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁰.

⁷²⁷ Κουγέας, *Χρυσόβουλλον*, 398 – 400 · Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 250 – 251.

⁷²⁸ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26, 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433, 436, · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139, 142 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7^{12-13, 18}, 242, αρ. 9³.

Χρονικό του Μορέως.⁷²⁹ Ο γεωγραφικός προσδιορισμός της θέσης αυτής έχει απασχολήσει αρκετούς ερευνητές, ορισμένοι από τους οποίους έχουν επιχειρήσει να την εντοπίσουν στο αρκαδικό οροπέδιο της Ασέας⁷³⁰ και άλλοι ανάμεσα στο χωριό Περιβόλια και στον συνοικισμό Τσιπουρέικα στην περιφέρεια της άνω κοιλάδας του Ευρώτα.⁷³¹ Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι η θέση αυτή βρισκόταν βορειότερα ή βορειοδυτικότερα του προαναφερθέντος οικισμού της Βρύσης, όπου η μητρόπολη διατηρούσε, τουλάχιστον για ένα διάστημα, ορισμένες καλλιεργούμενες εκτάσεις και κάποια οικήματα. Αντίθετα, η ταύτιση των θέσεων *Αγία Βαρβάρα* και *Βουνό* δεν έχει επιχειρηθεί ακόμα, εξαιτίας της έλλειψης οποιουδήποτε σχετικού στοιχείου. Εξάλλου, τα τοπωνύμια αυτά είναι αρκετά κοινά σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου. Παρ' όλα αυτά, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι τα τοπωνύμια αυτά συναντούνται, μεταξύ άλλων, και στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού οικισμού *Καστόρειο*, όπου η μητρόπολη είναι γνωστό ότι διατηρούσε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και οικήματα. Πρόκειται για καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε μία σχετικά μαλακή πλευρά μίας από τις πτυχώσεις του κυρίου ορεινού όγκου του Βόρειου Ταυγέτου, όπου έχουν εντοπιστεί ερείπια μοναστηριακών ιδρυμάτων και ναών καθώς και ναωνύμια, στοιχεία που προσφέρουν ισχνές μαρτυρίες για την παλαιότερη ιστορία της περιοχής.⁷³² Μάλιστα, ένα από τα αναστυλωμένα ερειπωμένα ναΐδρια της περιοχής τιμάται επ' ονόματι της Αγίας Βαρβάρας, το οποίο βρίσκεται σε ένα αρκετά εύφορο τμήμα της.⁷³³ Αν τελικά οι θέσεις αυτές χωροθετούνται εντός των ορίων της σημερινής δημοτικής ενότητας Πελλάνας, τότε είναι φανερό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατείχε αρκετά περιουσιακά στοιχεία και στην ευρύτερη περιοχή του Βόρειου Ταυγέτου.

Αναμφίβολα, τα ανωτέρω δεδομένα δεν μπορούν να προσφέρουν μία πλήρη εικόνα για τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Παρ' όλα αυτά, καθιστούν φανερό ότι η μητρόπολη κατείχε μία μάλλον περιορισμένη περιουσία, δεδομένου ότι τα επιγραφικά τεκμήρια δεν αναφέρουν την κατοχή ολόκληρων οικισμών, όπως

⁷²⁹ *Chronicle of Morea*, 330⁵⁰²². Για την ταύτιση των δύο θέσεων, βλ. Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 249, σημ. 121.

⁷³⁰ Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως*, 67 – 69 · Bon, *La Morée franque*, 525 · Zakythinis, *Despotat*, τ. Α', 38, σημ. 1 · Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 249, σημ. 121.

⁷³¹ Σιγαλός, *Η Σπάρτη και η Λακεδαίμων Β'*, 306 – 309 · Γιάννης Α. Κούτσης, *Τα καπετανοχώρια της Επάνω Ρίζας (τ. Δήμος Πελλάνας)*, Αθήνα 2011, 493. Για τους δύο αυτούς οικισμούς, βλ. Κούτσης, ο. π., 489 – 493.

⁷³² Δ. Α. Σπαντίδος, *Εκκλησίες και Μοναστήρια των χωριών της Επάνω Ρίζας (Δήμου Πελλάνας) της Λακεδαίμονος*, Αθήνα 2001, 67.

⁷³³ Σπαντίδος, ο.π., 40.

παρατηρείται σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. μητροπόλεις Μονεμβασίας και Ιωαννίνων).⁷³⁴ Αντιθέτως, η μητρόπολη φαίνεται ότι κατείχε μόνο περιορισμένες γαιοκτησίες σε συγκεκριμένες τοποθεσίες καθώς και μεμονωμένα αστικά και αγροτικά οικήματα. Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία εντοπίζονται εντός της καστροπολιτείας του Μυστρά, στην αγροτική περιφέρεια διαφόρων οικισμών της ευρύτερης περιοχής της καθώς και στο βορειοδυτικό τμήμα της σημερινής περιφερειακής ενότητας Λακωνίας, ενώ δεν αποκλείεται και κάποια από αυτά να βρίσκονταν και στην όμορη αρκαδική περιοχή της Ασέας. Τέλος, η επιγραφή του ανατολικού κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας του καθεδρικού ναού του Μυστρά παραδίδει την πληροφορία ότι οι καλλιεργητές της μητρόπολης είχαν υποχρέωση να καταβάλλουν ορισμένες εισφορές σε είδος και συγκεκριμένα σε βόδια (*βοϊδιατικόν*) και σε μούστο (*μουσιάτικον*).⁷³⁵

Η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων καθιστά φανερό ότι οι επιγραφές μνημονεύουν περισσότερο θέσεις με αμπελώνες παρά με άλλες καλλιέργειες. Αυτό, βέβαια, δεν συνεπάγεται ότι οι αμπελώνες κάλυπταν το μεγαλύτερο τμήμα της κτηματικής περιουσίας της μητρόπολης, δεδομένου ότι δεν παραδίδονται πληροφορίες για την έκτασή τους. Πάντως, η αμπελοκαλλιέργεια αποτελούσε μία αγροτική δραστηριότητα με μακράιωνη παράδοση στον λακωνικό χώρο, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για την καλλιέργεια της αμπέλου και την παραγωγή οίνου από τον 10^ο αιώνα και εξής.⁷³⁶ Η πλειονότητα των πληροφοριών αυτών αναφέρεται στο κρασί της Μονεμβασίας και της ευρύτερης περιοχής της, που τουλάχιστον από τον 12^ο αιώνα είχε καταστεί γνωστό και ευρύτατα εμπορεύσιμο.⁷³⁷ Παρ' όλα αυτά, δεν λείπουν και πληροφορίες για την αμπελοκαλλιέργεια στην ευρύτερη

⁷³⁴ Preiser – Kapeller & Mitsiou, *Hierarchies and Fractals*, 247 – 249.

⁷³⁵ Millet, *Inscriptions*, 124. Ας σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο σημείο της επιγραφής είναι δυσανάγνωστο, με συνέπεια να έχουν προταθεί διαφορετικές αναγνώσεις του και κατ' επέκταση να εξάγεται διαφορετικό νόημα κάθε φορά. Ωστόσο, η προσωπική απόπειρα ανάγνωσης της επιγραφής με οδήγησε στην αποδοχή της ανάγνωσης του Millet. Για τις διαφορές των αναγνώσεων του συγκεκριμένου σημείου της επιγραφής, βλ. Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 250 σημ. 126, ενώ για το *βοϊδιατικόν* και το *μουσιάτικον*, βλ. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό*, 196 και J. Longnon – P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle* [École pratique des Hautes Études, VIe section. Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age, IX], Paris - La Haye 1969, 271 αντίστοιχα.

⁷³⁶ Για την καλλιέργεια της αμπέλου στον λακωνικό χώρο, βλ. Γ. Πίκουλας, “Η άμπελος και ο οίνος στην Πελοπόννησο κατά την Αρχαιότητα”, *Πελ.* 21 (1995), 271, 275, 279, ενώ για την καλλιέργειά της κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 223 κ.ε.

⁷³⁷ Για τον μονεμβάσιο οίνο, βλ. Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 230 -243, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

περιοχή της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας και της Μάνης κυρίως από την ύστερη βυζαντινή περίοδο και εξής.⁷³⁸

Οι αμπελώνες της μητρόπολης εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή του Μυστρά και συγκεκριμένα στην κτηματική περιφέρεια των οικισμών Μαγούλα, Λεύκη και Τρύπη.⁷³⁹ Οι αμπελώνες αυτοί αποτελούσαν κατά πάσα πιθανότητα τη βασική πηγή εισοδήματος για τη μητρόπολη, καθώς οι καλλιεργητές τους φαίνεται ότι είχαν την υποχρέωση να καταβάλλουν συγκεκριμένα τέλη, σε είδος ή μετρητά, ανάλογα με το εργασιακό τους καθεστώς. Δυστυχώς, η πενιχρότητα των διαθέσιμων τεκμηρίων δεν επιτρέπει την αποσαφήνιση του είδους και του ύψους των καταβαλλόμενων τελών. Πάντως, η δεύτερη επιγραφή του ανατολικού κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας (1341) αποκαλύπτει ότι η μητρόπολη είχε το δικαίωμα να εισπράττει από τους καλλιεργητές των γαιοκτησιών και μία ειδική εισφορά στην περίπτωση παραγωγής οίνου, το *μουσσιατικόν*, εφόσον είναι ορθή η ανάγνωση της επιγραφής αυτής από τον G. Millet.⁷⁴⁰

Ας σημειωθεί ότι οι αμπελώνες της μητρόπολης στην Μαγούλα και στη Λεύκη συνυπήρχαν, μεταξύ άλλων, και με ελαιώνες.⁷⁴¹ Η ελαιοκαλλιέργεια αποτελεί μέχρι και σήμερα βασική γεωργική παραγωγική διαδικασία για τον αγροτικό πληθυσμό της Λακωνίας, δεδομένου ότι η καλλιέργεια αυτή είναι ευνοημένη από τις εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής.⁷⁴² Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, το ελαιόλαδο συγκαταλέγεται στα σπουδαιότερα γεωργικά προϊόντα του λακωνικού χώρου, ήδη από τα αρχαία χρόνια.⁷⁴³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ελαιοκομία αποτελούσε το βασικό δυναμικό παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας και για τη μεσαιωνική Λακεδαιμονία,⁷⁴⁴ αφού ακόμα και Βενετοί έμποροι πιστοποιείται ότι ασχολούνταν συστηματικά με το εμπόριο του λακωνικού ελαιολάδου, τουλάχιστον από τον 12^ο

⁷³⁸ Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 243 - 245 (Μάνη), 245 - 255 (Λακεδαιμονία)

⁷³⁹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26, 28 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433, 435 · Millet, *Inscriptions*, 123, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139, 140 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6¹³⁻¹⁴, 241, αρ. 7¹⁵.

⁷⁴⁰ Millet, *Inscriptions*, 124. Επίσης, πρβλ. Σκάγκος, *Αμπελοκαλλιέργεια*, 250, σημ. 126.

⁷⁴¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁴⁻¹⁶.

⁷⁴² Α. Οικονόμου, “Η ελιά και το λάδι στην παραδοσιακή κοινωνία της Λακωνίας”, στο : Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη (επιμ.), *Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (1 – 3 Οκτωβρίου 1999)*, Αθήνα 2003, 237 κ.ε.

⁷⁴³ Για την ελαιοκομία στον λακωνικό χώρο κατά την αρχαιότητα, βλ. Γ. Α. Πίκουλα, *Δρόμοι του λαδιού στην ανατολική και νότια Πελοπόννησο κατά την αρχαιότητα*, Αθήνα 2006.

⁷⁴⁴ Για την ελαιοκομία στη βυζαντινή Λακεδαιμονία, βλ. Μέξια, *Ελαιοκομία*, 205 κ.ε., όπου και βιβλιογραφικές αναφορές για την ανασκαφή ελαιουργικών βιοτεχνικών μονάδων σε διάφορα σημεία του λακωνικού χώρου.

αιώνα.⁷⁴⁵ Άλλωστε, οι εκτεταμένοι και πυκνοί ελαιώνες, που παρατηρούνται μέχρι και σήμερα σε διάφορα σημεία του λακωνικού χώρου, συνθέτουν μία εικόνα που κατά πάσα πιθανότητα δεν απομακρύνεται ιδιαίτερα από αυτήν της λακωνικής υπαίθρου κατά την εξεταζόμενη περίοδο.⁷⁴⁶

Παρ' όλα αυτά, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η ελαιοκαλλιέργεια δεν αποτελούσε αξιόλογη πηγή εισοδήματος για την υπό εξέταση μητρόπολη, δεδομένου ότι οι επιγραφές μνημονεύουν ελαιώνες μόνο στην κτηματική περιφέρεια των οικισμών της Μαγούλας και της Λεύκης.⁷⁴⁷ Ενδεχομένως, ελαιώνας να ήταν και η γαιοκτησία της μητρόπολης κοντά στο τζυκανηστήριον της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας, εντός του οικιστικού ιστού της οποίας έχουν εντοπιστεί, μεταξύ άλλων, υπολείμματα ελαιουργικών μονάδων.⁷⁴⁸ Ενδιαφέρουσα, πάντως, είναι η μαρτυρία της επιγραφής του δυτικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας ότι ο ελαιώνας της Μαγούλας είχε συσταθεί με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου, ο οποίος, όπως φαίνεται, είχε ενδιαφερθεί για τη συστηματική και εντατική αξιοποίηση της κτηματικής περιουσίας της μητρόπολης στη Μαγούλα. Η συγκρότηση του συγκεκριμένου ελαιώνα είχε ολοκληρωθεί πριν από το έτος 1311/12, σύμφωνα με τα διαθέσιμα επιγραφικά δεδομένα.⁷⁴⁹ Αντιθέτως, ο ελαιώνας της Λεύκης δεν είναι γνωστό κάτω από ποιες συνθήκες και πότε πέρασε στην κυριότητα της μητρόπολης. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, πάντως, ο ελαιώνας αυτός φαίνεται ότι αποκτήθηκε μεταξύ των ετών 1311/12 – 1339.⁷⁵⁰

Η μητρόπολη διέθετε ακόμα και αρκετά περιβόλια, δηλαδή περιφραγμένους κήπους για την καλλιέργεια λαχανικών και άλλων κηπευτικών, σε διάφορες τοποθεσίες (Μαγούλα, Τρύπη, Αγία Βαρβάρα και ενδεχομένως και στη Βρύση).⁷⁵¹ Η συχνότητα που αναφέρονται τα περιβόλια στα συγκεκριμένα επιγραφικά τεκμήρια μαρτυρεί τη σημασία

⁷⁴⁵ Κορδώσης, Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία, 109 – 110, 111 · Μαρία Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9^{ος} – 12^{ος} αι)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ : Μονογραφίες 9], Αθήνα 2008, 168 · Pamela Armstrong, “Merchants of Venice at Sparta in the 12th century”, στο : *Sparta and Laconia*, 313 – 321

⁷⁴⁶ Μέξια, Ελαιοκομία, 217.

⁷⁴⁷ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24, 26 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432, 435 · Millet, *Inscriptions*, 122, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 137, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3⁷⁻⁸, 241, αρ. 7¹⁵⁻¹⁶. Επίσης, πρβλ. Μέξια, Ελαιοκομία, 212 – 213.

⁷⁴⁸ Για την ελαιοκομία και την ελαιουργική δραστηριότητα εντός του οικιστικού ιστού της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας, βλ. Μέξια, Ελαιοκομία, 206 – 210.

⁷⁴⁹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3. Επίσης, πρβλ. Μέξια, Ελαιοκομία, 212.

⁷⁵⁰ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁵⁻¹⁶.

⁷⁵¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24, 26, 29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432, 435 · Millet, *Inscriptions*, 122, 126 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136, 142 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3⁸, 241, αρ. 7¹²⁻¹³, 242, αρ. 8⁴.

των καλλιεργειών αυτών, οι οποίες μπορούσαν να αποβούν πολύ προσοδοφόρες, δεδομένου ότι τα κηπευτικά αποτελούσαν βασικό συστατικό της διατροφής των βυζαντινών χρόνων.⁷⁵² Έτσι, αν και οι ποσότητες που μπορούσαν να αποθηκευτούν ήταν μικρές σε σύγκριση με άλλες καλλιέργειες, όσα περιβόλια βρίσκονταν σε βολική απόσταση από κάποια αστική αγορά, μπορούσαν να αποβούν αρκετά προσοδοφόρα, εφόσον καλλιεργούνταν εντατικά και τα προϊόντα τους προωθούνταν στις αγορές αυτές.⁷⁵³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η μητρόπολη παρουσιάζεται να διατηρεί περιβόλια κυρίως σε περιοχές που απέχουν ελάχιστα από την καστροπολιτεία του Μυστρά (Μαγούλα, Τρύπη) αλλά και πλησίον των οχυρών του Βορείου Ταυγέτου (Αγία Βαρβάρα και ενδεχομένως και Βρύση), η παραγωγή των οποίων ενδέχεται να εξυπηρετούσε τις ανάγκες των υπαλλήλων της διοίκησης και των μελών των φρουρών αυτών των οχυρών.⁷⁵⁴ Σε κάθε περίπτωση, τα περιβόλια της μητρόπολης εντοπίζονται σε οικισμούς που είναι κτισμένοι πλησίον σε μικρότερα ή μεγαλύτερα ρυάκια ή ποτάμια, αφού η καλλιέργειες αυτές απαιτούσαν μεγάλες ποσότητες νερού.⁷⁵⁵

Οι επιγραφικές μαρτυρίες επιπλέον αναφέρονται αόριστα σε χωράφια και κτήματα της μητρόπολης σε διάφορες περιοχές (Τρύπη, Παρόρι, Σαπικοί, Αγία Βαρβάρα, Βουνό), χωρίς να προσδιορίζουν το είδος των καλλιεργούμενων σε αυτά αγροτικών προϊόντων.⁷⁵⁶ Ενδεχομένως, ορισμένα από αυτά να χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια σιτηρών και γενικότερα δημητριακών. Αν και η Λακωνία, όπως και ολόκληρη η Πελοπόννησος, δεν είχε τη φήμη σιτοπαραγωγού περιοχής, ωστόσο οι κάτοικοι φρόντιζαν να καλλιεργούν σιτηρά και γενικά δημητριακά, για να καλύπτουν τις τοπικές ανάγκες.⁷⁵⁷ Τέλος, αξίζει να παρατηρηθεί ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν παρέχουν καμία πληροφορία για την ενασχόληση των καλλιεργητών της μητρόπολης με τη σηροτροφία, αν και η

⁷⁵² Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, 231 – 233. Για τον ρόλο των καλλιεργειών αυτών στη διατροφή των Βυζαντινών, βλ. J. Koder, “Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές”, στο : Δήμητρα Παπανικόλα – Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»* (Θεσσαλονίκη, 4 Νοεμβρίου 2001), Αθήνα 2005, 23 · Π. Καμπάνης, “Βυζαντινών διατροφή”, στο : Χρ. Γκατζόλης (επιμ.), *Ο πολιτισμός στο Τραπέζι*, Θεσσαλονίκη 2010, 97 – 98.

⁷⁵³ Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, 232 – 233.

⁷⁵⁴ Για το σύστημα βυζαντινών φρουριών του Βορείου Ταυγέτου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Σιγαλός, *Η Σπάρτη και η Λακεδαιμών Β'*, 321 – 327.

⁷⁵⁵ Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, 236.

⁷⁵⁶ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26, 27, 29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433, 435 · Millet, *Inscriptions*, 124, 125 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139, 142 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6, 241, αρ. 7.

⁷⁵⁷ Περιηγητής της Λακωνίας, *Λακωνία : Τόπος εύφορος, καλλιденδρότατος και καλλικαρπότατος*, Σπάρτη χ.χ., 12.

συγκεκριμένη αγροτική δραστηριότητα αποτελούσε διαδεδομένη αγροτική παραγωγική διαδικασία στην μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο.⁷⁵⁸

Η καλλιέργεια των γαιοκτησιών της μητρόπολης είχε ανατεθεί, σύμφωνα με τα διαθέσιμα επιγραφικά τεκμήρια, σε διάφορες κατηγορίες καλλιεργητών, με σημαντικότερους τους πάροικους. Αναλυτικά, η μητρόπολη διέθετε παροίκους για την καλλιέργεια των γαιοκτησιών της κυρίως στην αγροτική περιφέρεια των οικισμών Μαγούλα, Λεύκη, Παρόρι και Σαπικοί αλλά και σε άλλες τοποθεσίες (*άλλαχόθι*).⁷⁵⁹ Ο όρος *πάροικος* εμφανίζεται ήδη από την πρώιμη πρωτοβυζαντινή περίοδο για τη δήλωση διάφορων μορφών καλλιεργητών αλλότριας γης.⁷⁶⁰ Με το πέρασμα του χρόνου, ωστόσο, εξέλαβε μία πιο ειδική σημασία, με αποτέλεσμα ο όρος αυτός να χρησιμοποιείτο, κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, αποκλειστικά για τη δήλωση του ημιελεύθερου καλλιεργητή αλλότριας γης, προσδεδεμένου στην καλλιεργούμενη από αυτόν γη, αλλά με χαρακτηριστικά δικαιώματα ελεύθερου προσώπου.⁷⁶¹ Αυτό συνεπάγεται ότι ο πάροικος ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει στον γαιοκτήμονα τους κρατικούς φόρους αλλά και ενοίκιο για τη γη που καλλιεργούσε καθώς και να του κάνει διάφορες αγγαρείες. Το γεγονός ότι ο πάροικος ήταν εξαρτημένος από την καλλιεργούμενη από αυτόν έκταση, συνεπαγόταν ότι, όταν η έκταση που καλλιεργούσε ο πάροικος μεταβιβαζόταν σε κάποιον γαιοκτήμονα, μεταβιβαζόταν παράλληλα και ο πάροικος.⁷⁶² Ωστόσο, ο πάροικος διέφερε από τους δούλους, καθώς είχε νομική υπόσταση, αφού μπορούσε να κατέχει περιουσιακά στοιχεία, να τα εκποιεί και να τα κληροδοτεί, αλλά πάντοτε υπό περιοριστικούς όρους, δεδομένου ότι η κυριότητά του επί των περιουσιακών του στοιχείων συνυπήρχε με τα δικαιώματα του γαιοκτημόνα του.⁷⁶³

Η μητρόπολη Λακεδαιμονίας δε διέθετε μόνο πάροικους για την καλλιέργεια των γαιοκτησιών της αλλά και άλλες μορφές εργαζομένων, μεταξύ των οποίων εντάσσονταν και οι εμφυτευτές. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την επιγραφή του δυτικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας (1311/12), ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας

⁷⁵⁸ Για την σηροτροφία στη μεσαιωνική Πελοπόννησο, βλ. D. Jacoby, "Silk Production in the Frankish Peloponnese: the Evidence of Fourteenth Century Surveys and Reports", στο: H. A. Kalligas (εκδ.), *Travellers and Officials in the Peloponnese. Descriptions - Reports - Statistics, in Honour of Sir Steven Runciman*, Monemvasia, 1994, 41-61

⁷⁵⁹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 436 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 143 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 242, αρ. 9³.

⁷⁶⁰ Ζέππος, *Καλλιεργηταί*, 31 – 32.

⁷⁶¹ Ζέππος, *Καλλιεργηταί*, 34.

⁷⁶² Ζέππος, *Καλλιεργηταί*, 34.

⁷⁶³ Αγγελική Λαΐου – Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μεταφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987, 205 – 206.

Νικηφόρος Μοσχόπουλος αξιοποίησε τον θεσμό της εμφύτευσης για την καλλιέργεια αμπελώνων στην περιοχή της Λεύκης.⁷⁶⁴ Ο θεσμός αυτός, ο οποίος δεν ήταν άγνωστος στο ρωμαϊκό δίκαιο, αποτελούσε εμπράγματο δικαίωμα, μεταβιβάστο και κληρονομητό, πάνω σε ξένη ακίνητη περιουσία, σύμφωνα με το οποίο ο εμφυτευτής μπορούσε να εκμεταλλεύεται, για ένα προκαθορισμένο χρονικό διάστημα, ξένη ακίνητη περιουσία, έναντι ετήσιου τέλους (*ἐπέτειον ἐμφύτευμα*) και με την υποχρέωση να μην την χειροτερεύσει, ελαττώνοντας την αξία της.⁷⁶⁵ Επομένως, ο εμφυτευτής είχε δικαίωμα χρήσης και κάρπωσης, ως να ήταν ο κύριος του ακινήτου, ενώ μπορούσε να επιφέρει οποιοσδήποτε μεταβολές στο ακίνητο, πάντα υπό την προϋπόθεση να μην ελαττωθεί η αξία του. Οι μεταβολές αυτές μπορούσαν να οδηγήσουν στη μεταμόρφωση του είδους του ακινήτου, για αυτό οι γαιούχοι συνήθιζαν να παραχωρούν σε εμφυτευτές απρόσοδες ή εγκαταλελειμμένες εκτάσεις γης.⁷⁶⁶ Τέλος, ο εμφυτευτής είχε τη δυνατότητα να εκποιήσει το εμφυτευτικό του δικαίωμα, με την σύμφωνη γνώμη του γαιούχου, όπως επίσης να το κληροδοτήσει στους απογόνους του.⁷⁶⁷ Η τελευταία αυτή δυνατότητα του εμφυτευτή είχε ως συνέπεια ο θεσμός της εμφύτευσης να λάβει, σε αρκετές περιπτώσεις, τη μορφή της διηνεκούς κληρονομικής εκμετάλλευσης του παραχωρούμενου με αυτόν τον τρόπο περιουσιακού στοιχείου.⁷⁶⁸

Μία ακόμα κατηγορία καλλιεργητών της κτηματικής περιουσίας της υπό εξέτασης μητρόπολης είναι οι *ἀνακαπτικῶς ἔχοντες*. Ο όρος *ἀνακαπτικῶς ἔχοντες* χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό όσων εμφυτευτών, μετά την παρέλευση του προκαθορισμένου χρονικού διαστήματος εκμετάλλευσης της περιουσίας ενός γαιούχου, προχωρούσαν σε ανανέωση της εμφυτευτικής συμφωνίας, καταβάλλοντας ένα ειδικό ετήσιο τέλος, το *εἰσδεκτικόν*, το οποίο δεν μπορούσε να είναι μεγαλύτερο από το διπλάσιο του *ἐπέτειου ἐμφυτεύματος*.⁷⁶⁹ Είναι προφανές ότι η ανανέωση της εμφυτευτικής συμφωνίας δεν συνεπαγόταν την απόκτηση δικαιώματος κυριότητας και νομής των καλλιεργούμενων εκτάσεων εκ μέρους των *ἀνακαπτικῶς ἔχόντων*, χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται ότι

⁷⁶⁴ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 122 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136, 137 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 239, αρ. 3⁹.

⁷⁶⁵ Ζέπος, *Καλλιεργηταί*, 40 – 43. Για τον θεσμό της εμφύτευσης και την εξέλιξή του κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Μαριωρή Γρηγορίου, *Η εξέλιξη του Θεσμού της εμφύτευσης στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2009 · Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό*, 109 – 110.

⁷⁶⁶ Ζέπος, *Καλλιεργηταί*, 40 – 43.

⁷⁶⁷ Ζέπος, *Καλλιεργηταί*, 40 – 43.

⁷⁶⁸ Ζέπος, *Καλλιεργηταί*, 40 – 43.

⁷⁶⁹ I. Medvedev, “Une espèce mal étudiée du bail à long terme byzantin : ἀνάκαμψις”, *Βυζαντικά* 10 (1990), 103 – 113 · Καραγιάννης, *Λεξικό*, 109 – 110.

οι καλλιεργητές αυτοί δεν διεκδικούσαν, με κάθε δυνατό τρόπο, τα δικαιώματα αυτά.⁷⁷⁰ Προφανώς, για τον λόγο αυτό ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος απαγορεύει, υπό την απειλή φοβερού αφορισμού, την ανάθεση καλλιέργειας των κτημάτων της μητρόπολης σε καλλιεργητές αυτού του είδους, σύμφωνα με την επιγραφή του δυτικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας (1311/12).⁷⁷¹ Παρ' όλα αυτά, οι διάδοχοί του δεν σεβάστηκαν την επιταγή αυτή, όπως αποκαλύπτει η επιγραφή του ανατολικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας (1339), με συνέπεια κάποιοι από τους *ἀνακαπτικῶς ἔχοντας* να επιχειρήσουν να ιδιοποιηθούν κτήματα της μητρόπολης, κατά πάσα πιθανότητα εκμεταλλευόμενοι τις μακροχρόνιες χηρείες του θρόνου ή τα συχνά διαστήματα απουσίας ορισμένων από τους επικεφαλής της μητρόπολης από την έδρα τους.⁷⁷² Αν και ο συντάκτης της επιγραφής δεν σημειώνει σε ποια περιοχή εργάζονταν οι συγκεκριμένοι καλλιεργητές, ωστόσο φαίνεται πολύ πιθανό η μητρόπολη να απασχολούσε καλλιεργητές αυτού του είδους στην περιοχή της Λεύκης, δεδομένου ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μνημονεύουν την ύπαρξη εμφυτευτών σε άλλα κτήματα της υπό εξέταση μητρόπολης, πέρα από αυτά της Λεύκης.⁷⁷³

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η επιγραφή του ανατολικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας παραδίδει, μεταξύ άλλων, και την πληροφορία ότι ορισμένοι κληρικοί κατόρθωσαν να ιδιοποιηθούν ορισμένα από τα κτήματα της μητρόπολης.⁷⁷⁴ Σε πρώτη ανάγνωση, η μνεία κληρικών καταπατητών της εκκλησιαστικής περιουσίας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ορισμένοι κληρικοί της μητρόπολης, ενδεχομένως επιφορτισμένοι με οικονομικά ή και διαχειριστικά καθήκοντα, προέβησαν στις προαναφερθείσες ενέργειες. Ωστόσο, ο όρος κληρικός έχει παρατηρηθεί ότι δεν χρησιμοποιείται μόνο για τον συσσωρευτικό προσδιορισμό των μελών του ανώτερου και κατώτερου ιερατείου αλλά και για την ονομασία μίας ιδιαίτερης κατηγορίας παροίκων, των κληρικοπάροικων.⁷⁷⁵ Ο όρος κληρικοπάροικος, ο οποίος εμφανίζεται για πρώτη φορά σε αρχειακά τεκμήρια του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα, χρησιμοποιείται για τη δήλωση κληρικών που αναλάμβαναν την καλλιέργεια κτημάτων μίας εκκλησιαστικής αρχής με την υποχρέωση να καταβάλλουν

⁷⁷⁰ Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό*, 109 – 110.

⁷⁷¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 122 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136 - 137 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 236, αρ. 3¹¹⁻¹⁶.

⁷⁷² Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27 - 29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 - 434 · Millet, *Inscriptions*, 124 - 125 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 141 - 142 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁻⁹.

⁷⁷³ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 24 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 122 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 136 - 137 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 236, αρ. 3⁹.

⁷⁷⁴ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 - 433 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 - 140 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7⁹.

⁷⁷⁵ Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 204 – 205.

μία προκαθορισμένη εισφορά, σε είδος ή και με μετρητά.⁷⁷⁶ Η ιερατική ιδιότητα του εξασφάλιζε ένα πιο ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς, διευκολύνσεις αποπληρωμής των υποχρεώσεων του έναντι του εκκλησιαστικού του γαιοκτήμονα καθώς και την προσωπική του ανεξαρτησία.⁷⁷⁷ Παράλληλα, όμως, η κρατική και εκκλησιαστική νομοθεσία τον υποχρέωνε να προσφέρει υπηρεσίες στην εκκλησιαστική του αρχή και δεν του επέτρεπε να μεταβιβάσει τα δικαιώματά του επί των καλλιεργούμενων εκτάσεων στους απογόνους του, στην περίπτωση που αυτοί δεν ήταν κληρικοί.⁷⁷⁸ Στο πλαίσιο αυτό, αρκετοί κληρικοπάροικοι έχει διαπιστωθεί ότι μεθόδευαν την καταπάτηση και κατ' επέκταση την ιδιοποίηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, εκμεταλλευόμενοι ενδεχόμενα μεγάλα διαστήματα χηρείας της τοπικής εκκλησιαστικής αρχής, μακροχρόνιες απουσίες του τοπικού ιεράρχη στην Κωνσταντινούπολη και εν γένει διοικητικές επιπλοκές της τοπικής εκκλησιαστικής αρχής.⁷⁷⁹ Προφανώς, για τον λόγο αυτό, ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος απαγορεύει, υπό την απειλή βαρύτατου αφορισμού, την παραχώρηση εκκλησιαστικών κτημάτων σε κληρικοπάροικους, όπως και σε καλλιεργητές με την ιδιότητα των *ἀνακαπτικῶς ἔχοντων*.⁷⁸⁰ Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι διάδοχοι του παράβλεψαν τις απαγορεύσεις του προκατόχου τους, με συνέπεια να ανατεθεί η εκμετάλλευση ορισμένων περιουσιακών στοιχείων της μητρόπολης σε καλλιεργητές αυτής της κατηγορίας, όπως αποκαλύπτει η επιγραφή του ανατολικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας (1339). Σύμφωνα με το επιγραφικό αυτό τεκμήριο, οι συγκεκριμένοι κληρικοπάροικοι δεν σεβάστηκαν την περιουσία της μητρόπολης, δεδομένου ότι ιδιοποιήθηκαν ορισμένα από αυτά είτε πουλώντας τα, είτε χρησιμοποιώντας τα για την προικοδοσία των θυγατέρων τους, με συνέπεια ο μητροπολίτης Νείλος να καταφύγει στον αυτοκράτορα ζητώντας την έκδοση αυτοκρατορικού προστάγματος που θα επανορθώνει την κατάσταση.⁷⁸¹

Τέλος, τα διαθέσιμα επιγραφικά τεκμήρια αποκαλύπτουν μία ακόμα κατηγορία καλλιεργητών αλλότριας γης που αξιοποιούσε η μητρόπολη Λακεδαιμονίας για την

---

⁷⁷⁶ Για τους κληρικοπάροικους, βλ. Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 188 – 209, 282 – 285, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία · Oikonomidès, *Fiscalité*, 84, 285.

⁷⁷⁷ Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 196 κ.ε.

⁷⁷⁸ Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 282 – 285

⁷⁷⁹ Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 282 – 285

⁷⁸⁰ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7⁵. Επίσης, πρβλ. Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 192.

⁷⁸¹ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433 · Millet, *Inscriptions*, 124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁻⁹.

εκμετάλλευση της κτηματικής της περιουσίας. Πρόκειται για τους προσκαθήμενους, οι οποίοι μνημονεύονται στην επιγραφή του ανατολικού κίονα της νότιας κιονοστοιχίας του ναού (Μάιος 1339) καθώς και σε αυτή του ανατολικού κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του ναού (Απρίλιος 1341).⁷⁸² Αν και ο όρος *προσκαθήμενοι* απαντάται σε αρχαιακά τεκμήρια τουλάχιστον από τον 11^ο αιώνα, η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να προσδιορίσει το ακριβές περιεχόμενό του, με συνέπεια να έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις.⁷⁸³ Πάντως, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι ο όρος χρησιμοποιείται ευρύτερα, για να δηλώσει διάφορες κατηγορίες καλλιεργητών, ελευθέρων και μη.⁷⁸⁴ Η ενδελεχής εξέταση των προαναφερθέντων επιγραφικών τεκμηρίων φαίνεται να επιβεβαιώνει την άποψη αυτή, καθώς ο όρος χρησιμοποιείται στις δύο προαναφερθείσες επιγραφές παράλληλα και σε αντιδιαστολή με τους πάροικους και χωρίς να γίνεται κάποια αναφορά στους καλλιεργητές άλλων κατηγοριών.

Σε κάθε περίπτωση, η εργασία των διαφόρων κατηγοριών καλλιεργητών δεν είναι γνωστό τι έσοδα απέφερε κάθε χρόνο στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι τα διαθέσιμα δεδομένα δεν προσφέρουν καμία πληροφορία σχετικά με τις παραγωγικές δυνατότητες και τα συνήθη έσοδα από αυτά, όπως και για τα συνήθη έσοδα από άλλα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης. Άλλωστε, τα δεδομένα αυτά φαίνεται να δίνουν μία μάλλον αποσπασματική εικόνα για τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης, ώστε να μην μπορούν να γίνουν γενικεύσεις και εικασίες, ακόμα κι αν είχαν εντοπιστεί έστω και μεμονωμένες πληροφορίες για τα έσοδα της μητρόπολης από αυτά. Πάντως, τα έσοδα της μητρόπολης, τα οποία έτσι κι αλλιώς δεν προέρχονταν αποκλειστικά από την εκμετάλλευση της καλλιεργήσιμης γης και των άλλων περιουσιακών της στοιχείων, φαίνεται ότι υπερέβαιναν κατά πολύ τα 60 υπέρπυρα κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1320. Το συμπέρασμα αυτό απορρέει από το γεγονός ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας είχε υποχρεωθεί να προσφέρει κάθε χρόνο 60 υπέρπυρα στο ταμείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, σύμφωνα με τη συνοδική απόφαση του Σεπτεμβρίου 1324 με την οποία προβλεπόταν το ύψος της ετήσιας εισφοράς κάθε εκκλησιαστικής έδρας στο ταμείο του Πατριαρχείου.⁷⁸⁵ Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η ετήσια εισφορά της μητρόπολης Λακεδαιμονίας προδίδει μία σχετική οικονομική ευρωστία σε σχέση με την

⁷⁸² Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27, · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 433, 436 · Millet, *Inscriptions*, 124, 125 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 140, 142 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7¹⁴, 242, αρ. 9².

⁷⁸³ Ζέππος, *Καλλιεργηταί*, 38 – 39, όπου και η διάφορες απόψεις σχετικά με το θέμα αυτό.

⁷⁸⁴ Ζέππος, *Καλλιεργηταί*, 36 – 38, 39 – 40. Για την παρουσία προσκαθιμένων στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο, βλ. Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 206.

⁷⁸⁵ *PRK*, τ. Α', αρ. 88⁵⁴⁻⁵⁵. Για την πατριαρχική αυτή απόφαση, βλ. Preiser, *Episkopat*, XXXVIII – XXXIX · Preiser – Kapeller & Mitsiou, *Hierarchies and Fractals*, 249 κ. εξ.,

πλειονότητα των αναφερόμενων στο τεκμήριο αυτό εκκλησιαστικών εδρών, αν και δεν λείπουν οι εκκλησιαστικές έδρες που υποχρεώνονται να καταβάλλουν πολύ περισσότερα από την εξεταζόμενη μητρόπολη, με αποκορύφωμα την ετήσια εισφορά των 800 υπέρπυρων της μητρόπολης Μονεμβασίας.⁷⁸⁶ Ωστόσο, η σχετική αυτή οικονομική ευρωστία προϋπόθετε, μεταξύ άλλων, και απρόσκοπτη εισροή εσόδων αλλά και χρηστή οικονομική διαχείριση, κάτι που δε φαίνεται ότι ήταν πάντα δυνατό. Άλλωστε, τα επιγραφικά τεκμήρια του καθεδρικού ναού αποκαλύπτουν ότι η φιλαργυρία ορισμένων ιεραρχών καθώς και τα μεγάλα χρονικά διαστήματα χηρείας του μητροπολιτικού θρόνου ευθύνονταν για την καταπάτηση ορισμένων κτημάτων της μητρόπολης.⁷⁸⁷ Προφανώς, οι ίδιοι παράγοντες ευθύνονταν και για την κακοδιαχείριση των οικονομικών της μητρόπολης που είχε φτάσει σε τέτοιο βαθμό, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1330, ώστε οι ιερείς του καθεδρικού ναού της καστροπολιτείας να αδυνατούν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα ακόμα και για το καθημερινό άναμμα των κανδήλων του ναού, όπως έμμεσα δηλώνεται στο δεύτερο τμήμα του λεγόμενου *Χρονικού της Μονεμβασίας*.⁷⁸⁸ Ωστόσο, η χρηστή διαχείριση των οικονομικών της μητρόπολης και του ναού εκ μέρους του μητροπολίτη Νείλου ανέτρεψε αυτή την κατάσταση κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1340.⁷⁸⁹ Αυτές είναι και οι μόνες διαθέσιμες μέχρι στιγμής πληροφορίες για τα οικονομικά της μητρόπολης κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου.

Με βάση τα όσα έχουν σημειωθεί ανωτέρω, γίνεται φανερό ότι δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τα περιουσιακά στοιχεία και τα συνήθη έσοδα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων δεδομένων. Επιπλέον, τα όποια δεδομένα προσφέρουν μία μάλλον αποσπασματική εικόνα για αυτά κατά την περίοδο 1311/12 – 1341. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, λοιπόν, η μητρόπολη κατείχε και εκμεταλλευόταν οικήματα εντός του Μυστρά αλλά και καλλιεργήσιμες

---

⁷⁸⁶ *PRK*, τ. Α', αρ. 88⁵⁴. Συγκεντρωτικός πίνακας με τις εισφορές κάθε εκκλησιαστικής έδρας, με βάση τα δεδομένα της συνοδικής αυτής απόφασης, έχει δημοσιευτεί τόσο από τον Preiser, *Episkopat*, XXXIX, όσο και από τους Preiser – Kapeller & Mitsiou, *Hierarchies and Fractals*, 254. Για την ετήσια εισφορά της μητρόπολης Μονεμβασίας, βλ. Preiser – Kapeller & Mitsiou, *Hierarchies and Fractals*, 256 – 257, όπου και σύγκριση με το μέγεθος της οικονομικής εισφοράς των άλλων μητροπόλεων της Πελοποννήσου.

⁷⁸⁷ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26-27, 27-29 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 – 434, 435 – 436, · Millet, *Inscriptions*, 123 – 124, 124 - 125 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 138 – 139, 139 - 141 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6, 241, αρ. 7.

⁷⁸⁸ Βέης, *Μονεμβασίας*, 72 – 73 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 205 – 206.

⁷⁸⁹ Βέης, *Μονεμβασίας*, 72 – 73 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 205 – 206. Για την ενασχόληση του μητροπολίτη Νείλου με τα οικονομικά της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394.

εκτάσεις και οικήματα για την εκμετάλλευση και την αποθήκευση της αγροτικής παραγωγής σε οικισμούς της ευρύτερης περιοχής του καθώς και σε οικισμούς της Βόρειας Λακωνίας και ίσως και της πεδιάδας της Ασέας. Η μητρόπολη αξιοποιούσε την κτηματική της περιουσία με την καλλιέργεια ελαιώνων, αμπελώνων και περιβολιών, στα οποία εργάζονταν αρκετές κατηγορίες καλλιεργητών αλλότριας γης (πάροικοι, προσκαθήμενοι, εμφυτευτές, ανακαπτικώς έχοντες καθώς και κληρικοπάροικοι). Ωστόσο, τα διαθέσιμα τεκμήρια δεν προσφέρουν κάποια πληροφορία για τις παραγωγικές δυνατότητες και τα συνήθη έσοδα των περιουσιακών στοιχείων της μητρόπολης, αν και έχουν εντοπιστεί μεμονωμένες και αποσπασματικές λεπτομέρειες σχετικά με τις οικονομικές δυνατότητες της μητρόπολης καθώς και για κάποιες περιπτώσεις κακοδιαχείρισης των οικονομικών της μητρόπολης. Παρ' όλα αυτά, η εξεταζόμενη μητρόπολη φαίνεται ότι διέθετε μία σχετική οικονομική ευρωστία, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1340 και σε σχέση με άλλες εκκλησιαστικές έδρες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν υφίστατο άλλες κατά πολύ πιο εύρωστες οικονομικά μητροπόλεις.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ :

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ

1. Η μητροπολιτική σύνοδος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

Ο όρος *μητροπολιτική* ή *επαρχιακή σύνοδος* χρησιμοποιείται για τον χαρακτηρισμό ενός θεσμικού οργάνου της εκκλησιαστικής διοίκησης, το οποίο απορρέει από την εφαρμογή του μητροπολιτικού συστήματος διοίκησης στην Εκκλησία.⁷⁹⁰ Το μητροπολιτικό σύστημα εμφανίζεται ήδη από τον 4^ο αιώνα και προβλέπει την ανάπτυξη διοικητικών σχέσεων ανάμεσα στις εκκλησιαστικές έδρες μίας ευρύτερης εδαφικής περιφέρειας, η οποία ταυτίζεται με την επαρχία της κρατικής διοικητικής δομής.⁷⁹¹ Ο όρος δηλώνει, λοιπόν, τη συνάθροιση των επισκόπων μίας συγκεκριμένης εκκλησιαστικής περιφέρειας υπό την προεδρία του μητροπολίτη.⁷⁹² Η αξία του διοικητικού αυτού θεσμού είναι ιδιαίτερη, καθώς συμβάλλει στην εξασφάλιση της ενότητας της τοπικής Εκκλησίας με τις περιοδικές του συγκλήσεις, ενώ παράλληλα, ως συλλογικό διοικητικό όργανο, αντιμετώπιζε τα κοινά ποιμαντικά και διοικητικά ζητήματα της ευρύτερης αυτής εκκλησιαστικής περιφέρειας.⁷⁹³

Ο τρόπος οργάνωσης, σύγκλησης και λειτουργίας του συλλογικού αυτού διοικητικού οργάνου ρυθμίζονταν με μία σειρά αποφάσεων κανονικής υφής των οικουμενικών και τοπικών συνόδων αλλά και με διατάγματα της κρατικής διοίκησης.⁷⁹⁴ Αναλυτικά, η ευθύνη για τη σύγκληση της επαρχιακής συνόδου άνηκε

⁷⁹⁰ Μίλας, *Δίκαιον*, 445 · Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 174 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 49 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 51 · Marioras, *Synode de Province*, 240, 266 – 267 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIV.

⁷⁹¹ Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 49 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 806 κ.ε. · Marioras, *Synode de Province*, 237, 269.

⁷⁹² Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 174 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 49 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 51, 52 - 53 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 809 - 810 · Marioras, *Synode de Province*, 237 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIV.

⁷⁹³ Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 179 - 180 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 42, 51, 53 - 54 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 192, 808, 811 · Marioras, *Synode de Province*, 266 – 269 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIV.

⁷⁹⁴ Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 174 κ.ε. · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 50 - 55 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 51 - 54 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 808 κ.ε. · Marioras, *Synode de Province*, 242 κ.ε. · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIV - XV.

αποκλειστικά στον μητροπολίτη, ο οποίος προσκαλούσε εγγράφως τα μέλη της συνόδου σε τακτικές ή έκτακτες συνεδρίες και προήδρευε σε αυτές.⁷⁹⁵ Μάλιστα, οι ιεροί κανόνες προέβλεπαν αυστηρά επιτίμια για τους μητροπολίτες, οι οποίοι αμελούσαν την τακτική της σύγκληση.⁷⁹⁶ Ομοίως, αυστηρά επιτίμια προβλέπονταν και για όσους επισκόπους απουσίαζαν χωρίς σοβαρό λόγο από τις εργασίες της συνόδου.⁷⁹⁷ Πάντως, σε περίπτωση σοβαρού κωλύματος επιτρεπόταν είτε η έκφραση των θέσεών τους δια γραμμάτων, είτε η εξουσιοδότηση άλλου επισκόπου.⁷⁹⁸ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι τελικές αποφάσεις της συνόδου λαμβάνονταν κατά πλειοψηφία.⁷⁹⁹

Οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την επαρχιακή σύνοδο των μητροπολιτικών περιφερειών είναι ιδιαίτερος περιορισμένες, εξαιτίας του τοπικού χαρακτήρα τους.⁸⁰⁰ Παρ' όλα αυτά, έχουν εντοπιστεί ορισμένες πληροφορίες για τη σύνθεση και τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου ορισμένων μητροπολιτικών εδρών, με τις περισσότερες από αυτές να αναφέρονται στην επαρχιακή σύνοδο της μητρόπολης Θεσσαλονίκης.⁸⁰¹ Ωστόσο, αυτό δεν συνεπάγεται ότι δεν υφίστατο ο θεσμός αυτός και στις άλλες εκκλησιαστικές επαρχίες. Για παράδειγμα, η λειτουργία της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Κρήτης θεωρείται δεδομένη, αν και δεν έχει

---

⁷⁹⁵ *ΡΠ*, τ. Β', 45 (34^{ος} κανόνας των Αποστόλων) · *ΡΠ*, τ. Β', 122, 128 (4^{ος} και 6^{ος} κανόνας της Α' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Β', 265 (19^{ος} κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Β', 324 – 325 (8^{ος} κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Β', 577 – 580 (6^{ος} κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Γ', 140 – 141, 162 – 163 (9^{ος} και 20^{ος} κανόνας της Αντιόχειας) · *ΡΠ*, τ. Γ', 243 (6^{ος} κανόνας της Σαρδικής) · *ΡΠ*, τ. Γ', 325, 366 – 367, 404, 439, 512 (13^{ος}, 23^{ος}, 39^{ος}, 73^{ος} και 85^{ος} κανόνας της Κερθραγένης). Επίσης, πρβλ. Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 174 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 56 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 52 – 53 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 809 · Marioras, *Synode de Province*, 270 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIV.

⁷⁹⁶ *ΡΠ*, τ. Β', 577 – 580 (6^{ος} κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου) και *ΡΠ*, τ. Γ', 140 – 141, 162 – 163 (9^{ος} και 20^{ος} κανόνας της Αντιόχειας). Επίσης, πρβλ. Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 188 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 56 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 52 – 53 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 809 – 810 · Marioras, *Synode de Province*, 270.

⁷⁹⁷ *ΡΠ*, τ. Γ', 496 – 498 (76^{ος} κανόνας της Καρχηδόνας) · *ΡΠ*, τ. Γ', 207 – 209 (40^{ος} κανόνας της Λαοδικείας) · *ΡΠ*, τ. Β', 265 (19^{ος} κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Β', 324 – 325 (8^{ος} κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου).

⁷⁹⁸ *ΡΠ*, τ. Β', 122 (4^{ος} κανόνας της Α' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Β', 265 (19^{ος} κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Β', 324 – 325 (8^{ος} κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Γ', 162 (19^{ος} κανόνας Αντιόχειας) · *ΡΠ*, τ. Γ', 207 – 209 (40^{ος} κανόνας της Λαοδικείας). Επίσης, πρβλ. Τρωϊάνος, *Δικονομία*, 25 και Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 56 – 58 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53.

⁷⁹⁹ *ΡΠ*, τ. Β', 128 (6^{ος} κανόνας της Α' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΡΠ*, τ. Γ', 162 (19^{ος} κανόνας Αντιόχειας). Επίσης, πρβλ. Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 60 – 61 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 54.

⁸⁰⁰ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 120.

⁸⁰¹ Για την επαρχιακή σύνοδο της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, που μνημονεύεται στις πηγές τουλάχιστον από τον ύστερο 4^ο αιώνα, βλ. Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 209 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

εντοπιστεί καμία μαρτυρία για τη λειτουργία της.⁸⁰² Άλλωστε, οι διοικητικές αρμοδιότητες της πλήρωσης χηρεύοντος επισκοπικού θρόνου και κρίσης των υφισταμένων επισκόπων αποτελούν ισχυρά, αν και σιωπηρά, επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης και της λειτουργίας της επαρχιακής συνόδου, ακόμα και όταν δεν υφίστανται οι σχετικές μαρτυρίες.⁸⁰³

Η ίδια παρατήρηση ισχύει και στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Η ύπαρξη και η λειτουργία του θεσμικού αυτού οργάνου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, αν και μέχρι στιγμής είναι γνωστή μόνο μία μαρτυρία για την σύγκληση συνόδου υπό την προεδρία του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας στον Μυστρά. Η μαρτυρία αυτή έχει εντοπιστεί στην πρώτη από τις δύο αναφορές, με τις οποίες ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Κύριλλος (1411/12 – 1428;) διαμαρτύρεται στον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416 - 1439) για την παρεμβατικότητα του τότε μητροπολίτη Λακεδαιμονίας στα εσωτερικά της μητρόπολης Μονεμβασίας.⁸⁰⁴ Ο συντάκτης του κειμένου, πιθανώς ο μετέπειτα καρδινάλιος Ισίδωρος,⁸⁰⁵ παραδίδει την πληροφορία ότι η σύνοδος αυτή πραγματοποιήθηκε στον Μυστρά, δηλαδή στην πρωτεύουσα του δεσποτάτου και έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, για κάποιο συγκεκριμένο θέμα, χωρίς όμως να το κατονομάζει, και με τη συμμετοχή πολλών ιεραρχών της Πελοποννήσου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι μητροπολίτες Μονεμβασίας και Παλαιών Πατρών καθώς και ο επίσκοπος Μαΐνης.⁸⁰⁶ Δυστυχώς, ο συντάκτης δεν παρέχει κάποια πληροφορία για τον χρόνο και τον τόπο συγκέντρωσης των μελών της συνόδου ή για τα θέματα της ημερήσιας διάταξής της. Παρ' όλα αυτά, τα ανωτέρω δεδομένα καθιστούν φανερό ότι πρόκειται για μία σύγκληση της επαρχιακής συνόδου με διευρυμένη σύνθεση, καθώς σε αυτήν συμμετέχουν αρχιερείς και άλλων εκκλησιαστικών εδρών της Πελοποννήσου

Όπως είναι φανερό, η προαναφερθείσα μαρτυρία δεν αρκεί για να γίνουν ορισμένες διαπιστώσεις αναφορικά με τη λειτουργία του θεσμού και να

---

⁸⁰² Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 578 · Β. Σταυρίδης, *Η Εκκλησία της Κρήτης*, Γενεύη 1989, 17 – 18 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 54 -55.

⁸⁰³ Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α΄, 812 · Mariotas, *Synode de Province*, 267 - 268.

⁸⁰⁴ Λάμπρος, *Αναφοραί*, 260²⁷⁻³². Για το τεκμήριο αυτό, πρβλ. επίσης Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 331 – 332.

⁸⁰⁵ Για την απόδοση του κειμένου αυτού στην γραφίδα του μετέπειτα καρδινάλιου Ισιδώρου, όπως και για τη χρονολόγηση του μετά το 1426, βλ. Δ. Ζακυθινός, “Μανουήλ Β΄ ο Παλαιολόγος και ο καρδινάλιος Ισίδωρος εν Πελοποννήσω”, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τ. Γ΄, Αθήναι 1957, 15 · V. Laurent, “Isidore de Kien et la Métropole de Monemvasie”, *REB* 17 (1959), 150 – 157.

⁸⁰⁶ Λάμπρος, *Αναφοραί*, 260²⁷⁻³².

αποκαλυφθούν κάποιες από τις πτυχές της δραστηριότητάς του. Εξάλλου, η ίδια η μαρτυρία προβληματίζει ως προς τη διευρυμένη σύνθεση της συνόδου, ενώ δεν αποκαλύπτει τίποτα για τον χρόνο και τον χώρο σύγκλησης ή για την ταυτότητα των συμμετεχόντων σε αυτή. Ωστόσο, ο συνδυασμός των γνώσεων της επιστημονικής κοινότητας για την εκκλησιαστική ιστορία της Λακεδαιμονίας με το περιεχόμενο των σχετικών με την επαρχιακή σύνοδο ιερών κανόνων επιτρέπει την εξαγωγή ορισμένων κατά το δυνατόν ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με το υπό εξέταση ζήτημα. Συγκεκριμένα, καθίσταται δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τους συμμετέχοντες στη σύνοδο καθώς και με τον χώρο πραγματοποίησης των εργασιών της. Αντιθέτως, δεν μπορεί να γίνει κάποια διαπίστωση για τον χρόνο τακτικής σύγκλησης της συνόδου, αν και είναι γνωστό ότι οι ιεροί κανόνες καθόριζαν μία τακτική σύναξη ανά έτος κατά τη διάρκεια του χρονικού διαστήματος από το Πάσχα μέχρι και το τέλος του Οκτωβρίου.⁸⁰⁷ Συνήθως, τα μέλη της συνόδου καλούνταν σε σύναξη με αφορμή κάποια συγκεκριμένη μεγάλη εορτή του χριστιανικού εορτολογίου κατά τη διάρκεια της προαναφερθείσας περιόδου, όπως καθιστά φανερό το παράδειγμα της επαρχιακής συνόδου της Θεσσαλονίκης.^{802α} Βέβαια, πέρα από τις τακτικές συνάξεις υπήρχαν και οι έκτακτες, οι οποίες καλούνταν, όποτε το επέβαλαν οι περιστάσεις.⁸⁰⁸

Προτού, όμως, επιχειρηθεί η εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων για όσες από τις πτυχές της λειτουργίας της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας είναι δυνατό, χρειάζεται να σημειωθεί ότι το ζήτημα της λειτουργίας

---

⁸⁰⁷ Αρχικά, οι εκκλησιαστικοί κανόνες όριζαν ότι η σύγκληση της επαρχιακής συνόδου γινόταν τακτικά δύο φορές τον χρόνο, την άνοιξη και το φθινόπωρο (Τρωϊάνος, *Δικονομία*, 39 – 40 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 58 – 59 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α', 808). Αργότερα, όμως, λόγω των βαρβαρικών επιδρομών και γενικά των διαφόρων δυσχερειών στη μετακίνηση των επισκόπων ο Ιουστινιανός με Νεαρά του το 565 όρισε η επαρχιακή σύνοδος να συνέρχεται μία φορά τον χρόνο, τον Ιούνιο ή τον Σεπτέμβριο [P. Schoell – G. Kroll (εκδ.), *Novales Justiniani*, Berlin 1895 (Dublin – Zürich 1972), 137⁴ (έτ. 565)]. Η αυτοκρατορική αυτή διάταξη επικυρώθηκε από τον 8^ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, η οποία, μάλιστα, όρισε η άπαξ του έτους τακτική σύγκληση της συνόδου να πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της περιόδου από το Πάσχα ως τον Οκτώβριο (*ΠΠ*, τ. Β', 324 – 326). Εξάλλου, τα σχόλια των σημαντικότερων κανονιολόγων του 12^{ου} αιώνα, όπως του Βαλσαμώνος και του Ζωναρά, επιβεβαιώνουν ότι η συνήθης πρακτική στις επαρχιακές μητροπόλεις του πατριαρχείου ήταν οι επίσκοποι να συναθροίζονται μία φορά τον χρόνο στην έδρα της μητρόπολης (*ΠΠ*, τ. Β', 51 – 52, 126 – 127, 265 – 266). Για το θέμα αυτό, πρβλ. επίσης Τρωϊάνος, *Δικονομία*, 38 – 41 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 58 – 60 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53 – 54 · Marioras, *Synode de Province*, 268.

^{802α} Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 211 – 212.

⁸⁰⁸ Συνήθως, οι έκτακτες συνάξεις της επαρχιακής συνόδου πραγματοποιούνταν είτε για την εκλογή και χειροτονία ενός επισκόπου, δεδομένου ότι η πλήρωση χηρεύοντος επισκοπικού θρόνου όφειλε να καλυφθεί σε διάστημα τριών μηνών, είτε κατ' εντολήν του αυτοκράτορα, ώστε να εκδικαστεί μία υπόθεση. Σχετικά βλ. Τρωϊάνος, *Δικονομία*, 40-41 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 60.

του θεσμικού αυτού οργάνου συνδέεται άμεσα με τον προβληματισμό σχετικά με τις επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Αναλυτικά, η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να εξακριβώσει, εάν η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διέθετε επισκοπικές έδρες από τα πρώτα χρόνια προαγωγής της σε μητρόπολη, καθώς τα σχετικά στοιχεία είναι μεταγενέστερα και επιδέχονται διαφορετικών ερμηνειών από τους ερευνητές, με συνέπεια να έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις ως προς το ζήτημα αυτό. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να αποφανθεί εάν η επαρχιακή σύνοδος της υπό εξέταση μητρόπολης λειτουργούσε ήδη από τον ύστερο 11^ο αιώνα, δεδομένου ότι το θεσμικό αυτό όργανο δεν υφίστατο σε μητροπολιτικές έδρες στερούμενες επισκοπών. Αντιθέτως, η λειτουργία της είναι αδιαμφισβήτητη μόνο για την παλαιολόγεια περίοδο, οπότε είναι βεβαιωμένη η ύπαρξη ενός δικτύου επισκοπών υπό τον συγκεκριμένο μητροπολιτικό θρόνο.⁸⁰⁹

Αναμφίβολα, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα σχετικά με τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου της εξεταζόμενης μητροπολιτικής έδρας συνδέεται με τον αριθμό των μελών της επισκοπικής συνόδου. Σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες και την κρατική νομοθεσία, η επαρχιακή σύνοδος αποτελείται από τον μητροπολίτη και τους υποκείμενους σε αυτόν επισκόπους, οι οποίοι συνεδριάζουν ύστερα από γραπτή πρόσκληση του μητροπολίτη. Με άλλα λόγια, η σχετική νομοθεσία, κρατική και εκκλησιαστική, δεν προβλέπει τον αριθμό των συμμετεχόντων στην επαρχιακή σύνοδο αρχιερέων, αλλά περιορίζεται σε γενικόλογες αναφορές σε *πάντες* ή σε *πλείους*.⁸¹⁰ Ωστόσο, σε ειδικές περιπτώσεις ορίζεται ένας ελάχιστος αριθμός συμμετεχόντων επισκόπων. Έτσι, οι ιεροί κανόνες προβλέπουν ότι σε περίπτωση εκλογής και χειροτονίας επισκόπου απαιτούνται τουλάχιστον 3 αρχιερείς, ενώ σε περίπτωση κρίσης επισκόπου τουλάχιστον 12.⁸¹¹ Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία βεβαιώνουν ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διέθετε τρεις μόνο επισκοπικές έδρες και ως εκ τούτου ο αριθμός των συμμετεχόντων αρχιερέων ήταν μικρότερος από τον προβλεπόμενο στους σχετικούς κανόνες για συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως αυτές της εκλογής ή της κρίσης ενός αρχιερέα. Η κατάσταση αυτή, ωστόσο, δεν προκαλούσε προβλήματα στην ομαλή λειτουργία του

⁸⁰⁹ Για το θέμα της επισκοπικής οργάνωσης της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και τα σχετικά με το θέμα αυτό προβλήματα, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

⁸¹⁰ Μίλας, *Δίκαιον*, 448 · Τρωιάνος, *Δικονομία*, 27 – 28 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 57 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53.

⁸¹¹ *ΡΠ*, τ. Β', 122 (4^{ος} κανόνας της Α' Οικουμενικής Συνόδου) και *ΡΠ*, τ. Γ', 323 (12^{ος} κανόνας της Καρθαγένης). Βλ. και Μίλας, *Δίκαιον*, 448 · Τρωιάνος, *Δικονομία*, 27 – 28 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 57 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53.

θεσμικού αυτού οργάνου, καθώς οι ιεροί κανόνες παρείχαν το δικαίωμα στον επικεφαλής της συνόδου, δηλαδή στον μητροπολίτη, να μετακαλέσει σε ειδικές περιπτώσεις αρχιερείς από πλησιόχωρες επαρχίες, χωρίς όμως να προβλέπονται περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τον αριθμό των μετακαλουμένων αρχιερέων ή για το πώς ορίζονται οι πλησιόχωρες επαρχίες.⁸¹² Όπως και να έχει το ζήτημα, γίνεται φανερό ότι ο μητροπολίτης είχε το δικαίωμα να μετακαλεί αδιακρίτως επισκόπους άλλων μητροπόλεων ως μέλη της επαρχιακής συνόδου, εφόσον υπήρχε ανάγκη. Επομένως, με βάση το προαναφερθέν σκεπτικό γίνεται αντιληπτό κάτω από ποιες συνθήκες συμμετείχαν αρχιερείς και άλλων μητροπολιτικών εδρών της Πελοποννήσου στην μοναδική γνωστή από τις πηγές σύναξη της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁸¹³

Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να παρατεθεί η μαρτυρία της προαναφερθείσας αναφοράς του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1412/13 - 1429) προς τον οικουμενικό πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416 - 1439), με την οποία ο μητροπολίτης Μονεμβασίας διαμαρτύρεται για την συνεχή αντικανονική παρέμβαση αδήλου μητροπολίτη Λακεδαιμονίας στα εσωτερικά ζητήματα της μητρόπολης Μονεμβασίας.⁸¹⁴ Ο συντάκτης του τεκμηρίου παραδίδει, μεταξύ άλλων, την πληροφορία ότι ένας μη κατονομαζόμενος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, ενδεχομένως ο μητροπολίτης Νείλος (Νοέμβριος 1396; – πριν από το 1427/8) ή ο μητροπολίτης Ματθαίος (πριν από το 1427/8 - ;), τιμώρησε έναν επίσκοπο Βρεστένων, χωρίς να συγκαλέσει επισκοπική σύνοδο, είτε δωδεκαμελή, όπως προβλέπουν οι ιεροί κανόνες, είτε και με λιγότερα μέλη, παρά τα προβλεπόμενα από τους ιερούς κανόνες.⁸¹⁵ Η μαρτυρία αυτή μπορεί να μην αποκαλύπτει μία περίπτωση λειτουργίας της επαρχιακής συνόδου ως πρωτοβάθμιο δικαστήριο για τις διενέξεις μεταξύ των υποκείμενων επισκόπων και για κατηγορίες εις βάρος τους, ωστόσο επιβεβαιώνει την παγιωμένη πρακτική κρίσης των επισκόπων από δωδεκαμελή σύνοδο, σύμφωνα με τον 12^ο κανόνα της συνόδου της Καρθαγένης (419).⁸¹⁶ Κατ' επέκταση, η μαρτυρία αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει έμμεσα την αναγκαιότητα να μετακαλούνται αρχιερείς από όμορες επαρχίες, ώστε να εκπληρώνεται ο ελάχιστος

⁸¹² Τρωιάνος, *Δικονομία*, 26 – 27 και σημ. 13 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 63 - 65.

⁸¹³ Λάμπρος, *Αναφοραί*, 260²⁷⁻³².

⁸¹⁴ Για το τεκμήριο αυτό και τον συντάκτη του, βλ. σημ. 797 και σημ. 798 αντίστοιχα.

⁸¹⁵ Λάμπρος, *Αναφοραί*, 267⁶⁻⁷. Για την περιστατικό αυτό, βλ. επίσης Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 236.

⁸¹⁶ *ΡΠ*, τ. Γ΄, 323.

προβλεπόμενος αριθμός συνοδικών αρχιερέων, σε ειδικές περιπτώσεις, ακόμα και κατά τη διάρκεια του πρώιμου 15^{ου} αιώνα.

Ένα άλλο ζήτημα είναι αυτό του χώρου σύγκλησης της συνόδου. Οι ιεροί κανόνες δεν καθορίζουν τον ακριβή τόπο σύγκλησης της συνόδου, παρά μόνο περιορίζονται στην παρατήρηση ότι η σύνοδος πραγματοποιείται σε τόπο επιλογής του μητροπολίτη και προέδρου της συνόδου. Αν και για τον ακριβή χώρο σύγκλησης των επαρχιακών συνόδων δεν υπάρχουν επαρκείς αρχαιακές πληροφορίες, φαίνεται ότι η σύνοδος συνεδρίαζε κατά κανόνα στον καθεδρικό ναό της μητρόπολης ή σε κάποια αίθουσα του επισκοπικού μεγάρου.⁸¹⁷ Σε αυτό, άλλωστε, συνηγορεί και η μαρτυρία των μεγάλων κανονιολόγων του 12^{ου} αιώνα ότι οι τακτικές συνεδριάσεις της συνόδου εξακολουθούσαν να πραγματοποιούνται μία φορά τον χρόνο στην έδρα της μητρόπολης.⁸¹⁸ Ωστόσο, έχουν εντοπιστεί πληροφορίες και για ορισμένες συνεδριάσεις της συνόδου σε κάποιον άλλο ναό της μητροπολιτικής περιφέρειας, τον οποίον ο μητροπολίτης έκρινε κατάλληλο για τη σύγκλησή της. Ιδιαίτερα στις μεγάλες μητροπολιτικές έδρες, η σύνοδος μπορούσε να συνεδριάζει και στους λεγόμενους *καθολικούς ναούς*, δηλαδή σε ενοριακούς (δημόσιους) ναούς, ή ακόμα και σε μοναστήρια.⁸¹⁹ Σε περίπτωση, πάντως, συνεδρίασης της επαρχιακής συνόδου σε κάποιον ναό, είτε αυτός είναι ο μητροπολιτικός είτε όχι, η επιστημονική κοινότητα αποδέχεται ως χώρους κατάλληλους για τη σύγκλησή της τον νάρθηκα, το υπερώο ή ακόμα και το κεντρικό κλίτος του ναού.⁸²⁰ Αντιθέτως, ο χώρος του ιερού βήματος έχει απορριφθεί ως χώρος συνάθροισης των μελών της συνόδου για ποικίλους λόγους, με σημαντικότερους την ιερότητα του χώρου και την απορρέουσα από αυτήν αδυναμία προσπέλασής του από τους λαϊκούς συνεργάτες της συνόδου.⁸²¹

Όπως και να έχει το ζήτημα, με βάση τα ανωτέρω, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τον χώρο συνάθροισης των μελών της

---

⁸¹⁷ Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 58 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53 · Marioras, *Synode de Province*, 268 · Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 118.

⁸¹⁸ Βλ. τα σχόλια των Ζωναρά, Βαλσαμώνα και Αριστηνού στον 37^ο κανόνα των Αποστόλων, τον 5^ο κανόνα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου και στον 19^ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (*ΠΠ*, τ. Β΄, 51 – 52, 126 – 127, 265 – 266).

⁸¹⁹ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 118.

⁸²⁰ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 123 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸²¹ Η πρόταση για ενδεχόμενη χρήση του ιερού βήματος ως χώρου σύγκλησης οποιασδήποτε συνόδου διατυπώθηκε από τον M. Altripp, με αφορμή την μελέτη του σύνθρονου στην Αγ. Σοφία της Νίκαιας, όπου πραγματοποιήθηκε η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος, το 787 (M. Altripp, “Überlegungen zum Synthronos der Hagia Sophia in Inzik/Nikaia”, *BZ* 92/2 (1999), 448 - 452). Ωστόσο, η Φλώρα Καραγιάννη μπόρεσε, αξιοποιώντας τα δεδομένα των ιερών κανόνων και συνοδικών πρακτικών, να απορρίψει, με αρκετή πειστικότητα, την άποψη αυτή (Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 127 – 129).

επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αν και η έλλειψη πηγών δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Προφανώς, η επαρχιακή σύνοδος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας συνήθιζε να συνεδριάζει στον καθεδρικό ναό της μητρόπολης ή σε κάποια από τις αίθουσες του επισκοπικού της μεγάρου. Η βιβλιογραφία αποδέχεται, αν και με αρκετές επιφυλάξεις, ότι η βασιλική, που βρίσκεται σε απόσταση μερικών δεκάδων μέτρων ανατολικά του ρωμαϊκού θεάτρου της ακρόπολης της Σπάρτης, χρησίμευε ως καθεδρικός ναός της μητρόπολης μέχρι την μεταφορά της έδρας της στο πρόβουνο του Μυστρά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1260 (εικ. 11).⁸²² Η βασιλική αυτή παλαιότερα είχε ταυτιστεί με τον ναό που οικοδόμησε ο όσιος Νίκων τις τελευταίες δεκαετίες του 10^{ου} αιώνα.⁸²³ Ωστόσο, η εξαντλητική τεκμηρίωση της αρχιτεκτονικής και των τυπολογικών

---

⁸²² Φ. Κουκουλές, βιβλιοκρισία του αρχ. Μελ. Ευαγγ. Γαλανόπουλος, *Βίος, πολιτεία, εικονογραφία, θαύματα και ασματική ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Νίκωνος του Μετανοείτε*, Εν Αθήναις 1933, στο : *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 468 · Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 280 σημ.1 · Βελισσαρίου, Τοπογραφική Θέση, 114 – 116. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δύο πρώτοι από τους προαναφερθέντες ερευνητές δεν στηρίζονται σε αρχαιολογικές και αρχαιακές μαρτυρίες της βυζαντινής περιόδου για τον τοπογραφικό προσδιορισμό του καθεδρικού ναού της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, αλλά σε εκτιμήσεις με βάση τον αρχιτεκτονικό τύπο του μνημείου, ενώ ο τρίτος στηρίζεται στην μαρτυρία ενός περιηγητή του 19^{ου} αιώνα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι τελευταίοι ανασκαφείς του μνημείου, δηλαδή οι αρχαιολόγοι Rebecca Sweetman και Eni Katsara, αποφεύγουν να πάρουν θέση ως προς το ζήτημα, εξαιτίας της έλλειψης αρχαιολογικών και αρχαιακών δεδομένων (Sweetman – Katsara, Project 2000, 435 – 436 · Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 330). Η αλήθεια είναι ότι οι μοναδικές γνωστές προς το παρόν μαρτυρία του καθεδρικού ναού της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας προέρχονται από τον βίο του οσίου Νίκωνα (10^{ου} – 11^{ου} αιώνας) και από το περιηγητικό κείμενο του λόγιου κληρικού Διονύσιου Πύρρου από τη Θεσσαλία (19^{ου} αιώνας). Αναλυτικά, στον βίο του οσίου απαντάται μία αόριστη αναφορά στον καθεδρικό ναό, χωρίς τοπογραφικές ή άλλες λεπτομέρειες (Λαμφίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 66³⁴), ενώ ο Διονύσιος Πύρρος, περιγράφοντας τα μνημεία της ακρόπολης της Σπάρτης, αναφέρει ότι τα συγκεκριμένα ερείπια ήταν γνωστά στους ντόπιους ως μητρόπολη (Βελισσαρίου, Τοπογραφική Θέση, 115 - 116). Αναμφίβολα, η μαρτυρία του Διονυσίου Πύρρου, ο οποίος υπηρέτησε για ένα διάστημα ως κληρικός και δάσκαλος στον Μυστρά και την ευρύτερη περιοχή του (Δρανδάκης, Χριστιανικά Επιγραφαί, 110 – 111 · Π. Δ. Αϊβαλής, *Μυστράς : Ταξίδι στο χρόνο*, Αθήνα 2006, 138), συμβάλλει καθοριστικά στην ταύτιση του μνημείου με τον μητροπολιτικό ναό της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας. Επιπλέον, το γεγονός ότι η ανασκαφική έρευνα εντόπισε δύο επιτύμβιες πλάκες επισκόπων Λακεδαιμονίας στα νότια προσκτίσματα του ναού ενδέχεται να αποτελεί μία δευτερεύουσα σημασίας αρχαιολογική μαρτυρία για τη χρήση του συγκεκριμένου ναού ως καθεδρικού, δεδομένου ότι οι ιεράρχες συνηθιζόταν να θάπτονται στον καθεδρικό ναό της επαρχίας τους (Σωτηρίου, Ανασκαφαί, 114 – 115 · Feeissel & Philippidis-Braat, *Inscriptions*, 303 - 304. Για την πρακτική ταφής ιεραρχών στους καθεδρικούς ναούς, βλ. F. Bache, “The function funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siècle”, *Histoire de l’Art* 7 (1989), 29 – 31 · Καραγιάννη, Καθεδρικοί Ναοί, 97 - 98).

⁸²³ Αδ. Αδαμαντίου, “Μονή του οσίου Νίκωνος και αρχαία τοιχογραφίες εν Σπάρτη”, *ΕΕΒΣ* 8 (1931), 416 – 417 · Αδ. Αδαμαντίου, “Ανασκαφαί εν Σπάρτη”, *ΠΑΕ* 1934, 126 – 128 · Σωτηρίου, Ανασκαφαί, 107 – 118. Επίσης, αξ σημειωθεί ότι σε ανάλογο συμπέρασμα είχε καταλήξει και ο πρώτος ανασκαφέας του μνημείου, ο Άγγλος αρχαιολόγος G. Guttle, όπως αποκαλύπτεται από τις ανέκδοτες

χαρακτηριστικών της από τον Π. Βοκοτόπουλο οδήγησε στην αναχρονολόγηση του μνημείου στον 7^ο αιώνα⁸²⁴ και ως εκ τούτου στην οριστική του αποσύνδεση από την ναοδομική δραστηριότητα του οσίου⁸²⁵.

Ο μέχρι στιγμής, λοιπόν, θεωρούμενος ως καθεδρικός ναός της μητρόπολης Λακεδαιμονίας είναι μία τρίκλιτη βασιλική με τριμερές ιερό βήμα στα ανατολικά και ευρύχωρο νάρθηκα στα δυτικά καθώς και με υπερώα, η πρόσβαση στα οποία γινόταν με κυκλικά κλιμακοστάσια, προσαρτημένα στη νότια και στη δυτική της πλευρά (εικ. 10).⁸²⁶ Τα κλιμακοστάσια αυτά είναι μεταγενέστερες προσθήκες και κατά πάσα πιθανότητα χρονολογούνται στον 11^ο – 12^ο αιώνα.⁸²⁷ Τέλος, στα δυτικά του ναού, εκτείνονται προσκτίσματα της μέσης βυζαντινής περιόδου, ένα σταυρόσχημο και ένα επίμηκες κτήριο με πρόσθετους χώρους στα νότιά τους.⁸²⁸ Τα προσκτίσματα αυτά,

---

σημειώσεις του, τμήματα των οποίων δημοσιεύθηκαν σχετικά πρόσφατα (Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 327).

⁸²⁴ Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 273 – 282. Η χρονολόγηση του μνημείου στον 7^ο αιώνα, όπως πρότεινε ο Π. Βοκοτόπουλος, έχει γίνει αποδεκτή από αρκετούς ερευνητές (Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600 – 1204)*, Αθήνα 1992², 17 – 18 · Λαμπροπούλου και άλλοι, Συμβολή, 192, 210 – 211), αν και πρόσφατα προτάθηκε, με σχετική επιφύλαξη, η μετάθεση της χρονολογίας της στην ιουστινιανεία περίοδο (Sweetman – Katsara, Project 2000, 467 – 468 · Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 323 – 330 · Sweetman, Acropolis Basilica, 331 – 340 · Sweetman, Christianization, 220), με επιχειρήματα τα οποία όμως δε θεωρούνται πειστικά από αρκετούς σύγχρονους ερευνητές (Μ. Κάππας, “Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία (7^ος – 12^ος αιώνας)” στο : Σαραντάκης, *Χριστιανική Μεσσηνία*, 147). Είναι φανερό, λοιπόν, ότι απαιτείται η συνέχιση της ανασκαφικής διερεύνησης του μνημείου καθώς και της εξέτασης του αρχαιακού υλικού των παλαιότερων ανασκαφικών ερευνών, ώστε να εντοπιστούν περισσότερα στοιχεία για τη διατύπωση μίας οριστικής πρότασης για τη χρονολόγηση του μνημείου.

⁸²⁵ Αυτό είχε ως συνέπεια να διαμορφωθούν νέες προτάσεις ως προς την χωροθέτηση του ναϊκού οικοδομήματος του οσίου (Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 280 – 281 · Παναγιώτης Βελισσαρίου, “Η τοπογραφία και αρχαιολογία της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου στα κείμενα του οσίου Νίκωνος (περίληψη)”, στο : *Μνήμη του οσίου Νίκωνος*, 46 – 47 · Νικ. Δ. Πιέρρος, “Περί της θέσεως του ναού του Χριστού Σωτήρος του οσίου Νίκωνος και του παιγνίου του Τσουγγανίου”, στο : *Μνήμη του οσίου Νίκωνος*, 49 – 59 · Ελένη Κουρίνου – Πίκουλα, “Ο ναός του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε”, *ΛακΣπ* 14 (1998), 89 – 104 · Ελένη Κουρίνου – Πίκουλα, “Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Λακεδαιμονίας : ο ναός του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε”, στο : Κόντη, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, 55 κ.ε.).

⁸²⁶ Για την περιγραφή του μνημείου, βλ. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 275 – 276 · Γκιολές, ο.π., 17 – 18 · Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 323. Να σημειωθεί ότι το μνημείο φαίνεται να καλυπτόταν με δικλινή ξυλόστεγη στέγη, εκτός από το ιερό βήμα, που καλυπτόταν με τρούλο, ενδεχομένως κατασκευασμένο κατά τον 11^ο – 12^ο αιώνα, όπως αποκαλύπτει η τοιχοδομία του ανατολικού τοίχου του ναού (Σωτηρίου, Ανασκαφαί, 115 · Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 328 – 329). Οπωσδήποτε, η σύνδεση της κατασκευαστικής αυτής φάσης, ως προς τη χρονική της τοποθέτηση, με την προαγωγή της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητρόπολη τίθεται ως ένα εύλογο ερώτημα, που δεν έχει απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα, και ως εκ τούτου επιβάλλει περαιτέρω έρευνα.

⁸²⁷ Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 323.

⁸²⁸ Σωτηρίου, Ανασκαφαί, 115 – 116 · Sweetman – Katsara, Project 2000, 429 – 432 · Katsara, Βασιλική της Ακρόπολης, 323, 329.

που αρχικά είχαν θεωρηθεί ως προσκτίσματα της μονής του οσίου Νίκωνος,⁸²⁹ έχουν ταυτιστεί με το επισκοπείο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁸³⁰

Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η κατάσταση διατήρησης του οικοδομικού συγκροτήματος δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς τον χώρο σύναξης των μελών της συνόδου. Κατά πάσα πιθανότητα, εφόσον ο θεσμός υφίστατο ήδη από τον ύστερο 11^ο αιώνα, οι συνεδριάσεις του λάμβαναν χώρα εντός του ναού και όχι σε κάποια από τις αίθουσες του σύνθετου οικοδομήματος στα δυτικά της βασιλικής, δεδομένου ότι δεν έχει εντοπιστεί κάποια κατάλληλη ως προς αυτό αίθουσα στο συγκεκριμένο οικοδόμημα. Ενδεχομένως, λοιπόν, οι συνεδριάσεις της επαρχιακής συνόδου να πραγματοποιούνταν στον νάρθηκα ή στα υπερώα της βασιλικής, εφόσον το θεσμικό αυτό όργανο υφίστατο ήδη από την μέση βυζαντινή περίοδο.

Αργότερα, όταν η έδρα της μητρόπολης μεταφέρθηκε στο πρόβουνο του Ταυγέτου, όπου αναπτύχθηκε η μετέπειτα καστροπολιτεία του Μυστρά, οι πρώτοι ιεράρχες της μητρόπολης μετά την μεταφορά της έδρας φρόντισαν να οικοδομηθεί ένα επισκοπικό συγκρότημα, το οποίο φιλοξενούσε τις λατρευτικές και μη λειτουργίες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μέχρι και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1820.⁸³¹ Σήμερα, το επισκοπικό αυτό συγκρότημα, που περικλείεται από μεταγενέστερο περίβολο, περιλαμβάνει τον καθεδρικό ναό του αγίου Δημητρίου, μία εσωτερική αυλή – αίθριο στα δυτικά του ναού, μία ανοικτή αυλή με θέα προς την κοιλάδα του Ευρώτα στα βόρεια του ναού καθώς και δύο διώροφα οικοδομήματα στη βορειοδυτική και βορειοανατολική πλευρά της βόρειας αυλής του συγκροτήματος.⁸³² Το μεγαλύτερο σύνολο των υφισταμένων κατασκευών έχει χρονολογηθεί στην περίοδο της Τουρκοκρατίας,⁸³³ μεταξύ των οποίων και το διώροφο οικοδόμημα στη

---

⁸²⁹ Σωτηρίου, Ανασκαφαί, 118.

⁸³⁰ Κουκουλές, ο.π., 468. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι οι τελευταίοι ανασκαφείς του μνημείου, Rebecca Sweetman και Eni Katsara, επεχείρησαν να διαπιστώσουν τη λειτουργία των προσκτισμάτων αυτών, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και την αρχιτεκτονική τους μορφολογία. Στο πλαίσιο αυτό, διαπιστώθηκε ότι το συγκρότημα αυτό ήταν διώροφο και ότι κατά πάσα πιθανότητα στέγαζε λατρευτικούς και τελετουργικούς χώρους καθώς και τα ιδιαίτερα διαμερίσματα του επισκόπου (Sweetman – Katsara, Project 2000, 446 κ.ε., 461 – 463 · Sweetman, Acropolis Basilica, 331-335 · Sweetman, Christianization, 217, 232, 235 - 236).

⁸³¹ Γαλανόπουλος, Σελίδες, 161 – 162 και 181 κ.ε.

⁸³² Χατζηδάκης, Μυστράς, 25 κ.ε. · Μαρίνου, Άγιος Δημήτριος, 19 – 49, 230 – 238 · Βούλτος, Μυστράς, 25 - 31 · Μαρίνου, Μητρόπολη, 116 κ.ε.

⁸³³ Χατζηδάκης, Μυστράς, 25 κ.ε. · Μαρίνου, Άγιος Δημήτριος, 230 – 238 · Βούλτος, Μυστράς, 25 - 31 · Μαρίνου, Μητρόπολη, 116 κ.ε.

βορειοδυτική πλευρά της βόρειας αυλής του ναού, για το οποίο η επιστημονική κοινότητα θεωρεί ότι χρησίμευε ως επισκοπικό μέγαρο.⁸³⁴

Η λειτουργία της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου είναι δεδομένη, καθώς μία σειρά μαρτυριών επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός δικτύου υποκειμένων στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας επισκοπικών εδρών.⁸³⁵ Επομένως, οι συνάξεις των μελών της συνόδου πραγματοποιούνταν στο επισκοπικό συγκρότημα του Μυστρά, όπως, άλλωστε, είναι γνωστό ότι συνέβη και στην μοναδική γνωστή από τις πηγές συνεδρίαση της επαρχιακής συνόδου.⁸³⁶ Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι συναθροίσεις των μελών της γίνονταν είτε εντός του καθεδρικού ναού, είτε σε κάποιο από τα προσκτίσματά του. Ωστόσο, στην περίπτωση του καθεδρικού ναού του Μυστρά, φαίνεται ότι ορισμένες αρχαιολογικές ενδείξεις οδηγούν με πειστικότητα στο συμπέρασμα ότι ο χώρος του νάρθηκα χρησίμευε, μεταξύ των άλλων, και ως χώρος συνάθροισης των μελών της επαρχιακής συνόδου (εικ. 18). Το συμπέρασμα αυτό απορρέει από το γεγονός ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, παραστάσεις των Οικουμενικών Συνόδων στην κάτω ζώνη του ανατολικού και δυτικού τοίχου (εικ. 19), ένα εικονογραφικό θέμα που συνηθίζεται για τη διακόσμηση των χώρων στους οποίους συνεδριάζει μία εκκλησιαστική σύνοδος.⁸³⁷

Αναλυτικά, η επιστημονική κοινότητα θεωρεί ότι η ένταξη της απεικόνισης των Οικουμενικών Συνόδων στο εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα μίας σειράς μνημείων κυρίως της ύστερης βυζαντινής περιόδου, που αποτέλεσαν καθεδρικούς ναούς, οφείλεται στο γεγονός ότι οι ναοί αυτοί λειτουργούσαν ως χώροι συνεδρίασης της επαρχιακής συνόδου.⁸³⁸ Η σύνδεση αυτή οφείλεται στην ερμηνεία του συγκεκριμένου εικονογραφικού θέματος ως προτύπου της ενότητας της Εκκλησίας και της υπεράσπισης του ορθοδόξου δόγματος, στοιχεία που αποτελούσαν το

---

⁸³⁴ D.I. Pallas, “Episkopion”, *RbK* 2 (1971), 368 – 369 · Καραγιάννη, Προσκτίσματα, 115, οι οποίοι θεωρούν ότι το υφιστάμενο κτίριο έχει ενσωματώσει ίχνη του βυζαντινού επισκοπείου. Για το κτίριο αυτό και τη χρονολόγησή του, βλ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 29 · Βούλτος, *Μυστράς*, 29 – 30 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 130 – 131.

⁸³⁵ Για το πρόβλημα αυτό, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσης εργασίας.

⁸³⁶ Λάμπρος, *Αναφοραί*, 260²⁷⁻³².

⁸³⁷ Suzy Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970, 8, 59 - 60 · Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 43 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 101 – 102.

⁸³⁸ Walter, *L' iconographie*, 146 · Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 123 κ.ε.

ζητούμενο για κάθε συνεδρία της επαρχιακής συνόδου.⁸³⁹ Εξάλλου, έχει παρατηρηθεί ότι το εικονογραφικό αυτό θέμα δεν απουσιάζει και από εικονογραφικά προγράμματα χώρων, στους οποίους αποδεδειγμένα έλαβαν χώρα συνεδριάσεις συνόδων, όπως για παράδειγμα στο υπερώο της Αγίας Σοφίας Αχρίδας.⁸⁴⁰ Συνεπώς, φαίνεται πολύ πιθανό η ένταξη αυτού του εικονογραφικού θέματος στο πρόγραμμα του νάρθηκα του συγκεκριμένου ναού να οφείλεται στο γεγονός ότι εκεί συνεδρίαζε η επαρχιακή σύνοδος. Εξάλλου, η αγιογράφηση του συγκεκριμένου τμήματος του ναού πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της θητείας του μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Μοσχόπουλου ως προέδρου Λακεδαιμονίας (1287/89 – 1315;), ο οποίος είναι γνωστό ότι κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια, για να κατοχυρώσει τις υποκείμενες επισκοπικές έδρες στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας και κυρίως την επισκοπή Αμυκλών.⁸⁴¹

Όσον αφορά τις αρμοδιότητες της επαρχιακής συνόδου, είναι γνωστό ότι οι ιεροί κανόνες προέβλεπαν με λεπτομέρειες τις αρμοδιότητές της, οι οποίες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε ποιμαντικές, διοικητικές και τελετουργικές. Στις ποιμαντικές αρμοδιότητες της επαρχιακής συνόδου εντάσσεται η γενική εποπτεία του ποιμαντικού έργου στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής περιφέρειας, η αντιμετώπιση αιρετικών διδασκαλιών σε τοπικό επίπεδο, η εποπτεία για την εφαρμογή των εκκλησιαστικών διατάξεων, η πνευματική ανάταση του ποιμνίου και ο έλεγχος του ηθικού και μορφωτικού επιπέδου του κλήρου. Οι διοικητικές αρμοδιότητες της επαρχιακής συνόδου αφορούσαν στην επίλυση κοινών ζητημάτων διοίκησης, τα οποία δεν άπτονταν της διοίκησης και της λειτουργίας αποκλειστικά μίας επισκοπής, όπως για παράδειγμα είναι η εκλογή ενός επισκόπου και η εποπτεία για την επιμελή άσκηση των ποιμαντικών και διοικητικών καθηκόντων του. Στις διοικητικές αρμοδιότητες εντάσσεται και η δικαστική εξουσία επί των κληρικών της περιοχής δικαιοδοσίας της, ενώ αργότερα της παραχωρήθηκε η δυνατότητα να εκδικάζει και υποθέσεις αστικού δικαίου. Τέλος, η κυριότερη τελετουργική

---

⁸³⁹ Dufrenne, ο.π., 59 – 60 · Walter, *L' iconographie*, · Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 123.

⁸⁴⁰ Walter, *L' iconographie*, 114 – 115.

⁸⁴¹ Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204 · Kislinger, Αμύκλειον, 84 - 85 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 391 – 392.

αρμοδιότητα της επαρχιακής συνόδου ήταν η χειροτονία των εκλεγμένων επισκόπων.⁸⁴²

Αναμφισβήτητα, η σημαντικότερη διοικητική αρμοδιότητα της επαρχιακής συνόδου ήταν η πλήρωση μίας χηρεύουσας επισκοπικής έδρας, δεδομένου ότι ο επικεφαλής μίας επισκοπής εκλεγόταν και χειροτονείτο από την επαρχιακή σύνοδο και όχι από την πατριαρχική, όπως συνέβαινε στην περίπτωση της εκλογής των μητροπολιτών.⁸⁴³ Η διαμορφωμένη από τους εκκλησιαστικούς κανόνες διαδικασία εκλογής ενός επισκόπου προέβλεπε ότι οι επίσκοποι εκλέγονταν από τους επισκόπους της υπερκείμενης μητροπολιτικής περιφέρειας, οι οποίοι προσκαλούνταν για τον λόγο αυτό από τον μητροπολίτη της περιφέρειας. Ο ελάχιστος αριθμός επισκόπων για την κανονική συγκρότηση συνόδου σε περίπτωση εκλογής επισκόπου ήταν τρεις, ενώ η σύγκληση της δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε διάστημα μεγαλύτερο των τριών μηνών από την ημέρα της χηρείας του θρόνου. Οι εκλέκτορες επίσκοποι ψήφιζαν χωρίς την συμμετοχή του μητροπολίτη και συγκροτούσαν το λεγόμενο *τριπρόσωπον*, δηλαδή όριζαν τρεις υποψηφίους. Στη συνέχεια, ο μητροπολίτης επέλεγε έναν από τους τρεις υποψηφίους και προχωρούσε άμεσα στη χειροτονία του σε επίσκοπο, με τη συμμετοχή τουλάχιστον δυο ακόμα αρχιερέων.⁸⁴⁴

Συνήθως, οι υποψήφιοι επίσκοποι προέρχονταν είτε από σημαίνουσες οικογένειες της τοπικής κοινωνίας, είτε από τον χώρο της τοπικής εκκλησιαστικής

---

⁸⁴² *ΠΙ*, τ. Β', 124 – 128 (5^{ος} κανόνας της Α' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΠΙ*, τ. Γ', 440 – 441 (9^{ος} κανόνας Αντιόχειας) · *ΠΙ*, τ. Β', 265 (19^{ος} κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΠΙ*, τ. Β', 45 – 47, 50, 75 – 76, 76 – 77 (34^{ος}, 37^{ος}, 58^{ος}, 59^{ος} κανόνας των Αποστόλων) · *ΠΙ*, τ. Β', 577 – 580 (6^{ος} κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου). Για τις αρμοδιότητες της επαρχιακής συνόδου, πρβλ. επίσης Μίλας, *Δίκαιον*, 446 – 448 · P. L'Huillier, “Σύνοδος”, *ΘΗΕ* 11 (1967), 579 – 580 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 61– 63 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 54 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 214 – 215 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIV – XV.

⁸⁴³ Herman, Appunti, 541 – 543 · Beck, *Kirche*, 69 – 70 · Darrouzès, Documents, 19 – 20 · L'Huillier, Elections, 103 · Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 170 – 171 · Hussey, *Church*, 326 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53 – 54 · Μπούμης, *Διαδικασία*, 105 – 130. Για την παρέκκλιση από τις διατάξεις του εκκλησιαστικού δικαίου και την εκλογή επισκόπου από τον παρεπιδημούντα στην Κωνσταντινούπολη επικυριάρχη μητροπολίτη, βλ. N. A. Oikonomidès, “Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l' elections et l'ordination des évêques”, *REB* 18 (1960), 74 – 75 · Hussey, *Church*, 326.

⁸⁴⁴ Βλ. *ΠΙ*, τ. Β', 122 – 124, 128 – 134 (4^{ος} και 6^{ος} κανόνας της Α' Οικουμενικής Συνόδου) · *ΠΙ*, τ. Γ', 160 – 162 (19^{ος} κανόνας Αντιόχειας) · *ΠΙ*, τ. Γ', 182 – 183 (12^{ος} κανόνας της Λαοδικείας) · *ΠΙ*, τ. Β', 1–3 (1^{ος} κανόνας των Αποστόλων) · *ΠΙ*, τ. Γ' (325 – 329, 423 – 425 (13^{ος} και 49^{ος} κανόνας της Καρχηδόνας) · *ΠΙ*, τ. Β', 564 – 566 (3^{ος} κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου). Πρβ. και *ΠΙ*, τ. Γ', 243 – 247 (6^{ος} κανόνας της Σαρδικής). Για το θέμα αυτό, πρβλ. επίσης Herman, Appunti, 541 – 543 · Beck, *Kirche*, 69 – 70 · Darrouzès, Documents, 19 – 20 · L'Huillier, Elections, 103 · Ζηζιούλας, *Συνοδικός Θεσμός*, 170 – 171 · Hussey, *Church*, 326 · Σταυρίδης, *Επαρχιακή Σύνοδος*, 53 – 54 · Μπούμης, *Διαδικασία*, 105 – 130.

διοίκησης, είτε από τις τοπικές μοναστικές κοινότητες.⁸⁴⁵ Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, οι διαθέσιμες πηγές αποκαλύπτουν ελάχιστα ονόματα επισκόπων, χωρίς να προσφέρουν καμία απολύτως πληροφορία για αυτούς και ως εκ τούτου είναι αδύνατον ακόμα και να διατυπωθούν εικασίες σχετικά με την πηγή προέλευσής τους. Πάντως, είναι πολύ πιθανό ορισμένοι τουλάχιστον από αυτούς να προέρχονταν από την ομάδα των εκκλησιαστικών αξιωματούχων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον δυο περιπτώσεις εκκλησιαστικών αξιωματούχων της μητρόπολης, οι οποίοι ανέλαβαν τη διαποίμανση επισκοπικών θρόνων της εμπερίστατης μητρόπολης Πατρών κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 14^{ου} αιώνα.⁸⁴⁶

Σε κάθε περίπτωση, η εκλογική διαδικασία δεν συνεπαγόταν την ολοκλήρωση της διαδικασίας ανάδειξης ενός αρχιερέα, δεδομένου ότι η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει δύο διακριτά τμήματα, αυτό της εκλογής και αυτό της χειροτονίας.⁸⁴⁷ Η χειροτονία, σε αντίθεση με την εκλογή, αποτελούσε τελετουργική αρμοδιότητα της επαρχιακής συνόδου.⁸⁴⁸ Οι ιεροί κανόνες σημειώνουν με τρόπο εμφατικό ότι η χειροτονία ενός υποψήφιου ιεράρχη πραγματοποιείται από τρεις τουλάχιστον αρχιερείς, χωρίς όμως να γίνεται κάποια πρόβλεψη για τον χώρο τέλεσης.⁸⁴⁹ Παρ' όλα αυτά, η επιστημονική κοινότητα, με τη βοήθεια των πενιχρών επί του θέματος γραπτών πηγών,⁸⁵⁰ θεωρεί ότι η τελετή αυτή λάμβανε χώρα στον καθεδρικό ναό της υπερκείμενης μητροπολιτικής έδρας ή της επισκοπικής έδρας για την οποία

⁸⁴⁵ Angold, *Church*, 147.

⁸⁴⁶ Πρόκειται για τον επίσκοπο Κερνίτζης Μαλωταρά (*Zakynthinos, Despotat*, τ. Β', 275 · *PLP*, αρ. 16543 · Αναγνωστάκης, Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 181, όπου διαπιστώνεται ότι ο επίσκοπος αυτός πρέπει να ήταν εν ενεργεία γύρω στα 1305 – 1308, · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295) και τον επίσκοπο Μεθώνης Δημήτριο Πανάρετο Μαλωταρά (Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι, 166 · *Zakynthinos, Despotat*, τ. Β', 279 · *PLP*, αρ. 16545 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295). Για τις επισκοπές της μητρόπολης Πατρών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και τα προβλήματά τους, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 331 – 332 · 335 – 336, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸⁴⁷ Αν. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1965², 134 – 139 · Σ. Τρωιάνος, “Περί την σχέσιν εκλογής και χειροτονία επί επισκόπων”, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 65 – 66 (1983 – 1984), 73 – 74.

⁸⁴⁸ Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 62.

⁸⁴⁹ Βλ. *PII*, τ. Β', 122 – 124, 128 – 134 (4^{ος} και 6^{ος} κανόνας της Α' Οικουμενικής Συνόδου) · *PII*, τ. Γ', 160 – 162 (19^{ος} κανόνας Αντιόχειας) · *PII*, τ. Γ', 182 – 183 (12^{ος} κανόνας της Λαοδικείας) · *PII*, τ. Β', 1–3 (1^{ος} κανόνας των Αποστόλων) · *PII*, τ. Γ' (325 – 329, 423 – 425 (13^{ος} και 49^{ος} κανόνας της Καρχηδόνας) · *PII*, τ. Β', 564 – 566 (3^{ος} κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου) · Πρβ. και *PII*, τ. Γ', 243 – 247 (6^{ος} κανόνας της Σαρδικής).

⁸⁵⁰ Η επιστημονική κοινότητα έχει εντοπίσει πληροφορίες για την τέλεση επισκοπικών χειροτονιών μόνο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τελετουργικά κείμενα, στα οποία περιγράφεται το τυπικό της χειροτονίας, όπως αυτό τελούταν στον πατριαρχικό ναό. Σχετικά βλ. Θ. Ξ. Γιάγκου, “Τάξη χειροτονίας και ενθρονίσεως του Ευθυμίου Μητροπολίτη Βεροίας (ΙΔ' αι.) κατά τον κώδικα Γρηγορίου 39”, στο : Θ. Ξ. Γιάγκου, *Κανόνες και Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, 17 – 92.

προοριζόταν ο εκλεγείς ιεράρχης, αφού ο καθεδρικός ναός συνδύαζε αφ' ενός το κύρος και την μνημειακότητα, που άρμοζε σε τέτοιες περιπτώσεις, και αφ' ετέρου τον απαιτούμενο εξοπλισμό για τις πολυαρχιερατικές τελετές (σύνθρονο, επισκοπικό θρόνο ή θρόνους, άμβωνα).⁸⁵¹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι λογικό να υποστηριχθεί ότι αρκετές από τις χειροτονίες επισκόπων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας πραγματοποιήθηκαν στον καθεδρικό ναό της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ενώ δεν αποκλείεται κάποιες να τελέστηκαν και στους καθεδρικούς ναούς των υποκείμενων επισκοπικών εδρών.

Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι η επαρχιακή σύνοδος είχε και δικαστικές αρμοδιότητες. Συγκεκριμένα, η επαρχιακή σύνοδος είναι γνωστό ότι λειτουργούσε ως πρωτοβάθμιο δικαστήριο για διενέξεις μεταξύ των υποκείμενων επισκόπων και για κατηγορίες εις βάρος τους καθώς και ως δευτεροβάθμιο για τους κληρικούς και τους μοναχούς της περιοχής δικαιοδοσίας της, οι οποίοι είχαν ήδη καταδικαστεί σε πρώτο βαθμό από το επισκοπικό δικαστήριο.⁸⁵² Από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όμως, η αυτοκρατορική νομοθεσία, στηριζόμενη στην *audentia episcopalis*, επέτρεψε στην επαρχιακή σύνοδο να λειτουργεί ως κανονικό δικαιοδοτικό όργανο για υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου.⁸⁵³ Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε την αφετηρία για την ανάδειξη και τη διεύρυνση του δικαστικού ρόλου της επαρχιακής συνόδου από τον 13^ο αιώνα και εξής, οπότε μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας, χαλάρωσης των θεσμών και πλημμελούς λειτουργίας του κρατικού δικαιοδοτικού συστήματος, η Εκκλησία αναδεικνύεται σε αξιόπιστο παράγοντα σταθερότητας και καλύπτει τις όποιες ανεπάρκειες του κρατικού συστήματος απονομής δικαιοσύνης.⁸⁵⁴

Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την επισήμανση πληροφοριών για τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ως δικαιοδοτικού οργάνου για κληρικούς, αλλά ούτε και για τη λειτουργία ενός μεικτού δικαστηρίου με τη συμμετοχή του μητροπολίτη, των

⁸⁵¹ Καραγιάννη, Επισκοπικοί Ναοί, 87 κ.ε.

⁸⁵² Μίλας, *Δίκαιον*, 673 – 675 · Beck, *Kirche*, 76 · Τρωιάνος, *Δικονομία*, 44 – 45 · Σταυρίδης, *Συνοδικός Θεσμός*, 63. Για τη διαδικασία που ακολουθείται κατά την εκδίκαση υποθέσεων εκκλησιαστικού δικαίου, βλ. Τρωιάνος, *Δικονομία*, 9 κ.ε.

⁸⁵³ Α. Χριστοφιλόπουλος, “Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινή περίοδο”, *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 192 κ.ε. · Τρωιάνος, *Δικονομία*, 8 κ.ε. · Γκουτζιουκώστας, *Απονομή*, 25 – 27.

⁸⁵⁴ P. Lemerle, “Recherches sur les institutions judiciaires à l' époque des Paléologues. II Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal”, *Analecta Bollandiana* 69 (1950), 318 κ.ε. · Γκουτζιουκώστας, *Απονομή*, 296

υποκείμενων επισκόπων ή και εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Παρ' όλα αυτά, η λειτουργία της επαρχιακής συνόδου ως δικαιοδοτικό όργανο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και ειδικά όταν έχουν επισημανθεί μεμονωμένες, αν και αόριστες, μαρτυρίες για την εκδίκαση υποθέσεων κληρικών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, που είναι πολύ πιθανό να εκδικάστηκαν σε πρώτο ή δεύτερο βαθμό από την επαρχιακή σύνοδο. Η παλαιότερη σχετική μαρτυρία αρρύεται από την ημικατεστραμμένη επιγραφή του μεσαίου κίονα της νότιας τοξοστοιχίας του καθεδρικού ναού του Μυστρά και έχει σφυρηλατηθεί κάτω από άγνωστες συνθήκες και σε απροσδιόριστη εποχή, ώστε να είναι δυσανάγνωστη. Παρ' όλα αυτά, ο G. Millet κατόρθωσε να διαβάσει ένα μεγάλο τμήμα από την επιγραφή αυτή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με βάση το οποίο φαίνεται ότι η επιγραφή αυτή είχε χαραχθεί, για να δαιωνίσει την καταδίκη και τον αφορισμό ενός καθηρημένου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο κληρικού, του Ιωάννη [......]ολίδη.⁸⁵⁵ Ο κληρικός αυτός φαίνεται ότι είχε κατ' επανάληψιν διαπράξει κάποιο έγκλημα, πιθανότατα μετά την αρχιερατεία του μητροπολίτη Νείλου (1339; - πριν από τον Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 1344), με συνέπεια ο τοπικός μητροπολίτης να μεριμνήσει για την καταδίκη του από τα τοπικά εκκλησιαστικά δικαστήρια και τελικά να καθαιρεθεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Προφανώς, η υπόθεση του συγκεκριμένου κληρικού θα απασχόλησε σε δεύτερο βαθμό την επαρχιακή σύνοδο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι η επαρχιακή σύνοδος λειτουργούσε ως δευτεροβάθμιο δικαστήριο για την κρίση κληρικών και μοναχών. Επομένως, ο κληρικός αυτός, αφού δικάστηκε σε πρώτο βαθμό από το επισκοπικό δικαστήριο, θα προσέφυγε στην επαρχιακή σύνοδο της μητρόπολης, για να εκδικαστεί η υπόθεσή του σε δεύτερο βαθμό.

Έχει ενδιαφέρον, επίσης, να αναφερθεί για μία ακόμα φορά και η μαρτυρία της πρώτης αναφοράς του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1412/13 - 1429) προς τον οικουμενικό πατριάρχη Ιωσήφ Β' (1416 - 1439), σχετικά με την αντικανονική καταδίκη ενός άδηλου επισκόπου Βρεστένων από κάποιον άδηλο επίσης μητροπολίτη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1420.⁸⁵⁶ Ο συντάκτης του τεκμηρίου κατηγορεί, μεταξύ άλλων, τον άδηλο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ότι προέβη στην καταδίκη του επισκόπου, χωρίς να συγκαλέσει

⁸⁵⁵ Millet, *Inscriptions*, 126 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 242, αρ. 10.

⁸⁵⁶ Για το περιστατικό αυτό, βλ. σημ. 809.

δωδεκαμελή ή έστω και μικρότερη σύνοδο, σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες.⁸⁵⁷ Η μαρτυρία αυτή μπορεί να μην αποκαλύπτει μία περίπτωση λειτουργίας της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, επιβεβαιώνει όμως τη δυνατότητα λειτουργίας της, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, ως πρωτοβάθμιο δικαστήριο για την κρίση επισκόπων της συγκεκριμένης επαρχίας.

Με βάση τα ανωτέρω είναι φανερό ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν παρέχουν κάποια μαρτυρία για την ύπαρξη και τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Ωστόσο, αυτό δεν συνεπάγεται την αμφισβήτηση της ύπαρξης και της λειτουργίας της, δεδομένου ότι αποτελεί ένα θεσμοθετημένο συλλογικό όργανο της εκκλησιαστικής διοίκησης, με συγκεκριμένες ποιμαντικές, διοικητικές, δικαστικές και τελετουργικές αρμοδιότητες. Κατά συνέπεια, με βάση τις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου άλλων μητροπολιτικών εδρών και τα δεδομένα της κρατικής και εκκλησιαστικής νομοθεσίας, καθίσταται δυνατή η εξαγωγή ορισμένων, ως ένα βαθμό ασφαλών, συμπερασμάτων για τη λειτουργία του συγκεκριμένου θεσμού της εκκλησιαστικής διοίκησης.

---

⁸⁵⁷ Λάμπρος, Αναφοράι, 267⁶⁻⁷.

2. Η διοικητική οργάνωση και στελέχωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Η μελέτη της διοικητική οργάνωσης των μητροπόλεων και των επισκοπών έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι υπηρεσίες τους διαρθρώνονταν, έχοντας ως πρότυπο το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.⁸⁵⁸ Αυτό συνεπάγεται ότι οι υπηρεσίες τους είχαν οργανωθεί σε *σεκρέτα*, δηλαδή σε τμήματα με συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Τα *σεκρέτα* διευθύνονταν από τον αρμόδιο ανώτερο αξιωματούχο, ο οποίος επιλεγόταν από τον προϊστάμενο ιεράρχη, με βάση διάφορα κριτήρια, νομικά και μη.⁸⁵⁹ Ο προϊστάμενος του *σεκρέτου* είχε υπό τη δικαιοδοσία του μία σειρά δευτερευόντων οφφικιαλίων και διοικητικών υπαλλήλων, οι οποίοι συνέβαλλαν στην αποτελεσματικότερη λειτουργία του *σεκρέτου*. Επιπλέον, εκκλησιαστικά αξιώματα με τελετουργικές ή και διοικητικές – πειθαρχικές αρμοδιότητες απονέμονταν και σε αρκετούς κληρικούς του μητροπολιτικού ναού και των καθολικών ναών της μητρόπολης, δηλαδή των δημόσιων ναών.⁸⁶⁰ Σε κάθε περίπτωση, οι υπηρεσίες των επαρχιακών εδρών δεν απαρτίζονταν με εξίσου μεγάλο αριθμό εκκλησιαστικών αξιωματούχων με αυτές του Πατριαρχείου, ενώ δεν αποκλείεται ορισμένα οφφίκια να μην υφίσταντο καν.⁸⁶¹

Τα ανωτέρω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συγκέντρωση στοιχείων για τους εκκλησιαστικούς άρχοντες μίας εκκλησιαστικής επαρχίας συμβάλλει αποφασιστικά στην ανασύνθεση της γενικότερης εικόνας αναφορικά με την εσωτερική της οργάνωση και λειτουργία. Ωστόσο, η συγκέντρωση των απαιτούμενων στοιχείων δεν είναι πάντοτε εύκολη διαδικασία, καθώς χρειάζεται να διερευνηθούν πολλές και ποικίλες πηγές στις οποίες απαντούν μνείες εκκλησιαστικών αξιωματούχων, χωρίς όμως προσωπογραφικές πληροφορίες ή λεπτομέρειες για την υπηρεσιακή κατάσταση και τις γενικότερες αρμοδιότητες των μνημονευομένων αξιωματούχων. Κατά συνέπεια, η έρευνα συχνά αναγκάζεται να περιορίζεται σε περιστασιακά και αποσπασματικά δεδομένα, τα οποία δημιουργούν ποικίλες δυσχέρειες στην εξαγωγή

⁸⁵⁸ Darrouzès, *Οφφίκια*, 117 – 118 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 162, 163 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIII.

⁸⁵⁹ Hussey, *Church*, 315 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 666 κ.ε.

⁸⁶⁰ Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι*, 87 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 245. Για τον ορισμό ενός ναού ως καθολικού, βλ. Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί*, 51 σημ. 4 και 5.

⁸⁶¹ Darrouzès, *Οφφίκια*, 11, 117 – 122 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 12 – 13 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 162.

ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη στελέχωση και τη λειτουργία της εκκλησιαστικής διοικητικής μηχανής.

Η περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας αποτελεί μία ιδιαίτερος δύσκολη περίπτωση, καθώς υπάρχουν πολλαπλά προβλήματα, με κυριώτερο την πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων. Οι ερευνητές αντλούν πληροφορίες σχετικά με το υπό εξέταση ζήτημα από έναν πολύ περιορισμένο αριθμό τεκμηρίων, με σημαντικότερα ορισμένα βιβλιογραφικά σημειώματα και μεμονωμένες ενθυμήσεις σε κώδικες γραμμένους από αξιωματούχους της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁸⁶² Επίσης, κάποιες μνείες εκκλησιαστικών αξιωματούχων απαντούν σε μεμονωμένα δικαιοπρακτικά έγγραφα καθώς και στο δεύτερο τμήμα του αποκαλούμενου *Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας*.⁸⁶³ Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν παρέχουν πληροφορίες για την υπηρεσιακή κατάσταση των μνημονευόμενων αξιωματούχων και για τα καθήκοντά τους. Εξάλλου, τα στοιχεία αυτά είναι τόσο λίγα, ώστε να μην είναι δυνατός ούτε καν ο μερικός καταρτισμός καταλόγων των αξιωματούχων της συγκεκριμένης μητροπολιτικής έδρας. Τέλος, ένας επιπλέον περιορισμός είναι ότι οι σχετικές μαρτυρίες χρονολογούνται αποκλειστικά στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, με συνέπεια η σχετική έρευνα να περιορίζεται αναγκαστικά στη συγκεκριμένη περίοδο. Βέβαια, έχουν επισημανθεί και μεμονωμένες αόριστες αναφορές εκκλησιαστικών αξιωματούχων του 10^{ου} αιώνα, δηλαδή δύο αξιωματούχων της επισκοπής και όχι της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Πρόκειται για έναν ανώνυμο σκευοφύλακα και έναν επίσης ανώνυμο πρωτοπαπά της επισκοπής Λακεδαιμονίας, οι οποίοι αναφέρονται στο κείμενο της *Διαθήκης* του οσίου Νίκωνος, ένα προβληματικό κείμενο σε δημόδη

---

⁸⁶² Για την ανάπτυξη βιβλιογραφικών δραστηριοτήτων στην καστροπολιτεία του Μυστρά και για τη συμβολή της τοπικής Εκκλησίας στο θέμα αυτό, βλ. Ετζέογλου, Βιβλιογραφικές δραστηριότητες, 181 – 191.

⁸⁶³ Το περίφημο *Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας* αποτελείται από δύο τμήματα. Το πρώτο είναι μία συνεχής αφήγηση επιδρομών των Αβάρων και των Σλάβων στα χρόνια της βασιλείας του αυτοκράτορα Μαυρικίου και της διασποράς των κατοίκων ορισμένων πόλεων της Πελοποννήσου, όπως και της ανάκτησης του ελέγχου από την κεντρική διοίκηση δύο αιώνες αργότερα. Το δεύτερο τμήμα δεν συνδέεται με το πρώτο και αποτελείται από μία σειρά σημειωμάτων που αναφέρονται στην ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα μέχρι και τα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνεται σε όλα τα γνωστά χειρόγραφα του *Χρονικοῦ*, με εξαίρεση το χειρόγραφο 329 της Μονῆς Ἰβήρων Ἁγίου Ὁρους (Λάμπρος, *Μελετήματα*, 98 – 108). Αξίζει να σημειωθεί ότι το δεύτερο τμήμα του *Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας* έχει δημοσιευτεί από τους : Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 – 108 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 246 – 249 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 – 73 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203 – 206. Αντιθέτως, ο P. Lemerle έχει δημοσιεύσει μόνο την παραλλαγή του χειρογράφου της Μονῆς Ἰβήρων (P. Lemerle, “La chronique improprement dite de Monemvasie. Le contexte historique et légendaire”, *REB* 21 (1963), 5 – 49), ενώ ο I. Dujčev περιορίστηκε στη δημοσίευση μόνο του πρώτου τμήματος του *Χρονικοῦ* (I. Dujčev, *Cronaca di Monembasia*, Palermo 1976).

μορφή του οποίου η γνησιότητα, μέχρι στιγμής, δεν αμφισβητείται, παρά τα όποια προβλήματα.⁸⁶⁴ Ωστόσο, οι δύο αυτοί εκκλησιαστικοί άρχοντες δεν έχουν κάποια θέση στην παρούσα εργασία, αφού πρόκειται για εκκλησιαστικούς άρχοντες της επισκοπής και όχι της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Στην παρούσα εργασία, επίσης, δεν έχει θέση ούτε και ο γηροκόμος Επιφάνειος (10^{ος} αι.), μία σφραγίδα του οποίου εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στην Σπάρτη, αφού θεωρείται ότι άνηκε σε αξιωματούχο ευαγούς ιδρύματος της Μονεμβασίας ή της ευρύτερης περιοχής της.⁸⁶⁵ Με άλλα λόγια, διαπιστώνεται ότι τα διαθέσιμα στοιχεία προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Με βάση τα ανωτέρω, είναι φανερό ότι το είδος και η χρονολόγηση των διαθέσιμων μαρτυριών θέτουν πολλούς περιορισμούς για την εξέταση του συγκεκριμένου ζητήματος. Παρ' όλα αυτά, θα επιχειρηθεί να εξαχθούν ορισμένα, κατά το δυνατόν ασφαλή, συμπεράσματα σχετικά με τις υπηρεσίες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας καθώς και με τους οφφικιαλούς που τις στελέχωναν. Εξάλλου, οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με την εσωτερική οργάνωση αρκετών μητροπόλεων του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης είναι αρκούντως ικανοποιητικές.⁸⁶⁶ Συνεπώς, η σωστή διαχείριση ακόμα και των ελάχιστων διαθέσιμων στοιχείων είναι δυνατόν να οδηγήσει στην ανασύνθεση μίας γενικότερης εικόνας σχετικά με την οργάνωση και τη λειτουργία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η σημαντικότερη υπηρεσία του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης και κατ' επέκταση κάθε εκκλησιαστικής έδρας ήταν το *χαρτοφυλάκιον*. Η συγκεκριμένη υπηρεσία, που είχε ως επικεφαλής τον χαρτοφύλακα, ασχολείτο με την γραμματειακή υποστήριξη του προϊσταμένου ιεράρχη και με την οργάνωση του αρχείου του.⁸⁶⁷ Το συγκεκριμένο αξίωμα

⁸⁶⁴ Λαμπρίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 251¹⁸⁻²¹, 253⁶⁶⁻⁶⁹, 252⁵¹⁻⁵⁶. Για τα προβλήματα του κειμένου και της αναφοράς των συγκεκριμένων αξιωματούχων, βλ. Λαμπρίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 240 – 246, 455 – 457.

⁸⁶⁵ Ch. Stavrakos, “Δύο αδημοσίευτα μολυβδόβουλα από τη Σπάρτη. Παρατηρήσεις σχετικές με τη διακίνηση των βυζαντινών σφραγίδων στη μεσαιωνική Λακεδαίμονα (8^{ος} – 12^{ος} αιώνες)”, στο: Lars M. Hoffmann – Anuscha Monchizadeh (επιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden 2005, 358 – 359. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι πρόσφατα προτάθηκε ότι η συγκεκριμένη σφραγίδα άνηκε σε αξιωματούχο ευαγούς ιδρύματος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαίμων*, 124, σημ. 77).

⁸⁶⁶ Ahrweiler, *Smyrne*, 102 – 103 και 108 – 121 · Herrin, *Realites*, 258 – 266 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιαίοι*, 86 κ.ε · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 161 κ.ε. · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 229 κ.ε.

⁸⁶⁷ Για τις αρμοδιότητες της συγκεκριμένης υπηρεσίας και για τον επικεφαλής της, βλ. Beck, *Kirche*, 109 κ.ε. · Dagrouzès, *Οφφίκια*, 16, 19 κ.ε., 56 – 58, 59, 60, 64 κ.ε., 111, 334 κ.ε. 361, 362, 472-474,

εμφανίζεται γύρω στον 6^ο αιώνα στο πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.⁸⁶⁸ Αρχικά, ο χαρτοφύλακας ήταν ένας από τους πατριαρχικούς νοτάριους, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την φύλαξη των εγγράφων και των βιβλίων στο εκκλησιαστικό αρχείο, το λεγόμενο *χαρτοφυλάκιον*. Η αρμοδιότητα αυτή είχε ως απόρροια την υποχρέωση του χαρτοφύλακα να γνωρίζει τα έγγραφα και τα βιβλία του χαρτοφυλακίου, να τα προσκομίζει ενώπιον της συνόδου και του πατριάρχη και να βεβαιώνει ενόρκως την γνησιότητά τους ή την ύπαρξή τους στο *χαρτοφυλάκιον*.⁸⁶⁹ Αργότερα, οι αρμοδιότητες του χαρτοφύλακα επεκτάθηκαν με την προσθήκη και άλλων καθηκόντων, όπως η παραλαβή της αλληλογραφίας, ο έλεγχος των υποψηφίων προς χειροτονία, η έκδοση αντιγράφων (*ἴσων*) των εγγράφων του *χαρτοφυλακίου*, η διερεύνηση για την ύπαρξη τυχόν κωλυμάτων για την έκδοση άδειας γάμου κ.α..⁸⁷⁰ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, το *χαρτοφυλάκιον* εξελίσσεται στην οργανωμένη υπηρεσία της πατριαρχικής γραμματείας, ενώ ο επικεφαλής του αποκτά ιδιαίτερο κύρος, εξαιτίας των διευρυμένων καθηκόντων του. Κατά συνέπεια, ο πατριαρχικός χαρτοφύλακας ανυψώνεται σε έναν από τους πιο σημαντικούς αξιωματούχους της εκκλησιαστικής διοίκησης και εντάσσεται στους λεγόμενους *ἐξωκατάκοιλους ἄρχοντας* με διάταγμα του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 – 1118), το 1094.⁸⁷¹ Το αξίωμα του χαρτοφύλακα απαντά σε όλες τις μητροπόλεις και επισκοπές με αρμοδιότητες και σημασία ανάλογη με αυτή του πατριαρχικού χαρτοφύλακα.⁸⁷²

Η έρευνα έχει εντοπίσει δυο μόνο μνείες χαρτοφυλάκων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Η παλαιότερη από αυτές εντοπίζεται στο δεύτερο τμήμα του *Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας*, στο οποίο αναφέρεται ο διορισμός κάποιου Ευγενίου ως χαρτοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1260.⁸⁷³ Ο εκκλησιαστικός αυτός αξιωματούχος έχει ταυτιστεί με τον ομώνυμο χαρτοφύλακα και ιδιοκτήτη των όμορων προς τον μητροπολιτικό ναό του αγίου

---

508 κ.ε. · Πηλίλης, *Ορφίκια*, 63 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 628 κ.ε. · Hussey, *Church*, 317 · Χατζηαντωνίου, *Ορφικιάλοι*, 108 - 109 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά ορφίκια*, 169 – 173.

⁸⁶⁸ Darrouzès, *Ορφίκια*, 22 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 628.

⁸⁶⁹ Darrouzès, *Ορφίκια*, 23, 352, 429 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 633 κ.ε.

⁸⁷⁰ E. Hermann, “Das bischöfliche Abgabenwesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts”, *OCP* 5 (1939), 466 – 467 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 636 κ.ε. · Χατζηαντωνίου, *Ορφικιάλοι*, 108 - 109 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά ορφίκια*, 169.

⁸⁷¹ Για τους *ἐξωκατάκοιλους ἄρχοντας*, βλ. Darrouzès, *Ορφίκια*, 59-60, 101 κ.ε., 123, 124, 134, 189 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 11 – 12, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁸⁷² Χατζηαντωνίου, *Ορφικιάλοι*, 109.

⁸⁷³ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 – 105 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 246^δ · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 - 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203.

Δημητρίου κατοικίων, τις οποίες αγόρασε ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1285/89 – 1315;) πριν από το 1311/12.⁸⁷⁴ Η επόμενη μαρτυρία χαρτοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας εντοπίζεται σε *πρατηριῶδες γράμμα* του 1432, το οποίο υπογράφεται, μεταξύ άλλων, και από τον διάκονο Αλάσιο ο οποίος φέρει τα αξιώματα του μεγάλου χαρτοφύλακα και του νομοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (*† ὁ μέγας χαρτοφύλαξ Λακεδαιμονίας καὶ νομοφύλαξ τοῦ εὐαγοῦς καὶ εὐσεβεστάτου κλήρου, τριτὸς διάκονος ὁ Αλάσιος*).⁸⁷⁵

Ο χαρτοφύλακας επιτελούσε τα καθήκοντά του με τη βοήθεια μίας σειράς κατώτερων αξιωματούχων και υπαλλήλων. Ο κάθε υφιστάμενος είχε συγκεκριμένα καθήκοντα αλλά και έκτακτες αρμοδιότητες, τις οποίες του ανέθετε ο χαρτοφύλακας ή ακόμα και ο προϊστάμενος ιεράρχης.⁸⁷⁶ Αναλυτικά, είναι γνωστό ότι την πατριαρχική γραμματεία στελέχωναν οι ακόλουθοι δευτερεύοντες αξιωματούχοι : ο πρωτονοτάριος,⁸⁷⁷ ο λογοθέτης,⁸⁷⁸ ο υπομνηματογράφος,⁸⁷⁹ ο ιερομνήμων⁸⁸⁰ και ο βιβλιοφύλαξ⁸⁸¹. Ακόμη, σύμφωνα με τον J. Dargouzès, στην υπηρεσία του χαρτοφυλακίου πιθανότατα υπάγονταν ακόμα ο ρεφερενδάριος⁸⁸² και ο επι των δεήσεων⁸⁸³. Επιπλέον, η υπηρεσία του πατριαρχικού χαρτοφυλακίου επανδρωνόταν

---

⁸⁷⁴ Βέης, Μονεμβασίας, 87 · *PLP*, αρ. 6195 Αντιθέτως, ο Μ. Χατζηδάκης ισχυρίζεται ότι ο χαρτοφύλακας Ευγένιος του προαναφερθέντος τεκμηρίου ταυτίζεται με τον μετέπειτα επίσκοπο Αμυκλών Ευγένιο, που χειροτόνησε ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς κατά τη δεκαετία του 1320, παραβλέποντας το μεγάλο χρονικό διάστημα που χωρίζει τον εκκλησιαστικό αξιωματούχο Ευγένιο από τον ομώνυμο επίσκοπο (Χατζηδάκης, Νεώτερα, 147 · Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 25, 28).

⁸⁷⁵ Φασουλάκης, Οικογένεια Καβάκη, 48³⁵. Για τον διάκονο Αλάσιο, βλ. *PLP*, αρ. 93042.

⁸⁷⁶ Για την οργάνωση και τη στελέχωση της συγκεκριμένης υπηρεσίας του πατριαρχείου, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 333-388.

⁸⁷⁷ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 26, 355 κ.ε., 383, 610 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 326 - 328 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 126 - 127 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 175 - 176.

⁸⁷⁸ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 359 κ.ε. · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 81 – 82 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 302- 304 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 130.

⁸⁷⁹ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 314, 362 κ.ε. · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 88 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 612 – 613 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 131-132 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 177 – 179.

⁸⁸⁰ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 46, 368 κ.ε., 449 · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 96 - 97 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 262 – 263, 661 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 132 - 133 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 179 - 180.

⁸⁸¹ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 429 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 127 – 128 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 137.

⁸⁸² Dargouzès, *Οφφίκια*, 373. Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 373 - 374 · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 74 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 508 κ.ε. · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 131 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 179.

⁸⁸³ Dargouzès, *Οφφίκια*, 378. Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 378 - 379 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 146 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 137.

και με υπαλλήλους, τους νοτάριους και τους επισκοπειανούς.⁸⁸⁴ Η συγκεκριμένη υπηρεσία των κατά τόπους μητροπολιτικών εδρών φαίνεται ότι διέθετε ανάλογη οργάνωση, όπως υποδεικνύουν τα διαθέσιμα στοιχεία για τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και τη μητρόπολη Σμύρνης.⁸⁸⁵ Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας τα διαθέσιμα στοιχεία είναι απειροελάχιστα, καθώς έχουν εντοπιστεί μνείες μονάχα ενός υπομνηματογράφου († Ὁ ὑπομνηματογράφος Λακεδαιμονίας Γεώργιος ἱερεὺς ὁ Δ.α.κόπουλος)⁸⁸⁶ και ενός νοταρίου (Ὁ νοτάριος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας Νικόλαος ὁ Λεμενίτης)⁸⁸⁷.

Ένα άλλο σημαντικό αξίωμα της εκκλησιαστικής οργανωτικής δομής ήταν αυτό του σακελλάριου.⁸⁸⁸ Ο σακελλάριος ήταν ο προϊστάμενος της *σακέλλης*, δηλαδή της εκκλησιαστικής υπηρεσίας που ήταν αρμόδια για τη φύλαξη των εγγράφων με τα περιουσιακά δικαιώματα της εκκλησίας. Προς τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, οι αρμοδιότητες του σακελλάριου επεκτείνονται, καθώς του ανατίθεται και η εποπτεία των μοναστηριών.⁸⁸⁹ Μέχρι στιγμής έχουν εντοπιστεί δύο μόνο μαρτυρίες σακελλαρίων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Η παλαιότερη από αυτές έχει επισημανθεί στο δεύτερο τμήμα του *Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας*. Πρόκειται για κάποιον αδήλου ιερατικού βαθμού κληρικό με το επώνυμο Μαλωταράς, ο οποίος διορίζεται σακελλάριος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1260.⁸⁹⁰ Προφανώς, πρόκειται για γόνο γνωστής ιερατικής οικογένειας της συγκεκριμένης μητροπολιτικής έδρας, πολλά μέλη της οποίας κατέλαβαν

⁸⁸⁴ Για τους νοτάριους και τους επισκοπειανούς, βλ. Darrouzès, *Οφφίκια*, 379 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 236, 313 κ.ε.

⁸⁸⁵ Για την μητρόπολη Θεσσαλονίκης, βλ. Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλοι*, 85 κ.ε. · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 230 – 233, ενώ για τη μητρόπολη Σμύρνης βλ. Ahrweiler, *Smyrne*, 108 - 114.

⁸⁸⁶ Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48³⁷. Για τον συγκεκριμένο αξιωματούχο, βλ. *PLP*, αρ.93400, ενώ γενικά για το αξίωμα του υπομνηματογράφου, βλ. Κ. Ράλλης, “Περί των αξιωμάτων της β’ και γ’ πεντάδος κατά το δίκαιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας. § 1. Περί των αξιωμάτων της β’ πεντάδος. V. Περί του υπομνηματογράφου”, *Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών* 15/17 (1920 – 1921), 98 – 101 · Beck, *Kirche*, 111 · Darrouzès, *Οφφίκια*, 362 – 368, 399 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 612 - 613 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλοι*, 131 - 132 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 177 - 179.

⁸⁸⁷ Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 185 – 186 : Ιωάννης Λεμενίτης (1441 - *PLP*, αρ. 14652). Για την συγκεκριμένη υπηρεσία του σεκρέτου του *χαρτοφυλακίου*, βλ. Darrouzès, *Οφφίκια*, 379 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 313 κ.ε.

⁸⁸⁸ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Darrouzès, *Οφφίκια*, 59, 60, 62, 310 κ.ε. · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 60 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 515 κ.ε., 523 · Hussey, *Church*, 316 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλοι*, 103 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 167 - 168.

⁸⁸⁹ Darrouzès, *Οφφίκια*, 312 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 519 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλοι*, 103 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 167.

⁸⁹⁰ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 – 105 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 246⁵⁻⁶ · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203. Για τον αξιωματούχο αυτόν, βλ. *PLP*, αρ. 16544 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 87 – 88.

αργότερα σημαντικά εκκλησιαστικά οφφίκια ή αναδείχθηκαν επίσκοποι.⁸⁹¹ Τέλος, είναι γνωστό ότι ο μετέπειτα καρδινάλιος Ισίδωρος αλληλογραφούσε με κάποιον σακελλάριο και εγκρατή της ψαλτικής τέχνης ονόματι Μιχαήλ που ζούσε και δραστηριοποιόταν στον Μυστρά κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα.⁸⁹² Αν και τα σωζόμενα τεκμήρια δεν αποκαλύπτουν κάποια προσωπογραφική πληροφορία για τον σακελλάριο Μιχαήλ, το γεγονός ότι ο αξιωματούχος αυτός κατοικούσε και δραστηριοποιόταν στον Μυστρά καταδεικνύει ότι επρόκειτο για κάποιον από τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Στις πηγές μαρτυρείται και το αξίωμα του σκευοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Ο αξιωματούχος αυτός ήταν επικεφαλής του *σκευοφυλακίου*, όπου φυλάσσονταν τα ιερά σκεύη, τα βιβλία, τα άμφια, τα ιερά κειμήλια καθώς και τα επίσημα δικαιοπρακτικά και προνομιακά έγγραφα με τα στοιχεία της εκκλησιαστικής περιουσίας. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι, πέρα από τον σκευοφύλακα της εκκλησιαστικής έδρας, υπήρχαν και σκευοφύλακες σε ναούς και σε μονές, προφανώς με ανάλογα καθήκοντα. Επιπλέον, ο σκευοφύλακας είχε και τελετουργικές αρμοδιότητες σχετικές με το αξίωμά του, όπως το να κρατά τον σταυρό του ναού προς προσκύνηση κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων τελετών.⁸⁹³

Η έρευνα έχει εντοπίσει τρεις μνείες σκευοφυλάκων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, με παλαιότερη αυτή του Παρασακουντηνού. Ο Παρασακουντηνός διορίστηκε ως σκευοφύλακας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο, αμέσως μετά την επανίδρυση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, κατά τη δεκαετία του 1260.⁸⁹⁴ Η επόμενη μαρτυρία σκευοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας εντοπίζεται σε *πρατηριῶδες γράμμα* του Αυγούστου 1432, το οποίο υπογράφεται, μεταξύ άλλων, και από τον μέγα σκευοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Δυστυχώς, οι φθορές του εγγράφου δεν επιτρέπουν την ανάγνωση του ονόματος του συγκεκριμένου εκκλησιαστικού αξιωματούχου († ὁ

⁸⁹¹ Βέης, Μονεμβασίας, 87 – 88.

⁸⁹² A. Ziegler, “Die restlichen vier unveröffentlichten Briefe Isidors von Kiev”, *OCP* 18 : 1-2 (1952), 141 – 142. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β’, 314, σημ. 1.

⁸⁹³ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Darrouzès, *Οφφίκια*, 59, 61 - 62, 314 κ.ε. · Πηλῖλης, *Οφφίκια*, 61-62 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 531 κ.ε. · Hussey, *Church*, 316 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλοι*, 106-107 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 168 - 169.

⁸⁹⁴ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 246⁵ · Βέης, Μονεμβασίας, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203. Για τον αξιωματούχο αυτόν, βλ. *PLP*, αρ. 21960, ενώ για το οικογενειακό του όνομα, βλ. Ahrweiler, *Smyrne*, 71.

μέγας σκευοφύλαξ Λακεδαιμονίας [......] ἱερεὺς ὁ [......] ἠγνός).⁸⁹⁵ Στον 15^ο αἰώνα χρονολογείται και ο μέγας σκευοφύλακας Θεοφάνης, του οποίου η μονοκονδυλιά έχει εντοπιστεί στο φυλ. 152^B του κώδικα 1947 της Βιβλιοθήκης του Βατικανού († Ὁ μέγας σκευοφύλακας της μ(ητ)ρόπολης Λακεδαιμονίας Θεοφάνης).⁸⁹⁶

Στις πηγές απαντούν επίσης και ορισμένες μαρτυρίες για το αξίωμα του πρωτέκδικου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁸⁹⁷ Ο πρωτέκδικος προϊστάτο του δικαστηρίου των εκδίκων της μητρόπολης, δηλαδή ενός εκκλησιαστικού δικαστηρίου που ήδη από τον 10^ο αἰώνα εκδίκαζε ιδιωτικές διαφορές και εκκλησιαστικές υποθέσεις.⁸⁹⁸ Το αξίωμα του πρωτέκδικου αναλάμβαναν κατά κανόνα πρεσβύτεροι που είχαν την ιδιότητα του *σχολαστικοῦ* (νομικού), δεδομένου ότι οι αρμοδιότητές τους ήταν νομικές και δικαστικές.⁸⁹⁹ Ο συγκεκριμένος οφφικιάλιος εντάσσεται στους ανώτατους αξιωματούχους από τα τέλη του 12^{ου} αἰώνα.⁹⁰⁰

Ο παλαιότερος γνωστός κληρικός της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ο οποίος απαντά στις πηγές με την ιδιότητα του πρωτέκδικου, είναι ο ιερέας Νικόλαος Μαλωταράς. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος είναι γνωστός ως γραφέας τριών κωδίκων, οι οποίοι γράφτηκαν στον Μυστρά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1310.⁹⁰¹ Το αξίωμα του πρωτέκδικου έφερε και κάποιος κληρικός με το επώνυμο Καμνής, του οποίου η σύζυγος πούλησε ένα αμπέλι στη μονή Βροντοχίου πριν από το 1366, σύμφωνα με πατριαρχικό σιγγίλιο του έτους αυτού.⁹⁰² Η επιστημονική κοινότητα εντάσσει με επιφύλαξη τον προαναφερθέντα εκκλησιαστικό αξιωματούχο στους κληρικούς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, καθώς ο συντάκτης του κειμένου καταγράφει την ιδιότητα του Καμνή, χωρίς να αναφέρει την εκκλησιαστική αρχή στην οποία υπαγόταν.⁹⁰³ Τέλος, ο ιερέας Γεώργιος υπογράφει ως μάρτυρας σε

⁸⁹⁵ Φασουλάκης, Οικογένεια Καβάκη, 48³⁴.

⁸⁹⁶ P. Canart, *Codices Vaticani graeci 1745 – 1962*, Vatican 1970, 730 · *PLP*, αρ.7602.

⁸⁹⁷ Για το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα, βλ. Κ. Ράλλης, “Περί του εκκλησιαστικού αξιώματος του πρωτεκδικού”, *ΠΑΑ* 11 (1926), 286 – 297 · Beck, *Kirche*, 74, 101, 111, 115, 117 – 118, 120, 658 · Dagrouzès, *Οφφίκια*, 16, 96 – 98, 102, 127, 323 κ.ε. · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 91 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 208 - 210 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλιοι, 123 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 174 - 175.

⁸⁹⁸ Για την εκδίκαση ιδιωτικών διαφορών και ορισμένων αστικών υποθέσεων από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, βλ. Α. Χριστοφιλόπουλος, “Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινή περίοδο”, *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 192 – 201.

⁸⁹⁹ Dagrouzès, *Οφφίκια*, 163, 323 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 198 – 199.

⁹⁰⁰ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 11.

⁹⁰¹ Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 164 – 166, 356 – 357 · Vogel – Gardthausen, *Scriber*, 351 · *PLP*, αρ. 16546 · Ετζέογλου, Βιβλιογραφικές δραστηριότητες, 186 – 187.

⁹⁰² *MM*, τ. Α', 482.

⁹⁰³ *PLP*, αρ. 10819.

πρατηριῶδες γράμμα του 1432 με την ιδιότητα του πρωτέκδικου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας († ὁ πρωτέκδικος Λακεδαιμονίας Γεώργιος ἱερεὺς ὁ Θ[.....]).⁹⁰⁴

Ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεί, ὁ πρωτέκδικος προΐστατο τοῦ δικαστηρίου τῶν εκδίκων τῆς μητρόπολης, τῶν ὁποίων οἱ αρμοδιότητες δὲν περιορίζονταν μόνο στὴν εκδίκηση συγκεκριμένων υποθέσεων, ἀλλὰ εἶχαν καὶ ἄλλες νομικὲς αρμοδιότητες.⁹⁰⁵ Για τὸν λόγο αὐτό, ἄλλωστε, ἡ ιδιότητα τοῦ *σχολαστικοῦ* (νομικοῦ) ἀποτελοῦσε προαπαιτούμενο γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ συγκεκριμένου ἐκκλησιαστικοῦ αξιώματος σὲ ἕναν κληρικό, ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ αξιώματος τοῦ πρωτεκδίκου.⁹⁰⁶ Τὸ μοναδικό γνωστό ἀπὸ τὶς πηγές ὄνομα εκδίκου τῆς μητρόπολης Λακεδαιμονίας εἶναι αὐτό τοῦ Δημήτριου Πανάρητου Μαλωταρά, γόνου γνωστῆς ἱερατικῆς οἰκογένειας τῆς Λακεδαιμονίας καὶ μετέπειτα επισκόπου Μεθώνης († *Δημήτριος ἱερεὺς ἔκδικος καὶ πρωτ(ό)πας Λακεδαιμονίας Πανάρητος ὁ Μαλωταράς*).⁹⁰⁷

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα δὲν ἔχει ἐντοπίσει μέχρι στιγμῆς κάποια μαρτυρία γιὰ τὸν ἐπικεφαλῆς τοῦ *οἰκονομείου* τῆς μητρόπολης Λακεδαιμονίας, τὸν *οἰκονόμο*. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς αὐτὸς αξιωματούχος ἦταν ἀρμόδιος γιὰ τὴν ὀρθὴ καὶ χρηστὴ διαχείριση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, φρόντιζε γιὰ τὴ μισθοδοσίαν τῶν κληρικῶν καὶ εἶχε ἐπίσης πειθαρχικά καὶ δικαστικά καθήκοντα.⁹⁰⁸ Ὁμοίως, δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ καμία μνεία στὶς πηγές καὶ γιὰ τὸν *τοῦ σακελλίου* ἢ *σακελλίωνα*, ὁ ὁποῖος ἦταν προϊστάμενος τοῦ *σακελλίου*, δηλαδὴ τῆς υπηρεσίας ἐποπτείας τῶν ναῶν καὶ τῶν κληρικῶν τῆς μητρόπολης.⁹⁰⁹ Τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἐκκλησιαστικοὶ

⁹⁰⁴ Φασουλᾶκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48³⁶. Για τὸν συγκεκριμένο αξιωματούχο, βλ. *PLP*, ἀρ. 93542.

⁹⁰⁵ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 200 κ.ε. Για τὸ αξίωμα τοῦ εκδίκου, βλ. Beck, *Kirche*, 101, 105, 115, 117 · V. Laurent, “Ἐκδικος”, *ΘHE* 5 (1964), 464 – 465 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 197 κ.ε. καὶ J. Cotsonis, “The Virgin and Justinian on Seals of the Ekklesiekdikoi of Hagia Sophia”, *DOP* 56 (2002), 45 κ.ε. · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 184.

⁹⁰⁶ Dargouzès, *Οφφίκια*, 163, 323 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 198 – 199.

⁹⁰⁷ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτικὴ*, τ. Β', 16 · Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 166 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 279 · *PLP*, ἀρ. 16545 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295.

⁹⁰⁸ Για τὸ ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ αξίωμα, βλ. K. Ράλλης, “Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ αξιώματος τοῦ Οικονόμου”, *ΠΑΑ* 7 (1932), 4 – 10 · Beck, *Kirche*, 100 – 101, 108 · Dargouzès, *Οφφίκια*, 16 - 17, 35 - 39, 60 – 61 καὶ σημ.4, 303 κ.ε. · Πηλῖλης, *Οφφίκια*, 53 κ.ε. · Hussey, *Church*, 316 · Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 23 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 352 κ.ε. · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι*, 98 – 99 · Δ. Μόσχος, “Τὸ ἐκκλησιαστικὸ αξίωμα τοῦ Οικονόμου : Ἐξέλιξη καὶ σχέση με τὴν ἐπισκοπικὴ ἐξουσία”, *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 42 (2007), 507 κ.ε. · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 165 – 167 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XIII.

⁹⁰⁹ Για τὸ ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ αξίωμα, βλ. Dargouzès, *Οφφίκια*, 62 - 64, 318 - 322. · Πηλῖλης, *Οφφίκια*, 65 κ.ε. · Hussey, *Church*, 316 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 522 κ.ε. · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι*, 106 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 173 - 174.

αξιωματούχοι δεν μνημονεύονται στις μέχρι στιγμής γνωστές πηγές δεν αποτελεί επιχείρημα περί της μη ύπαρξής τους στον διοικητικό μηχανισμό της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, δεδομένου ότι οι πληροφορίες των πηγών είναι ελάχιστες και αποσπασματικές. Ειδικότερα, η ύπαρξη του αξιώματος του *οίκονόμου* δεν μπορεί να αμφισβητηθεί για καμία εκκλησιαστική έδρα ή εκκλησιαστικό ίδρυμα, καθώς ο διορισμός του επιβλήθηκε ως υποχρεωτικός με τον 26^ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (481), ενώ η υποχρεωτικότητα του διορισμού του επαναλαμβάνεται και στον 11^ο κανόνα της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (787).⁹¹⁰

Πέρα από τους οφφικιάλιους των *σεκρέτων* της μητρόπολης απαντούν και μεμονωμένες μνείες άλλων ανώτερων και κατώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων με λειτουργικές και διοικητικές αρμοδιότητες, όπως του πρωτοπαπά (*† Ὁ πρωτοπαπὰς Λακεδαιμονίας Δημήτριος Πανάρετος [ὁ Μαλ]ωταρὰς*),⁹¹¹ του δευτερεύοντος των διακόνων (*Ἰωάννου διακόνου καὶ δευτερεύοντος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ Χανδακηνοῦ*),⁹¹² του δομέστιχου⁹¹³ και του πρωτοψάλτη (*...Ἰωάννου ς΄ πρωτ(ο)ψάλτ(ου)/ τ(ῆς) ἀγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλε(ως) Λακεδαιμ(ο)ν(ίας) τοῦ/ Χρυσοβέργ(η)...*)⁹¹⁴ του καθεδρικού ναού της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Οι αξιωματούχοι αυτοί υπηρετούσαν στη μητρόπολη και στον μητροπολιτικό ναό με λειτουργικά – τελετουργικά και διοικητικά καθήκοντα, διορίζονταν από τον επιχώριο ιεράρχη και είχαν μερίδιο από τα έσοδα του

⁹¹⁰ ΡΠ, τ. Β΄, 278 (26^{ος} Κανόνας της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου) και 591 (11^{ος} Κανόνας της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου).

⁹¹¹ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β΄, 16 · Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 166. Για τον εκκλησιαστικό αυτόν αξιωματούχο, βλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 279 · ΡΠ, αρ. 16545 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295, ενώ για το αξίωμα αυτό, βλ. Κ. Ράλλης, “Περί του αξιώματος του πρωτοπρεσβυτέρου”, *ΠΑΑ* 11 (1936), 98 – 106 · Ι. Ράμφος, “Το αξίωμα του πρωτοπρεσβυτέρου εν τη Εκκλησία”, *Εκκλησία* 24 (1947), 134 – 138 · Beck, *Kirche*, 83, 100, 110, 115, 183 · Darrouzès, *Οφφίκια*, 121, 232 · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 184 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 483 κ.ε. · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι*, 145 – 147 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 181 – 182.

⁹¹² Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 185. Για τον αξιωματούχο αυτόν, βλ. ΡΠ, αρ. 8463, ενώ γενικά για το αξίωμα του δευτερεύοντος των διακόνων, βλ. Κ. Ράλλης, “Περί του δευτερεύοντος των διακόνων”, *ΠΑΑ* 11 (1936), 12 – 14 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 171 – 172 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι*, 150 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 183.

⁹¹³ G. de Andrés, *Catálogo de los Códices de la Real Biblioteca de El Escorial*, τ. Γ΄, Madrid 1967, 26. Για τον αξιωματούχο αυτόν, βλ. ΡΠ, αρ. 27148, ενώ για το αξίωμα αυτό, βλ. Κ. Ράλλης, “Περί του εκκλησιαστικού αξιώματος των δομεστίχων”, *ΠΑΑ* 12 (1937), 294 – 296 · Darrouzès, *Οφφίκια*, 32 σημ. 3, 214 σημ. 5, 273, 377 σημ.1 · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 112 - 115 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 183 - 189 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι*, 151 – 152 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 187.

⁹¹⁴ Ν.Α. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, τ. Β΄, Αθήνα 1984, 328. Για τον αξιωματούχο αυτόν, βλ. ΡΠ, αρ. 31119, ενώ για το αξίωμα αυτό, βλ. Κ. Ράλλης, “Περί του εκκλησιαστικού αξιώματος του πρωτοψάλτου”, *ΠΑΑ* 11 (1936), 66 - 69 · Beck, *Kirche*, 113, 133 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 497 - 499.

μητροπολιτικού ναού πέρα από την κανονική τους μισθοδοσία και τις άλλες οικονομικές τους απολαβές.⁹¹⁵

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι έχουν εντοπιστεί και μεμονωμένες αναφορές εκκλησιαστικών αξιωματούχων ορισμένων από τις επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Συγκεκριμένα, έχουν εντοπιστεί τέσσερις μνείες εκκλησιαστικών αξιωματούχων της επισκοπής Αμυκλών,⁹¹⁶ ενός της επισκοπής Πίσσης⁹¹⁷ καθώς και ενός της επισκοπής Βρεσθένης.⁹¹⁸ Οι αποσπασματικές αυτές μαρτυρίες, σε συνάρτηση με τις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με την διοικητική οργάνωση και λειτουργία των επισκοπικών εδρών, επιβεβαιώνουν την πεποίθηση της επιστημονικής κοινότητας ότι οι επισκοπικές έδρες είχαν υιοθετήσει το ίδιο με τις μητροπόλεις πρότυπο οργάνωσης των υπηρεσιών τους, αν και, όπως είναι προφανές, σε μικρές και φτωχικές επισκοπές υπήρχαν μόνο οι απολύτως απαραίτητοι αξιωματούχοι.⁹¹⁹

Ο προσδιορισμός του χώρου στέγασης των διαφόρων υπηρεσιών κάθε εκκλησιαστικής έδρας έχει απασχολήσει επανειλημμένως την επιστημονική κοινότητα, αν και τα δεδομένα των αρχειακών πηγών δεν είναι πάντα σε θέση να συμβάλουν στην διερεύνηση του ζητήματος. Παρ' όλα αυτά, η μελέτη των διαθέσιμων αρχειακών και αρχαιολογικών δεδομένων έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι διάφορες διοικητικές υπηρεσίες των εκκλησιαστικών εδρών στεγάζονταν σε προσκτίσματα και τμήματα του καθεδρικού ναού, δεδομένου ότι ο καθεδρικός ναός κάθε επαρχίας δεν αποτελούσε μόνο την σημαντικότερη εστία της λειτουργικής της

---

⁹¹⁵ Για το θέμα της μισθοδοσίας και τις άλλες οικονομικές απολαβές των εκκλησιαστικών αξιωματούχων, βλ. Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 152 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 692 κ.ε.

⁹¹⁶ Οι μοναδικές γνωστές μέχρι στιγμής μνείες αξιωματούχων της επισκοπής Αμυκλών προέρχονται από ένα *ψυχοδοτικόν γράμμα* του Ιουνίου 1457, το οποίο υπογράφουν ως μάρτυρες οι ακόλουθοι αξιωματούχοι της συγκεκριμένης επισκοπής : ο ιερέας και χαρτοφύλακας της επισκοπής Αμυκλών Νικόλαος, ο αρχιδιάκονος Ακαμάτης και ο ιερέας Γεώργιος Διγενής με την ιδιότητα του πρωτέκδικου (Manoussacas, *Donation*, 319).

⁹¹⁷ Η επιστημονική έρευνα έχει εντοπίσει μέχρι στιγμής μόνο μία μνεία εκκλησιαστικού αξιωματούχου της επισκοπής Πίσσης, τον ιερέα και μέλος του βασιλικού κλήρου Κωνσταντίνο, ο οποίος, με την ιδιότητα του χαρτοφύλακα της επισκοπής Πίσσης, ολοκλήρωσε στο Άστρος της Κυνουρίας τον Par. gr. 1634 (Colbert 832) κατά τη διάρκεια του Ιουνίου 1372 (Henri Omont, *Fac-similis des manuscrits Grecs de la bibliothèque nationale du IX au XIV siècles*, Paris 1891, 18 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 23 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β', 5).

⁹¹⁸ Πρόκειται για τον πρωτόπαπα *Αραχόβης και Βρεστέν(ων) και Παμπτακῶν και Παρμπήτζας* Ιωάννη Αλεξόπουλο, ο οποίος διορίστηκε στο αξίωμα αυτό από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ματθαίο, το 1442 (Pavlikianov, *Unknown Byzantine document*, 227 – 240).

⁹¹⁹ Darrouzès, *Ορφίκια*, 11, 117 – 122 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 12 – 13 και Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά ορφίκια*, 162.

ζώης, αλλά και την έδρα της τοπικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας.⁹²⁰ Στο πλαίσιο αυτό, η αναζήτηση των χώρων στέγασης των διαφόρων υπηρεσιών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας συνδέεται με τις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με τον καθεδρικό ναό της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας, έχει γίνει αποδεκτό, αν και με αρκετές επιφυλάξεις, ότι η βασιλική ανατολικά του ρωμαϊκού θεάτρου στην ακρόπολη της Σπάρτης χρησίμευε ως καθεδρικός ναός της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.⁹²¹ Οι ανασκαφικές εργασίες έχουν αποκαλύψει ένα οικοδομικό συγκρότημα, που περιλαμβάνει μία τρίκλιτη βασιλική καθώς και μία σειρά μεταγενεστέρων προσκτισμάτων,⁹²² η χρήση των οποίων δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστεί, παρά τις προσπάθειες που έχουν γίνει, λόγω της έλλειψης στοιχείων (εικ. 10).⁹²³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση το σύνθετο πρόσκτισμα που βρίσκεται στα δυτικά του μνημείου και περιλαμβάνει λατρευτικούς χώρους και απροσδιόριστης χρήσης δωμάτια, να αποτελούσε το επισκοπείο της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας.⁹²⁴ Στην περίπτωση αυτή, λοιπόν, δεν αποκλείεται κάποιες από τις υπηρεσίες της μητρόπολης να στεγάζονταν σε κάποιο από τα δωμάτια του οικοδομήματος αυτού.

Δεν μπορεί να αποκλειστεί, επίσης, και το ενδεχόμενο κάποια τμήματα του καθεδρικού ναού να χρησίμευαν για τη στέγαση ορισμένων υπηρεσιών. Εξάλλου, έχουν εντοπίσει αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες το σκευοφυλάκιο ή το αρχαιοφυλάκιο του ναού στεγαζόταν στα υπερώα του καθεδρικού ναού, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα υπερώα της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη.⁹²⁵ Στην

⁹²⁰ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 109-110.

⁹²¹ Σχετικά βλ. σημ. 816.

⁹²² Για μία σύντομη περιγραφή του συγκροτήματος της βασιλικής, βλ. σημ. 820.

⁹²³ Οι Rebecca Sweetman και Eni Katsara είναι οι μόνοι μέχρι στιγμής ερευνητές που επεχείρησαν με βάση αρχαιολογικά δεδομένα να προσδιορίσουν τη χρήση των διαφόρων προσκτισμάτων της βασιλικής καθώς και ορισμένων τμημάτων της (Sweetman – Katsara, *Project 2000*, 446 κ.ε., 461 – 463 · Sweetman, *Acropolis Basilica*, 331-335 · Sweetman, *Christianization*, 217, 232, 235 - 236).

⁹²⁴ Η εκτίμηση αυτή απορρέει από το γεγονός ότι η Rebecca Sweetman υποστήριξε ότι ένα τμήμα του σύνθετου προσκτισματος στα δυτικά της βασιλικής ενδέχεται να χρησίμευε ως κατοικία του μητροπολίτη (Sweetman, *Acropolis Basilica*, 335). Γενικώς για τα επισκοπεία, στα οποία συνήθως στεγάζονταν τα ιδιαίτερα δωμάτια του αρχιερέα, οι διάφορες υπηρεσίες της εκκλησιαστικής έδρας καθώς και αίθουσες φιλοξενίας και υποδοχής, βλ. D.I. Pallas, “*Episkopion*”, *RbK* 2 (1971), 335 – 371 · D. Müller – Wiener, “*Riflessioni sulle caratteristiche dei palazzo episcopali*”, *Felix Ravenna* 125 – 126 (1983), 103 – 145.

⁹²⁵ Οι ανασκαφικές έρευνες του Σ. Κίτσα αποκάλυψαν αρκετά μολυβδόβουλλα εκκλησιαστικών και κοσμικών αξιωματούχων στα υπερώα και κυρίως στο μικρό διαμέρισμα πάνω από το νοτιοδυτικό πεσσό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ο οποίος έχει αποδειχθεί ότι χρησίμευε ως καθεδρικός ναός της μητρόπολης κατά τη βυζαντινή περίοδο. Η απόθεση των μολυβδόβουλλων αυτών στο

περίπτωση, ωστόσο, της βασιλικής της ακρόπολης δεν μπορούν να γίνουν ούτε καν εικασίες για τη χρήση των υπερώων της, δεδομένου ότι διατηρούνται μόνο τα ερείπια της μεγαλεπήβολης βασιλικής (εικ. 11). Αντιθέτως, τα αρχαιολογικά δεδομένα επιτρέπουν την διατύπωση ορισμένων εικασιών ως προς τη χρήση της βόρειας αψίδας και των σχετικών με αυτή μεταγενέστερων προσθηκών. Η ανασκαφική έρευνα εντόπισε στον χώρο της βόρειας αψίδας ίχνη ψηφιδωτού διακόσμου καθώς και σύστημα παροχής νερού, στοιχεία τα οποία ερμηνεύτηκαν ως ενδείξεις ότι ο χώρος χρησίμευε για τον καθαρισμό των ιερών σκευών και την προετοιμασία της θείας ευχαριστίας.⁹²⁶ Εφόσον η πρόταση αυτή ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, τότε κάποιο από τα δωμάτια μπροστά από το διαμέρισμα της βόρειας αψίδας ενδέχεται να λειτουργούσε ως σκευοφυλάκιο του ναού. Στην περίπτωση αυτή, το δωμάτιο αυτό ενδέχεται να ήταν το πρόσθετο βόρειο δωμάτιο, καθώς έχει περιορισμένη προσβασιμότητα και ως εκ τούτου θα ήταν πιο ασφαλές σε σχέση με τα άλλα (εικ. 10, 12).⁹²⁷ Πάντως, ανεξάρτητα εάν οι εικασίες αυτές ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα ή όχι, είναι φανερό ότι χρειάζεται περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση των χώρων της βασιλικής και των προσκτισμάτων της, ώστε να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ασφάλεια η χρήση τους και κατ' επέκταση να εντοπιστούν οι χώροι στέγασης των διαφόρων υπηρεσιών της μητρόπολης και του καθεδρικού ναού.

Αργότερα, όταν η έδρα της μητρόπολης μεταφέρθηκε στο πρόβουνο του Ταυγέτου, όπου αναπτύχθηκε η μετέπειτα καστροπολιτεία του Μυστρά, οι πρώτοι ιεράρχες της μητρόπολης μετά τη μεταφορά της έδρας φρόντισαν να οικοδομηθεί ένα επισκοπικό συγκρότημα, το οποίο φιλοξενούσε τις λατρευτικές και μη λειτουργίες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μέχρι και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1820.⁹²⁸ Το επισκοπικό αυτό συγκρότημα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, περιλαμβάνει τον καθεδρικό ναό του αγίου Δημητρίου, μία εσωτερική αυλή – αίθριο στα δυτικά του ναού, μία ανοικτή αυλή με θέα προς την κοιλάδα του Ευρώτα στα βόρεια του

συγκεκριμένο τμήμα του ναού έχει ερμηνευτεί ως ισχυρή ένδειξη για τη χρήση του συγκεκριμένου τμήματος των υπερώων ως αρχαιοφυλάκιο (Σ. Κίσσας, “Μολυβδόβουλλα από τα υπερώα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης”, *SBS* 2 (1990), 185 – 202 · Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 111). Για τη χρήση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης ως καθεδρικού ναού της πόλης, βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου – Ζαφράκα, “Η Αγία Σοφία ως μητροπολιτικός ναός και το επισκοπείο”, στο : Χ. Μαυροπούλου – Τσιούμη και Ε. Κυριακούδης (εκδ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 549 – 559.

⁹²⁶ Sweetman – Katsara, *Project 2000*, 446 · Sweetman, *Acropolis Basilica*, 331- 333.

⁹²⁷ Sweetman – Katsara, *Project 2000*, 448.

⁹²⁸ Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 161 – 162 και 181 κ.ε.

ναού καθώς και δύο διώροφα οικοδομήματα στην βορειοδυτική και βορειοανατολική πλευρά της βόρειας αυλής του συγκροτήματος.⁹²⁹ Το διώροφο οικοδόμημα στην βορειοδυτική πλευρά της βόρειας αυλής του ναού, που χρονολογείται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και θεωρείται ότι έχει κτιστεί στη θέση ενός προγενέστερου ανάλογου κτίσματος,⁹³⁰ θεωρείται ότι χρησίμευε ως επισκοπείο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.⁹³¹ Προφανώς, οι υπηρεσίες της μητρόπολης θα φιλοξενούνταν στο αντίστοιχο επισκοπικό οίκημα της βυζαντινής εποχής, που δεν αποκλείεται να βρισκόταν στη θέση του μεταγενέστερου επισκοπείου, ενώ αντίστοιχη χρήση ενδέχεται να είχε και το φερόμενο ως επισκοπικό κτίριο πάνω από το αριστερό άκρο της δυτικής πεσσοστοιχίας του ναού (εικ. 16), το οποίο θεωρείται ότι κατασκευάστηκε κατά τη διάρκεια της μετασκευής του ναού από τον μητροπολίτη Ματθαίο (δεκαετία του 1420).⁹³² Πάντως, το γεγονός ότι το μικρό αυτό κτίριο έχει άμεση πρόσβαση στον νάρθηκα υποδεικνύει ότι ενδέχεται να χρησιμοποιείτο ως σκευοφυλάκιο ή θησαυροφυλάκιο του ναού.⁹³³

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα αναφορικά με τους αξιωματούχους των διαφόρων εκκλησιαστικών υπηρεσιών είναι το ζήτημα της ιεραρχικής τους τάξης. Έχει διαπιστωθεί ότι οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι διέπονταν από ένα αυστηρό καθεστώς ιεράρχησης, όπως συνέβαινε και με τους κρατικούς αξιωματούχους.⁹³⁴ Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η απουσία διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την διερεύνηση της ιεραρχικής κατάταξης των αξιωματούχων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αν και πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι δεν θα διαφοροποιούνταν από την καθιερωμένη ιεραρχική τάξη μεταξύ των ανώτερων

⁹²⁹ Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 25 κ.ε. · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 19 – 49, 230 – 238 · Βούλτος, *Μυστράς*, 25 – 31 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 116 κ.ε.

⁹³⁰ Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 25 – 29 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 230 – 238 · Βούλτος, *Μυστράς*, 29 – 31 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 116 κ.ε.

⁹³¹ D.I. Pallas, “Episkopion”, *RbK* 2 (1971), 368 – 369 · Καραγιάννη, *Προσκτίσματα*, 115, οι οποίοι θεωρούν ότι το υφιστάμενο κτίριο έχει ενσωματώσει ίχνη του βυζαντινού επισκοπείου. Για το κτίριο αυτό και τη χρονολόγησή του, βλ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 29 · Βούλτος, *Μυστράς*, 29 – 30 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 130 – 131.

⁹³² Για το κτίριο αυτό, βλ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 29 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 167 – 171, 234 – 235 · Βούλτος, *Μυστράς*, 29,42 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 122 – 123. Ας σημειωθεί ότι ο Μ. Χατζηδάκης και ο Ιωάν. Βούλτος χρονολογούν το κτίσμα αυτό στα χρόνια του μητροπολίτη Ματθαίου (δεκαετία 1420), ενώ η Γεωργία Μαρίνου το συνδέει με το οικοδομικό πρόγραμμα του Νικηφόρου Μοσχόπουλου (1287/89 – 1315).

⁹³³ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 168 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 123.

⁹³⁴ Darroutzès, *Οφφίκια*, 100 κ.ε., 122 – 123 · Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 156 · Herrin, *Realites*, 261 σημ. 29 · Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 164 – 165.

οφφικιαλίων του πατριαρχείου και των άλλων μητροπολιτικών εδρών.⁹³⁵ Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτήν, ο οικονόμος προηγείται των άλλων εκκλησιαστικών αρχόντων, ενώ ακολουθούν διαδοχικά ο σακελλάριος, ο σκευοφύλακας, ο χαρτοφύλακας, ο του σακελλίου και ο πρωτέδικος,⁹³⁶ ενώ οι λοιποί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι κατανέμονταν σε δύο κατώτερες ιεραρχικές τάξεις.⁹³⁷ Παρ' όλα αυτά, έχουν εντοπιστεί αρκετά έγγραφα, στα οποία η τήρηση της τάξης δεν ήταν απόλυτη.⁹³⁸ Εξάλλου, ο Βαλσαμών, ο περίφημος κανονιολόγος του 12^{ου} αιώνα, παραδίδει την πληροφορία ότι για την ιεράρχηση των εκκλησιαστικών αρχόντων εκείνο που κυρίως είχε σημασία ήταν η βούληση του αρχιερέα, ενώ για τους κληρικούς δίχως οφφίκιο τα χρόνια υπηρεσίας.⁹³⁹ Σε κάθε περίπτωση, η καθιερωμένη ιεραρχική τάξη φαίνεται να τηρείται απαρέγκλιτα στο μοναδικό γνωστό μέχρι στιγμής τεκμήριο, στο οποίο αποτυπώνεται η ιεράρχηση των κυριότερων αξιωματούχων της μητρόπολη Λακεδαιμονίας, ένα *πρατηριῶδες γράμμα* του Αυγούστου 1432. Στο συγκεκριμένο έγγραφο, το οποίο σώζεται αρκετά φθαρμένο, με συνέπεια να μην διαβάζονται όλα τα ονόματα και οι τίτλοι των αναφερόμενων σε αυτό εκκλησιαστικών αρχόντων, ο μέγας σκευοφύλακας προηγείται του μεγάλου χαρτοφύλακα και του πρωτέδικου, ενώ ο υπομνηματογράφος της μητρόπολης υπογράφει τελευταίος κλείνοντας το έγγραφο.⁹⁴⁰

Οι πηγές αποκαλύπτουν ακόμα ότι ορισμένοι αξιωματούχοι της μητρόπολης Λακεδαιμονίας χρησιμοποιούσαν την προσωνυμία *μέγας*.⁹⁴¹ Η προσωνυμία *μέγας* είχε καθιερωθεί πριν από τον 11^ο αιώνα για τον οικονόμο, τον σκευοφύλακα και τον σακελλάριο του πατριαρχείου, ενώ από το 1328 και εξής αποδιδόταν και στον

---

⁹³⁵ Ο J. Darrouzès έχει επισημάνει ότι οι πατριαρχικοί οφφικιάλοι χωρίζονταν σε τρεις τάξεις ή πεντάδες. Ο διαχωρισμός αυτός ίσχυε σίγουρα μέχρι και τα τέλη του 14^{ου} αιώνα, αν και η επιστημονική έρευνα έχει παρατηρήσει αρκετές παρεκκλίσεις στην καθιερωμένη ιεραρχική κατάταξη των πατριαρχικών αξιωματούχων ήδη από τον 12^ο και 13^ο αιώνα (Darrouzès, *Οφφίκια*, 100 κ.ε., 122 – 123, 529 κ.ε.). Οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι των μητροπόλεων και των επισκοπών δεν άργησαν να υιοθετήσουν την ιεραρχική κατάταξη του πατριαρχείου, όπως καταδεικνύεται από τις μελέτες για την εκκλησιαστική οργάνωση των μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλοι*, 89 – 90 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 250 – 252), Σμύρνης (Ahrweiler, *Smyrne*, 103), της Αθήνας (Herrin, *Realites*, 261 – 262) και Ναυπάκτου (Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 164 – 165).

⁹³⁶ Beck, *Kirche*, 106, 108, 109, 112, 115, 119 · Darrouzès, *Οφφίκια*, 100 κ.ε., 122 - 123 · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 55, 60, 62, 65, 66.

⁹³⁷ Darrouzès, *Οφφίκια*, 100 κ.ε., 122 – 123, 529 κ.ε.

⁹³⁸ Darrouzès, *Οφφίκια*, 102, 113, 529 κ.ε.

⁹³⁹ *ΡΠ*, τ. Γ', 516²¹⁻³⁰.

⁹⁴⁰ Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48³⁴⁻³⁷.

⁹⁴¹ P. Canart, *Codices Vaticani graeci 1745 – 1962*, Vatikan 1970, 730 : † Ὁ μέγας σκευοφύλακας της μ(ητ)ρόπολης Λακεδαιμονίας Θεοφάνης (15^{ος} αιώνας) · Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48^{34 - 35} : † ὁ μέγας σκευοφύλαξ Λακεδαιμονίας [......] ἱερέυς ὁ [......] ἡνός |³⁵ † ὁ μέγας χαρτοφύλαξ Λακεδαιμονίας καὶ νομοφύλαξ τοῦ εὐαγοῦς καὶ εὐσεβεστάτου κλήρου, τριτὸς διάκονος ὁ Ἀλάσιος (Αὐγούστος 1432).

πατριαρχικό χαρτοφύλακα.⁹⁴² Η απονομή της προσωνομίας αυτής σε κάποιο εκκλησιαστικό αξιωματούχο φαίνεται ότι είχε αποκλειστικά τιμητικό χαρακτήρα και δεν επηρέαζε την δικαιοδοσία του ή την ιεραρχική του θέση.⁹⁴³ Παρ' όλα αυτά, αρκετοί ανώτεροι αξιωματούχοι ορισμένων επαρχιακών εδρών έσπευσαν να την υιοθετήσουν, στην προσπάθειά τους να μιμηθούν την οργάνωση και το κύρος των υπηρεσιών του πατριαρχείου.⁹⁴⁴ Ωστόσο, η υιοθέτησή της φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε διστακτικά και όχι σε μόνιμη βάση,⁹⁴⁵ με εξαίρεση τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, στην οποία καθιερώθηκε απόλυτα αρκετά νωρίς.⁹⁴⁶ Στην περίπτωση, της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, δεν είναι γνωστό, εάν η χρήση της προσωνομίας αυτής εγγράφεται στο πλαίσιο μίας επιχειρούμενης προσπάθειας μίμησης της πατριαρχικής αυλής από αυτήν της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ή αποτελεί προσωπική τιμητική διάκριση που είχε παραχωρηθεί στους συγκεκριμένους φορείς των αξιωμάτων αυτών.

Ένα άλλο ζήτημα είναι αυτό του ιερατικού βαθμού των αξιωματούχων της μητρόπολης. Οι σχετικές μαρτυρίες δεν παρέχουν πάντα πληροφορίες για τον ιερατικό τους βαθμό. Στις περιπτώσεις, πάντως, κατά τις οποίες μνημονεύεται ο βαθμός του μαρτυρούμενου αξιωματούχου, παρατηρείται ότι κυριαρχούν οι ιερείς σε σχέση με τους διακόνους, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένα και ως εκ τούτου δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.⁹⁴⁷ Υπενθυμίζεται, ωστόσο, ότι οι εκκλησιαστικοί άρχοντες ήταν κατά κανόνα διάκονοι, αν και ο κανόνας αυτός δε φαίνεται να τηρείται πάντα στις επαρχιακές έδρες.⁹⁴⁸ Στην παράδοση αυτή, λοιπόν, εγγράφεται το γεγονός ότι ο μέγας χαρτοφύλακας και νομοφύλακας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας Αλάσιος, ο οποίος υπογράφει ως μάρτυρας σε *πρατηριῶδες γράμμα* του 1432, φέρει το βαθμό του διακόνου.⁹⁴⁹ Παράλληλα δεν πρέπει να παραβλέπεται και το γεγονός ότι ένας αριθμός

---

⁹⁴² Darrouzès, *Οφφίκια*, 60 – 62, 11, 134, 311 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 369 – 372, 516, 540, 630.

⁹⁴³ Darrouzès, *Οφφίκια*, 120.

⁹⁴⁴ Darrouzès, *Οφφίκια*, 120 σημ.1.

⁹⁴⁵ Darrouzès, *Οφφίκια*, 120.

⁹⁴⁶ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 239 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλιοι*, 90 – 91.

⁹⁴⁷ Συγκεκριμένα, η επιστημονική έρευνα έχει εντοπίσει μόνο δύο μνείες διακόνων στους οποίους είχε απονεμηθεί κάποιο εκκλησιαστικό αξίωμα. Πρόκειται για το διάκονο Αλάσιο, ο οποίος είχε τιμηθεί με το αξίωμα του μεγάλου χαρτοφύλακα και νομοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48³⁴), και για τον δευτερεύοντα των διακόνων Ιωάννη Χανδακηνό (Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 185).

⁹⁴⁸ Darrouzès, *Οφφίκια*, 120, 122.

⁹⁴⁹ Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48³⁴.

εκκλησιαστικών αξιωμάτων προϋποθέτει έναν συγκεκριμένο ιερατικό βαθμό.⁹⁵⁰ Για παράδειγμα, ο πρωτοπαπάς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας Δημήτριος Πανάρετος Μαλωταράς δεν θα μπορούσε να έχει άλλον ιερατικό βαθμό από αυτόν του πρεσβυτέρου, καθώς το αξίωμα αυτό αποδιδόταν κατά κανόνα σε πρεσβυτέρους.⁹⁵¹ Ομοίως, ο δευτερεύων των διακόνων Ιωάννης Χανδακηνός ήταν υποχρεωτικά διάκονος και όχι πρεσβύτερος.⁹⁵² Επίσης, τα εκκλησιαστικά αξιώματα του εκδίκου και του πρωτέκδικου αποδιδόταν σε πρεσβύτερους, αν και δεν απουσίαζαν οι εξαιρέσεις.⁹⁵³ Συνεπώς, οι πρωτέκδικοι Νικόλαος Μαλωταράς και Γεώργιος, οι οποίοι φέρουν τον ιερατικό βαθμό του ιερέα, δεν παρεκκλίνουν της εκκλησιαστικής παράδοσης.⁹⁵⁴ Τέλος, δεν λείπουν και τα αξιώματα που μπορούσαν να απονεμηθούν σε κληρικό οποιουδήποτε ιερατικού βαθμού, σε μοναχό ή ακόμα και σε λαϊκό.⁹⁵⁵ Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται, μεταξύ άλλων, και τα αξιώματα του δομέστιχου και του πρωτοψάλτη, τα οποία είχαν απονεμηθεί στον Στέφανο Συναδηνό και στον Ιωάννη Χρυσοβέργη αντίστοιχα κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα.⁹⁵⁶ Οι δύο αυτοί αξιωματούχοι δεν μνημονεύονται ως κάτοχοι ιερατικού ή διακονικού βαθμού. Επομένως, δεν αποκλείεται να πρόκειται για λαϊκούς αξιωματούχους της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα, επίσης, είναι η προαγωγή των εκκλησιαστικών αρχόντων, θέμα για το οποίο έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις από τους ερευνητές. Παρ' όλο που δεν είναι γνωστό, εάν υφίστατο ένα είδος *cursus honorum*,⁹⁵⁷ ωστόσο σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι η προαγωγή ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου

⁹⁵⁰ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 87, 172, 492.

⁹⁵¹ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 16. Για τον ιερατικό βαθμό του φορέα του συγκεκριμένου αξιώματος, βλ. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 492.

⁹⁵² Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 185. Ας σημειωθεί ότι το αξίωμα του δευτερεύοντος απονεμόταν σε πρεσβυτέρους και σε διακόνους και σήμαινε αντίστοιχα τον πρεσβύτερο που ήταν δεύτερος στην ιεραρχία μετά τον πρωτοπαππά, και τον διάκονο που ήταν δεύτερος μετά τον αρχιδιάκονο, τον οποίο αναπλήρωνε (Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 163 – 175, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁹⁵³ Για τον ιερατικό βαθμό του εκδίκου, βλ. Darrouzès, *Οφφίκια*, 163, 323 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 198 – 199. Ας σημειωθεί ότι ο J. Darrouzès έχει υποστηρίξει ότι, αν και το αξίωμα του εκδίκου προσφερόταν αποκλειστικά σε πρεσβυτέρους, το αξίωμα του πρωτέκδικου μπορούσε να απονεμηθεί και σε διακόνους, τουλάχιστον στο πατριαρχείο, στηριζόμενος σε μία σειρά μαρτυριών (Darrouzès, *Οφφίκια*, 16).

⁹⁵⁴ Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 164 – 166 (Νικόλαος Μαλωταράς) · Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48³⁶ (Γεώργιος).

⁹⁵⁵ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 288.

⁹⁵⁶ G. de Andrés, *Catálogo de los Códices de la Real Biblioteca de El Escorial*, τ. Γ', Madrid 1967, 26 (Στέφανος Συναδηνός) · Ν.Α. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, τ. Β', Αθήναι 1984, 328 (Ιωάννης Χρυσοβέργης).

⁹⁵⁷ Darrouzès, *Οφφίκια*, 140 · Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 56 και 57 (σχόλια).

πραγματοποιούνταν με βάση ορισμένα κριτήρια, νομικά και μη. Συνεπώς, η βούληση του προϊσταμένου ιεράρχη έπαιζε σημαντικό ρόλο, σε συνάρτηση με τις νομικές και κανονικές δεσμεύσεις καθώς και με την υπευθυνότητα και την επιμέλεια του υπό κρίση εκκλησιαστικού αξιωματούχου.⁹⁵⁸

Τα διαθέσιμα στοιχεία επιτρέπουν ως ένα βαθμό την ανασύνθεση της σταδιοδρομίας ενός και μόνο εκκλησιαστικού αξιωματούχου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Πρόκειται για τον Δημήτριο Πανάρετο Μαλωταρά, ο οποίος δώρισε έναν περγαμηνό κώδικα με ομιλίας του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στη μονή του οσίου Θεοδοσίου της Παλαιστίνης.⁹⁵⁹ Ο κώδικας αυτός περιέχει, μεταξύ άλλων, και ορισμένα αυτόγραφα σημειώματα του δωρητή, με έμμεσες πληροφορίες για την υπηρεσιακή του εξέλιξη. Συγκεκριμένα, ο Μαλωταράς υπέγραφε κάθε σημείωμα με τον τίτλο που έφερε τη στιγμή της σύνταξής του. Έτσι, αποκαλύπτεται ότι ο Δημήτριος Πανάρετος Μαλωταράς έφερε το αξίωμα του πρωτοπαπά της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, όταν αγόρασε το συγκεκριμένο κώδικα.⁹⁶⁰ Στη συνέχεια, τιμήθηκε με το αξίωμα του εκδίκου της μητρόπολης, διατηρώντας παράλληλα και το αξίωμα του πρωτοπαπά.⁹⁶¹ Αργότερα, εκλέχθηκε επίσκοπος Μεθώνης και με την ιδιότητα αυτή δώρισε τον κώδικα στην μονή του οσίου Θεοδοσίου.⁹⁶²

Προφανώς, η εκλογή και η χειροτονία ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου σε επίσκοπο αποτελούσε την ανώτερη προαγωγή που θα μπορούσε να προσμένει, εφόσον ήταν άγαμος.⁹⁶³ Σε αντίθεση με τον μητροπολίτη, ο οποίος εκλεγόταν από την πατριαρχική σύνοδο,⁹⁶⁴ ο επίσκοπος εκλεγόταν από την επαρχιακή σύνοδο της

⁹⁵⁸ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 665-666, 683 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 256-257.

⁹⁵⁹ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 15-17.

⁹⁶⁰ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 16 : † Ο πρωτοπαπὰς Λακεδαιμονίας Δημήτριος Πανάρετος [ὁ Μαλ]ωταράς.

⁹⁶¹ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 16 : Η βήβλος αὐτῆ ἔστιν Δημητρίου ἱερέως ἐκδίκου καὶ πρωτ(ο)παπὰ Λακεδαιμονίας Παναρέτου, τοῦ Μαλωταρά .

⁹⁶² Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 16 : † Ἀφήρωθ(η) ἡ παροῦσα βήβλος ἐν τῇ μονῇ τοῦ ὁσ(ίου) π(α)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Θεοδοσίου τοῦ κοινοβιάρχ(ου) ἐν Ἱερουσόλυμοις παρ' ἐμοὶ τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπ(ου) Μεθώνης Δημητρίου, καὶ οἱ ἀναγινόμενοι εὐχαισθαι διὰ τὸν Κ(ύριον).

⁹⁶³ Ahrweiler, Smyrne, 104. Επίσης, πρβλ. και Darrouzès, *Οφίκια*, 140 – 141 · A. Failler, "La Promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat", *REB* 59 (2001), 132, οι οποίοι επισημαίνουν το αντίστοιχο φαινόμενο προώθησης πατριαρχικών οφφικιαλίων σε μητροπόλεις και αρχιεπισκοπές του πατριαρχείου. Για την αγαμία ως προϋπόθεση εκλογής και χειροτονίας κάποιου στο επισκοπικό αξίωμα, βλ. P. L'Huillier, "Episcopal celibacy in the Orthodox Tradition", *St. Vladimir's Theological Quarterly* 35 (1991), 271 – 300 · P. L'Huillier, "Mandatory celibacy as requirement for episcopacy", *St. Vladimir's Theological Quarterly* 40 (1995), 213 – 219.

⁹⁶⁴ Beck, *Kirche*, 70 · Darrouzès, 11 κ.ε. και ιδίως 28 · Hussey, *Church*, 319 – 320.

υπερκείμενης μητροπολιτικής έδρας.⁹⁶⁵ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ο μητροπολίτης να φροντίζει να πληρώσει τον χηρεύοντα επισκοπικό θρόνο με ένα έμπιστο και ικανό πρόσωπο. Αναμφίβολα, ένας εκκλησιαστικός αξιωματούχος με ικανότητες και αποδεδειγμένη την αφοσίωσή του στον προϊστάμενο μητροπολίτη αποτελούσε την πιο λογική επιλογή για την πλήρωση μίας χηρεύουσας επισκοπής.⁹⁶⁶ Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, πάντως, εντοπίζεται με βεβαιότητα μόνο μία περίπτωση εκλογής στελέχους του διοικητικού της μηχανισμού σε κάποιον επισκοπικό θρόνο. Πρόκειται για τον προαναφερθέντα Δημήτριο Πανάρετο Μαλωταρά, ο οποίος, όπως έχει ήδη σημειωθεί, αφού υπηρέτησε ως πρωτοπαπάς και έκδικος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, εξελέγη σε άγνωστη χρονική στιγμή επίσκοπος Μεθώνης.⁹⁶⁷ Ωστόσο, δεδομένου ότι η επισκοπή Μεθώνης δεν υπαγόταν στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, δημιουργούνται ποικίλα ερωτήματα για τους λόγους που ένας αξιωματούχος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας προτιμήθηκε από έναν αξιωματούχο της υπερκείμενης μητροπολιτικής έδρας.⁹⁶⁸ Η εξέλιξη αυτή δεν αποκλείεται να οφείλεται στα λειτουργικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η μητρόπολη Παλαιών Πατρών, στην οποία υπαγόταν η επισκοπή Μεθώνης μέχρι και τα πρώτα χρόνια του 14^{ου} αιώνα, εφόσον η χρονολόγηση του συγκεκριμένου ιεράρχη στον πρώιμο 14^ο αιώνα ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα.

Έχουν εντοπιστεί, επίσης, ορισμένα στοιχεία για κάποιο, κατά πάσα πιθανότητα, συγγενικό πρόσωπο του προαναφερθέντος ιεράρχη, ο οποίος είχε

---

⁹⁶⁵ Βλ. σημ. 837.

⁹⁶⁶ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 258 – 259.

⁹⁶⁷ Για τον Δημήτριο Πανάρετο Μαλωταρά, βλ. Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι, 166 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 279 · *PLP*, αρ. 16545 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295.

⁹⁶⁸ Η Μεθώνη, αξιόλογο λιμάνι στη νοτιοδυτική Μεσσηνία, είχε αναδειχθεί σε έδρα επισκόπου ήδη από την παλαιохριστιανική περίοδο, οπότε ο επίσκοπός της υπαγόταν στο μητροπολίτη Κορίνθου (Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Μεθώνης Επισκοπή”, *ΘΗΕ* 8 (1966), 911 – 912). Αργότερα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Α' (802 - 811), η επισκοπή Μεθώνης αποσπάστηκε από τη δικαιοδοσία της μητρόπολης Κορίνθου και προσαφιερώθηκε στην εκκλησιαστική έδρα της Πάτρας, η οποία μόλις είχε προαχθεί από αρχιεπισκοπική σε μητροπολιτική έδρα (Γριτσόπουλος, ο.π., 912 · Τ.Ε. Gregory, “Methone”, *ODB* 2, 1356 · Turlej, *Chronicle*, 99 – 100). Η υπαγωγή της επισκοπής Μαθώνης στη μητρόπολη Πατρών διατηρήθηκε μέχρι και τον Απρίλιο του 1300, οπότε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος εξέδωσε ένα χρυσόβουλλο με το οποίο παραχωρούσε ορισμένα προνόμια προς την μητροπολιτική έδρα της Μονεμβασίας. Μεταξύ των άλλων, λοιπόν, της παραχωρούσε και την κυριότητα των επισκοπών Μεθώνης, Κορώνης και Ζεμενών (V. Laurent, “Les faux de la diplomatie patriarcale. Un prétendu acte synodale en faveur de la métropole de Monembasie”, *REB* 21 (1963), 146⁵⁵ – επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, ο.π., 912 - 913 · Gregory, ο.π., 1356 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 275 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295). Έτσι, η επισκοπή Μεθώνης πέρασε στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Μονεμβασίας μέχρι και το 1622, οπότε ο πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης αποφασίζει να επαναφέρει τις επισκοπές Μεθώνης και Κορώνης στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Παλαιών Πατρών (Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 56 – 58, 407).

υπηρετήσει ως επίσκοπος Κερνίτζης κατά τη διάρκεια της θητείας του μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Μοσχόπουλου ως προέδρου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (1287/89 – 1315).⁹⁶⁹ Πρόκειται για τον επίσκοπο Κερνίτζης Μαλωταρά, ο οποίος είναι γνωστός από τη διαμάχη του με μία εξαδέλφη του, τη μοναχή Ευφροσύνη Μαρινία, ως προς την κυριότητα μίας θαυματουργικής εικόνας της Παναγίας.⁹⁷⁰ Ο Ν. Βέης επιχείρησε να ταυτίσει τον συγκεκριμένο ιεράρχη είτε με τον ομώνυμο σακελάριο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας που είναι γνωστός από το δεύτερο τμήμα του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, είτε με τον επίσκοπο Μεθώνης Δημήτριο Πανάρετο Μαλωταρά, χωρίς να μπορέσει να καταλήξει σε κάποιο συγκεκριμένο συμπέρασμα.⁹⁷¹ Σε κάθε περίπτωση, όμως, γίνεται φανερό ότι ο συγκεκριμένος εκκλησιαστικός παράγοντας ήταν μέλος μίας αρκετά γνωστής ιερατικής οικογένειας της Λακεδαιμονίας, πολλά μέλη της οποίας υπηρέτησαν σε διάφορες υπηρεσίες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁹⁷² Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, δεν αποκλείεται και ο συγκεκριμένος ιεράρχης, πριν από την εκλογή του ως επισκόπου Κερνίτζης, να είχε υπηρετήσει για ένα διάστημα σε κάποια από τις υπηρεσίες της μητρόπολης.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η ενδεχόμενη συγγενική σχέση των δύο αυτών ιεραρχών επιτρέπει ένα σύντομο σχόλιο στο ρόλο των συγγενικών σχέσεων στην επιλογή και στην εξέλιξη ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου. Αναλυτικά, έχει παρατηρηθεί ότι αρκετά συχνά εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι μεριμνούσαν για τον διορισμό συγγενικών τους προσώπων σε θέσεις που προηγουμένως κατείχαν οι ίδιοι ή σε παραπλήσιες, με αποτέλεσμα συχνά να απαντούν σε οφφίκια του πατριαρχείου ή των επαρχιακών εδρών συγγενικά πρόσωπα.⁹⁷³ Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, πάντως, τα περιορισμένα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν μία μόνο οικογένεια, ορισμένα μέλη της οποίας είχαν σταδιοδρομήσει στην διοικητική ιεραρχία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την οικογένεια Μαλωταρά, αρκετά μέλη της οποίας, όπως

---

⁹⁶⁹ Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 275 · *PLP*, αρ. 16543 · Αναγνωστάκης, Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 181, όπου διαπιστώνεται ότι ο επίσκοπος αυτός πρέπει να ήταν εν ενεργεία στα 1305 – 1308, · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295.

⁹⁷⁰ *PRK*, τ. Α', 35³ · Dargrouzès, *Regestres*, αρ. 2064 (Απρίλιος 1316). Η υπόθεση αυτής της δικαστικής διαμάχης απασχόλησε τον Ηλ. Αναγνωστάκη, ο οποίος, ύστερα από ενδελεχή έρευνα, κατέληξε στην ελκυστική εικασία ότι η εικόνα της διαμάχης ενδέχεται να ταυτίζεται με την εφέστια εικόνα της Μονής Μεγάλου Σπηλαίου Αιγιαλίας. Σχετικά βλ. Αναγνωστάκης, Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 181 κ.ε.

⁹⁷¹ Βέης, *Μονεμβασίας*, 88 – 89.

⁹⁷² Βέης, *Μονεμβασίας*, 87 – 88.

⁹⁷³ Dargrouzès, *Οφφίκια*, 85, 139 και Angold, *Church*, 147, 153.

εξάλλου είχαμε την ευκαιρία να δούμε ανωτέρω, σταδιοδρόμησαν σε διάφορες θέσεις της διοικητικής ιεραρχίας της μητρόπολης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία, η παλαιότερη γνωστή αναφορά μέλους της απαντά στο δεύτερο τμήμα του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, στο οποίο μνημονεύεται ο διορισμός κάποιου Μαλωταρά ως σακελλάριου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1260.⁹⁷⁴ Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο Ν. Βέης επιχείρησε να ταυτίσει τον προαναφερθέντα σακελλάριο είτε με τον ομώνυμο επίσκοπο Κερνίτζης, ο οποίος μνημονεύεται σε πατριαρχική διάγνωση του Απριλίου 1316, είτε με τον επίσκοπο Μεθώνης Δημήτριο Πανάρετο Μαλωταρά, ο οποίος είναι γνωστό ότι είχε διατελέσει πρωτοπαπάς και έκδικος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας πριν από την εκλογή του σε επίσκοπο Μεθώνης.⁹⁷⁵ Τέλος, είναι γνωστό ένα ακόμα μέλος της οικογένειας Μαλωταρά, το οποίο σταδιοδρόμησε στην διοικητική ιεραρχία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, χωρίς όμως να είναι γνωστό, εάν αναδείχθηκε σε επίσκοπο. Πρόκειται για τον ιερέα και πρωτέκδικο Νικόλαο Μαλωταρά, γνωστό κωδικογράφο με έντονη βιβλιογραφική δραστηριότητα στην καστροπολιτεία του Μυστρά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1310.⁹⁷⁶

Ένα ακόμα ενδιαφέρον ζήτημα είναι η απόδοση του τίτλου του νομοφύλακα στον διάκονο Αλάσιο, ο οποίος υπογράφει ως *μέγας χαρτοφύλαξ Λακεδαιμονίας και νομοφύλαξ τοῦ εὐαγοῦς καὶ εὐσεβεστάτου κλήρου σε πρατηριῶδες γράμμα* του Αυγούστου 1432.⁹⁷⁷ Αρχικά, ο τίτλος του *νομοφύλακος* αποδιδόταν στον επικεφαλής του βραχύβιου *Διδασκαλείου τῶν νόμων*.⁹⁷⁸ Μολονότι δεν έχει διαπιστωθεί ακόμα εάν ο φορέας του συγκεκριμένου τίτλου συμμετείχε στην απόδοση της δικαιοσύνης παράλληλα με τα διδακτικά του καθήκοντα, δεδομένου ότι ήταν έμπειρος και κατηρτισμένος νομικός, φαίνεται ότι μετά την κατάργηση της νομικής σχολής ο *νομοφύλαξ* ασκούσε δικαστική δραστηριότητα, χωρίς όμως να είναι προκαθήμενος

---

⁹⁷⁴ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 – 105 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 246⁵⁻⁶ · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203. Για τις διάφορες εικασίες ταύτισης του συγκεκριμένου αξιωματούχου, βλ. Βέης, *Μονεμβασίας*, 87-88 · *PLP*, αρ. 16544.

⁹⁷⁵ Βέης, *Μονεμβασίας*, 88-89.

⁹⁷⁶ Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 164 – 166, 356 – 357 · Vogel – Gardthausen, *Sreiber*, 351 · *PLP*, αρ. 16546 · Ετζέογλου, *Βιβλιογραφικές δραστηριότητες*, 186 – 187.

⁹⁷⁷ Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 48³⁵.

⁹⁷⁸ Για τον τίτλο του νομοφύλακος, βλ. Beck, *Kirche*, 115 · V. Tiftixoglu, “Gruppenbildungen innerhalb der Konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit”, *BZ* 62 (1962), 34-36 · Darrouzès, *Οφρίκια*, 314 · Troianos, *Nomophylax*, 1230 · Τρωιάνος, *Σπουδές*, 483, 486 · Γκουτζιουκώστας, *Απονομή*, 210 – 216.

δικαστηρίου.⁹⁷⁹ Παράλληλα, ο τίτλος του νομοφύλακα, χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο μετά την κατάργηση της νομικής σχολής, φαίνεται ότι μετέπεσε σε τιμητικό τίτλο, που απονεμόταν συνήθως σε άτομα με νομική παιδεία. Μεταξύ των τιμηθέντων με αυτόν τον τίτλο κατατάσσονται και αρκετοί κληρικοί, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί παράλληλα με το κοσμικό αξίωμα και το ομώνυμο εκκλησιαστικό οφφίκιο.⁹⁸⁰ Ωστόσο, το εκκλησιαστικό αυτό οφφίκιο δεν συνεπαγόταν συγκεκριμένες δικαστικές αρμοδιότητες, αν και ο φορέας του μπορούσε να λαμβάνει μέρος στην εκδίκαση υποθέσεων από εκκλησιαστικά ή μεικτά δικαστήρια λόγω της νομικής του κατάρτισης.⁹⁸¹ Έτσι, κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ο τίτλος του νομοφύλακα αποτελεί κοσμικό τιμητικό τίτλο, που πολλές φορές αποδιδόταν και σε κληρικούς, αλλά και εκκλησιαστικό οφφίκιο. Ο διάκονος Αλάσιος δεν είναι φορέας του κοσμικού τιμητικού τίτλου, όπως υποδεικνύει ο προσδιορισμός *τοῦ εὐαγοῦς καὶ εὐσεβεστάτου κλήρου*, αλλά φορέας του ομώνυμου εκκλησιαστικού οφφικίου και προφανώς ήταν και εγκρατής της νομικής επιστήμης.

Τα ανωτέρω φέρνουν στο προσκήνιο το ζήτημα του μορφωτικού επιπέδου των στελεχών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Η επιστημονική κοινότητα έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το μορφωτικό επίπεδο των μελών του ενοριακού κλήρου δεν διαφοροποιόταν ιδιαίτερα από αυτό του μέσου κατοίκου της βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁹⁸² Σε γενικές γραμμές, ο ιερέας μίας αστικής ενορίας ή μίας μικρής ενορίας της υπαίθρου ήταν σε θέση να γράφει και να διαβάζει, ενίοτε και με αρκετή δυσκολία. Είναι λογικό, άλλωστε, η ομάδα των εκκλησιαστικών αρχόντων να στελεχωνόταν με κληρικούς ενός υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου, όχι με την έννοια της κλασικής παιδείας, αλλά οπωσδήποτε ήταν σε θέση να διαβάζουν και να γράφουν με μεγαλύτερη άνεση.⁹⁸³ Ανάλογο ήταν και το μορφωτικό επίπεδο της πλειονότητας των επισκόπων, δεδομένου ότι οι ιεροί κανόνες περιορίζονταν στην

⁹⁷⁹ Γκουτζιουκώστας, *Απονομή*, 210 – 211.

⁹⁸⁰ Troianos, *Nomophylax*, 1230 · Τρωιάνος, Σπουδές 486.

⁹⁸¹ Γκουτζιουκώστας, *Απονομή*, 212, 213 και σημ. 958, 214, 215 και 216.

⁹⁸² Για το μορφωτικό επίπεδο του κλήρου, βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Β', 694 – 697. Για το επίπεδο των γραμματικών γνώσεων του μέσου κατοίκου της αυτοκρατορίας, βλ. Browning, *Literacy*, 39 - 54 · M. Mullet, "Writing in Early Mediaeval Byzantium", στο : R. McKitterick (επιμ.), *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, Cambridge 1990, 156 – 185 · N. Oikonomides, "Literacy in the Thirteenth-Century Byzantium. An Example of Western Asia Minor", στο : J. S. Langton κ.α. (επιμ.), *To Ellhnikón. Studies in Honor of Spyros Vryonis, Jr.*, New Rochelle, N.Y. 1993, 253 – 265.

⁹⁸³ Browning, *Literacy*, 41 – 42 · Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Β', 697.

πρόβλεψη ότι ο υποψήφιος για το επισκοπικό αξίωμα όφειλε να είναι σε θέση να ερμηνεύει τους ψαλμούς στο ποιμνίο του.⁹⁸⁴

Τα διαθέσιμα στοιχεία δε φαίνεται να απομακρύνονται από το περιεχόμενο της ανωτέρω παρατήρησης, όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο των στελεχών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Τα περισσότερα από τα μέχρι στιγμής γνωστά στελέχη της μητρόπολης δεν είναι γνωστά από επιγραφικά τεκμήρια και ιστοριογραφικά έργα, αλλά από βιβλιογραφικά σημειώματα, ιδιόχειρες ενθυμήσεις σε ιδιόκτητους κώδικες καθώς και από την υπογραφή τους σε δικαιοπρακτικά έγγραφα. Σε πρώτη φάση, το γεγονός ότι ορισμένοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι είναι γνωστοί από τις υπογραφές τους σε δικαιοπρακτικά έγγραφα ή από τις μονοκονδυλιές τους σε κώδικες υποδεικνύει ότι ήταν σε θέση να γράφουν και κατ' επέκταση και να διαβάζουν.⁹⁸⁵ Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι ορισμένα στελέχη της μητρόπολης είναι γνωστά ως κωδικογράφοι δεν επιβεβαιώνει απλά την δυνατότητα γραφής και ανάγνωσης, αλλά υποδεικνύει ένα πιο υψηλό μορφωτικό επίπεδο.⁹⁸⁶ Το γεγονός, πάντως, ότι αρκετοί από τους κωδικογράφους αυτούς δεν περιορίζονται μόνο στην παραγωγή εκκλησιαστικών έργων, αλλά και έργων της κλασικής γραμματείας, υποδεικνύει ότι αρκετοί από αυτούς είχαν και κλασική παιδεία και προφανώς και ανάλογες βιβλιοθήκες στη διάθεσή τους.⁹⁸⁷

Επιπλέον, ο Δημήτριος Πανάρετος Μαλωταράς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι γνωστός ως ιδιοκτήτης κώδικα, ο οποίος αγοράστηκε στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα δωρίθηκε στη Μονή του οσίου Θεοδοσίου στην Παλαιστίνη.⁹⁸⁸

---

⁹⁸⁴ *PII*, τ. Β', 561.

⁹⁸⁵ Για την αξία των συγκεκριμένων τεκμηρίων ως ενδείξεις γνώσης γραφής και ανάγνωσης, βλ. Browning, *Literacy*, 49 – 51.

⁹⁸⁶ Συγκεκριμένα, έχουν εντοπιστεί τα ακόλουθα ονόματα κωδικογράφων – αξιωματούχων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας : Νικόλαος Μαλωταράς (14^{ος} αιώνας - Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 164 – 166, 356 – 357 · Vogel – Gardthausen, *Sreiber*, 351 · *PLP*, αρ. 16546 · Ετζέογλου, *Βιβλιογραφικές δραστηριότητες*, 186 – 187) · Στέφανος Συναδηνός (1419/20 – 149 - *PLP*, αρ. 27148) · Ιωάννης Χρυσοβέργης (15^{ος} αιώνας – *PLP*, αρ. 31119) · Ιωάννης Χανδακηνός (1440 - Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 185 και *PLP*, αρ. 8463) και Νικόλαος Λεμενίτης (1441 - Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 185 · *PLP*, αρ.14652). Για την ανάπτυξη βιβλιογραφικών δραστηριοτήτων στον Μυστρά και τη συμβολή της τοπικής μητρόπολης στην ανάπτυξη αυτού του είδους δραστηριοτήτων, βλ. Ετζέογλου, *Βιβλιογραφικές δραστηριότητες*, 181 – 191.

⁹⁸⁷ Ο Ιωάννης Χανδακηνός, δευτερεύων των διακόνων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, έγραψε τον κώδικα III – Β – 1 της *Biblioteca Nazionale di Napoli*, που περιέχει την Ιστορία του Ηροδότου, ενώ ο Νικόλαος Λεμενίτης, νοτάριος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, έγραψε τον κώδικα 144 της Βιβλιοθήκης *Enstense*, που περιλαμβάνει, μεταξύ των άλλων, έργα του Αριστοτέλη, του Ισοκράτη και του Λουκιανού (Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι*, 185).

⁹⁸⁸ Πρόκειται για κώδικα του 11^{ου} αιώνα με ομιλίες του Χρυσοστόμου (Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 15-17).

Αναμφισβήτητα, η αγορά ενός κώδικα υποδεικνύει έναν βιβλιόφιλο κληρικό και ως εκ τούτου έναν άνθρωπο με κάποια παιδεία, δεδομένου ότι η αγορά ενός κώδικα ήταν μία πολυέξοδη πολυτέλεια για την εποχή εκείνη και επομένως ο κάτοχος του σε καμία περίπτωση δεν ήταν ένα άτομο στερούμενο ενός κάποιου μορφωτικού επιπέδου.⁹⁸⁹ Επιπλέον, ο Μαλωταράς, προτού εκλεγεί επίσκοπος Μεθώνης, είχε υπηρετήσει, μεταξύ άλλων, και ως έκδικος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.⁹⁹⁰ Καθώς η απονομή του αξιώματος αυτού γινόταν σε κληρικούς με νομικές γνώσεις,⁹⁹¹ είναι φανερό ότι ο Μαλωταράς δεν ήταν απλά ένας κληρικός με στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης. Ανάλογη παρατήρηση μπορεί να γίνει και για τον διάκονο Αλάσιο, ο οποίος είναι γνωστό ότι έφερε την ιδιότητα του νομοφύλακα, πέρα από αυτή του χαρτοφύλακα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, καθώς το αξίωμα του νομοφύλακα παραχωρείτο σε εγκρατείς της νομικής επιστήμης.⁹⁹²

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι εκκλησιαστικοί άρχοντες, πέρα από τα διοικητικά και τελετουργικά τους καθήκοντα, είχαν μία επιπλέον αρμοδιότητα, η οποία όμως δεν ενέπιπτε στις θεσμοθετημένες τους αρμοδιότητες. Δεδομένου ότι θεωρούνταν αξιόπιστα και έντιμα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας, υπογράφουν συχνότατα ως μάρτυρες σε ποικίλα έγγραφα, όπως ιδιωτικές συμφωνίες, διαθήκες και δωρεές.⁹⁹³ Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας έχει εντοπιστεί ένα μόνο έγγραφο, στο οποίο ορισμένοι αξιωματούχοι της μητρόπολης υπογράφουν ως μάρτυρες, καθώς και ένα έγγραφο στο οποίο υπογράφουν ως μάρτυρες αξιωματούχοι της επισκοπής Αμυκλών.⁹⁹⁴

Αν και τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένα, γίνεται φανερό ότι η συλλογή πληροφοριών σχετικά με τους αξιωματούχους μίας εκκλησιαστικής επαρχίας επιτρέπει την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων αναφορικά με την εσωτερική οργάνωση και την διοικητική ιεραρχία των εκκλησιαστικών εδρών.

---

⁹⁸⁹ Για την κατοχή κωδίκων ως ένδειξη ενός κάποιου μορφωτικού επιπέδου, βλ. Browning, *Literacy*, 42 κ.ε.

⁹⁹⁰ Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι, 166 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 279 · *PLP*, αρ. 16545 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295.

⁹⁹¹ Dargrouzès, *Ορφίκια*, 163, 323 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 198 – 199.

⁹⁹² Troianos, *Nomophylax*, 1230 · Τρωιάνος, *Σπουδές*, 486.

⁹⁹³ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 694 · Χατζηαντωνίου, *Ορφικιάλοι*, 97 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 229 – 230, 269.

⁹⁹⁴ Φασουλάκης, *Οικογένεια Καβάκη*, 46 – 48, όπου δημοσιεύεται *πρατηριώδες γράμμα* του Αυγούστου 1432 με υπογραφές αξιωματούχων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, και Manoussacas, *Donation 319*, όπου δημοσιεύεται *ψυχοδοτικόν γράμμα* του Ιουνίου 1457 με υπογραφές αξιωματούχων της επισκοπής Αμυκλών.

Παράλληλα, επιτρέπει και την εξαγωγή ορισμένων πληροφοριών ως προς ορισμένες λεπτομέρειες του τρόπου λειτουργίας του ισχύοντος τότε συστήματος εκκλησιαστικής διοίκησης. Στο πλαίσιο αυτό, τα διαθέσιμα στοιχεία αναφορικά με τους αξιωματούχους της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, παρά την πενιχρότητά τους και τον χρονικό τους περιορισμό, μπόρεσαν να προσφέρουν μία γενική εικόνα της εσωτερικής οργάνωσης και της διοικητικής ιεραρχίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, καθώς και ορισμένες λεπτομέρειες για τον τρόπο στελέχωσής της και την εξέλιξη των στελεχών της. Σε κάθε περίπτωση, η αποσπασματική αυτή εικόνα δε φαίνεται να απομακρύνεται από τις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας ως προς την οργάνωση και τη διοικητική ιεραρχία των μητροπολιτικών εδρών του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ :

Η ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ

1. Η εκκλησιαστική διαίρεση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

Η μελέτη των διαθέσιμων στοιχείων αποκαλύπτει ότι η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας περιλάμβανε ολόκληρη την περιοχή από τον άνω ρου του Ευρώτα μέχρι και το κατώτερο τμήμα της λεγόμενης Κοίλης Λακεδαίμονος, στα όρια της πεδιάδας του Έλους. Η περιοχή αυτή αποτελούσε το επίκεντρο της εδαφικής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η οποία εκτεινόταν προς ΝΝΔ στην περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης, προς τα ΒΒΑ στην περιοχή του βορειοανατολικού άκρου της σημερινής περιφερειακής ενότητας Λακωνίας, προς τα Β στην περιοχή του λεκανοπεδίου της Αρκαδίας και προς ΒΒΔ στην περιοχή της Γορτυνίας, που μέχρι και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα υπαγόταν συνεχώς και σταθερά στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.⁹⁹⁵ Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι ο εκτεταμένος αυτός γεωγραφικός χώρος δεν ποιμαινόταν απευθείας από τους κατά καιρούς μητροπολίτες Λακεδαιμονίας, καθώς ορισμένα τμήματα του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου αποτελούσαν ιδιαίτερη εκκλησιαστική επαρχία, όπως αποκαλύπτουν διάφορα αρχειακά τεκμήρια. Αυτό συνεπάγεται ότι τα συγκεκριμένα τμήματα της περιοχής δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης μητρόπολης συνιστούσαν μικρές αυτοδιοικούμενες εκκλησιαστικές ενότητες, τις *επισκοπές*, υπό την ποιμαντική ευθύνη ενός ιεράρχη με τον τίτλο του *επισκόπου*, που ποίμαινε την περιοχή δικαιοδοσίας του με τη βοήθεια ενός αριθμού τοπικών εκκλησιαστικών αξιωματούχων καθώς και του τοπικού κλήρου. Ωστόσο, ο ιεράρχης κάθε επισκοπής τελούσε υπό την επικυριαρχία του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και συμμετείχε στις εργασίες της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης με την ιδιότητα του συνοδικού μέλους.

Η εκκλησιαστική αυτοδιοίκηση ορισμένων τμημάτων μίας μητρόπολης ερμηνεύεται με βάση το μητροπολιτικό σύστημα διοίκησης. Το σύστημα αυτό

---

⁹⁹⁵ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 78 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 272 – 275· Ευστάθιος, Χριστιανική Λακωνία, 180 – 184.

εκκλησιαστική διοίκησης, του οποίου οι βασικές αρχές καθορίστηκαν από την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο (325), χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη μίας μορφής διοικητικών σχέσεων μεταξύ των τοπικών εκκλησιών μίας ευρείας εδαφικής περιφέρειας, η οποία ταυτίστηκε με την επαρχία της πολιτικής διοίκησης της αυτοκρατορίας.⁹⁹⁶ Η ανάπτυξη των διοικητικών σχέσεων μεταξύ των τοπικών εκκλησιών κάθε κρατικής διοικητικής περιφέρειας συνεπαγόταν ότι κάθε εκκλησιαστική επαρχία μίας συγκεκριμένης κρατικής διοικητικής περιφέρειας, διατηρούσε την εσωτερική της αυτονομία μέσα στο πλαίσιο της συνεργασίας με τις άλλες εκκλησιαστικές έδρες της ίδιας κρατικής επαρχίας, για την αντιμετώπιση διαφόρων διοικητικών, λειτουργικών, δογματικών και λοιπών προβλημάτων, με βάση τις αρχές της συνοδικής παράδοσης της Εκκλησίας.⁹⁹⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο ιεράρχης της πρωτεύουσας πόλης της πολιτικής επαρχίας, που πλέον αποκαλείται *μητροπολίτης*, αναδείχθηκε σε συντονιστή και θεματοφύλακα της ορθής συνοδικής λειτουργίας του σώματος των ιεραρχών της πολιτικής επαρχίας και για τον λόγο αυτόν προικοδοτήθηκε με συγκεκριμένες κανονικές αρμοδιότητες. Ωστόσο, αυτό δεν συνεπαγόταν ότι ο ιεράρχης της πρωτεύουσας πόλης αναγνωριζόταν ως ανώτερος των άλλων ιεραρχών της επαρχίας, αλλά ως ο πρώτος μεταξύ ίσων (*primus inter pares*).⁹⁹⁸

Το μητροπολιτικό σύστημα διοίκησης της Εκκλησίας εφαρμόστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, αν και έχει διαπιστωθεί ότι μία σειρά εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων συνέβαλε στη σταδιακή διαστρέβλωση των θεμελιωδών αρχών της λειτουργίας του, με σημαντικότερους την αδυναμία της εκκλησιαστικής διοίκησης να προσαρμοστεί στις συχνές μεταβολές της επαρχιακής οργάνωσης του κράτους καθώς και την αυτοκρατορική παρεμβατικότητα στην επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Συγκεκριμένα, έχει διαπιστωθεί ότι παρατηρείται ασυμφωνία μεταξύ της εκκλησιαστικής διαίρεσης και της διοικητικής οργάνωσης του κράτους ήδη από τις αρχές της μέσης βυζαντινής περιόδου, φαινόμενο το οποίο εντείνεται κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.⁹⁹⁹

---

⁹⁹⁶ Για την ταύτιση της εκκλησιαστικής επαρχίας με την κρατική, βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α΄, 805 – 806, 807 – 808.

⁹⁹⁷ Για την σχέση συνοδικού και μητροπολιτικού συστήματος, βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α΄, 808 – 809.

⁹⁹⁸ Για τον ρόλο του μητροπολίτη, βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Α΄, 809 κ.ε.

⁹⁹⁹ Σ. Τρωιάνος, “Παρατηρήσεις επί των τυπικών και ουσιαστικών προϋποθέσεων της ανακήρυξης του αυτοκεφάλου και του αυτονόμου εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία”, στο : *Τιμητικό αφιέρωμα εις τον μητροπολίτην Κίτρου Βαρνάβαν επί τη 25ετηρίδι της αρχιερατείας του*, Αθήνα 1980, 339 · Σ. Τρωιάνος – Γ. Α. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 2003², 194.

Αυτό μπορεί να συνεπάγεται είτε ότι σε μία κρατική επαρχία λειτουργούν περισσότερες από μία μητροπόλεις, στην περίπτωση ενοποίησης όμορων κρατικών επαρχιών σε μία ενιαία διοικητική περιφέρεια, είτε ότι οι ιεράρχες μίας μητρόπολης ποιμαίνουν περιοχές σε διαφορετικές επαρχίες, στην περίπτωση του κατακερματισμού μίας μεγάλης κρατικής περιφέρειας.¹⁰⁰⁰ Παράλληλα, η αυτοκρατορική παρεμβατικότητα επιτείνει την στρέβλωση της ορθής λειτουργίας του μητροπολιτικού συστήματος, αφού ορισμένοι αυτοκράτορες δε διστάζουν, παρά τις απαγορεύσεις των ιερών κανόνων, να κατακερματίσουν μεγάλες μητροπόλεις, με συνέπεια να υφίστανται περισσότερες μητροπόλεις σε μία κρατική επαρχία ή να δημιουργούνται μητροπόλεις χωρίς υπαγόμενες επισκοπικές έδρες.¹⁰⁰¹ Η τελευταία, ειδικά, περίπτωση συνιστά ουσιαστικά αποδόμηση του μητροπολιτικού συστήματος, αφού ο φορέας του μητροπολιτικού αξιώματος μεταπίπτει από τον συντονιστή της ορθής λειτουργίας της συνοδικής συνέλευσης της επαρχίας σε έναν αυξημένου κύρους επαρχιούχο επίσκοπο.¹⁰⁰²

Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η επιστημονική κοινότητα έχει στη διάθεσή της ελάχιστα τεκμήρια, με πενιχρές και αντιφατικές πληροφορίες σχετικά με την εκκλησιαστική διαίρεση της περιοχής δικαιοδοσίας της. Η προβληματικότητα των διαθέσιμων τεκμηρίων αντικατροπτίζεται στην αδυναμία της επιστημονικής κοινότητας να αποσαφηνίσει εάν η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας είχε επισκοπικές έδρες από τα πρώτα χρόνια της προαγωγής της σε μητροπολιτική έδρα αλλά και να προσδιορίσει ποιες ήταν αυτές, αφού οι πληροφορίες των εκκλησιαστικών τακτικών έρχονται σε αντίθεση με αυτές μίας σειράς αρχειακών και άλλων τεκμηρίων.¹⁰⁰³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, έχουν συστηματοποιηθεί δύο αντικρουόμενες τάσεις σχετικά με τα ζητήματα αυτά. Η πρώτη θεωρεί ότι οι αυτοκρατορικές και πατριαρχικές αρχές έθεσαν υπό την επικυριαρχία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας τις επισκοπές Αμυκλών, Καρυούπολης και Βρεσθένων κατά τη διάρκεια της ύστερης παλαιολόγειας περιόδου, οπότε οι ιστορικές συνθήκες επέβαλαν την αναβάθμιση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁰⁰⁴

---

¹⁰⁰⁰ Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι, 194 κ.ε.

¹⁰⁰¹ Για την αυτοκρατορική παρεμβατικότητα στην επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, βλ. Saradi, Jurisdiction, 149 – 163.

¹⁰⁰² Μενεβίσογλου, Οι επισκοπικοί τίτλοι, 194 κ.ε.

¹⁰⁰³ Για τον σχετικό προβληματισμό, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

¹⁰⁰⁴ Bon, *Péloponnèse*, 110 · Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, 624 · Fedalto, *Considerazioni*, 151, 152 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 18 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 – 93

Αντίθετα, η δεύτερη τάση αποδέχεται ότι οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές είχαν υπαγάγει υπό την επικυριαρχία της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας τις επισκοπές Αμυκλών, Εζερών και Πίσσης ήδη από τα πρώτα χρόνια της αναβάθμισής της σε μητροπολιτική έδρα, ενώ αργότερα οι ιστορικές συνθήκες επέβαλαν την κατάργηση κάποιων από αυτών καθώς και την ίδρυση νέων.¹⁰⁰⁵ Η προβληματική αυτή κατάσταση μεγεθύνεται από το γεγονός ότι η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την αποσαφήνιση ακόμα και βασικών παραμέτρων της λειτουργίας για κάποιες από τις παραδιδόμενες επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας καθώς και την ανασύνθεση της ιστορικής πορείας κάθε μίας από αυτές.

Η κατάσταση αυτή επιβάλλει μία συνολική θεώρηση της εκκλησιαστικής διαίρεσης, που πραγματοποιείται σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο παρουσιάζονται αναλυτικά τα διαθέσιμα στοιχεία για κάθε μία από τις παραδιδόμενες επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και επιχειρείται να διερευνηθούν τα σχετικά προβλήματα. Στο δεύτερο στάδιο επιχειρείται μία διαχρονική παρακολούθηση της εξέλιξης της εκκλησιαστικής διαίρεσης της εξεταζόμενης μητρόπολης, ώστε να απαντηθούν τα όποια προβλήματα συνδέονται με το ζήτημα αυτό.

---

¹⁰⁰⁵ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 3, 22 – 23 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 285 – 286 · Ορλάνδος, *Τεγέα – Νύκλι*, 132 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών – ΘΗΕ*, 398 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 80 – 81 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α΄, 82 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 170 και 279 – 280 · Κόντη, *Γεωγραφία*, 94 · Kislinger, *Αμύκλειον*, 82 – 83 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 50 · Πάντου, *Αρκαδία*, 130, 142 · Σιακωτός, *Εποικισμός*, 344.

2. Οι επισκοπές της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

α. Η επισκοπή Αμυκλών

Η επωνυμία της επισκοπικής αυτής έδρας, αν και παραπέμπει στις αρχαίες Αμύκλες, τον πανάρχαιο οικισμό νότια της σημερινής πόλης της Σπάρτης, οφείλεται στον λογιότερο τρόπο εκφοράς της ονομασίας ενός μεσαιωνικού οικισμού του νοτιοανατολικού τμήματος του οροπεδίου της Μαντινείας, του Νικλίου (Χάρτης 7).¹⁰⁰⁶ Ο μεσαιωνικός αυτός οικισμός ιδρύθηκε στη θέση της αρχαίας Τεγέας, έτσι ώστε τα λείψανα του μεσαιωνικού οικισμού να συνυπάρχουν με τα κατάλοιπα της αρχαίας και ρωμαϊκής πόλης.¹⁰⁰⁷ Η ίδρυσή του έχει συνδεθεί με την περίοδο ανασυγκρότησης του πελοποννησιακού χώρου, που ακολούθησε την ταραγμένη περίοδο των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7^{ος} – 8^{ος} αι.), αν και δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί πότε ακριβώς συνέβη.¹⁰⁰⁸ Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία μετάβασης από την αρχαία Τεγέα στο μεσαιωνικό Νίκλι είχε ολοκληρωθεί πριν από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα, οπότε εμφανίζεται η παλαιότερη μαρτυρία για τον μεσαιωνικό αυτό οικισμό σε μία από τις ιστορίες του επισκόπου Μονεμβασίας Πέτρου (γύρω στα μέσα του 10^{ου} αι.).¹⁰⁰⁹ Στην αγιολογική αυτή πηγή ο οικισμός μνημονεύεται με την ονομασία *Ενίκλιον*, που η επιστημονική κοινότητα θεωρεί ότι δημιουργήθηκε από την προσπάθεια του λόγιου εκκλησιαστικού συγγραφέα να χρησιμοποιήσει έναν έστω και ψευδή λόγιο τύπο για το μάλλον λαϊκό τοπωνύμιο.¹⁰¹⁰ Η τάση αυτή εξωραϊσμού της ονομασίας του συγκεκριμένου οικισμού παρατηρείται και σε άλλα κείμενα της μέσης βυζαντινής περιόδου, στα οποία ο οικισμός απαντά είτε ως *Τανείκλιον*, είτε ως

¹⁰⁰⁶ Για την επωνυμία της συγκεκριμένης επισκοπής, βλ. Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 131 – 133 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 500 · Κορδώσης, Νίκλι, 197 · Κάππος, Νίκλι, 232 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 49 – 50. Πάντως, το ομόηχο του αρκαδικού οχυρωμένου οικισμού με τον αρχαίο λακωνικό οικισμό είχε ως συνέπεια αρκετοί ιστοριοδίφες και ερευνητές να συγχέουν τους δύο οικισμούς ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και να θεωρούν είτε ότι η επισκοπή έδρευε στον λακωνικό οικισμό, είτε ότι οι κάτοικοι του λακωνικού οικισμού μετόικησαν, ενδεχομένως κατά τη διάρκεια των σλαβικών επιδρομών, στην περιοχή της Τεγεάτιδας και για αυτό τον λόγο ο οικισμός έλαβε αυτή την ονομασία (Α. Μυστακίδης, “Ιστορικοί ειδήσεις περί Κουρούτσεσμε”, *Παρνασσός* 11 (1887) 526 · Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως*, 92 – 93 · Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 40 – 41 · Σ. Π. Αντωνάκος, *Αμύκλαι*, Αθήνα 1982, 191 – 192)

¹⁰⁰⁷ Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 133 · Αθηνά Ντούλια, “Νίκλι”, *ΑΒΠ*, 307 – 308 · Πάντου, Αρκαδία, 127. Για την αρχαία και ρωμαϊκή Τεγέα, βλ. T. H. Nielsen, “Arkadia”, στο : M. H. Hansen – T. H. Nielsen (εκδ.), *An Inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford 2004, 530 – 533, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁰⁸ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτά*, τ. Α', 81 – 83 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 499 · Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 50 – 53 · Κορδώσης, Νίκλι, 198 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 45 – 46.

¹⁰⁰⁹ J. Wortley, *Les récits édifiants de Paul, évêque de Monembasie et d'autres auteurs*, Paris 1987, 36⁶ · Επίσης, πρβλ. Κορδώσης, Νίκλι, 197 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 500.

¹⁰¹⁰ Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 500 · Κορδώσης, Νίκλι, 197 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 49.

Ανήκλιον.¹⁰¹¹ Ο τελευταίος τύπος φαίνεται ότι συνέβαλε καθοριστικά στον σχηματισμό του τύπου *Αμόκλαις*, *Αμόκλαιον* ή *Αμόκλιον*, που απαντά σε αρκετά εκκλησιαστικά κείμενα από τον 11^ο αιώνα και εξής.¹⁰¹² Έτσι, οι τύποι αυτοί απαντούν, μεταξύ άλλων, στον βίο του οσίου Νίκωνος,¹⁰¹³ ενώ στην ελληνική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* χρησιμοποιείται τόσο ο τύπος *Αμόκλιν*, όσο και ο πιο λαϊκός τύπος *Νίκλι*.¹⁰¹⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, όταν ο μεσαιωνικός οικισμός του Νικλίου αναδείχθηκε σε έδρα εκκλησιαστικής επαρχίας (1082/83), οι αρχαιομαθείς παράγοντες της πατριαρχικής ή της τοπικής εκκλησιαστικής διοίκησης επέλεξαν την καθιερωμένη πλέον αρχαιοπρεπή αποκατάσταση της ονομασίας του οικισμού για την επωνυμία της νεοσύστατης επισκοπής.¹⁰¹⁵

Όπως είναι φανερό, η επωνυμία αυτή προσέδιδε μεγαλύτερο κύρος στην εξεταζόμενη επισκοπή, καθώς οι λόγιοι της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου διέβλεπαν την επιβίωση ενός σημαντικού κέντρου του αρχαίου κόσμου, ενώ οι καλλιεργημένοι εκκλησιαστικοί παράγοντες διέβλεπαν την επιβίωση μίας αρχαίας εκκλησιαστικής εστίας της Πελοποννήσου.¹⁰¹⁶ Έτσι, η εξεταζόμενη επισκοπική έδρα μπορούσε να υπερηφανευτεί για την αρχαιότητά της, που αποτελούσε παράγοντα καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση της τάξης προκαθηδρίας των επισκοπικών εδρών μίας μητροπολιτικής έδρας, χωρίς οι αρχιερείς και τα στελέχη της να χρειαστεί να καλλιεργούν σκόπιμα μία τέτοια επίπλαστη εντύπωση ή να αξιοποιήσουν το γεγονός ότι η επισκοπή τους απετέλεσε τη διάδοχη κατάσταση μίας παλαιοχριστιανικής επισκοπής, όπως συνέβη σε άλλες περιπτώσεις.¹⁰¹⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, η επισκοπή Αμυκλών απολάμβανε αυξημένο κύρος μέσα στο πλαίσιο της επαρχιακής οργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, όπως

---

¹⁰¹¹ Κορδώσης, Νίκλι, 197.

¹⁰¹² Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 132 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 500 · Κορδώσης, Νίκλι, 197 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 49.

¹⁰¹³ Λαμνίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 64²⁰⁻²³.

¹⁰¹⁴ *Chronicle of Morea*, σιχ. 1715, 1752, 1934 (*Νίκλι*) και σιχ. 1960, 2030, 2067, 3330, 4401 (*Αμόκλιν*). Επίσης, πρβλ. Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 131 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 501.

¹⁰¹⁵ Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 501 · Πάντου, Αρκαδία, 126.

¹⁰¹⁶ Πάντου, Αρκαδία, 126.

¹⁰¹⁷ Για την τάση αυτή, βλ. Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 160 – 161. Ας σημειωθεί ότι η επισκοπή Αμυκλών είχε αντικαταστήσει, κατά κάποιο τρόπο, την παλαιοχριστιανική επισκοπή Τεγέας, για την οποία έχουν εντοπιστεί κάποιες περιστασιακές μαρτυρίες. Για την επισκοπή Τεγέας, βλ. Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 29 κ.ε.

φαίνεται από το γεγονός ότι η εξεταζόμενη επισκοπή κατείχε την πρώτη θέση μεταξύ των εκκλησιαστικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁰¹⁸

Οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την εξεταζόμενη επισκοπή είναι ικανοποιητικές, καθώς έχουν εντοπιστεί δύο πολύ σημαντικά τεκμήρια, με πλήθος πληροφοριών για αυτήν, πέρα από αναφορές της συγκεκριμένης επισκοπής σε εκκλησιαστικά τακτικά και τις επώνυμες ή ανώνυμες περιστασιακές μνείες ιεραρχών της ή εκκλησιαστικών αξιωματούχων της. Το σημαντικότερο από τα τεκμήρια αυτά είναι μία απόφαση της ενδημούσας συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, του Νοεμβρίου 1340, με την οποία κατοχυρώνεται οριστικά η επισκοπή Αμυκλών στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁰¹⁹ Ο συντάκτης του συγκεκριμένου τεκμηρίου παραθέτει αρκετές πληροφορίες για την ιστορία της εξεταζόμενης επισκοπής από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της, προτού παραθέσει το νομοκανονικό σκεπτικό με το οποίο κατοχυρώνεται η επισκοπή στην επικυριαρχία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁰²⁰ Οι πληροφορίες του τεκμηρίου αυτού εμπλουτίζονται με αρκετές λεπτομέρειες για την περίοδο από το 1260 μέχρι και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα από το δεύτερο τμήμα του λεγόμενου *Χρονικού της Μονεμβασίας*, ένα χρονικό γραμμένο από κάποιο στέλεχος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, στο οποίο παραδίδονται αρκετές λεπτομερείς πληροφορίες για την ιστορία και τα προβλήματα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την προαναφερθείσα χρονική περίοδο.¹⁰²¹ Επιπλέον, η τοπική προφορική παράδοση καθώς και τα δεδομένα της μνημειακής τοπογραφίας της ευρύτερης περιοχής επιτρέπουν την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων καθώς και τη διατύπωση κάποιων εκτιμήσεων για την έδρα και τον καθεδρικό ναό της εξεταζόμενης επισκοπής. Έτσι, με τη βοήθεια των στοιχείων αυτών, έχει επιχειρηθεί να διερευνηθούν και να μελετηθούν αρκετές πτυχές και παράμετροι της ιστορίας καθώς και της διοικητικής οργάνωσης και στελέχωσης της μικρής αυτής επισκοπικής έδρας.¹⁰²²

---

¹⁰¹⁸ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 15 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 286 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 142 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 278, 280 · Γριτσόπουλος, *Τα χωριά του Φαλάνθου*, 133 · Πάντου, *Αρκαδία*, 126.

¹⁰¹⁹ *PRK*, τ. Β', αρ. 134.

¹⁰²⁰ Για την αξία του συγκεκριμένου τεκμηρίου και τις πληροφορίες του, βλ. Kislinger, *Αμύκλιον*, 82 κ.ε.

¹⁰²¹ Για το δεύτερο τμήμα του Χρονικού και το συγγραφέα του, βλ. Kislinger, *Regionalgeschichte*, 68 κ.ε. · Βασιλικοπούλου, *Χρονικόν*, 428 κ.ε.

¹⁰²² Vailhé, *Amyclae, 1376 – 1377* · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 3 – 11 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 285 - 287. · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Βασιλικοπούλου,

Παρ' όλα αυτά, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει καταλήξει ακόμα σε ένα ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με τον χρόνο ίδρυσης της εξεταζόμενης επισκοπής, καθώς δεν χρησιμοποιούν όλοι οι ερευνητές τα ίδια τεκμήρια για την εξέταση του συγκεκριμένου ζητήματος. Έτσι, η πλειονότητα των ερευνητών αποδέχεται ότι η ίδρυση της επισκοπής συνδέεται άμεσα με την ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα (1082/83), οπότε οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές μερίμνησαν για την επισκοπική οργάνωση της νεοσύστατης μητρόπολης Λακεδαιμονίας, συγκροτώντας τρεις επισκοπικές έδρες εντός των ορίων της περιοχής δικαιοδοσίας της.¹⁰²³ Οι ερευνητές αυτοί κατέληξαν στο παραπάνω συμπέρασμα βάσει των δεδομένων μίας συνοδικής απόφασης του Νοεμβρίου 1340, με την οποία η εξεταζόμενη επισκοπή κατοχυρώνεται στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁰²⁴ Από την άλλη πλευρά, άλλοι ερευνητές θεωρούν ότι η συγκεκριμένη επισκοπική έδρα ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι οι παλαιότερες γνωστές μαρτυρίες για την επισκοπική αυτή έδρα εντοπίζονται σε τεκμήρια της περιόδου αυτής.¹⁰²⁵ Ουσιαστικά, η επιχειρηματολογία όσων ερευνητών θεωρούν ότι η επισκοπή Αμυκλών ιδρύθηκε κατά τον 12^ο αιώνα στηρίζεται αποκλειστικά στα δεδομένα των εκκλησιαστικών τακτικών της περιόδου αυτής, στα οποία η εξεταζόμενη επισκοπή απαριθμείται μεταξύ των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Παλαιών Πατρών.¹⁰²⁶ Ωστόσο, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο επικεφαλής και τα στελέχη της μητρόπολης Παλαιών Πατρών διαμαρτυρήθηκαν για τον περιορισμό της δικαιοδοσίας τους, εξαιτίας της ανύψωσης της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα, και φρόντισαν να αναπληρώσουν την απώλεια αυτή με το να αποσπάσουν την επισκοπή Αμυκλών από τη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, όταν αντιλήφθηκαν ότι δεν υπήρχε περίπτωση ακύρωσης της αναβάθμισης της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας.¹⁰²⁷ Έτσι, η επισκοπή

Κάστρο του Νίκλη, 501 - 503 · Kislinger, Αμύκλιον, 74 κ.ε. · Αλέξανδρος, Ιστορία, τ. Α', 49 - 52, 58 - 63.

¹⁰²³ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 4 κ.ε. · Ορλάνδος, Τεγέα - Νύκλι, 133 · Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 285 - 286. · Γριτσόπουλος, Αμυκλών - ΘΗΕ, 399 · Fedalto, Considerazioni, 151 - 152 · Μουτσόπουλος, Νίκλι - Μουχλί, 181 - 182 · Kislinger, Αμύκλιον, 83 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 49 - 52.

¹⁰²⁴ *PRK*, τ. Β', αρ. 134³⁰⁻³⁴.

¹⁰²⁵ Vailhé, Amyclae, 1376 · Bon, *Péloponnèse*, 110 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 501 - 503 · Turlej, *Chronicle*, 119.

¹⁰²⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 284⁵⁵⁰ (σχόλιο), 326⁴⁹⁷ (σχόλιο), 362⁵³⁶.

¹⁰²⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 4 κ.ε. · Ορλάνδος, Τεγέα - Νίκλι, 133 · Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 285 - 286. · Γριτσόπουλος, Αμυκλών - ΘΗΕ, 399 · Fedalto,

Αμυκλών πέρασε υπό την επικυριαρχία του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών και για αυτό τον λόγο ορισμένα χειρόγραφα των εκκλησιαστικών τακτικών της μέσης βυζαντινής περιόδου απαριθμούν την επισκοπή Αμυκλών μεταξύ των επισκοπών της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, με τη σημείωση ότι η συγκεκριμένη επισκοπή αντικατέστησε αυτή της Λακεδαιμονίας.¹⁰²⁸

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επισκοπή Αμυκλών θα τεθεί υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών από τον ύστερο 11^ο αιώνα μέχρις ότου οι επικεφαλής της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατόρθωσαν να επαναφέρουν την εξεταζόμενη επισκοπή και πάλι υπό τη δικαιοδοσία τους, εκμεταλλευόμενοι την αποδυνάμωση της ισχύος της μητρόπολης Παλαιών Πατρών κατά τη διάρκεια του ύστερου 13^{ου} αιώνα και 14^{ου} αιώνα. Η μητρόπολη Παλαιών Πατρών είναι γνωστό ότι αποτελούσε την πλουσιότερη και ισχυρότερη μητρόπολη της Πελοποννήσου κατά την διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, αφού διατηρούσε μία αρκετά μεγάλη κτηματική περιουσία και είχε υπό τη δικαιοδοσία της έναν μεγάλο αριθμό επισκοπικών εδρών.¹⁰²⁹ Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, όμως, η φραγκική κατάκτηση της Πελοποννήσου διαμόρφωσε δυσμενείς συνθήκες για την οργάνωση και τη λειτουργία της συγκεκριμένης μητρόπολης, όπως και κάθε εκκλησιαστικής έδρας της Πελοποννήσου, δεδομένου ότι οι νέοι κυρίαρχοι απομάκρυναν τους ορθόδοξους αρχιερείς από τις έδρες τους, για να εγκατασταθούν σε αυτές ρωμαιοκαθολικοί ιεράρχες.¹⁰³⁰ Έτσι, η ορθόδοξη μητρόπολη Παλαιών Πατρών έπαψε να υφίσταται και στη θέση της δημιουργήθηκε μία ισχυρή ρωμαιοκαθολική αρχιεπισκοπική έδρα, υπό τη δικαιοδοσία της οποίας υπαγόταν ένας μεγάλος αριθμός επισκοπικών εδρών της Πελοποννήσου.¹⁰³¹ Ωστόσο, η ήττα του επικεφαλής του φραγκικού κράτους της Πελοποννήσου, του πρίγκιπα Γουλιέλμου Β΄ Βιλεαρδουίνου (1246 – 1278), στην περίφημη μάχη της Πελαγονίας (1259) από τα στρατεύματα του αυτοκράτορα

Considerazioni, 151 – 152 · Μουτσόπουλος, Νίκλι – Μουχλί, 181 – 182 · Kislinger, Αμύκλιον, 83 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 49 – 52.

¹⁰²⁸ Darrouzès, *Notitiae*, 284⁵⁵⁰ (σχόλιο), 326⁴⁹⁷ (σχόλιο).

¹⁰²⁹ Για τη μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, βλ. Turlej, *Chronicle*, 105 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰³⁰ Για την εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας, βλ. Bon, *Morée Franque*, 89 κ.ε. · Korðoses, *Southern Greece*, 61 κ.ε.

¹⁰³¹ Για τη ρωμαιοκαθολική αρχιεπισκοπή Παλαιών Πατρών, βλ. Δ. Ε. Ζακυθινός, “Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τα πρώτα έτη της λατινικής εκκλησίας Πατρών”, *ΕΕΒΣ* 1 (1933), 401 – 417 · Fedalto, *La Chiesa Latina*, 340 · Ζαχαρόπουλος, *Φραγκοκρατία*, 112 – 116 · Ν. Κουρέας, “Η εγκαθίδρυση της λατινικής εκκλησίας στην Πάτρα μετά το 1204 : Ομοιότητες και διαφορές με την περίπτωση της Κύπρου”, στο : *Πρακτικά Ε΄ ΔΣΠΣ*, τ. Β΄, Αθήναι 1998, 411 – 420 · Schabel, Antelm The Nasty, 93 - 138.

Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259 – 1282) αποτέλεσε την αφετηρία για την απελευθέρωση ορισμένων τμημάτων της Νότιας Πελοποννήσου.¹⁰³² Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία αυτή για να ανασυστήσει ορισμένες από τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές έδρες της Πελοποννήσου αλλά και να προβεί σε μία ριζική αναδιοργάνωση της παλαιότερης εκκλησιαστικής οργάνωσης της περιοχής, ώστε να ανταποκρίνεται στα νέα ιστορικά δεδομένα.¹⁰³³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές ενισχύουν και αναβαθμίζουν τη σημασία και τον ρόλο των εκκλησιαστικών εδρών της Λακεδαιμονίας και της Μονεμβασίας, αφού οι ιεράρχες των εκκλησιαστικών αυτών εδρών εδρεύουν στους δύο σημαντικότερους οικισμούς των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου, που συνιστούν τα ορμητήρια για την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, μία διαδικασία που θα ολοκληρωθεί κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα.¹⁰³⁴ Από την άλλη πλευρά, η σημασία των εκκλησιαστικών εδρών της Κορίνθου και των Παλαιών Πατρών υποβαθμίζεται, καθώς οι περιοχές δικαιοδοσίας των συγκεκριμένων μητροπόλεων παραμένουν υπό φραγκικό ζυγό, με συνέπεια οι εκκλησιαστικές αυτές έδρες να αδυνατούν να λειτουργήσουν και να ανταποκριθούν στις πνευματικές και διοικητικές τους αρμοδιότητες.¹⁰³⁵

Στο πλαίσιο αυτό, η μητρόπολη Παλαιών Πατρών μεταπίπτει από μία πανίσχυρη και αρκετά πλούσια μητροπολιτική έδρα σε μία εμπερίστατη και οικονομικά αποδυναμωμένη εκκλησιαστική έδρα, της οποίας ο ιεράρχης αδυνατεί να εγκατασταθεί στην έδρα του μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα.¹⁰³⁶ Η νέα αυτή πραγματικότητα αντικατοπτρίζεται με χαρακτηριστικό τρόπο στα εκκλησιαστικά τακτικά της εποχής των Παλαιολόγων, στα οποία η μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατατάσσεται σε χαμηλότερη ιεραρχική θέση από τα εκκλησιαστικά τακτικά της μέσης βυζαντινής περιόδου.¹⁰³⁷ Σε ανάλογο συμπέρασμα οδηγεί και η μελέτη της συνοδικής απόφασης, με την οποία καθορίζεται το ύψος της χρηματικής ενίσχυσης, που υποχρεώνεται να προσφέρει κάθε εκκλησιαστική έδρα

---

¹⁰³² Zakythinos, *Despotat*, τ. Α΄, 25 κ.ε.

¹⁰³³ Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 203 – 204 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 94.

¹⁰³⁴ Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 203 – 204 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 94.

¹⁰³⁵ Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 203 – 204 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 94.

¹⁰³⁶ Για τη μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 331 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰³⁷ Για την εξέλιξη της ιεραρχικής κατάταξης της μητροπόλεως Παλαιών Πατρών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 203 – 204 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 94 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 331 - 332.

στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, για την αντιμετώπιση των οικονομικών του προβλημάτων (1324), καθώς η πάλαι ποτέ ισχυρή και πλούσια μητρόπολη Παλαιών Πατρών ήταν υποχρεωμένη να προσφέρει μόλις 40 υπέρπυρα, όταν άλλες μητροπόλεις του ίδιου γεωγραφικού χώρου καλούνταν να προσφέρουν πολύ μεγαλύτερα ποσά.¹⁰³⁸ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ισχύς της μητρόπολης Παλαιών Πατρών είχε εξασθενήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην μπορεί να παρεμβαίνει στις εκκλησιαστικές υποθέσεις της Πελοποννήσου και να τις μεταβάλει σύμφωνα με τα συμφέροντά της.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι επικεφαλής της μητρόπολης Λακεδαιμονίας διεκδίκησαν με τρόπο δυναμικό την εξεταζόμενη επισκοπή, με πρώτο τον μητροπολίτη Κρήτης και πρόεδρο Λακεδαιμονίας Νικηφόρο Μοσχόπουλο (1285/89 – 1315;). Ο συγκεκριμένος ιεράρχης δε δίστασε να συγκρουστεί με τον μητροπολίτη Μονεμβασίας και πρόεδρο Παλαιών Πατρών Νικόλαο τόσο σε τοπικό επίπεδο, όσο και ενώπιον της πατριαρχικής συνόδου, ούτως ώστε να μπορέσει να επαναφέρει την εξεταζόμενη επισκοπή στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁰³⁹ Έτσι, η εξεταζόμενη επισκοπή επέστρεψε στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μετά από τρεις περίπου αιώνες υπαγωγής στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών. Ωστόσο, η μητρόπολη Παλαιών Πατρών επιχείρησε ακόμα και με αντικανονικούς τρόπους να επαναφέρει την εξεταζόμενη επισκοπή στη δικαιοδοσία της.¹⁰⁴⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επιστημονική κοινότητα διαπιστώνει ότι η εξεταζόμενη επισκοπή εισέρχεται σε μία περίοδο συχνών βραχύβιων μεταβολών του εκκλησιαστικού της καθεστώτος μέχρι και τον Νοέμβριο του 1340, οπότε η πατριαρχική σύνοδος αποφασίζει να αποδώσει οριστικά την επισκοπή στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, παρά τις όποιες ενστάσεις της μητρόπολης Παλαιών Πατρών.¹⁰⁴¹ Έτσι, η εξεταζόμενη επισκοπή θα επιστρέψει οριστικά στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οπότε η επισκοπική αυτή έδρα, αφού συγχωνευτεί

---

¹⁰³⁸ PRK, τ. Α', αρ. 88⁵³⁻⁵⁴. Για την συνοδική αυτή απόφαση καθώς και τα ποσά που έπρεπε να πληρώσει κάθε εκκλησιαστική έδρα, βλ Preiser – Kapeller & Mitsiou, Hierarchies and Fractals, 249 κ.ε.

¹⁰³⁹ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 125 · Kislinger, Αμύκλιον, 84 - 85 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 61.

¹⁰⁴⁰ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 125 - 126 · Kislinger, Αμύκλιον, 85 - 88 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 61 - 63.

¹⁰⁴¹ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 125 - 126 · Kislinger, Αμύκλιον, 89 - 91 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 61 - 63.

με την όμορη πατριαρχική εξουσία της Τριπολιτσάς, αναβαθμίζεται σε μητροπολιτική έδρα.¹⁰⁴²

Η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Αμυκλών κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν έχει επιχειρηθεί μέχρι στιγμής να προσδιοριστεί, εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων για την περίοδο αυτή. Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει να διαγράψουν την περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής, στηριζόμενοι αποκλειστικά και μόνο σε στοιχεία της περιόδου μετά την Άλωση.¹⁰⁴³ Αναμφίβολα, μπορεί κανείς να διατυπώσει ορισμένες πολύτιμες παρατηρήσεις για το θέμα αυτό, εφόσον αξιοποιήσει με κάποια επιφύλαξη τεκμήρια της περιόδου μετά την Άλωση, με σημαντικότερο την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας των πελοποννησιακών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της δεύτερης ενετοκρατίας της Πελοποννήσου (1685 – 1715).¹⁰⁴⁴ Το συγκεκριμένο τεκμήριο αποκαλύπτει ότι η εξεταζόμενη επισκοπή είχε υπό τη δικαιοδοσία της τους οικισμούς της πάλαι ποτέ επαρχίας Μαντινείας, με εξαίρεση την πλειονότητα των οικισμών του ασεατικού πεδίου, στα νότια της Τρίπολης, και τη σημερινή πόλη της Τρίπολης.¹⁰⁴⁵ Οι οικισμοί του ασεατικού πεδίου καταχωρούνται στους ενοριακούς οικισμούς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας,¹⁰⁴⁶ ενώ η σημερινή πόλη της Τρίπολης δεν περιλαμβάνεται στο συγκεκριμένο τεκμήριο, προφανώς διότι συνιστούσε πατριαρχική εξουσία.¹⁰⁴⁷ Με αφετηρία τα συγκεκριμένα δεδομένα, μπορούν να διατυπωθούν ορισμένοι ενδιαφέροντες συλλογισμοί για την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Αμυκλών κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Πρώτα από όλα, τα διαθέσιμα στοιχεία μαρτυρούν ότι η σημερινή πόλη της Τρίπολης, που εμφανίζεται στις γραπτές πηγές ήδη από τη δεκαετία του 1460,¹⁰⁴⁸ είχε οριστεί πατριαρχική εξουσία λίγο πριν από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, χωρίς να

¹⁰⁴² Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 17 · Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 417 – 418 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 287 – 288 · Παϊζή – Αποστολοπούλου, *Εξουσία*, 241 – 242 και Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 113 – 118.

¹⁰⁴³ Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ, 399 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 88, 104.

¹⁰⁴⁴ Για την απογραφή αυτή, βλ. Δέσποινα Στεφ, Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685 – 1715)* [ΕΚΠΑ/ Θεολογική Σχολή : Εκδόσεις Κληροδοτήματος Βασιλικής Δ. Μωραΐτου, αρ. 4], Αθήνα 2008, 344 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁴⁵ A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, bust 54/fasc. 157, Filza di lettere dei Mitropolitani ed altri Prelati nel Regno di Morea relative ai beni ecclesiastici (in lingua greca), φ. 614r – 615v.

¹⁰⁴⁶ A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, bust 54/fasc. 157, Filza di lettere dei Mitropolitani ed altri Prelati nel Regno di Morea relative ai beni ecclesiastici (in lingua greca), φ. 539r - 539v.

¹⁰⁴⁷ Οι πατριαρχικές εξουσίες δεν περιλήφθηκαν στη συγκεκριμένη απογραφή, για άγνωστους προς το παρόν λόγους.

¹⁰⁴⁸ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 127 - 139.

αποκαλύπτουν κάποια λεπτομέρεια για το προηγούμενο εκκλησιαστικό καθεστώς της.¹⁰⁴⁹ Ωστόσο, η γεωγραφική θέση της πόλης, που είναι κτισμένη στο κέντρο του λεκανοπεδίου της Αρκαδίας και σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από τον μεσαιωνικό οικισμό του Νικλίου, υποδεικνύει ότι η πόλη υπαγόταν στην επισκοπή Αμυκλών, προτού αναδειχθεί σε πατριαρχική εξουσία. Αντίθετα, οι οικισμοί του ασειατικού πεδίου υπάγονταν στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας από τη βυζαντινή περίοδο, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι η προαναφερθείσα περιοχή υπαγόταν διοικητικά στον Μυστρά κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ενώ η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διατηρούσε καλλιεργήσιμες εκτάσεις στην ευρύτερη περιοχή τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του πρώιμου 14^{ου} αιώνα.¹⁰⁵⁰ Επιπλέον, το εκκλησιαστικό αυτό καθεστώς ίσχυε μέχρι και την περίοδο της Αντιβασιλείας (1833 – 1835), οπότε η περιοχή περνά στη δικαιοδοσία της βραχύβιας αρχιεπισκοπής Μαντινείας και Μεγαλοπόλεως.¹⁰⁵¹ Τέλος, αξ σημειωθεί ότι το εκκλησιαστικό καθεστώς ορισμένων οικισμών στα όρια με τις όμορες εκκλησιαστικές έδρες ενδέχεται να μεταβαλλόταν κατά καιρούς, αν και δεν έχουν εντοπιστεί σχετικές μαρτυρίες. Όπως και να έχει το ζήτημα, γίνεται φανερό ότι, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προσφέρουν πληροφορίες για την περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής κατά τη βυζαντινή περίοδο, είναι πολύ πιθανό αυτή να μην διαφοροποιόταν, σε γενικές γραμμές, από αυτή της μεταβυζαντινής περιόδου.

Στο κέντρο του γεωγραφικού αυτού χώρου βρισκόταν ο μεσαιωνικός οικισμός του Νικλίου, που είχε κτισθεί επί των ερειπίων της αρχαίας Τεγέας. Συγκεκριμένα, ο μεσαιωνικός οικισμός αναπτυσσόταν στο ανατολικό – βορειοανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης, γύρω από τον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, γνωστότερης ως Παλαιάς Επισκοπής (εικ.13), και επεκτεινόταν προς τα δυτικά της, με συνέπεια τα κατάλοιπα της αρχαίας και της παλαιοχριστιανικής πόλης να συνυπάρχουν με αυτά του μεσαιωνικού οικισμού.¹⁰⁵² Η προσωнуμία Παλαιά Επισκοπή, με την οποία είναι γνωστότερος ο συγκεκριμένος ναός, αποτελεί σαφή αναφορά στη λειτουργία του ως καθεδρικού ναού της επισκοπής Αμυκλών.¹⁰⁵³ Ο ναός έχει κτισθεί πάνω στο επιχωματωμένο κοίλο του αρχαίου θεάτρου και διατηρούταν σε ερειπιώδη

¹⁰⁴⁹ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 147 – 153 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 284 – 288.

¹⁰⁵⁰ Π. Βελισσαρίου, “Του Χελμού τα μέρη. Α. «Παλιόχωρα» Καλτετζών (Δευτέρα προκαταρκτική ανακοίνωση)”, στο : *Πρακτικά Α' ΤΣΑΜ*, 274 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 126 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 279.

¹⁰⁵¹ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 279.

¹⁰⁵² Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι ί, 133 · Αθηνά Ντούλια, “Νίκλι”, *ΑΒΠ*, 307 · Πάντου, Αρκαδία, 127.

¹⁰⁵³ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 9 · Πάντου, Αρκαδία, 130.

κατάσταση μέχρι και τη δεκαετία του 1880, οπότε ο Τεγεατικός Σύνδεσμος χρηματοδότησε την αναστήλωση του ναού, με βάση τη μελέτη Er. Ziller, ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα τοιχογραφήθηκε από τον Α. Αστεριάδη.¹⁰⁵⁴ Για την οικοδόμησή του έχουν χρησιμοποιηθεί αρκετοί ορθογώνιοι τιτανόλιθοι από το αρχαίο θέατρο καθώς και άλλα αρχαία και παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ ανά διαστήματα παρεμβάλλονται ζώνες από πλίνθους (ντουζένια), χαρακτηριστικό της ελλαδικής αρχιτεκτονικής ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.¹⁰⁵⁵ Τυπολογικά, ο ναός ανήκει σε παραλλαγή των ελλαδικών μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, η οποία προέρχεται από τον συνδυασμό τρίκλιτης θολωτής βασιλικής και ναού σε σχήμα ελευθέρου σταυρού (εικ. 14). Συγκεκριμένα, η κάθετη κεραία του σταυρού χωρίζεται από τα γωνιαία διαμερίσματα με τοίχους στους οποίους διαμορφώνονται ανοίγματα σαν παράθυρα και όχι μία στενή και χαμηλή δίοδος, όπως συνηθίζεται στους άλλους ελλαδικούς μεταβατικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς.¹⁰⁵⁶ Ενδιαφέρον εμφανίζει και ο τρόπος στέγασης του ναού, καθώς τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται εν μέρει με κατά μήκος καμάρες, στις άκρες των οποίων επικάθονται κυλινδρικοί τρουλλίσκοι με ψηλό τύμπανο, με αποτέλεσμα ο ναός να γίνεται πεντάτρουλλος, στοιχείο που απηχεί κωνσταντινοπολίτικες επιδράσεις, ενώ το κυλινδρικό σχήμα των τρούλλων αποτελεί χαρακτηριστικό πρωϊμότητας του οικοδομήματος.¹⁰⁵⁷ Η συγκέντρωση ενός μεγάλου αριθμού χαρακτηριστικών πρωϊμότητας στο μνημείο, όπως είναι οι ημικυκλικές ασίδες και το στρογγυλό σχήμα των τρούλλων, συνέβαλε στο να χρονολογηθεί το μνημείο μεταξύ του β' και γ' τετάρτου του 10^{ου} αιώνα.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁴ R. Vallois, "Le théâtre de Tegée", *BCH* 50 (1926), 136 · Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 141 · Αρβανίτη, Παρατηρήσεις, 373. Για την αναστήλωση του ναού και την αιογράφηση του από τον Α. Αστεριάδη, βλ. Ν. Γρηγοράκης, "Οι τοιχογραφίες του Αγίνορα Αστεριάδη και η αναστήλωση από τον Ε. Τσίλλερ του βυζαντινού ναού της Παλαιάς Επισκοπής στην Τεγέα", *Αρχαιολογία & Τέχνες* 10 (1984), 65-72 · Γ. Κόρδης, "Οι τοιχογραφίες του Αγίνορα Αστεριάδη στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας. Μία αισθητική αποτίμηση", στο : *Πρακτικά του Α' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Β' Αμφιθέατρο Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14 – 15 Μαρτίου 2008)*, Αθήνα 2009, 327 - 338.

¹⁰⁵⁵ Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 153 κ.ε. · Αρβανίτη, Παρατηρήσεις, 379 – 380 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 55 κ.ε.

¹⁰⁵⁶ Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 149 κ.ε. · Αρβανίτη, Παρατηρήσεις, 373 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 55 · Πάντου, Αρκαδία, 130. Ας σημειωθεί ότι ο Α. Βον υποστήριξε, χωρίς πειστικότητα, ότι ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς (Βον, *Péloponnèse*, 146).

¹⁰⁵⁷ Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 152 · Αρβανίτη, Παρατηρήσεις, 374 – 375, 379. Ας σημειωθεί ότι ο Α. Βον θεωρεί ότι το σύστημα αυτό στέγασης του ναού είναι ασυνήθιστο στην πελοποννησιακή ναοδομία της μέσης βυζαντινής περιόδου (Βον, *Péloponnèse*, 146).

¹⁰⁵⁸ Ν. Κ. Μουτσόπουλος, "Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου : τέταρτη περίοδος εργασιών (1969)", *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης : Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, 5 (1971-72), 357 – 361 · Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 149 · Κόντη,

Αν και δεν έχουν εντοπιστεί αρκετά στοιχεία για την ιστορία του ναού, ωστόσο έχουν διατυπωθεί ορισμένες εικασίες για τη χρήση του κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας (13^{ος} αιώνας), όταν το Νίκλι απετέλεσε έδρα βαρωνίας, υπό τον Γουλιέλμο de Morlay, καθώς και έδρα ρωμαιοκαθολικής επισκοπής.¹⁰⁵⁹ Έτσι, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο ναός της Επισκοπής χρησιμοποιήθηκε ως καθεδρικός ναός της ρωμαιοκαθολικής επισκοπής, που διαδέχθηκε την ορθόδοξη επισκοπή, καθώς έχουν εντοπιστεί αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ρωμαιοκαθολικές εκκλησιαστικές αρχές χρησιμοποίησαν τους καθεδρικούς ναούς των ορθοδόξων εκκλησιαστικών αρχών.¹⁰⁶⁰ Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι στον ναό της Επισκοπής πραγματοποιήθηκε ο περίφημος *Παρλαμάς των Κυράδων* (1261), με βάση το σκεπτικό ότι αντίστοιχες συνάξεις είχαν πραγματοποιηθεί σε ναούς της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου, όπως στην Ανδραβίδα ή την Γλαρέντζα, παρ' όλο που ο συντάκτης του *Χρονικού του Μορέως* παραδίδει την ασαφή πληροφορία ότι η σύναξη των κυράδων πραγματοποιήθηκε σε κάποιο παλάτι.¹⁰⁶¹ Όπως και να έχει το ζήτημα, είναι φανερό ότι ο ναός συνέχισε να λειτουργεί και κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας, έστω και αν είχε μετατραπεί σε ναό του ρωμαιοκαθολικού δόγματος. Προφανώς, οι ρωμαιοκαθολικοί κληρικοί συνέχισαν να ιεουργούν στον ναό μέχρι και τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, οπότε ο στρατός του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1259 – 1332) κατέλαβε το μεσαιωνικό οχυρό του Νικλίου και ένα μεγάλο τμήμα του αρκαδικού οροπεδίου.

Η κατάληψη του Νικλίου από τα βυζαντινά στρατεύματα στα τέλη του 13^{ου} αιώνα αποτέλεσε την αφετηρία για τη στρατιωτική υποβάθμιση της σημασίας του οχυρού και τη δημογραφική και οικιστική του παρακμή, αφού το Νίκλι ανήκει σε έναν τύπο ελεύθερης και στοιχειωδώς οχυρωμένης οργάνωσης του χώρου και

Γεωγραφία, 112 - 113 · Αρβανίτη, Παρατηρήσεις, 373 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 55 · Πάντου, Αρκαδία, 127. Ας σημειωθεί ότι οι παλαιότεροι ερευνητές είχαν χρονολογήσει το μνημείο στον 12^ο αιώνα (Α. Ορλάνδος, "Η Παντάνασσα της Μονεμβασίας", *ΑΒΜΕ* 1 (1935), 146, 150 – 151 · Γ. Α. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, τ. Α', Αθήναι 1942, 418 · Bon, *Péloponnèse*, 146). Πάντως, η πρόσφατη επανεξέταση του μνημείου από την Κωνσταντίνα Σιούντρη φαίνεται να επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του ναού γύρω στα τέλη του 10^{ου} αιώνα (Κωνσταντίνα Σιούντρη, "Ο βυζαντινός ναός της Παλαιάς Επισκοπής στην Τεγέα Ν. Αρκαδίας", στο : *Τριακοστό Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα, 11 – 13 Μαΐου 2012)*, Αθήνα 2012, 92).

¹⁰⁵⁹ Για την ιστορία του Νικλίου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, βλ. Bon, *Morée Franque*, 522 κ.ε.

¹⁰⁶⁰ Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως*, 91 – 92 · Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 90 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 58.

¹⁰⁶¹ Bon, *Morée Franque*, 523 · Μουτσόπουλος, Νίκλι – Μουχλί, 188 · T. Gregory – N. Sevcenko, "Nikli", *ODB* 3, 1483.

κατανομής του πληθυσμού, που, αν και ήταν συνηθισμένος στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, δεν ανταποκρινόταν πλέον στις νέες ιστορικές συνθήκες, που είχαν διαμορφωθεί στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.¹⁰⁶² Έτσι, οι αυτοκρατορικές αρχές αποφάσισαν να αντικαταστήσουν το Νίκλι με δύο νέα κάστρα, του Μουχλίου και των Τσιπιανών, στο βόρειο και βορειοανατολικό άκρο του αρκαδικού λεκανοπεδίου αντίστοιχα, που οικοδομήθηκαν σε σημεία επίκαιρα για τον έλεγχο του αρκαδικού λεκανοπεδίου και την προώθηση του βυζαντινού στρατού για την ανάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους (χάρτης 7).¹⁰⁶³ Οι παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν ότι η ίδρυση των δύο νέων κάστρων επέφερε την ξαφνική και ολοκληρωτική ερήμωση του Νικλίου, του οποίου ο πληθυσμός μετατοπίστηκε μαζικά στα δύο νέα κάστρα, καθώς αποδέχονταν κατά γράμμα τις πληροφορίες της αραγωνιακής παραλλαγής του *Χρονικού του Μορέως*.¹⁰⁶⁴ Σύμφωνα με το τεκμήριο αυτό, ο επικεφαλής των βυζαντινών στρατευμάτων, αφού κατέλαβε το κάστρο του Νικλίου, διέταξε την κατακρήμνιση των τειχών του, επειδή βρισκόταν στο κέντρο πεδιάδας και κατά συνέπεια απαιτούσε μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις για την υπεράσπισή του, και την οικοδόμηση εγγύς και αντ' αυτού των δύο ισχυρών ορεινών φρουριών.¹⁰⁶⁵ Ωστόσο, η νεώτερη έρευνα έχει προσεγγίσει το συγκεκριμένο απόσπασμα με τρόπο πιο ρεαλιστικό, με αποτέλεσμα να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η κατάληψη του Νικλίου από τα βυζαντινά στρατεύματα απετέλεσε την αφετηρία για μία αργή και σταδιακή παρακμή του μεσαιωνικού οχυρού, που κλιμακώθηκε σε πολλές δεκαετίες και οδήγησε στην ανάδειξη ενός νέου διοικητικού και οικιστικού κέντρου στο αρκαδικό λεκανοπέδιο, αυτού του κάστρου του Μουχλίου.¹⁰⁶⁶

Το Μουχλί, του οποίου τα ερείπια βρίσκονται περίξ των κλιτύων ενός βραχώδους όρους μεταξύ των ορέων Παρθενίου και Αρτεμισίου (Κτενιά), ΒΔ του Αχλαδόκαμπου (εικ. 3), απετέλεσε το σημαντικότερο ορμητήριο του βυζαντινού στρατού για την ανάκτηση της Αρκαδίας από τους Φράγκους και για αυτόν τον λόγο πάρθηκαν μία σειρά μέτρων, ώστε το νεόκτιστο κάστρο να αναπτυχθεί και να

---

¹⁰⁶² Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 54 - 55 · Μουτσόπουλος, Νίκλι – Μουχλί, 164 κ.ε. · Κορδώσης, *Μετατόπιση*, 92 – 93 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 17 κ.ε.

¹⁰⁶³ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 56 · Μουτσόπουλος, Νίκλι – Μουχλί, 188 κ.ε. · Κορδώσης, *Μετατόπιση*, 92 – 93.

¹⁰⁶⁴ Αδ. Αδαμαντίου, “Τα Χρονικά του Μορέως”, *ΔΙΕΕ* 6 (1900), 630 · Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως*, 103 κ.ε. · Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 112 – 114 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 64 – 66.

¹⁰⁶⁵ *Libro de los fechos*, 106 § 485.

¹⁰⁶⁶ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 56 κ.ε. · Μουτσόπουλος, Νίκλι – Μουχλί, 164 κ.ε. · Κορδώσης, *Μετατόπιση*, 92 – 93 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 17 κ.ε.

εδραιωθεί ως οικιστικό και διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής αντί του Νικλίου (χάρτης 3). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι ερευνητές αποδέχονται ότι η ανάπτυξη και εδραίωση του Μουχλίου ως οικιστικού και κυρίως ως διοικητικού κέντρου της κεντρικής Πελοποννήσου προκάλεσε τη μεταφορά της έδρας του επισκόπου Αμυκλών από το παρηκμασμένο Νίκλι στο αναπτυσσόμενο κάστρο του Μουχλίου κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Η αποδοχή αυτή, αν και δεν τεκμηριώνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία, έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή, καθώς ανταποκρίνεται στη συνήθη πρακτική των εκκλησιαστικών αρχών να μετακινούνται σε έναν νέο και αναπτυσσόμενο οικισμό, όταν η έδρα τους υποστεί πληθυσμιακή αραίωση, οικονομικό και αστικό μαρασμό ή καταστραφεί.¹⁰⁶⁷ Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί και ορισμένες, λιγότερο ή περισσότερο σαφείς, ενδείξεις για τη μεταφορά της έδρας του ιεράρχη της εξεταζόμενης επισκοπής στο κάστρο του Μουχλίου. Η παλαιότερη από αυτές είναι μία δωρητήρια πράξη, που συντάχθηκε στο Μουχλί το 1457, στο τέλος της οποίας υπογράφουν ως μάρτυρες τρεις υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της εξεταζόμενης επισκοπής. Με βάση το τεκμήριο αυτό, έχει γίνει αποδεκτό ότι η έδρα της επισκοπής είχε μεταφερθεί στο Μουχλί πριν από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα.¹⁰⁶⁸ Επίσης, έχουν εντοπιστεί και ορισμένες αναφορές περιηγητών και γεωγράφων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τις οποίες ο επίσκοπος Αμυκλών διέμενε στο Μουχλί μέχρι και την ερήμωσή του ή έδρευε σε κάποιον οικισμό πέριξ του ερειπίου του Μουχλίου.¹⁰⁶⁹ Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία μεταφοράς της έδρας πραγματοποιήθηκε μετά το πέρας της βαθμιαίας διαδικασίας μετακίνησης του πληθυσμού από το Νίκλι στο Μουχλί και της αντίστοιχης μεταφοράς της διοικητικής αρχής, δηλαδή κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η επιφανειακή διερεύνηση του ερημωμένου πλέον κάστρου έχει εντοπίσει ερείπια αρκετών ναών, που έχουν κτισθεί κάθετα προς τις υψομετρικές καμπύλες, εξαιτίας της μορφολογίας του χώρου και της προς τα ανατολικά τοποθέτησής τους.¹⁰⁷⁰ Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρων

---

¹⁰⁶⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 10 – 11 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών – ΘΗΕ*, 398 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, 126 · Bon, *Morée Franque*, 524 · Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 57 και σημ. 1 · Kislinger, *Αμύκλιον*, 81 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 21 – 22. Για τη μεταφορά της έδρας μίας επισκοπής σε άλλον οικισμό μετά τον δημογραφικό και οικονομικό του μαρασμό, βλ. Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 161, 164.

¹⁰⁶⁸ Manoussacas, *Donation*, 315 – 319.

¹⁰⁶⁹ Ελευθερίου, *Μουχλί*, 21 – 22, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁷⁰ Για την αναλυτική παρουσίαση της ναϊκής τοπογραφίας του κάστρου, βλ. Ελευθερίου, *Μουχλί*, 63 – 77.

θολοσκεπών ναών, με εξαίρεση τον ναό της Παναγίας, που βρίσκεται στο κέντρο περίπου της ΝΔ κλιτύς του λόφου του Μουχλίου και έχει κτισθεί στη βάση ενός από τους πύργους της εξωτερικής ζώνης οχύρωσης του οικισμού (εικ. 4).¹⁰⁷¹ Ο ναός διατηρείται σε ερειπιώδη κατάσταση, αφού παραμένουν όρθια τμήματα από τις κόγχες μόνον του ιερού, καθώς η υποθεμελίωση του συνδεδεμένου με αυτές πύργου λειτούργησε ως αντέρεισμα.¹⁰⁷² Επίσης, διακρίνονται εν μέρει οι πλάγιοι τοίχοι, που διατηρήθηκαν χάρη στην υψηλότερη εξωτερική στάθμη του εδάφους. Ο υπόλοιπος ναός έχει καταπέσει τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό του, με το οικοδομικό υλικό να έχει κατακυλήσει προς τη δυτική πλαγιά.¹⁰⁷³ Η συστηματική μελέτη των καταλοίπων του ναού οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο ναός άνηκε στον τύπο της τρίκλιτης θολοσκεπούς βασιλικής, που διαιρείται σε τρία κλίτη με ένα ζεύγος κίωνων (εικ. 5).¹⁰⁷⁴ Η παραπάνω αποκατάσταση έχει γίνει με βάση το καθολικό της Μονής Κοιμήσεως Γοργοπηκούου Τσιπιανών (τέλη 14^{ου} / αρχές 15^{ου} αιώνα), με το οποίο παρουσιάζει αρκετές τυπολογικές και μορφολογικές αναλογίες.¹⁰⁷⁵ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο ναός έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 14^{ου} αιώνα ή αρχές 15^{ου} αιώνα.¹⁰⁷⁶

Ο ναός παρουσιάζει μεγαλύτερες διαστάσεις σε σχέση με τα άλλα ναϊκά οικοδομήματα του οχυρού καθώς και ενδείξεις μνημειακότητας, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί η εκτίμηση ότι συνιστούσε τον καθεδρικό ναό του οικισμού, αν και βρισκόταν στην άκρη του και σε άμεση επαφή με τα τείχη.¹⁰⁷⁷ Η χωροθέτηση αυτή αντιστοιχεί στα δεδομένα της υστεροβυζαντινής πολεοδομικής οργάνωσης των νεόκτιστων πόλεων, στις οποίες συνηθιζόταν ο καθεδρικός ναός να ιδρυόταν στην

---

¹⁰⁷¹ Ε. Δαρκό, “Περί της ιστορίας και των μνημείων του Μουχλίου”, *ΠΑΑ* 6 (1931), 28 · Ε. Νταρκό, “Η ιστορική σημασία και τα σπουδαιότερα ερείπια του Μουχλίου”, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 468 – 469 · Μουτσόπουλος, Παναγία, 289 – 290 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 68. Για την οχύρωση του οικισμού, βλ. Ελευθερίου, *Μουχλί*, 36 – 47.

¹⁰⁷² Μουτσόπουλος, Παναγία, 292 · Αρβανίτη, Παρατηρήσεις, 370 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 69.

¹⁰⁷³ Για την αναλυτική και λεπτομερή περιγραφή των διατηρούμενων ερειπίων του ναού, βλ. Μουτσόπουλος, Παναγία, 289 – 300 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 68 – 72.

¹⁰⁷⁴ Μουτσόπουλος, Παναγία, 302 – 309, όπου εξετάζονται και άλλες περιπτώσεις κάλυψης του ναού · Αρβανίτη, ο.π., 370, 372, 378, 379 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 70.

¹⁰⁷⁵ Μουτσόπουλος, Παναγία, 307 – 308. Για το καθολικό της Μονής Κοιμήσεως Γοργοπηκούου Τσιπιανών, βλ. Κ. Ν. Μουτσόπουλος, “Αι παρά την Τρίπολιν Μοναί Γοργοπηκούου, Βαρσών και Επάνω Χρέπας από αρχιτεκτονικής ιδίως απόψεως”, *ΕΕΒΣ* 29 (1959), 394 – 396, 405 – 406. Ας σημειωθεί ότι ο ναός παρουσιάζει αναλογίες και με το καθολικό της Μονής Κοιμήσεως στο Βαλτετσινικό, των τελευταίων ετών του 14^{ου} αιώνα/ αρχών του 15^{ου} αιώνα (Μουτσόπουλος, Παναγία, 307 – 308 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 70 σημ. 253).

¹⁰⁷⁶ Μουτσόπουλος, Παναγία, 309.

¹⁰⁷⁷ Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 116 · Γ. Μ. Δημητριάδης, “Μουχλί”, *ΑΒΠ*, 293 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 71.

άκρη της πόλης και σε επαφή με τα τείχη, χωρίς διάθεση πολεοδομικής προβολής και ανάδειξης.¹⁰⁷⁸ Σε κάθε περίπτωση, η προαναφερθείσα εικασία παραμένει αρκετά ελκυστική, αν και τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία δεν μπορούν να συμβάλουν στην αποσαφήνιση του ζητήματος αυτού. Πάντως, στην περίπτωση, που ο συγκεκριμένος ναός αποτελούσε τον καθεδρικό ναό του οικισμού, είναι φανερό ότι η μεταφορά της έδρας της επισκοπής στο κάστρο του Μουχλίου είχε συντελεστεί κατά τη διάρκεια οικοδόμησης του ναού, δηλαδή γύρω στα τέλη του 14^{ου} / αρχές 15^{ου} αιώνα.

Ορισμένοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει να συντάξουν και να παρουσιάσουν καταλόγους με ονόματα ιεραρχών της εξεταζόμενης επισκοπής, στηριζόμενοι στα διαθέσιμα στοιχεία. Έτσι, έχουν ήδη δημοσιευτεί επισκοπικοί κατάλογοι της εξεταζόμενης επισκοπής, που περιλαμβάνουν κυρίως ονόματα ιεραρχών του ύστερου 13^{ου} αιώνα και του πρώιμου 14^{ου} αιώνα, καθώς η πλειονότητα των διαθέσιμων στοιχείων αναφέρεται σε αυτή τη χρονική περίοδο.¹⁰⁷⁹ Δεν παραλείπουν, όμως, να περιλαμβάνουν και ιεράρχες και άλλων χρονικών περιόδων, αφού έχουν εντοπιστεί σποραδικές μαρτυρίες ιεραρχών και άλλων περιόδων, με παλαιότερο τον Νικόλαο Μουζάλωνα.¹⁰⁸⁰ Ο συγκεκριμένος ιεράρχης είναι γνωστός από τις αποσπασματικές πληροφορίες των ερμηνευτικών σχολίων του πατριάρχη Αντιοχείας Θεοδώρου Βαλσαμώνος σε έναν από τους κανόνες της Συνόδου της Άγκυρας (314) καθώς και του Ιωάννη Ζωναρά σε κάποιον από τους κανόνες της Συνόδου της Καρθαγένης (419). Σύμφωνα, λοιπόν, με τα σχόλια των δύο αυτών κανονολόγων του 12^{ου} αιώνα, ο επίσκοπος Αμυκλών Νικόλαος Μουζάλων κατέφυγε στην πατριαρχική σύνοδο αιτούμενος να ανακληθεί η απομάκρυνσή του από τα αρχιερατικά του καθήκοντα, καθώς απεκάρη *κατὰ βίαν πρακτορικῆν*. Το θέμα απασχόλησε την πατριαρχική σύνοδο τόσο επί των ημερών του πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1156 – 1169), όσο και επί των ημερών του πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ του από Αγκιάλου (1169 – 1177), ο οποίος τελικά δικαίωσε τον επίσκοπο, αν και του επέβαλε κάποιο επιτίμιο.¹⁰⁸¹ Αν και

¹⁰⁷⁸ Χ. Μπούρας, “Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων”, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄ - τ. 20 (1998 – 1999), 92.

¹⁰⁷⁹ Καταλόγους με ιεράρχες της εξεταζόμενης επισκοπής κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Vailhé, *Amyclae, 1376 – 1377* · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 4 – 8 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 285 κ.ε. · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, 85 – 86, 124 - 126 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 148 · Fedalto, *Hierarchia*, 487 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 58 – 63.

¹⁰⁸⁰ Για τον συγκεκριμένο ιεράρχη, βλ. σημ. 1682.

¹⁰⁸¹ *Mansi*, τ. ΚΒ΄, 18 · *ΡΠ*, τ. Γ΄, 27, 427 · Μ. Ι. Γεδεών, *Κανονικά Διατάξεις, λύσεις, θεσπίσματα των αγιωτάτων πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Β΄, εν Κωνσταντινουπόλει 1889, 23 - 24.

τα διαθέσιμα στοιχεία δεν παραδίδουν προσωπογραφικές πληροφορίες για τον συγκεκριμένο αρχιερέα, αρκετοί ερευνητές έχουν επιχειρήσει να τον συνδέσουν με την οικογένεια του πατριάρχη Νικολάου Δ΄ Μουζάλωνος (1147 – 1151).¹⁰⁸² Σε κάθε περίπτωση, ο συγκεκριμένος αρχιερέας δεν τελούσε υπό τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, καθώς ποιμαίνει την εξεταζόμενη επισκοπή, όταν αυτή υπαγόταν στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών. Παρ' όλα αυτά, αναφέρεται στην παρούσα εργασία, καθώς αποτελεί τον παλαιότερο γνωστό αρχιερέα της εξεταζόμενης επισκοπής.

Ο Νικόλαος Μουζάλων, όπως έχει ήδη σημειωθεί, αποτελεί τον μοναδικό γνωστό ιεράρχη της επισκοπής Αμυκλών της μέσης βυζαντινής περιόδου, δεδομένου ότι δεν έχουν εντοπιστεί άλλες μαρτυρίες για τους ιεράρχες και την επισκοπή κατά την περίοδο αυτή. Αντιθέτως, οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για τους επισκόπους Αμυκλών κατά τη διάρκεια της πρώιμης παλαιολογείου περιόδου είναι πιο ικανοποιητικές, καθώς έχει στη διάθεσή της περισσότερα τεκμήρια με πληροφορίες για την επισκοπική αυτή έδρα, με σημαντικότερο το δεύτερο τμήμα του *Χρονικού της Μονεμβασίας*. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο συντάκτης του συγκεκριμένου τεκμηρίου, μάλλον κάποιο στέλεχος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας,¹⁰⁸³ παραδίδει τα ονόματα αρκετών ιεραρχών της επισκοπής Αμυκλών, με αποτέλεσμα να καθίσταται εφικτή η παρουσίαση της διαδοχής των επισκόπων για την περίοδο αμέσως μετά την επανίδρυση της επισκοπής (ca. 1266) και μέχρι και τη δεκαετία του 1340.¹⁰⁸⁴

Με βάση τα στοιχεία αυτά, ο πρώτος ιεράρχης της επισκοπής μετά την επανίδρυσή της πιστεύεται ότι ήταν κάποιος Νικηφόρος Διακής, που χειροτονήθηκε από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο (1262 – 1275;).¹⁰⁸⁵ Ορισμένοι ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι η χειροτονία του νέου επισκόπου τελέστηκε το 1283

---

¹⁰⁸² Ηρώ Κορμπέτη, “Εγκώμιον εις τον πατριάρχη Νικόλαον Δ΄ τον Μουζάλωνα”, *Ελληνικά* 7 (1934), 322 σημ.2 · Θ. Ν. Ζήσης, “Ο πατριάρχης Νικόλαος Δ΄ Μουζάλων”, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 23 (1978), 237 · Κόντη, Γεωγραφία, 95 και σημ. 1.

¹⁰⁸³ Kislinger, *Regionalgeschichte*, λ. 68 – 71 · Βασιλικοπούλου, Χρονικόν, 428.

¹⁰⁸⁴ Vailhé, Amyclae, 1376 – 1377 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 5 – 8 · Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 286 · Γριτσόπουλος, Αμυκλών - ΘΗΕ, 398 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, 125 - 126 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 148 · Fedalto, *Hierarchia*, 487 · Κάππος, Νίκλι, 236 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 58 – 63.

¹⁰⁸⁵ Για τον Νικηφόρο Διακή, βλ. *PLP*, αρ. 5375 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 223, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

ή το 1293, χωρίς όμως να το αιτιολογούν.¹⁰⁸⁶ Ωστόσο, το δεύτερο τμήμα του *Χρονικού της Μονεμβασίας* αποκαλύπτει ότι η χειροτονία του νέου επισκόπου πραγματοποιήθηκε την ίδια περίοδο, κατά την οποία ο μητροπολίτης Γρηγόριος χειροτόνησε κάποιον Μάρκο για την επισκοπή Έλους και διόρισε κληρικούς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας σε συγκεκριμένα αξιώματα της προαναφερθείσας μητρόπολης.¹⁰⁸⁷ Με βάση τις πληροφορίες αυτές, η χειροτονία του επισκόπου Νικηφόρου Διακή είναι προφανές ότι πραγματοποιήθηκε πριν από την πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου της Λακεδαιμονίας, αφού ο μητροπολίτης Γρηγόριος απένειμε, με την ιδιότητα του πατριαρχικού έξαρχου στην Πελοπόννησο, εκκλησιαστικά οφφίκια σε κληρικούς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Η πλήρωση του μητροπολιτικού θρόνου της Λακεδαιμονίας πιστεύεται ότι είχε συντελεστεί πριν από τα τέλη του 1266, αφού σε μία από τις δύο αναφορές του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1411/12 - 1429) προς τον Οικουμενικό πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416 - 1439), που συνέταξε ο μετέπειτα καρδινάλιος Ισίδωρος μετά το 1426, παραδίδεται η πληροφορία ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε μεριμνήσει να χειροτονηθούν αρχιερείς για τις μητροπόλεις Κορίνθου, Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας μέχρι και τα τέλη του 1266.¹⁰⁸⁸ Με βάση τα στοιχεία αυτά, λοιπόν, γίνεται φανερό ότι ο Νικηφόρος Διακής ανέλαβε τη διαποίμανση της επισκοπής Αμυκλών μεταξύ των ετών 1262 και 1266, προτού δηλαδή τα στρατεύματα του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282 - 1328) καταλάβουν το Νίκλι από τους Φράγκους (1296).¹⁰⁸⁹ Κατά συνέπεια, η εκλογή και η χειροτονία του προαναφερθέντος επισκόπου δεν οφείλεται στην ανάκτηση του Νικλίου από τα βυζαντινά στρατεύματα, αλλά στην έκβαση των επιχειρήσεων των βυζαντινών

¹⁰⁸⁶ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 6 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 285 κ.ε. · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 398 · Βασιλικοπούλου, *Κάστρο του Νικλη*, 502 · Κάππος, *Νίκλι*, 235 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 60.

¹⁰⁸⁷ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203.

¹⁰⁸⁸ Λάμπρου, *Αναφοράι*, 290³¹ - 291³. Επίσης, πρβλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 390.

¹⁰⁸⁹ Η επιστημονική κοινότητα αποδέχεται ότι τα βυζαντινά στρατεύματα κατέλαβαν το Νίκλι το έτος 1296 (Buchon, *Recherches historiques*, τ. Α΄, 471 - 477 · F. H. Gaertingen, "Tegea", *RE* 9 (1934), 117 · Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 112 · Bon, *Morée Franque*, 523 · Μουτσόπουλος, *Νίκλι - Μουχλί*, 165 · T.E. Gregory - N. P. Ševčenko, "Nikli", *ODB* 3, 1483 · Ελευθερίου, *Μουχλί*, 15). Κατά καιρούς προτάθηκαν και οι χρονολογίες 1294 (Ε. Νταρκό, "Η ιστορική σημασία και τα σπουδαιότερα κείρια του Μουχλίου", *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 458 · Ν.Δ. Μωραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήναι 1932, 214 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α΄, 93 - 95 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 158 · Ορλάνδος, *Τεγέα - Νίκλι*, 139) και 1295 (Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως*, 104 · Ι. Θ. Σφηκόπουλος, *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά*, Αθήναι 1968, 206). Ας σημειωθεί ότι ο Ιωάννης Κάππος υιοθετεί μία τελείως διαφορετική χρονολόγηση για την ανάκτηση του Νικλίου από τα βυζαντινά στρατεύματα, καθώς δέχεται ότι τα βυζαντινά στρατεύματα κατέλαβαν το Νίκλι το 1369, χωρίς να το αιτιολογεί (Κάππος, *Νίκλι*, 236).

στρατευμάτων στην κεντρική Πελοπόννησο το 1263/4.¹⁰⁹⁰ Προφανώς, ο νεοχειροτονηθείς ιεράρχης δεν εγκαταστάθηκε στην καθιερωμένη έδρα της επισκοπής, χωρίς όμως να είναι γνωστό πού έδρευε.

Παράλληλα, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο επίσκοπος Νικηφόρος Διακής χειροτονήθηκε από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο και όχι από κάποιον ιεράρχη της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, όπως επέβαλε η υπαγωγή της εξεταζόμενης επισκοπής στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί ένδειξη για τη μεταβολή του καθεστώτος υπαγωγής της αρκαδικής επισκοπής, όπως έχει υποστηριχθεί,¹⁰⁹¹ αλλά συνδέεται με την προσπάθεια ανασυγκρότησης των ορθοδόξων επισκοπικών εδρών της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της δεύτερης πεντηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα.¹⁰⁹² Σύμφωνα, λοιπόν, με το δεύτερο τμήμα του λεγομένου *Χρονικού της Μονεμβασίας*, ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Γρηγόριος είχε αναλάβει την επανίδρυση των ορθοδόξων εκκλησιαστικών εδρών της Πελοποννήσου εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου και για αυτό τον λόγο του είχε απονεμηθεί ο τίτλος του πατριαρχικού έξαρχου στην Πελοπόννησο.¹⁰⁹³ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, ο μητροπολίτης Μονεμβασίας προέβη στη χειροτονία του επισκόπου Αμυκλών Νικηφόρου Διακή, αν και η επισκοπική αυτή έδρα δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία του.¹⁰⁹⁴

Δυστυχώς, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν αποκαλύπτει μέχρι τότε ο Νικηφόρος Διακής ποίμαινε την εξεταζόμενη επισκοπή. Πάντως, η θητεία του είχε ολοκληρωθεί πριν από τα τελευταία έτη του 13^{ου} αιώνα, όταν, σύμφωνα με το δεύτερο τμήμα του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1285/89 – 1315;) χειροτόνησε δύο φορές επισκόπους για την εξεταζόμενη επισκοπή κατά τη διάρκεια της θητείας του, με πρώτο τον επίσκοπο Καψοβάδη.¹⁰⁹⁵ Αν και η πενιχρότητα των γνωστών τεκμηρίων

¹⁰⁹⁰ Kislinger, Αμύκλιον, 84. Για τις επιχειρήσεις αυτές, βλ. Zakythinis, *Despotat*, 34 – 43 · Bon, *Morée Franque*, 125 – 139.

¹⁰⁹¹ Kislinger, Αμύκλιον, 84 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 502.

¹⁰⁹² Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 6-7 · Κάππος, Νίκλι, 236 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 60.

¹⁰⁹³ Για τον συγκεκριμένο ιεράρχη και την ιδιότητά του ως πατριαρχικού έξαρχου στην Πελοπόννησο, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 288, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁹⁴ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 6-7 · Κάππος, Νίκλι, 236 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 60.

¹⁰⁹⁵ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 247 · Βέης, Μονεμβασίας, 68 – 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203.

δεν επιτρέπει προσωπογραφικές ή άλλες παρατηρήσεις για τον επίσκοπο αυτόν,¹⁰⁹⁶ φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος ιεράρχης χειροτονήθηκε μετά τον Ιούνιο του 1289, αφού ο συντάκτης της συνοδικής απόφασης του Νοεμβρίου 1340 παραδίδει την πληροφορία ότι ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος ανακίνησε το ζήτημα της επισκοπής Αμυκλών, με αποτέλεσμα η πατριαρχική σύνοδος επί των ημερών του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ του Κυπρίου (1283 – 1289) να αποφασίσει την επαναφορά της εξεταζόμενης επισκοπής στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁰⁹⁷ Είναι προφανές, λοιπόν, ότι ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος προέβη στη χειροτονία του συγκεκριμένου ιεράρχη, αφού πρώτα επανέφερε την εξεταζόμενη επισκοπή στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, καθώς είναι ο πρώτος ιεράρχης της εξεταζόμενης επισκοπής, που εκλέγεται και χειροτονείται από κάποιον επικεφαλής της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ύστερα από τρεις περίπου αιώνες υπαγωγής στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών.

Ο επίσκοπος Καψοβάδης δεν ποίμανε την επισκοπή Αμυκλών καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του Νικηφόρου Μοσχόπουλου, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι ο προαναφερθείς μητροπολίτης χειροτόνησε έναν ακόμα επίσκοπο για την επισκοπή Αμυκλών, τον επίσκοπο Ευάρεστο.¹⁰⁹⁸ Για μία ακόμα φορά, τα πενιχρά διαθέσιμα στοιχεία για τον επίσκοπο αυτό δεν επιτρέπουν προσωπογραφικές ή άλλες παρατηρήσεις.¹⁰⁹⁹ Σε κάθε περίπτωση, η χειροτονία του συντελέστηκε πριν από το 1315, οπότε ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος εγκαταλείπει τη διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Επίσης, δεν είναι γνωστό μέχρι πότε ο επίσκοπος Ευάρεστος άσκησε τη διαποίμανση της επισκοπής, αφού μαρτυρείται ένα μακροχρόνιο διάστημα χηρείας του επισκοπικού της θρόνου, που τερματίζεται τον Αύγουστο του 1317/18, όταν η πατριαρχική σύνοδος αναθέτει τη διαποίμανσή της

---

¹⁰⁹⁶ Για τον επίσκοπο αυτόν, βλ. *PLP* αρ. 11588 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 224, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκαλύπτουν το μοναχικό όνομα του συγκεκριμένου ιεράρχη, ο μητροπολίτης Βασίλειος Ατέσης παραδίδει την πληροφορία ότι ονομαζόταν Αλέξανδρος, χωρίς να την τεκμηριώνει ή να την αιτιολογεί (Ατέσης, *Κατάλογοι*, 148).

¹⁰⁹⁷ *PRK*, τ. Β΄, αρ. 134⁶⁷⁻⁶⁹. Επίσης, πρβλ. Kislinger, Αμύκλιον, 84 – 85 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 61.

¹⁰⁹⁸ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 247 · Βέης, Μονεμβασίας, 68 - 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203.

¹⁰⁹⁹ Για τον επίσκοπο αυτόν, βλ. *PLP* αρ. 6169 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 224, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

κατ' επίδοσιν στο μητροπολίτη Ποντοηρακλείας Ιωάννη (1295 – 1328), μία ηγιασμένη προσωπικότητα του 14^{ου} αιώνα.¹¹⁰⁰

Η επιστημονική κοινότητα έχει εντοπίσει αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες ο αυτοκράτορας ή κάποια εκκλησιαστική αρχή αναθέτει κατ' επίδοσιν τη διαποίμανση μίας εκκλησιαστικής έδρας σε κάποιον τιτουλάριο ιεράρχη ή στον ιεράρχη κάποιας πενόμενης εκκλησιαστικής έδρας, ώστε να εξασφαλίζονται τα απαραίτητα για την επιβίωση του ευεργετούμενου.¹¹⁰¹ Ωστόσο, η απόφαση αυτή της πατριαρχικής συνόδου φαίνεται να συνδέεται με τη διαμάχη των μητροπόλεων Παλαιών Πατρών και Λακεδαιμονίας για την εξεταζόμενη επισκοπή.¹¹⁰² Συγκεκριμένα, η πατριαρχική σύνοδος μαρτυρείται ότι είχε αναθέσει τη διοίκηση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατ' επίδοσιν στον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Μιχαήλ (1315; - 1316;) κατά τη διάρκεια του 1315.¹¹⁰³ Η εξέλιξη αυτή αποτελούσε μία καλή ευκαιρία για να διευθετηθεί το ζήτημα της διεκδικούμενης επισκοπής υπέρ της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, αφού ο νέος επικεφαλής της μητρόπολης Λακεδαιμονίας προΐστατο παράλληλα και της μητρόπολης Παλαιών Πατρών. Έτσι, ο μητροπολίτης Μιχαήλ κωλυσιεργούσε την πλήρωση του επισκοπικού θρόνου της εξεταζόμενης επισκοπής, ώστε να καλλιεργηθεί η επίπλαστη εντύπωση ότι η επισκοπή είχε παραχωρηθεί προσωρινά και κατ' επίδοσιν στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας και έτσι να μπορέσει να την προσαρτήσει στη δική του μητρόπολη.¹¹⁰⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η πατριαρχική σύνοδος αποφάσισε να παραχωρήσει την εξεταζόμενη επισκοπή στον μητροπολίτη Ποντοηρακλείας Ιωάννη, τον Οκτώβριο του 1317, ώστε να αποκατασταθεί η εκκλησιαστική τάξη, έστω και προσωρινά, αλλά και ο ευεργετηθείς αρχιερέας να ενισχύσει τις οικονομικές του απολαβές.¹¹⁰⁵ Ο μητροπολίτης Ιωάννης δε φαίνεται να μετοίκησε στην Πελοπόννησο, για να ποιμάνει την παραχωρηθείσα έδρα, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία πιστοποιούν την συχνή του παρουσία στην Κωνσταντινούπολη καθώς και στην έδρα της μητρόπολης Ποντοηρακλείας.¹¹⁰⁶ Παρ' όλα αυτά, ο μητροπολίτης Μιχαήλ φαίνεται

¹¹⁰⁰ PRK, τ. Α', αρ. 51. Για τον μητροπολίτη Ποντοηρακλείας Ιωάννη, βλ. PLP αρ. 8609 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 149, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁰¹ Χατζηαντωνίου, Κατ' επίδοσιν, 119 κ.ε.

¹¹⁰² Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσία*, τ. Α', 125 · Kislinger, Αμύκλιον, 86 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 62.

¹¹⁰³ PRK, τ. Α', αρ. 51. Για τη θητεία του συγκεκριμένου μητροπολίτη στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας, βλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 392 · Kislinger, Αμύκλιον, 83 – 86 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 221.

¹¹⁰⁴ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσία*, τ. Α', 125 · Kislinger, Αμύκλιον, 86 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 62.

¹¹⁰⁵ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσία*, τ. Α', 125 · Kislinger, Αμύκλιον, 86 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 62.

¹¹⁰⁶ Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 149, όπου η και παλαιότερη βιβλιογραφία.

ότι πέτυχε τον στόχο του, αφού η πατριαρχική σύνοδος κατά τη διάρκεια της θητείας του πατριάρχη Ησαΐα (1323-1334) κατοχύρωσε την εξεταζόμενη επισκοπή στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών, με το σκεπτικό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας είχε αναλάβει τη διοίκηση της επισκοπής κατ' οικονομία και προσωρινά, όπως αποκαλύπτεται έμμεσα από την συνοδική απόφαση του Νοεμβρίου 1340.¹¹⁰⁷

Ωστόσο, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας μπόρεσε να ανατρέψει τη συγκεκριμένη συνοδική απόφαση και η εξεταζόμενη επισκοπή να επιστρέψει στη δικαιοδοσία της προαναφερθείσας μητρόπολης, αφού ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Γρηγόριος Βουτάς (1324 – 1327) είναι γνωστό ότι χειροτόνησε κάποιον Ευγένιο για τον επισκοπικό θρόνο της εξεταζόμενης επισκοπής. Ο συγκεκριμένος ιεράρχης έχει επιχειρηθεί να ταυτιστεί με τον χαρτοφύλακα Ευγένιο, που είχε πουλήσει στον μητροπολίτη Νικηφόρο Μοσχόπουλο τα οικήματα πλησίον του μητροπολιτικού ναού της καστροπολιτείας του Μυστρά μάλλον στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.¹¹⁰⁸ Αν και η προαναφερθείσα εκτίμηση είναι αρκετά ελκυστική, δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί ή να απορριφθεί, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Όπως και να έχει το ζήτημα, ο επίσκοπος Ευγένιος είναι ο τελευταίος επώνυμος γνωστός ιεράρχης της επισκοπής Αμυκλών, αφού δεν έχει εντοπιστεί άλλη επώνυμη μαρτυρία ιεραρχών της επισκοπής μέχρι και τα μέσα του 16^{ου} αιώνα.¹¹⁰⁹ Βέβαια, έχουν εντοπιστεί και δύο ανώνυμες μαρτυρίες επισκόπων Αμυκλών της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Η παλαιότερη προέρχεται από ένα πατριαρχικό έγγραφο, του Οκτωβρίου του 1368, με το οποίο ένας ανώνυμος επίσκοπος Αμυκλών διορίζεται επίτροπος των πατριαρχικών κτημάτων στην Πελοπόννησο.¹¹¹⁰ Η δεύτερη μαρτυρία προέρχεται από τον *Προτρεπτικό* του διακόνου Ιωάννη Ευγενικού προς τον δεσπότη του Μυστρά Δημήτριο Παλαιολόγο (1428 - 1460), του έτους 1452, σύμφωνα με την οποία ο τότε επίσκοπος Αμυκλών ήταν φανατικός οπαδός της Ένωσης των δύο Εκκλησιών.¹¹¹¹

Τέλος, έχουν εντοπιστεί ακόμα και τρία ονόματα εκκλησιαστικών αξιωματούχων της επισκοπής σε μία έγγραφη δωρεά (*ψυχοδοτικὸν γράμμα*) του έτους

¹¹⁰⁷ PRK, τ. Α', αρ. 134⁴³⁻⁴⁷. Επίσης, πρβλ. Kislinger, Αμύκλιον, 86.

¹¹⁰⁸ Χατζηδάκης, Νεώτερα, 147.

¹¹⁰⁹ Vailhé, Amyclae, 1376 – 1377 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 5 – 8 · Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 285 κ.ε. · Γριτσόπουλος, Αμυκλών - ΘΗΕ, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, 125 - 126 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 148 · Fedalto, *Hierarchia*, τ. Α', Padova 1988, 487 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 58 – 63.

¹¹¹⁰ MM, τ. Α', 501 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 9 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 126 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 63 · Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 224.

¹¹¹¹ ΠΠ, τ. Α', 181²⁷⁻³¹.

1457, με το οποίο ο Κωνσταντίνος Στρελίτζας και η σύζυγός του, Κωνσταντίνα, δωρίζουν ένα αμπέλι στον ναό της Αγίας Κυριακής του Μουχλίου. Πρόκειται για τον ιερέα και χαρτοφύλακα της επισκοπής Νικόλαο, κάποιον αρχιδιάκονο με το επώνυμο Ακαμάτης καθώς και τον ιερέα και πρωτέκδικο της επισκοπής Γεώργιο Διγενή, οι οποίοι υπογράφουν το συγκεκριμένο τεκμήριο ως αξιόπιστοι μάρτυρες.¹¹¹² Πράγματι, η επιστημονική κοινότητα έχει διαπιστώσει ότι οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι υπογράφουν συχνότατα ως μάρτυρες σε ιδιωτικές συμφωνίες, διαθήκες και δωρεές, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι πρόκειται για μία από τις θεσμοθετημένες αρμοδιότητές τους, αλλά οφείλεται στο γεγονός ότι θεωρούνταν από τα πιο αξιόπιστα και έντιμα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας.¹¹¹³ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι προαναφερθέντες εκκλησιαστικοί άρχοντες υπογράφουν ως μάρτυρες στο συγκεκριμένο έγγραφο.

Η επισκοπή Αμυκλών έχει διαπιστωθεί ότι διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση.¹¹¹⁴ Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι η έδρα της επισκοπής είχε μεταφερθεί στο Νεοχώρι, έναν από τους οικισμούς της διαδρομής μεταξύ Τρίπολης και Άργους, πριν από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.¹¹¹⁵ Άλλωστε, το κάστρο του Μουχλίου, όπου είναι γνωστό ότι έδρευε ο επίσκοπος Αμυκλών για ένα μεγάλο διάστημα της παλαιολογείου περιόδου καθώς και της περιόδου μετά την Άλωση, είχε μεταβληθεί σε ένα ημιρειπωμένο οικισμό πριν από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.¹¹¹⁶ Όπως και να έχει το ζήτημα, το Νεοχώρι αποτελεί έδρα των κατά καιρούς ιεραρχών της εξεταζόμενης επισκοπής μέχρι και το 1804, οπότε η πατριαρχική σύνοδος αποφάσισε να συνενώσει την επισκοπή Αμυκλών με την όμορη πατριαρχική εξουχία της Τριπολιτσάς, με αποτέλεσμα η έδρα της νέας επισκοπής να μεταφερθεί στην Τριπολιτσά.¹¹¹⁷ Η νέα αυτή εκκλησιαστική έδρα τελούσε υπό τη

¹¹¹² Manoussacas, *Donation*, 315 – 319.

¹¹¹³ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 694 · Χατζηαντωνίου, Οφφικιάλοι, 97 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 229 – 230, 269.

¹¹¹⁴ Vaillhé, *Amyclae, 1376 – 1377* · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 15 – 18 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 286 – 287 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 142 – 147, 218 – 234, 411 – 420 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 149 - 151 · Fedalto, *Hierarchia*, 487 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 279 - 283 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 83 - 118.

¹¹¹⁵ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 282 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 88, 102

¹¹¹⁶ Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 183 - 185 · Μουτσόπουλος, *Νύκλι – Μουχλί*, 154. Για την κατάσταση του οικισμού κατά τον ύστερο 17^ο αιώνα και εξής, βάσει μαρτυριών περιηγητών, βλ. Ελευθερίου, *Μουχλί*, 24 – 31.

¹¹¹⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 17 · Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Η μετά της επισκοπής Αμυκλών ένωση της πατριαρχικής εξουχίας της Τριπολιτσάς”, *BNJ* 14 (1938), 348 – 357 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 413 - 416 κ.ε. · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 287 · Παϊζή – Αποστολοπούλου, *Εξουχία*, 241 – 242 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 109 - 112.

δικαιοδοσία του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας μέχρι και το έτος 1817, οπότε η πατριαρχική σύνοδος προχώρησε στην ανύψωσή της σε μητροπολιτική έδρα, με συνέπεια να τερματιστεί έτσι ο βίος της παλαιάφρατης επισκοπής Αμυκλών.¹¹¹⁸

β. Η επισκοπή Εζερού

Οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την επισκοπή Εζερού είναι πενιχρές, καθώς έχει στη διάθεσή της μόνο δύο μαρτυρίες για την επισκοπική αυτή έδρα. Συγκεκριμένα, η έδρα αυτή περιλαμβάνεται στον κατάλογο των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, που παραδίδεται σε συνοδική απόφαση του Νοεμβρίου 1340, ενώ έχει εντοπιστεί και μία επώνυμη μνεία ιεράρχη της στο δεύτερο τμήμα του λεγόμενου *Χρονικού της Μονεμβασίας*.¹¹¹⁹ Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την ανασύνθεση της ιστορικής πορείας της εξεταζόμενης επισκοπής και παράλληλα καθιστά αδύνατη την αποσαφήνιση ακόμα και των βασικών παραμέτρων της οργάνωσης και της λειτουργίας της. Σε πρώτη φάση, η προαναφερθείσα απόφαση της ενδημούσας συνόδου παραδίδει την πληροφορία ότι η ίδρυση της εξεταζόμενης επισκοπής συνδέεται με την προαγωγή της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα (1082/83).¹¹²⁰ Με βάση το τεκμήριο αυτό, η εξεταζόμενη επισκοπή γίνεται αποδεκτό ότι ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 - 1118),¹¹²¹ αν και ορισμένοι ερευνητές αμφισβητούν την άποψη αυτή, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί παλαιότερες των αρχών του 14^{ου} αιώνα μαρτυρίες για αυτήν.¹¹²² Ωστόσο, η αξιοπιστία του συγκεκριμένου τεκμηρίου είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί με βάση το παραπάνω επιχείρημα, αφού η επιστημονική κοινότητα συνήθως αρκείται στον εντοπισμό μεμονωμένων και κατά κύριο λόγο περιστασιακών στοιχείων για τις επισκοπικές έδρες των επαρχιακών μητροπόλεων.¹¹²³

Παράλληλα, έχει επιχειρηθεί να προσδιοριστεί, με βάση διάφορα κριτήρια, η περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής, παρά τα περιορισμένα διαθέσιμα

¹¹¹⁸ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 17 · Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α΄, 417 – 418 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 287 – 288 · Παΐζη – Αποστολοπούλου, *Εξαρχία*, 241 – 242 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 113 – 118.

¹¹¹⁹ PRK, τ. Β΄, 134⁷¹ · Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 247 · Βέης, Μονεμβασίας, 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204. Επίσης, πρβλ. Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Zakythenos, *Despotat*, τ. Β΄, 284 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

¹¹²⁰ PRK, τ. Β΄, 134⁷¹.

¹¹²¹ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Γριτσόπουλος, Μονή της Λουκούς, 131 · Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 80 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 4.

¹¹²² Laurent, *Sceaux*, τ. VI, 624 · Ετζεογλου, Καρουπούλις, 18 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142.

¹¹²³ Darrouzès, *Variations*, 5 – 6.

τεκμήρια. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν κάποιοι ερευνητές υποστήριζαν ότι η περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής περιελάμβανε την περιοχή των Νεζεροχωρίων, στην άνω κοιλάδα του ποταμού Πείρου, στην Αχαΐα.¹¹²⁴ Η ταύτιση αυτή απέρρεε από την ομοιότητα της επωνυμίας της επισκοπής με την ονομασία του κεντρικού οικισμού της ανωτέρω περιοχής, του οικισμού των Νεζερών (σημερινός Κάλανος), που ονοματοδοτεί και την ευρύτερη περιοχή.¹¹²⁵ Όπως είναι φανερό, η ταύτιση αυτή δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα της φυσικής και εκκλησιαστικής γεωγραφίας της πελοποννησιακής χερσονήσου, αφού η περιοχή αυτή υπαγόταν στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών, όπως επιτάσσει η γεωγραφική της θέση και αποκαλύπτουν τεκμήρια της μεταβυζαντινής περιόδου.¹¹²⁶ Για τον λόγο αυτό, η συγκεκριμένη πρόταση απορρίφθηκε από τους νεώτερους ερευνητές, που επεχείρησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα αυτό, αξιοποιώντας τις πληροφορίες των μεσαιωνικών πηγών για το σλαβικό φύλο των Εζεριτών. Έτσι, οι ερευνητές αυτοί κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι ιεράρχες της συγκεκριμένης επισκοπής ποίμαιναν τις περιοχές της Μάνης, όπου είχαν εγκατασταθεί τα υπολείμματα της σλαβικής φυλής των Εζεριτών.¹¹²⁷

Οι Εζερίτες ήταν ένα από τα σλαβικά φύλα, που εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο, κατά τη διάρκεια των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7^{ος} – 8^{ος} αιώνας).¹¹²⁸ Η επιστημονική κοινότητα ετυμολογεί την ονομασία του συγκεκριμένου φύλου από τη σλαβική λέξη *ezero* (= λίμνη, έλος), στην οποία προστίθεται το ελληνικό πρόσφυμα – *ίτης*.¹¹²⁹ Δεδομένου ότι η λέξη *ezero* έχει χρησιμοποιηθεί για τον σχηματισμό τοπωνυμίων διαφόρων παραλίμνιων και ελωδών περιοχών του ελλαδικού χώρου, γίνεται φανερό ότι το σλαβικό αυτό φύλο έλαβε την ονομασία του

---

¹¹²⁴ Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών*, εν Αθήναις 1888, 236 · Bees, *Beiträge*, 263 – 264. Για την ενότητα αυτή οικισμών, βλ. Ι. Σ. Σαρρής, “Νεζερά (τα) ή Νεζεροχώρια [Γεωγραφία]”, *MEE* 18 (1932), 163.

¹¹²⁵ Τριανταφύλλου, *Τοπωνύμια*, 62 – 64.

¹¹²⁶ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 46 - 47.

¹¹²⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 279.

¹¹²⁸ Για τους Εζερίτες, βλ. Ζερλέντης, *Σλάβοι*, σποράδην · Γ. Δ. Καψάλης, “Εζερίται (οι)”, *MEE* 9 (1929), 717 · Bon, *Péloronnèse*, 63 σημ. 2 · Ο. Pritsak, “Ezeritai”, *ODB* 2, 772 · Ρ. Ουίτ, “Εζερίται”, *ΑΒΠ*, 137 – 139.

¹¹²⁹ Για την ετυμολογία της ονομασίας της συγκεκριμένης φυλής, βλ. Georgakas, *Melingi and Ezeritae*, 327 – 330, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

από τον αρχικό τόπο εγκατάστασής του.¹¹³⁰ Προφανώς, η περιοχή αυτή ταυτίζεται με τον μνημονευόμενο από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο Εζερό, που βρισκόταν ανατολικά του κάστρου της Μαΐνης.¹¹³¹ Οι σύγχρονοι ερευνητές αποδέχονται ότι η περιοχή του Εζερού ταυτίζεται με το εδαφικό τμήμα των εκβολών του Ευρώτα, που από την αρχαιότητα ονομαζόταν Έλος, καθώς ο ποταμός πλημμύριζε συχνά, με συνέπεια μεγάλες εκτάσεις να μετατρέπονται σε ελώδεις και να παραμένουν ακατοίκητες για μεγάλα χρονικά διαστήματα.¹¹³² Ωστόσο, η ταύτιση αυτή, αν και φαίνεται αρκετά ελκυστική, δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα των διαθέσιμων πηγών, καθώς η ευρύτερη περιοχή των εκβολών του Ευρώτα αναφέρεται σε όλες τις διαθέσιμες πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου με την γνωστή από την αρχαιότητα ονομασία του, δηλαδή Έλος. Συγκεκριμένα, ο Συνεχιστής του Θεοφάνη παραδίδει την πληροφορία ότι η περιοχή αυτή προσαγορεύεται Έλος, εξαιτίας της μορφολογίας της.¹¹³³ Ο Πορφυρογέννητος, όταν αναφέρεται στις περιοχές της Λακωνίας, όπου εγκαταστάθηκαν σλαβικά φύλα, χρησιμοποιεί το τοπωνύμιο Έλος, ενώ, όταν επιχειρεί να προσδιορίσει τη θέση του κάστρου της Μαΐνης, λίγες σειρές πιο κάτω, αναφέρεται στον Εζερό, χωρίς να μνημονεύει την προηγούμενη αναφορά του, όπως συνηθίζει σε αντίστοιχες περιπτώσεις.¹¹³⁴ Επίσης, ο συντάκτης του *Βίου* του οσίου Νίκωνος διασώζει ένα θαύμα του οσίου σε έναν από τους κατοίκους της περιοχής του Έλους, το οποίο προσδιορίζεται με αυτόν τον χαρακτηρισμό και όχι με κάποιον άλλον.¹¹³⁵ Τέλος, η γνωστή από την αρχαιότητα ονομασία της περιοχής χρησιμοποιήθηκε και στην εκκλησιαστική ορολογία, αφού η επισκοπή της περιοχής αυτής προσδιορίστηκε ως επισκοπή Έλους, που μαρτυρείται ήδη από τον 9^ο αιώνα.¹¹³⁶ Αν και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η χρήση του τοπωνυμίου αυτού είναι αποτέλεσμα του συντηρητισμού και του λογιotaτισμού των εκκλησιαστικών κύκλων και των αρχαιομαθών συγγραφέων, είναι φανερό ότι η περιοχή των εκβολών

¹¹³⁰ Georgakas, Melingi and Ezeritae, 327 – 330 · Ρωμαίος, Τόποι, 37. Για την παραγωγή τοπωνυμίων από τη σλαβική αυτή λέξη, βλ. Δ. Ζακυθινός, “Οι Σλάβοι εν Ελλάδι και οι σλαβικά τοπωνυμιαί”, *Νέα Εστία* 35 (1944), 538, ενώ για τη γεωγραφική κατανομή αυτών των τοπωνυμίων στον ελλαδικό χώρο, βλ. Ι. Σ. Σαρρής, “Νεζερός και Εζερός [Γεωγραφία]”, *MEE* 18 (1932), 163.

¹¹³¹ *DAI*, κεφ. 50⁷⁹.

¹¹³² Κ. Αμαντος, “Οι Σλάβοι εις την Ελλάδα”, *BNJ* 17 (1944), 214 · Georgakas, Melingi and Ezeritae, 327 – 330 · Ρωμαίος, Τόποι, 37 · Βαρβάρα Κουταβά – Δεληβοριά, *Ο γεωγραφικός κόσμος του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου*, τ. Β', Αθήνα 1993, 330. Για τη μορφολογία της περιοχής, βλ. Αντ. Δ. Κατσώρης, *Επαρχία Επιδάυρου Λιμηράς. Η άγνωστη χερσόνησος του Μαλέα*, Αθήνα 1972², 15 – 16.

¹¹³³ *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, εκδ. I. Bekker [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonn 1838, 310^{21–22}.

¹¹³⁴ *DAI*, κεφ. 50⁷⁹.

¹¹³⁵ Λαμνίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 100²⁰.

¹¹³⁶ Για την επισκοπή Έλους, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 291 – 292, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

του Ευρώτα προσαγορευόταν *Έλος* και όχι *Εζερός*. Επομένως, η προσαγόρευση της προαναφερθείσας σλαβικής φυλής δεν προήλθε από τη σλαβική απόδοση του τοπωνυμίου της περιοχής των εκβολών του ποταμού Ευρώτα, αλλά κάποιας άλλης γεωγραφικής θέσης.

Η γεωγραφική αυτή θέση φαίνεται ότι βρισκόταν πλησίον ή επί των ανατολικών κλιτύων του Ταϋγέτου, καθώς, σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο, οι Εζερίτες κατοικούσαν στις ανατολικές πλαγιές της προαναφερθείσας οροσειράς.¹¹³⁷ Πράγματι, έχει διαπιστωθεί ότι η πυκνότητα των σλαβικών τοπωνυμίων είναι αρκετά υψηλή στις ανατολικές πλαγιές της οροσειράς.¹¹³⁸ Ωστόσο, δύο μη σλαβικά τοπωνύμια ελκύουν την προσοχή στην προκείμενη περίπτωση. Πρόκειται για το ελληνικό τοπωνύμιο Λίμνη καθώς και για το οθωμανικό συνώνυμο τοπωνύμιο Κουτουμού (= στη Λίμνη, πρόκειται για τις σημερινές Αιγιές), που εντοπίζονται σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων ΒΒΔ της σημερινής πόλης του Γυθείου. Τα τοπωνύμια αυτά οφείλονται στην παρουσία μίας αποξηραμένης πλέον λίμνης, στα δυτικά του ποταμού Σμήνους, της οποίας τον πυθμένα καλλιεργούν πλέον συστηματικά οι κάτοικοι της περιοχής, αν και μετά από πολύ δυνατές βροχοπτώσεις συνήθως ανασχηματίζεται το παλαιότερο τέναγος.¹¹³⁹ Ο περιηγητής Πausανίας μνημονεύει τη λίμνη αυτή και παραδίδει την πληροφορία ότι στις όχθες της υπήρχε ναός του Ποσειδώνα καθώς και ότι οι κάτοικοι απέφευγαν να ψαρεύουν σε αυτή, επειδή πίστευαν ότι όποιος ψαρέψει εκεί μεταμορφωνόταν σε ψάρι.¹¹⁴⁰ Η αρχαιολογική διερεύνηση της περιοχής έχει αποκαλύψει τα φτωχικά απομεινάρια των αρχαίων και ρωμαϊκών Αιγιών, μίας από τις περιοϊκίδες πόλεις της αρχαίας Σπάρτης, στη θέση *Παλαιόχωρα*, κοντά στο σημερινό οικισμό της Λίμνης, σε απόσταση οκτώ χιλιομέτρων ΒΒΔ της σημερινής πόλης του Γυθείου.¹¹⁴¹ Επίσης, έχει εντοπιστεί ένα αγροτικό ιερό, κατά πάσα πιθανότητα αφιερωμένο στη θεά Άρτεμη και σε κάποιο τοπικό ήρωα, πλησίον της θέσης *Παλαιόχωρα*,¹¹⁴² ενώ ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι το αρχαίο οικοδομικό υλικό, με το οποίο κτίστηκε ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου, στο χωριό Πλάτανος (παλαιότερα Λίμπερδο), προέρχεται

¹¹³⁷ Για τις περιοχές εγκατάστασης των Εζερίτων, βλ. σημ. 141.

¹¹³⁸ Κορδώσης, *Σλαβική Εποίκηση*, 414.

¹¹³⁹ Δάρμος, *Ποταμοί*, 177.

¹¹⁴⁰ *Pausaniae Graeciae descriptio*, εκδ. F. Spiro, Leipzig 1903, 3.21. 5²⁻⁸.

¹¹⁴¹ Forster, *Topography*, 231 – 232 · Shipley, *Archaeological Sites*, 296 · Για τις αρχαίες Αιγιές, βλ. Μπόνιας, *Αιγιές*, 115 κ.ε.

¹¹⁴² Για το ιερό αυτό, βλ. Μπόνιας, *Αιγιές*, 19 κ.ε.

από τον ναό του Ποσειδώνα, που μνημονεύει ο Πausanias (εικ. 21).¹¹⁴³ Αντιθέτως, δεν έχουν εντοπιστεί πληροφορίες για την ιστορία της περιοχής από την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οπότε απαντούν οι πρώτες πληροφορίες για τους οικισμούς Λίμνη και Κουτουμού σε ενετικά τεκμήρια.¹¹⁴⁴

Τα προαναφερθέντα τοπωνύμια αποκαλύπτουν ότι η ευρύτερη περιοχή είχε λάβει την ονομασία της από τη λίμνη, με αποτέλεσμα να καθίσταται αρκετά πιθανό το σλαβικό φύλο των Εζεριτών να είχε εγκατασταθεί αρχικά στον γεωγραφικό αυτό χώρο, που είναι αρκετά εύφορος σε σχέση με την όμορη χερσόνησο του Ταινάρου, και από αυτόν να έλαβαν την ονομασία τους. Εξάλλου, η λίμνη χωροθετείται σε μία περιοχή, που ανταποκρίνεται στις πληροφορίες των διαθέσιμων πηγών για τη θέση του αναφερόμενου από τον Πορφυρογέννητο Εζερού. Αναλυτικά, η λίμνη είχε σχηματιστεί στο μεσόγειο τμήμα του ημιορεινού όγκου της Βαρδούνιας, που αποτελεί προέκταση των ανατολικών πλαγιών του Ταυγέτου και κλείνει από τα νότια την περιοχή της κοιλάδας του Ευρώτα.¹¹⁴⁵ Επιπλέον, ο ημιορεινός αυτός όγκος εκτείνεται ανατολικά της Μέσα Μάνης, όπου χωροθετείται το αναφερόμενο από τον Πορφυρογέννητο κάστρο της Μαΐνης, το οποίο, σύμφωνα με τον προαναφερθέντα συγγραφέα, βρισκόταν δυτικά του Εζερού.¹¹⁴⁶ Τέλος, ο γεωγραφικός αυτός χώρος υπαγόταν εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, μέσω της επισκοπής Καρυουπόλεως, τουλάχιστον κατά την περίοδο μετά την Άλωση.¹¹⁴⁷ Είναι αρκετά πιθανό, λοιπόν, η περιοχή της προαναφερθείσας λίμνης να ταυτίζεται με τον αναφερόμενο από τον Πορφυρογέννητο Εζερό.

Η ταύτιση αυτή συμβάλλει καθοριστικά στην προσέγγιση ορισμένων ιδιαίτερα ενδιαφερόντων ζητημάτων σχετικά με την εξεταζόμενη επισκοπή, με κυριότερο τον προσδιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας της. Αν και δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία για το ζήτημα αυτό, η μεταγενέστερη εκκλησιαστική υπαγωγή

---

¹¹⁴³ H. A. Ormerod, “Laconia II : Topography. Bardounia and North – Eastern Maina”, *BSA* 16 (1909 – 1910), 68 · Shipley, *Archaeological Sites*, 296. Για το ιερό αυτό και τη λατρεία του Ποσειδώνα σε αυτό, βλ. J. Mylonopoulos, *Πελοπόννησος οικήτηριον Ποσειδῶνος. Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes* [Kernos : Supplément 13], Liège 2003, 212 – 213.

¹¹⁴⁴ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 281 (Κουτουμού), 302 (Λίμνη) · Κ. Κόμης, *Βενετικά Κατάστιχα Μάνης – Μπαρδούνιας (αρχές 18^{ου} αιώνα). Τεκμήρια οικονομικής και ιστορικής δημογραφίας* [Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας : Πηγές 4], Αθήνα 1998, 79, 85, 86, 87, 93, 103, 108, 114, 116, 117, 126.

¹¹⁴⁵ Για τη γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής, βλ. Καψάλης, Βαρδούνια, 91 – 100 · Μπόνιας, *Αιγές*, 21 – 23.

¹¹⁴⁶ Για το κάστρο της Μαΐνης και τα προβλήματα σχετικά με τη χωροθέτησή του, βλ. Π. Σταμ. Κατσαφάδος, *Τα κάστρα της Μαΐνης*, Αθήνα 1992, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁴⁷ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 232.

της ευρύτερης περιοχής της λίμνης επιτρέπει τη διατύπωση ορισμένων συλλογισμών. Η επιστημονική κοινότητα έχει διαπιστώσει ότι η συγκεκριμένη περιοχή υπαγόταν στην επισκοπή Καρυουπόλεως, μία από τις επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, κατά την περίοδο μετά την Άλωση. Η επισκοπική αυτή έδρα πιστεύεται ότι ιδρύθηκε γύρω στις αρχές του 15^{ου} αιώνα και ότι ποίμαινε τη βόρεια προσηλιακή Μάνη, τη νότια Κοίλη Λακεδαίμονα καθώς και τους ορεινούς οικισμούς του πάλαι ποτέ Δήμου Φελλίας.¹¹⁴⁸ Η περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης εκτείνεται από τις τραχιές και απότομες νοτιοανατολικές πλαγιές του Άνω Ταυγέτου μέχρι και τις ακτές στο μυχό του Λακωνικού Κόλπου και στην περιοχή αυτή περιλαμβάνεται και η ευρύτερη περιοχή της λίμνης των Αιγίων.¹¹⁴⁹ Η νότια Κοίλη Λακεδαίμονα εκτείνεται στον γεωγραφικό χώρο, που οριοθετείται μεταξύ της δυτικής όχθης του ποταμού Ευρώτα και των ανατολικών απολήξεων του Ταυγέτου,¹¹⁵⁰ ενώ οι οικισμοί του πάλαι ποτέ Δήμου Φελλίας χωροθετούνται στις ανατολικές απολήξεις του βόρειου τμήματος της οροσειράς του Ταυγέτου.¹¹⁵¹ Όπως γίνεται φανερό, η οροσειρά του Ταυγέτου συνιστά το συνδετικό στοιχείο των προαναφερθεισών περιοχών, αφού τούτες εκτείνονται στις ανατολικές του πλαγιές καθώς και στις παρακείμενες πεδινές εκτάσεις.¹¹⁵² Η γεωγραφική αυτή ενότητα συνορεύει από τα δυτικά και τα νοτιοδυτικά με τις περιοχές της Μέσα και Έξω Μάνης, που υπάγονταν στην επισκοπή Μαΐνης,¹¹⁵³ και ανατολικά και νοτιοανατολικά με την μεγάλη εύφορη πεδιάδα του Έλους, αρχιερατική περιφέρεια της ομώνυμης επισκοπής.¹¹⁵⁴ Οι δύο αυτές επισκοπές δεν υπάγονταν στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας τόσο κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, όσο και κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ενώ δε μνημονεύεται κάποια άλλη εκκλησιαστική έδρα στην ευρύτερη περιοχή κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.¹¹⁵⁵ Εξάλλου, δεν έχει διαπιστωθεί επέκταση της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, όταν δηλαδή οι επικρατούσες συνθήκες

¹¹⁴⁸ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 232.

¹¹⁴⁹ Γ. Σαΐτας, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική : Μάνη*, Αθήνα 1992, 9 – 10.

¹¹⁵⁰ Δ. Θ. Κατσουλάκος, *Η Νότια Κοίλη Λακεδαίμων και τα μοιρολόγια της*, Αθήνα 2002, 17 – 19.

¹¹⁵¹ Καψάλης, Βαρδούνια, 93 – 94.

¹¹⁵² Για τη γεωφυσική ενότητα του χώρου, βλ. Γ. Δ. Καψάλης, *Ο Ταυγέτος : Πλάστης και δημιουργός – Εμπνευστής και οδηγός*, Αθήνα 1948, 9 – 19.

¹¹⁵³ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 544 – 545.

¹¹⁵⁴ Βαχαβιώλος, *Επισκοπή Έλους*, 313 – 330.

¹¹⁵⁵ Για τις δύο αυτές επισκοπικές έδρες, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 294 – 295 (επ. Μαΐνης), 291 – 292 (επ. Έλους), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, ενώ για την εκκλησιαστική γεωγραφία της Πελοποννήσου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, βλ. Fedalto, *Considerazioni*, 150 – 152 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 200 – 202 · Φειδάς, *Διοικητική Οργάνωση*, 90 - 93

ευνοούσαν την ανάπτυξη των μητροπόλεων Μονεμβασίας και Λακεδαιμονίας σε βάρος των άλλων εκκλησιαστικών εδρών της Πελοποννήσου.¹¹⁵⁶ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι φανερό ότι ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος των ανατολικών κλιτύων του Ταυγέτου αποτελούσε μία γεωφυσική αλλά και εκκλησιαστική ενότητα τόσο κατά τη μέση, όσο και κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Συνεπώς, η περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής ταυτιζόταν με αυτή της μεταγενέστερης επισκοπής Καρυουπόλεως, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος της.

Παράλληλα, η ανωτέρω ταύτιση δε συμβάλλει μόνο στον προσδιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής αλλά και στη διαμόρφωση ενός πλαισίου συλλογισμών, όσον αφορά τον προσδιορισμό της έδρας της επισκοπής. Όπως είναι γνωστό, η επιστημονική κοινότητα αποδέχεται ότι οι εκκλησιαστικές έδρες ονοματοδοτούνται από τον οικισμό, στον οποίο εδρεύει ο ιεράρχης τους, και σπανιότερα από την περιοχή δικαιοδοσίας τους ή το ποίμνιό τους.¹¹⁵⁷ Συνεπώς, ο εντοπισμός της έδρας της εξεταζόμενης επισκοπής συνδέεται με τον προσδιορισμό του μνημονευόμενου από τον Πορφυρογέννητο Εζερού, ο οποίος αναφέρεται αόριστα, χωρίς να διασαφηνίζεται εάν πρόκειται για οικισμό ή για μία ευρύτερη περιοχή.¹¹⁵⁸ Η απάντηση στο ερώτημα αυτό απορρέει από τη μελέτη του επικρατούντος μοντέλου οικιστικής οργάνωσης στην χερσόνησο του Ταινάρου και των παρακείμενων περιοχών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Η οικιστική οργάνωση του γεωγραφικού αυτού χώρου έχει διαπιστωθεί ότι παρουσιάζει έναν αρχαϊστικό τύπο οργάνωσης καθ' όλη τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, που παραπέμπει στην περίοδο διαχείρισης της ίδιας περιοχής από την κλασική πόλη – κράτος της Σπάρτης. Αυτό συνεπάγεται ότι η επιλογή της κεντρικής θέσης, το διοικητικό – θρησκευτικό κέντρο, δεν ταυτίζεται πλέον με τον αστικό χώρο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, αλλά με κάποια οχυρωμένη θέση ή τειχισμένη ακρόπολη της περιόδου της σπαρτιατικής κυριαρχίας ή του Κοινού των Ελευθερολακώνων. Επίσης, έχει διαπιστωθεί και μία παράλληλη κατηγορία κεντρικής θέσης, που μπορεί να είναι έδρα επισκοπής ή μοναστηριακό συγκρότημα, που ταυτίζεται με κάποια περιαστική πολίχνη της ελληνορωμαϊκής περιόδου ή με μία περιαστική έπαυλη του 4^{ου} - 6^{ου} αιώνα. Ανεξάρτητα όμως από τα κριτήρια επιλογής ενός οικισμού ως κεντρική θέση μίας ευρύτερης περιοχής, έχει παρατηρηθεί ότι

¹¹⁵⁶ Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 95 – 96.

¹¹⁵⁷ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXVII – XXVIII.

¹¹⁵⁸ *DAI*, κεφ. 50⁷⁹.

αγροτικοί οικισμοί, μικρού ή μεγάλου μεγέθους, χωροθετούνται, σε σχετικά μικρή μεταξύ τους απόσταση, στον εξαρτημένο παραγωγικό χώρο της κεντρικής θέσης. Η σταδιακή αύξηση των μεσοβυζαντινών οικισμών οδηγεί σταδιακά σε μία πρωτοβάθμια μορφή οικιστικής ενότητας, τη λεγόμενη *χώρα*, ένα αθροιστικό μέγεθος που συμπεριλαμβάνει τις επιμέρους οικισμένες θέσεις.¹¹⁵⁹ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, ο μνημονευόμενος από τον Πορφυρογέννητο Εζερός φαίνεται ότι αποτελούσε ένα σύνολο οικιστικών μονάδων γύρω από μία τειχισμένη ακρόπολη ή μία πολίχνη της ύστερης αρχαιότητας. Οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την ιστορία και την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας υποχρεώνουν τον ερευνητή να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του σε τρεις θέσεις : το Γύθειο, τις Αιγιές και τη Λά (χάρτης 9).

Το Γύθειο, κτισμένο στα δυτικά του μυχού του Λακωνικού Κόλπου, αποτελούσε επίνειο της αρχαίας Σπάρτης μέχρι και τα τέλη του 2^{ου} αιώνα π.Χ., οπότε οι Ρωμαίοι απέσπασαν τις παράλιες πόλεις της Λακωνίας από την σπαρτιατική κυριαρχία και συγκρότησαν μία πολιτική ενότητα, το αρχικώς ονομαζόμενο Κοινό των Λακεδαιμονίων, που εντάχθηκε στην Αχαϊκή Συμπολιτεία (195 π. Χ.).¹¹⁶⁰ Αργότερα, το Κοινό των Λακεδαιμονίων, ύστερα από μία πρόσκαιρη σπαρτιατική κατοχή, εξελίχθηκε σε μία ομοσπονδία 18 πόλεων της νότιας Λακωνίας και μετονομάστηκε σε Κοινό των Ελευθερολακώνων.¹¹⁶¹ Η εξέλιξη αυτή ανέδειξε το Γύθειο σε διοικητική και θρησκευτική έδρα του Κοινού και έτσι ξεκινά μία περίοδος ακμής, κατά τη διάρκεια της οποίας η πόλη κοσμεύεται με αξιόλογα δημόσια κτίρια, οχυρώνεται με ισχυρό τείχος και μετατρέπεται σε αξιόλογο εμπορικό και οικονομικό κέντρο της νότιας Λακωνίας, αφού η ποιότητα της τοπικής αγροτικής παραγωγής, τα περίφημα λατομεία, καθώς και το λιμάνι της πόλης προσελκύουν το ενδιαφέρον σημαντικών ρωμαϊκών εμπορικών οίκων.¹¹⁶² Ωστόσο, η ακμή του Γυθείου τερματίζεται άδοξα γύρω στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, όταν ένα τμήμα της πόλης καταβυθίζεται από τον καταστρεπτικό σεισμό του 375 μ.Χ., με συνέπεια ένα μεγάλο

---

¹¹⁵⁹ Για την εξέλιξη της οικιστικής οργάνωσης της χερσονήσου του Ταινάρου και των παρακείμενων περιοχών, βλ. Λήδα Μόσχου, “Ερειπωμένοι βυζαντινοί αγροτικοί οικισμοί της Λακωνικής Μάνης”, στο : Παρή Καλαμαρά – Ν. Ρουμελιώτης (επιμ.), *Μανιάτικοι Οικισμοί* [Δίκτυο Μουσείων Μάνης αρ. 1], Αθήνα 2004, 34 – 35, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁶⁰ Γιαννακόπουλος, *Γύθειον*, 79 – 85 · Κανάλης, *Μάνη*, 145 – 146

¹¹⁶¹ Για το Κοινό των Ελευθερολακώνων, βλ. Στ. Δ. Γιαννόπουλος, “Η συγκρότηση του Κοινού των Ελευθερολακώνων”, *ΙστΓεω* 11 – 12 (2008), 107 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁶² Forster, *Topography*, 220 – 231 · Γιαννακόπουλος, *Γύθειον*, 99 – 129, 150 - 157 · Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 52 – 53 · Shipley, *Archaeological Sites*, 296 – 297.

τμήμα του πληθυσμού να εγκαταλείψει την πόλη.¹¹⁶³ Αργότερα, οι βαρβαρικές επιδρομές εξανάγκασαν και τους τελευταίους κατοίκους να εγκαταλείψουν ό,τι έχει απομείνει από την πόλη και να τραπούν προς τα ορεινά αναζητώντας ασφάλεια από τις επιδρομές και προστασία από τη θανατηφόρο ελονοσία, που μάστιζε την περιοχή.¹¹⁶⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το κάποτε ακμάζον Γύθειο μετατράπηκε σε μία ακατοίκητη περιοχή, γεμάτη από ερείπια του ένδοξου παρελθόντος του μετά τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, όπως πιστοποιούν τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών.¹¹⁶⁵ Έτσι, το Γύθειο, αν και ήταν μία από τις πιο εύφορες περιοχές της χερσονήσου του Ταινάρου, παρέμεινε ακατοίκητο μέχρι και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, όταν οι Ενετοί κατάρτισαν ένα σχέδιο συστηματικού εποίκισμού του, ώστε οι κάτοικοι της Μάνης να αποκτήσουν γόνιμη γη και να διασφαλιστεί στρατιωτικά, με τοπικά σώματα, ο χώρος αυτός, που αποτελούσε την νοτιοανατολική πύλη της χερσονήσου του Ταινάρου.¹¹⁶⁶ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η έδρα της επισκοπής δεν μπορεί να αναζητηθεί στο Γύθειο και την περιφέρειά του, καθώς οι κάτοικοι είχαν εγκαταλείψει τις περιοχές αυτές και είχαν μετοικήσει στα ορεινά επιζητώντας ασφάλεια από τις επιδρομές και προστασία από την ελονοσία.

Σε απόσταση περίπου 8 χιλιομέτρων ΒΒΔ της σημερινής πόλης του Γυθείου βρίσκονται οι αρχαίες Αιγιές, μία από τις περιοικίδες πόλεις της αρχαίας Σπάρτης. Ο αρχαίος οικισμός πιστεύεται ότι βρισκόταν στη θέση *Παλαιόχωρα*, στα δυτικά του σημερινού οικισμού των Αιγιών (παλαιότερα Χάνια Κουτουμούς), όπου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχουν εντοπιστεί πενιχρά οικιστικά κατάλοιπα της ελληνιστικής και κυρίως της ρωμαϊκής περιόδου.¹¹⁶⁷ Τα αρχαιολογικά αυτά κατάλοιπα αποκαλύπτουν ότι ο οικισμός ήταν ένας μικρός ατείχιστος αγροτικός οικισμός, δηλαδή μία αρκετά ασήμαντη θέση.¹¹⁶⁸ Παρ' όλα αυτά, ο ημιορεινός και μεσόγειος χαρακτήρας του οικισμού καθώς και η μικρή του απόσταση από το παράλιο Γύθειο καθιστά πιθανή την περίπτωση ένας αριθμός κατοίκων του Γυθείου να μετοίκησαν στην περιοχή αυτή

---

¹¹⁶³ N. Coufopoulos – Stavrolakes, “Ancient Gythion, the port of Sparta : History and Survey of the Submerged Remnants”, στο : A. Raban (εκδ.), *Harbour Archaeology. Proceedings of the First International Workshop on Ancient Mediterranean Harbours* [BAR Int. Series 257], Oxford 1985, 51 κ.ε.

¹¹⁶⁴ Τζωρτζιάκης, *Πρωτεύουσα*, 2 · Γιαννακόπουλος, *Γύθειον*, 193, 195 · Καψάλης, *Μάνη*, 152 – 155 · Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 53.

¹¹⁶⁵ Γιαννακόπουλος, *Γύθειον*, 193, 195.

¹¹⁶⁶ Τζωρτζιάκης, *Πρωτεύουσα*, 3 κ.ε. · Καψάλης, *Μάνη*, 155 κ.ε. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 97 κ.ε.

¹¹⁶⁷ Forster, *Topography*, 231 – 232 · Γιαννακόπουλος, *Γύθειον*, 180 · Μπόνιας, *Αιγιές*, 21 – 22 · 115 – 120 · Shipley, *Archaeological Sites*, 296 · Shipley, *Lakedaimon*, 573.

¹¹⁶⁸ Μπόνιας, *Αιγιές*, 115 · Shipley, *Lakedaimon*, 573.

μετά το μεγάλο σεισμό του 4^{ου} αιώνα. Πάντως, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει εντοπίσει μαρτυρίες για την κατοίκηση της περιοχής κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, οπότε θα είχαν εγκατασταθεί και σλαβικά φύλα στην περιοχή, με εξαίρεση έναν ναό του ύστερου 11^{ου} αιώνα. Πρόκειται για τον ναό του αγίου Δημητρίου, στην αγροτική περιφέρεια του οικισμού Πλάτανος (παλαιότερα Λίμπερδο), που έχει κτισθεί πλησίον των πενιχρών οικιστικών καταλοίπων της *Παλαιόχωρας* και σε σημείο, που ταυτίζεται με τη δυτική ακτή της λίμνης, όπου πιστεύεται ότι βρισκόταν ο αναφερόμενος από τον Πausανία ναός του Ποσειδώνα (εικ. 21).¹¹⁶⁹ Πρόκειται για έναν ναό με ακανόνιστα τετράγωνη κάτοψη χωρίς νάρθηκα, που εμφανίζει πολλούς αρχαϊσμούς, μεταξύ των οποίων το σχήμα του τρούλου, με συνέπεια να χρονολογείται προς τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όταν δηλαδή ιδρύθηκε η εξεταζόμενη επισκοπή.¹¹⁷⁰ Ωστόσο, ο συγκεκριμένος ναός είναι δύσκολο να θεωρηθεί ότι αποτελούσε καθεδρικό ναό, τόσο γιατί δεν παρουσιάζει κάποιο από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των καθεδρικών ναών (π.χ. σύνθρονο), όσο και γιατί η παρουσία μίας βυζαντινής εκκλησίας δεν μπορεί να αποτελέσει ακλόνητο επιχείρημα για την ύπαρξη ενός οικισμού την ίδια περίοδο γύρω από αυτήν, καθώς μπορεί να πρόκειται για καθολικό μοναστηριακού συγκροτήματος ή απομονωμένο εξωκλήσι ή ακόμα και για ιδιωτική εκκλησία ισχυρού γαιοκτήμονα. Έτσι, η αδυναμία της επιστημονικής έρευνας να εντοπίσει άλλες μαρτυρίες κατοίκησης του συγκεκριμένου χώρου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο καθίσταται αποτρεπτικός παράγοντας, για να αναζητηθεί η έδρα του ιεράρχη σε αυτή την περιοχή, παρά το γεγονός ότι έχει εντοπιστεί ένα αρκετά αξιόλογο ναϊκό οικοδόμημα του ύστερου 11^{ου} αιώνα σε αυτή.

Από την άλλη πλευρά της λίμνης και περίπου 10 χιλιόμετρα ΝΔ του Γυθείου, η αρχαιολογική έρευνα έχει εντοπίσει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης της Λας (χάρτης 2), που ήταν κτισμένη πάνω στον πετρώδη λόφο της Ασίας (σημερινός λόφος του Πασσαβά).¹¹⁷¹ Όταν ο περιηγητής Πausανίας πέρασε από την περιοχή, γύρω στο 160 μ.Χ., η αρχαία πόλη είχε μεταφερθεί από την ακρόπολη της

---

¹¹⁶⁹ Δάρμος, *Ποταμοί*, 177.

¹¹⁷⁰ Ο ναός διασώζει υπολείμματα αξιόλογο γλυπτικού διακόσμου της μέσης βυζαντινής περιόδου καθώς και ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου, μάλλον του προχωρημένου 12^{ου} αι. Για τον ναό, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης*, Αθήναι 1964, 72 σημ. 2 · Dora Elioroulou – Rogan, *Mani : History and Monuments*, Athens 1973, 110 – 112, όπου οι τοιχογραφίες χρονολογούνται, χωρίς πειστικότητα, στον 13^ο αιώνα · Ν. Β. Δρανδάκης, “Ερευναι εις την Μάνη”, *ΠΑΕ* 1974, 110 – 112 · Δρανδάκης, *Σχεδιάσμα*, 200.

¹¹⁷¹ Για την αρχαία πόλη και τα αρχαιολογικά της κατάλοιπα, βλ. Forster, *Topography*, 232 – 234 · Γιαννακόπουλος, *Γύθειον*, 179 · Κουτσιλιέρης, *Μάνης*, 53 – 55 · Shipley, *Archaeological Sites*, 300 · Μόσχου – Τσιώμη, *Πόλεις*, 22 – 23 · Λιναρδάκη, *Λάα*, 51 κ.ε. · Shipley, *Lakedaimon*, 584.

Ασίας σε μία μικρή κοιλάδα, που εκτείνεται μεταξύ των λόφων Ασία (σημερινός λόφος του Πασσαβά), Κνακάδιον (σημερινός λόφος της Ταρμπόλιας) και Ίλιον (σημερινός λόφος του Μαστρολέου), ενώ οι κάτοικοι συνέχιζαν να λατρεύουν την Αθηνά, γνωστή με την επωνυμία Ασία, στο ναό της στην ερειπωμένη ακρόπολη καθώς και άλλες σημαντικές θεότητες σε ιερά των γύρω λόφων.¹¹⁷² Η πόλη φαίνεται ότι είχε εκτεταμένη περιφέρεια, καθώς οι ερευνητές πιστεύουν ότι οι παράλιες θέσεις κατά μήκος του μεγάλου όρμου του Βαθιού εντάσσονταν μέσα στην επικράτειά της,¹¹⁷³ ενώ στο άνω τμήμα του όρμου έχουν εντοπιστεί ίχνη λιμενικής εγκατάστασης, που έχουν ταυτιστεί με το αναφερόμενο από τον Πausανία και τον Στράβωνα λιμάνι της πόλης.¹¹⁷⁴ Η αρχαία πόλη αποτελούσε την πιο σημαντική πόλη της περιοχής και ένα από τα επίνεια της Σπάρτης μέχρι και τον 4^ο αιώνα π.Χ., οπότε το Γύθειο εξελίσσεται στο βασικό επίνειο της Σπάρτης.¹¹⁷⁵ Στα ρωμαϊκά χρόνια, ιδίως στους μεταχριστιανικούς αιώνες, παρουσιάζεται ως η σημαντικότερη πόλη του Κοινού των Ελευθερολακώνων, μετά το Γύθειο, και παρουσιάζει ιδιαίτερη ακμή.¹¹⁷⁶ Μάλιστα, νομισματικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι η πόλη διέθετε νομισματοκοπείο και αποτελούσε μαζί με το Γύθειο τις μόνες πόλεις της χερσονήσου του Ταινάρου που έκοβαν νόμισμα.¹¹⁷⁷ Ο καταστρεπτικός σεισμός του 375 μ.Χ., που καταπόντησε ένα τμήμα του αρχαίου Γυθείου, πιστεύεται ότι καταβύθισε και ένα μέρος του λιμανιού της, αλλά δε φαίνεται να προκάλεσε σοβαρές ζημιές στην ίδια την πόλη, καθώς βρισκόταν στην ενδοχώρα.¹¹⁷⁸ Παρ' όλα αυτά, η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να εντοπίσει γραπτές αναφορές ή αρχαιολογικές μαρτυρίες για την μετέπειτα πορεία της πόλης, αν και κατέχει μία ιδιαίτερα σημαντική και στρατηγική θέση, δεδομένου ότι ελέγχει την νοτιοανατολική πύλη της χερσονήσου του

¹¹⁷² Για την επίσκεψη του Πausανία στη Λα, βλ. Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 53 – 54 · Λιναρδάκη, *Λάα*, 53 – 54, ενώ για τη λατρεία της Αθηνάς Ασίας, βλ. Γιούλα Μυλωνάκου – Γ. Σαϊτάκης, *Ελληνική Μυθολογία: Λακωνία*, Αθήνα 2006, 132.

¹¹⁷³ Forster, *Topography*, 234 · Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 54 · Μόσχου – Τσιώμη, *Πόλεις*, 23 · Λιναρδάκη, *Λάα*, 51 · Shipley, *Archaeological Sites*, 301 · Shipley, *Lakedaimon*, 584. Ας σημειωθεί ότι ορισμένοι ερευνητές έχουν εκφράσει την άποψη ότι το Σκουτάρι, που δεσπόζει στον ομώνυμο πλησιόχωρο όρμο, εντασσόταν και αυτό στην περιφέρεια της Λας (Μόσχου – Τσιώμη, *Πόλεις*, 23), αν και οι περισσότεροι ερευνητές αποδέχονται, με επιφύλαξη, ότι το Σκουτάρι είναι κτισμένο στη θέση της αρχαίας Ασίνης (Forster, *Topography*, 232 – 234 · Shipley, *Archaeological Sites*, 300).

¹¹⁷⁴ *Pausaniae Graeciae descriptio*, εκδ. F. Spiro, Leipzig 1903, 3. 25¹⁻³ · *Strabonis geographica*, εκδ. A. Meineke, Graz 1969², 8.5.4¹⁰⁻¹¹. Επίσης, πρβλ. Forster, *Topography*, 234 · Μόσχου – Τσιώμη, *Πόλεις*, 23 · Λιναρδάκη, *Λάα*, 51 · Shipley, *Archaeological Sites*, 301 · Shipley, *Lakedaimon*, 584.

¹¹⁷⁵ Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 54 · Λιναρδάκη, *Λάα*, 52 – 53 · Shipley, *Lakedaimon*, 584.

¹¹⁷⁶ Κουτσιλιέρης, *Μάνη*, 54 – 55 · Λιναρδάκη, *Λάα*, 53 – 54 · Shipley, *Lakedaimon*, 584.

¹¹⁷⁷ F. Imhoof – Blumer & P. Gardner, “Numismatic commentary on Pausanias”, *JHS* 7 (1886), 68 – 69.

¹¹⁷⁸ Λιναρδάκη, *Λάα*, 54.

Ταινάρου.¹¹⁷⁹ Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, ο Jean de Neuilly, στρατάρχης του πριγκιπάτου της Αχαΐας, ίδρυσε ένα ισχυρό κάστρο στην κορυφή του λόφου της Ασίας, το κάστρο του Πασσαβά, κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα. Το κάστρο αυτό αποτελούσε την έδρα του συγκεκριμένου αξιωματούχου, ο οποίος είχε υπό τη δικαιοδοσία του τέσσερα φέουδα και αποστολή να φρουρεί τους ατίθασους Μανιάτες, ελέγχοντας το μοναδικό μέχρι και σήμερα πέρασμα προς τη Μέσα Μάνη.¹¹⁸⁰ Άραγε η οικοδόμηση ενός ισχυρού κάστρου στην θέση της αρχαίας Λας συνεπάγεται ότι ο οικισμός είχε επιβιώσει και είχε αναδειχθεί σε κεντρικό οικισμό της περιοχής, ώστε ο Φράγκος ιππότης να προτιμήσει να κατασκευάσει το κάστρο του σε αυτή την περιοχή; Αναμφίβολα, η σιωπή των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι φανερό ότι η περιοχή της αρχαίας Λας συγκεντρώνει αρκετές πιθανότητες, παρά την έλλειψη διαθέσιμων στοιχείων, να αποτελούσε το οικιστικό κέντρο της περιοχής και ενδεχομένως έδρα ιεράρχη.

Όσον αφορά τον κατάλογο των ιεραρχών της εξεταζόμενης επισκοπής, η πενιχρότητα των διαθέσιμων τεκμηρίων δεν επιτρέπει τη συγκρότηση ενός έστω και αποσπασματικού επισκοπικού καταλόγου.¹¹⁸¹ Παρ' όλα αυτά, έχει εντοπιστεί μία μόνο μαρτυρία ιεράρχη της εξεταζόμενης επισκοπής στο δεύτερο τμήμα του λεγόμενου *Χρονικού της Μονεμβασίας*. Πρόκειται για τον επίσκοπο Βασίλειο Ανατολικό, ο οποίος, σύμφωνα με το προαναφερθέν τεκμήριο, ποίμαινε την εξεταζόμενη επισκοπή κατά τη διάρκεια της θητείας του μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Μοσχόπουλου ως προέδρου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (1285/89 – 1315).¹¹⁸² Ο τίτλος του συγκεκριμένου επισκόπου, όπως αυτός παραδίδεται στην προαναφερθείσα πηγή, είναι επίσκοπος Εζερού και όχι Εζερών, όπως αποκαλείται η

---

¹¹⁷⁹ Για τη σημασία της θέσης, βλ. Γιαννούλα Κατσουγκράκη, “Η άμυνα στη Νότια Λακωνία : Οι περιπτώσεις των κάστρων Βαρδούνιας, Πασσαβά, Κελεφάς”, στο : *Λακωνία : Γλώσσα – Ιστορία – Πολιτισμός. Πρακτικά Στ’ Πανελληνίου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή (Limeni Village, Αρεόπολη Λακωνίας, 14, 15 και 16 Μαΐου 2004)*, χ.τ. 200-?, 130.

¹¹⁸⁰ Για το κάστρο του Πασσαβά και το κτήτορά του, βλ. R. Traquair, “Laconia I. Medieval Fortresses”, *BSA* 12 (1905 – 1906), 274 - 275 · Bon, *Morée Franque*, 509 · Martine Breuillot, “Το κάστρο του Πασσαβά στον Μορέα : Τοπωνύμια και ιστορία”, *ΛακΣπ* 11 (1992), 299 – 312 · Γιάννα Κατσουγκράκη, “Κάστρο Πασσαβά”, στο : Άννα Τρυποσκούφη – Αμαλία Τσιτούρη (επιμ.), *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες : Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής (Πειραματική ενέργεια Archi-Med)*, Αθήνα 2001, 58 – 60 · Κατσουγκράκη, ο. π. (σημ. 1173), 130 - 134.

¹¹⁸¹ Fedalto, *Hierarchia*, τ. Α', 503.

¹¹⁸² Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204. Επίσης, πρβλ. Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 284 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

επισκοπή στη συνοδική απόφαση του Νοεμβρίου 1340.¹¹⁸³ Η διαφοροποίηση αυτή δεν έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα, η οποία, όταν αναφέρεται στη συγκεκριμένη επισκοπή, χρησιμοποιεί τη γενική πληθυντικού του ουδετέρου Εζερά και κατά συνέπεια προσδιορίζει την επισκοπή με την γενική πληθυντικού του ουδετέρου.¹¹⁸⁴ Όπως έχει ήδη σημειωθεί, το τοπωνύμιο Εζερός απαντά και σε άλλες περιοχές, κυρίως του θεσσαλικού και μακεδονικού χώρου, και δηλώνει πάντα λίμνες καθώς και παραλίμνιες και ελώδεις περιοχές και οικιστικές μονάδες. Ωστόσο, το τοπωνύμιο αυτό παρουσιάζει ποικίλες διαφοροποιήσεις, καθώς άλλοτε το αρχικό γράμμα της λέξης τρέπεται από ε (Εζερός) σε ο (Οζερός), άλλοτε προστίθεται ένα ν μπροστά από το αρχικό ε (Νεζερός/α) και άλλοτε εκφέρεται σε ενικό ή πληθυντικό αριθμό ουδετέρου γένους ή σε ενικό αριθμό αρσενικού γένους (Νεζερός/α).¹¹⁸⁵ Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι όλοι αυτοί οι τύποι προέρχονται από τον αρχικό τύπο *Εζερός*, που παραπέμπει, μεταξύ άλλων, και στην μαρτυρία του Πορφυρογέννητου για την περιοχή του Εζερού. Έτσι, η εξεταζόμενη έδρα πρέπει να ονομαζόταν επισκοπή Εζερού, αφού ονοματοδοτείται από την προαναφερθείσα περιοχή. Εξάλλου, ο συντάκτης του δεύτερου τμήματος του λεγόμενου *Χρονικού της Μονεμβασίας* πιστεύεται ότι προερχόταν από τους κύκλους της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και συνεπώς γνώριζε την ορθή επωνυμία της επισκοπής.¹¹⁸⁶ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο συντάκτης της συνοδικής απόφασης του Νοεμβρίου 1340 δεν γράφει σωστά την επωνυμία της επισκοπής, που ήταν επισκοπή Εζερού και όχι Εζερών.

Όπως και να έχει το ζήτημα, το πρόβλημα της ακριβούς επωνυμίας της επισκοπής αντικατοπτρίζει το γενικότερο πρόβλημα της αδυναμίας της επιστημονικής κοινότητας να συγκεντρώσει πληροφορίες για την εξεταζόμενη επισκοπή, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Το πρόβλημα αυτό εντείνεται όσον αφορά την τύχη της εξεταζόμενης επισκοπής μετά το Νοέμβριο του 1340, οπότε απαντά η τελευταία γνωστή μαρτυρία για τη συγκεκριμένη επισκοπή. Έτσι, η απουσία της συγκεκριμένης επισκοπής από μεταγενέστερα τεκμήρια με καταλόγους των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, σε συνδυασμό με την

---

¹¹⁸³ *PRK*, τ. Β', 134⁷¹.

¹¹⁸⁴ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμωκλών*, 22 – 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 284 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 279 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

¹¹⁸⁵ Ενδεικτικός ως προς τούτο είναι ο σχετικός προβληματισμός για την ορθή ονομασία του οικισμού Νεζερό/ά (σημερινός Κάλανος), στην Αχαΐα (Τριανταφύλλου, *Τοπωνύμια*, 62 – 64).

¹¹⁸⁶ Kislinger, *Regionalgeschichte*, 68 – 71 · Βασιλικοπούλου, *Χρονικόν*, 428 κ.ε.

αδυναμία να εντοπιστούν μαρτυρίες για την εξεταζόμενη επισκοπή μετά τον Νοέμβριο του 1340, έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η επισκοπή αναστέλλει τη λειτουργία της γύρω στα τέλη του 14^{ου} αιώνα με αρχές του 15^{ου} αιώνα.¹¹⁸⁷ Οπωσδήποτε, η έλλειψη σχετικών πληροφοριών και μαρτυριών καθιστά αδύνατη την εξαγωγή κάποιου ασφαλούς συμπεράσματος, αν και η ενδεχόμενη ταύτιση της περιοχής δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής με αυτή της επισκοπής Καρυουπόλεως αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο η εξεταζόμενη επισκοπή να μετεξελίχθηκε σε επισκοπή Καρυουπόλεως, χωρίς να είναι γνωστό εάν αυτό συνεπαγόταν προσθήκες ή αφαιρέσεις ενοριακών οικισμών.

γ. Η επισκοπή Καρυουπόλεως

Η επισκοπική αυτή έδρα οφείλει την ονομασία της στο ερειπωμένο σήμερα κάστρο της Καρυούπολης, που βρίσκεται μόλις επτά χιλιόμετρα βορειοανατολικά από την Αρεόπολη, ανάμεσα στα χωριά Δροσοπηγή και Βαχός, στη βορειοανατολική Μάνη.¹¹⁸⁸ Το κάστρο έχει κτισθεί πάνω σε έναν καλά προφυλαγμένο από τα γύρω βουνά λόφο, με σχετικά εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα και σε κεντρικό σημείο στον δρόμο προς τη Μέσα Μάνη, με αποτέλεσμα να αποτελεί ένα ιδιαίτερα ασφαλές καταφύγιο του τοπικού πληθυσμού σε περιόδους επιδρομών καθώς και να ελέγχει, πέρα από την γύρω περιοχή, και το πέρασμα προς τη Μέσα Μάνη, που αποτελεί τη βασική οδική αρτηρία προς τον γεωγραφικό αυτό χώρο (εικ. 1).¹¹⁸⁹ Αν και οι απαρχές του οικισμού ανάγονται μετά τα τέλη του 6^{ου} – αρχές 7^{ου} αιώνα,¹¹⁹⁰ η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να εντοπίσει πληροφορίες για την εκκλησιαστική του υπαγωγή μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα, οπότε απαντούν οι πρώτες μνείες του ως έδρα επισκοπής.¹¹⁹¹ Πρόκειται για μεμονωμένες και περιστασιακές μαρτυρίες

¹¹⁸⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 449.

¹¹⁸⁸ Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 3 - 4 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 259 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17.

¹¹⁸⁹ Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 3 - 4 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 259 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17. Για το πέρασμα αυτό, βλ. Σταύρος Π. Πατρικουνάκος, *Βαχός Μάνης. Συμβολή στην ιστορία του*, Αθήνα 1999, 20-21.

¹¹⁹⁰ Για την ιστορία της Καρυούπολης, βλ. Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 4 -18 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 259 - 260 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17 – 19.

¹¹⁹¹ Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 36 · Zakythinos, *Despotat*, 283 · Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 18 κ.ε. · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 261 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 19 και Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225. Ας σημειωθεί ότι ορισμένοι από τους ανωτέρω συγγραφείς περιλαμβάνουν, μεταξύ των γνωστών αναφορών της επισκοπής Καρυουπόλεως, και ένα ακρωτηριασμένο επιγραφικό τεκμήριο από το Μουσείο της Σπάρτης, που χρονολογείται στην πρώτη πενηκονταετία του 14^{ου} αιώνα και περιλαμβάνει πληροφορίες για την διασπορά της κτηματικής περιουσίας κάποιου μοναστηριακού ιδρύματος, ίσως της Μονής του Οσίου Νίκωνα. Σύμφωνα με την παλαιότερη ανάγνωση της

γραπτών πηγών και εκκλησιαστικών τακτικών του 15^{ου} αιώνα, που, εφόσον συνδυαστούν με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα, μπορούν να διαφωτίσουν, παρά τον αποσπασματικό και περιστασιακό τους χαρακτήρα, ορισμένες βασικές πτυχές της ιστορίας της υπό εξέταση επισκοπικής έδρας. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, θα επιχειρηθεί, παρά τους όποιους περιορισμούς, να διαφωτιστεί το ζήτημα του χρόνου συγκρότησης της επισκοπής, να προσδιοριστεί, κατά το δυνατόν, η περιοχή δικαιοδοσίας της καθώς και να παρουσιαστούν ορισμένες πτυχές της οργάνωσης και της λειτουργίας της.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι παλαιότερες μαρτυρίες για την επισκοπή Καρυουπόλεως προέρχονται από αρχαιακά τεκμήρια και εκκλησιαστικά τακτικά του 15^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου η Καρυούπολη καταλαμβάνει μία ιδιαίτερα πλεονεκτική θέση ανάμεσα στους άλλους οικισμούς της βορειοανατολικής Μάνης.¹¹⁹² Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την απουσία της εξεταζόμενης επισκοπής από τον κατάλογο των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στη συνοδική απόφαση του Νοεμβρίου 1340,¹¹⁹³ έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η επισκοπή Καρυουπόλεως δημιουργήθηκε μεταξύ του 1340 και των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα.¹¹⁹⁴ Μάλιστα, η Ροδονίκη Ετζέογλου, στηριζόμενη στην γενικότερη κατάσταση του Δεσποτάτου κατά την περίοδο αυτή, πρότεινε, με κάποια επιφύλαξη, ότι η δημιουργία της επισκοπής Καρυουπόλεως, όπως και αυτής των Βρεσθένων, συνδέεται με την δεύτερη επίσκεψη του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391 - 1425)

συγκεκριμένης επιγραφής, το αναφερόμενο σε αυτή μοναστηριακό ίδρυμα κατείχε καλλιεργήσιμες εκτάσεις εντός των ορίων της επισκοπής *Κρανουπόλεως*, που ταυτίστηκε με την επισκοπή Καρυουπόλεως (Ζησίου, *Σύμμικτα*, 14 - 18 · N. M. Todd – A. J. B. Wace, *A catalogue of the Sparta Museum*, Oxford 1906, 54 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 423 · Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 20). Ωστόσο, νεώτεροι ερευνητές πρότειναν, με αρκετή πειστικότητα, μία νέα ανάγνωση της συγκεκριμένης λέξης, σύμφωνα με την οποία δεν αναγράφεται η λέξη *Κρανουπόλεως*, αλλά συντομογραφία της λέξης *Χριστιανουπόλεως* (Feissel & Philippidis – Braat, *Inscriptions*, 322 – 323). Συνεπώς, με βάση τη νέα αυτή ανάγνωση, το συγκεκριμένο τεκμήριο δεν μνημονεύει την επισκοπή Καρυουπόλεως, αλλά τη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως. Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι σύγχρονοι ερευνητές, στηριζόμενοι αποκλειστικά και μόνο στην παλαιότερη βιβλιογραφία, εξακολουθούν να αποδέχονται την παλαιότερη ανάγνωση (Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 19-21 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 261 σημ.1 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225).

¹¹⁹² Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 13 – 14.

¹¹⁹³ *PRK*, τ. Β΄, 134.

¹¹⁹⁴ Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 36 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 283 · Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 21 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 261 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 19 και Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

στον Μυστρά (Άνοιξη 1415 – Άνοιξη 1416), οπότε επιχειρήθηκε μία γενικότερη αναδιοργάνωση του Δεσποτάτου.¹¹⁹⁵

Πράγματι, έχουν διατυπωθεί αρκετά ενδιαφέρουσες εκτιμήσεις σχετικά με τις ιδιαίτερες επιπτώσεις, όσον αφορά στη Μάνη, από την δεύτερη επίσκεψη του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου στην Πελοπόννησο, με βάση ένα σχόλιο του Δημητρίου Χρυσολωρά (ca. 1350 - 1415), σύμφωνα με το οποίο ο αυτοκράτορας κατακρήμνισε αρκετά από τα κάστρα της Πελοποννήσου.¹¹⁹⁶ Η επιστημονική κοινότητα, αφού διατύπωσε πολλές και ποικίλες απόψεις, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο αυτοκράτορας προχώρησε στην ενέργεια αυτή, για να απαλλαγεί από τα κάστρα της περιόδου της φραγκοκρατίας, που πλέον είχαν απολέσει τον στρατιωτικό τους ρόλο, μετά τον περιορισμό του φραγκικού πριγκιπάτου στο βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου, και θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τους τοπικούς άρχοντες, οι οποίοι βρίσκονταν σε σύγκρουση με την κεντρική εξουσία, κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα.¹¹⁹⁷ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος μερίμνησε για την κατακρήμνιση των φραγκικών κάστρων της χερσονήσου του Ταινάρου, ενώ φρόντισε, προφανώς για προληπτικούς λόγους, να εγκαταστήσει στρατιωτικές φρουρές, σε όσα διατηρήθηκαν, με επικεφαλής πιστούς στον αυτοκράτορα υψηλόβαθμους αξιωματούχους του Δεσποτάτου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το κάστρο της Καρυούπολης αποκτά έναν ιδιαίτερο ρόλο για τον έλεγχο της γύρω περιοχής καθώς και του περάσματος προς τη Μέσα Μάνη με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Έτσι, λοιπόν, εξηγείται, μεταξύ των άλλων, η παρουσία του στρατοπεδάρχη Γεωργίου Σοφιανού στην Καρυούπολη, το φθινόπωρο του 1447, ο οποίος είχε διοριστεί διοικητής / φρούραρχος της Καρυούπολης από τον δεσπότη του Μυστρά Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, σύμφωνα με την μαρτυρία του Ιταλού περιηγητή Ciriaco Pizzicoli (1391 — 1453/55).¹¹⁹⁸ Με βάση τα ανωτέρω, λοιπόν, η προαναφερθείσα εκτίμηση φαίνεται αρκετά λογικοφανής και εύλογη.

---

¹¹⁹⁵ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 21. Για την παραμονή του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου στον Μυστρά κατά τα έτη 1415 – 1416, βλ. J. W. Barker, *Manuel II Palaiologus, 1391 – 1425. A study in Late Byzantine Statesmanship*, New Jersey 1969, 310 κ.ε. · Ζακυθίνος, *Despotat*, τ. Α΄, 168 – 175.

¹¹⁹⁶ *III*, τ. Γ΄, 222 – 242.

¹¹⁹⁷ Νικολούδης, Μάνη, 13 – 17, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹⁹⁸ R. Sabbadini, *Ciriaco d' Ancona et la sua descrizione autografia del Peloponneso*, Milan 1910, 219. Η επιστημονική κοινότητα έχει επιχειρήσει να ταυτίσει τον συγκεκριμένο αξιωματούχο με διάφορα μέλη της οικογένειας Ευδαιμονοϊωάννη (Ζακυθίνος, *Despotat*, τ. Β΄, 99 - 100 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 14 · Νικολούδης, Μάνη, 20).

Η προσπάθεια προσδιορισμού της περιοχής δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής φαίνεται ότι προσφέρει νεότερα στοιχεία για την επανεξέταση του συγκεκριμένου ζητήματος. Μέχρι στιγμής γίνεται αποδεκτό, με βάση τα δεδομένα της περιόδου μετά την Άλωση, ότι η επισκοπή Καρυουπόλεως είχε υπό τη δικαιοδοσία της την περιοχή της βορειοανατολικής Μάνης, τη νότια Κοίλη Λακεδαιμόνα καθώς και την ορεινή περιοχή της Φελλίας.¹¹⁹⁹ Αυτό συνεπάγεται ότι η περιοχή δικαιοδοσία της εξεταζόμενης επισκοπικής έδρας εκτεινόταν κατά μήκος των υπωρειών του ανατολικού και βορειοανατολικού Ταυγέτου και των παρακείμενων πεδινών εκτάσεων. Ο συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος φαίνεται ότι αποτελούσε, κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, τμήμα της αναφερόμενης σε αρκετές πηγές της περιόδου περιοχής του Εζερού.¹²⁰⁰ Αν και οι παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ότι η περιοχή του Εζερού ταυτιζόταν με την περιοχή του Έλους, δηλαδή την περιοχή του δέλτα του Ευρώτα, η νεώτερη έρευνα έχει αποδείξει ότι ο γεωγραφικός αυτός χώρος ταυτίζεται με την περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης ή τουλάχιστον με ένα τμήμα της.¹²⁰¹ Κατά συνέπεια, με βάση τα δεδομένα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας της περιοχής κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, η επισκοπή Καρυουπόλεως φαίνεται ότι ταυτιζόταν με την επισκοπή Εζερού, η οποία μνημονεύεται ως μία από τις επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στη συνοδική απόφαση του 1340, ενώ απουσιάζει από τα εκκλησιαστικά τακτικά του 15^{ου} αιώνα.¹²⁰²

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι γνώσεις για την επισκοπή Εζερού είναι πενιχρές και αρκετά συγκεχυμένες. Μάλιστα, η πενιχρότητα των πηγών είναι τέτοια, ώστε αρκετοί ερευνητές να θεωρούν ότι η επισκοπή δεν υφίστατο κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, καθώς οι πρώτες ασφαλείς μαρτυρίες για τη λειτουργία της εντοπίζονται μετά τα τέλη του 13^{ου} αιώνα.¹²⁰³ Αναμφίβολα, οι περιστασιακές αυτές πληροφορίες δεν διαφωτίζουν ακόμα και τις στοιχειώδεις πτυχές της οργάνωσης και της λειτουργίας της, καθώς πρόκειται για μνείες ιεραρχών της. Έτσι, η επιστημονική κοινότητα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αδυνατεί ακόμα και να διατυπώσει εικασίες αναφορικά με την έδρα της επισκοπής, όπου βρισκόταν ο καθεδρικός της

¹¹⁹⁹ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 232.

¹²⁰⁰ *DAI*, κεφ. 50⁷⁹.

¹²⁰¹ Για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. τα σχετικά με την επισκοπή Εζερού.

¹²⁰² Για την επισκοπική αυτή έδρα, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁰³ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22- 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

ναός και το επισκοπείο της, ακόμα και μετά τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, οπότε απαντούν οι πρώτες πληροφορίες για την επισκοπή Εζερού. Σε καμία περίπτωση, όμως, η έδρα της επισκοπής δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι βρισκόταν στην Καρυούπολη, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η Καρυούπολη ήταν ένας ασήμαντος αγροτικός οικισμός της βόρειας προσηλιακής Μάνης.¹²⁰⁴

Η οικιστική και κατά συνέπεια και δημογραφική ανάπτυξη της Καρυούπολης συντελείται από τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα και εξής, όταν οι νέες ιστορικές συνθήκες εγκαινιάζουν μία παρατεταμένη παραγμένη περίοδο κατά την οποία οι κάτοικοι των πεδινών περιοχών μετακινούνται μαζικά προς ορεινές περιοχές με φυσική προστασία, καθώς η γεωγραφική θέση και η γεωμορφολογία των περιοχών αυτών ανταποκρίνεται στο αίτημα για ασφάλεια, που κυριαρχεί σε μία αρκετά παραγμένη και ανασφαλής περίοδο.¹²⁰⁵ Η γεωγραφική θέση της Καρυούπολης ανταποκρίνεται σε αυτό το αίτημα, αφού ο οικισμός είναι κτισμένος πάνω σε λόφο, που προφυλάσσεται από τα γύρω βουνά και έχει σχετικά εύκολη πρόσβαση προς τη θάλασσα, με αποτέλεσμα να δίδει την εντύπωση ενός οικισμού – καταφύγιου για τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής.¹²⁰⁶ Παράλληλα, η θέση του οικισμού στη δυτική είσοδο του μοναδικού περάσματος από τη Δυτική και Μέσα Μάνη προς την βόρεια προσηλιακή Μάνη εξυπηρετεί τον ουσιαστικό έλεγχο της περιοχής και της βασικής αυτής οδικής αρτηρίας.¹²⁰⁷ Για αυτό τον λόγο, όταν ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391 – 1425) προβαίνει στην κατακρήμνιση των οχυρών και των κάστρων της χερσονήσου του Ταινάρου, το κάστρο της Καρυούπολης αποκτά έναν ιδιαίτερο ρόλο για τον έλεγχο της γύρω περιοχής καθώς και του περάσματος προς τη Μέσα Μάνη με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Έτσι, λοιπόν, εξηγείται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και η παρουσία του στρατοπεδάρχη Γεωργίου Σοφιανού στην Καρυούπολη, το φθινόπωρο του 1447, σύμφωνα με την μαρτυρία του Ιταλού περιηγητή Ciriaco Pizzicoli.¹²⁰⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το κάστρο της Καρυούπολης αναπτύσσεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να ανταποκρίνεται στις βασικές παραμέτρους των ιερών κανόνων για την ανάδειξη ενός οικισμού σε έδρα επισκοπής, με αποτέλεσμα να καθίσταται έδρα επισκοπής κατά τη διάρκεια της πρώτης εικοσαετίας του 15^{ου} αιώνα.

¹²⁰⁴ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 13.

¹²⁰⁵ Κορδώσης, Μετατόπιση, 91 – 96.

¹²⁰⁶ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 3 – 4, 7 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 259 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17.

¹²⁰⁷ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 3 – 4 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 259 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17.

¹²⁰⁸ Σχετικά, βλ. σημ. 1192.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, το κάστρο έχει κτισθεί πάνω σε έναν καλά προφυλαγμένο από τα γύρω βουνά λόφο, με εύκολη πρόσβαση προς τη θάλασσα, στη βορειοανατολική Μάνη (εικ. 1).¹²⁰⁹ Η κορυφή του λόφου, που βρίσκεται σε ύψος περ. 400 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, περιζώνεται από ένα τείχος με ενισχυτικούς πύργους, ενώ ένας άλλος πύργος, ανεξάρτητος από το τείχος, εφάπτεται στην ανατολική του πλευρά. Στο χώρο αυτό εντοπίζονται δύο βυζαντινές εκκλησίες καθώς και τα ερείπια άλλων κτισμάτων, ενώ λείψανα ενός μεγάλου οικισμού εντοπίζονται εκτός των τειχών του κάστρου, δυτικά και βόρεια του λόφου.¹²¹⁰ Στο βορειοανατολικό τμήμα του εντός των τειχών χώρου του κάστρου εντοπίζεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ένας μονόχωρος συνεπτυγμένος σταυροειδής ναός με μεγάλο ημισφαιρικό τρούλο και μεγάλη ημικυκλική αφίδα στα ανατολικά του (εικ. 2). Ο ναός παρουσιάζει ορισμένες ιδιομορφίες τόσο ως προς το σχήμα του, αφού η προσθήκη προεξοχών στις πλάγιες κεραίες του κάνει τον ναό να προσεγγίζει τον τύπο του ελεύθερου σταυρού, όσο και ως προς στις σχετικά μεγάλες διαστάσεις του τρούλου και τις αφίδας.¹²¹¹ Τα στοιχεία αυτά ώθησαν την Ροδονίκη Ετζέογλου να διαπιστώσει μία ηθελμημένη αναζήτηση μνημειακότητας σε ένα κατά τα άλλα μικρό οικοδόμημα, ενώ η ενδελεχής εξέταση των αρχιτεκτονικών του χαρακτηριστικών και των διακοσμητικών του στοιχείων την οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} – αρχές 15^{ου} αιώνα.¹²¹² Εσωτερικά, ο ναός διακοσμείται με τοιχογραφίες, που χρονολογούνται στον 18^ο αιώνα, χωρίς να είναι γνωστό αν υπάρχει και παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών.¹²¹³

Ο ναός αυτός, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, χρησίμευε ως καθεδρικός ναός του κάστρου και κατ' επέκταση της επισκοπής Καρυουπόλεως, τουλάχιστον στα βυζαντινά χρόνια.¹²¹⁴ Αν και η ανωτέρω άποψη δεν μπορεί να εξακριβωθεί, ελλείψει σχετικών μαρτυριών, η ηθελμημένη αναζήτηση μνημειακότητας, που διέπει το μνημείο, συνηγορεί στο ότι ο συγκεκριμένος ναός αποτελούσε το σημαντικότερο ναό του κάστρου.¹²¹⁵ Εφόσον η εκτίμηση αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, η

¹²⁰⁹ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 3 – 4, 7 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 259 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17.

¹²¹⁰ Περιγραφή της οχύρωσης και των ερειπίων του κάστρου και του οικισμού, βλ. Ετζέογλου, Καρυούπολις, 4, 23 – 34 και 37 – 43

¹²¹¹ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 28 – 29 και 32 – 33 · Δρανδάκης, *Σχεδιάσμα*, 206, αρ. 228 (B).

¹²¹² Ετζέογλου, Καρυούπολις, 32 – 33.

¹²¹³ Δρανδάκης, *Χριστιανικά Επιγραφαί*, 151 σημ. 2 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 28 – 30 · Γρ. Παπαθωμάκος, “Ο Άγιος Γεώργιος της Καρυούπολης”, *Επαθλο* 73 (Μάρτιος – Μάιος 2010), 73-75.

¹²¹⁴ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 260.

¹²¹⁵ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 35.

χωροθέτηση του ναού εντός των τειχών του κάστρου και όχι στον οικισμό έξω από αυτόν φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στην ανάγκη για ασφάλεια, που, στην περίπτωση των μικρών κάστρων, όπως αυτό της Καρυούπολης, επιτυγχάνεται με την οικοδόμηση του καθεδρικού ναού εντός των τειχών.¹²¹⁶

Σε απόσταση 15μ. περίπου νότια από τον Άγιο Γεώργιο βρίσκεται ένα μεγάλο οικοδόμημα, σχήματος επιμήκους ορθογωνίου, που αποτελείται από ημιυπόγειους θολοσκεπάστους χώρους και όροφο, με πρόσοψη προς την πλευρά του ναού. Η τοιχοδομία του κτίσματος αυτού, που έχει χαρακτηριστεί ως κτήριο Κ, αποτελείται από μικρούς αργούς, ως επί το πλείστον, λίθους και κεραμίδια, που συνδέονται με αμμοασβεστοκονίαμα, ενώ στις γωνίες παρατηρείται χρήση κανονικά λαξευμένων γωνιόλιθων. Η εγγύτητα του συγκεκριμένου κτίσματος προς τον φερόμενο ως καθεδρικό ναό, σε συνδυασμό με τις μεγάλες του διαστάσεις και την πρόσοψη προς αυτόν, ανταποκρίνεται στη διαπίστωση της επιστημονικής κοινότητας ότι στο άμεσο περιβάλλον του καθεδρικού ναού οικοδομούνται τα προσκτίσματα, στα οποία στεγάζονται οι υπηρεσίες του ναού, της εκκλησιαστικής έδρας καθώς και η κατοικία του ιεράρχη της.¹²¹⁷ Με βάση το σκεπτικό αυτό, λοιπόν, φαίνεται πολύ πιθανό το συγκεκριμένο κτήριο να χρησίμευε ως επισκοπείο της επισκοπής Καρυουπόλεως, τουλάχιστον κατά τα βυζαντινά χρόνια.¹²¹⁸

Ο σχηματισμός ενός έστω και αποσπασματικού καταλόγου των ιεραρχών της συγκεκριμένης επισκοπικής έδρας κατά τη βυζαντινή περίοδο αποτελεί μία αρκετά επίπονη και δύσκολη διαδικασία, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Έτσι, οι μέχρι στιγμής δημοσιευμένοι κατάλογοι ιεραρχών της συγκεκριμένης επισκοπικής έδρας περιλαμβάνουν ονόματα ιεραρχών της περιόδου μετά την Άλωση.¹²¹⁹ Παρ' όλα αυτά, έχουν εντοπισθεί και δύο ανώνυμες μνείες ιεραρχών Καρυουπόλεως του 15^{ου} αιώνα.¹²²⁰ Η παλαιότερη από αυτές προέρχεται από την πρώτη αναφορά του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1411/12 – 1429) προς

¹²¹⁶ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 213 – 214.

¹²¹⁷ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 220 κ.ε.

¹²¹⁸ Για το οικοδόμημα αυτό και τη χρήση του, βλ. Ετζέογλου, Καρυούπολις, 37 – 38.

¹²¹⁹ Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 36 - 38 · Janin, Caryoupolis, 1245 · Ν. Γ. Κασιμάκος, “Παναγία η Κουρεβεισιώτισσα (Η επισκοπή Καρυουπόλεως και η βυζαντινή Καρυούπολις)”, *Λακωνικά*, έτος 2^ο, τχ. 10 (Ιούλιος – Αύγουστος 1965), 109 - 110 · Γριτσόπουλος, Μάνη - ΘΗΕ, 567 - 568 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 184 – 185 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 22 - 23 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 262 κ. ε.

¹²²⁰ Janin, Caryoupolis, 1245 · Γριτσόπουλος, Μάνη - ΘΗΕ, 567 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 184 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 283 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 19 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 261 και Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

τον πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416 - 1439), τεκμήριο που αποδίδεται στη γραφίδα του μετέπειτα καρδινάλιου Ισιδώρου και χρονολογείται μετά το 1426.¹²²¹ Ο συντάκτης της αναφοράς μνημονεύει, μεταξύ άλλων, και την ανάμειξη ενός επισκόπου Καρρυνούπολεως, χωρίς να τον ονομάζει, σε μία αντικανονική χειροτονία ιερέα από κάποιο ανώνυμο επίσκοπο Βρεσθένων.¹²²² Λίγες δεκαετίες αργότερα, το 1452, έναν μόλις χρόνο πριν από την Άλωση, ο διάκονος Ιωάννης Ευγενικός ενημερώνει, με επιστολή του, τον Δημήτριο Παλαιολόγο, αδελφό του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και δεσπότη στο Μυστρά (1436–1460), ότι τέσσερεις αρχιερείς εκκλησιαστικών εδρών του Δεσποτάτου, των οποίων δηλώνεται μόνο η έδρα, ήταν υποστηρικτές της ένωσης των δύο Εκκλησιών. Μεταξύ αυτών εντάσσεται και ένας άδηλος επίσκοπος Καρρυνούπολεως, ο οποίος, σε σχέση με τους άλλους επισκόπους της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ήταν πιο μετριοπαθής οπαδός της ενωτικής πολιτικής, δεδομένου ότι ο Ευγενικός εκτιμά ότι ίσως είναι *ιάσιμος*.¹²²³

Η επισκοπή Καρρυνούπολεως συνέχισε να υφίσταται και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, περίοδο για την οποία έχουν εντοπιστεί περισσότερες πληροφορίες για τους επισκόπους και τη λειτουργία της.¹²²⁴ Παρ' όλα αυτά, τα διαθέσιμα στοιχεία αδυνατούν να δώσουν απάντηση σε ορισμένα σκοτεινά σημεία της ιστορίας της, καθώς φαίνεται ότι η επισκοπή αντιμετώπιζε οικονομικά και ενδεχομένως και άλλα προβλήματα, με συνέπεια άλλοτε να συνενώνεται με την επισκοπή Αμυκλών,¹²²⁵ άλλοτε να τίθεται υπό τη δικαιοδοσία της και η σημερινή επαρχία Γορτυνίας¹²²⁶ και άλλοτε να ανατίθεται η διαποίμανσή της σε αρχιερέα κάποιας όμορης επισκοπικής έδρας.¹²²⁷ Άλλωστε, κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι το γεγονός ότι η πλειονότητα των

¹²²¹ Για τον συγγραφέα και τη χρονολόγηση του τεκμηρίου, βλ. σημ. 799.

¹²²² Λάμπρος, Αναφοραί, 266 – 267. Επίσης, πρβλ., Γριτσόπουλος, Μάνη - ΘΗΕ, 567 · Ατέσης, Κατάλογοι, 184 · Zakythinios, *Despotat*, τ. Β΄, 283 · Ετζέογλου, Καρρυνούπολις, 19 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 261 και Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

¹²²³ *ΠΠ*, τ. Α΄, 181. Για το περιεχόμενο και τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης επιστολής, βλ. Γιουμπάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 135 αρ. 18.

¹²²⁴ Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 36 - 38 · Janin, Caryoupolis, 1245 · Γριτσόπουλος, Μάνη - ΘΗΕ, 567 - 568 · Ετζέογλου, Καρρυνούπολις, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 262 κ.ε.

¹²²⁵ Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή και ένα τεκμήριο* [ΕΙΕ/ΚΝΕ 35], τ. Α΄, Αθήνα 1987, αρ. 512.

¹²²⁶ Η εκτίμηση αυτή, που παρουσιάζεται για πρώτη φορά εδώ, απορρέει από τα δεδομένα μίας σειράς δημοσιευμένων οθωμανικών κρατικών εγγράφων (Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο - Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας 17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1998, 269) και του εκκλησιαστικού τακτικού του κώδικα, που θεωρείται ότι αναπαριστά την επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου γύρω στο έτος 1723 (H. Omont, “Liste des mitropolitains et évêques Grecs du Patriarchat de Constantinople vers 1725”, *Revue de l' Orient Latin* 1 (1893), 319), στα οποία η επισκοπή Καρρυνούπολεως παρουσιάζεται να έχει ως έδρα την Δημητσάνα.

¹²²⁷ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 265.

γνωστών ιεραρχών της επισκοπής κατά την περίοδο μετά την Άλωση προέρχονταν από την περιοχή της Γορτυνίας.¹²²⁸ Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται αντιληπτό ότι η επισκοπή ακολουθεί την φθίνουσα πορεία του ομώνυμου κάστρου, το οποίο εγκαταλείφθηκε από τον πληθυσμό του, ο οποίος είτε ακολούθησε το μεταναστευτικό ρεύμα των Μανιατών προς την Ιταλία και την Κορσική (17^{ος} αι.), είτε μετακινήθηκε σε πεδινότερες περιοχές.¹²²⁹ Σε κάθε περίπτωση, η ερήμωση του κάστρου και του οικισμού του φαίνεται ότι συντελείται κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα.¹²³⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επισκοπή συνεχίζει την πορεία της μέχρι και το 1833, οπότε η Αντιβασιλεία την καταργεί, στο πλαίσιο της αντιεκκλησιαστικής της πολιτικής, και στη θέση της εμφανίζεται μία νέα επισκοπή, αυτή του Γυθείου, με πρώτο ποιμενάρχη τον τελευταίο επίσκοπο Καρυουπόλεως, τον επίσκοπο Κύριλλο Γερμό από την Δημητσάνα.¹²³¹

δ. Η επισκοπή Πίσσης

Οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με την επισκοπή Πίσσης είναι ελλιπείς, καθώς έχουν εντοπιστεί μόνο δύο περιστασιακές μνείες της σε αρχαιακά τεκμήρια του 14^{ου} αιώνα. Η παλαιότερη μνεία της εξεταζόμενης επισκοπικής έδρας προέρχεται από μία απόφαση της ενδημούσας συνόδου, του Νοεμβρίου 1340,¹²³² ενώ επίσης έχει εντοπιστεί και μία επώνυμη αναφορά εκκλησιαστικού αξιωματούχου της σε βιβλιογραφικό σημείωμα κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού, που χρονολογείται τον Ιούνιο του 1372.¹²³³ Όπως είναι φανερό, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει την ανασύνθεση της ιστορικής πορείας της εξεταζόμενης επισκοπής και παράλληλα καθιστά αδύνατη την αποσαφήνιση ακόμα και των βασικότερων παραμέτρων της δομής και της λειτουργίας της. Παρ' όλα αυτά, η απόφαση της ενδημούσας συνόδου, του Νοεμβρίου 1340, παραδίδει μία αρκετά ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με τον

¹²²⁸ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 23 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 267.

¹²²⁹ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 17 - 18 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17 - 18.

¹²³⁰ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 18 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17 - 18.

¹²³¹ Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 38 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 23 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 267. Για τον Κύριλλο Γέρμο, βλ. Ατέσης, *Επισκοπική Ιστορία*, 226 - 227 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 267.

¹²³² *PRK*, τ. Β', 134⁷¹.

¹²³³ H. Omont, *Fac-similis des manuscrits Grecs datés de la bibliothèque nationale du IX au XIV siècle*, Paris 1891, 18 · E. Gamillscher - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800 - 1600. 2. Teil : Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Großbritanniens. A : Verzeichnis der Kopisten [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band III/3 A]*, Wien 1997, 127. Επίσης, πρβλ. Bees, *Beiträge*, 265 σημ.1 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 - 23 · Γριτσόπουλος, *Μονή της Λουκούς*, 131 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β', 5.

χρόνο και τις συνθήκες ίδρυσής της. Συγκεκριμένα, το προαναφερθέν τεκμήριο αποκαλύπτει ότι η ίδρυση της επισκοπής πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της προαγωγής της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα (1082/83). Με βάση, λοιπόν, το τεκμήριο αυτό, γίνεται δεκτό ότι η εξεταζόμενη επισκοπή ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 - 1118),¹²³⁴ αν και ορισμένοι ερευνητές αμφισβητούν την άποψη αυτή, με το επιχείρημα ότι δεν έχουν εντοπιστεί παλαιότερες από τον 14^ο αιώνα μνείες της εξεταζόμενης επισκοπής.¹²³⁵ Ωστόσο, η αξιοπιστία του συγκεκριμένου τεκμηρίου είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί, με βάση το επιχείρημα αυτό, αφού η επιστημονική κοινότητα, όταν ερευνά την ιστορία μίας μικρής επαρχιακής επισκοπικής έδρας, συνήθως αρκείται σε έναν περιορισμένο αριθμό περιστασιακών και συχνά αποσπασματικών στοιχείων, με συνέπεια οι γνώσεις της για τις επισκοπές αυτές να παρουσιάζουν μεγάλα κενά.¹²³⁶

Παράλληλα, ορισμένοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει να προσδιορίσουν, με βάση διάφορα κριτήρια, την περιοχή δικαιοδοσίας και την έδρα της εξεταζόμενης επισκοπής. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν ο Ν. Βέης υποστήριξε ότι η έδρα της επισκοπής βρισκόταν στον μικρό ορεινό οικισμό Πιτσά, που είναι κτισμένος στις δυτικές υπώρειες του Πιτσαδαΐκου Αη Λιά, στη δυτική Κορινθία, στηριζόμενος στην ομοιότητα της επωνυμίας της επισκοπής με την ονομασία του οικισμού.¹²³⁷ Όπως είναι φανερό, η ταύτιση αυτή δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα της φυσικής και εκκλησιαστικής γεωγραφίας της πελοποννησιακής χερσονήσου, αφού η ευρύτερη περιοχή του συγκεκριμένου κορινθιακού οικισμού υπαγόταν στη μητρόπολη Κορίνθου, όπως επιτάσσει η γεωγραφική του θέση και υποδεικνύουν τεκμήρια της μεταβυζαντινής περιόδου.¹²³⁸ Επιπλέον, η ταύτιση αυτή δεν ανταποκρίνεται και στα δεδομένα της πελοποννησιακής ιστορίας, καθώς η ονομασία του οικισμού είναι αλβανικής προέλευσης και συνεπώς ο οικισμός είχε ιδρυθεί μετά τις αρχές του 15^{ου}

---

¹²³⁴ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, Μονή της Λουκούς, 131 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 449 · Κουσκουνάς, *Θυρέαις*, 175 · Κόντη, Γεωγραφία, 95 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 4 κ.ε. Αντίθετα, ο Kislinger θεωρεί ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας απέκτησε επισκοπικές έδρες λίγες δεκαετίες μετά την ανύψωση της πάλαι ποτέ επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα (Kislinger, *Αμύκλιον*, 83 σημ. 47).

¹²³⁵ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, 624 · Ετζεογλου, Καρουόπολις, 18 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142.

¹²³⁶ Darrouzès, *Variations*, 5 – 6.

¹²³⁷ Bees, *Beiträge*, 264.

¹²³⁸ Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας*, 36 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 33.

αιώνα, οπότε πραγματοποιείται ο συστηματικός εποικισμός της πελοποννησιακής ενδοχώρας με αλβανικά φύλα.¹²³⁹ Για τους λόγους αυτούς, λοιπόν, η παραπάνω πρόταση απορρίφθηκε από τους νεώτερους ερευνητές, που προτίμησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα αυτό, αξιοποιώντας τα δεδομένα του μοναδικού τεκμηρίου για την εξεταζόμενη επισκοπή με κάποια τοπογραφική ένδειξη, δηλαδή το βιβλιογραφικό σημείωμα του Par. gr. 1634 (Colbert 832). Το συγκεκριμένο τεκμήριο παραδίδει την πληροφορία ότι ο κώδικας ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 1372 από τον ιερέα και χαρτοφύλακα Πίσσης Κωνσταντίνο στο Άστρος, που έχει ταυτιστεί με τον ομώνυμο οικισμό της βόρειας Κυνουρίας.¹²⁴⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, έγινε αποδεκτό ότι η δικαιοδοσία του επισκόπου Πίσσης εκτεινόταν στην Κυνουρία, ενώ η έδρα της τοποθετήθηκε είτε στη θέση *Πισκοπή* στην αγροτική περιφέρεια του γραφικού επινείου του Λεωνιδίου, της Πλάκας, είτε σε κάποιο άγνωστο ομώνυμο οικισμό μεταξύ Άστρους, Αγίου Ανδρέα και Λεωνιδίου.¹²⁴¹

Η πρώτη ασφαλής μνεία του Άστρους προέρχεται από την αραγωνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέα, στην οποία σημειώνεται ότι ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουΐνος οικοδόμησε ένα κάστρο με το όνομα Estella (= Άστρος), για να φρουρεί και να ελέγχει του Τσάκωνες του βόρειου άκρου του Πάρνωνα.¹²⁴² Βέβαια, ο οικισμός είναι παλαιότερος, καθώς η αρχαιολογική σκαπάνη έχει εντοπίσει κατάλοιπα της κλασικής και ρωμαϊκής περιόδου αλλά και της μέσης βυζαντινής περιόδου εντός και περίξ του οικισμού.¹²⁴³ Ωστόσο, ο οικισμός μνημονεύεται στις γραπτές πηγές μόνο μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, οπότε κτίζεται και το ομώνυμο κάστρο.¹²⁴⁴ Μεταξύ άλλων, ο οικισμός αναφέρεται και σε ένα χρυσόβουλλο του

---

¹²³⁹ Το τοπωνύμιο είναι μάλλον κυριώνυμο, δηλαδή προέρχεται από κύριο όνομα, και δηλώνει τον κάτοχο μίας περιοχής, σύμφωνα με το Δ. Βαγιακάκο (Δ. Βαγιακάκος, “Γλωσσικά – Λαογραφικά – Τοπωνυμικά Έρευναί περί Κορίνθου”, στο : *Πρακτικά Α΄ ΤΣΚΕ*, 71. Για την εγκατάσταση Αλβανών στην περιοχή της Κορινθίας, βλ. Ιω. Πούλου, “Η εποίκηση των Αλβανών εις Κορινθίαν”, *ΕΜΑ* 3 (1950), 31 – 105.

¹²⁴⁰ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, Μονή της Λουκούς, 131· Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 5 κ.ε.

¹²⁴¹ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, Μονή της Λουκούς, 131· Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 449 · Κουσκουνάς, *Θυρεάτις*, 175 · Κόντη, Γεωγραφία, 95 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 4 κ.ε.

¹²⁴² *Libro de los fechos*, 49 § 214. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (138 – 180 μ.Χ.) μνημονεύει κάποιον αργολικό οικισμό με το όνομα *Άστρον*, μαρτυρία που αρκετοί ερευνητές θεωρούν ασαφή και για αυτό δεν την μνημονεύουν ως την παλαιότερη αναφορά του Άστρους (*Claudii Ptolemaei geographia*, εκδ. K. Muller, τ. Α₁, Paris 1883, 3.14.33²).

¹²⁴³ Για μία σύντομη επισκόπηση των αρχαιολογικών ευρημάτων της ευρύτερης περιοχής του Άστρους, βλ. Shipley, *Archaeological Sites*, 276 – 280.

¹²⁴⁴ Sp. Lampos, “Die erste Erwähnung von Astros, Leonidion und Aria”, *BZ* 2 (1893), 73 κ.ε. · Ν. Βέης, “Μνείαι του Άστρους κατά τους μέσους αιώνας και τα παρ’ αυτό κάστρα. Το τοπωνυμικόν «Αρία»”, *BZ* 17 (1908), 92 κ.ε. · Bon, *Morée Franque*, 515 κ.ε. · Ι. Πέππας, *Μεσαιωνικές σελίδες της*

Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1259 - 1332), μάλλον του Ιουνίου 1314, ως μεθοριακός ενοριακός οικισμός της μητρόπολης Μονεμβασίας.¹²⁴⁵ Προφανώς, ο οικισμός υπαγόταν στη μητρόπολη Μονεμβασίας, μέσω της επισκοπής Ρέοντος και Πραστού, όπως αποκαλύπτεται από μεταβυζαντινά τεκμήρια.¹²⁴⁶ Άλλωστε, η επισκοπή Ρέοντος και Πραστού είχε ιδρυθεί πριν από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, καθώς απαντά σε μία σειρά αρχαιικών τεκμηρίων της περιόδου αυτής, με την επωνυμία *επισκοπή Ρέοντος*.¹²⁴⁷ Συνεπώς, η πρόταση χωροθέτησης της περιοχής δικαιοδοσίας της επισκοπής Πίσσης στην Κυνουρία, με βάση τα δεδομένα του προαναφερθέντος βιβλιογραφικού σημειώματος, έρχεται σε αντίθεση με τα δεδομένα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας της περιοχής κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Για αυτό τον λόγο, ορισμένοι ερευνητές επιχείρησαν να συμβιβάσουν τα διαθέσιμα στοιχεία για την εκκλησιαστική υπαγωγή της Κυνουρίας με την προαναφερθείσα απόπειρα προσδιορισμού της περιοχής δικαιοδοσίας της επισκοπής Πίσσης, ισχυριζόμενοι ότι η επισκοπική αυτή έδρα είχε υπαχθεί στη μητρόπολη Μονεμβασίας, μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, και ότι αργότερα μετονομάστηκε σε επισκοπή Ρέοντος.¹²⁴⁸ Η θεωρία αυτή, όμως, παραβλέπει ότι η επισκοπή Ρέοντος είχε ιδρυθεί και λειτουργούσε υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μονεμβασίας πριν από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα.¹²⁴⁹ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η χωροθέτηση της επισκοπής Πίσσης στην περιοχή της Κυνουρίας είναι έωλη, καθώς στηρίχθηκε στην περιστασιακή παρουσία ενός αξιωματούχου της σε ενοριακό οικισμό μίας άλλης εκκλησιαστικής επαρχίας.

Ωστόσο, η βιβλιογραφική δραστηριότητα αποτελεί χρονοβόρα ενασχόληση, που προϋποθέτει βιβλιοθήκη καθώς και κατάλληλα εξοπλισμένο εργαστήριο. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η παρουσία του συγκεκριμένου αξιωματούχου στο Άστρος κάθε άλλο παρά περιστασιακή ήταν, με συνέπεια να τίθεται το ερώτημα για ποιον λόγο ο

Αργολίδος, Αρκαδίας, Κορινθίας, Αττικής, Αθήνα 1990, 182 κ.ε. · Α. Μπάλλας, “Κάστρα της Κυνουρίας. Επισκόπηση των Μεσαιωνικών Κάστρων της Τσακωνιάς”, *Πελ* 26 (2002), 209 - 210

¹²⁴⁵ *ΡΠ*, τ. Ε΄, 338 - 339 · *ΜΜ*, τ. Ε΄, 159 - 160 · Binon, *Légende de deux chrysobulles*, 310 - 311. Ας σημειωθεί ότι οι παλαιότεροι ερευνητές αποδέχονταν ότι το συγκεκριμένο τεκμήριο χρονολογείτο το 1293 από λανθασμένη ανάγνωση της χρονολογίας. Ωστόσο, η ενδελεχής έρευνα της Χάριτος Καλλιγά εντόπισε και διόρθωσε τη λανθασμένη αυτή ανάγνωση (Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 287 κ.ε.).

¹²⁴⁶ Ας σημειωθεί ότι, αν και η ευρύτερη περιοχή της Θυρέας υπαγόταν στη μητρόπολη Ναυπλίου και Άργους, το Άστρος υπαγόταν στην επισκοπή Ρέοντος και Πραστού (Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 7 κ.ε.).

¹²⁴⁷ Για τη συγκεκριμένη επισκοπή, βλ. Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 297, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για την ίδρυση και την ιστορία της συγκεκριμένης επισκοπής κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

¹²⁴⁸ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 449 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 5 - 8.

¹²⁴⁹ Preiser - Kapeller, *Episkopat*, 297, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

συγκεκριμένος κληρικός βρισκόταν στο Άστρος. Η προσεκτική ανάγνωση του προαναφερθέντος βιβλιογραφικού σημειώματος αποκαλύπτει, μεταξύ άλλων, ότι ο ιερέας Κωνσταντίνος δεν υπηρετούσε μόνο ως χαρτοφύλακας της επισκοπής Πίσσης αλλά και ως κληρικός σε κάποιον ανακτορικό ναό ή μοναστηριακό ίδρυμα (...*ὕπηρετοῦντος ἐν τῷ βασιλικῷ κλήρῳ*...).¹²⁵⁰ Η ύπαρξη ανακτορικών μοναστηριών στην Πελοπόννησο τεκμηριώνεται ήδη από τον 10^ο αιώνα, βάσει μίας φευγαλέας αναφοράς του Προφυρογέννητου.¹²⁵¹ Αργότερα, κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, είναι γνωστό ότι η Μονή Βροντοχίου, που χωροθετείται εντός της καστροπολιτείας του Μυστρά, είχε ανακηρυχθεί ανακτορική μονή, όπως αποκαλύπτεται από δύο από τα τέσσερα χρυσόβουλλα που έχουν απεικονισθεί στους τοίχους του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου της μονής.¹²⁵² Άλλωστε, η παρουσία μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στον Μυστρά αλλά και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου δεν αποκλείει την πιθανότητα αρκετά από αυτά να συνοδεύονταν και από βασιλικούς κληρικούς.¹²⁵³ Με άλλα λόγια, τα διαθέσιμα στοιχεία καταμαρτυρούν ότι ανακτορικές μονές υπήρχαν στην Πελοπόννησο, στην οποία δεν αποκλείεται να δραστηριοποιούνταν και ορισμένοι βασιλικοί κληρικοί εξαιτίας της παρουσίας μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στον γεωγραφικό αυτό χώρο .

Ωστόσο, δεν έχει εντοπιστεί κάποια μαρτυρία για την ύπαρξη βασιλικής μονής στην περιοχή της βόρειας Κυνουρίας, αν και έχει διαπιστωθεί ότι η Μονή Βροντοχίου, μία από τις ανακτορικές μονές της χερσονήσου, κατείχε σημαντικά περιουσιακά στοιχεία *πρὸς τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Ἄστρου, εἰς τὸν Κάμπον τῆς Μαλεβῆς, περὶ τὸ Χολοδομητικὸν καὶ περὶ τὸν τόπον καλούμενον τοῦ Ἁγίου Νικολάου*, όπως παραδίδεται σε ένα χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, του έτους 1320.¹²⁵⁴ Με βάση τα ανωτέρω τίθεται το ερώτημα μήπως ο ιερέας και χαρτοφύλακας Πίσσης Κωνσταντίνος υπηρετούσε σε κάποια από τις βασιλικές μονές της βόρειας Κυνουρίας, αν υπήρχαν, ή είχε αναλάβει την διαχείριση της κτηματικής

¹²⁵⁰ Βλ. σημ. 1227. Για τους βασιλικούς κληρικούς, βλ. Beck, *Kirche*, 119 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά Αξιώματα*, 110 κ.ε. · Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 21 – 22, 73 κ.ε.

¹²⁵¹ *DAI*, κεφ. 52⁸.

¹²⁵² Ζησίου, *Σύμμικτα*, 51, 57 · Millet, *Inscriptions*, 106⁵².

¹²⁵³ Για την παρουσία μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στην καστροπολιτεία του Μυστρά και σε άλλες περιοχές του Δεσποτάτου, βλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 71 κ.ε.

¹²⁵⁴ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 58 – 59 · Millet, *Inscriptions*, 113. Ας σημειωθεί ότι η επιστημονική κοινότητα χωροθετεί τα περιουσιακά αυτά στοιχεία στην περιοχή της Βόρειας Κυνουρίας, καθώς τα περισσότερα από τα αναφερόμενα τοπωνύμια χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα (Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β΄, 7 – 8).

περιουσίας μίας από αυτές στον γεωγραφικό αυτό χώρο, όπως της Μονής Βροντοχίου, με συνέπεια να αναγκάζεται να παραμένει για μεγάλα χρονικά διαστήματα στην προαναφερθείσα περιοχή. Αναμφίβολα, οι βιβλιογραφικές ενασχολήσεις του προαναφερθέντος κληρικού αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο ο συγκεκριμένος κληρικός να συνδεόταν με τη βασιλική και σταυροπηγιακή Μονή Βροντοχίου, καθώς η μονή αυτή διέθετε μεγάλη κτηματική περιουσία στην περιοχή του Άστρους καθώς και οργανωμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα.¹²⁵⁵ Συνεπώς, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ο συγκεκριμένο κληρικός να διαχειριζόταν τα περιουσιακά στοιχεία της προαναφερθείσας μονής στην περιοχή του Άστρους.

Όπως και να έχει το ζήτημα, είναι φανερό ότι η περιοχή της Κυνουρίας δεν υπαγόταν στην επισκοπή Πίσσης, παρά τα όσα έχουν υποστηριχθεί. Συνεπώς, το πρόβλημα του προσδιορισμού της περιοχής δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής καθώς και της έδρας της παραμένει και μάλιστα μεγεθύνεται, καθώς η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να εντοπίσει κάποιον οικισμό ή περιοχή με αυτή ή παρόμοια ονομασία. Παρ' όλα αυτά, τα διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική γεωγραφία της νότιας Πελοποννήσου σε συνδυασμό με τις γνώσεις μας για την επισκοπική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας φαίνεται ότι συμβάλλουν στην επίλυση του συγκεκριμένου ζητήματος.

Αναλυτικά, η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας φαίνεται ότι περιλάμβανε ολόκληρη την περιοχή από τον άνω ρου του Ευρώτα μέχρι και το κατώτερο τμήμα της λεγόμενης Κοίλης Λακεδαίμονος, στα όρια της πεδιάδας του Έλους. Η περιοχή αυτή αποτελούσε το επίκεντρο της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η οποία εκτεινόταν προς ΝΝΔ στην περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης, προς τα ΒΒΑ στην περιοχή του βορειοανατολικού άκρου της σημερινής περιφερειακής ενότητας Λακωνίας, προς τα Β στην περιοχή του λεκανοπεδίου της Αρκαδίας και προς ΒΒΔ στην περιοχή της Γορτυνίας, που μέχρι και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα υπαγόταν συνεχώς και σταθερά στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.¹²⁵⁶ Ορισμένα τμήματα του γεωγραφικού αυτού χώρου αποτελούσαν ιδιαίτερη εκκλησιαστική επαρχία υπό την επικυριαρχία του μητροπολίτη

---

¹²⁵⁵ Για τις βιβλιογραφικές δραστηριότητες μοναχών της Μονής Βροντοχίου, βλ. Ετζεόγλου, Βιβλιογραφικές δραστηριότητες, 184 – 185.

¹²⁵⁶ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 272 – 274.

Λακεδαιμονίας. Έτσι, η ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου της Αρκαδίας συνιστούσε την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Αμυκλών από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οπότε η εκκλησιαστική αυτή έδρα, αφού συγχωνεύτηκε με την όμορη πατριαρχική εξουσία της Τριπολιτσάς, αναβαθμίστηκε σε μητροπολιτική έδρα, χωρίς να είναι γνωστές σημαντικές μεταβολές της εδαφικής της περιφέρειας.¹²⁵⁷ Από την άλλη πλευρά, η περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης μαζί με τη λεγόμενη νότια Κοίλη Λακεδαίμονα και τους οικισμούς της ορεινής Φελλίας συναποτελούσαν την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Καρυουπόλεως, σύμφωνα με μεταβυζαντινά δεδομένα.¹²⁵⁸ Η επισκοπική αυτή έδρα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα και φαίνεται να αποτελεί συνέχεια της επισκοπής Εζερού, αφού η νεότερη έρευνα διαπίστωσε ότι ορισμένα τμήματα της επισκοπής Καρυουπόλεως υπάγονταν στην επισκοπή Εζερού πριν από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, οπότε εντοπίζονται οι πρώτες αναφορές στην επισκοπή Καρυουπόλεως.¹²⁵⁹ Τέλος, η ευρύτερη περιοχή των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα αποτελούσε την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Βρεσθένης, η οποία, όπως και αυτή της Καρυουπόλεως, εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα.¹²⁶⁰ Μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί κάποια μαρτυρία για το προηγούμενο εκκλησιαστικό καθεστώς της περιοχής αυτής. Ωστόσο, η περίπτωση της επισκοπής Εζερού, η οποία φαίνεται ότι εξελίχθηκε σε επισκοπή Καρυουπόλεως, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο οι οικισμοί των δυτικών κλιτύων του Πάρνωνα να ποιμαίνονταν από τους κατά καιρούς επισκόπους Πίσσης μέχρι και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, οπότε η παλαιά επισκοπή εξελίχθηκε κάτω από άγνωστες συνθήκες σε επισκοπή Βρεσθένων.

Ο γεωγραφικός χώρος των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα έχει διαπιστωθεί ότι συνιστούσε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα τμήματα του λακωνικού χώρου ήδη από την αρχαιότητα, καθώς διασχιζόταν από τον οδικό άξονα, που συνέδεε την αρχαία και

---

¹²⁵⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 17 · Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 417 – 418 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 287 – 288 · Παϊζη – Αποστολοπούλου, *Εξουσία*, 241 – 242 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 113 – 118.

¹²⁵⁸ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 174, 232.

¹²⁵⁹ Σχετικά, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

¹²⁶⁰ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 174, 231 – 232, 235 κ.ε.

μεσαιωνική Λακεδαιμονία με τις περιοχές της Θυρεάτιδας και της Κυνουρίας.¹²⁶¹ Για τον λόγο αυτό, η αρχαιολογική διερεύνηση της περιοχής έχει αποκαλύψει ένα πλήθος μικρών αγροτικών εγκαταστάσεων και κωμών κατά μήκος του βασικού αλλά και του δευτερεύοντος οδικού δικτύου των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα, που εξυπηρετούσε τις εμπορικές δραστηριότητες και τις επικοινωνιακές ανάγκες μεταξύ της αρχαίας και μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας με τις περιοχές της Θυρεάτιδας και της Κυνουρίας.¹²⁶² Οι πενιχρές μαρτυρίες των γραπτών πηγών αποκαλύπτουν τις ονομασίες των σημαντικότερων από τις κώμες αυτές, χωρίς όμως να προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για την ιστορία τους αλλά και για την χωροθέτησή τους.¹²⁶³ Παρ' όλα αυτά, οι οικισμοί του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου πιστεύεται ότι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο για την οικονομία της αρχαίας Σπάρτης, καθώς η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής ευνοούσε την ανάπτυξη της γεωργίας και κυρίως της κτηνοτροφίας, που συνιστούσαν τις αποκλειστικές πλουτοπαραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων της.¹²⁶⁴ Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, οπότε εντοπίζονται αρκετά στοιχεία, χάρη στην επιφανειακή έρευνα της ευρύτερης περιοχής από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών.¹²⁶⁵ Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, ο γεωγραφικός αυτός χώρος παρουσιάζει μία ιδιαίτερη οικιστική και κατ' επέκταση δημογραφική ανάπτυξη από τον ύστερο 11^ο αιώνα και εξής.¹²⁶⁶ Προφανώς, η οικιστική και δημογραφική αυτή ανάπτυξη οφείλεται στον γεωργοκτηνοτροφικό χαρακτήρα των τοπικών πλουτοπαραγωγικών δραστηριοτήτων, που διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο για την οικονομική ανάπτυξη του σημαίνοντος κέντρου βιοτεχνικών και εμπορικών δραστηριοτήτων της ευρύτερης περιοχής, της μεσαιωνικής

---

¹²⁶¹ Για το οδικό δίκτυο της περιοχής, βλ. Π. Β. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία : Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον* [ΑΠΘ : *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής* : Παράρτημα αρ. 54], Θεσσαλονίκη 1985, 268 – 269.

¹²⁶² Για τις αρχαιολογικές θέσεις κατά μήκος του οδικού δικτύου των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα, βλ. Shipley, *Archaeological Sites*, 283 – 288 · Shipley, *Site Catalogue*, 321 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁶³ Για τις μαρτυρίες των πηγών, τα αρχαιολογικά δεδομένα και τα προβλήματα της έρευνας για τους πρωτεύοντες οικισμούς του γεωγραφικού αυτού χώρου, δηλαδή τις κώμες του Οινούντα και της Σελλασίας, βλ. Shipley, *Lakedaimon*, 585 – 587, ενώ για τα αρχαιολογικά δεδομένα των ήσσονος σημασίας οικιστικών μονάδων της περιοχής του Βασσαρά και των Βεροίων, βλ. Αθ. Α. Θέμος, “Αρχαιότητες στην περιοχή του Βασσαρά και των Βεροίων”, *ΛακΣπ* 16 (2002), 192 κ.ε..

¹²⁶⁴ Θέμος, ο.π., 192 και σημ. 4. Ας σημειωθεί ότι οι γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες αποτελούσαν βασική πλουτοπαραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων της περιοχής μέχρι και τον ύστερο 20^ο αιώνα (Ντίνα Ντουβή, “Οικιακή κτηνοτροφία και χώροι στάβλωσης στα χωριά του λακωνικού Πάρνωνα”, *Λακωνικόν Ημερολόγιον* 2001, 182 – 183).

¹²⁶⁵ Armstrong, *Survey Area*, 339 κ.ε.

¹²⁶⁶ Armstrong, *Survey Area*, 365 – 368.

Λακεδαιμονίας.¹²⁶⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ορισμένοι οικισμοί του νοτιοδυτικού τμήματος του γεωγραφικού αυτού χώρου φαίνεται ότι μετατρέπονται σταδιακά από πρωτεύοντες αγροτικούς οικισμούς σε μικρές πολίχνες, που χαρακτηρίζονται για τον αυξημένο τους πληθυσμό και προφανώς διαθέτουν τους απαραίτητους μηχανισμούς διαχείρισης της τοπικής παραγωγής και ελέγχου του τοπικού οδικού δικτύου, με σημαντικότερη τη μεσοβυζαντινή εγκατάσταση γύρω από τον ναό της Παναγίας της Χρυσαφίτισσας, κτίσμα του ύστερου 11ου αιώνα, σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων βορειοανατολικά του σημερινού οικισμού των Χρυσάφων (εικ. 22).¹²⁶⁸

Παράλληλα, η επιστημονική κοινότητα έχει εντοπίσει την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μικρών μοναστηριακών συγκροτημάτων καθώς και μικρότερων, ενδεχομένως δορυφορικών, ασκητηρίων στα οποία οι μοναχοί επιδίδονταν σε πιο αυστηρές μορφές άσκησης, όπως είναι ο εγκλεισμός και ο αναχωρητισμός.¹²⁶⁹ Προφανώς, η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής σε συνδυασμό με τον πλούτο των τρεχούμενων νερών και τη σχετικά εύκολη και σύντομη πρόσβαση προς το οικιστικό και διοικητικό κέντρο της κεντρικής Λακωνίας, τη μεσαιωνική πόλη της Λακεδαιμονίας, ευνόησε την ανάπτυξη του μοναχισμού στον γεωγραφικό αυτό χώρο.¹²⁷⁰ Η μεγαλύτερη πυκνότητα μοναστηριακών συγκροτημάτων και ασκητηρίων εντοπίζεται στην ευρύτερη περιοχή του ποταμού της Κελεφίνας και του ρέματος του Σωφρόνη, στο νοτιοδυτικό τμήμα του προαναφερθέντος γεωγραφικού χώρου, όπου έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έξι μικρών μοναστηριών και ενός μεγάλου αριθμού ασκητηρίων (χάρτης 6).¹²⁷¹ Αν και η επιστημονική κοινότητα χρονολογεί

¹²⁶⁷ Armstrong, Survey Area, 365. Για την σημασία της Λακεδαιμονίας ως σημαίων βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο της μέσης βυζαντινής περιόδου, βλ. σημ. 199.

¹²⁶⁸ Armstrong, Survey Area, 365 – 366. Για τη χρονολόγηση του οικοδομήματος του ναού της Χρυσαφίτισσας, βλ. Jenny P. Albani, *Die Byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa – Kirche in Chrysapha/Lakonien* [Christliche Archäologische Gesellschaft: Hefte zur Byzantinischen Archäologie und Kunst nr. 6], Athen 2000, 17 – 26. Ας σημειωθεί ότι έχουν διαπιστωθεί και άλλες θέσεις με ιδιαίτερα σημαντική ανάπτυξη, όπως είναι η Κτητόρισσα ή Χτόριζα στο σημείο συμβολής του ρέματος του Σωφρόνη με την Κελεφίνα (αρχ. Οινούντας) αλλά και άλλες ανώνυμες θέσεις σε διάφορα σημεία του προαναφερθέντος γεωγραφικού χώρου (Armstrong, Survey Area, 365 – 366)

¹²⁶⁹ Για τις διάφορες μορφές του μοναχισμού, βλ. D. Papachryssanthou, “La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIIIe au XIe siècle”, *Byzantion* 43(1973), 158 κ.ε.

¹²⁷⁰ Για τα κριτήρια ανάπτυξης του μοναχισμού σε έναν γεωγραφικό χώρο, βλ. A. - M. Talbot, “Founders’ Choice: Monastery site selection in Byzantium”, στο : M. Mullett (εκδ.), *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries. Papers of Fifth Belfast Byzantine International Colloquium, Portaferry, Co. Down, 17 – 20 September 1998* [Belfast Byzantine Texts and Translations 6.3], Belfast 2007, 43 – 62.

¹²⁷¹ Μ. Κάππας, “Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21 (2011), 290 κ.ε.

την πλειονότητα των εντοπισμένων ασκητηρίων και των ερειπωμένων μοναστηριακών συγκροτημάτων της ευρύτερης περιοχής στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο μοναχισμός παρουσίαζε ιδιαίτερη ανάπτυξη στο νοτιοδυτικό τμήμα του Πάρνωνα ήδη από τον 11^ο αιώνα, οπότε λειτουργούσαν μικρά μοναστηριακά κέντρα και μικρά ασκητήρια σε διάφορα σημεία του γεωγραφικού αυτού χώρου, που, αν και δε διέθεταν την αίγλη των μεγάλων μοναστηριακών κέντρων της μέσης βυζαντινής περιόδου, κάλυπταν τις πνευματικές ανησυχίες του τοπικού πληθυσμού.¹²⁷²

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται φανερό ότι ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα είχε αναπτύξει ορισμένα στοιχεία από τον 11^ο αιώνα και εξής, που μπορούν να δικαιολογήσουν τη δημιουργία μίας μικρής επισκοπής σε αυτόν (χάρτης 8). Συγκεκριμένα, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι το χριστιανικό ποίμνιο της περιοχής είχε αυξηθεί σημαντικά, με αποτέλεσμα να δικαιολογείται η ύπαρξη ενός επισκόπου, ενώ ορισμένοι οικισμοί του νοτιοδυτικού τμήματος της ευρύτερης αυτής περιοχής είχαν αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να συγκεντρώνουν διοικητικές υπηρεσίες με στόχο τον έλεγχο του τοπικού πληθυσμού, του τοπικού οδικού δικτύου καθώς και τη διαχείριση της τοπικής παραγωγής. Τέλος, η σημαντική ανάπτυξη του μοναχισμού στον γεωγραφικό αυτό χώρο και κυρίως στο νοτιοδυτικό του τμήμα καθιστούσε αναγκαία τη δημιουργία μίας μικρής επισκοπής, ώστε να εξασφαλιστεί ο έλεγχος των οργανωμένων μοναστηριακών κοινοτήτων αλλά και των μεμονωμένων ασκητών. Επιπλέον, η ύπαρξη της επισκοπικής αυτής έδρας παρείχε την ευκαιρία σε ορισμένους μοναχούς να ικανοποιήσουν προσωπικές βλέψεις και φιλοδοξίες. Επομένως, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποστηρίξει κάποιος ότι οι παράγοντες αυτοί συνέβαλαν στο να αναδειχθεί κάποια από τις αναπτυσσόμενες κόμμες του νοτιοδυτικού τμήματος του Πάρνωνα σε έδρα ιεράρχη, ο οποίος ποίμαινε την ευρύτερη περιοχή των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα. Εξάλλου, η πρόταση αυτή μπορεί να ερμηνεύσει ικανοποιητικά και το ζήτημα της συχνής και μάλλον για μεγάλα χρονικά διαστήματα παρουσίας ενός υψηλόβαθμου στελέχους της επισκοπής Πίσσης στην περιοχή της Θυρεάτιδας, αφού το οδικό δίκτυο των δυτικών κλιτύων του Πάρνωνα εξυπηρετούσε την επικοινωνία της κεντρικής Λακωνίας προς την βόρεια Κυνουρία και έτσι ο συγκεκριμένος αξιωματούχος μπορούσε με σχετική άνεση να μετακινείται μεταξύ της έδρας της επισκοπής και της Θυρεάτιδας.

---

¹²⁷² Κάππας, ο.π., 295 – 296.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δε συμβάλλει στην εξέταση οποιασδήποτε παραμέτρου της εκκλησιαστικής αυτής επαρχίας. Έτσι, η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να συγκροτήσει έναν έστω και αποσπασματικό κατάλογο των ιεραρχών και των αξιωματούχων της εξεταζόμενης επισκοπικής έδρας, αφού δεν έχει εντοπίσει κάποια μνεία ιεράρχη της. Παρ' όλα αυτά, έχει εντοπιστεί μνεία ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου της εξεταζόμενης επισκοπικής έδρας στο βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα Par. gr. 1634 (Colbert 832). Πρόκειται, όπως έχει ήδη σημειωθεί, για τον ιερέα Κωνσταντίνο, ο οποίος κατείχε ίσως το πιο σημαντικό αξίωμα μίας εκκλησιαστικής έδρας, αυτό του χαρτοφύλακα. Ο χαρτοφύλακας διεύθυνε το *χαρτοφυλάκιον*, δηλαδή την υπηρεσία γραμματειακής υποστήριξης και αρχειακής οργάνωσης κάθε εκκλησιαστικής έδρας.¹²⁷³ Η υπηρεσία αυτή στο πατριαρχείο καθώς και στις μεγάλες μητροπόλεις στελεχωνόταν με έναν μεγάλο αριθμό ανώτερων και κατώτερων αξιωματούχων και υπαλλήλων, με επικεφαλής πάντα τον χαρτοφύλακα.¹²⁷⁴ Ωστόσο, ο χαρτοφύλακας μίας επαρχιακής επισκοπικής έδρας ενδέχεται να μην προΐστατο άλλων εκκλησιαστικών αξιωματούχων και υπαλλήλων, αφού έχει διαπιστωθεί ότι οι μικρές επισκοπές στελεχώνονταν με τους απολύτως απαραίτητους αξιωματούχους για την λειτουργία τους.¹²⁷⁵

Το προαναφερθέν βιβλιογραφικό σημείωμα αποκαλύπτει, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ότι ο συγκεκριμένος κληρικός δεν υπαγόταν μόνο στην επισκοπή Πίσης αλλά και στον βασιλικό κλήρο, δηλαδή είχε επιλεγεί για να προσφέρει τις διοικητικές και τελετουργικές υπηρεσίες του σε κάποιο ανακτορικό ναό ή μοναστήρι.¹²⁷⁶ Οι βασιλικοί κληρικοί, πέρα από τα καθήκοντά τους στο ανακτορικό ναό στον οποίο είχαν διοριστεί, είχαν και τη δυνατότητα να υπηρετούν παράλληλα σε μία από τις υπηρεσίες του πατριαρχείου ή των κατά τόπους εκκλησιαστικών εδρών, εφόσον τους

---

¹²⁷³ Για τις αρμοδιότητες της συγκεκριμένης υπηρεσίας και για τον επικεφαλής της, βλ. Beck, *Kirche*, 109 κ.ε. · Dargouzes, *Οφφίκια*, 16, 19 κ.ε., 56 – 58, 59, 60, 64 κ.ε., 111, 334 κ.ε. 361, 362, 472-474, 508 κ.ε. · Πηλίλης, *Οφφίκια*, 63 κ.ε. · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 628 κ.ε. · Hussey, *Church*, 317 · Χατζηαντωνίου, *Οφφικιάλοι*, 108 - 109 και Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 169 – 173.

¹²⁷⁴ Για την οργάνωση και τη στελέχωση της συγκεκριμένης υπηρεσίας στο Πατριαρχείο και στις κατά τόπους μητροπόλεις, βλ. Dargouzes, *Οφφίκια*, 333-388.

¹²⁷⁵ Dargouzes, *Οφφίκια*, 11, 117 – 122 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 12 – 13 και Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 162.

¹²⁷⁶ Για τους βασιλικούς κληρικούς, βλ. Beck, *Kirche*, 119 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά Αξιώματα*, 110 κ.ε. · Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 21 – 22, 73 κ.ε.

είχε απονεμηθεί κάποιο οφφίκιο διοικητικών καθηκόντων.¹²⁷⁷ Κατά πάσα πιθανότητα, η ένταξη στον βασιλικό κλήρο ήταν τιμητική και όχι έμμισθη, ώστε να μην παραβιάζεται η κανονική απαγόρευση της διπλοθεσίας των κληρικών, αν και ο βασιλικός κληρικός φαίνεται ότι απολάμβανε εθιμικών φιλοδωρημάτων από τους κοσμικούς αξιωματούχους.¹²⁷⁸ Αναμφίβολα, η διπλή ιδιότητα του συγκεκριμένου κληρικού προκαλεί εντύπωση, αν και η παράλληλη απασχόληση κληρικών σε ενοριακούς και ανακτορικούς ναούς ή μοναστήρια δεν αποτελεί παράδοξο γεγονός, καθώς ενδέχεται στην εξεταζόμενη περίπτωση να συνδέεται με τα προβλήματα στελέχωσης, που αντιμετώπιζαν οι επαρχιακές επισκοπικές έδρες.¹²⁷⁹ Άλλωστε, οι βιβλιογραφικές ενασχολήσεις του συγκεκριμένου κληρικού αποκαλύπτουν το υψηλό μορφωτικό του επίπεδο, προσόν μάλλον σπάνιο για τους ιερείς και τα στελέχη μίας αρκετά μικρής επαρχιακής επισκοπικής έδρας, όπως ήταν η επισκοπή Πίσσης.¹²⁸⁰

Όπως και να έχει το ζήτημα, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δημιουργεί αρκετά ερωτήματα για διάφορες παραμέτρους της εξεταζόμενης επισκοπικής έδρας. Μάλιστα, τα ερωτήματα αυτά αυξάνονται όσον αφορά την τύχη της εξεταζόμενης επισκοπής μετά τον Ιούνιο του 1372, οπότε απαντά η τελευταία γνωστή μαρτυρία για τη συγκεκριμένη επισκοπή. Έτσι, η απουσία της συγκεκριμένης επισκοπής από μεταγενέστερα τεκμήρια με καταλόγους των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, σε συνδυασμό με την αδυναμία εντοπισμού μαρτυριών για την εξεταζόμενη επισκοπή μετά τον Ιούνιο του 1372, έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η λειτουργία της είχε ανασταλεί γύρω στα τέλη του 14^{ου} αιώνα με αρχές του 15^{ου} αιώνα.¹²⁸¹ Οποσδήποτε, η έλλειψη σχετικών πληροφοριών και μαρτυριών καθιστά αδύνατη την εξαγωγή κάποιου ασφαλούς συμπεράσματος, αν και η προτεινόμενη ταύτιση της περιοχής δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης επισκοπής με αυτήν της επισκοπής Βρεσθένης αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο η εξεταζόμενη επισκοπή να μετονομάστηκε κάποια στιγμή σε επισκοπή Βρεσθένης, χωρίς να είναι γνωστό εάν αυτό συνεπαγόταν προσθήκες ή αφαιρέσεις ενοριακών οικισμών.

---

¹²⁷⁷ Beck, *Kirche*, 119 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά Αξιώματα*, 115, 680 - 681. · Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 74 - 75 και σημ. 81, 82.

¹²⁷⁸ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά Αξιώματα*, 115, 680 - 681. · Παπαγιάννη, *Οικονομικά*, 74 - 75 και σημ. 81, 82.

¹²⁷⁹ Dargouzes, *Οφφίκια*, 11, 117 - 122 · Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 12 - 13 και Σταυρίδου - Ζαφράκα, *Εκκλησιαστικά οφφίκια*, 162.

¹²⁸⁰ Για το μορφωτικό επίπεδο του μέσου κληρικού της αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της υπαίθρου, βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Β', 694 - 697.

¹²⁸¹ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 23.

ε. Η επισκοπή Βρεσθένης

Η επισκοπική αυτή έδρα οφείλει την ονομασία της στον ομώνυμο οικισμό των δυτικών πλαγιών του βορειοανατολικού τμήματος της οροσειράς του Πάρνωνα, στο βορειοανατολικό άκρο της Λακωνίας (χάρτης 8). Ο οικισμός αυτός έχει κτισθεί σε ένα αρκετά επίκαιρο σημείο του οικιστικού και οδικού δικτύου της ευρύτερης περιοχής, με αποτέλεσμα να εξελιχθεί από ένα μικρό αγροτικό οικιστικό κέντρο σε ένα από τα σημαντικότερα κεφαλοχώρια των δυτικών κλιτύων του Πάρνωνα.¹²⁸² Παρ' όλα αυτά, η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να εντοπίσει πληροφορίες για τον συγκεκριμένο οικισμό πριν από την πρώτη πεντηκονταετία του 15^{ου} αιώνα, οπότε απαντούν οι πρώτες πληροφορίες για αυτόν.¹²⁸³ Πρόκειται για περιστασιακές και αποσπασματικές μαρτυρίες ενός περιορισμένου αριθμού τεκμηρίων, τα οποία αποκαλύπτουν ότι ο οικισμός συνιστούσε τιμάριο γνωστής αρχοντικής οικογένειας του Μυστρά και έδρα επισκόπου.¹²⁸⁴ Το γεγονός ότι ο οικισμός παρουσιάζεται στα τεκμήρια αυτά αρκετά ανεπτυγμένος, ώστε να αποτελεί έδρα επισκόπου, ώθησαν ορισμένους ερευνητές στην εκτίμηση ότι ο οικισμός είχε ιδρυθεί αρκετούς αιώνες πριν τον 15^ο αιώνα και σταδιακά εξελίχθηκε σε πολίχνη, εκμεταλλεόμενος τόσο την επίκαιρη γεωγραφική του θέση, όσο και την πληθυσμιακή πύκνωση της ευρύτερης περιοχής.¹²⁸⁵

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι παλαιότερες μαρτυρίες δεν παρουσιάζουν τον οικισμό μόνο ως τιμάριο γνωστής αρχοντικής οικογένειας αλλά και ως έδρα επισκοπής. Συγκεκριμένα, η παλαιότερη μνεία του οικισμού ως έδρα ιεράρχη έχει εντοπιστεί στην πρώτη αναφορά του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1411/12

---

¹²⁸² Για το οικιστικό δίκτυο της ευρύτερης περιοχής δυτικών κλιτύων του Πάρνωνα, βλ. Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 5 – 7 · Ν. Ι. Κουφός, *Τα Βέροια Λακεδαιμόνος : Μνήμες και Μνημεία*, Πάρνων 2001, 23 – 24, ενώ για το οδικό δίκτυο της περιοχής των Βρεσθένων, βλ. Λαμπροπούλου, Χελιδοβούνι, 108 – 110, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία αλλά και Κουφός, ο.π., 233 κ.ε., όπου νεώτερες διαπιστώσεις επί του θέματος.

¹²⁸³ Ο Σπ. Σπηλιάκος είχε εκτιμήσει ότι ο οικισμός είχε ιδρυθεί κατά τη διάρκεια της ρωμαιοκρατίας σε απόσταση 2 – 2,5 χιλιόμετρα Β.Α. του σημερινού οικισμού (Σπηλιάκος, *Βρέσθυνα*, 34 κ.ε.). Η αλήθεια είναι ότι η ευρύτερη περιοχή των Βρεσθένων βρίθεται αρχαιολογικών καταλοίπων της κλασικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, όπως παρατήρησε ο Φ. Κουκουλές και επιβεβαίωσε η επιφανειακή έρευνα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 12 κ.ε. · Shipley, *Archaeological Sites*, 285). Εξάλλου, ο οικισμός είναι κτισμένος σε απόσταση περίπου 10 χιλιομέτρων βορειοδυτικά της αρχαίας Σελασίας. Σε καμία περίπτωση, όμως, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν έστω και τη διατύπωση κάποιας εικασίας σχετικά με την παλαιότερη ιστορία του οικισμού.

¹²⁸⁴ Έρα Λ. Βρανούση, “Ένας ανέκδοτος αργυρόβουλος ορισμός του Δημητρίου Παλαιολόγου και τα προβλήματά του”, *Βυζαντινά* 10 (1978), 357. Πρβλ., επίσης, Λαμπροπούλου, Χελιδοβούνι, 103 και σημ. 1 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 233 κ.ε.

¹²⁸⁵ Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 11 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 234 – 235.

– 1429) προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416 – 1439), που αποδίδεται στον μετέπειτα καρδινάλιο Ισίδωρο και χρονολογείται μετά το 1426. Ο συντάκτης του τεκμηρίου δεν παραλείπει να παραθέσει, μεταξύ άλλων, και πληροφορίες για την άδικη αντιμετώπιση ενός άδηλου επισκόπου Βρεσθένης εκ μέρους του τότε μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.¹²⁸⁶ Επίσης, η επισκοπική αυτή έδρα περιλαμβάνεται σε κατάλογο των εκκλησιαστικών εδρών της πελοποννησιακής χερσονήσου, που παραδίδεται σε παράφυλλο σημείωμα του κώδικα Theol. gr. 266 της Βιβλιοθήκης της Βιέννης (15^{ος} αιώνας) καθώς και στον κατάλογο των υπαγόμενων επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, που περιέχεται στη *Notitia* 21 (πριν τα τέλη του 15^{ου} αιώνα).¹²⁸⁷ Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, εξάλλου, χρονολογείται η οικοδόμηση και ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθεδρικού ναού της επισκοπής Βρεσθένης.¹²⁸⁸ Επομένως, είναι φανερό ότι τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η συγκεκριμένη επισκοπική έδρα είχε ιδρυθεί και οργανωθεί κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων του 15^{ου} αιώνα. Το συμπέρασμα αυτό έρχεται σε άμεση αντίθεση με την εκτίμηση παλαιότερων ερευνητών ότι η επισκοπή Βρεσθένης είχε ιδρυθεί μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, καθώς δεν είχαν εντοπιστεί τότε παλαιότερες των τελευταίων δεκαετιών του 16^{ου} αιώνα μαρτυρίες για την εξεταζόμενη επισκοπή.¹²⁸⁹

Όπως και να έχει το ζήτημα, η επωνυμία της επισκοπής δηλώνεται στα υπάρχοντα τεκμήρια του 15^{ου} αιώνα με διαφορετικούς τύπους κάθε φορά, καθώς απαντούν οι τύποι Βρεστένων, Βρεστένης και Βρεσθένης.¹²⁹⁰ Αναμφίβολα, οι τύποι αυτοί ανάγονται σε μία κοινή αρχή, που είναι η ονομασία του οικισμού, όπου εδρεύει ο επικεφαλής της συγκεκριμένης επισκοπής.¹²⁹¹ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο οικισμός προσαγορεύεται μέχρι και σήμερα σε ουδέτερο γένος και πληθυντικό αριθμό, ενώ εκφέρεται είτε με δασύ οδοντικό, δηλαδή Βρέσθενα (τα), είτε με ψιλό

¹²⁸⁶ Λάμπρος, Αναφοράι, 266²⁶⁻³¹, 267¹⁻¹⁰. Για τον συγγραφέα και τη χρονολόγηση του τεκμηρίου, βλ. σημ. 799.

¹²⁸⁷ Λάμπρος, Ολίγα, 181 · Darrouzès, *Notitiae*, 421¹⁷⁰.

¹²⁸⁸ Δρανδάκης, Βρεστενίτισσα, 160 – 185.

¹²⁸⁹ Κουκουλές, Βαμβακού, 32, 34 · Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 7 · Σπηλιάκος, *Βρέσθενα*, 42 · Γριτσόπουλος, Βρεσθένης – ΘΗΕ, 1040 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 10 – 12.

¹²⁹⁰ Σπηλιάκος, *Λεσπότης*, 6, 93 - 94 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 12 - 14 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 233.

¹²⁹¹ Σπηλιάκος, *Λεσπότης*, 6 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 12 – 15 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 233. Ο τρόπος αυτός ονοματοδοσίας αντιστοιχεί στη συνηθισμένη πρακτική ονοματοδοσίας μίας εκκλησιαστικής έδρας, σύμφωνα με την οποία η επωνυμία της συνήθως οφείλεται στον οικισμό όπου εδρεύει ο επικεφαλής της και σπανιότερα από την περιοχή δικαιοδοσίας της ή το ποίμνιό της. Για την πρακτική αυτή, βλ. Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, XXVII – XXVIII.

οδοντικό, δηλαδή Βρέστενα (τα).¹²⁹² Ο τελευταίος αυτός τύπος χρησιμοποιείται και στις παλαιότερες γνωστές μαρτυρίες για τον οικισμό, ένα επιστολικό τεκμήριο των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα και ένα ενταλτήριο γράμμα του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ματθαίου λίγο πριν από τα μέσα του 15^{ου} αι. (1442).¹²⁹³ Εφόσον η ονομασία του οικισμού προέρχεται από τον πληθυντικό της αλβανικής λέξης *vreste*, που σημαίνει αμπέλι, τότε φαίνεται ότι ο αρχικός τύπος ήταν Βρέστενα (τα) και όχι Βρέσθενα (τα).¹²⁹⁴ Οι παλαιότεροι ερευνητές επιχείρησαν να ερμηνεύσουν τη μεταβολή αυτή ως αποτέλεσμα παρετυμολογίας προς το άσχετο σθένος,¹²⁹⁵ αν και φαίνεται πιθανότερο να οφείλεται στην προσπάθεια κάποιων λογίων εκκλησιαστικών παραγόντων να εξωραΐσουν και να εξαρχαΐσουν την επωνυμία της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας. Αναλυτικά, έχει αποδειχθεί ότι κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα εμφανίζονται φωνολογικές μεταβολές των συνδυασμών εξακολουθητικών και στιγμιαίων συμφώνων, που πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα σε όλα τα ιδιώματα της ελληνικής γλώσσας, με συνέπεια το σθ να μετατρέπεται σε στ, αν και η μεταβολή αυτή δεν ολοκληρώνεται σε όλες τις περιπτώσεις.¹²⁹⁶ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, φαίνεται ότι οι παράγοντες της τοπικής εκκλησιαστικής γραφειοκρατίας προτιμούσαν τη γραφή Βρέσθενα (τα), με την πεποίθηση ότι με αυτό τον τρόπο απέδιδαν τον ορθό και λογιότερο τύπο του τοπωνυμίου. Με το ίδιο σκεπτικό, η επωνυμία της επισκοπής μετέπεσε από τη γενική πληθυντικού ουδετέρου γένους σε γενική ενικού θηλυκού γένους, καθώς με τον τρόπο αυτό επιτυγχανόταν η ακόμα πιο λόγια και ενδεχομένως και πιο αρμόζουσα επωνυμία για μία επισκοπική έδρα. Όπως και να έχει το ζήτημα, είναι φανερό ότι ο τύπος επισκοπή/επίσκοπος Βρεστένων αποτελούσε τον αρχικό τύπο της επωνυμίας της επισκοπής και του επισκοπικού της τίτλου, ο οποίος μετασηματίστηκε σύντομα σε Βρεστένης και

¹²⁹² Σπηλιάκος, *Λεσπότης*, 93 – 94 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 12 – 14 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 235. Αντιθέτως, ο Κουκουλές θεωρεί ότι ο αρχικός τύπος του τοπωνυμίου ήταν Ευρύσθενα (τα), βασιζόμενος όμως σε έγγραφα του 18^{ου} αιώνα, οπότε εμφανίζεται και κυριαρχεί ο τύπος αυτός (Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 7 – 8).

¹²⁹³ Λάμπρος, Αναφοράι, 266²⁶ · Pavlikianov, Unknown Byzantine document, 240^{2, 10}.

¹²⁹⁴ Όσον αφορά την ετυμολογία του συγκεκριμένου τοπωνυμίου έχουν εκφραστεί αρκετές απόψεις, με επικρατέστερη αυτή της προέλευσης του τοπωνυμίου από τον πληθυντικό της αλβανικής λέξης *vreste*, που σημαίνει αμπέλι. Για την ετυμολογία του τοπωνυμίου, βλ. συγκεντρωμένη τη βιβλιογραφία σε Λαμπροπούλου, Χελιδοβούνι, 103 σημ. 1.

¹²⁹⁵ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 233. Ας σημειωθεί ότι αρκετοί ερευνητές και ιστοριοδίφες επιχειρήσαν να ετυμολογήσουν την ονομασία του οικισμού με βάση τον συνδυασμό των λέξεων ευρύ και σθένος, άποψη που απορρίφθηκε με ισχυρά επιχειρήματα από τον Δ. Βαγιακάκο (Δ. Βαγιακάκος, “Τοπωνύμια Λακεδαιμόνος (Αγριάνοι, Γκοριτσά, Βουτιάνοι, Σουσιάνοι)”, *Λακωνικά*, έτος 5^ο, τχ. 30 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1968), 178).

¹²⁹⁶ R. Browning, *Η Ελληνική Γλώσσα: Μεσαιωνική και Νέα*, μετφρ. στα ελληνικά Δ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα 1985³, 111 – 112.

τελικά σε Βρεσθένης πριν από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν χρησιμοποιούνταν παράλληλα και διάφορες παραλλαγές του συγκεκριμένου τύπου.¹²⁹⁷

Μέχρι στιγμής, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει εντοπίσει στοιχεία για την περιοχή δικαιοδοσίας της συγκεκριμένης επισκοπικής έδρας. Ωστόσο, οι παλαιότεροι ερευνητές αποδέχονταν ότι οι οικισμοί του κεντρικού και δυτικού Πάρνωνα καθώς και οι οικισμοί ανατολικά του Ευρώτα υπάγονταν στην επισκοπή Βρεσθένης.¹²⁹⁸ Η άποψη αυτή στηριζόταν στα δεδομένα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας της προαναφερθείσας περιοχής κατά τη διάρκεια της Αντιβασιλείας (1833 – 1835), οπότε οι όμορες επισκοπές Βρεσθένης και Έλους συγχωνεύονται, για να δημιουργηθεί μία βραχύβια επισκοπική έδρα, με την επωνυμία *Επισκοπή Σελλασίας*.¹²⁹⁹ Συνεπώς, η ανωτέρω εκτίμηση δεν αποτυπώνει την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Βρεσθένης κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, αλλά την περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Σελλασίας. Από την άλλη πλευρά, ο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος επεχείρησε να προσεγγίσει το εξεταζόμενο ζήτημα, με βάση τα δεδομένα της φυσικής γεωγραφίας και της μνημειακής τοπογραφίας της βορειοανατολικής Λακωνίας. Με βάση τα δεδομένα αυτά, ο συγκεκριμένος ερευνητής εκτίμησε ότι η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Βρεσθένης περιελάμβανε τους οικισμούς της ΒΒΑ Λακωνίας, με εξαίρεση τον ορεινό οικισμό των Τζιτζίνων (σημερινό Πολύδροσο), που αποδεδειγμένα υπαγόταν στην επισκοπή Ρέοντος και Πραστού.¹³⁰⁰ Η εκτίμηση αυτή φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει την ιστορική πραγματικότητα, καθώς τεκμηριώνεται από τα δεδομένα της τμηματικής δημοσιευόμενης καταγραφής της εκκλησιαστικής περιουσίας της πελοποννησιακής χερσονήσου, που οργανώθηκε από τους Ενετούς κατά τη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας του 17^{ου} αιώνα. Σύμφωνα, λοιπόν, με το αδημοσίευτο αυτό τεκμήριο, ο

¹²⁹⁷ Λάμπρος, Ολίγα, 181 · Darrouzès, *Notitiae*, 421¹⁷⁰. Ας σημειωθεί, ότι οι τύποι αυτοί εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, οπότε εμφανίζεται και ένας ακόμα τύπος, αυτός του Ευρυσθένης ή Ευρυσθένου. Ο τύπος αυτός έχει θεωρηθεί ως κατασκευάσμα λογίων πατριαρχικών νοταρίων, που είχαν τη τάση να εξωραϊζουν και να εξαρχαίζουν επισκοπικούς τίτλους και επωνυμίες επισκοπών, χωρίς να διστάζουν να συνδέουν άσχετα μεταξύ τους. Έτσι, οι δημιουργοί του τύπου αυτού φαίνεται ότι τον εμπνεύστηκαν από τον μυθικό βασιλιά της Σπάρτης Ευρυσθένη. Γενικά, για τους διάφορους τύπους της επωνυμίας της επισκοπής, βλ. Σηλιάκος, *Δεσπότης*, 6, 93 - 94 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 12 - 14 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 233.

¹²⁹⁸ Κουκουλές, Βαμβακού, 35 · Δρανδάκης, Χριστιανικά Επιγραφαί, 142 · Σηλιάκος, *Δεσπότης*, 12 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 15.

¹²⁹⁹ Ατέσης, *Επισκοπική Ιστορία*, 252 · Γριτσόπουλος, Βρεσθένης – ΘΗΕ, 1040 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 246.

¹³⁰⁰ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 231. Για την εκκλησιαστική υπαγωγή των Τζιτζίνων, βλ. Π. Μούτουλας, *Τα Τζιτζίνα. Ιστορία του χωριού και του χώρου στον Πάρνωνα*, Αθήνα 2010, 38

επίσκοπος Βρεσθένης παρουσιάζεται να έχει υπό την ποιμαντική του ευθύνη τους οικισμούς του προτεινόμενου από τον προαναφερθέντα ερευνητή γεωγραφικού χώρου. Μάλιστα, η δικαιοδοσία του συγκεκριμένου επισκόπου παρουσιάζεται να φθάνει μέχρι και τις βορειοανατολικές παρυφές της σημερινής πόλης της Σπάρτης. Συνεπώς, η περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης περιοχής περιελάμβανε τους οικισμούς της ΒΒΔ Λακωνίας.

Όπως είναι φανερό, τα Βρέσθена, αν και δεν αποτελούν το γεωγραφικό κέντρο αυτής της περιοχής, καθώς βρίσκονται στο βορειοανατολικό άκρο της επισκοπής, είχαν αναδειχθεί σε έδρα της. Προφανώς, η εξέλιξη αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι ο οικισμός θα είχε αναδειχθεί σε κέντρο της τοπικής διοίκησης και ενδεχομένως να παρουσίαζε και δημογραφική ανάπτυξη. Δυστυχώς, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την ανίχνευση της ιστορίας του οικισμού κατά τη διάρκεια των χρόνων αυτών. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά δεδομένα καθώς και ορισμένα μεταγενέστερα αρχαιακά τεκμήρια παρέχουν αρκετές πληροφορίες για τον καθεδρικό ναό και τα οικήματα, στα οποία διέμενε ο επικεφαλής της επισκοπής και στεγαζόνταν οι υπηρεσίες της. Συγκεκριμένα, ο ναός της Παναγίας της Βρεστενίτισσας, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του οικισμού και παλαιότερα αποτελούσε καθολικό μοναστηριού, πιστεύεται ότι χρησίμευε ως καθεδρικός ναός της επισκοπής Βρεσθένης (εικ. 6).¹³⁰¹ Πρόκειται για μία τρίκλιτη θολοσκεπή βασιλική, διαστάσεων 10,40 μ. x 6,90 μ., με τρεις εξωτερικά τρίπλευρες αψίδες στην ανατολική της πλευρά. Το μεσαίο κλίτος του ναού καθώς και τα εσωράχια των τόξων επικοινωνίας προς τα πλάγια κλίτη φέρουν τοιχογραφικό διάκοσμο, που με βάση εικονογραφικές συγκρίσεις και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις έχει αποδοθεί σε αξιόλογο τοπικό εργαστήριο των αρχών του 15^{ου} αιώνα.¹³⁰² Στα νότια του ναού, εντός του περιβόλου, σώζεται ένα διώροφο οικοδόμημα, με χαμηλό ενιαίο ισόγειο και τρία δωμάτια στον όροφο.¹³⁰³ Τα δωμάτια αυτά πιστεύεται ότι αποτελούσαν κελιά των

¹³⁰¹ Κουκουλές, *Βαμβακού*, 33 · Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 18 – 19 · Κουκουλές, *Μοναί*, 51 – 52 · Σπηλιάκος, *Βρέσθена*, 42 - 43 · Μελέτιος Γαλανόπουλος, “Παναγία η Βρεσθενίτισσα”, *Λακωνικά*, έτος 8^ο, τχ. 46 (Ιούλιος – Αύγουστος 1971), 106 · Σπηλιάκος, *Δεσπότης*, 9, 90 – 91 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 15 – 18 · Δρανδάκης, *Βρεστενίτισσα*, 160 και σημ. 3.

¹³⁰² Δρανδάκης, *Βρεστενίτισσα*, 167 κ.εξ. · Ελένη Δεληγιάννη – Δωρή, “Οι τοιχογραφίες τριών ναών του Δεσποτάτου του Μορέως : έργο ενός εργαστηρίου (:)", *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 20 (1998), 185 – 194.

¹³⁰³ Δρανδάκης, *Βρεστενίτισσα*, 161 – 164.

μοναχών της μονής, ενώ ο επίσκοπος πιθανότατα κατοικούσε σε κατεστραμμένο πλέον οικοδόμημα εκτός του περιβόλου της μονής.¹³⁰⁴

Η ταύτιση του συγκεκριμένου ναού με τον καθεδρικό ναό της επισκοπής Βρεσθένης δεν απορρέει μόνο από την τοπική προφορική παράδοση, με βάση την οποία οι παλαιότεροι κάτοικοι του οικισμού συνήθιζαν να ονομάζουν τον ναό και Επισκοπή,¹³⁰⁵ αλλά πιστοποιείται και από μία σειρά αρχαιακών τεκμηρίων, με σημαντικότερο ένα σιγίλλιο του Οικουμενικού πατριάρχη Γαβριήλ Γ΄ (1702-1707), χρονολογημένο το 1704. Σύμφωνα με το τεκμήριο αυτό, το συγκεκριμένο μοναστήρι *ἐπισκοπή καλεῖσθαι ἐπεκράτησε διὰ τὴν ἐν αὐτῷ τοῦ ἀρχιερέως ἐνοίκησιν καὶ διατριβὴν ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς*, δηλαδή από τα χρόνια που ιδρύθηκε η επισκοπή.¹³⁰⁶ Επιπλέον, η λειτουργία του συγκεκριμένου ναού ως καθεδρικού τεκμηριώνεται και από μία αξιόλογη αρχαιολογική μαρτυρία, την παρουσία συνθρόνου με τρεις βαθμίδες στο εσωτερικό της μεσαίας αψίδας.¹³⁰⁷ Αναλυτικά, το σύνθρονο είναι γνωστό ότι αποτελεί μία λειτουργική κατασκευή της παλαιοχριστιανικής περιόδου, που εξυπηρετεί συγκεκριμένες ανάγκες της αρχιερατικής λειτουργίας. Επομένως, η χρήση του συνθρόνου συνδέεται άμεσα με την παρουσία επισκόπου. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, η συγκεκριμένη κατασκευή αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο του λειτουργικού εξοπλισμού των καθεδρικών ναών σε αντίθεση με τους απλούς ενοριακούς ναούς, στους οποίους, η παρουσία του συνθρόνου δεν ήταν απαραίτητη, δεδομένου ότι τη λειτουργία τελούσε, εκτός εξαιρέσεων, μόνο ο ιερέας του ναού.¹³⁰⁸ Στο πλαίσιο αυτό, όσοι ναοί της μέσης και κυρίως της ύστερης βυζαντινής περιόδου διαθέτουν σύνθρονο είναι κατά κανόνα καθεδρικοί ναοί.¹³⁰⁹

Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει τη συγκρότηση ενός έστω και αποσπασματικού καταλόγου ιεραρχών της εξεταζόμενης επισκοπικής έδρας κατά τη βυζαντινή περίοδο. Έτσι, οι μέχρι στιγμής δημοσιευμένοι επισκοπικοί κατάλογοι της συγκεκριμένης έδρας περιλαμβάνουν ονόματα ιεραρχών της

¹³⁰⁴ Κουκουλές, *Μοναί*, 55 · Δρανδάκης, Βρεστενίτισσα, 164.

¹³⁰⁵ Κουκουλές, *Μοναί*, 52 · Σπηλιάκος, *Δεσπότης*, 90.

¹³⁰⁶ Κουκουλές, *Οιουντιακά*, 64 – 68 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 15 – 17, όπου εκ παραδρομής το σιγίλλιο χρονολογείται το 1707. Επίσης, πρβλ. Σπηλιάκος, *Βρέσθυνα*, 42 – 43 σημ. 1 · Σπηλιάκος, *Δεσπότης*, 90 – 91 · Δρανδάκης, Βρεστενίτισσα, 160 και σημ. 3 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 243 – 244. Ας σημειωθεί ότι οι ιστοριοδίφες και οι ερευνητές των αρχών του 20^{ου} αιώνα εκτιμούσαν ότι η ανέγερση του ναού και ο τοιχογραφικός του διάκοσμος χρονολογείται μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα (Κουκουλές, *Οιουντιακά*, 18 · Κουκουλές, *Μοναί*, 52)

¹³⁰⁷ Δρανδάκης, Βρεστενίτισσα, 161 · Γαλανόπουλος, ο.π., 106.

¹³⁰⁸ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 187.

¹³⁰⁹ Καραγιάννη, *Επισκοπικοί Ναοί*, 186 – 187.

μεταβυζαντινής περιόδου.¹³¹⁰ Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέραμε παραπάνω, έχει εντοπισθεί μία ανώνυμη αναφορά επισκόπου Βρεσθένης στην πρώτη αναφορά του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1411/12 – 1429) προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β' (1416 – 1439), στην οποία παραδίδεται η πληροφορία ότι ο τότε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται, έθεσε σε αργία τον τότε επίσκοπο Βρεσθένων, έναν ευσεβή και σεβάσμιο γέροντα, με την κατηγορία ότι χειροτόνησε έναν ανάξιο κληρικό, ύστερα από παρέμβαση του επισκόπου Θαυμακού μέσω του επισκόπου Καρυουπόλεως. Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας παρουσιάζεται να τιμωρεί με ιδιαίτερη αυστηρότητα τον επίσκοπο Βρεσθένης, χωρίς να τον δικάσει, όπως προβλέπουν οι ιεροί κανόνες. Τελικά, ο μητροπολίτης συγχώρησε τον επίσκοπό, αλλά ήταν πλέον αργά, καθώς ο επίσκοπος είχε ήδη πεθάνει και ταφεί ως λαϊκός.¹³¹¹ Ο Ν. Δρανδάκης εξέφρασε την υπόθεση ότι ο ανώνυμος επίσκοπος του ανωτέρω τεκμηρίου ταυτίζεται με τον ιδρυτή της Μονής της Παναγίας της Βρεστενίτισσας, τον επίσκοπο Νίκωνα, που εικονίζεται στο τετρατοσφαίριο της αγίδας του ναού (εικ. 7). Η ταύτιση αυτή δεν απορρέει από αρχαικά ή επιγραφικά τεκμήρια, αλλά από το γεγονός ότι ο επίσκοπος Νίκων εικονίζεται νεαρός σε μία τοιχογραφία, που ανάγεται γύρω στο 1400, ενώ ο ανώνυμος επίσκοπος περιγράφεται ως ηλικιωμένος στο επιστολικό τεκμήριο, που χρονολογείται μετά το 1426.¹³¹² Τα διαθέσιμα δεδομένα αδυνατούν να τεκμηριώσουν την εικασία αυτή, αν και παρουσιάζεται αρκετά ελκυστική.¹³¹³ Σε κάθε περίπτωση, ο εικονιζόμενος επίσκοπος πρέπει να αποδοθεί στην επισκοπή Βρεσθένης, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο μοναστηριακό ίδρυμα χρησίμευε εξ αρχής ως καθέδρα του ιεράρχη της συγκεκριμένης επισκοπής, η οποία, όπως έχει ήδη σημειωθεί, εμφανίζεται συγκροτημένη και οργανωμένη κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα.¹³¹⁴

Επίσης, έχει εντοπιστεί και μία μαρτυρία για έναν από τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που στελέχωναν τον διοικητικό μηχανισμό της επισκοπής Βρεσθένης. Πρόκειται για τον ιερέα Ιωάννη Αλεξόπουλο, ο οποίος επεδίωξε και διορίστηκε

---

¹³¹⁰ Γριτσόπουλος, Βρεσθένης – ΘΗΕ, 1040 · Σπηλιάκος, *Δεσπότης*, 95 - 96 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 22 - 23 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 180 – 181 · Fedalto, *Hierarchia*, 494 – 495 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 236 κ.ε.

¹³¹¹ Λάμπρος, Αναφοραί, 266²⁷⁻³¹, 267¹⁻¹⁰. Επίσης, πρβλ. Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 283 · Fedalto, *Hierarchia*, 494 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 235 – 236 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 226.

¹³¹² Δρανδάκης, Βρεστενίτισσα, 178 – 179.

¹³¹³ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 236 – 237.

¹³¹⁴ Λαμπροπούλου, Χελιδοβούνι, 103 σημ.1.

πρωτοπαπός των χωριών *Αραχόβης και Βρεστέν(ων) και Παμπακῶν και Παρμπήτζας* από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ματθαίο, σύμφωνα με ένα πρόσφατα δημοσιευθέν έγγραφο, του έτους 1442, από το αρχείο της αρχιεπισκοπής Αχρίδας.¹³¹⁵ Το αξίωμα του πρωτοπαπά δεν φαίνεται να έχει πάντα στις διαθέσιμες πηγές το ίδιο περιεχόμενο, καθώς άλλοτε χρησιμεύει για να δηλώσει τον προϊστάμενο των κληρικών ενός ναού, άλλοτε τον προϊστάμενο των κληρικών του καθεδρικού ναού μίας εκκλησιαστικής έδρας και άλλοτε τον εκκλησιαστικό διοικητή μίας αγροτικής περιοχής.¹³¹⁶ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο ιερέας Ιωάννης Αλεξόπουλος φαίνεται ότι διορίζεται εκκλησιαστικός διοικητής τεσσάρων συγκεκριμένων αγροτικών οικισμών των βορειοδυτικών υπωρειών του Πάρνωνα, όπως άλλωστε δηλώνει και ο ακριβής τίτλος του. Ωστόσο, ο διορισμός ενός αξιωματούχου με διοικητικές αρμοδιότητες αντίστοιχες με αυτές ενός χωροεπισκόπου σε μία περιοχή, όπως αυτή των Βρεστένων, στην οποία είναι γνωστό ότι εδρεύει επίσκοπος, προκαλεί εύλογα προβληματισμό σχετικά με τη λειτουργία της επισκοπής Βρεσθένης στις αρχές της δεκαετίας του 1440. Μάλιστα, ο προβληματισμός αυτός εντείνεται από το γεγονός ότι ο εκκλησιαστικός αυτός αξιωματούχος δεν διορίζεται από τον επίσκοπο Βρεσθένης, αλλά από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.¹³¹⁷ Ο εκδότης του προαναφερθέντος τεκμηρίου επιχείρησε να δικαιολογήσει τον διορισμό αυτό ως ένδειξη της ανάκτησης της περιοχής από τους Φράγκους, με συνέπεια ο ορθόδοξος επίσκοπος της περιοχής να αναγκαστεί να εγκαταλείψει την έδρα του και ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, ως επικυρίαρχος της περιοχής, να μεριμνήσει για τον διορισμό του μοναδικού αποδεκτού από τους νέους κυρίους της περιοχής επικεφαλής του τοπικού ορθόδοξου ποιμνίου.¹³¹⁸ Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία δε φαίνεται να επιβεβαιώνουν την εκτίμηση αυτή, καθώς η φραγκική παρουσία δεν πιστοποιείται στον ευρύτερο χώρο των βορειοανατολικών πλαγιών του Πάρνωνα μετά τα τέλη του 13^{ου}/αρχές του 14^{ου} αι.¹³¹⁹ Αναμφίβολα, η πενιχρότητα των διαθέσιμων τεκμηρίων δεν επιτρέπει να εξεταστεί κάτω από ποιες συνθήκες ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ματθαίος προχώρησε στον διορισμό αυτό και παράλληλα τι μπορεί να συνεπάγεται αυτό για τη λειτουργία της επισκοπής Βρεσθένης. Πάντως, η ενέργεια του συγκεκριμένου

¹³¹⁵ Pavlikianov, Unknown Byzantine document, 227 – 240.

¹³¹⁶ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 486 κ.ε., όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

¹³¹⁷ Pavlikianov, Unknown Byzantine document, 228 - 229. Υπενθυμίζεται ότι ο πρωτοπαπός διοριζόταν πάντοτε από τον προϊστάμενο αρχιερέα και όχι από αρχιερέα άλλης εκκλησιαστικής έδρας (Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 485).

¹³¹⁸ Pavlikianov, Unknown Byzantine document, 238 – 239.

¹³¹⁹ Bon, *Morée Franque*, 513 – 514.

ιεράρχη φαίνεται να αποτυπώνει μία μακροχρόνια περίοδο χηρείας του επισκοπικού θρόνου της επισκοπής Βρεσθένων, που δεν αποκλείεται να παρατεινόταν εξαιτίας των αντιπαράθεσεων μεταξύ των οπαδών της ενωτικής και της ανθενωτικής παράταξης.¹³²⁰ Σε κάθε περίπτωση, η μαρτυρία του τεκμηρίου αυτού αποτυπώνει μία αναμφίβολα προσωρινή προβληματική περίοδο λειτουργίας της εξεταζόμενης επισκοπής, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία τεκμηριώνουν τη συνεχή λειτουργία της επισκοπής κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση.

Πράγματι, η επισκοπή Βρεσθένης συνεχίζει να λειτουργεί καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, προσελκύοντας μάλιστα το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών και ιστοριοδιφών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, έχουν αποκαλυφθεί ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την ιστορική πορεία της επισκοπής κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής καθώς και αρκετές πληροφορίες για ένα μεγάλο αριθμό ιεραρχών της.¹³²¹ Μεταξύ άλλων, έχει διαπιστωθεί ότι η επισκοπή Βρεσθένης άλλαξε αρκετές φορές την έδρα της, με συνέπεια να προκαλούνται ενίοτε και αντιδράσεις από τους κατοίκους των Βρεσθένων, όπως για παράδειγμα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, οπότε η έδρα μεταφέρθηκε στα Χρύσαφα της Λακεδαιμόνος.¹³²² Η επισκοπή Βρεσθένης, όπως έχει ήδη αναφερθεί, καταργήθηκε το Νοέμβριο του 1833, με διάταγμα της Αντιβασιλείας (1833 – 1835), που, μεταξύ άλλων, αποφάσισε τη συνένωση των επισκοπών Έλους και Βρεσθένης σε μια ενιαία επισκοπική επαρχία υπό την ονομασία *επισκοπή Σελλασίας*.¹³²³

στ. Επισκοπή Βελιγόστιδος

Οι διαθέσιμες πηγές, όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν προσφέρουν αρκετά στοιχεία για τη μελέτη της εξέλιξης της επισκοπικής οργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Σε

---

¹³²⁰ Δυστυχώς, οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την πρόσληψη της αντιπαράθεσης των οπαδών της ανθενωτικής και της ενωτικής παράταξης στην επικράτεια του Δεσποτάτου του Μορέως είναι πενιχρές και αόριστες. Κυρίως, οι πληροφορίες αυτές αντλούνται τις επιστολές του διακόνου Ιωάννη Ευγενικού, αδελφού του μητροπολίτη Μάρκου Ευγενικού και ηγετικής προσωπικότητας της ανθενωτικής παράταξης. Για μία πρόχειρη παράθεση των σχετικών δεδομένων, πρβλ. Γιοιμαλάκης, Ιωάννης ο Ευγενικός, 48, 71 κ.ε.

¹³²¹ Γριτσόπουλος, Βρεσθένης – ΘΗΕ, 1040 · Σπηλιάκος, *Δεσπότης*, 95 - 96 · Παπαθεοδώρου, *Θεοδώρητος*, 22 - 23 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 180 – 181 · Fedalto, *Hierarchy*, 494 – 495 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 236 κ.ε.

¹³²² Για τις κατά καιρούς έδρες της επισκοπής, βλ. Δρανδάκης, *Χριστιανικά Επιγραφαί*, 142 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 245 – 246.

¹³²³ Ατέσης, *Επισκοπική Ιστορία*, 252 · Γριτσόπουλος, Βρεσθένης – ΘΗΕ, 1040 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 246.

γενικές γραμμές, πάντως, γίνεται αποδεκτό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας είχε υπό τη δικαιοδοσία της τρεις επισκοπικές έδρες. Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας είχε υπό τη δικαιοδοσία της μία ακόμα επισκοπική έδρα, την επισκοπή Βελιγόστιδος, βασιζόμενοι σε ένα επιστολικό τεκμήριο της πρώτης πεντηκονταετίας του 15^{ου} αιώνα.¹³²⁴ Πρόκειται για τη δεύτερη από τις δύο αναφορές του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1411/12 – 1429) προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β' (1416 – 1438), που πιστεύεται ότι συντάχθηκαν από τον μετέπειτα καρδινάλιο Ισίδωρο μετά το έτος 1426.¹³²⁵ Ο συντάκτης του τεκμηρίου αυτού, μεταξύ άλλων, αποκαλύπτει ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας είχε συγκρουστεί με την μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, για την υπαγωγή της αρκαδικής επισκοπής Βελιγόστιδος, χωρίς να παραδίδει πληροφορίες για το πότε συνέβη αυτό το γεγονός, αλλά ούτε και για την κατάληξη αυτής της διαμάχης.¹³²⁶ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, κρίνεται αναγκαίο να εξεταστεί το σύνολο των διαθέσιμων τεκμηρίων για την μικρή αυτή επισκοπική έδρα, ώστε να εξαχθούν ορισμένα κατά το δυνατόν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την ιστορία της και κυρίως ως προς τη σχέση της με τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.

Η επισκοπική έδρα της Βελιγόστιδος οφείλει την επωνυμία της στον ομώνυμο οχυρωμένο οικισμό, η ακριβής θέση του οποίου δεν είναι γνωστή με βεβαιότητα, εξαιτίας της πενιχρότητας και της αποσπασματικότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Παρ' όλα αυτά, αρκετοί ερευνητές έχουν επιχειρήσει να τον χωροθετήσουν, με βάση τα δεδομένα των διαφόρων παραλλαγών του *Χρονικού του Μορέως*, τις μαρτυρίες κατά πολύ μεταγενέστερων περιηγητών καθώς και το τοπωνυμικό απόθεμα της κεντρικής Πελοποννήσου. Με βάση τα στοιχεία αυτά, η πλειονότητα των ερευνητών αποδέχεται ότι ο οικισμός βρισκόταν πλησίον του χωριού Σαμαρά (σημ. Βελιγοστή), στα δυτικά του αρκαδικού κάστρου του Λεονταρίου, με βάση τη μελέτη των παλαιότερων τοπωνυμίων της περιοχής και τις μαρτυρίες των περιηγητών του 18^{ου} αιώνα.¹³²⁷ Ωστόσο, έχουν διατυπωθεί και άλλες απόψεις, αφού μεμονωμένοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει να τοποθετήσουν την Βελιγοστή είτε στην περιοχή του

¹³²⁴ Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγόστιδος, 222 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 26 ·

¹³²⁵ Λάμπρος, Αναφοράι, 272 κ.ε. Για τον συντάκτη και τον χρόνο σύνταξης του τεκμηρίου αυτού, βλ. σπ. 799.

¹³²⁶ Λάμπρος, Αναφοράι, 278⁴⁻⁷.

¹³²⁷ J. A. C. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée, voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843, 481 · Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 186 · Κορδώσης, *Κατάκτηση*, 108 · Ι. Θ. Σφηκόπουλος, *Τα Μεσαιωνικά Κάστρα του Μορηά*, Αθήναι 1987, 254 - 255 · Κατσαφάνας, *Πριγκιπάτο*, 49, 51, 159.

χωριού Καμάρα, νότια του κάστρου του Λεονταρίου,¹³²⁸ είτε σε πρόβουνο των δυτικών κλιτύων του όρους Τσεμπερού, ανατολικά του Λεονταρίου,¹³²⁹ είτε σε κάποιον από τους μικρούς λόφους με ίχνη παλαιών κτισμάτων, που αναπτύσσονται δυτικά από το κάστρο του Λεονταρίου, προς τον Κοτσιριδέϊκο κάμπο.¹³³⁰ Όπως είναι φανερό, οι μέχρι στιγμής διατυπωθείσες προτάσεις δεν απομακρύνονται από την ευρύτερη περιοχή του Λεονταρίου, που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του μεγαλοπολίτικου λεκανοπεδίου.

Οι γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την ιστορία του γεωγραφικού αυτού χώρου παραμένουν ομιχλώδεις τόσο για την περίοδο της αρχαιότητας, όσο και για τη μεσαιωνική περίοδο, αφού έχουν εντοπιστεί ελάχιστα και ενίοτε συγκεκριμένα στοιχεία για αυτόν. Σε γενικές γραμμές, το νοτιοδυτικό τμήμα της μεγαλοπολίτικης λεκάνης πιστεύεται ότι αποτελούσε τμήμα της επικράτειας του φύλου των Αιγυτών, μίας από τις πολλές φυλετικές ομάδες που εντάσσονταν στο φύλο των Αρκάδων.¹³³¹ Η γεωμορφολογία του γεωγραφικού αυτού χώρου διαμορφώνεται από τις απολήξεις του ορεινού όγκου του Ταϋγέτου, που σχηματίζουν σχετικά εύφορες υδατοβριθείς εκτάσεις καθώς και σημαντικά περάσματα για τον έλεγχο των βόρειων συνόρων της Λακωνίας αλλά και των προσβάσεων προς τη βόρεια Λακωνία, τη βόρεια Μεσσηνία, την Ηλεία αλλά και προς την Τεγεάτιδα.¹³³² Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, οι αρχαίοι Σπαρτιάτες είχαν φροντίσει να κατακτήσουν την περιοχή και να την εντάξουν στις περιοίικιδες περιοχές, χωρίς αυτό να τους εμποδίσει να καταστρέψουν το βασικό οικιστικό κέντρο των Αιγυτών, την Αίγυν, και να εξανδραποδίσουν τους κατοίκους της κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αιγιάδη Αρχέλαου και του Ευρυπωντίδη Χαριλάου (8^{ος} αιώνας π.Χ.).¹³³³ Αγνωστο είναι, αν με την πάροδο των χρόνων, η Αίγυς ξαναπήρε το χαρακτήρα οικιστικού κέντρου. Πάντως, οι Αιγύτες μετείχαν αργότερα στον συνοικισμό της Μεγαλόπολης (4^{ος} αιώνας π.Χ.), αν και δεν είναι γνωστό κάτω από ποιες συνθήκες συνέβη αυτό.¹³³⁴ Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερό ότι η περιοχή βρισκόταν πλέον στη σφαίρα επιρροής της Μεγαλόπολης, μολονότι η

¹³²⁸ *Chronicle of Morea*, 634 · A. Struck, *Mistra. Eine Mittelalterliche Ruinenstadt*, Wien u. Leipzig 1910, 41.

¹³²⁹ Δραγούμης, *Χρονικών Μορέως*, 83. Η επιχειρηματολογία της πρότασης αυτής αμφισβητήθηκε με αρκετά πειστικά επιχειρήματα από τον Π. Βελισσαρίου (Βελισσαρίου, *Τοπογραφικά Βελιγόστιδος*, 244 κ.ε.).

¹³³⁰ Κατριβάνος, *Βελιγοστή - Λεοντάρι*, 344 κ.ε.

¹³³¹ Πίκουλας, *Τοπογραφικά Αιγύος*, 257 κ.ε.

¹³³² Πίκουλας, *Τοπογραφικά Αιγύος*, 258 - 259.

¹³³³ Πίκουλας, *Τοπογραφικά Αιγύος*, 259.

¹³³⁴ Πίκουλας, *Τοπογραφικά Αιγύος*, 259.

Σπάρτη δεν παραιτήθηκε τόσο εύκολα από την αξίωσή της να την ελέγχει.¹³³⁵ Η περιοχή αυτή παρέμεινε υπό την επιρροή της Μεγαλόπολης μέχρι και την περίοδο των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7^{ος} – 8^{ος} αι.), κατά τη διάρκεια των οποίων η παλαιοχριστιανική Μεγαλόπολη δε φαίνεται να επιβίωσε των ποικίλων μεταβολών που προκλήθηκαν μετά τις σλαβικές επιδρομές και εγκαταστάσεις των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων, οπότε πιστεύεται ότι εμφανίζεται ένα νέο οικιστικό κέντρο στον γεωγραφικό αυτό χώρο, που ταυτίζεται με την προφραγκική Βελιγοστή.¹³³⁶

Μολονότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν ούτε καν τη σχεδιαγραμματική παρακολούθηση της ιστορικής πορείας της προφραγκικής Βελιγοστίδος, θεωρείται ότι ο οικισμός δημιουργήθηκε αρχικά ως μια μικρή σλαβική αγροτοποιμενική εγκατάσταση, όπως ενδεχομένως φανερώνει και το τοπωνύμιο, χωρίς όμως να είναι και βέβαιο.¹³³⁷ Με την πάροδο των χρόνων, η μικρή αυτή αγροτοποιμενική εγκατάσταση, εκμεταλλευόμενη τη γεωμορφολογία της περιοχής και την επίκαιρη θέση της στο οδικό δίκτυο μεταξύ της ορεινής αρκαδικής ενδοχώρας, της παράλιας Μεσσηνίας και της ορεινής βόρειας Λακωνίας, πιστεύεται ότι εξελίχθηκε σε ένα αξιόλογο και ακμαίο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου στον χώρο της νοτιοδυτικής μεγαλοπολίτικης λεκάνης.¹³³⁸ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι κάτοικοι της αρχικής αγροτοποιμενικής εγκατάστασης θα αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την αρχική οικιστική μονάδα και να συμπτύξουν ανάλογη *χώρα* κατά τα μεσοβυζαντινά πρότυπα, δηλαδή να κατασκευάσουν έναν οχυρωμένο οικισμό σε επίκαιρη αλλά και ευπρόσβλητη πεδινή θέση του νοτιοδυτικού μεγαλοπολίτικου λεκανοπεδίου.¹³³⁹ Ο οχυρωμένος αυτός οικισμός φαίνεται ότι γνώρισε ιδιαίτερη ακμή, που έφτασε στο αποκορύφωμά του κατά τη διάρκεια του ύστερου 12^{ου} αιώνα και των πρώτων χρόνων του 13^{ου} αιώνα.¹³⁴⁰ Μάλιστα, η ακμή του οικισμού ήταν

¹³³⁵ Πίκουλας, Τοπογραφικά Αιγύος, 259.

¹³³⁶ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγοστίδος, 242 - 243.

¹³³⁷ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγοστίδος, 243. Για τη σλαβική προέλευση του τοπωνυμίου, βλ. Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970², 150. Ας σημειωθεί ότι ορισμένοι ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι το τοπωνύμιο προέρχεται από το όνομα του Βέλγου τιμαριούχου της περιοχής Mathieu de Mons, καθώς ορισμένες από τις ξενόγλωσσες παραλλαγές του *Χρονικού του Μορέως* μνημονεύουν τον συγκεκριμένο ιππότη προσθέτοντας ποικίλες λατινότροπες παραλλαγές της σλαβογενούς επωνυμίας της βαρωνίας του, όπως για παράδειγμα de Valaincourt (Σχετικά, βλ. Bon, *Morée Franque*, 518).

¹³³⁸ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγοστίδος, 243.

¹³³⁹ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγοστίδος, 243.

¹³⁴⁰ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγοστίδος, 243 · Κορδώσης, Μετατόπιση, 94 · Πάντου, Αρκαδία, 140.

τέτοια, ώστε ο συντάκτης του *Χρονικού του Μορέως* να τον εντάσσει μεταξύ των προεστών οικιστικών κέντρων του Μοριά των αρχών του 13^{ου} αιώνα.¹³⁴¹

Η σαρωτική επέλαση των φραγκικών κατακτητικών δυνάμεων στην κεντρική Πελοπόννησο, κατά τη διάρκεια του 1209, επέφερε τη διάλυση και τη σταδιακή εγκατάλειψη της προφραγκικής Βελιγόστιδος, η οποία, αν δεν είχε ολοκληρωθεί, οπωσδήποτε θα είχε προχωρήσει πάρα πολύ, όταν συντασσόταν το *Χρονικό του Μορέως* (α΄ πενηκονταετία του 14^{ου} αιώνα).¹³⁴² Ωστόσο, οι Φράγκοι κατακτητές, αντιλαμβανόμενοι τη σημασία της ευρύτερης περιοχής για τον έλεγχο της μεγαλοπολιτικής λεκάνης και του οδικού της δικτύου, φαίνεται ότι μετέφεραν το φρούριο της προφραγκικής Βελιγόστιδος σε πλησιόχωρη οχυρή τοποθεσία, η οποία έχει ταυτιστεί με το φρούριο του Λεονταρίου, που είναι κτισμένο στη βορειοανατολική απόληξη του Ταυγέτου.¹³⁴³ Πιθανώς, το νεόκτιστο αυτό φρούριο είχε οριστεί έδρα των τοπικών κοσμικών και θρησκευτικών αρχών, δεδομένου ότι ο συντάκτης του *Χρονικού του Μορέως* παραδίδει την πληροφορία ότι η φραγκική Βελιγοστή είχε οριστεί έδρα μίας από τις δώδεκα βαρωνίες, στις οποίες διαιρέθηκε η φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος.¹³⁴⁴ Η βαρωνία αυτή αποτελείτο από τέσσερα τιμάρια και επιδικάστηκε στον Βέλγο ιππότη Mathieu de Mons, για τον οποίο ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά.¹³⁴⁵ Από την άλλη πλευρά, η υπάρχουσα από τη μέση βυζαντινή περίοδο πολιτεία θα συνεχίσει να αποτελεί το κύριο εμπορικό κέντρο της περιοχής, παρά τη σταδιακή πληθυσμιακή της συρρίκνωση και το γεγονός ότι έπαψε να αποτελεί πλέον την έδρα των διοικητικών αρχών της περιοχής.¹³⁴⁶

Αργότερα, όταν οι Βυζαντινοί μπόρεσαν να αποσπάσουν ορισμένα τμήματα της νότιας Πελοποννήσου από τους Φράγκους, την άνοιξη του 1262, η περιοχή της Βελιγόστιδος παρέμεινε υπό φραγκικό έλεγχο.¹³⁴⁷ Ωστόσο, η γεωγραφική της θέση καθώς και η σημασία της για τον έλεγχο του οδικού δικτύου της ΝΔ Αρκαδίας και

¹³⁴¹ *Chronicle of Morea*, στ. 1754.

¹³⁴² Πάντου, Αρκαδία, 140, 142.

¹³⁴³ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγόστιδος, 243 · Κάππος, Βελιγοστή, 82 · Πάντου, Αρκαδία, 142. Αντίθετα, ο Θ. Κατριβάνος θεωρεί ότι το κάστρο του Λεονταρίου ιδρύθηκε από τους Βυζαντινούς γύρω στα τέλη του 13^{ου} αιώνα (Κατριβάνος, Βελιγοστή – Λεοντάρι, 348).

¹³⁴⁴ *Chronicle of Morea*, στ. 1929.

¹³⁴⁵ *Chronicle of Morea*, στ. 1733, 1929. Επίσης, πρβλ. Κατριβάνος, Βελιγοστή - Λεοντάρι, 346 · Bon, *Morée Franque*, 518 · Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγόστιδος, 241 · Πιένα, *Frankish Morea*, 143 · Κάππος, Βελιγοστή, 82 · Κατσαφάνας, *Πριγκιπάτο*, 159. Για το γενεαλογικό δέντρο του ιππότη αυτού, βλ. Bon, *Morée Franque*, 705, αρ. 19.

¹³⁴⁶ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγόστιδος, 243 · Κορδώσης, Μετατόπιση, 94 · Πάντου, Αρκαδία, 140.

¹³⁴⁷ Κατριβάνος, Βελιγοστή - Λεοντάρι, 346.

κατ' επέκταση της εμπορικής κίνησης στον γεωγραφικό αυτό χώρο μετατρέπει την περιοχή αυτή σε ένα πεδίο συνεχών συγκρούσεων μεταξύ φραγκικών και βυζαντινών δυνάμεων, με συνέπεια η περιοχή αυτή να αλλάζει συχνά κυρίαρχο σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της δεύτερης πεντηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα.¹³⁴⁸ Οι συνθήκες αυτές επιτείνουν την τάση διάλυσης και σταδιακής εγκατάλειψης της μεσοβυζαντινής πολιτείας, με συνέπεια την οριστική εγκατάλειψη της μεσοβυζαντινής χώρας και την ανάδειξη του πλησιόχωρου κάστρου του Λεονταρίου σε βασικό οικιστικό, διοικητικό και εμπορικό κέντρο της μεγαλοπολιτικής λεκάνης, γεγονός που πιθανότατα ολοκληρώνεται κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 14^{ου} αιώνα.¹³⁴⁹ Ο ευρύτερος αυτός γεωγραφικός χώρος φαίνεται ότι την ίδια περίπου περίοδο, δηλαδή κατά τη διάρκεια της α' πεντηκονταετίας του 14^{ου} αιώνα, τίθεται οριστικά υπό τον έλεγχο της Αυτοκρατορίας.¹³⁵⁰

Αν και η Βελιγοστή παρουσιάζεται ως ένα από τα σημαίνοντα οικιστικά κέντρα του προφραγκικού και φραγκοκρατούμενου Μοριά, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκαλύπτουν καμία πληροφορία σχετικά με το εκκλησιαστικό της καθεστώσ κατά τις περιόδους αυτές, όπως άλλωστε και για τους προηγούμενες αιώνες, με εξαίρεση τις μεμονωμένες μαρτυρίες για την ύπαρξη της ομώνυμης βραχύβιας ρωμαιοκαθολικής επισκοπής. Οποσδήποτε, η ρωμαιοκαθολική αυτή επισκοπή ιδρύθηκε μετά την φραγκική κατάκτηση της ευρύτερης περιοχής της κεντρικής Πελοποννήσου, δηλαδή λίγο πριν από το 1209.¹³⁵¹ Τα διαθέσιμα στοιχεία για την επισκοπική αυτή έδρα είναι πενιχρότατα και πολλές φορές συγκεχυμένα, με συνέπεια να καθίσταται αδύνατο να προσδιοριστεί η περιοχή δικαιοδοσίας της, να παρακολουθηθεί η ιστορική της πορείας και να συγκροτηθεί ένας έστω και αποσπασματικός κατάλογος των ιεραρχών της.¹³⁵² Μάλιστα, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων είχε οδηγήσει παλαιότερα ορισμένους ερευνητές να προσπαθήσουν να ταυτίσουν την επισκοπική αυτή έδρα με την προφραγκική

¹³⁴⁸ Κατριβάνος, Βελιγοστή - Λεοντάρι, 346.

¹³⁴⁹ Βελισσαρίου, Τοπογραφικά Βελιγόςτιδος, 243 · Κορδώσης, Μετατόπιση, 93, 94 · Πάντου, Αρκαδία, 140.

¹³⁵⁰ Η ανάκτηση της ευρύτερης περιοχής της Βελιγόςτιδος πραγματοποιήθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, μετά τη θητεία του Ανδρόνικου Ασάν ως επιτρόπου του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου στην καστροπολιτεία του Μυστρά (1315/16 – 1321), κατά τη διάρκεια της οποίας είναι γνωστό ότι η βυζαντινή παρουσία εξασφαλίστηκε στον αρκαδικό χώρο ανατολικά μέχρι το Άστρος, δυτικά μέχρι την Καρύταινα και βόρεια μέχρι την Άκοβα (Zakythinios, *Despotat*, τ. Α', 70 κ.ε. · Κατσαφάνας, *Δεσποτάτο του Μυστρά*, 45).

¹³⁵¹ Για την φραγκική κατάκτηση της κεντρικής Πελοποννήσου, βλ. Κορδώσης, Κατάκτηση, 109 – 111 · Πιέβα, *Frankish Morea*, 132 κ.ε.

¹³⁵² Για την ρωμαιοκαθολική αυτή επισκοπή, βλ. Bon, *Morée Franque*, 98 – 99.

ορθόδοξη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως ή με την παλαιοχριστιανική επισκοπή Μεγαλοπόλεως.¹³⁵³ Ωστόσο, το γεγονός ότι η Αγία Έδρα αποφάσισε να δημιουργήσει μία επισκοπή με έδρα τον σημαίνοντα αυτό οικισμό της μεγαλοπολίτικης λεκάνης δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά ότι η επισκοπή αυτή προϋπήρχε κατά την προφραγκική περίοδο, αφού οι επιτελείς της Αγίας Έδρας είναι γνωστό ότι δεν περιορίστηκαν μόνο στην εφαρμογή του καθεστώτος εκκλησιαστικής οργάνωσης που προϋπήρχε του Σχίσματος (1054), αλλά φρόντισαν να ιδρύσουν και νέες εκκλησιαστικές έδρες, όπου αυτό ήταν απαραίτητο.¹³⁵⁴ Με βάση το σκεπτικό αυτό, φαίνεται αρκετά πιθανό ότι οι επιτελείς της Αγίας Έδρας αποφάσισαν να δημιουργήσουν μία νέα εκκλησιαστική έδρα, με στόχο την κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών της οικογένειας του Βέλγου φεουδάρχη της περιοχής και των στρατιωτών της φρουράς του, όπως για παράδειγμα είναι γνωστό ότι συνέβη και στην περίπτωση της ρωμαιοκαθολικής επισκοπής Ανδραβίδας.¹³⁵⁵ Στην περίπτωση αυτή, δεν αποκλείεται η νέα αυτή επισκοπή να προέκυψε από την απόσπαση ενός τμήματος της προφραγκικής ορθόδοξης μητρόπολης Χριστιανουπόλεως,¹³⁵⁶ δεδομένου ότι η μητροπολιτική αυτή έδρα διεκδίκησε με επιμονή την υπαγωγή της διάδοξης ορθόδοξης επισκοπικής έδρας κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, όπως αποδεικνύεται από την προαναφερθείσα αναφορά του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου.¹³⁵⁷ Όπως και να έχει το ζήτημα, η ρωμαιοκαθολική επισκοπή Βελιγόστιδος, που ενδεχομένως θα έδρευε στο φραγκικό κάστρο της Βελιγόστιδος και όχι στη μεσοβυζαντινή πολιτεία, φαίνεται ότι στερείτο ουσιαστικά ποιμνίου και αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα, με συνέπεια η διοίκηση της επισκοπής να ανατεθεί αρχικά στον ρωμαιοκαθολικό επίσκοπο Αμυκλών, σύμφωνα τουλάχιστον με την γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*.¹³⁵⁸ Αργότερα, το 1222, η Αγία Έδρα αποφάσισε, ύστερα από πρόταση

¹³⁵³ Bon, *Morée Franque*, 98 και σημ. 3, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³⁵⁴ Wolff, *Organization*, 44 · Πανοπούλου, *Οι συνέπειες της Σταυροφορίας*, 348 – 350 · Φώσκολος, *Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας*, 343 – 344.

¹³⁵⁵ Για την περίπτωση της επισκοπής Ανδραβίδας, βλ. Schabel, *Antelm the Nasty*, 103 – 104.

¹³⁵⁶ Ας σημειωθεί ότι η περιοχή αυτή πιστεύεται ότι τελούσε υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως (Γ. Αθ. Γριτσόπουλος, “Αναφορά στις μητροπόλεις Μονεμβασίας και Χριστιανουπόλεως”, στο : *Πρακτικά Στ’ ΔΣΠΣ*, τ. Α’, 224.

¹³⁵⁷ Λάμπρος, *Αναφοραί*, 298⁵.

¹³⁵⁸ *Livre de la conquête de la princée de l’Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, εκδ. J. Longnon, Paris 1911, § 128. Η μαρτυρία αυτή απετέλεσε αφορμή, ώστε ορισμένοι ερευνητές να υποστηρίξουν ότι η επισκοπή Βελιγόστιδος είχε προσαρτηθεί στην όμορη επισκοπή Αμυκλών (Γ. Χ. Καψάλης - Ι. Σ. Σαρρής, “Βελιγοστή ή Βελίγοστη [Μεσαιωνική Γεωγραφία]”, *MEE* 6 (1929), 925 · Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 187 · Κατριβάνος, *Βελιγοστή – Λεοντάρι*, 346).

του καρδινάλιου Giovanni Colona, να συγχωνεύσει την επισκοπική αυτή έδρα με την όμορη ρωμαιοκαθολική επισκοπή Κορώνης.¹³⁵⁹

Στις αρχές της δεκαετίας του 1260, όταν ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259 – 1282) κατόρθωσε να αφαιρέσει ορισμένα τμήματα της νότιας Πελοποννήσου από τους Φράγκους, οι πατριαρχικές αρχές είναι γνωστό ότι μερίμνησαν για την επανίδρυση των ορθόδοξων εκκλησιαστικών εδρών στις περιοχές που είχαν τεθεί υπό βυζαντινό έλεγχο.¹³⁶⁰ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, οι πατριαρχικές αρχές δεν παρέλειψαν να ιδρύσουν και μία ορθόδοξη επισκοπή με έδρα την Βελιγιοστή, αφού έχουν εντοπιστεί επιγραφικά τεκμήρια και σημειώματα αφιέρωσης ενός χειρόγραφου κώδικα με σχόλια στον κατά Ματθαίο Ευαγγέλιο στα οποία αναφέρεται ένας επίσκοπος Βελιγιοστίδος ονόματι Γεώργιος μεταξύ των ετών 1263 – 1271.¹³⁶¹ Ο επίσκοπος αυτός δεν είναι γνωστό από ποια επαρχιακή σύνοδο εκλέχτηκε, αν και φαίνεται αρκετά πιθανό να χειροτονήθηκε από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας και έξαρχο πάσης Πελοποννήσου Γρηγόριο, όπως είναι γνωστό ότι συνέβη και στην περίπτωση των πρώτων επισκόπων Έλους και Αμυκλών.¹³⁶² Αυτό, εφόσον ισχύει, δεν συνεπάγεται ότι ο επίσκοπος αυτός τελούσε υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μονεμβασίας, αφού είναι γνωστό ότι οι πατριαρχικές αρχές είχαν αναθέσει στον συγκεκριμένο ιεράρχη την αποστολή επανίδρυσης των ορθόδοξων εκκλησιαστικών εδρών στην Πελοπόννησο και για αυτό, άλλωστε, τον είχαν ορίσει έξαρχο πάσης Πελοποννήσου.¹³⁶³ Ο επίσκοπος Γεώργιος, πάντως, δεν αποκλείεται να αδυνατούσε να εγκατασταθεί στην έδρα του, αφού η περιοχή δικαιοδοσίας του είναι γνωστό ότι άλλαζε συχνά κυρίαρχο κατά τη διάρκεια της β΄ πεντηκονταετίας του 13^{ου} αιώνα. Στην περίπτωση αυτή, ο προαναφερθείς ιεράρχης δεν αποκλείεται να είχε εγκατασταθεί στην περιοχή της Μάνης, καθώς είναι γνωστό, σύμφωνα με σωζόμενη μέχρι και σήμερα επιγραφή, ότι χρηματοδότησε τον διάκοσμο του ναού των αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα της Μέσας Μάνης (1263).¹³⁶⁴ Σε κάθε περίπτωση, ο

¹³⁵⁹ P. Pressuti, *Regesta Honorii papae III*, τ. Β΄, Romae 1895, αρ. 2844. Επίσης, πρβλ. Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγιοστίδος, 221 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 24 · Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 189 · Bon, *Morée Franque*, 98 – 99.

¹³⁶⁰ Zakythinios, *Despotat*, τ. Β, 270 - 271 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 95.

¹³⁶¹ Για τον επίσκοπο αυτόν, βλ. σημ. 1695.

¹³⁶² Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 247 · Βέης, Μονεμβασίας, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203 Πσ/Πσα.

¹³⁶³ Λεοντιάδης, 388 – 389.

¹³⁶⁴ Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 141], Αθήναι 1995, 74⁷, 77 · Kalopissi – Verti, *Inscriptions*, 66. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η συγκεκριμένη επιγραφή πιστεύεται ότι απηχεί την πολιτική ιδεολογία και τις

προαναφερθείς επίσκοπος είναι ο μοναδικός γνωστός ιεράρχης της εξεταζόμενης ορθόδοξης εκκλησιαστικής έδρας, χωρίς να είναι γνωστό τίποτα άλλο για αυτήν, πέρα από την μαρτυρία της αναφερθείσας στην αρχή της παρούσας υποενότητας επιστολής του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (1411/12 – 1429) προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416 – 1438).

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο συντάκτης του τεκμηρίου αυτού αποκαλύπτει ότι οι μητροπόλεις Λακεδαιμονίας και Χριστιανουπόλεως είχαν συγκρουστεί για την υπαγωγή της αρκαδικής επισκοπής Βελιγόστιδος, χωρίς να παραδίδει περισσότερες πληροφορίες για τη διαμάχη αυτή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, καθίσταται αδύνατο να αποσαφηνιστούν ακόμα και οι στοιχειώδεις παράμετροι της διαμάχης αυτής. Η αναφορά στη διαμάχη αυτή, πάντως, εντοπίζεται στο σημείο εκείνο στο οποίο ο συντάκτης προσπαθεί να τεκμηριώσει τα δικαιώματα της μητρόπολης Μονεμβασίας επί της επισκοπής Μαΐνης, που ορισμένοι μητροπολίτες, μεταξύ των οποίων και ο τότε Λακεδαιμονίας, αμφισβητούσαν, στην προσπάθειά τους, να αποδυναμώσουν το κύρος και να περιορίσουν την ισχύ της μητρόπολης Μονεμβασίας.¹³⁶⁵ Οι αρχιερείς αυτοί στηρίζονταν σε μία μερικώς ανεκτέλεστη συνοδική απόφαση του Μαρτίου ή Απριλίου του 1397, σύμφωνα με την οποία οι επισκοπές Μαΐνης και Ζεμενών είχε αποφασιστεί να παραχωρηθούν στη μητρόπολη Κορίνθου, αφού σε αυτή άνηκαν προτού την προαγωγή της επισκοπής Μονεμβασίας σε μητροπολιτική έδρα, αλλά μετά τον θάνατο του τότε μητροπολίτη Μονεμβασίας, του μητροπολίτη Ακακίου (1397 – 1411/12).¹³⁶⁶ Η συνοδική αυτή απόφαση, όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν εκτελέστηκε, τουλάχιστον όσο αφορά την επισκοπή Μαΐνης, εξαιτίας μίας σειράς πολιτικών και εκκλησιαστικών εξελίξεων, που προκάλεσαν, μεταξύ άλλων, και την αποδυνάμωση του πανίσχυρου και με ισχυρές διασυνδέσεις μητροπολίτη Κορίνθου Θεογνώστου (1394 – 1401;) που είναι γνωστό ότι ανακίνησε το ζήτημα αυτό και μεθόδευσε την λήψη της ανωτέρω συνοδικής απόφασης.¹³⁶⁷ Ωστόσο, ένας επίσκοπος

επιδιώξεις του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259 - 1282). Με άλλα λόγια, ο επίσκοπος Γεώργιος παρουσιάζεται να την πολιτική ιδεολογία του αυτοκράτορα στην ευαίσθητη και ατίθαση περιοχή της Μέσα Μάνης την επαύριο της αφαίρεσης ορισμένων τμημάτων της Πελοποννήσου από τους Φράγκους. Για το πολιτικό περιεχόμενο της συγκεκριμένης επιγραφής, βλ. Vassiliki Foskolou, “In the Reign of the Emperor of Rome...”: Donor Inscriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos”, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. 27 (2006), 455 κ.ε.)

¹³⁶⁵ Λάμπρος, Αναφοραί, 296 κ.ε.

¹³⁶⁶ *ΜΜ*, τ. Β΄, 287 – 292. Για το ζήτημα αυτό, βλ. επίσης Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας*, 195 – 197 · Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 327 – 329.

¹³⁶⁷ Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 329. Για τον μητροπολίτη Θεογνώστο, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας*, 192 – 198 · *PLP*, αρ. 7070 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 195 – 196.

Μαΐνης, γνωστός με το επώνυμο Ανάλατος (1418/19 – 1435;), που είχε δημιουργήσει πολλά προβλήματα στην έδρα του με τον ταραχώδη βίο του και την σκανδαλώδη συμπεριφορά του, επιχείρησε να προκαλέσει την εφαρμογή της συνοδικής απόφασης του Μαρτίου ή Απριλίου 1397 σχετικά με την επιστροφή στη μητρόπολη Κορίνθου των επισκοπών Μαΐνης και Ζεμενών, με την ελπίδα ότι έτσι θα γλίτωνε από τον έλεγχο του αυστηρού προϊσταμένου του, του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου (14011/12 – 1429).¹³⁶⁸ Ο συντάκτης της επιστολής, λοιπόν, επιχειρεί να επιχειρηματολογήσει υπέρ των δικαιωμάτων της μητρόπολης Μονεμβασίας επί της επισκοπής Μαΐνης, παραθέτοντας έναν πλούτο πληροφοριών για την ιστορία και τα προνόμια της μητρόπολης Μονεμβασίας και αναφέροντας μία σειρά κανονικών διατάξεων που αρκούσαν για την τεκμηρίωση της δικαιοδοσίας της μητρόπολης Μονεμβασίας επί της αμφισβητούμενης επισκοπικής έδρας. Στο πλαίσιο αυτό, δεν παραλείπει να παραθέσει ανάλογες περιπτώσεις από την εκκλησιαστική ιστορία, μεταξύ των οποίων και την προσπάθεια της μητρόπολης Λακεδαιμονίας να κατοχυρώσει τη δικαιοδοσία της επί των επισκοπών Αμυκλών και Βελιγόστιδος, που στηρίχθηκε στα ίδια επιχειρήματα με αυτά του συντάκτη του εξεταζόμενου τεκμηρίου.¹³⁶⁹

Η ανάγνωση του εξεταζόμενου τεκμηρίου καθιστά φανερό ότι ο συντάκτης επιχειρεί να αποδείξει ότι όσες μητροπόλεις προέκυπταν από την κατάτμηση μίας παλαιότερης μητρόπολης μπορούσαν να έχουν υπό την επικυριαρχία τους υποτελείς επισκοπικές έδρες, εφόσον απολάμβαναν πλήρη ανεξαρτησία, όπως προβλέπεται από την ερμηνεία συγκεκριμένων ιερών κανόνων και τεκμηριώνεται από μία σειρά ιστορικών παραδειγμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, ο συντάκτης δεν παραλείπει να παραθέσει και την περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η οποία μάλιστα δε δίστασε να συγκρουστεί με τις παλαιότερες από αυτή μητροπόλεις Παλαιών Πατρών και Χριστιανουπόλεως για την υπαγωγή των επισκοπών Αμυκλών και Βελιγόστιδος αντίστοιχα.¹³⁷⁰ Δυστυχώς, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προσφέρουν ουσιαστικά καμία πληροφορία για τη διαμάχη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με αυτή της Χριστιανουπόλεως για την επισκοπή Βελιγόστιδος, σε αντίθεση με τη διαμάχη για την επισκοπή Αμυκλών, για την οποία έχει εντοπιστεί μία συνοδική απόφαση του

---

¹³⁶⁸ Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Κορινθίας*, 199 – 202 · Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 330 – 332.

Για τον επίσκοπο αυτόν, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 294, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³⁶⁹ Λάμπρος, *Αναφοράί*, 297 – 298.

¹³⁷⁰ Λάμπρος, *Αναφοράί*, 298⁴⁻⁷.

Νοεμβρίου 1340, με αρκετές λεπτομέρειες για την εξέλιξή της.¹³⁷¹ Παρ' όλα αυτά, η διαμάχη αυτή δεν φαίνεται να απασχόλησε τις αντιμαχόμενες πλευρές κατά την περίοδο σύνταξης του προαναφερθέντος τεκμηρίου, αφού ο συντάκτης του αναφέρεται στην διαμάχη αυτή μαζί με μία σειρά ανάλογων διαμαχών μεταξύ διαφόρων μητροπόλεων από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι και λίγο πριν τα μέσα του 14^{ου} αιώνα.¹³⁷² Ενδεχομένως, η διαμάχη αυτή να ξέσπασε λίγο καιρό μετά την επανίδρυση της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως, που προφανώς είχε συντελεστεί πριν από το έτος 1274, οπότε απαντά η πρώτη μνεία ιεράρχη της εκκλησιαστικής αυτής έδρας μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας σε ορισμένα τμήματα της Πελοποννήσου. Η περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως, δηλαδή η περιοχή της Άνω Μεσσηνίας, παρέμενε υπό φραγκικό ζυγό, καθιστώντας αδύνατη την εγκατάσταση ορθόδοξου ιεράρχη σε αυτή.¹³⁷³ Παρ' όλα αυτά, οι πατριαρχικές αρχές φρόντιζαν κατά καιρούς να εκλέγουν και να χειροτονούν ιεράρχες για την εκκλησιαστική αυτή έδρα μέχρι και λίγο μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, παραβλέποντας το γεγονός ότι οι νεοεκλεγέντες ιεράρχες δεν μπορούσαν να μεταβούν στην επαρχία τους.¹³⁷⁴ Είναι λογικό, λοιπόν, οι ιεράρχες αυτοί να επιδιώξουν να θέσουν το νοτιοδυτικό τμήμα της μεγαλοπολίτικης λεκάνης υπό τη δικαιοδοσία τους, πολύ περισσότερο όταν μία τέτοια εξέλιξη δεν ανταποκρινόταν μόνο σε όρους γεωγραφίας και εκκλησιαστικής ευταξίας, αλλά κυρίως γιατί εξασφάλιζε την επιβίωση της μητροπολιτικής τους έδρας.

Από την άλλη πλευρά, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας φαίνεται ότι προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τις ιστορικές συνθήκες για να θέσει την επισκοπή Βελιγόστιδος υπό τη δικαιοδοσία της, ώστε να μπορέσει να επεκτείνει την δικαιοδοσία της σε έναν γεωγραφικό χώρο στον οποίο ανέκαθεν είχε συμφέροντα. Άλλωστε, οι όμορες αρκαδικές περιοχές της Γορτυνίας, της Ασέας καθώς και ένα τμήμα της ΒΑ λεκάνης της Μεγαλόπολης τελούσε, πιθανότατα από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, υπό τη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹³⁷⁵ Οι επικεφαλής της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, επιπλέον, είναι πολύ πιθανό να θεωρούσαν ότι η επιτυχής για αυτούς έκβαση της υπόθεσης αυτής ενίσχυε το κύρος της έδρας τους και ενδυνάμωνε τη

¹³⁷¹ Για τη διαμάχη σχετικά με την επισκοπή Αμυκλών, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας διατριβής, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³⁷² Λάμπρος, Αναφοραί, 297²⁷ – 298⁷.

¹³⁷³ Για τα προβλήματα της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 286 – 287.

¹³⁷⁴ Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 286 – 287 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 85 – 86.

¹³⁷⁵ Σχετικά, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

θέση της τόσο απέναντι στις αρχαιότερες, αλλά πλέον εμπερίστατες, μητροπόλεις Κορίνθου και Παλαιών Πατρών, όσο και απέναντι στη νεοσύστατη, αλλά οικονομικά πανίσχυρη και προνομιακά ευνοημένη από τις αυτοκρατορικές αρχές μητρόπολη Μονεμβασίας.¹³⁷⁶ Στο πλαίσιο αυτό, η αποστροφή του συντάκτη του προαναφερθέντος τεκμηρίου ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διεκδίκησε την επισκοπή Βελιγόστιδος, παρ' όλο που η μητροπολιτική αυτή έδρα δεν είχε κανένα έννομο συμφέρον, για να διεκδικήσει την επισκοπή Βελιγόστιδος, όπως υποστηρίζεται στην προαναφερθείσα επιστολή (*ὕπερ ἧς οὐδὲ τὸ τυχὸν ἔχοι ἄν, οἶμαι, τῶν δικαιωμάτων προτείνειν*), αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον.¹³⁷⁷ Αναμφίβολα, ο ισχυρισμός αυτός, αν και είναι προφανές ότι απηχεί την προσωπική εκτίμηση του συντάκτη (*οἶμαι*), φαίνεται να τεκμηριώνει όσα υποστηρίχθηκαν πιο πάνω. Με άλλα λόγια, οι επικεφαλής και οι επιτελείς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας είναι πολύ πιθανό να ενδιαφέρονταν περισσότερο για την ενίσχυση του κύρους τους και την ενδυνάμωση της έδρας τους, παρά για την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής γεωγραφίας και οργάνωσης στον πελοποννησιακό χώρο.

Με βάση το σκεπτικό αυτό, φαίνεται αρκετά πιθανό η διαμάχη για την επισκοπή Βελιγόστιδος να απασχόλησε τις αντιμαχόμενες μητροπόλεις κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την σταθεροποίηση της βυζαντινής κυριαρχίας στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της λεκάνης της Μεγαλόπολης, που, όπως έχει ήδη σημειωθεί, φαίνεται ότι συνέβη κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της α' πεντηκονταετίας του 14^{ου} αιώνα. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι οι πατριαρχικές αρχές εξέλεξαν και χειροτονούσαν αρχιερείς για την εκκλησιαστική αυτή έδρα.¹³⁷⁸ Αυτό, ωστόσο, δεν αποκλείει και περιστασιακές περιόδους χηρειών της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως κατά τη διάρκεια των οποίων οι επιτελείς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας θα διεκδικούσαν να θέτουν την αμφισβητούμενη επισκοπή υπό τη δικαιοδοσία τους. Αντίθετα, η ανάθεση της προεδρίας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως σε δύο διαδοχικούς μητροπολίτες Κορίνθου κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας του 14^{ου} και των πρώτων ετών του 15^{ου} αιώνα καθιστά κάπως απίθανο ένας ιεράρχης με την ιδιότητα του

---

¹³⁷⁶ Για την αποδυνάμωση του κύρους των εμπερίστατων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο μητροπόλεων Κορίνθου και Παλαιών Πατρών, βλ. ενδεικτικά Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, ενώ για την προνομιακή αντιμετώπιση της μητρόπολης Μονεμβασίας από τις αυτοκρατορικές και πατριαρχικές αρχές κατά την ίδια περίοδο, βλ. ενδεικτικά Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 287 κ.ε.

¹³⁷⁷ Λάμπρος, Αναφοράι, 298⁶⁻⁷.

¹³⁷⁸ Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 287 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 85 - 86.

προέδρου της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας να ασχολήθηκε με αυτή τη διαμάχη, χωρίς όμως να μπορεί και να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αυτό.¹³⁷⁹ Τέλος, η διαμάχη αυτή δε αποκλείεται να απασχόλησε, επίσης, και όσους ιεράρχες εκλέχθηκαν για τη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως αμέσως μετά την ανάκτηση της Άνω Μεσσηνίας από τους Βυζαντινούς (τέλη δεκαετίας 1410), περίοδο κατά την οποία το Λεοντάρι περνά μία από της πιο ακμαίες και ανθηρές περιόδους της ιστορίας του, οπότε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας εδρεύουν στο κάστρο του και σημαντικά χριστιανικά μνημεία οικοδομούνται στον οικισμό.¹³⁸⁰ Σε κάθε περίπτωση, η διαμάχη αυτή αναμένεται να διήρκεσε αρκετές δεκαετίες, αν κρίνουμε από την αντίστοιχη διαμάχη για την επισκοπή Αμυκλών, που είναι γνωστό ότι απασχόλησε τις αντιμαχόμενες πλευρές για περισσότερο από 40 χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων η διεκδικούμενη επισκοπή άλλαξε επικυρίαρχο αρκετές φορές.¹³⁸¹

Με βάση τα όσα έχουν ήδη σημειωθεί, λοιπόν, γίνεται φανερό ότι η διαμάχη των δύο μητροπόλεων για την επισκοπή Βελιγόστιδος είναι πάρα πολύ πιθανό να απασχόλησε τις αντιμαχόμενες πλευρές για αρκετό καιρό. Δυστυχώς, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί αν πράγματι η επισκοπή Βελιγόστιδος τέθηκε τελικά υπό τη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Η διατύπωση, πάντως, του συντάκτη της αναφοράς δεν επιτρέπει την εξαγωγή ενός ασφαλούς συμπεράσματος. Δεν αποκλείεται, η διεκδικούμενη επισκοπή να άλλαξε αρκετές φορές επικυρίαρχο όσο καιρό διήρκεσε η διαμάχη αυτή, όπως, άλλωστε, συνέβη και στην περίπτωση της επισκοπής Αμυκλών. Η διεκδικούμενη επισκοπή, ωστόσο, είναι προφανές ότι επιδικάστηκε οριστικά στη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, αν και δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί πότε και κάτω από ποιες συνθήκες συνέβη αυτό. Η εξέλιξη αυτή, πάντως, είχε συντελεστεί πολύ πριν από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας της Πελοποννήσου, οπότε εντοπίζονται οι παλαιότερες γνωστές μαρτυρίες για τη μεταφορά της έδρας της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως στο Λεοντάρι.¹³⁸² Αναμφίβολα, η μεταφορά της έδρας της μητρόπολης στο Λεοντάρι συνεπάγεται ότι η επισκοπή Βελιγόστιδος επιδικάστηκε, σε άγνωστη στιγμή, οριστικά στη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, η

¹³⁷⁹ Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους μητροπολίτες Ισίδωρο (1386 - 1394) και Θεόγνωστο (1394 - 1401;). Σχετικά, βλ. Zakythinios, *Despotat*, τ. Β', 287 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 86, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³⁸⁰ Για την ιστορία του Λεονταρίου κατά την περίοδο αυτή, βλ. Κατριβάνος, Βελιγοστή – Λεοντάρι, 348 – 349.

¹³⁸¹ Για τη διαμάχη αυτή, βλ. το αντίστοιχο τμήμα της παρούσας εργασίας.

¹³⁸² Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 510 – 511.

οποία προχώρησε άμεσα στην προσάρτησή της.¹³⁸³ Οι παλαιότεροι ερευνητές, βέβαια, υποστήριζαν ότι η επισκοπή Βελιγόςτιδος, παρήκμασε κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση, εξαιτίας των ενετοτουρκικών πολέμων, με συνέπεια αρχικά να υποβαθμιστεί σε πατριαρχική εξαρχία και στη συνέχεια να προσαρτηθεί στη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως.¹³⁸⁴ Οι ισχυρισμοί αυτοί, ωστόσο, δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, αφού παραβλέπουν ένα πλήθος τεκμηρίων της πρώτης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας (1460 – 1685), σύμφωνα με τα οποία ο μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως έδρευε στο Λεοντάρι και περιστασιακά σε άλλους σημαίνοντες οικισμούς της μεγαλοπολίτικης λεκάνης.¹³⁸⁵ Με άλλα λόγια, η συγχώνευση των δύο εδρών είχε συντελεστεί πολύ πριν από την έναρξη της οθωμανικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο.

---

¹³⁸³ Κατριβάνος, Βελιγόςτι – Λεοντάρι, 346.

¹³⁸⁴ Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγόςτιδος, 223 · Ζερλέντης, Η επισκοπή Αμυκλών, 26. Η άποψη, πάντως, ότι η παρηκμασμένη επισκοπή Βελιγόςτιδος υποβαθμίστηκε σε πατριαρχική εξαρχία, προτού προσαρτηθεί στη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, χωρίς να γίνεται κάποια αναφορά στον χρόνο πραγματοποίησης των εξελίξεων αυτών, έχει υιοθετηθεί και από τους Κάππος, Βελιγόςτι, 83 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 510.

¹³⁸⁵ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 512 κ.ε.

3. Παρατηρήσεις στην επισκοπική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

Αν και το ζήτημα της επισκοπικής οργάνωσης μίας μητρόπολης αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές της ιστορίας της, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει ασχοληθεί συστηματικά με την επισκοπική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Παρ' όλα αυτά, αρκετοί ερευνητές έχουν διατυπώσει ενδιαφέρουσες εκτιμήσεις σχετικά με το ζήτημα αυτό, στηριζόμενοι επιλεκτικά στις λιγιστές πληροφορίες ενός περιορισμένου αριθμού αρχειακών τεκμηρίων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, έχουν διαμορφωθεί δύο αντικρουόμενες τάσεις σχετικά με το ζήτημα αυτό. Έτσι, ορισμένοι ερευνητές αποδέχονται ότι δεν είχαν υπαχθεί στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας επισκοπικές έδρες μέχρι και την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οπότε απαντούν οι πρώτες μαρτυρίες για την υπαγωγή τριών επισκοπικών εδρών στην εξεταζόμενη μητρόπολη.¹³⁸⁶ Από την άλλη πλευρά, άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας είχε υπό την επικυριαρχία της επισκοπικές έδρες ήδη από τα πρώτα χρόνια μετά την προαγωγή της σε μητροπολιτική έδρα (1082/83).¹³⁸⁷ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι είναι αναγκαία η κριτική επανεξέταση των διαθέσιμων στοιχείων, ώστε να διαφωτιστεί, με τον πλέον ικανοποιητικό τρόπο, κάθε πτυχή του συγκεκριμένου ζητήματος.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η επιστημονική κοινότητα έχει στη διάθεσή της πληροφορίες από έναν περιορισμένο αριθμό αρχειακών τεκμηρίων για την εξέταση του συγκεκριμένου ζητήματος, μεταξύ των οποίων εντάσσονται και οι πληροφορίες μεμονωμένων εκκλησιαστικών τακτικών. Τα τεκμήρια αυτά περιλαμβάνουν καταλόγους με τις εκκλησιαστικές έδρες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στους οποίους οι αναγραφόμενες έδρες παρατίθενται σύμφωνα με την ιεραρχική τους θέση.¹³⁸⁸ Τα συγκεκριμένα τεκμήρια αντιμετωπίζονται με αρκετή επιφυλακτικότητα,

¹³⁸⁶ Bon, *Péloponnèse*, 110 · Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, 624 · Fedalto, *Considerazioni*, 151, 152 · Ετζέογλου, Καρνούπολις, 18 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 – 93

¹³⁸⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 3, 22 – 23 · Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 285 – 286 · Ορλάνδος, Τεγέα – Νύκλι, 132 · Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ, 398 · Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 80 – 81 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 82 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 170 και 279 – 280 · Κόντη, Γεωγραφία, 94 · Kislinger, Αμύκλειον, 82 – 83 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 50 · Πάντου, Αρκαδία, 130, 142 · Σιακωτός, Εποικισμός, 344.

¹³⁸⁸ Κονιδάρης, Τακτικά, 755 – 757 · Beck, *Kirche*, 145 – 188 · Darrouzès, *L'edition*, 215 κ.ε · Hussey, *Church*, 310 – 312 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 – 1497 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, XVII – XVIII.

καθώς έχει διαπιστωθεί ότι είναι έργο ανώνυμων ιδιωτών εραμιστών και όχι επίσημοι κατάλογοι της πατριαρχικής γραμματείας, με συνέπεια να περιέχουν αρκετά λάθη, παραλείψεις και διπλοεγγραφές.¹³⁸⁹ Παρ' όλα αυτά, τα συγκεκριμένα τεκμήρια έχουν χρησιμοποιηθεί, για τη μελέτη της εξέλιξης της ιεραρχικής θέσης μίας εκκλησιαστικής έδρας καθώς και της εξέλιξης της εκκλησιαστικής γεωγραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αφού πρώτα ελεγχθούν διεξοδικά, με βάση τα δεδομένα και άλλων πηγών και τεκμηρίων.¹³⁹⁰ Επιπλέον, τα συγκεκριμένα τεκμήρια χρησιμοποιούνται και για τη μελέτη της επισκοπικής οργάνωσης μίας μητρόπολης, αφού αρκετά από αυτά περιέχουν και καταλόγους των επισκοπικών εδρών κάθε μητρόπολης.¹³⁹¹ Στην περίπτωση αυτή, η μαρτυρία των συγκεκριμένων τεκμηρίων είναι ιδιαίτερα πολύτιμη, δεδομένου ότι δεν είναι πάντα εύκολο να εντοπιστούν αρχειακά τεκμήρια, στα οποία παρατίθεται ο συνολικός αριθμός και οι ονομασίες των υπαγόμενων σε μία μητρόπολη επισκοπικών εδρών.¹³⁹² Στο πλαίσιο αυτό, τα τεκμήρια αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν από όσους αναζητούν πληροφορίες σχετικά με την επισκοπική οργάνωση μίας μητρόπολης, υπό την προϋπόθεση ότι οι παραδιδόμενες πληροφορίες ελεγχθούν πρώτα σχολαστικά, καθώς δεν αποτελούν επίσημους καταλόγους της πατριαρχικής γραμματείας,

Όπως και να έχει το ζήτημα, η επιστημονική κοινότητα αντλεί πληροφορίες για την ύπαρξη υπαγόμενων στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας επισκοπικών εδρών μόνο από δύο εκκλησιαστικά τακτικά, τις *Notitiae* 13 και 21 της συλλογής του J. Darrouzès. Το παλαιότερο από τα τακτικά αυτά είναι η *Notitia* 13 που θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει την επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου πριν από τα τέλη της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού (1143 - 1180).¹³⁹³ Το συγκεκριμένο τακτικό έχει συνταχθεί από κάποιον ιδιώτη εραμιστή, ο οποίος έχει επιχειρήσει να εμπλουτίσει τις πληροφορίες των αξιοποιούμενων από αυτόν παλαιότερων εκκλησιαστικών τακτικών, ώστε να ανταποκρίνονται στις μεταβολές της εκκλησιαστικής διαίρεσης της Αυτοκρατορίας πριν από τα τέλη της τρίτης εικοσιπενταετίας του 12^{ου} αιώνα.¹³⁹⁴ Παρ' όλα αυτά, δεν έχει κατορθώσει να

---

¹³⁸⁹ Hussey, *Church*, 311 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 46.

¹³⁹⁰ Darrouzès, *L'edition*, 215 κ.ε

¹³⁹¹ Darrouzès, *L'edition*, 217 – 219 · Darrouzès, *Variations*, 5 – 6.

¹³⁹² Darrouzès, *Variations*, 5-6.

¹³⁹³ Darrouzès, *Notitiae*, 136 · Darrouzès, *L'edition*, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 160.

¹³⁹⁴ Darrouzès, *Notitiae*, 136 · Darrouzès, *L'edition*, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 160.

αποφύγει τα λάθη και τις διπλοεγγραφές, καθώς ορισμένες εκκλησιαστικές έδρες αναγράφονται τόσο ως επισκοπές κάποιας μητρόπολης, όσο και ως μητροπόλεις ή αρχιεπισκοπές του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹³⁹⁵ Στο πλαίσιο αυτό, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας περιλαμβάνεται μεταξύ των διπλοεγγραφών αυτών, καθώς αναγράφεται τόσο ως μητρόπολη, όσο και ως επισκοπική έδρα της μητρόπολης Παλαιών Πατρών.¹³⁹⁶ Πάντως, ως προς το εξεταζόμενο ζήτημα, το συγκεκριμένο τεκμήριο παραδίδει την πληροφορία ότι στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας δεν υπαγόταν κάποια επισκοπική έδρα, καθώς η εγγραφή της ως μητρόπολη διατυπώνεται ως ακολούθως : *τῆ Λακεδαιμονία, ἀποσπασθείση Πατρῶν, θρόνος οὐκ ὑπόκειται.*¹³⁹⁷ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι το συγκεκριμένο τεκμήριο δηλώνει με τρόπο κατηγορηματικό και με αρκετή σαφήνεια ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας δεν είχε υπό την επικυριαρχία της κάποια επισκοπική έδρα.

Από την άλλη πλευρά, η *Notitia* 21, που έχει χρονολογηθεί πριν από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, παραδίδει τελείως διαφορετικές πληροφορίες, καθώς παρουσιάζει τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας να έχει υπό την επικυριαρχία της τρεις επισκοπικές έδρες.¹³⁹⁸ Αναλυτικά, το συγκεκριμένο εκκλησιαστικό τακτικό αναγράφει τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας στην 43^η ιεραρχική θέση του καταλόγου των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, έχοντας υπό την επικυριαρχία της τις επισκοπές Αμυκλών, Βρεσθένης και Καρυουπόλεως.¹³⁹⁹ Από τις επισκοπικές αυτές έδρες, έχει διαπιστωθεί ότι η επισκοπή Αμυκλών απαντά σε ορισμένα υστεροβυζαντινά χειρόγραφα εκκλησιαστικών τακτικών, που αποτυπώνουν την επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο,¹⁴⁰⁰ ως επισκοπή της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, ενώ για τις άλλες δύο

¹³⁹⁵ Darrouzès, *Notitiae*, 140 κ.ε. Για τα λάθη της συγκεκριμένης *Notitia* όσον αφορά την εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου, βλ. Βασιλικοπούλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση, 201.

¹³⁹⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 362⁵³⁵, 369⁷⁸⁸. Επίσης, πρβλ. Darrouzès, *Variations*, 33 · Βασιλικοπούλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση, 201 · Fedalto, *Considerazioni*, 152.

¹³⁹⁷ Darrouzès, *Notitiae*, 369⁷⁸⁹.

¹³⁹⁸ Για το συγκεκριμένο τακτικό, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 197 – 198 · Darrouzès, *L'edition*, 219 · Kazhdan, *Notitiae*, 1496 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 278, ενώ για τις πληροφορίες του συγκεκριμένου τακτικού για τις εκκλησιαστικές έδρες της Πελοποννήσου, βλ. Βασιλικοπούλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση, 205.

¹³⁹⁹ Darrouzès, *Notitiae*, 421^{168 – 171}. Επίσης, πρβλ. Βασιλικοπούλου, Εκκλησιαστική Οργάνωση, 205 · Fedalto, *Considerazioni*, 151.

¹⁴⁰⁰ Darrouzès, *Notitiae*, 284⁵⁵⁰ (σχόλιο), 326⁴⁹⁷ (σχόλιο), 362⁵³⁶. Επίσης, η επιστημονική κοινότητα έχει εντοπίσει και προβληματικές μνείες ενός από τους ιεράρχες της συγκεκριμένης επισκοπής, του επισκόπου Νικολάου Μουζάλωνος, κατά τη διάρκεια του τρίτου τετάρτου του 12^{ου} αιώνα (Σχετικά, βλ. σημ. 1682).

δεν απαντούν μαρτυρίες παλαιότερες των πρώτων δεκαετιών του 15^{ου} αιώνα.¹⁴⁰¹ Με βάση, λοιπόν, τα δεδομένα αυτά, είναι φανερό ότι ο συνδυασμός των πληροφοριών των δύο προαναφερθέντων εκκλησιαστικών τακτικών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας δεν είχε υπό την επικυριαρχία της επισκοπικές έδρες μέχρι και τα τέλη της ύστερης βυζαντινής περιόδου, οπότε φαίνεται ότι απέκτησε, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, που κατά πάσα πιθανότητα δεν είναι άσχετες με την σταδιακή ανάπτυξη της σημασίας και του ρόλου του Μυστρά, τρεις επισκοπικές έδρες.¹⁴⁰²

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, τα εκκλησιαστικά τακτικά, αν και αποτελούν ένα πολύτιμο τεκμήριο για τη μελέτη της ιεραρχική σειράς και της επισκοπικής οργάνωσης των αναγραφόμενων σε αυτά μητροπολιτικών εδρών, αντιμετωπίζονται από την επιστημονική κοινότητα με επιφυλακτικότητα, δεδομένου ότι δεν είναι επίσημοι κατάλογοι της πατριαρχικής γραμματείας, αλλά έργα ανώνυμων ιδιωτών εραμιστών, με συνέπεια, όπως έχει ήδη σημειωθεί, να περιέχουν αρκετά συχνά διπλοεγγραφές και αναχρονιστικές πληροφορίες.¹⁴⁰³ Για τον λόγο αυτό, λοιπόν, οι πληροφορίες τους χρειάζεται να ελέγχονται και να τεκμηριώνονται, με βάση τα δεδομένα και άλλων τεκμηρίων.¹⁴⁰⁴ Στην εξεταζόμενη περίπτωση, οι πληροφορίες των εκκλησιαστικών τακτικών μπορούν να ελεγχθούν με τη βοήθεια ενός και μόνο αρχειακού τεκμηρίου, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής άλλα τεκμήρια με πληροφορίες για το εξεταζόμενο ζήτημα. Πρόκειται για μία απόφαση της ενδημούσας συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, του Νοεμβρίου 1340, με την οποία τερματίζεται η μακροχρόνια διαμάχη μεταξύ των μητροπόλεων Παλαιών Πατρών και Λακεδαιμονίας για το καθεστώς υπαγωγής της επισκοπής Αμυκλών, καθώς η σύνοδος επιδικάζει την διεκδικούμενη επισκοπή στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.¹⁴⁰⁵ Ο συντάκτης της συνοδικής απόφασης δεν παραλείπει να παραθέσει, προτού καταγράψει το σκεπτικό των μελών της συνόδου και την κανονική του τεκμηρίωση, ένα σύντομο ιστορικό της υπόθεσης, παρέχοντας έτσι στους ερευνητές πολύτιμες πληροφορίες για τη διαμάχη αυτή. Στο πλαίσιο αυτό, παραδίδεται και η πληροφορία

---

¹⁴⁰¹ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23.

¹⁴⁰² Bon, *Péloronnèse*, 110 · Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, 624 · Fedalto, *Considerazioni*, 151, 152 · Ετζέογλου, *Καρνούπολις*, 18 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142.

¹⁴⁰³ Hussey, *Church*, 311 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 46.

¹⁴⁰⁴ Darrouzès, *L'edition*, 215 κ.ε · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 46.

¹⁴⁰⁵ PRK, τ. Β', 262 – 272. Επίσης, πρβλ. Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 3, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών – ΘΗΕ*, 398 · Ορλάνδος, *Τεγέα – Νίκλι*, 132 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 286 · Fedalto, *Considerazioni*, 151 – 152 · Kislinger, *Αμύκλιον*, 74 – 91.

ότι, όταν η επισκοπή Λακεδαιμονίας *τῷ τῆς μητροπόλεως ἐτιμήθη σεμνώματι*, της επιτρέπη να συγκροτήσει, *δι' ἐνδόσεως ἐγγράφου βασιλικῆς καὶ συνοδικῆς*, τρεις υπαγόμενες σε αυτήν επισκοπικές έδρες και συγκεκριμένα τις έδρες Αμυκλών, Πίσσης και Εζερών.¹⁴⁰⁶ Όπως είναι φανερό, η μαρτυρία αυτή έρχεται σε αντίθεση με τα δεδομένα των εκκλησιαστικῶν τακτικῶν, με συνέπεια αρκετοί ερευνητές να αποδέχονται ότι η εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαιμονίας είχε υπό την επικυριαρχία της επισκοπικές έδρες από τα πρώτα χρόνια της προαγωγής της σε μητροπολιτική (1082/83).¹⁴⁰⁷ Άλλοι, πάλι, ερευνητές αρνούνται να αποδεχθούν τις πληροφορίες αυτές, είτε επειδή θεωρούν ότι δεν ανταποκρίνονται στους σχετικούς περιορισμούς της εκκλησιαστικής νομοθεσίας, είτε εξαιτίας της αδυναμίας της επιστημονικής έρευνας αφ' ενός να εξηγήσει την υπαγωγή της επισκοπῆς Αμυκλών στη μητρόπολη Παλαιῶν Πατρῶν κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινῆς περιόδου και αφ' ετέρου να εντοπίσει παλαιότερες του 14^{ου} αιώνα μαρτυρίες για την ύπαρξη και τη λειτουργία των δύο άλλων επισκοπῶν της συνοδικῆς απόφασης του Νοεμβρίου 1340.¹⁴⁰⁸

Μεταξύ άλλων, το εξεταζόμενο ζήτημα έχει επιχειρηθεί να συνδεθεί και με τους περιορισμούς της κανονικῆς καθιέρωσης της διάκρισης μεταξύ των παλαιῶν και νέων μητροπόλεων, όπως αυτή προσδιορίστηκε με βάση τον 12^ο κανόνα της Δ' Οικουμενικῆς Συνόδου (451).¹⁴⁰⁹ Ο συγκεκριμένος κανόνας απαγορεύει την κατάτμηση μίας μητρόπολης για να δημιουργηθούν νέες μητροπόλεις ή αρχιεπισκοπές και παράλληλα διευθετεί το εκκλησιαστικό καθεστῶς ὅσων μητροπόλεων είχαν ήδη προκύψει με αυτή τη διαδικασία, αφού ορίζει ότι η προαγωγή των μητροπόλεων αυτῶν ήταν αποκλειστικά και μόνο τιμητική, ὥστε να μην βλάπτονται τα δίκαια των παλαιῶν μητροπόλεων.¹⁴¹⁰ Αυτό, σύμφωνα με τη γνώμη των έγκριτων κανονολόγων του 12^{ου} αιώνα, σημαίνει ότι οι ιεράρχες των νέων μητροπόλεων οφείλουν να υποτάσσονται στους ιεράρχες των μητροπόλεων, στις οποίες υπάγονταν οι επαρχίες τους προτού προαχθούν σε μητροπολιτικές, με ό,τι

¹⁴⁰⁶ PRK, τ. Β', 264³⁰⁻³⁴.

¹⁴⁰⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 3, 22 – 23 · Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 132 · Γριτσόπουλος, Αμυκλών – ΘΗΕ, 398 · Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 80 – 81 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 82 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 170 και 279 – 280 · Κόντη, Γεωγραφία, 94 · Kislinger, Αμύκλιον, 82 – 83 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 50 · Πάντου, Αρκαδία, 130, 142 · Σιακωτός, Εποικισμός, 344.

¹⁴⁰⁸ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, 624 · Fedalto, *Considerazioni*, 152 · Ετζέογλου, Καρνούπολις, 18 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142 · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 – 93.

¹⁴⁰⁹ Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 – 93.

¹⁴¹⁰ ΡΠ, τ. Β', 246. Επίσης, πρβλ. Saradi, *Jurisdiction*, 152 – 153, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

αυτό συνεπάγεται.¹⁴¹¹ Με άλλα λόγια, οι νέες μητροπόλεις δεν μπορούν να διεκδικήσουν ισότητα τιμής ή αυθεντίας προς τις παλαιές μητροπόλεις, καθώς αποτελούσαν υποτελείς επισκοπικές έδρες αυξημένου κύρους και περιορισμένης δικαιοδοσίας.¹⁴¹²

Παρ' όλα αυτά, ο Ιωάννης Ζωναράς, ένας από τους διαπρεπείς κανονολόγους του 12^{ου} αιώνα, παραδίδει την πληροφορία ότι ο κανόνας αυτός είχε περιπέσει σε αχρηστία, καθώς αρκετοί αυτοκράτορες προχώρησαν σε αθρόες προαγωγές επισκοπικών εδρών σε μητροπολιτικές.¹⁴¹³ Πράγματι, η επιστημονική κοινότητα έχει διαπιστώσει ότι ο αριθμός των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου αυξάνεται αλματωδώς, κυρίως από τον 11^ο αιώνα και εξής, εξαιτίας της αυτοκρατορικής παρεμβατικότητας στην επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁴¹⁴ Η κατάσταση αυτή αποτυπώνεται με γλαφυρό τρόπο στα εκκλησιαστικά τακτικά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, καθώς σε κάθε ένα από αυτά εμφανίζονται και νέες εγγραφές στους καταλόγους των μητροπολιτικών εδρών.¹⁴¹⁵ Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την έντονη αντίδραση των θιγόμενων από αυτές τις προαγωγές ιεραρχών, με συνέπεια οι αυτοκράτορες να επιχειρήσουν να τεκμηριώσουν κανονικά το δικαίωμά τους να παρεμβαίνουν κατά το δοκούν στην επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εκμεταλλευόμενοι τον 17^ο κανόνα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (451) καθώς και τον 38^ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (692).¹⁴¹⁶ Οι κανόνες αυτοί προέβλεπαν ότι, εάν ο αυτοκράτορας προβεί σε μεταβολές της διοικητικής γεωγραφίας της αυτοκρατορίας, ιδρύοντας νέες πόλεις ή ανακαινίζοντας τις ήδη υπάρχουσες, τότε η εκκλησιαστική κατάσταση των συγκεκριμένων πόλεων οφείλει να συμμορφώνεται με την εξέλιξη αυτή.¹⁴¹⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο πατριάρχης Αντιοχείας και εξέχων κανονολόγος Θεόδωρος Βαλσαμών (1185 - 1199) διευκρινίζει, στηριζόμενος σε έναν χρυσόβουλλο λόγο του αυτοκράτορα Ισαακίου Β' (1185 - 1195 και 1203 - 1204), ότι ο ιεράρχης μίας μητρόπολης ή αρχιεπισκοπής, που προέκυψε από την κατάτμηση μίας άλλης μητρόπολης, εκλέγεται από την επαρχιακή σύνοδο της παλαιάς

---

¹⁴¹¹ ΡΠ, τ. Β', 246 - 250. Επίσης, πρβλ. Saradi, Jurisdiction, 153 κ.ε. · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 - 93.

¹⁴¹² Saradi, Jurisdiction, 153 κ.ε. · Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 - 93.

¹⁴¹³ ΡΠ, τ. Β', 247.

¹⁴¹⁴ Saradi, Jurisdiction, 156 κ.ε.

¹⁴¹⁵ Darrouzès, L'edition, 217 - 219 · Ακριτίδης, Γεωγραφία, 158 κ.ε.

¹⁴¹⁶ Saradi, Jurisdiction, 153 κ.ε.

¹⁴¹⁷ ΡΠ, τ. Β', 258, 392.

μητρόπολης, εφόσον το αυτοκρατορικό διάταγμα, με το οποίο αποφασίστηκε η προαγωγή της, δεν προβλέπει να εκλέγεται από την ενδημούσα σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁴¹⁸

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ανεξαρτησία μίας εκκλησιαστικής έδρας πήγαζε από την αυτοκρατορική βούληση, όπως αυτή αποτυπωνόταν στον προβλεπόμενο από τα ιδρυτικά της έγγραφα τρόπο εκλογής του ιεράρχη της. Συνεπώς, κάθε μητρόπολη, που προέκυπε από την κατάτμηση μίας παλαιότερης μητρόπολης, μπορούσε να έχει υπό τη δικαιοδοσία της επισκοπικές έδρες, εφόσον της αναγνωριζόταν πλήρης ανεξαρτησία στα ιδρυτικά της έγγραφα. Με βάση τα ανωτέρω, γίνεται φανερό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας μπορούσε να έχει υπό την επικυριαρχία της υποτελείς επισκοπικές έδρες, από τη στιγμή που απολάμβανε πλήρη ανεξαρτησία. Πράγματι, η μητρόπολη έχει διαπιστωθεί ότι απολάμβανε ισότητα τιμής και αυθεντίας ήδη από την πρώιμη κομνήνεια περίοδο, αν και δεν έχουν επισημανθεί πληροφορίες για τον τρόπο εκλογής του επικεφαλής της. Η εκτίμηση αυτή απορρέει από ένα σχόλιο του Θεόδωρου Βαλσαμώνα στον 12^ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (451) και επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας καταλαμβάνει συγκεκριμένη θέση στον κατάλογο των ανεξάρτητων μητροπολιτικών εδρών του Πατριαρχείου στα εκκλησιαστικά τακτικά, καθώς και από το ότι ο ιεράρχης της συμμετέχει ισότιμα με τους άλλους μητροπολίτες στην πατριαρχική σύνοδο.¹⁴¹⁹ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας αποτελούσε μία πλήρως ανεξάρτητη μητροπολιτική έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αυτό, βέβαια, δεν συνεπάγεται ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας είχε οπωσδήποτε υποτελείς επισκοπικές έδρες, αλλά ότι δεν υφίσταντο κανονικά κωλύματα για την υπαγωγή επισκοπικών εδρών στον μητροπολιτικό της θρόνο.

Από την άλλη πλευρά, όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι σχετικές με το εξεταζόμενο ζήτημα πληροφορίες της συνοδικής απόφασης του Νοεμβρίου του 1340 έχει υποστηριχθεί ότι δεν ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα, με βάση

---

¹⁴¹⁸ ΡΠ, τ. Β΄, 248 – 249. Επίσης, πρβλ. Saradi, *Jurisdiction*, 160, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴¹⁹ ΡΠ, τ. Β΄, 247 · Darrouzès, *Notitiae*, 344⁸², 350⁸⁰, 369⁷⁸⁸, 376⁷⁰, 382⁷⁹, 388⁷⁹ · Grumel, *Regestes*, αρ. 1015, 1132 · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β΄, 143, 155, 158, 176. Ας σημειωθεί ότι η διπλή απαρίθμηση της Λακεδαιμονίας στη *Notitia* 13 (τέλη του 12^{ου} αιώνα), στην οποία η Λακεδαιμονία αναφέρεται τόσο ως επισκοπική έδρα της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, όσο και ως μητροπολιτική έδρα οφείλεται στην προσπάθεια του συντάκτη της να ανανεώσει το χρησιμοποιούμενο παλαιότερο πρότυπο, χωρίς όμως να κατορθώνει να αποφύγει λάθη και διπλές αναγραφές (Darrouzès, *Notitiae*, 362⁵³⁵, 369⁷⁸⁸ · Βασιλικπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 205).

το σκεπτικό ότι δεν έχουν εντοπιστεί μαρτυρίες παλαιότερες του 14^{ου} αιώνα για τις επισκοπές Πίσσης και Εξερών αλλά και ότι δεν είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί η υπαγωγή της επισκοπής Αμυκλών στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.¹⁴²⁰ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αμφισβητούνται οι πληροφορίες του προαναφερθέντος τεκμηρίου και γίνεται αποδεκτό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας απέκτησε επισκοπικές έδρες κατά τη διάρκεια της παλαιολόγιας περιόδου.¹⁴²¹ Η αλήθεια είναι ότι δεν έχει εντοπιστεί οποιαδήποτε πληροφορία για τη λειτουργία των επισκοπών Πίσσης και Εξερών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο.¹⁴²² Ωστόσο, η έλλειψη διαθέσιμων μαρτυριών για τις δύο αυτές επισκοπικές έδρες δεν συνεπάγεται αναγκαστικά τη μη λειτουργία τους κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, καθώς συνήθως είναι δύσκολο να εντοπιστούν μαρτυρίες και πληροφορίες για μικρές επαρχιακές επισκοπικές έδρες, ειδικά εάν αυτές λειτουργούσαν μόνο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Στην καλύτερη περίπτωση, εντοπίζονται ορισμένες περιστασιακές και αποσπασματικές πληροφορίες, που δεν συμβάλλουν αποφασιστικά στην ανασύνθεση της ιστορικής πορείας των εξεταζόμενων επισκοπικών εδρών.¹⁴²³ Συνεπώς, η σιωπή των πηγών δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι οι επισκοπές αυτές δεν υφίσταντο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και πολύ περισσότερο, όταν έχουν εντοπιστεί ασφαλείς πληροφορίες για την ύπαρξη και τη λειτουργία της επισκοπής Αμυκλών.

Πράγματι, έχει επισημανθεί ένας περιορισμένος αριθμός μαρτυριών για την λειτουργία της επισκοπής Αμυκλών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχουν εντοπιστεί περιστασιακές και αποσπασματικές πληροφορίες για κάποιον ιεράρχη της εν λόγω επισκοπής, τον Νικόλαο Μουζάλωνα, γύρω στα μέσα του 12^{ου} αιώνα,¹⁴²⁴ ενώ έχει διαπιστωθεί ότι η επισκοπή Αμυκλών περιλαμβάνεται μεταξύ των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Παλαιών Πατρών σε ορισμένα από τα υστεροβυζαντινά χειρόγραφα των *Notitiae* 7 (αρχές 10^{ου} αι) και 10 (τέλη 10^{ου} αι) καθώς και σε όλα τα χειρόγραφα της *Notitia* 13 (πριν από τα τέλη της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού).¹⁴²⁵ Οι πληροφορίες των προαναφερθέντων εκκλησιαστικών

¹⁴²⁰ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Darrouzès, *Notitiae*, 284⁵⁵⁰ (σχόλιο), 326⁴⁹⁷ (σχόλιο), 362⁵³⁶.

¹⁴²¹ Fedalto, *Considerazioni*, 152 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142.

¹⁴²² Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22-23.

¹⁴²³ Darrouzès, *Variations*, 5-6.

¹⁴²⁴ Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. σημ. 1619.

¹⁴²⁵ Darrouzès, *Notitiae*, 284⁵⁵⁰ (σχόλιο), 326⁴⁹⁷ (σχόλιο), 362⁵³⁶. Επίσης, πρβλ. Kislinger, *Αμύκλιον*, 83 και σημ. 44, 45.

τακτικών πιστοποιούν τη λειτουργία της επισκοπής Αμυκλών κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, αλλά υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών και όχι του Λακεδαιμονίας. Ωστόσο, η προσεκτικότερη μελέτη των σχετικών χειρογράφων των *Notitiae* 7 και 10 αποκαλύπτει ότι η επισκοπή Αμυκλών περιλαμβάνεται μεταξύ των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Παλαιών Πατρών με τέτοιο τρόπο, ώστε να προσφέρεται μία ιδιαίτερα πολύτιμη λεπτομέρεια για την αποσαφήνιση του ζητήματος. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα χειρόγραφα αυτά, η επισκοπή Αμυκλών αναγράφεται ως επισκοπική έδρα της μητρόπολης Παλαιών Πατρών ως εξής : *καὶ ἡ Ἀμυκλείου ἀντὶ Λακεδαιμονίας*.¹⁴²⁶ Δεδομένου ότι η πρόθεση *ἀντὶ* χρησιμοποιείται κυρίως για να δηλώσει αντικατάσταση, ανταλλαγή ή ανταπόδοση, είναι φανερό ότι η επισκοπή Αμυκλών προσφέρθηκε στην μητρόπολη Παλαιών Πατρών, για να αντισταθμιστεί η απώλεια της επισκοπής Λακεδαιμονίας.¹⁴²⁷ Συνεπώς, η επισκοπική αυτή έδρα είτε αποσπάστηκε από κάποια άλλη δικαιοδοσία, για να υπαχθεί σε αυτή της μητρόπολης Παλαιών Πατρών, είτε συγκροτήθηκε ύστερα από την αναδιοργάνωση της εδαφικής επικράτειας των μέχρι τότε υπαγόμενων σε αυτήν επισκοπικών εδρών. Η μελέτη της εκκλησιαστικής οργάνωσης της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν προσφέρει αρκετές πληροφορίες για το εκκλησιαστικό καθεστώς του αρκαδικού λεκανοπεδίου, πέρα από το γεγονός ότι η περιοχή αυτή βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία του επισκόπου Λακεδαιμονίας ήδη από τις αρχές του 10^{ου} αιώνα.¹⁴²⁸ Αφού το καθεστώς αυτό συνεχίστηκε χωρίς διακοπή μέχρι και την προαγωγή της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα (1082/83), αυτό συνεπάγεται ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας αναγκάστηκε να παραχωρήσει τα συγκεκριμένα εδάφη στην μητρόπολη Πατρών, ώστε ο ιεράρχης της να πάψει να διαμαρτύρεται για την απώλεια της Λακεδαιμονίας.

Πράγματι, η μητρόπολη Πατρών είναι γνωστό ότι αντέδρασε δυναμικά στην προαγωγή της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητρόπολη, δεδομένου ότι η προαγωγή αυτή συνεπαγόταν, παρά τις σχετικές απαγορεύσεις των ιερών κανόνων, περιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας της. Αναλυτικά, σε μία συνοδική επιστολή του πατριάρχη

¹⁴²⁶ Darrouzès, *Notitiae*, 284⁵⁵⁰ (σχόλιο), 326⁴⁹⁷ (σχόλιο).

¹⁴²⁷ Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 285 – 286 · Ορλάνδος, *Τεγέα – Νύκλι*, 133 · Βασιλικοπούλου, *Κάστρο του Νίκλη*, 501 · Kislinger, *Αμύκλιον*, 83.

¹⁴²⁸ Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 82, 84 – 85 · Αβραμέα, *Η λατρεία του Αγίου Χριστοφόρου*, 396 – 397 · Κόντη, *Γεωγραφία*, 94 · Μουτσόπουλος, *Νίκλη – Μουχλί*, 172 · Βασιλικοπούλου, *Κάστρο του Νίκλη*, 499 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 49.

Νικολάου Γ΄ Γραμματικού (1084 - 1111) προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081 - 1118), του έτους 1084, κατονομάζεται ο μητροπολίτης Πατρών ως ένας από τους τέσσερις αρχιερείς που διαμαρτύρονταν για την ανύψωση κάποιας από τις επισκοπές τους, με συνέπεια τον περιορισμό της δικαιοδοσίας τους.¹⁴²⁹ Η δυναμική αυτή αντίδραση, ωστόσο, δεν προκάλεσε την ακύρωση των συγκεκριμένων προαγωγών, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι ο μητροπολίτης Πατρών σταμάτησε να εργάζεται προς αυτήν την κατεύθυνση.¹⁴³⁰ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, φαίνεται ότι ο μητροπολίτης Πατρών κατόρθωσε, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, να αποσπάσει τις ενορίες του αρκαδικού οροπεδίου από τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.¹⁴³¹ Η εκδοχή αυτή φαίνεται αρκετά πιθανή, δεδομένου ότι ανταποκρίνεται στα δεδομένα των εκκλησιαστικών τακτικών της μέσης βυζαντινής περιόδου καθώς και στην πληροφορία της παπικής απόφασης συνένωσης της ρωμαιοκαθολικής επισκοπής Αμυκλών με αυτή της Λακεδαιμονίας, το 1223, σύμφωνα με την οποία η επισκοπή Αμυκλών *ecclesiae Lacedemoniensi Gregorum tempore ab inobedientibus subtracta*.¹⁴³² Τέλος, είναι φανερό ότι ερμηνεύει ικανοποιητικά και την μακροχρόνια διαμάχη των δύο μητροπόλεων, σχετικά με την υπαγωγή της επισκοπής Αμυκλών, κατά τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας του 13^{ου} αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 14^{ου} αιώνα.¹⁴³³

Βέβαια, στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα, εάν η μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατόρθωσε να αποσπάσει από τη νεοσύστατη μητρόπολη Λακεδαιμονίας έναν αριθμό ενοριακών οικισμών ή μία οργανωμένη επισκοπική έδρα. Η απάντηση στο ανωτέρω ερώτημα αναγκαστικά απορρέει από τη συνοδική απόφαση του Νοεμβρίου 1340, ελλείψει άλλων τεκμηρίων με πληροφορίες σχετικά με το θέμα αυτό. Έτσι, λοιπόν, γίνεται αποδεκτό ότι η μητρόπολη Παλαιών Πατρών έθεσε υπό την επικυριαρχία της μία οργανωμένη επισκοπική έδρα και όχι έναν αριθμό ενοριακών οικισμών.¹⁴³⁴ Εξάλλου, είναι αδύνατον να μην υπήρχε επισκοπή στην

¹⁴²⁹ ΡΠ, τ. Ε΄, 73 – 74. Επίσης, πρβλ. Saradi, Jurisdiction, 153 – 154.

¹⁴³⁰ Darrouzès, *Notitiae*, 124 · J. Darrouzès, “Notes inédites de transferts épiscopaux”, *REB* 40 (1982), 164.

¹⁴³¹ Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 286 · Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 133 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 501 · Kislinger, Αμύκλιον, 83 · Πάντου, Αρκαδία, 130.

¹⁴³² *Acta Honorii III (1216 – 1227) et Gregorii IX (1227 – 1241)*, εκδ. A. L. Tautu, Città del Vaticano 1950, 162 – 163.

¹⁴³³ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 6 – 9 · Παπαθεοδωρόπουλος, Αμυκλών και Τριπολιτσάς, 286 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α΄, 124 – 126 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νίκλη, 502 – 503 · Kislinger, Αμύκλιον, 85 κ.ε. · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α΄, 61 – 63.

¹⁴³⁴ PRK, τ. Β΄, 264^{30–34}, 266^{70–71}.

περιοχή της Τεγέας από τη μέση βυζαντινή περίοδο, όπως τεκμηριώνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία. Προφανώς, την πληροφορία αυτή αναπαρήγαγαν και τα επίσημα έγγραφα, που παρουσιάστηκαν ενώπιον των συνοδικών αρχιερέων, ύστερα από σχετική εντολή, κατά τη διάρκεια των εργασιών της συνόδου, το Νοέμβριο του 1340.¹⁴³⁵

Όπως είναι φανερό, λοιπόν, τα διαθέσιμα στοιχεία συγκλίνουν προς την κατεύθυνση αποδοχής των δεδομένων της συνοδικής απόφασης του Νοεμβρίου 1340. Εξάλλου, το βασικό επιχείρημα όσων αμφισβητούν τα δεδομένα του συγκεκριμένου τεκμηρίου στηρίζεται στο γεγονός ότι αυτά έρχονται σε αντίθεση με τις πληροφορίες ενός εκκλησιαστικού τακτικού των τελευταίων δεκαετιών του 12^{ου} αιώνα (Notitia 13).¹⁴³⁶ Αν και τα εκκλησιαστικά τακτικά αποτελούν πολύτιμες πηγές πληροφόρησης για την επαρχιακή οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των κατά τόπους μητροπολιτικών εδρών, έχει παρατηρηθεί ότι συχνά περιέχουν αντιφάσεις και λανθασμένες πληροφορίες, αφού θεωρούνται, όπως έχει ήδη σημειωθεί, έργο εραμιστών, που επιχειρούν να ανανεώσουν και να εκσυγχρονίσουν παλαιότερα τακτικά, χρησιμοποιώντας οποιαδήποτε εύκαιρη πηγή.¹⁴³⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αντιληπτό ότι οι συντάκτες των συγκεκριμένων τεκμηρίων αδυνατούν να εντοπίσουν εύκολα πληροφορίες για την επαρχιακή οργάνωση και την εκκλησιαστική διαίρεση των επαρχιακών μητροπολιτικών εδρών, με συνέπεια να αποσιωπούνται ή να παραποιούνται πληροφορίες.¹⁴³⁸ Άλλωστε, για τον λόγο αυτό, ο J. Darrouzès επεσήμανε την ανάγκη να αντιπαραβάλλονται οι πληροφορίες των εκκλησιαστικών τακτικών με πληροφορίες και άλλων, προφανώς πιο ασφαλών, τεκμηρίων.¹⁴³⁹

Από την άλλη πλευρά, οι πληροφορίες του συνοδικού εγγράφου δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, καθώς το *βρέβιον τῆς βασιλικῆς καὶ συνοδικῆς ἐνδόσεως* δεν έχει θεωρηθεί, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, προϊόν παραχάραξης, αν και έχουν εντοπιστεί αρκετές περιπτώσεις παραχάραξης αυτοκρατορικών και εκκλησιαστικών εγγράφων από εκκλησιαστικούς παράγοντες, με στόχο να εξυπηρετήσουν ιδιοτελείς σκοπούς ή να υπερασπιστούν συγκεκριμένα προνόμια των εκκλησιαστικών τους εδρών ήδη από

¹⁴³⁵ PRK, τ. Β', 264⁶⁵⁻⁷⁵.

¹⁴³⁶ Fedalto, Considerazioni, 152 · Turlej, *Chronicle*, 117 και σημ. 142.

¹⁴³⁷ Hussey, *Church*, 311 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 46.

¹⁴³⁸ Darrouzès, Variations, 5 – 6.

¹⁴³⁹ Darrouzès, L'edition, 215 κ.ε

την ύστερη βυζαντινή περίοδο.¹⁴⁴⁰ Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αφήνουν περιθώρια για την αμφισβήτηση της αυθεντικότητας του συγκεκριμένου τεκμηρίου, αφού η μητρόπολη Παλαιών Πατρών δεν προσκόμισε επίσημα αυτοκρατορικά ή συνοδικά έγγραφα, με τα οποία να τεκμηριώνονται οι αξιώσεις της, πέρα από μία συνοδική απόφαση του πατριάρχη Ησαΐα (1323 - 1332), που είχε βασιστεί σε ένα τελείως άσχετο αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου περί ενός προβλήματος της Μονής του Οσίου Νίκωνα και περί ύδατος.¹⁴⁴¹ Επιπλέον, η μητρόπολη Παλαιών Πατρών δεν παρουσιάζεται να αμφισβητεί την αυθεντικότητα του *βρεβίου τῆς βασιλικῆς καὶ συνοδικῆς ἐνδόσεως* και κατά συνέπεια δεν αμφισβήτησε ούτε και την ίδρυση των τριών επισκοπικών εδρών, μετά την ανύψωση της επισκοπῆς Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα, έστω και αν η μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατόρθωσε να αποσπάσει μία από τις επισκοπές αυτές, την επισκοπή Αμυκλών, και να την οικειοποιηθεί καθ' όλη τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων της μέσης βυζαντινής περιόδου καθώς και για ένα μεγάλο διάστημα της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η ενδελεχής εξέταση των εκκλησιαστικών τακτικών του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα έχει αποκαλύψει ότι όσες επισκοπικές έδρες ανυψώθηκαν σε μητροπολιτικές κατά τη διάρκεια της προαναφερθείσας περιόδου κατά κανόνα στερούνταν υποτελών επισκοπικών εδρών.¹⁴⁴² Ορισμένοι ερευνητές επιχείρησαν να συνδέσουν την κατάσταση αυτή με το ζήτημα του βαθμού ανεξαρτησίας όσων επισκοπικών εδρών ανυψώνονταν σε μητροπολιτικές, στηριζόμενοι στην γνωμοδότηση κορυφαίων κανονολόγων του 12^{ου} αιώνα ότι οι μητροπολιτικές έδρες, που προκύπτουν από την κατάτμηση μίας παλαιότερης μητρόπολης, οφείλουν να περιορίζονται σε μία τιμητική χρήση του μητροπολιτικού τίτλου και κατά συνέπεια να διατηρείται ο δεσμός εξάρτησης μεταξύ της προαχθείσας έδρας και την παλαιότερης μητρόπολης.¹⁴⁴³ Ωστόσο, γίνεται αποδεκτό ότι οι εκκλησιαστικές αυτές έδρες απολάμβαναν πλήρη ανεξαρτησία, αφού οι ιεράρχες τους

---

¹⁴⁴⁰ Ι. Κ. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική Α΄ : Τα αυτοκρατορικά έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 1972², 160 – 164 · Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, “Τα πλαστά έγγραφα στους μέσους χρόνους στο Βυζάντιο και στα Βαλκάνια. Κριτήρια πλαστότητας, στόχοι και τεχνικές”, *Εἶσα και Εσπέρια* 7 (2007), 25 – 41 · Π. Δ. Μιχαηλάρης, “Εκκλησιαστικές Πλαστογραφίες”, *Ο Ερανιστής* 26 (2007), 59 – 77, όπου πληροφορίες για την πλαστογράφηση βυζαντινών και μη τεκμηρίων κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.

¹⁴⁴¹ *PRK*, τ. Β΄, αρ. 134⁸⁸⁻⁹¹. Επίσης πρβλ. Kislinger, Αμύκλειον, 89 – 90.

¹⁴⁴² Darrouzès, *Notitiae*, 136 · Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 160.

¹⁴⁴³ Φειδάς, Διοικητική Οργάνωση, 92 – 93

εκλέγονταν από την πατριαρχική σύνοδο, με συνέπεια το επιχείρημα αυτό να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.¹⁴⁴⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αντιληπτό ότι οι εκκλησιαστικές απαγορεύσεις δεν ευθύνονται για τη μη υπαγωγή επισκοπικών εδρών στις μητροπολιτικές αυτές έδρες.

Η επισκοπική οργάνωση μίας μητροπολιτικής επαρχίας είναι γνωστό ότι επηρεαζόταν από πολλούς και ποικίλους παράγοντες, όπως είναι η πληθυσμιακή πύκνωση μίας περιοχής, η θέση ενός οικισμού στην κρατική διοικητική οργάνωση αλλά και το κύρος ή οι φιλοδοξίες ορισμένων εκκλησιαστικών παραγόντων με ισχυρές διασυνδέσεις και γνωριμίες.¹⁴⁴⁵ Αναμφίβολα, ο πληθυσμιακός παράγοντας συνιστούσε το σημαντικότερο κριτήριο για τη διαμόρφωση της επισκοπικής οργάνωσης μίας μητρόπολης κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, δεδομένου ότι η προσαρμογή της εκκλησιαστικής διοικητικής δομής στην κρατική διοικητική δομή είχε πάψει να εφαρμόζεται ήδη από τις αρχές της μέσης βυζαντινής περιόδου.¹⁴⁴⁶ Εξάλλου, η δημογραφική πύκνωση μίας περιοχής συνιστούσε θεσμοθετημένο κριτήριο διαμόρφωσης της επισκοπικής διαίρεσης μίας μητρόπολης, καθώς προβλέπεται από τον 6^ο κανόνα της συνόδου της Σαρδικής (343).¹⁴⁴⁷ Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, η πατριαρχική σύνοδος αναγκάστηκε να επικυρώσει την μονομερή ίδρυση επισκοπικών εδρών στη μητρόπολη Θηβών, στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, αν και αυτή συντελέστηκε αντικανονικά, καθώς η ίδρυσή τους πραγματοποιήθηκε χωρίς την έγκριση της πατριαρχικής συνόδου.¹⁴⁴⁸ Αναμφίβολα, η δημογραφική ανάπτυξη μίας περιοχής είναι συνάρτηση διαφόρων παραγόντων, που πολλές φορές συνδέονται με εποχιακές παραμέτρους της τοπικής ιστορίας ή της μικροοικονομίας. Έτσι, η πληθυσμιακή πύκνωση μίας περιοχής άλλοτε συνδεόταν με το κατά πόσο μπορούσε να λειτουργήσει ως ασφαλές καταφύγιο για τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής κατά τη διάρκεια μίας ταραγμένης περιόδου και άλλοτε συνδεόταν με την οικονομική/εμπορική της ανάπτυξη. Συνεπώς, η επισκοπική

¹⁴⁴⁴ Ακριτίδης, *Γεωγραφία*, 157 κ.ε.

¹⁴⁴⁵ Saradi, *Jurisdiction*, 150 – 151, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁴⁶ Σ. Τρωιάνος – Γ. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 2003², 194 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 165, 172. Εξάλλου, ο παράγοντας αυτός δεν αποτελεί κανονική υποχρέωση, αφού δεν απορρέει από κάποιον από τους εκκλησιαστικούς κανόνες (Σ. Τρωιάνος, “Παρατηρήσεις επί των τυπικών και ουσιαστικών προϋποθέσεων της ανακήρυξης του αυτοκεφάλου και του αυτονόμου εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία”, στο : *Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον μητροπολίτην Κίτρον Βαρνάβαν επί τη 25ετηρίδι της αρχιερατείας του*, Αθήναι 1980, 339).

¹⁴⁴⁷ *ΡΠ*, τ. Γ', 243. Επίσης, βλ. Culierier, *Éphèse*, 161 – 162.

1448

J. Darrouzès, “Remarques sur des créations d'énêchés byzantins”, *REB* 47 (1987), 228 κ.ε.

οργάνωση μίας μητρόπολης συνδεόταν άμεσα με όσους παράγοντες επιδρούσαν αποφασιστικά στη δημογραφική, οικιστική και οικονομική ανάπτυξη της περιοχής δικαιοδοσίας κάθε μητρόπολης.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει ασχοληθεί συστηματικά με τους λόγους για τους οποίους οι κρατικές και αυτοκρατορικές αρχές μερίμνησαν για την ίδρυση επισκοπικών εδρών υπό τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, αν και σε γενικές γραμμές γίνεται αποδεκτό ότι η ίδρυση των επισκοπικών αυτών εδρών αντανάκλα τις δημογραφικές και γενικότερες ιστορικές εξελίξεις στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της νότιας και κεντρικής Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια του 10^{ου} και 11^{ου} αιώνα.¹⁴⁴⁹ Έτσι, κάποιοι ερευνητές αποδέχονται ότι η επισκοπή Εζερού σχηματίστηκε με στόχο τον εκχριστιανισμό του σλαβικού φύλου των Εζεριτών, που κατοικούσε κατά μήκος του νότιου τμήματος των ανατολικών πλαγιών του Ταυγέτου.¹⁴⁵⁰ Πράγματι, η μελέτη των μεταθανάτιων θαυμάτων του οσίου Νίκωνα βεβαιώνει ότι η ευρύτερη περιοχή της Λακεδαιμονίας παρουσίαζε έντονα προβλήματα φυλετικής και θρησκευτικής σύνθεσης κατά τον 10^ο αιώνα καθώς και κατά την πρώτη πενηκονταετία του 11^{ου} αιώνα, δεδομένου ότι ο ελληνόφωνος χριστιανικός πληθυσμός επικρατούσε στις πόλεις, ενώ στην ύπαιθρο φαίνεται ότι υπήρχαν πληθυσμοί ανάμικτοι ή και συμπαγώς σλαβικοί, που διατηρούσαν την ειδωλολατρική τους θρησκεία ή τουλάχιστον ορισμένες εκφάνσεις της.¹⁴⁵¹ Αν και οι διαθέσιμες μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι το κράτος είχε κατορθώσει να πλησιάσει τα διάφορα σλαβικά φύλα της Πελοποννήσου και να εντάξει στη διοικητική του μηχανή τους επικεφαλής τους, ωστόσο η θρησκευτική αφομοίωσή τους φαίνεται ότι προχωρούσε αρκετά αργά και ακολουθούσε την κρατική προσέγγιση, ώστε να επιτευχθεί ασφαλέστερα η βαθύτερη αφομοίωση των επήλυδων.¹⁴⁵² Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η αρκετά όψιμη ίδρυση της επισκοπής Εζερού δε φαίνεται να αποσκοπεί τόσο στον εκχριστιανισμό του σλαβικού πληθυσμού του νότιου τμήματος των ανατολικών πλαγιών του Ταυγέτου, όσο στην ουσιαστικότερη και βαθύτερη αφομοίωση του πληθυσμού αυτού. Επιπλέον, η ίδρυση

---

¹⁴⁴⁹ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 23 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 84 · Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμοί*, 53 · Βασιλικοπούλου, *Εκκλησιαστική Οργάνωση*, 201 · Βασιλικοπούλου, *Κάστρο του Νίκλη*, 501 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 279 · Πάντου, *Αρκαδία*, 130.

¹⁴⁵⁰ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμωκλών*, 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 279.

¹⁴⁵¹ Οικονομίδης, *Όψιμη Ιεραποστολή*, 31 κ.ε.

¹⁴⁵² Για τη διαδικασία και τις μεθόδους εθνικής αφομοίωσης των σλαβικών πληθυσμών της Πελοποννήσου, βλ. Judith Herrin, "Aspects of the process of Hellenization in the early middle ages", *BSA* 68 (1973), 113 κ.ε.

της νέας επισκοπής ανταποκρινόταν και στις δημογραφικές εξελίξεις της ευρύτερης περιοχής των ανατολικών πλαγιών του Ταυγέτου, αφού η επιτυχής έκβαση της φυλετικής και θρησκευτικής αφομοίωσης του σλαβικού πληθυσμού των ανατολικών πλαγιών του Ταυγέτου είχε επιφέρει αύξηση του χριστιανικού ποιμνίου της περιοχής, με αποτέλεσμα η ίδρυση μίας κατά χώρα επισκοπής να συνιστά επιτακτική ανάγκη, ώστε να ποιμαίνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το αυξημένο πλέον χριστιανικό της ποίμνιο.

Κάτω από ανάλογες συνθήκες είναι πιθανό ότι πραγματοποιείται και η ίδρυση της επισκοπής Αμυκλών στην κεντρική Αρκαδία, όπου φαίνεται ότι είχαν εγκατασταθεί, τουλάχιστον στην ευρύτερη περιοχή της Τεγέας, σλαβικά φύλα κατά τη διάρκεια των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7^{ος} – 8^{ος} αι), όπως αποκαλύπτουν τα πιθανολογούμενα σλαβικά κατάλοιπα του τοπωνυμικού αποθέματος της ευρύτερης περιοχής.¹⁴⁵³ Αν και τίποτα δεν είναι βέβαιο, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν πηγές που να καλύπτουν την περιοχή, η ενδεχόμενη εγκατάσταση σλαβικών φυλών θα προκάλεσε την αύξηση του πληθυσμιακού δυναμικού της κεντρικής Αρκαδίας, αφού οι επήλυδες πιστεύεται ότι κάλυψαν τα όποια δημογραφικά κενά της ευρύτερης περιοχής.¹⁴⁵⁴ Οι εξελίξεις αυτές ενδέχεται να ανάγκασαν τις κρατικές αρχές να αναπτύξουν τις αναγκαίες δράσεις για την ουσιαστικότερη φυλετική και θρησκευτική αφομοίωση των επήλυδων, όπως και στην περίπτωση των Εζεριτών. Οι προσπάθειες αυτές ίσως επισφραγίστηκαν από την ίδρυση της επισκοπής Αμυκλών, γύρω στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όταν πλέον είχαν προχωρήσει αρκετά οι προσπάθειες ουσιαστικής αφομοίωσης του τοπικού σλαβικού πληθυσμού. Με άλλα λόγια, η ίδρυση της επισκοπής Αμυκλών δεν φαίνεται ότι αποσκοπούσε τόσο στον εκχριστιανισμό των τοπικών σλαβικών φυλών, όπως έχει υποστηριχθεί, αφού δεν έχουν εντοπιστεί ασφαλείς πληροφορίες για την ύπαρξη Σλάβων μετά τον 9^ο αιώνα, όπως συμβαίνει στην περιοχή της Λακωνίας, αλλά περισσότερο με άλλες συνθήκες, μεταξύ των οποίων μπορεί να συγκαταλέγεται και η αφομοίωση των τελευταίων καταλοίπων του πιθανού σλαβικού πληθυσμού της περιοχής.

Πέρα, όμως, από την ανάγκη για ουσιαστικότερη αφομοίωση του τοπικού σλαβικού στοιχείου, η ίδρυση της επισκοπικής αυτής έδρας είναι βέβαιο ότι

---

¹⁴⁵³ M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, 152, 155 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 76 – 78 · Κορδώσης, *Σλαβική εποίκηση*, 403 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 52.

¹⁴⁵⁴ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 52.

συνδέεται κυρίως με την ανάπτυξη του κεντρικού οικισμού της Τεγεάτιδας, του Νικλίου, κατά τη διάρκεια του 10^{ου} και 11^{ου} αιώνα. Αναλυτικά, αρκετοί ερευνητές έχουν διαπιστώσει ότι η γεωγραφική θέση του μεσαιωνικού Νικλίου συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη του οικισμού, αφού το μεσαιωνικό Νίκλι είχε κτισθεί σε κεντρικό σημείο ενός μεγάλου και εύφορου λεκανοπεδίου, μέσω του οποίου διέρχονταν σημαντικές οδικές αρτηρίες της Πελοποννήσου.¹⁴⁵⁵ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο οικισμός μπορούσε να εξασφαλίζει τα απαραίτητα για την ύπαρξη και την επιβίωσή του καθώς και για την ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων, ενώ η επίκαιρη θέση του επέτρεπε τον έλεγχο της τοπικής παραγωγής και του ευρύτερου οδικού δικτύου της νότιας και κεντρικής Πελοποννήσου.¹⁴⁵⁶ Οι συνθήκες αυτές επέδρασαν θετικά, ώστε ο μικρός αγροτικός οικισμός του 9^{ου} αιώνα να εξελιχθεί σε μία οχυρωμένη πολίχνη, που, αν και έχει κτισθεί σε χώρο που δεν εξασφάλιζε φυσική προστασία, εξυπηρετούσε τον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής, του εμπορίου και των επικοινωνιών.¹⁴⁵⁷ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η ευρύτερη περιοχή της Τεγεάτιδος συνιστούσε έναν εύφορο και πλουτοπαραγωγικό χώρο, όπου ο τοπικός πληθυσμός μπορούσε να εξασφαλίζει την αυτάρκεια και οι τοπικές αρχές των έλεγχου των επικοινωνιών και του εμπορίου. Έτσι, η περιοχή γνωρίζει μία μακριά περίοδο οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το χριστιανικό ποίμνιο της ευρύτερης περιοχής, καθιστώντας έτσι αναγκαία την κατά τόπον παρουσία επισκόπου.

Τέλος, όσον αφορά την επισκοπή Πίσσης, η αδυναμία προσδιορισμού, έστω και αόριστου, της περιοχής δικαιοδοσίας της δεν επιτρέπει την διατύπωση κάποιας εκτίμησης. Στην περίπτωση, ωστόσο, που η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής εκτεινόταν στις δυτικές πλαγιές του Πάρνωνα, όπως έχει υποστηριχθεί σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας, η ίδρυσή της ενδέχεται να συνδέεται με τις δημογραφικές εξελίξεις στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο του Πάρνωνα και όχι με την προσπάθεια ουσιαστικότερης αφομοίωσης του σλαβικού πληθυσμού της περιοχής, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία δεν τεκμηριώνουν την εγκατάσταση

---

¹⁴⁵⁵ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμοί*, 54 – 55 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νικλη, 499 – 500 · Πάντου, Αρκαδία, 125 – 130.

¹⁴⁵⁶ Για τη σημασία του οικισμού στον έλεγχο του οδικού συστήματος της ευρύτερης περιοχής και κατά συνέπεια για τον έλεγχο των επικοινωνιών και του εμπορίου, βλ. J. M. Egea, “Tégea – Nicli, llave del valle del Eurotas”, *Erytheia* 15 (1994), 85 κ.ε.

¹⁴⁵⁷ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμοί*, 54 – 55 · Βασιλικοπούλου, Κάστρο του Νικλη, 499 – 500 · Πάντου, Αρκαδία, 125

σλαβικών φύλων στις δυτικές ή ανατολικές πλαγιές του Πάρνωνα.¹⁴⁵⁸ Παρ' όλα αυτά, έχει διαπιστωθεί ότι οι αγροτικές εγκαταστάσεις και οι μικρές οικιστικές μονάδες αυξάνονται εντυπωσιακά στο βορειοδυτικό τμήμα του προαναφερθέντος γεωγραφικού χώρου κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 – 1118), με αποτέλεσμα ορισμένοι κεντρικοί οικισμοί να τείνουν να εξελιχθούν σε ευημερούσες πολίχνες τοπικής σημασίας και τοπικά κέντρα εμπορίου.¹⁴⁵⁹ Η εντυπωσιακή αυτή αύξηση των οικιστικών εγκαταστάσεων και κατ' επέκταση του πληθυσμιακού δυναμικού των βορειοδυτικών πλαγιών του Πάρνωνα δεν έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα, αν και φαίνεται να συνδέεται, ως ένα βαθμό, με την οικονομική ευημερία της ευρύτερης περιοχής της Λακεδαιμονίας κατά τον ύστερο 11^ο αιώνα, όταν ο γεωγραφικός αυτός χώρος παρουσιάζει ιδιαίτερη οικονομική ανάπτυξη, βασισμένη στο εμπόριο των αγροτικών προϊόντων του.¹⁴⁶⁰ Επιπλέον, όμως, δεν αποκλείεται να συνδέεται και με τον πιθανολογούμενο εποικισμό διαφόρων περιοχών της Πελοποννήσου με πληθυσμούς από την Χαλκιδική κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081 – 1118), όταν ο αυτοκράτορας επεχείρησε με αυτό τον τρόπο να διασφαλίσει τον μοναστικό χαρακτήρα του Αγίου Όρους. Ο εποικισμός αυτός είναι γνωστός στην επιστημονική κοινότητα μόνο από μία αμφισβητούμενη πληροφορία μεταγενέστερων και μάλλον πλαστών εγγράφων.¹⁴⁶¹ Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι ερευνητές διαπίστωσαν ότι κάποιοι οικισμοί των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα, στους οποίους εντοπίζονται μνημεία του 12^{ου} αιώνα, έχουν μακεδονίτικες ονομασίες, ενώ κάποιοι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα διασώζουν την πληροφορία ότι οι κάτοικοι αρκετών οικισμών της βόρειας Κυνουρίας ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν από την περιοχή της Ουρανούπολης.¹⁴⁶² Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081 – 1118) να μεθόδευσε ένα σχέδιο αποικισμού της Πελοποννήσου με πληθυσμό από την Χαλκιδική, ώστε να

---

¹⁴⁵⁸ Armstrong, Survey Area, 352. Εξάλλου, το *Χρονικόν της Μονεμβασίας* παραδίδει την πληροφορία ότι οι ποιμένες και οι αγρότες της Λακεδαιμονίας μετοίκησαν στις πλαγιές του Πάρνωνα (Βέης, *Μονεμβασίας*, 63 · Lemerle, *Chronique*, 10⁴⁹⁻⁵⁰ · Dujčev, *Cronaca*, 14¹²⁶⁻¹³⁰, 16¹³¹⁻¹³³ · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 201⁴⁹⁻⁵⁰).

¹⁴⁵⁹ Armstrong, Survey Area, 365 – 367.

¹⁴⁶⁰ Armstrong, Survey Area, 361 – 364.

¹⁴⁶¹ W. Regel, *Χρυσόβουλλα και γράμματα της εν τω Αγίω Όρει Ιεράς και Σεβασμίας Μεγίστης Μονής του Βατοπεδίου*, Πετρούπολις 1898, 4 · Μ. Γούδας, “Βυζαντιακά έγγραφα της εν Άθω ιεράς μονής του Βατοπεδίου”, *ΕΕΒΣ* 4 (1927), 220 και 232.

¹⁴⁶² Ρωμαίος, *Τόποι*, 39 – 40 · Ανδρ. Ξυγγόπουλος, “Τα ερείπια εκκλησιών παρά το χωρίον του Βούρβουρα”, *Πελ.* 5 (1962), 157 – 158 · Κόντη, *Γεωγραφία*, 102 – 103 · Σιακωτός, *Εποικισμός*, 343 – 350.

προστατευτεί η μοναστηριακή περιουσία στην περιοχή του Άθω και να ενισχυθεί δημογραφικά η Πελοπόννησος. Όπως και να έχει το ζήτημα, είναι φανερό ότι η ευρύτερη περιοχή του βορειοδυτικού Πάρνωνα παρουσιάζει ιδιαίτερα σημαντική οικιστική και προφανώς και δημογραφική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα η ίδρυση της επισκοπής Πίσσης να οφείλεται στις νέες αυτές συνθήκες, εφόσον η συγκεκριμένη επισκοπή εκτεινόταν κατά μήκος των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι οι κρατικές και εκκλησιαστικές αρχές σχεδίασαν την επισκοπική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να ανταποκρίνεται στην πληθυσμιακή πύκνωση συγκεκριμένων γεωγραφικών ενοτήτων της περιοχής δικαιοδοσίας της. Η πληθυσμιακή αυτή πύκνωση οφείλεται σε διαφορετικούς παράγοντες σε κάθε περίπτωση, αφού άλλοτε συνδέονται με την οικονομική ανάπτυξη ενός τόπου και άλλοτε με πληθυσμιακές μετακινήσεις. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το πληθυσμιακό κριτήριο παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της επισκοπικής οργάνωσης και της συγκεκριμένης μητροπολιτικής έδρας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν παίζει κάποιον ρόλο και ο γεωγραφικός παράγοντας, αφού κάθε μία από τις επισκοπές αυτές ερχόταν να καλύψει τοπικές ανάγκες, που ο ιεράρχης της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας αδυνατούσε να καλύψει εξαιτίας και της γεωγραφικής απόστασης μεταξύ της περιοχής αυτής και της έδρας του.

Για τον λόγο αυτό, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι οι κρατικές και εκκλησιαστικές αρχές δεν μερίμνησαν για την ίδρυση μίας επισκοπής στην απομακρυσμένη από τη Λακεδαιμονία περιοχή της Γορτυνίας, η οποία υπαγόταν στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας τουλάχιστον από τον 9^ο αιώνα.¹⁴⁶³ Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν έχει επιτρέψει την εξέταση της συγκεκριμένης πτυχής, με συνέπεια να μην έχουν διατυπωθεί ούτε καν εκτιμήσεις και εικασίες για το ζήτημα αυτό. Πάντως, η επιστημονική κοινότητα έχει εντοπίσει ένα πολύ μεγάλο αριθμό πιθανολογούμενων σλαβικών καταλοίπων στο τοπωνυμικό υλικό της ορεινής και δυσπρόσιτης αυτής περιοχής, ώστε να εικάζεται ο σλαβικός εποικισμός και αυτού του γεωγραφικού χώρου, αν και δεν υπάρχουν ασφαλείς πληροφορίες για το γεγονός αυτό.¹⁴⁶⁴ Η ανυπαρξία ουσιαστικά μαρτυριών για τον σλαβικό πληθυσμό ενός

---

¹⁴⁶³ Για το εκκλησιαστικό καθεστώς της Γορτυνίας κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Γιανναροπούλου, *Δημητσάνα*, 24 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁶⁴ Για τα σλαβικά τοπωνύμια της Γορτυνίας, βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, "Ιστορική παράδοση τοπωνυμίων περιοχής Δημητσάνας", στο : *Πρακτικά Γ' ΔΣΠΣ*, τ. Γ', 449 – 452 · Γιανναροπούλου, *Δημητσάνα*, 19 κ.ε.

γεωγραφικού χώρου με τέτοια πυκνότητα πιθανολογούμενων σλαβικών τοπωνυμίων θα μπορούσε εύκολα να ερμηνευτεί ως απότοκο της σύντομης φυλετικής και θρησκευτικής τους αφομοίωση, στην οποία ενδέχεται να συνέβαλε και η ίδρυση ενός ισχυρού σταυροπηγιακού μοναστηριού, της μονής Φιλοσόφου, κατά τη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα.¹⁴⁶⁵ Με άλλα λόγια, η παρουσία του ισχυρού σταυροπηγιακού μοναστηριού καθιστούσε ίσως περιττή την παρουσία ενός επισκόπου στην περιοχή, αφού η αδελφότητα της ισχυρής σταυροπηγιακής αδελφότητας μπορούσε να προωθήσει εξίσου αποτελεσματικά την φυλετική και θρησκευτική αφομοίωση του σλαβικού στοιχείου μίας αρκετά ορεινής και αραιοκατοικημένης περιοχής, που ενδεχομένως δεν μπορούσε να συντηρήσει δικό της επίσκοπο κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.

Όπως και να έχει το ζήτημα, οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές προχώρησαν στην ίδρυση των τριών επισκοπικών εδρών στην περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ώστε το χριστιανικό ποίμνιο κάθε περιοχής να ποιμαίνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Δυστυχώς, η επιστημονική κοινότητα έχει εντοπίσει πενιχρές μαρτυρίες για τις επισκοπικές αυτές έδρες, με συνέπεια να υφίστανται αρκετά προβλήματα ακόμα και για τις βασικές παραμέτρους της οργάνωσης και της λειτουργίας τους και ιδιαίτερα για τις επισκοπές Πίσσης και Εξερού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι επισκοπικές αυτές έδρες εκτιμάται ότι σχόλασαν πριν από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, οπότε κάνουν την εμφάνισή τους δύο άλλες επισκοπικές έδρες υπό τη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, οι επισκοπές Καρυουπόλεως και Βρεσθένης.¹⁴⁶⁶ Αναλυτικά, οι επισκοπικές αυτές έδρες αναφέρονται για πρώτη φορά σε τεκμήρια της δεύτερης εικοσιπενταετίας του 15^{ου} αιώνα,¹⁴⁶⁷ ενώ η παλαιότερη μνεία για την εκκλησιαστική τους υπαγωγή εντοπίζεται στη Notitia 21, στην οποία οι δύο αυτές έδρες απαριθμούνται, μαζί με την επισκοπή Αμυκλών, ως επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (δεύτερη πεντηκονταετία του 15^{ου} αιώνα).¹⁴⁶⁸ Με βάση τα στοιχεία αυτά, οι ερευνητές έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι επήλθαν κάποιες μεταβολές στην επισκοπική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας γύρω στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, που έχουν συνδεθεί με την παρουσία του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου στην

¹⁴⁶⁵ Για τη μονή αυτή, βλ. Γιανναροπούλου, *Δημητσάνα*, 49 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁶⁶ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 231 κ.ε.

¹⁴⁶⁷ Ετζέογλου, *Καρυούπολις*, 19 – 20 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 235 – 239, 261 – 262.

¹⁴⁶⁸ Darrouzès, *Notitiae*, 421¹⁶⁸ – 171. Επίσης, πρβλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Πελοπόννησο, στα 1415 – 1416, οπότε συντελείται μία γενικότερη αναδιοργάνωση του Δεσποτάτου.¹⁴⁶⁹

Πράγματι, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος είναι γνωστό ότι πραγματοποίησε δύο ταξίδια στην Πελοπόννησο στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια των οποίων παρέμεινε για αρκετούς μήνες στον Μυστρά και ασχολήθηκε προσωπικά με μία σειρά ιδιαίτερα σημαντικών ζητημάτων του Δεσποτάτου. Το πρώτο ταξίδι του αυτοκράτορα πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1408, για το οποίο δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες, αν και θεωρείται σίγουρο ότι ο αυτοκράτορας επιχείρησε να κατοχυρώσει τη θέση του ανήλικου Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου ως κυβερνήτη του Δεσποτάτου και να εξασφαλίσει την εύρυθμη λειτουργία του αλλά και να εξετάσει το ζήτημα της οχύρωσης του Ισθμού.¹⁴⁷⁰ Αντίθετα, γνωρίζουμε πολύ περισσότερα για το δεύτερο ταξίδι του, που ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1414 και ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1416, κατά τη διάρκεια του οποίου ο αυτοκράτορας επέβλεψε τις εργασίες οχύρωσης του Ισθμού και δεν δίστασε να συγκρουστεί με τους τοπάρχες της Πελοποννήσου, ώστε να ενισχυθεί η αυτοκρατορική εξουσία έναντι των αυτονομιστικών τους τάσεων.¹⁴⁷¹ Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί, εάν ο αυτοκράτορας αναμείχθηκε στα εκκλησιαστικά ζητήματα του Δεσποτάτου κατά τη διάρκεια των δύο επισκέψεών του στην Πελοπόννησο και αν η ανάμειξή του αυτή αποσκοπούσε στον προσεταιρισμό των τοπικών εκκλησιαστικών παραγόντων και στην εξασφάλιση πολύτιμων συμμαχιών στο αγώνα του εναντίον των τοπαρχών. Πάντως, η εικαζόμενη αυτοκρατορική παρέμβαση δε φαίνεται να αποσκοπούσε σε κάτι τέτοιο, αφού δεν προστέθηκε στις υφιστάμενες επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κάποια νέα επισκοπή, ούτε μετεβλήθη η ιεραρχική τάξη κάποιας από τις ήδη υφιστάμενες επισκοπικές έδρες. Εξάλλου, η αδυναμία αποσαφήνισης ακόμα και των βασικών παραμέτρων της λειτουργίας των επισκοπών Πίσσης και Εζερού δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό των όποιων μεταβολών της επισκοπικής οργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Στην πραγματικότητα, η μόνη εμφανής

---

¹⁴⁶⁹ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 21, 35. Για την γενικότερη αναδιοργάνωση του Δεσποτάτου κατά τη διάρκεια της παρουσίας του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, βλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Α΄, 168 – 175.

¹⁴⁷⁰ Για το πρώτο ταξίδι του αυτοκράτορα στην Πελοπόννησο, βλ. J. W. Baker, *Manuel II Paleologus, 1391 – 1425. A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Jersey 1969, 275 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁷¹ Για το δεύτερο ταξίδι του αυτοκράτορα στην Πελοπόννησο, βλ. Baker, ο.π., 298 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

μεταβολή είναι αυτή της επωνυμίας δύο επισκοπών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Συνεπώς, η διαφοροποίηση της επωνυμίας των επισκοπών αυτών δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά και αναδιοργάνωση της επισκοπικής οργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.

Η εκτίμηση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι έχει διαπιστωθεί πως αρκετές επισκοπικές έδρες παρουσιάζονται σε αρχαιακά και άλλα τεκμήρια, κυρίως κατά τον 14^ο αιώνα, με διπλή επωνυμία ή με κάποια άλλη επωνυμία για διάφορους λόγους.¹⁴⁷² Σε αρκετές περιπτώσεις, οι ερευνητές έχουν αποδώσει το γεγονός αυτό στην τάση ορισμένων ιεραρχών και εκκλησιαστικών παραγόντων να αναδείξουν την αρχαιότητα της εκκλησιαστικής τους έδρας ή σκόπιμα να καλλιεργήσουν μία τέτοια επίπλαστη εντύπωση, ώστε να προσδώσουν στην επισκοπή τους μεγαλύτερο κύρος και έτσι να διεκδικήσουν μία υψηλότερη θέση στην τάξη προκαθηδρίας ή ακόμα και την προαγωγή της έδρας τους σε αρχιεπισκοπική ή μητροπολιτική.¹⁴⁷³ Άλλοτε, πάλι, η μεταβολή της επωνυμίας μίας επισκοπής οφειλόταν στη μεταφορά της έδρας σε ένα άλλο οικιστικό κέντρο, ύστερα από τον δημογραφικό και οικονομικό μαρασμό ή την καταστροφή της παλαιάς έδρας κατά τη διάρκεια των ταραγμένων χρόνων του 14^ο και 15^ο αιώνα.¹⁴⁷⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι φανερό ότι οι μεταβολές των επισκοπικών καταλόγων των εκκλησιαστικών τακτικών δεν συνεπάγονται αναγκαστικά μεταβολές στην επαρχιακή οργάνωση μίας μητρόπολης, καθώς μπορεί να οφείλονται στις προσωπικές φιλοδοξίες ενός ιεράρχη ή να αντανακλούν την μεταφορά της έδρας του σε άλλο οικισμό, εξαιτίας σημαντικών δημογραφικών ή άλλων μεταβολών.

Είναι αναγκαίο, λοιπόν, να εξεταστεί εάν οι επισκοπές Εζερών και Πίσσης παρουσιάζουν κάποια σχέση με τις νεώτερες επισκοπές Καρυουπόλεως και Βρεσθένης. Η προσπάθεια αυτή είναι εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας της πενιχρότητας των διαθέσιμων στοιχείων, που καθιστά αδύνατο ακόμα και έναν αόριστο προσδιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας τους. Παρ' όλα αυτά, αρκετοί ερευνητές έχουν επιχειρήσει να χωροθετήσουν την περιοχή δικαιοδοσίας των επισκοπικών αυτών εδρών, αξιοποιώντας κάθε διαθέσιμο στοιχείο ακόμα και της μεταβυζαντινής περιόδου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, γίνεται αποδεκτό ότι η περιοχή δικαιοδοσίας

¹⁴⁷² Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 160 κ.ε.

¹⁴⁷³ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 160 – 161.

¹⁴⁷⁴ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 161 – 163.

της επισκοπής Καρυουπόλεως εκτεινόταν κατά μήκος των ανατολικών κλιτύων του νότιου τμήματος της οροσειράς του Ταυγέτου, αφού περιελάμβανε την περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης και της νότιας κοίλης Λακεδαίμονος.¹⁴⁷⁵ Ο γεωγραφικός αυτός χώρος περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, και την ευρύτερη περιοχή της ανώνυμης λίμνης κοντά στον σημερινό οικισμό των Αιγιών, βορειοδυτικά του Γυθείου, όπου η νεώτερη έρευνα τοποθετεί με αρκετή πειστικότητα το επίκεντρο της επισκοπής Εζερού.¹⁴⁷⁶ Εφόσον η πρόταση αυτή ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, είναι πολύ πιθανό η επισκοπή Εζερού να εξερίχθη σε επισκοπή Καρυουπόλεως, χωρίς να είναι γνωστό εάν η εξέλιξη αυτή συνεπαγόταν ουσιαστικές ή μη μεταβολές της περιοχής δικαιοδοσίας της επισκοπής. Πάντως, η μόνη βέβαιη συνέπεια αυτής της εξέλιξης είναι η μεταφορά της έδρας στο κάστρο της Καρυούπολης.

Οι διαθέσιμες μαρτυρίες αποκαλύπτουν ότι η Καρυούπολη πρωτοεμφανίζεται στα τέλη του 6^{ου} – αρχές 7^{ου} αιώνα, περίοδο γενικής αναστάτωσης και μετακίνησης των τοπικών πληθυσμών.¹⁴⁷⁷ Ωστόσο, δεν έχει εντοπιστεί κάποια μαρτυρία για τον οικισμό αυτό κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, με συνέπεια να θεωρείται ότι ο οικισμός συνιστούσε έναν μικρό ανοχύρωτο αγροτικό οικισμό χωρίς σημασία.¹⁴⁷⁸ Η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται από τον ύστερο 13^ο αιώνα, οπότε παρατηρείται σταθερή πληθυσμιακή πύκνωση του οικισμού, με αποτέλεσμα ο οικισμός να εξελιχθεί στο σημαντικότερο οικιστικό κέντρο της βορειοανατολικής Μάνης.¹⁴⁷⁹ Προφανώς, η θέση του οικισμού, που, όπως έχει ήδη σημειωθεί, έχει κτισθεί σε έναν καλά προφυλαγμένο λόφο από τα γύρω βουνά και με εύκολη πρόσβαση προς τη θάλασσα, συνέβαλε καθοριστικά στην πληθυσμιακή του πύκνωση και τη συνακόλουθη οικιστική του ανάπτυξη, καθώς ο οικισμός δίνει την εντύπωση ενός ασφαλούς καταφυγίου για τον τοπικό πληθυσμό, σε μία περίοδο κατά την οποία ο πληθυσμός πεδινών οικισμών μετακινείται προς ορεινούς οικισμούς, στην προσπάθειά του να κατοικήσει σε ασφαλείς τοποθεσίες.¹⁴⁸⁰ Επιπλέον, ο οικισμός βρίσκεται σε επίκαιρη θέση για τον έλεγχο του μοναδικού μέχρι και σήμερα δρόμου

---

¹⁴⁷⁵ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 232.

¹⁴⁷⁶ Σχετικά, βλ. την αντίστοιχη υποενότητα της παρούσας εργασίας.

¹⁴⁷⁷ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 7 κ.ε., 34 – 35.

¹⁴⁷⁸ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 13.

¹⁴⁷⁹ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 13 κ.ε.

¹⁴⁸⁰ Για τη γεωμορφολογία της περιοχής, βλ. Ετζέογλου, Καρυούπολις, 3 – 4 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17. Για τη τάση μετακίνησης του πληθυσμού της Πελοποννήσου από τα πεδινά στα ορεινά κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, βλ. Κορδώσης, *Μετατόπιση*, 91 – 96.

προς τη Μέσα Μάνη και συνεπώς συμβάλλει αποφασιστικά στον έλεγχο της σλαβικής φυλής των Μελιγγών, που κατοικούσαν στις ανατολικές πλαγιές του Ταυγέτου και συχνά παρουσίαζαν αυτονομιστικές τάσεις έναντι της αυτοκρατορικής εξουσίας.¹⁴⁸¹ Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, οι αρχές του Δεσποτάτου μερίμνησαν για την οχύρωση του οικισμού και την εγκατάσταση στρατιωτικής φρουράς με επικεφαλής στρατοπεδάρχη, δηλαδή ανώτατο στρατιωτικό αξιωματούχο του Δεσποτάτου.¹⁴⁸² Με άλλα λόγια, είναι φανερό ότι ο οικισμός κατέχει πλέον πλεονεκτική θέση μεταξύ των οικισμών της βορειοανατολικής Μάνης, καθώς συνιστά διοικητικό και οικιστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η εκκλησιαστική διοίκηση της περιοχής αναγκάζεται να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και το κάστρο της Καρυούπολης να αναδειχθεί σε έδρα ιεράρχη.

Από την άλλη πλευρά, η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Πίσσης δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, καθώς η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν παρέχει κάποια πληροφορία για το συγκεκριμένο ζήτημα. Επιπλέον, δεν έχει εντοπιστεί κάποιος οικισμός ή γεωγραφική ενότητα στην ευρύτερη περιοχή δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας με αυτή την ονομασία, ώστε να επιχειρηθεί έστω και κάποιος αόριστος προσδιορισμός. Παρ' όλα αυτά, οι παλαιότεροι ερευνητές είχαν συνδέσει την επισκοπή Πίσσης με την περιοχή της Κυνουρίας, αξιοποιώντας τα δεδομένα ενός βιβλιογραφικού σημειώματος της δεκαετίας του 1370.¹⁴⁸³ Ωστόσο, η πρόταση αυτή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας της ύστερης βυζαντινής περιόδου, καθώς η περιοχή της Κυνουρίας υπαγόταν στον επίσκοπο Ρέοντος, έναν από τους επισκόπους της μητρόπολης Μονεμβασίας.¹⁴⁸⁴ Έτσι, η χωροθέτηση της συγκεκριμένης επισκοπικής έδρας καθίσταται αδύνατη, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία. Παρ' όλα αυτά, το παράδειγμα της επισκοπής Εζερού, που εξελίχθηκε σε επισκοπή Καρυουπόλεως, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο μήπως και η επισκοπή Πίσσης εξελίχθηκε σε επισκοπή Βρεσθένης, χωρίς να είναι γνωστό τι

---

¹⁴⁸¹ Για το συγκεκριμένο πέρασμα, βλ. Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 20 – 21.

¹⁴⁸² Για την οχύρωση του οικισμού, βλ. Ετζέογλου, 37 – 38, ενώ για τον βαθμό του διοικητή του κάστρου, βλ. σημ. 1192.

¹⁴⁸³ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, Μονή της Λουκούς, 131 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 449 · Κουσκουνάς, *Θυρεάτις*, 175 · Κόντη, Γεωγραφία, 95 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β', 4 κ.ε. · Πάντου, Αρκαδία, 142 · Σιακωτός, *Εποικισμός*, 344.

¹⁴⁸⁴ Για την περιοχή δικαιοδοσίας της συγκεκριμένης επισκοπικής έδρας, όπως αυτή αποτυπώνεται σε τεκμήρια της μεταβυζαντινής περιόδου, βλ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 449 – 450, ενώ για την επισκοπική αυτή έδρα, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 297, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

συνεπαγόταν αυτή η εξέλιξη, πέρα από τη μεταφορά της έδρας του ιεράρχη στον ομώνυμο οικισμό.

Σε κάθε περίπτωση, η ανάδειξη του οικισμού των Βρεσθένων σε έδρα ιεράρχη ανταποκρίνεται στις δημογραφικές μεταβολές του πελοποννησιακού χώρου στα τέλη του 14^{ου} - αρχές 15^{ου} αιώνα, όταν οι αρχές του Δεσποτάτου επιχείρησαν να αντισταθμίσουν τη συνεχή μείωση του πληθυσμού, εξαιτίας των τοπικών ανταγωνισμών, των πολεμικών συγκρούσεων και των συνεχών μετακινήσεων του ανθρώπινου δυναμικού, με την εφαρμογή μίας νέας δημογραφικής πολιτικής, που στηριζόταν αποκλειστικά στην προσέλκυση Αλβανών εποίκων.¹⁴⁸⁵ Οι επήλυδες διείσδυσαν σε ολόκληρο τον πελοποννησιακό χώρο, αναζητώντας όσο το δυνατόν καλύτερες συνθήκες για αυτούς και κυρίως για τα κοπάδια τους, αφού πιστεύεται ότι ασχολούνταν κυρίως με τον κτηνοτροφικό τομέα.¹⁴⁸⁶ Έτσι, προτίμησαν να εγκατασταθούν σε ελεύθερες και ενιαίες εκτάσεις, ακόμα και δυσπρόσιτες, που ήταν κατάλληλες για τις εποχιακές μετακινήσεις των κτηνοτρόφων και όχι σε εύφορες εκτάσεις.¹⁴⁸⁷ Παράλληλα, η συνεχής αναζήτηση βοσκής, ακόμα και σε μέρη δυσπρόσιτα, καθώς και η ασφάλεια της ποιμενικής μικροομάδας συνέβαλαν στη δημιουργία μικρών και διάσπαρτων οικισμών σε διάφορες περιοχές του πελοποννησιακού χώρου.¹⁴⁸⁸

Το ζήτημα της εγκατάστασης αλβανικού πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή της βορειοανατολικής Λακωνίας, όπου εκτεινόταν η περιοχή δικαιοδοσίας της επισκοπής Βρεσθένης, έχει ελάχιστα απασχολήσει μέχρι στιγμής την επιστημονική κοινότητα, αν και έχουν εντοπιστεί ενδείξεις για την εγκατάσταση Αλβανών εποίκων στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Ανατολικής Λακωνίας. Έτσι, τα εμφανή γλωσσικά κατάλοιπα της αρβανίτικης γλώσσας στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα καθώς και στο τοπωνυμικό υλικό της περιοχής, μεταξύ του οποίου ενδέχεται να συγκαταλέγεται και το τοπωνύμιο Βρέσθυνα, σε συνδυασμό με τις περιστασιακές μαρτυρίες περιηγητών του 18^{ου} και κυρίως του 19^{ου} αιώνα αποκαλύπτουν ότι Αλβανοί ή έστω αλβανόφωνοι έποικοι είχαν εγκατασταθεί στον συγκεκριμένο

---

¹⁴⁸⁵ Για την εγκατάσταση Αλβανών στην Πελοπόννησο και τα σχετικά με το ζήτημα αυτό προβλήματα, βλ. Ι. Πούλος, “Η εποίκησις των Αλβανών εις Κορινθίαν”, *ΕΜΑ* 3 (1950) · Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 68 – 100 · Ηλ. Γ. Σκουλίδα, “Μετοικεσίες αλβανοφώνων στον ελλαδικό χώρο. Φυσικές προσβάσεις και πληθυσμιακή αναδιάταξη”, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 33 (1998 – 1999), 285 - 288.

¹⁴⁸⁶ Αλεξόπουλος, *Πελοπόννησος*, 195 – 196 · Ουίτ, *Εθνικές σχέσεις*, 66.

¹⁴⁸⁷ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 85 κ.ε.

¹⁴⁸⁸ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 88 – 89, 100.

γεωγραφικό χώρο.¹⁴⁸⁹ Επιπλέον, η γεωμορφολογία των δυτικών πλαγιών του Πάρνωνα ανταποκρίνεται στις οικονομικές δραστηριότητες και στις αμυντικές ανάγκες των Αλβανών εποίκων, αφού η κτηνοτροφία αποτελούσε σημαντική παραγωγική παράμετρο για τον τοπικό πληθυσμό, που κατοικούσε σε διάσπαρτους μικρούς οικισμούς κατά μήκος των οροσειρών του Πάρνωνα.¹⁴⁹⁰ Με βάση τα στοιχεία αυτά, είναι πιθανό Αλβανοί έποικοι να είχαν εγκατασταθεί και στη βορειοανατολική Λακωνία, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής, σε αντίθεση με άλλες γεωγραφικές ενότητες της περιοχής δικαιοδοσίας της επισκοπής Βρεσθένης, που παρουσιάζουν δημογραφική κάμψη κατά την παλαιολόγια περίοδο.¹⁴⁹¹ Παράλληλα, η επίκαιρη θέση του οικισμού στο οικιστικό και οδικό δίκτυο της ευρύτερης περιοχής εξυπηρετούσε κατά κάποιο τρόπο τον έλεγχο των Αλβανών εποίκων, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι οι έποικοι ήταν κατά κύριο λόγο ορθόδοξοι. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι φανερό ότι οι νέες δημογραφικές εξελίξεις επέβαλαν είτε την αναδιοργάνωση του εκκλησιαστικού καθεστώτος της περιοχής, είτε τη μεταφορά της έδρα του επισκόπου Πίσης σε έναν άλλο οικισμό, που κατείχε κεντρική θέση στο οικιστικό δίκτυο των διάσπαρτων μικρών οικισμών της βορειοανατολικής Λακωνίας, όπως ήταν αυτός των Βρεσθένων.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων αποκαλύπτει ότι οι δημογραφικές εξελίξεις υποχρέωσαν τις δύο αυτές επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας να προσαρμοστούν στα νέα δημογραφικά δεδομένα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, με αποτέλεσμα οι έδρα τους να μεταφερθούν σε άλλους οικισμούς, που προσέφεραν φυσική προστασία και έτσι ανταποκρίνονταν στο κοινό αίτημα για ασφάλεια κατά τη διάρκεια της ταραγμένης ύστερης βυζαντινής περιόδου. Όμως, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν επίσης ότι οι δημογραφικές και οι γενικότερες ιστορικές εξελίξεις επηρέασαν και την επισκοπή Αμυκλών, αφού, όπως έχει ήδη σημειωθεί, έχει διαπιστωθεί ότι οι παράγοντες της επισκοπής μετέφεραν την έδρα της από την πεδιάδα της Τεγέας στο ορεινό κάστρο του Μουχλίου στη βορειοανατολική Αρκαδία κατά τη διάρκεια του ύστερου 14^{ου}

---

¹⁴⁸⁹ Ν. Λιόσης, *Γλωσσικές επαφές στη Νοτιοανατολική Πελοπόννησο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2007, 35 κ.ε.

¹⁴⁹⁰ Για την κτηνοτροφική δραστηριότητα στον Βορειοανατολικό Πάρνωνα, βλ. Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 6 · Ντίνα Ντουβή, “Οικιακή κτηνοτροφία και χώροι στάβλισης στα χωριά του λακωνικού Πάρνωνα”, *Λακωνικόν Ημερολόγιον* 2001, 182 – 183.

¹⁴⁹¹ Armstrong, Survey Area, 372.

αιώνα (εικ. 3).¹⁴⁹² Η εξέλιξη αυτή ανταποκρίνεται στις ιστορικές και δημογραφικές συνθήκες, που διαμορφώνονται στην Κεντρική Αρκαδία κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, όταν οι κρατικές αρχές ιδρύουν έναν νέο κάστρο στην περιοχή, ώστε να καταστεί δυνατός ο καλύτερος δυνατός έλεγχος της κεντρικής Αρκαδίας και να εξυπηρετηθεί ο πόλεμος εναντίον των Φράγκων της Πελοποννήσου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο τοπικός πληθυσμός μετακινείται σταδιακά προς το νέο κάστρο, ώστε να μπορέσει να ζήσει και να εργαστεί σε πιο ασφαλείς συνθήκες. Έτσι, η εκκλησιαστική διοίκηση αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και να μεταφέρει την έδρα της στο νέο διοικητικό κέντρο της κεντρικής Αρκαδίας.

Τέλος, αξίζει να γίνει μνεία και σε μία ακόμα πτυχή του εξεταζόμενου ζητήματος, αυτή της ιεράρχησης των επισκοπικών εδρών. Γενικότερα, οι επίσκοποι κάθε μητρόπολης εκτιμάται ότι δεν ήταν ιεραρχικά ισοδύναμοι μεταξύ τους, αλλά ότι υφίστατο μία καθιερωμένη ιεραρχική τάξη στα πλαίσια της μητροπολιτικής τους περιφέρειας.¹⁴⁹³ Η ιεράρχηση αυτή, που αντικατόπτριζε την ιεράρχηση των μητροπολιτικών εδρών του Πατριαρχείου, είχε πρακτική χρήση, δεδομένου ότι καθόριζε την τάξη προκαθηδρίας των επισκόπων μίας μητροπολιτικής περιφέρειας σε θρησκευτικές και κρατικές τελετές καθώς και στις συνοδικές συνελεύσεις.¹⁴⁹⁴ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, ο πρώτος τη τάξει επίσκοπος κάθε μητροπολιτικής περιφέρειας χαρακτηριζόταν ως πρωτόθρονος και κατά πάσα πιθανότητα κατείχε διευρυμένες δικαιοδοσίες σε περίπτωση χηρείας του θρόνου ή απουσίας του μητροπολίτη, ενώ οι άλλοι επίσκοποι της περιφέρειας απολάμβαναν μία συγκεκριμένη ιεραρχική σειρά, με βάση ορισμένα κριτήρια.¹⁴⁹⁵ Πάντως, φαίνεται ότι οι επίσκοποι ήταν επιρρεπείς στο να μην τηρούν την καθιερωμένη ιεράρχηση μεταξύ τους, όπως αποκαλύπτει πατριαρχική συνοδική απόφαση του 1028, με την οποία καλούνται οι επίσκοποι των

---

¹⁴⁹² Ελευθερίου, *Μουχλί*, 20 – 22, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁹³ Beck, *Kirche*, 66 – 67 · Darrouzès, *Variations*, 28 κ.ε. · W. Seibt – Marie Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), Wien 1997, 190 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 121 – 124. Διαφορετική άποψη έχει εκφραστεί από τον R. Wolff, ο οποίος θεωρεί ότι οι επίσκοποι ήταν ισότιμοι και δεν υπήρχε κανενός είδους ιεραρχική τάξη μεταξύ των επισκόπων μίας μητρόπολης (Wolff, *Organization*, 49).

¹⁴⁹⁴ Darrouzès, *Variations*, 27 - 28.

¹⁴⁹⁵ Για τον όρο *πρωτόθρονος*, βλ. Beck, *Kirche*, 67 · Β. Ι. Φειδάς, *Το πρωτεῖον του πρώτου εις την κοινωνία των τοπικών Εκκλησιών*, Ιεροσόλυμα 1980, σποράδην · Darrouzès, *Variations*, 28 – 29 και σημ. 22., όπου εκτιμάται ότι ο τίτλος του πρωτόθρονου δεν είναι πολύ αρχαίος στο πλαίσιο της μητροπολιτικής επαρχίας.

μητροπόλεων να τηρούν την μεταξύ τους ιεράρχηση στις θρησκευτικές και κρατικές τελετές καθώς και στις συνοδικές συνεδριάσεις.¹⁴⁹⁶

Στην περίπτωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει εντοπίσει κάποιο τεκμήριο με πληροφορίες για το συγκεκριμένο ζήτημα, πέρα από τα εκκλησιαστικά τακτικά της μεταβυζαντινής περιόδου. Η μελέτη των συγκεκριμένων εκκλησιαστικών τακτικών αποδεικνύει ότι η επισκοπή Αμυκλών καταλαμβάνει πάντα την πρώτη θέση του καταλόγου των επισκοπικών εδρών, ενώ στη συνέχεια έπονται, πάντα με την ίδια σειρά, οι επισκοπές Καρυουπόλεως και Βρεσθένης.¹⁴⁹⁷ Με βάση τα στοιχεία αυτά, ορισμένοι ερευνητές αποδέχονται ότι η επισκοπή Αμυκλών αποτελούσε την πρωτόθρονη επισκοπική έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁴⁹⁸ Κατ' επέκταση, λοιπόν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η επισκοπή Καρυουπόλεως καταλάμβανε τη δεύτερη ιεραρχικά θέση, ενώ η επισκοπή Βρεσθένης την τρίτη και τελευταία.

Ωστόσο, αρκετοί ερευνητές αμφισβητούν κατά πόσο η σειρά αναγραφής των εδρών στους επισκοπικούς καταλόγους, που περιλαμβάνουν τα εκκλησιαστικά τακτικά, απεικονίζει την ιεραρχική τάξη των εδρών στα πλαίσια της μητροπολιτικής τους επαρχίας, στηριζόμενοι στη δυσαρμονία των δεδομένων των εκκλησιαστικών τακτικών και της πλειονότητας των σχετικών αρχειακών τεκμηρίων.¹⁴⁹⁹ Για παράδειγμα, λοιπόν, η κατάταξη των επισκόπων της μητρόπολης Εφέσου, όπως αυτή παραδίδεται σε αποφάσεις της επαρχιακής συνόδου, δε συμπίπτει με τη σειρά με την οποία απαντούν οι συγκεκριμένες επισκοπές στον επισκοπικό κατάλογο της ανωτέρω μητρόπολης στα σύγχρονα εκκλησιαστικά τακτικά.¹⁵⁰⁰ Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για την κατάταξη των επισκοπών της μητρόπολης Θεσσαλονίκης όσον αφορά τόσο τη σειρά εγγραφής τους στον επισκοπικό κατάλογο της συγκεκριμένης μητρόπολης

---

¹⁴⁹⁶ ΡΠ, τ. Ε', 31.

¹⁴⁹⁷ Darrouzès, *Notitiae*, 421¹⁶⁹⁻¹⁷¹ (δεύτερη πεντηκονταετία του 15^{ου} αιώνα) · Ερευνητής (ψευδώνυμο του Ντίνου Δ. Ψυχογιού), “Τακτικόν του ΙΖ' αιώνος”, *Ηλειακά* 21 (1961), 644, όπου οι ονομασίες των επισκοπών παραδίδονται αρκετά παραποιημένες, χωρίς όμως να μεταβάλλεται η ιεράρχηση των συγκεκριμένων επισκοπών (17^{ος} αιώνας) · Χρυσάνθου των Ιεροσολύμων, *Συνταγμάτιον περί των οφφικίων κληρικών και αρχοντικών της του Χριστού αγίας εκκλησίας*, Εν Τεργουβύστω 1715, ξη' (αρχές 18^{ου} αιώνα) · Η. Omont, “Liste des métropolitains et évêchés grecs du Patriarcat de Constantinople vers 1725”, *Revue de l' Orient Latin* 1 (1893), 319 (ca. 1725).

¹⁴⁹⁸ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 15 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 286 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 142 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 278, 280 · Γριτσόπουλος, *Τα χωριά του Φαλάνθου*, 133.

¹⁴⁹⁹ Darrouzès, *Variations*, 27, 32 · Darrouzès, *Notitiae*, 8 σημ.1, 91 · Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 122 – 124.

¹⁵⁰⁰ Darrouzès, *Variations*, 28 · Culerrier, *Éphèse*, 149 κ.ε.

στα διάφορα χειρόγραφα της Notitia 7, όσο και τη σειρά εγγραφής τους στον κατάλογο της Notitia 21 (β' πεντηκονταετία του 15^{ου} αιώνα), ενώ μπορούν να παρατεθούν και αρκετά ακόμα παραδείγματα.¹⁵⁰¹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, πιστεύεται ότι η ιεράρχηση των επισκοπικών εδρών διαμορφωνόταν με βάση έναν συνδυασμό κριτηρίων, όπως είναι η αρχαιότητά τους, η πολιτική, στρατιωτική και οικονομική ισχύς της έδρας τους ακόμα και το προσωπικό κύρος των προκαθημένων τους.¹⁵⁰² Συνεπώς, η προσέγγιση του συγκεκριμένου ζητήματος απαιτεί τη συστηματική και λεπτομερή εξέταση της εξέλιξης της επαρχιακής οργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, σε συνάρτηση με την εξέταση ορισμένων πτυχών της ιστορικής πορείας της κάθε επισκοπής.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η επισκοπή Αμυκλών καταλαμβάνει την πρώτη θέση μεταξύ των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στα μέχρι στιγμής γνωστά εκκλησιαστικά τακτικά του 15^{ου} αιώνα και της μεταβυζαντινής περιόδου. Η εξέχουσα αυτή θέση της συγκεκριμένης επισκοπικής έδρας φαίνεται να απεικονίζει την ιστορική πραγματικότητα, καθώς ανταποκρίνεται σε ορισμένα από τα σημαντικότερα κριτήρια για την ιεράρχηση μίας έδρας. Πρώτα από όλα, η εξέχουσα αυτή ιεράρχηση ανταποκρίνεται στο κριτήριο της αρχαιότητας. Το συγκεκριμένο τεκμήριο πιστεύεται ότι αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια για την ιεράρχηση των επισκοπικών εδρών, υποχρεώνοντας αρκετούς ιεράρχες να προσθέτουν αρχαιοπρεπείς ονομασίες της έδρας τους δίπλα στον επίσημο τίτλο τους, ώστε να αναδείξουν την αρχαιότητα της έδρας τους ή να καλλιεργήσουν μία τέτοια επίπλαστη εντύπωση.¹⁵⁰³ Ωστόσο, οι ιεράρχες της επισκοπής Αμυκλών δεν χρειάζονταν να προβούν σε μία τέτοιου είδους ενέργεια, καθώς η επίσημη ονομασία της έδρας τους παρέπεμπε στις αρχαίες Αμύκλες, τον αρχαίο οικισμό με το πανάρχαιο μυστηριακό κέντρο νοτιοδυτικά της αρχαίας Σπάρτης, έστω και αν ο αρχαίος αυτός οικισμός δεν είχε καμία σχέση με την ομώνυμη αρκαδική επισκοπή.¹⁵⁰⁴ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η επισκοπή Αμυκλών ήταν αρχαιότερη από τις επισκοπές Καρυουπόλεως και Βρεσθένης, που εμφανίζονται για πρώτη φορά στις αρχές του 15^{ου}

---

¹⁵⁰¹ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 121 και σημ. 444. Για επιπλέον παραδείγματα, βλ. Darrouzès, *Variations*, 28 κ.ε.

¹⁵⁰² Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 124.

¹⁵⁰³ Χατζηαντωνίου, *Θεσσαλονίκη*, 124, 160 – 161, όπου παρατίθενται ορισμένα παραδείγματα από τις επισκοπές της μητρόπολης Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁰⁴ Για το θέμα αυτό, βλ. Ορλάνδος, *Τεγέα – Νίκλι*, 131 – 132 · Βασιλικοπούλου, *Κάστρο του Νίκλη*, 500 – 501 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 49 · Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 50 και σημ. 2.

αιώνα, κάτω από αδιευκρίνιστες ακόμα συνθήκες.¹⁵⁰⁵ Παράλληλα, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας απέδιδε στη συγκεκριμένη επισκοπή ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι η επισκοπική αυτή έδρα είχε αποτελέσει αντικείμενο μακροχρόνιας διαμάχης, μεταξύ των μητροπόλεων Λακεδαιμονίας και Παλαιών Πατρών, καθώς κάθε μία από τις μητροπόλεις αυτές επεδίωκε να την θέσει υπό την επικυριαρχία της. Τελικά, η επισκοπή αποδόθηκε στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, ύστερα από μακροχρόνιους δικαστικούς αγώνες.¹⁵⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, η απονομή στη συγκεκριμένη επισκοπή της ιδιότητας της πρωτόθρονης επισκοπής της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ενίσχυε τους δεσμούς εξάρτησης της συγκεκριμένης επισκοπής με την προαναφερθείσα μητρόπολη και επιβεβαίωνε την επικυριαρχία της.

Επιπλέον, η εξέχουσα θέση της επισκοπής Αμυκλών, μεταξύ των επισκοπών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ανταποκρίνεται και σε ένα ακόμα σημαντικό κριτήριο ιεράρχησης, αυτό της σημαντικότητας του οικισμού, όπου εδρεύει ο ιεράρχης μίας επισκοπής. Αρχικά, οι επίσκοποι Αμυκλών έδρευαν στον σημαντικότερο από κάθε άποψη οικισμό της ευρύτερης περιοχής της Τεγεάτιδος, ενώ αργότερα, αν και δεν υπάρχουν σχετικά τεκμήρια, οι ιεράρχες της συγκεκριμένης επισκοπής πιστεύεται ότι μετέφεραν την έδρα τους στο κάστρο του Μουχλίου.¹⁵⁰⁷ Το κάστρο αυτό έχει κτιστεί σε φύσει οχυρή ορεινή θέση στα όρια της Αρκαδίας και της Αργολίδας, μετά την κατεδάφιση των τειχών του μεσαιωνικού Νικλίου, στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, οπότε αναδεικνύεται σταδιακά σε στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής.¹⁵⁰⁸ Συνεπώς, ο ιεράρχης της συγκεκριμένης επισκοπής έδρευε πάντοτε σε μία από τις σημαντικότερες οικιστικές μονάδες του αρκαδικού χώρου και ως εκ τούτου δικαιούταν μία ανάλογη ιεραρχική θέση.

Από την άλλη πλευρά, η επισκοπή Καρυουπόλεως παρουσιάζεται σε όλα τα γνωστά εκκλησιαστικά τακτικά της μεταβυζαντινής περιόδου να έπεται της επισκοπής Αμυκλών και να προηγείται της επισκοπής Βρεσθένης. Η ιεράρχηση αυτή προκαλεί εντύπωση, δεδομένου ότι η επιστημονική κοινότητα έχει διαπιστώσει ότι η επισκοπή Καρυουπόλεως δεν βρισκόταν σε ιδιαίτερη άνθηση, με συνέπεια αρκετοί επίσκοποι να παραιτούνται, ύστερα από μία σύντομη θητεία, ή όσοι επίσκοποι

¹⁵⁰⁵ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 233 – 238, 259 – 261.

¹⁵⁰⁶ Kislinger, *Αμύκλιον*, 74 κ.ε.

¹⁵⁰⁷ Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 10 - 11 · Παπαθεοδωρόπουλος, *Αμυκλών και Τριπολιτσάς*, 286 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, τ. Α', 123 – 126, 141 · Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, 59.

¹⁵⁰⁸ Ελευθερίου, *Μουχλί*, 19 – 20, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

κατάγονταν από τη Δημητσάνα κατόρθωναν να μεταφέρουν προσωρινά την έδρα τους στην ιδιαίτερη πατρίδα τους.¹⁵⁰⁹ Τα διαθέσιμα στοιχεία, εξάλλου, υποδεικνύουν ότι το κάστρο της Καρυούπολης, ανάμεσα στα χωριά Δροσοπηγή και Βαχός της βορειοανατολικής Μάνης, είχε ερημώσει κατά τη διάρκεια του ύστερου 17^{ου} αιώνα, όταν οι κάτοικοί του μετακινήθηκαν είτε προς το εξωτερικό, ακολουθώντας το κύμα μετανάστευσης προς την Ιταλία και την Κορσική, είτε μετακινήθηκαν προς τις πεδιάδες για λόγους οικονομικούς και πρακτικούς.¹⁵¹⁰ Παρ' όλα αυτά, η επισκοπή Καρυουπόλεως κατατάσσεται ψηλότερα από την επισκοπή Βρεσθένης, για την οποία τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι γνώριζε κάποια άνθηση σε δημογραφικό, καλλιτεχνικό και πνευματικό επίπεδο.¹⁵¹¹ Συνεπώς, το παραδιδόμενο ιεραρχικό προβάδισμα της επισκοπής Καρυουπόλεως φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στα δεδομένα του 15^{ου} αιώνα, όταν η περιοχή της Καρυούπολης γνώριζε ιδιαίτερη οικιστική και προφανώς και δημογραφική άνθηση και το κάστρο της αποτελούσε έδρα ανώτατου στρατιωτικού αξιωματούχου του Δεσποτάτου.¹⁵¹²

Στον 15^ο αιώνα ανάγονται και οι πρώτες μαρτυρίες για την ύπαρξη της επισκοπής Βρεσθένης, η οποία έδρευε σε ένα μικρό μοναστηριακό συγκρότημα νοτιοδυτικά του ομώνυμου οικισμού των δυτικών πλαγιών του Πάρωνα, στο βορειοανατολικό άκρο της Λακωνίας.¹⁵¹³ Οι γνώσεις της επιστημονική κοινότητας είναι πενιχρές για τον συγκεκριμένο οικισμό, αν και βρίσκεται σε μία περιοχή μνημειοβριθή. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, αρκετοί ερευνητές πιστεύουν ότι ο οικισμός αποτελούσε έναν από τους μεσοβυζαντινούς αγροτικούς οικισμούς της βορειοανατολικής Λακωνίας. Αργότερα, όταν στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, ο δεσπότης Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος επέτρεψε την εγκατάσταση αλβανικών φυλών στην επικράτεια του δεσποτάτου, φαίνεται ότι αρκετοί Αλβανοί εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της βορειοανατολικής Λακωνίας, που ανταποκρινόταν στις επαγγελματικές ενασχολήσεις των μετοίκων, ενδυναμώνοντας τον τοπικό πληθυσμό και αναδεικνύοντας τα Βρέσθena σε έδρα επισκόπου. Δυστυχώς, η επιστημονική κοινότητα αδυνατεί να πιστοποιήσει εάν ο οικισμός αποτελούσε και έδρα κάποιου τοπικού άρχοντα, χωρίς όμως αυτό να αποκλείεται. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η

¹⁵⁰⁹ Γριτσόπουλος, Μάνη – ΘΗΕ, 567 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 23 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 259 κ.ε.

¹⁵¹⁰ Ετζέογλου, Καρυούπολις, 17 - 18 · Πατρικουνάκος, *Βαχός*, 17 – 18.

¹⁵¹¹ Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 238 κ.ε.

¹⁵¹² Zakythinis, *Despotat*, τ. Β΄, 99 - 100 · Ετζέογλου, Καρυούπολις, 14 · Νικολούδης, Μάνη, 20.

¹⁵¹³ Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 64 – 69 · Σπηλιάκος, *Βρέσθena*, 89 - 90 · Δρανδάκης, Βρεσθενίτισσα, 160.

σημασία του ορεινού και ατείχιστου οικισμού των Βρεσθένων φαίνεται ότι ήταν κατώτερη σε σχέση με αυτή του κάστρου της Καρυουπόλεως.

Όπως και να έχει το ζήτημα, η ανωτέρω σύντομη ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων κατέστησε φανερό ότι η παραδιδόμενη ιεράρχηση από τα εκκλησιαστικά τακτικά της μεταβυζαντινής περιόδου φαίνεται να απεικονίζει την πραγματική ιεράρχηση των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, καθώς ανταποκρίνονται σε ορισμένα από τα θεωρούμενα ως σημαντικά κριτήρια για την ιεράρχηση των επισκοπικών εδρών μίας μητροπολιτικής επαρχίας. Έτσι, λοιπόν, φαίνεται ότι ο επίσκοπος Αμυκλών απολάμβανε τον τίτλο του πρωτόθρονου επισκόπου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ο επίσκοπος Καρυουπόλεως καταλάμβανε τη δεύτερη ιεραρχική θέση, ενώ ο επίσκοπος Βρεσθένης περιοριζόταν στην τελευταία θέση της ιεράρχησης των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Πάντως, η ιεράρχηση αυτή δε φαίνεται να τροποποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, αφού επαναλαμβάνεται στερεότυπα σε όλα τα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα εκκλησιαστικά τακτικά.

Συνοψίζοντας όσα έχουν γραφτεί μέχρι στιγμής, είναι φανερό ότι η συστηματική εξέταση των πενιχρών διαθέσιμων στοιχείων για την επισκοπική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μπόρεσε να αποσαφηνίσει ορισμένες ενδιαφέρουσες και ως ένα βαθμό προβληματικές πτυχές της τοπικής εκκλησιαστικής ιστορίας της κεντρικής και νότιας Πελοποννήσου. Έτσι, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων αποκάλυψε ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας απέκτησε επισκοπικές έδρες ήδη από τα πρώτα χρόνια της προαγωγής της σε μητροπολιτική έδρα (1082/83). Οι επισκοπικές αυτές έδρες ποίμαιναν συγκεκριμένα τμήματα της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και είχαν σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο, ώστε η εκκλησιαστική διοίκηση να ανταποκρίνεται στις επιτακτικές ποιμαντικές ανάγκες του χριστιανικού ποιμνίου των περιοχών αυτών και παράλληλα να εξυπηρετείται η ουσιαστικότερη αφομοίωση των σλαβικών πληθυσμών των περιοχών αυτών, όπου αυτοί οι πληθυσμοί εξακολουθούσαν να επιβιώνουν. Στο πλαίσιο αυτό, οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές μερίμνησαν για την ίδρυση μίας επισκοπής στην περιοχή της κεντρικής Πελοποννήσου (επισκοπή Αμυκλών), μίας για την περιοχή των ανατολικών κλιτύων του Ταυγέτου (Επισκοπή Εζερύ) καθώς και μίας επισκοπής για την περιοχή των δυτικών κλιτύων του

Πάρνωνα (επισκοπή Πίσσης). Ωστόσο, η δυναμική αντίδραση της μητρόπολης Παλαιών Πατρών για την απώλεια της μέχρι τότε επισκοπής Λακεδαιμονίας επέφερε μεταβολές στον αρχικό σχεδιασμό της επαρχιακής οργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατόρθωσε να αποσπάσει την επισκοπή Αμυκλών και να τη θέσει υπό την επικυριαρχία της μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα, οπότε η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διεκδίκησε με επιτυχία την επισκοπική αυτή έδρα, εκμεταλλευόμενη την αποδυνάμωση της μητρόπολης Παλαιών Πατρών μετά την φραγκική κατάκτηση. Την ίδια περίοδο, όμως, οι δημογραφικές και γενικότερες ιστορικές εξελίξεις υποχρέωσαν τους τοπικούς εκκλησιαστικούς παράγοντες να μεταφέρουν την έδρα των επισκοπών σε άλλους οικισμούς, που παρουσίαζαν ιδιαίτερη δημογραφική και οικιστική ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, καθώς ήταν κτισμένοι σε θέσεις με φυσική προστασία, με αποτέλεσμα να ικανοποιείται το θεμελιώδες αίτημα για ασφάλεια κατά τη διάρκεια μίας αρκετά ταραγμένης περιόδου, όπως αυτή του 14^{ου} αιώνα. Έτσι, ο επικεφαλής και τα στελέχη της επισκοπής Αμυκλών μεταφέρθηκαν από τον οχυρωμένο οικισμό του Νικλίου στο πλησιόχωρο κάστρο του Μουχλίου κατά τη διάρκεια του ύστερου 14^{ου} αι., ενώ ο επικεφαλής της επισκοπής Εζερού μετέφερε την έδρα του στο κάστρο της Καρυούπολης στα τέλη του 14^{ου} αιώνα/αρχές του 15^{ου} αι. Γύρω στα τέλη του 14^{ου} αι/αρχές 15^{ου} αι., η επισκοπή Πίσσης φαίνεται να εξελίσσεται σε επισκοπή Βρεσθίνης, ίσως εξαιτίας της εγκατάστασης αλβανικού πληθυσμού στον πελοποννησιακό χώρο, που φαίνεται ότι αλλάζει τις δημογραφικές συνθήκες, μεταξύ άλλων, και στη βορειοανατολική Λακωνία. Σε κάθε περίπτωση, οι εξελίξεις αυτές, που ανταποκρίνονται στις δημογραφικές και ιστορικές εξελίξεις του γεωγραφικού χώρου της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, προκαλούν μετονομασίες επισκοπών και την οικοδόμηση νέων επισκοπικών συγκροτημάτων, καθιστώντας φανερό ότι οι μεταβολές αυτές κάθε άλλο παρά προσωρινές ήταν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σημασία και ο ρόλος της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας από τον ύστερο 11^ο αιώνα μέχρι και λίγο μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα προσέλκυσε το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών, που επιχείρησαν να ασχοληθούν με διάφορες πτυχές της ιστορίας της συγκεκριμένης έδρας κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους ερευνητές αυτούς έχουν ασχοληθεί με τη σύνταξη και τη δημοσίευση επισκοπικών καταλόγων της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής έδρας καθώς και με προσωπογραφικά ζητήματα για αρκετούς από τους ιεράρχες της. Αντίθετα, η εξέταση άλλων πτυχών της ιστορίας της κάθε άλλο παρά συστηματική και ολοκληρωμένη είναι, καθώς πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο γενικότερων μελετών διαφόρων ζητημάτων της εκκλησιαστικής ιστορίας του βυζαντινού κράτους ή της βυζαντινής Πελοποννήσου. Έτσι, η προσέγγιση των ζητημάτων αυτών είναι επιγραμματική και συχνά επιφανειακή, με συνέπεια να διαιωνίζονται ανακρίβειες και αοριστολογίες. Συνεπώς, αν και αρκετοί ιστοριοδίφες και ερευνητές έχουν ασχοληθεί με την παρουσίαση της εκκλησιαστικής ιστορίας της Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο και με τη συγκέντρωση προσωπογραφικών στοιχείων για ορισμένους από τους αρχιερείς της, δεν έχει συνταχθεί μέχρι στιγμής μία ειδική μελέτη, που να εξετάζει συστηματικά τα θέματα της ιεραρχικής τάξης, της εξέλιξης της εκκλησιαστικής της περιφέρειας και της εκκλησιαστικής της διαίρεσης, της διοικητικής οργάνωσης της μητρόπολης και της στελέχωσης των υπηρεσιών της. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η παρούσα διδακτορική διατριβή έρχεται να εξετάσει ορισμένες αρκετά ενδιαφέρουσες και σημαντικές πτυχές της εκκλησιαστικής ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τον ύστερο 11ο αιώνα μέχρι και το 1460, παρά την πενιχρότητα των γνωστών μαρτυριών.

Πράγματι, η εξέταση της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μας έφερε αντιμέτωπους με το πρόβλημα της πενιχρότητας και της αποσπασματικότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Το πρόβλημα αυτό δυσχέρανε την ενδελεχή και συστηματική προσέγγιση των διαφόρων πτυχών του εξεταζόμενου θέματος, με συνέπεια να επιχειρηθεί να εξαχθούν όσο το δυνατόν πιο ασφαλή συμπεράσματα, με βάση τα στοιχεία αυτά αλλά και τις γενικότερες γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για τη λειτουργία και την οργάνωση των εκκλησιαστικών εδρών κατά τη μέση και ύστερη

βυζαντινή περίοδο. Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία αυτά επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε και να εξετάσουμε ζητήματα σχετικά με την οργάνωση και τη λειτουργία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και όχι να περιοριστούμε σε μία “επισκοποκεντρική” ή γεγονοτολογική προσέγγιση της ιστορικής της πορείας, κάτι που άλλωστε επιχειρήθηκε με τρόπο συνοπτικό στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, επιχειρήσαμε να εξετάσουμε σε πρώτη φάση τα σχετικά με την εκκλησιαστική περιφέρεια, την ιεραρχική θέση, τον τίτλο και τις προσφωνήσεις των κατά καιρούς επικεφαλής της καθώς και να ερευνήσουμε τα σχετικά με την κτηματική περιουσία και τα συνήθη έσοδα της εξεταζόμενης μητρόπολης. Παρά την πενιχρότητα των διαθέσιμων μαρτυριών, η ενδεδειγμένη εξέτασή τους οδήγησε στα ακόλουθα συμπεράσματα :

A. Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προσφέρουν ιδιαίτερες πληροφορίες ούτε καν για τον γενικό προσδιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης μητρόπολης. Ωστόσο, η εξέταση των γνωστών μαρτυριών σε συνδυασμό με τις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την εκκλησιαστική γεωγραφία της νότιας και κεντρικής Πελοποννήσου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και κυρίως κατά την περίοδο μετά την Άλωση επέτρεψαν την εξαγωγή ορισμένων κατά το δυνατόν συμπερασμάτων. Σε πρώτη φάση, λοιπόν, διαπιστώθηκε ότι τα δικαιοδοτικά όρια της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, κατά τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, δεν ταυτίζονταν με αυτά της πάλαι ποτέ επισκοπής Λακεδαιμονίας, αφού η μητρόπολη Παλαιών Πατρών είχε κατορθώσει να αποσπάσει την επισκοπή Αμυκλών, της οποίας ο ιεράρχης ποιόμεινε τους οικισμούς των οροπεδίων της Μαντινείας και της Τεγέας. Έτσι, η περιοχή δικαιοδοσίας της εξεταζόμενης μητρόπολης εκτεινόταν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο από τον άνω χειμαρρώδη ρου του Ευρώτα μέχρι και το κατώτερο τμήμα της λεγόμενης Κοίλης Λακεδαιμόνος, στα όρια της πεδιάδας του Έλους, με προεκτάσεις προς ΝΝΔ, στην περιοχή της βόρειας προσηλιακής Μάνης, προς τα ΒΒΑ, στην περιοχή του βορειοανατολικού άκρου της σημερινής περιφερειακής ενότητας Λακωνίας καθώς και προς τα ΒΒΔ, στην περιοχή της Γορτυνίας. Αργότερα, κατά τη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, αν και διαμορφώνονται νέες ιστορικές συνθήκες, που ευνοούν την αναβάθμιση των εκκλησιαστικών εδρών της νότιας Πελοποννήσου και την επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων τους, η μητρόπολη Λακεδαιμονίας δεν κατορθώνει να επεκτείνει σημαντικά τα όρια της, αφού οι

ιστορικές συνθήκες επέτρεψαν μόνο την προς βορρά επέκταση των ορίων της, με την επανένταξη της επισκοπής Αμυκλών στη δικαιοδοσία της, σε αντίθεση με τις πρόσκαιρες επεκτάσεις της δικαιοδοσίας της μητρόπολης προς τις δυτικές υπώρειες του Ταυγέτου και το νότιο τμήμα της λεκάνης της Μεγαλόπολης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, φαίνεται ότι τα δικαιοδοτικά όρια της μητρόπολης γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα δεν ξεπερνούσαν αυτά της ομώνυμης μεσοβυζαντινής επισκοπής.

B. Οι πατριαρχικές αρχές παραχώρησαν στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας την 78^η θέση στην ιεραρχία των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όταν αποφασίστηκε η ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα κατά τη διάρκεια του ύστερου 11^{ου} αιώνα (1082/83). Η ιεράρχηση αυτή οφειλόταν στην εφαρμοζόμενη τότε αρχή της αρχαιότητας, σύμφωνα με την οποία κάθε εκκλησιαστική έδρα καταλάμβανε κάποια θέση στην ιεραρχία των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου με βάση το πότε ιδρύθηκε. Η εξεταζόμενη μητρόπολη διατήρησε την 78η θέση στην ιεραρχία των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου καθ' όλη τη διάρκεια της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου. Ωστόσο, στα χρόνια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) παρατηρείται μεταβολή της ιεραρχική θέσης της εξεταζόμενης μητρόπολης, όπως συγκεχυμένα αποτυπώνεται στα εκκλησιαστικά Τακτικά του α΄ τετάρτου του 14ου αιώνα. Δεν πρόκειται, όμως, για μία μόνιμη κατάσταση, αλλά για τιμητική διάκριση, που εξασφάλιζε προσωρινά σε ορισμένους από τους ιεράρχες της κάποια ανώτερη ιεραρχική θέση. Πάντως, σε καμία περίπτωση, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαληθεύουν την μαρτυρία των Notitiae 17 και 18, σύμφωνα με τις οποίες είχε αποδοθεί στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας το προνόμιο να *έπέχει τὸν τόπον* της μητρόπολης Κελτζηνής, δηλαδή η 54η ιεραρχική θέση. Αντιθέτως, η μαρτυρία της Notitia 19, σύμφωνα με την οποία η μητρόπολη Λακεδαιμονίας απολάμβανε το προνόμιο να *έπέχει* την ιεραρχική κατάταξη του μητροπολίτη Κατάνης, φαίνεται πιο αληθοφανής. Τέλος, ας σημειωθεί ότι η σημαίνουσα θέση της καστροπολιτείας του Μυστρά στην διοικητική και οικονομική ζωή του Δεσποτάτου δε φαίνεται να επηρέασε ουσιαστικά τις όποιες μεταβολές της θέσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στην ιεραρχία των μητροπολιτικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, σε αντίθεση με την ιεραρχική θέση της μητρόπολης Μονεμβασίας.

Γ. Όσον αφορά τα ζητήματα σχετικά με τον τίτλο και την προσφώνηση των κατά καιρούς μητροπολιτών Λακεδαιμονίας διαπιστώθηκε ότι σε γενικές γραμμές δεν παρατηρείται κάποια παρέκκλιση από την επίσημη εκκλησιαστική εθιμοτυπία και ορολογία. Με άλλα λόγια, οι κατά καιρούς μητροπολίτες Λακεδαιμονίας παρουσιάζονται να χρησιμοποιούν τον τίτλο, τις προσφωνήσεις ακόμα και τους τρόπους αυτοχαρακτηρισμού, που προσιδιάζουν στην θέση τους μέσα στην εκκλησιαστική διοικητική ιεραρχία. Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, οι κατά καιρούς ιεράρχες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας έχει διαπιστωθεί ότι έφεραν τον τίτλο του μητροπολίτη και προσαγορεύονταν *ιερώτατος* ή *πανιερώτατος*, ενώ δεν αποκλείεται η προσφώνηση *άγιώτατος* να χρησιμοποιείτο για τους κεκοιμημένους ιεράρχες της εξεταζόμενης μητρόπολης. Τέλος, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι οι ιεράρχες της μητρόπολης είχαν το προνόμιο να προσδιορίζονται ως *υπέριτμοι* λίγο μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, αν και δεν αποκλείεται η χρήση του προσδιορισμού αυτού να οφειλόταν στην ευρεία διάδοσή του μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα.

Δ. Η πενιχρότητα των διαθέσιμων μαρτυριών δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ούτε και για τα περιουσιακά στοιχεία και τα συνήθη έσοδα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ουσιαστικά, τα διαθέσιμα δεδομένα προσφέρουν μία μάλλον αποσπασματική εικόνα για τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης κατά την περίοδο 1311/12 – 1341. Με βάση τα δεδομένα αυτά, καθίσταται γνωστό ότι η μητρόπολη κατείχε και εκμεταλλευόταν οικήματα εντός της καστροπολιτείας του Μυστρά αλλά και καλλιεργήσιμες εκτάσεις και οικήματα σχετικά με την εκμετάλλευση και την αποθήκευση της αγροτικής παραγωγής σε οικισμούς της ευρύτερης περιοχής του Μυστρά καθώς και σε οικισμούς της Βόρειας Λακωνίας και ίσως και της πεδιάδας της Ασέας. Η μητρόπολη αξιοποιούσε την κτηματική της περιουσία με την καλλιέργεια ελαιώνων, αμπελώνων και περιβολιών, στα οποία εργάζονταν αρκετές κατηγορίες καλλιεργητών αλλότριας γης (πάροιχοι, προσκαθήμενοι, εμφυτευτές, ανακαπτικώς έχοντες καθώς και κληρικοπάροιχοι). Δυστυχώς, τα διαθέσιμα τεκμήρια δεν προσφέρουν κάποια πληροφορία για τις παραγωγικές δυνατότητες και τα συνήθη έσοδα των περιουσιακών στοιχείων της μητρόπολης, αν και έχουν εντοπιστεί μεμονωμένες και αποσπασματικές λεπτομέρειες σχετικά τις οικονομικές δυνατότητες της μητρόπολης καθώς και για κάποιες περιπτώσεις κακοδιαχείρισης των οικονομικών της κατά τη διάρκεια της πρώτης πεντηκονταετίας του 14^{ου} αιώνα. Παρ’

όλα αυτά, η εξεταζόμενη μητρόπολη φαίνεται ότι διέθετε μία σχετική οικονομική ευρωστία σε σχέση με άλλες εκκλησιαστικές έδρες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1340, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν υφίσταντο άλλες κατά πολύ πιο εύρωστες οικονομικά μητροπόλεις (π.χ. Μονεμβασία, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα).

Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε να εξεταστούν τα σχετικά με τη διοικητική οργάνωση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Αρχικά, εξετάστηκε ο θεσμός της μητροπολιτικής συνόδου και στη συνέχεια η οργάνωση και η στελέχωση των μητροπολιτικών υπηρεσιών (*σεκρέτων*). Για μία ακόμα φορά, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επέτρεψε να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα και ειδικά για τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης. Ωστόσο, οι γενικότερες γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την λειτουργία της επαρχιακής συνόδου των κατά τόπους μητροπόλεων καθώς και για την οργάνωση και τη στελέχωση των υπηρεσιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των κατά τόπους μητροπόλεων συνέβαλαν αποφασιστικά στην αντιμετώπιση των διαφόρων προβλημάτων και κατ' επέκταση στην εξαγωγή όσο το δυνατόν πιο ασφαλών συμπερασμάτων. Αναλυτικά, η εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων οδήγησε στην εξαγωγή των ακόλουθων συμπερασμάτων:

A. Αν και δεν εντοπίστηκε κάποια ασφαλή μαρτυρία για την ύπαρξη και τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αυτό ωστόσο δεν συνεπάγεται ότι το θεσμικό αυτό όργανο δεν υφίστατο, δεδομένου ότι αποτελούσε ένα θεσμοθετημένο συλλογικό όργανο της εκκλησιαστικής διοίκησης, με συγκεκριμένες ποιμαντικές, διοικητικές, δικαστικές και τελετουργικές αρμοδιότητες. Για αυτό τον λόγο, επιχειρήθηκε με βάση τις γενικότερες γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας αναφορικά με τη λειτουργία της επαρχιακής συνόδου άλλων μητροπολιτικών εδρών και τα δεδομένα της κρατικής και εκκλησιαστικής νομοθεσίας, να αντιμετωπιστούν ορισμένα προβλήματα σχετικά με τη στελέχωση της επαρχιακής συνόδου σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και με τον χώρο στον οποίο πραγματοποιούνταν οι εργασίες της. Η συστηματική εξέταση των πενιχρών δεδομένων κατέστησε φανερό ότι ο μικρός αριθμός των υπαγόμενων στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας επισκοπικών εδρών ανάγκαζε τους επικεφαλής της μητρόπολης και προέδρους της επαρχιακής συνόδου να μετακαλούν ιεράρχες από όμορες μητροπολιτικές έδρες, τουλάχιστον σε περίπτωση κρίσης ιεραρχών καθώς και σε

περιπτώσεις εκλογής ιεραρχών για τις υποκείμενες σε αυτήν επισκοπικές έδρες. Τέλος, οι συνεδριάσεις της συνόδου φαίνεται ότι πιθανότητα γίνονταν στον νάρθηκα ή στο κεντρικό κλίτος του καθεδρικού ναού της μεσαιωνικής Λακεδαιμονίας, που ταυτίζεται με την ερειπωμένη βασιλική στην ακρόπολη της αρχαίας και της μεσαιωνικής Σπάρτης, ενώ αργότερα, όταν η έδρα της μητρόπολης μεταφέρθηκε στην καστροπολιτεία του Μυστρά, οι συνεδριάσεις της, αν δεν λάμβαναν χώρα σε κάποια αίθουσα του επισκοπικού μεγάρου, είναι αρκετά πιθανό να πραγματοποιούνταν στον νάρθηκα του μητροπολιτικού ναού της καστροπολιτείας, δηλαδή του ναού του αγίου Δημητρίου.

Β. Για μία ακόμα φορά, οι διαθέσιμες μαρτυρίες σχετικά με την οργάνωση και τη στελέχωση των διοικητικών υπηρεσιών της εξεταζόμενης μητρόπολης είναι περιορισμένες και προέρχονται κατ' αποκλειστικότητα από την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Παρ' όλα αυτά, η ενδελεχής τους εξέταση προσφέρει ορισμένα κατά το δυνατόν ασφαλή συμπεράσματα για την οργάνωση και τη λειτουργία των διοικητικών υπηρεσιών της μητρόπολης. Σε πρώτη φάση, διαπιστώθηκε ότι η οργάνωση των διοικητικών υπηρεσιών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας δεν διαφοροποιείτο από την οργάνωση άλλων μητροπολιτικών εδρών. Οι αξιωματούχοι που στελέχωναν τις υπηρεσίες της μητρόπολης παρουσιάζονται να έχουν ένα αξιόλογο μορφωτικό επίπεδο, αφού αρκετοί από αυτούς δεν γνώριζαν απλά γραφή και ανάγνωση, αλλά είχαν ειδικές νομικές γνώσεις και ασχολούνταν με βιβλιογραφικές δραστηριότητες. Άλλωστε, αρκετοί από αυτούς προέρχονταν από ονομαστές ιερατικές οικογένειες της ευρύτερης περιοχής. Τέλος, ορισμένοι από αυτούς διαπιστώθηκε ότι η σταδιοδρομία τους παρουσίασε μία ανοδική πορεία, αφού η συνεπής εκπλήρωση των καθηκόντων τους εξασφάλιζε την προαγωγή σε ανώτερες θέσεις στην ίδια ή σε άλλες υπηρεσίες. Εξάλλου, κάποιοι από αυτούς κατόρθωσαν να προωθηθούν στο επισκοπικό αξίωμα, αναλαμβάνοντας τη διαποίμανση κάποιας επισκοπικής έδρας.

Το τελευταίο μέρος της παρούσας εργασίας είναι αφιερωμένο στην επισκοπική διαίρεση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Για μία ακόμα φορά, η πενιχρότητα των τεκμηρίων αλλά και τα σχετικά με αυτά προβλήματα προκαλούσαν συγχύσεις και παρανοήσεις αναφορικά με τον χρόνο ίδρυσης των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Έτσι, άλλοι ερευνητές αποδέχονταν ότι η μητρόπολη της Λακεδαιμονίας είχε επισκοπικές έδρες ήδη από τα πρώτα χρόνια της προαγωγής

της σε μητροπολιτική έδρα, ενώ άλλοι μετέθεταν την ίδρυση των επισκοπικών της εδρών στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Η κατάσταση αυτή οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό και στο γεγονός ότι οι πληροφορίες των εκκλησιαστικών Τακτικών έρχονται σε αντίθεση με αυτές μεμονωμένων σημαντικών αρχαιικών τεκμηρίων. Επίσης, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επέτρεπε την αποσαφήνιση ούτε και των βασικών παραμέτρων της λειτουργίας για τις περισσότερες από τις παραδιδόμενες επισκοπικές έδρες της μητρόπολης Λακεδαιμονίας καθώς και για την ανασύνθεση της ιστορικής πορείας κάθε μίας από αυτές. Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, επιχειρήθηκε μία συνολική θεώρηση της επισκοπικής διαίρεσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ώστε να αντιμετωπιστούν κατά το δυνατόν τα όποια προβλήματα, αλλά και να αποσαφηνιστούν ορισμένες θεμελιώδεις πτυχές της ιστορίας των επισκοπικών αυτών εδρών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, προέκυψαν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

A. Σε πρώτη φάση, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων αποκάλυψε ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας απέκτησε επισκοπικές έδρες ήδη από τα πρώτα χρόνια της προαγωγής της σε μητροπολιτική έδρα (1082/83) και όχι κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, όπως είχαν υποστηρίξει παλαιότερα αρκετοί ερευνητές. Οι επισκοπικές αυτές έδρες είχαν σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο, ώστε η εκκλησιαστική διοίκηση να ανταποκρίνεται στις επιτακτικές ποιμαντικές ανάγκες του χριστιανικού ποιμνίου των περιοχών αυτών και παράλληλα να εξυπηρετείται η ουσιαστικότερη αφομοίωση όσων σλαβικών πληθυσμών υπήρχαν ακόμα στις περιοχές αυτές. Στο πλαίσιο αυτό, οι αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές μερίμνησαν για την ίδρυση μίας επισκοπής στην περιοχή της κεντρικής Πελοποννήσου (επισκοπή Αμυκλών), μίας για την περιοχή των ανατολικών κλιτύων του Ταυγέτου (Επισκοπή Εζερών/Εζερού) καθώς και μίας επισκοπής για την περιοχή των δυτικών κλιτύων του Πάρνωνα (επισκοπή Πίσσης). Ωστόσο, η δυναμική αντίδραση της μητρόπολης Παλαιών Πατρών για την απώλεια της μέχρι τότε επισκοπής Λακεδαιμονίας επέφερε μεταβολές στον αρχικό σχεδιασμό της επαρχιακής οργάνωσης της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η μητρόπολη Παλαιών Πατρών κατόρθωσε να αποσπάσει την επισκοπή Αμυκλών και να τη θέσει υπό την επικυριαρχία της μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, οπότε η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διεκδίκησε με επιτυχία την επισκοπική αυτή έδρα, εκμεταλλευόμενη την αποδυνάμωση της μητρόπολης Παλαιών Πατρών μετά την φραγκική κατάκτηση.

Β. Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οι δημογραφικές και γενικότερες ιστορικές εξελίξεις υποχρέωσαν τους τοπικούς εκκλησιαστικούς παράγοντες να μεταφέρουν την έδρα των επισκοπών σε άλλους οικισμούς, που παρουσίαζαν ιδιαίτερη δημογραφική και οικιστική ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, καθώς ήταν κτισμένοι σε θέσεις με φυσική προστασία, με αποτέλεσμα να ικανοποιείται το θεμελιώδες αίτημα για ασφάλεια κατά τη διάρκεια μίας αρκετά ταραγμένης περιόδου, όπως αυτή του 14ου αιώνα. Έτσι, ο επικεφαλής και τα στελέχη της επισκοπής Αμυκλών μεταφέρθηκαν από το οχυρωμένο οικισμό του Νικλίου στο πλησιόχωρο κάστρο του Μουχλίου κατά τη διάρκεια του ύστερου 14ου αι., ενώ ο επικεφαλής της επισκοπής Εζερού μετέφερε την έδρα του στο κάστρο της Καρυούπολης στα τέλη του 14ου αιώνα/αρχές του 15ου αι. Γύρω στα τέλη του 14ου αι/ αρχές 15ου αι., η επισκοπή Πίσσης φαίνεται να εξελίσσεται σε επισκοπή Βρεσθένης, αφού η εγκατάσταση αλβανικού πληθυσμού στον πελοποννησιακό χώρο είναι πιθανό να άλλαξε τις δημογραφικές συνθήκες, μεταξύ άλλων, και στη βορειοανατολική Λακωνία. Όπως και να έχει το ζήτημα, οι εξελίξεις αυτές, που ανταποκρίνονται στις δημογραφικές και ιστορικές εξελίξεις του γεωγραφικού χώρου της περιοχής δικαιοδοσίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, προκαλούν μετονομασίες επισκοπών και την οικοδόμηση νέων επισκοπικών συγκροτημάτων, καθιστώντας φανερό ότι οι μεταβολές αυτές κάθε άλλο παρά προσωρινές ήταν.

Γ. Τέλος, η ενδελεχής εξέταση των διαθέσιμων μαρτυριών οδήγησε και σε ορισμένα κατά το δυνατόν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την ιεράρχηση των επισκοπικών εδρών που υπάγονταν στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι η παραδιδόμενη από τα εκκλησιαστικά τακτικά της μεταβυζαντινής περιόδου ιεράρχηση των επισκοπικών εδρών απεικόνιζε την πραγματική ιεράρχηση των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα. Έτσι, λοιπόν, φαίνεται ότι ο επίσκοπος Αμυκλών απολάμβανε τον τίτλο του πρωτόθρονου επισκόπου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ο επίσκοπος Καρυούπολεως καταλάμβανε τη δεύτερη ιεραρχική θέση, ενώ ο επίσκοπος Βρεσθένης περιοριζόταν στην τελευταία θέση της ιεράρχησης των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Πάντως, η ιεράρχηση αυτή δε φαίνεται να τροποποιήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, αφού επαναλαμβάνεται στερεότυπα σε όλα τα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα εκκλησιαστικά τακτικά.

Τα ανωτέρω συμπεράσματα πιστεύουμε ότι έρχονται να αποσαφηνίσουν αρκετές πτυχές του χριστιανικού βίου, της εκκλησιαστικής διοικητικής μηχανής και της εκκλησιαστικής γεωγραφίας της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Ευρώτα, καθώς και να διευκρινίσουν αντίστοιχα θέματα της νότιας και της κεντρικής Πελοποννήσου. Η μελέτη των θεμάτων αυτών συμβάλλει στην αποσαφήνιση της ιστορίας των εκκλησιαστικών θεσμών της περιοχής αλλά και συμπληρωματικά στην εξέταση συγκεκριμένων πτυχών της τοπικής ιστορίας, αφού οι εκκλησιαστικοί θεσμοί μίας περιοχής αποτελούν παράγοντα της τοπικής ζωής, πέρα από το λειτουργικό και ποιμαντικό έργο που υπηρετούσαν διαχρονικά. Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, η εξέταση όσων πτυχών της ιστορίας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας προσεγγίστηκαν στην παρούσα εργασία, πιστεύουμε ότι έρχονται να συμπληρώσουν τις γνώσεις της επιστημονικής κοινότητας για την ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Ευρώτα αλλά και γενικότερα για τη νότια και την κεντρική Πελοπόννησο κατά την μέση και κυρίως κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος επισκόπων και μητροπολιτών Λακεδαιμονίας

(ca. μέσα 5ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.)

α. Κατάλογος ιεραρχών της επισκοπής Λακεδαιμονίας :

1. **Όσιος** (ca. μέσα 5^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος Λακεδαίμονος Όσιος μαρτυρείται ότι συμμετείχε στις εργασίες της υπό τον μητροπολίτη Πέτρο επαρχιακής συνόδου της Επαρχίας Ελλάδας – Αχαΐας (457/8).¹⁵¹⁴
2. **Στέφανος** (α' μισό 6^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος Στέφανος μνημονεύεται σε επιγραφή επιτυμβίου ψηφιδωτού που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στην οδό Κλεομβρότου, στη Σπάρτη.¹⁵¹⁵
3. **Θεοδόσιος** (ca. μέσα 6^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος Λακεδαίμονος Θεοδόσιος είναι γνωστό ότι συμμετείχε στις εργασίες της Ε' Οικουμενικής Συνόδου (553).¹⁵¹⁶
4. **Θεοδόσιος** (τελευταίο τέταρτο 7^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος τῆς Λακεδαιμονίων πόλεως Θεοδόσιος συμμετείχε στις εργασίες της Στ' Οικουμενικής Συνόδου (680/1).¹⁵¹⁷
5. **Ιωάννης** (α' μισό 9^{ου} αι.)¹⁵¹⁸ : Ο επίσκοπος αυτός είναι γνωστός μόνο από το περίφημο *Συνοδικό* της Εκκλησίας Λακεδαιμονίας που περιέχεται στον κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵¹⁹

¹⁵¹⁴ Mansi, τ. Ζ', 611 – 612. Επίσης, πρβλ. Bon, *Péloponnèse*, 8-9 και σημ. 1 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 168 · Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, 420 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Μπακούρου, 'Κυμητήριο', 350 – 351 · Stiernon, *Lacédémone*, 1174.

¹⁵¹⁵ Μπακούρου, 'Κυμητήριο', 335 – 359.

¹⁵¹⁶ Ατέσης, *Κατάλογοι*, 168 · Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, 422 · Μπακούρου, 'Κυμητήριο', 351.

¹⁵¹⁷ Mansi, τ. ΙΑ', 638, 645, 673. Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 78 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 168 · R.- J. Lilie, "Thrakien" und "Thraakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts", *JÖB* 26 (1977), 43 σημ. 159 · Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, 422 · Fedalto, *Hierarchia*, 505 · Κορδώσης, Κορδώσης, Σλαβική εποίκηση, 417 - 418, Μπακούρου, 'Κυμητήριο', 351 · Κόντη, *Μαρτυρίες*, 93 – 94 · Stiernon, *Lacédémone*, 1174. Ας σημειωθεί ότι ο Πουκεβίλ ονομάζει τον συγκεκριμένο επίσκοπο Θεόδωρο και όχι Θεοδόσιο (Πουκεβίλ, *Πελοπόννησος*, 336).

¹⁵¹⁸ Ας σημειωθεί ότι ορισμένοι ερευνητές προτάσσουν πριν από τον επίσκοπο Ιωάννη κάποιον επίσκοπο ονόματι Όσιο, που πιστεύεται ότι συμμετείχε στις εργασίες τοπικής συνόδου που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 720 – 730, παραπέμποντας στο περιεχόμενο της επιστολής των ιεραρχών της τοπικής συνόδου της μητρόπολης Κορίνθου του έτους 457/8, όπου πράγματι συμμετείχε ο αναφερόμενος ως πρώτος γνωστός επίσκοπος της εξεταζόμενης εκκλησιαστικής έδρας (Δούκας, *Σπάρτη*, 581 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 78 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 168 · Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, 422 · Μπακούρου, 'Κυμητήριο', 350 – 351)!

¹⁵¹⁹ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 79 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 236 · Laurent, *La liste épiscopale*, 218 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 168 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · PmbZ, αρ. 3195 · Kislinger, *Nikolaos episkopos Lakedaimonias*, 28 · Stiernon, *Lacédémone*, 1174.

6. Πιθανός (α΄ μισό 9^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός είναι γνωστός μόνο από το προαναφερθέν *Συνοδικό* της Εκκλησίας Λακεδαιμονίας που περιέχεται στον κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵²⁰

7. Ειρηναίος (α΄ μισό 9^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός είναι γνωστός, όπως και ο ανωτέρω, μόνο από το *Συνοδικό* της Εκκλησίας Λακεδαιμονίας που περιέχεται στον κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵²¹

8. Βασίλειος (α΄ μισό 9^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός απαντά μόνο στο *Συνοδικό* της Εκκλησίας Λακεδαιμονίας που περιέχεται στον κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵²²

9. Θεόκλητος (β΄ μισό 9^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός δεν είναι γνωστός μόνο από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6¹⁵²³ αλλά και από τη συμμετοχή του στις εργασίες της συνόδου του έτους 869, κατά τη διάρκεια της οποίας αποφασίστηκε η εκθρόνιση του πατριάρχη Φωτίου Α΄ (α΄ αρχιερατεία : 858-867 και β΄ αρχιερατεία : 877-886) από τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης και η αποκατάσταση του πατριάρχη Ιγνατίου Α΄ (α΄ αρχιερατεία : 846-858 και β΄ αρχιερατεία : 867-877) σε αυτόν.¹⁵²⁴ Επιπλέον, οι τοπικές εκκλησιαστικές αρχές είχαν μεριμνήσει για την αγιοποίησή του, μάλλον γύρω στις αρχές του 11^{ου} αιώνα.¹⁵²⁵ Για αυτό τον λόγο, έχει

---

¹⁵²⁰ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 79 · Jenkins – Mango, Synodicon, 236 · Laurent, La liste épiscopale, 218 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Kislinger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 28 · Stiernon, Lacédémone, 1174. Για το ασυνήθιστο όνομα του συγκεκριμένου επισκόπου, βλ. Laurent, La date, 139 – 141. Ας σημειωθεί ότι το ασυνήθιστο αυτό όνομα οδήγησε τον Fedalto στη σκέψη να ταυτίσει τον επίσκοπο Πιθανό με τον ομώνυμο ιεράρχη άδηλης επισκοπικής έδρας που αναφέρεται σε μία επιστολή του πάπα Μαρτίνου Α΄ (649 - 655) προς τον κλήρο και το ποιμνίο της Θεσσαλονίκης, το 649 (Fedalto, *Hierarchia*, 506). Αν και η άποψη αυτή υιοθετήθηκε από τον συντάκτη του αντίστοιχου λήμματος του *PmbZ* (*PmbZ*, αρ. 6263), δεν μπορεί να γίνει δεκτή, καθώς εδράζεται αποκλειστικά και μόνο στο ασυνήθιστο αυτό όνομα, ενώ παραβλέπει το γενικότερο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο της, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί (Stiernon, Lacédémone, 1174).

¹⁵²¹ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 79 · Jenkins – Mango, Synodicon, 236 · Laurent, La liste épiscopale, 218 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · *PmbZ*, αρ. 1431 · Kislinger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 28 · Stiernon, Lacédémone, 1174.

¹⁵²² Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 79 · Jenkins – Mango, Synodicon, 236 · Laurent, La liste épiscopale, 218 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Kislinger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 28 · Stiernon, Lacédémone, 1174.

¹⁵²³ Jenkins – Mango, Synodicon, 237 – 238 · Laurent, La liste épiscopale, 219. Επίσης, πρβλ. Μυστακίδης, *Κατάλογος*, 186 · Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 79 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Kislinger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 29 · Stiernon, Lacédémone, 1174, 1175.

¹⁵²⁴ *Mansi*, τ. ΙΣΤ΄, 135A, 159D, 195C.

¹⁵²⁵ Για τον συγκεκριμένο ηγιασμένο ιεράρχη, βλ. N. A. Véas, “Vie de Saint Théoclyte évêque de Lacédémone, publiée d’après le manuscrit N. 583 de la Bibliothèque Barberine”, *Revue Byzantine*, Supplément du Tome II, 1916 (= *Vizantijskoe Obozrenie*), 1 – 55 · A. Γ. Σγουρίτσας, “Ο Λακεδαιμονίας άγιος Θεόκλητος”, *Θεολογία* 27 (1956), 567 – 593 · Άννα Αβραμέα, “Άγιοι επίσκοποι του ελλαδικού χώρου, που έζησαν ή καθιερώθηκαν κατά τους 8^ο – 10^ο αιώνες, με ειδική αναφορά στον άγιο Αρχίλλιο Λαρίσης”, στο : *Νέοι Άγιοι*, 51 – 52 · Λαμπροπούλου και άλλοι, Μνήμη και Λήθη, 272 –

εντοπιστεί βίος¹⁵²⁶ καθώς και ένας μικρός αριθμός απεικονίσεων του¹⁵²⁷. Ωστόσο, η προσπάθεια καθιέρωσης και διάδοσης της λατρείας του δεν καρποφόρησε, με συνέπεια η λατρεία του να παραμείνει περιορισμένη και σύντομα να καταποντισθεί στον βυθό της λήθης.¹⁵²⁸

10. Αντώνιος (β' μισό 9^{ου} αι.) : Ο ιεράρχης αυτός δεν περιλαμβάνεται στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵²⁹ Ωστόσο είναι γνωστός από τη συμμετοχή του στις εργασίες της διευρυμένης συνόδου, με την οποία επικυρώθηκε θριαμβευτικά η επάνοδος του πατριάρχη Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης (879 - 880).¹⁵³⁰

11. Βασίλειος ή Βασιλεύς (τέλη 9^{ου} αι.) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός ως συνθέτης υμνογραφικών εγκωμίων προς τιμή του αγίου Νικολάου και του αγίου Κωνσταντίνου καθώς και από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵³¹

12. Νικόλαος (αρχές 10^{ου} αι.) : Ο ιεράρχης αυτός αναφέρεται μεταξύ των ιεραρχών του *Συνοδικού* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵³² Επίσης, μνημονεύεται στην επιγραφή ανακαίνισης ενός ναού κοντά στο Παλλάντιο της Τεγεάτιδας (903),¹⁵³³ ενώ

---

275 · Ευαγγελία Πάντου, “Ο Λακεδαιμονίας άγιος Θεόκλητος : Τοπογραφικές επισημάνσεις”, στο : *Sparta and Laconia*, 343 κ.ε. · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 103 κ.ε.

¹⁵²⁶ Vées, ο. π., 1 – 55 · Σγουρίτσας, ο. π., 567 – 593. Για την προτεινόμενη χρονολόγηση της συγγραφής του Βίου στις αρχές του 11ου αιώνα, βλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 237, 239 · Nesbitt - Oikonomides, *Seals*, 84.

¹⁵²⁷ Η επιστημονική κοινότητα έχει εντοπίσει μέχρι στιγμής μόνο δύο απεικονίσεις του ηγιασμένου αυτού ιεράρχη, μία στον ναό του Αγίου Δημητρίου στη θέση Μεσονήσια της αγροτικής περιφέρειας του οικισμού Καστρί στον Βόρειο Ταΰγετο και μία στον ναό του αγίου Πέτρου στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης. Ας σημειωθεί ότι και οι δύο τοιχογραφίες έχουν χρονολογηθεί στον 13^ο αιώνα. (Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 275 · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 112 κ.ε.)

¹⁵²⁸ Λαμπροπούλου και άλλοι, *Μνήμη και Λήθη*, 275 · Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαίμων*, 116 – 117 · Λαμπροπούλου, *Λατρεία*, 109 κ.ε.

¹⁵²⁹ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 79 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 238 · Laurent, *La liste épiscopale*, 218 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · *PmbZ*, αρ. 1431 · Kislinger, *Nikolaos episkopos Lakedaimonias*, 29 · Stiernon, *Lacédémone*, 1175.

¹⁵³⁰ *Mansi*, τ. ΙΗ', 376D.

¹⁵³¹ St. Binon, “La Vie de St. Pierre L’ Athonite”, *SBN* 5 (1939), 48 κ.ε. · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 81 · Stiernon, *Lacédémone*, 1175. Επίσης, για τον ιεράρχη αυτόν, πρβλ. και Jenkins – Mango, *Synodicon*, 238 · Laurent, *La liste épiscopale*, 219 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · *PmbZ*, αρ. 958 · Kislinger, *Nikolaos episkopos Lakedaimonias*, 28, 29.

¹⁵³² Jenkins – Mango, *Synodicon*, 238 · Laurent, *La liste épiscopale*, 216. Επίσης, πρβλ. Stiernon, *Lacédémone*, 1175. Ας σημειωθεί ότι κάποιοι ερευνητές είχαν διαβάσει παλαιότερα το όνομα του ιεράρχη αυτού στο αναφερόμενο συνοδικό ως Νικηφόρος (Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 79 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169) ή ως Νικόδημος (Laurent, *La liste épiscopale*, 220 · Fedalto, *Hierarchia*, 506).

¹⁵³³ Feissel & Philippidis - Braat, *Inscriptions*, 300, αρ. 42 · Αβραμέα, *Η λατρεία του Αγίου Χριστοφόρου*, 395 · Μουτσόπουλος, *Νίκλι - Μουχλί*, 172 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Α', 23 - 24.

έχει εντοπιστεί και ένα μολυβδόβουλο του στα προσκίσματα της βασιλικής του Κρανείου, στην Κόρινθο.¹⁵³⁴

13. Ευστάθιος (α΄ μισό του 10^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός είναι γνωστός μόνο από το προαναφερθέν *Συνοδικό* της Εκκλησίας Λακεδαιμονίας που περιέχεται στον κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵³⁵

14. Λέων ή/και Λεόντιος (β΄ μισό του 10^{ου} αι.) : Ο συντάκτης του *Συνοδικού* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6 αναφέρει στην 9^η θέση έναν ιεράρχη ονόματι Λέοντα. Ωστόσο, όσοι ασχολήθηκαν με την έκδοση του προαναφερθέντος τεκμηρίου έχουν υποστηρίξει ότι ο ιεράρχης αυτός ενδέχεται να ταυτίζεται με τον επίσκοπο Λεόντιο, που είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλο της πρώτης πενηκονταετίας του 10ου αιώνα, δεδομένου ότι οι βραχυγραφημένες μορφές των δύο αυτών ονομάτων μοιάζουν αρκετά, ώστε να συγχέονται από τους αντιγραφείς.¹⁵³⁶

15. Ιωάννης (β΄ μισό του 10^{ου} αι.) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός μόνο από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵³⁷

16. Θεόπεμπτος (τέλη 10^{ου} αι/αρχές 11^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός καταλαμβάνει την 10^η θέση του *Συνοδικού* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵³⁸ Οι ερευνητές τον ταυτίζουν με τον ομώνυμο ιεράρχη που αναφέρεται στον *Βίο* του οσίου Νίκωνος, ο οποίος ποιόμεινε την επισκοπή Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της ιεραποστολικής δράσης του οσίου στην περιοχή της νότιας Πελοποννήσου, ενώ είναι γνωστό ότι τέλεσε και την νεκρώσιμη ακολουθία του οσίου (1008).¹⁵³⁹ Επίσης, ο ιεράρχης αυτός

---

¹⁵³⁴ Δ. Πάλλας, “Ανασκαφαί της βασιλικής του Κρανείου”, *ΠΑΕ* 1972, 250 · Kislínger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 30 - 31.

¹⁵³⁵ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 79 · Jenkins – Mango, Synodicon, 238 · Laurent, La liste épiscopale, 220 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Kislínger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 31 · Stiernon, Lacédémone, 1175.

¹⁵³⁶ Jenkins – Mango, Synodicon, 238 · Laurent, La liste épiscopale, 220 - 221. Για το μολυβδόβουλο αυτό, βλ. Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 637. Ας σημειωθεί ότι η άποψη αυτή έχει γίνει αποδεκτή από την πλειονότητα των ερευνητών, αν και όχι πάντα χωρίς επιφυλάξεις (Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Kislínger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 31 · Stiernon, Lacédémone, 1175).

¹⁵³⁷ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 79 · Jenkins – Mango, Synodicon, 238 · Laurent, La liste épiscopale, 220 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Kislínger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 31 · Stiernon, Lacédémone, 1175.

¹⁵³⁸ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 79 · Jenkins – Mango, Synodicon, 238 · Laurent, La liste épiscopale, 219 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 246 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Kislínger, *Regionalgeschichte*, 66 · Kislínger, Nikolaos episkopos Lakedaimonias, 31 · Stiernon, Lacédémone, 1176.

¹⁵³⁹ Λαμψίδης, *Ο όσιος Νίκων*, 66³⁸ - 68¹, 80²⁹⁻³⁰, 96³⁸ - 98⁵. Επίσης, πρβλ. Kislínger, *Regionalgeschichte*, 66. Για τις σχέσεις και τη συνεργασία του επισκόπου Θεοπέμπτου με τον όσιο Νίκωνα, βλ. Γ. Θ. Πριντζιπα, “Λακωνικές εκκλησιαστικές ειδήσεις στο Βίο του Οσίου Νίκωνος του

ταυτίζεται με τον ομώνυμο ιεράρχη που αναφέρεται σε ένα μολυβδόβουλο του τέλους του 10^{ου} αιώνα.¹⁵⁴⁰

17. Θεοδώρητος (11^{ος} αι.) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός από δύο μολυβδόβουλα που έχουν χρονολογηθεί στον 11^ο αιώνα.¹⁵⁴¹ Ο π. V. Laurent υποστήριξε ότι ο αναφερόμενος στα δύο αυτά μολυβδόβουλα ιεράρχης ταυτίζεται με τον επίσκοπο που κρύβεται πίσω από το λογοπαίγνιο του ονόματος του επισκόπου Λακεδαιμονίας και εμπνευστή της συγγραφής του *Βίου* του οσίου Θεοκλήτου (*Θεοῦ δῶρον*).¹⁵⁴² Η πρόταση αυτή έγινε δεκτή από τους J. Nesbitt και N. Oikonomides που θεώρησαν ότι ο επίσκοπος Θεοδώρητος κρύβεται επιπλέον και πίσω από τον αναφερόμενο στη 12^η θέση του *Συνοδικού*, επίσκοπο Θεοδόσιο, δεδομένου ότι η σύγκριση ανάμεσα στα ονόματα Θεοδώρητος και Θεοδόσιος είναι δυνατή και συχνή.¹⁵⁴³

18. [Βαρθολο;]μαίος (α' τέταρτο 11^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός είναι γνωστός μόνο από μία επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα που εντοπίστηκε στο νότιο πρόσκτισμα της λεγόμενης βασιλικής του οσίου Νίκωνα, στην Ακρόπολη της Σπάρτης.¹⁵⁴⁴

19. Λουκάς (α' τέταρτο 11^{ου} αι.) : Ο επίσκοπος αυτός καταλαμβάνει την 13η θέση μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας που αναφέρονται στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6. Ενδεχομένως, ο ιεράρχης αυτός να ταυτίζεται με τον ομώνυμο ιεράρχη που μνημονεύεται σε επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα από το νότιο πρόσκτισμα της λεγόμενης βασιλικής του οσίου Νίκωνα, στην Ακρόπολη της Σπάρτης.¹⁵⁴⁵ Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι R. Jenkins και C. Mango

---

Μετανοείτε”, *ΒυζΜελ.* 6 (1996), 523 – 524 · Kaplan, *La fondation de Nikôn*, 385-387 · Morris, *The Spread of the Cult of St. Nikon* “Metanoieite”, 449 · Αναγνωστάκης, *Μονεμβασία – Λακεδαίμων*, 120.

¹⁵⁴⁰ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 640 (= Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, αρ. 29.3). Επίσης, πρβλ. Μυστακίδης, *Κατάλογοι*, 187.

¹⁵⁴¹ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 638, 639 (= Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, αρ. 29.2).

¹⁵⁴² Laurent, *La liste épiscopale*, 220. Ας σημειωθεί ότι οι R. Jenkins και C. Mango αναγνωρίζουν ότι το όνομα του ιεράρχη της 12^{ης} θέσης του συνοδικού παραδίδεται σε λανθασμένη μορφή και ότι πρέπει να αναγνωστεί ως Θεόδωρος και στη συνέχεια να ταυτιστεί με τον ανώνυμο επίσκοπο και εμπνευστή του *Βίου* του οσίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας (Jenkins – Mango, *Synodicon*, 239).

¹⁵⁴³ Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, 84.

¹⁵⁴⁴ Σωτηρίου, *Ανασκαφαί*, 114 – 115. Επίσης, πρβλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 240 · Stiernon, *Lacédémone*, 1176. Ας σημειωθεί ότι έχουν επιχειρηθεί και άλλες αναγνώσεις του ονόματος του συγκεκριμένου ιεράρχη. Συγκεκριμένα, οι R. Jenkins και C. Mango πρότειναν επίσης το όνομα [Ειρη]ναίος (Jenkins – Mango, *Synodicon*, 240), ενώ ο Ατέσης πρότεινε το όνομα [Ματθ]αίος (Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169).

¹⁵⁴⁵ Σωτηρίου, *Ανασκαφαί*, 114 – 115 · Feissel & Philippidis – Braat, *Inscriptions*, 303 - 304. Επίσης, πρβλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 240 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 66 · Stiernon, *Lacédémone*, 1176. Ας σημειωθεί ότι ο D. Stiernon δεν αποδέχεται την ταύτιση των δύο ιεραρχών, δεδομένου ότι καταχωρίζει δύο διαδοχικές εγγραφές στον συνταχθέντα από αυτόν επισκοπικό κατάλογο (Stiernon, *Lacédémone*, 1176).

επεχείρησαν να ταυτίσουν, χωρίς ιδιαίτερη επιμονή, τον επίσκοπο Λουκά με έναν ομώνυμο μοναχό της Μονής του οσίου Νίκωνος, γνωστού από τον *Bίο* του οσίου.¹⁵⁴⁶

20. Ιωάννης (β' μισό 11^{ου} αι.) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός μόνο από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, στο οποίο καταλαμβάνει την 14^η θέση μεταξύ των αναφερόμενων σε αυτό ιεραρχών.¹⁵⁴⁷

β. Κατάλογος ιεραρχών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας :

21. Θεόδωρος/Θεοδόσιος (τελευταίο τέταρτο 11^{ου} αι.) : Ο συντάκτης του *Συνοδικού* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6 αναφέρει στην 15^η θέση έναν ιεράρχη ονόματι Θεόδωρο.¹⁵⁴⁸ Οι R. Jenkins και C. Mango έχουν ταυτίσει τον ιεράρχη αυτόν με τον επίσκοπο Θεοδόσιο, ο οποίος είναι γνωστό ότι ποιόμεινε την επισκοπή Λακεδαιμονίας, όταν πραγματοποιήθηκε η ανύψωση του επισκοπικού θρόνου της Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτικό (1082/83).¹⁵⁴⁹ Η πρόταση αυτή εδράζεται στο γεγονός ότι η βραχυγραφημένη μορφή των δύο ονομάτων σχεδόν ταυτίζεται καθώς και στο ότι τα χρονικά περιθώρια επέτρεπαν μία τέτοια ταύτιση, με αποτέλεσμα να έχει γίνει πλέον αποδεκτή.¹⁵⁵⁰

22. Λέων Χαμάρετος (τελευταίο τρίτο 11^{ου} αι./πρώτο τρίτο 12^{ου} αι.) : Ο αρχιερέας αυτός δεν μνημονεύεται μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας του *Συνοδικού* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6. Ωστόσο, είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλο που σχετικά πρόσφατα χρονολογήθηκε στο τελευταίο τρίτο του 11^{ου} αιώνα ή πρώτο τρίτο του 12^{ου} αιώνα.¹⁵⁵¹ Προφανώς, πρόκειται για κάποιο μέλος της τοπικής αριστοκρατικής οικογένειας των Χαμαρέτων, από την οποία προερχόταν και ο ομώνυμος με τον ιεράρχη τοπάρχης της Κοίλης Λακεδαίμονος κατά τη διάρκεια της φραγκικής κατάκτησης της Πελοποννήσου (αρχές 13^{ου} αι.).¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁶ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 240, όπου και η σχετική συζήτηση.

¹⁵⁴⁷ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 81 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 240 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1176.

¹⁵⁴⁸ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 230 · Laurent, *La liste épiscopale*, 216.

¹⁵⁴⁹ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 239. Για τις πηγές που αποκαλύπτουν το όνομα του πρώτου μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, βλ. Βέης Μονεμβασίας, 83 – 84 · Laurent, *La date*, 136 – 139).

¹⁵⁵⁰ Kislinger, *Regionalgeschichte*, 66 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177. Αντίθετα, ο Laurent δεν ταυτίζει τους δύο αυτούς ιεράρχες επηρεάζοντας και άλλους ερευνητές (Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506).

¹⁵⁵¹ Stavrakos, *Numismatischen Museums Athen*, αρ. 275.

¹⁵⁵² Για τον συγκεκριμένο τοπάρχη της Λακεδαιμονίας και υπερασπιστή της περιοχής απέναντι στην φραγκική προέλαση, βλ. Α. Γ. Σαββίδης, “Τα προβλήματα σχετικά με τον Λέοντα Χαμάρετο”, *ΒυζΜελ* 3 (1991), 350 – 383, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι οι παλαιότεροι ερευνητές

23. Μιχαήλ (τέλη 11^{ου} αιώνα/α' μισό 12^{ου} αι. ;) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός μόνο από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, στο οποίο καταλαμβάνει την 16^η θέση μεταξύ των αναφερόμενων σε αυτό ιεραρχών.¹⁵⁵³

24. Σωτήριχος (α' μισό 12^{ου} αι. ;) : Ο ιεράρχης αυτός απαντά μόνο στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, στο οποίο καταλαμβάνει την 17^η θέση μεταξύ των αναφερόμενων σε αυτό ιεραρχών.¹⁵⁵⁴

25. Βασίλειος (α' μισό 12^{ου} αι. ;) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός μόνο από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, στο οποίο καταλαμβάνει την 18^η θέση μεταξύ των αναφερόμενων σε αυτό ιεραρχών.¹⁵⁵⁵

26. Ιωάννης (α' μισό 12^{ου} αι. ;) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός μόνο από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, στο οποίο καταλαμβάνει την 19^η θέση μεταξύ των αναφερόμενων σε αυτό ιεραρχών.¹⁵⁵⁶

27. Ιωάννης ο μοναχός (α' μισό 12^{ου} αι. ;) : Ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστός μόνο από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, στο οποίο καταλαμβάνει την 20^η θέση μεταξύ των αναφερόμενων σε αυτό ιεραρχών.¹⁵⁵⁷

28. Ανώνυμος (1144) : Ανώνυμος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αναφέρεται μεταξύ των αρχιερέων που συμμετείχαν στη συνεδρίαση της πατριαρχικής συνόδου, με την οποία καταδικάστηκε ως οπαδός του βογομιλισμού κάποιος μοναχός ονόματι Νήφων, τον Φεβρουάριο του 1144.¹⁵⁵⁸ Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει

είχαν χρονολογήσει το συγκεκριμένο μολυβδόβουλο στα τέλη του 12ου – αρχές του 13ου αι. και είχαν εκφράσει την άποψη ότι έπρεπε να αποδοθεί στον βυζαντινό υπερασπιστή της Λακεδαιμονίας απέναντι στην φραγκική προέλαση των αρχών του 13ου αι. (N. Bees, “Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas”, *VV* 21(1914), 196-197, αρ. 16/I · K. M. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα 1917, 697 · V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine* [Archives de l’Orient chrétien, 2], Athens 1932, αρ. 494 · Bon, *Péloponnèse*, 240, αρ. 67).

¹⁵⁵³ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 82 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177.

¹⁵⁵⁴ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 82 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177.

¹⁵⁵⁵ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 82 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177.

¹⁵⁵⁶ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 82 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177.

¹⁵⁵⁷ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 82 · Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177.

¹⁵⁵⁸ L. Allatius, *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Bâle, 1648, 682 (= Grumel, *Regestes*, αρ. 1015). Ας σημειωθεί ότι ο Stiernon έχει εκφράσει, με αρκετές επιφυλάξεις, την

να εξακριβωθεί αν ο ιεράρχης αυτός ταυτίζεται με κάποιον από τους τέσσερις προαναφερθέντες ιεράρχες του παρόντος καταλόγου ή αν πρόκειται για κάποιον άγνωστο προς τον παρόν αρχιερέα.¹⁵⁵⁹

29. Νικήτας (πριν από τον Μάρτιο του 1166 – πριν από τον Ιούνιο του 1173) : Ο συγκεκριμένος ιεράρχης καταλαμβάνει την 21^η θέση μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας που αναφέρονται στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵⁶⁰ Ακόμα, ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστό ότι είχε συμμετάσχει στη τοπική σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, που συνεκλήθη για τον ακριβή καθορισμό της έννοιας του ευαγγελικού ρητού «*Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν (Ιω. ιδ΄ 28)*», την άνοιξη του 1166.¹⁵⁶¹ Επίσης, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι ταυτίζεται με τον ανώνυμο ιεράρχη Λακεδαιμονίας που συμμετείχε στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου στις 10 Νοεμβρίου 1167 και στις 11 Μαρτίου 1168.¹⁵⁶² Τέλος, σε αυτόν αποδίδεται και ένα μολυβδόβουλο της β΄ πενηκονταετίας του 12^{ου} αιώνα.¹⁵⁶³

30. Ιωάννης (πριν από τον Ιούνιο του 1173 - ;) : Ο συγκεκριμένος ιεράρχης καταλαμβάνει την 22η θέση μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας που περιέχονται στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵⁶⁴ Η υπογραφή του συγκεκριμένου ιεράρχη έχει εντοπιστεί στα πρακτικά δύο συνεδριάσεων της ενδημούσας συνόδου, του Ιουλίου 1173 και του Ιανουαρίου 1177 αντίστοιχα.¹⁵⁶⁵ Τέλος, η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί αν ο συγκεκριμένος ιεράρχης ταυτίζεται με τον ομώνυμο ιεράρχη που είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλο της συλλογής Ορφανίδη – Νικολαΐδη του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών (11^{ος} ή 12^{ος} αι).¹⁵⁶⁶

εικασία μήπως ο ανώνυμος αυτός αρχιερέας ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Ιωάννη τον μοναχό (Stiernon, Lacédémone, 1177).

¹⁵⁵⁹ Stiernon, Lacédémone, 1177

¹⁵⁶⁰ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221. Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, Lacédémone, 1177.

¹⁵⁶¹ *PG* 140, 237 B, 244D, 256 A, 260C, 276 C, 281 A (= Grumel, *Regestes*, αρ. 1058a, 1059, 1063, 1073 · Σάκκος, *Πατήρ*, τ. Β΄, 143, 155, 158, 176). Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, Lacédémone, 1177.

¹⁵⁶² N. V. Benesevic, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, τ. Α΄, Saint Petersburg 1911, 273 · Grumel, *Regestes*, αρ. 1078. Για την ταύτιση αυτή, βλ. Stiernon, Lacédémone, 1177.

¹⁵⁶³ Laurent, *Sceaux*, τ. E2, αρ. 1600. Επίσης, πρβλ. Stiernon, Lacédémone, 1177.

¹⁵⁶⁴ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221. Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, Lacédémone, 1177.

¹⁵⁶⁵ Grumel, *Regestes*, αρ. 1127, 1132.

¹⁵⁶⁶ Κολτσιδά – Μακρή, *Συλλογή Ορφανίδη – Νικολαΐδη*, αρ. 242.

31. Κωνσταντίνος Καρκαρώνυμος (12^{ος}/13^{ος} αι.) : Ο συγκεκριμένος ιεράρχης δεν απαριθμείται μεταξύ των ιεραρχών του *Συνοδικού* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6. Ωστόσο, είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλο που φυλάσσεται στο Fogg Museum of Art και χρονολογείται στον 12^ο/13^ο αι.¹⁵⁶⁷ Η δυσχέρεια των ερευνητών να χρονολογήσουν με ακρίβεια το προαναφερθέν μολυβδόβουλο δεν επιτρέπει ούτε καν την κατά προσέγγιση οριοθέτηση της θητείας του συγκεκριμένου ιεράρχη, παρ' όλο που έχει εκφραστεί η άποψη ότι ο ιεράρχης αυτός ποίμανε την μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της α' πενηκονταετίας του 12^{ου} αιώνα.¹⁵⁶⁸

32. Νικήτας ή Νικόλαος (τέλη 12^{ου} αι./αρχές 13^{ου} αι.): Ο συγκεκριμένος ιεράρχης καταλαμβάνει την 23^η θέση μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας που αναφέρονται στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵⁶⁹

— *Γρηγόριος, μητροπολίτης Μονεμβασίας και εξάρχος πάσης Πελοποννήσου*, (1262 ή 1266): Ο μητροπολίτης αυτός εκλέχθηκε και χειροτονήθηκε για την μητρόπολη Μονεμβασίας μετά την άνοιξη του 1262 και πριν από τα τέλη του 1266, δηλαδή λίγο καιρό μετά την απόσπαση ορισμένων περιοχών της Ν. Πελοποννήσου από τους Φράγκους.¹⁵⁷⁰ Οι πατριαρχικές αρχές είχαν εξουσιοδοτήσει τον μητροπολίτη Γρηγόριο να αναλάβει την επανίδρυση των ορθόδοξων εκκλησιαστικών εδρών στις περιοχές που είχαν αποσπαστεί από τους Φράγκους μέχρι να εκλεγούν και να χειροτονηθούν ιεράρχες για τις έδρες αυτές.¹⁵⁷¹ Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, του παραχωρήθηκε η ιδιότητα του εξάρχου ολόκληρης της Πελοποννήσου, ώστε να μπορέσει να πραγματοποιήσει ανεμπόδιστα την αποστολή του αυτή.¹⁵⁷² Κάτω από αυτές

¹⁵⁶⁷ Laurent, *Sceaux*, τ. V₁, αρ. 808 (= Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, αρ. 29.1).

¹⁵⁶⁸ Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177.

¹⁵⁶⁹ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 221. Επίσης, πρβλ. Gouillard, *Synodicon*, 277 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Stiernon, *Lacédémone*, 1177.

¹⁵⁷⁰ V. Laurent, “La liste episcopale du synodicon de Monembasie”, *ÉO* 32 (1933), 146 – 147 · Binon, *Légende de deux chrysobulles*, 277 – 278 · Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 271 – 272 · Καλλιγιά, *Μονεμβασία*, 281 – 283.

¹⁵⁷¹ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203Ib. Επίσης, πρβλ. Λεοντιάδης, 388 – 389.

¹⁵⁷² Η πληροφορία αυτή αρρύεται από το κείμενο του δευτέρου τμήματος του Χρονικού της Μονεμβασίας, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203Ib) καθώς και από την κτιτορική επιγραφή του ναού του αγίου Γεωργίου στα Μαυριάνικα των Κυθήρων (Μ. Χατζηδάκης – Ιωάννα Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Ι. Κύθηρα* [Ακαδημία Αθηνών : Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης,] Αθήνα 1997, 140 – 141 · Vassiliki Foskolou, “ ‘In the Reign of the Emperor of Rome...’: Donor Inscriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos ”, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' - τ. 27 (2006), 457)

τις συνθήκες, ο μητροπολίτης Γρηγόριος μερίμνησε για τη χειροτονία επισκόπων στις επισκοπικές έδρες Αμυκλών και Έλους καθώς και για τον διορισμό των πρώτων ανώτατων εκκλησιαστικών αξιωματούχων στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, όπως αποκαλύπτεται από το δεύτερο τμήμα του Χρονικού της Μονεμβασίας.¹⁵⁷³ Μάλιστα, το γεγονός αυτό παρερμηνεύτηκε από την Χάρι Καλλιγά, που θεώρησε ότι ο μητροπολίτης Γρηγόριος μετατέθηκε κάποια στιγμή στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας και απετέλεσε τον πρώτο ιεράρχη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μετά την επανίδρυσή της.¹⁵⁷⁴ Ωστόσο, η πρόταση αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή για διάφορους λόγους, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και το γεγονός ότι μία κτητορική επιγραφή ναού στα Κύθηρα, μνημονεύει τον μητροπολίτη Γρηγόριο ως μητροπολίτη Μονεμβασίας και όχι Λακεδαιμονίας, σε μία περίοδο κατά την οποία είναι γνωστό ότι οι πατριαρχικές αρχές είχαν προχωρήσει στην εκλογή και χειροτονία δύο τουλάχιστον αρχιερέων για τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.¹⁵⁷⁵

33. Ευγένιος (πριν από τα τέλη του 1266 – πριν από τον Νοέμβριο του 1272) : Ο μητροπολίτης Ευγένιος παραλείπεται από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵⁷⁶ Ωστόσο, είναι γνωστός από μία τοιχογραφία του διακονικού του καθεδρικού ναού του Μυστρά, που απεικονίζει έναν ηλικιωμένο αρχιερέα σε στάση δέησης και με φωτοστέφανο να περιβάλλει την κεφαλή του (εικ. 20). Η απεικόνιση αυτή έγινε, όπως δηλώνει ο φωτοστέφανος, όταν ήταν ήδη κεκοιμημένος, γεγονός που σημαίνει ότι ο μητροπολίτης Ευγένιος προηγείται χρονικά των τοιχογραφιών του ναού.¹⁵⁷⁷ Δεδομένου, λοιπόν, ότι οι παλαιότερες από αυτές έχουν χρονολογηθεί μεταξύ των ετών 1270 – 1285,¹⁵⁷⁸ είναι φανερό ότι η αρχιερατεία του μητροπολίτη Ευγενίου προηγείται αυτής του μητροπολίτη Θεοδοσίου, που είναι γνωστό ότι

¹⁵⁷³ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203 Πσ/Πσα.

¹⁵⁷⁴ Καλλιγά, *Μονεμβασία*, 281 – 283.

¹⁵⁷⁵ Για την επιγραφή αυτή, βλ. πιο πάνω σημ. 1566. Για άλλους λόγους για τους οποίους δεν μπορεί να γίνει δεκτή η πρόταση της Καλλιγά, βλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 389 – 390.

¹⁵⁷⁶ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 230 · Laurent, *La liste épiscopale*, 216. Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. *PLP*, αρ. 93513 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 386 - 390 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220 · Κατσαφάνας, *Δεσποτάτο του Μυστρά*, 36, 294.

¹⁵⁷⁷ Για την απεικόνιση αυτή, βλ. σημ. 641. Ας σημειωθεί ότι ο G. Millet είχε αναγνώσει παλαιότερα το όνομα του ιεράρχη της συγκεκριμένης επιγραφής ως Ευσεβίου αντί για Ευγενίου (Millet, *Inscriptions*, 129), με συνέπεια ο Stiernon να απαριθμεί μεταξύ των ιεραρχών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και έναν μητροπολίτη με το όνομα Ευσέβιο και μάλιστα χωρίς να τον ταυτίζει με τον Ευγένιο (Stiernon, *Lacédémone*, 1181).

¹⁵⁷⁸ Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 166 – 175.

συμμετείχε στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου τον Νοέμβριο του 1272.¹⁵⁷⁹ Με άλλα λόγια, ο Ευγένιος θεωρείται ότι αποτελεί τον πρώτο ιεράρχη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μετά την κατάλυση της φραγκικής κυριαρχίας σε συγκεκριμένες περιοχές της νότιας Πελοποννήσου και τη συνακόλουθη επανίδρυση των τοπικών εκκλησιαστικών εδρών.¹⁵⁸⁰ Στην περίπτωση αυτή, η εκλογή και η χειροτονία του Ευγενίου υπολογίζεται ότι είχε πραγματοποιηθεί πριν από τα τέλη του 1266, αφού ένα επιστολικό τεκμήριο της πρώτης πενηκονταετίας του 15^{ου} αιώνα περιέχει την πληροφορία ότι η εκλογή και χειροτονία των πρώτων μητροπολιτών Μονεμβασίας, Λακεδαιμονίας και Κορίνθου μετά την επανίδρυση των εδρών τους είχε ολοκληρωθεί πριν από τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.¹⁵⁸¹ Τέλος, η παράληψη του μητροπολίτη Ευγενίου από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, σε συνδυασμό με την αλλοίωση των χαρακτηριστικών του προσώπου του, έχει αποδοθεί στο γεγονός ότι ο ιεράρχης αυτός ήταν οπαδός της ενωτικής εκκλησιαστικής πολιτικής του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259 – 1282).¹⁵⁸²

34. Θεοδόσιος (πριν από τον Νοέμβριο του 1272 - ;): Ο μητροπολίτης Θεοδόσιος παραλείπεται από το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵⁸³ Ωστόσο, είναι γνωστός από τη συμμετοχή του στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου της 28^{ης} Νοεμβρίου 1272.¹⁵⁸⁴ Η παράληψή του από το *Συνοδικό* θεωρείται ότι οφείλεται στη συστράτευσή του με την ενωτική εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ (1259 - 1282).¹⁵⁸⁵ Παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν ότι αποτελούσε τον πρώτο ιεράρχη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μετά την κατάρρευση της φραγκικής κυριαρχίας στην περιοχή της νότιας Πελοποννήσου και την συνακόλουθη επανίδρυση των ορθόδοξων εκκλησιαστικών εδρών του γεωγραφικού αυτού χώρου.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁷⁹ Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 387.

¹⁵⁸⁰ Ας σημειωθεί ότι ο μητροπολίτης Ανανίας Λαμπάρδης είχε καταγράψει τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο ως πρώτο ιεράρχη της μητροπολιτικής έδρας της Λακεδαιμονίας μετά την επανίδρυσή της, θέση που υιοθετήθηκε και από νεώτερους ιστοριοδίφες (Buchon, *Recherches historiques*, τ. Α΄, LXXVIII · Δούκας, *Σπάρτη*, 576 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 156 · Σκάγκος, *Μυστράς*, 17 – 18 · Σκάγκος, *Πρώτος Μητροπολίτης*, 3).

¹⁵⁸¹ Λάμπρος, *Αναφοράι*, 291¹⁻³.

¹⁵⁸² Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 147 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 387 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Κατσαφάνας, *Δεσποτάτο του Μυστρά*, 294.

¹⁵⁸³ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 222. Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 169 · *PLP*, αρ. 7160 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 386 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220.

¹⁵⁸⁴ *MM*, τ. Δ΄, 379.

¹⁵⁸⁵ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 222. Επίσης, πρβλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 386 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178.

¹⁵⁸⁶ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Zakythinis, *Despotat*, τ. Β΄, 284

35. Θεράπων ο μοναχός (1282; – πριν από τον Αύγουστο του 1285) : Ο μητροπολίτης αυτός καταλαμβάνει την 24η θέση μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας που αναφέρονται στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6.¹⁵⁸⁷ Όσοι ερευνητές έχουν ασχοληθεί με το *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6 έχουν εκφράσει διαφορετικές εκτιμήσεις για τον χρόνο αρχιερατείας του και για την ταυτότητά του. Συγκεκριμένα, ο π. V. Laurent είχε υποστηρίξει ότι ο συγκεκριμένος ιεράρχης ταυτίζεται με τον προαναφερθέντα μητροπολίτη Θεοδόσιο και κατ' επέκταση η αρχιερατεία του πρέπει να τοποθετηθεί στη δεύτερη πενηνταετία του 13^{ου} αιώνα,¹⁵⁸⁸ σε αντίθεση με τους R. Jenkins και C. Mango που υποστήριξαν ότι ο συγκεκριμένος ιεράρχης προΐστατο της μητρόπολης κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 12^{ου} αιώνα.¹⁵⁸⁹ Ωστόσο, ο Μ. Χατζηδάκης ταύτισε τον μητροπολίτη Θεράποντα με τον αναφερόμενο σε μία ημικατεστραμμένη επιγραφή του τοιχογραφικού διακόσμου του καθεδρικού ναού του Μυστρά μοναχό Θεράποντα, που χρηματοδότησε τη διακόσμηση ενός τμήματος της τοιχογράφησης του ναού.¹⁵⁹⁰ Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ο χορηγός του διακόσμου αυτοπροσδιορίζεται σε αυτή την επιγραφή με βάση μόνο τη απροσδιόριστη, λόγω καταστροφής του συγκεκριμένου τμήματος, σχέση του με τον μητροπολίτη Ευγένιο. Προφανώς, ο προσδιορισμός αυτός αποκαλύπτει ότι ο Θεράπων προερχόταν από τους κύκλους των αξιωματούχων της μητρόπολης. Όπως και να έχει το ζήτημα, η άποψη αυτή έχει γίνει αποδεκτή από το σύνολο των ερευνητών, αν και στηρίζεται ουσιαστικά μόνο στο ασυνήθιστο του ονόματος του ιεράρχη.¹⁵⁹¹ Μάλιστα, έχει επιχειρηθεί να συνδεθεί η αρχιερατεία του συγκεκριμένου ιεράρχη με την εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και κατ' επέκταση να χρονολογηθεί κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της βασιλείας του προαναφερθέντος αυτοκράτορα.¹⁵⁹²

36. Ιωάννης, ο μετέπειτα μεγαλόσχημος μοναχός Ιωσήφ, (πριν από τον Αύγουστο του 1285 - ;) : Ο συγκεκριμένος ιεράρχης καταλαμβάνει την 25^η θέση μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας που αναφέρονται στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus

¹⁵⁸⁷ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 216-217.

¹⁵⁸⁸ Laurent, *La liste épiscopale*, 216-217, 226.

¹⁵⁸⁹ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241.

¹⁵⁹⁰ Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 149 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 4 · Βούλτος, *Μυστράς*, 26.

¹⁵⁹¹ *PLP*, αρ. 93581 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 387 - 388 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220.

¹⁵⁹² Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 387 - 388 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220.

Holkham gr. 6.¹⁵⁹³ Οι R. Jenkins και C. Mango έχουν υποστηρίξει ότι ο ιεράρχης αυτός ποίμαινε την μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της φραγκικής κατάκτησης της ευρύτερης περιοχής της Κοιλιάδας του Ευρώτα, στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, καθώς και ότι μετά το γεγονός αυτό αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του, για να καταφύγει σε κάποιο μοναστηριακό ίδρυμα, όπου αργότερα εκάρη μεγαλόσχημος μοναχός, οπότε και άλλαξε το όνομά του από Ιωάννη σε Ιωσήφ.¹⁵⁹⁴ Αν και η εικασία αυτή φαίνεται αρκετά ελκυστική, δεν έχει γίνει αποδεκτή από άλλους ερευνητές που θεωρούν ότι ο ιεράρχης αυτός έζησε και έδρασε κατά την β' πενηκονταετία του 13^{ου} αιώνα.¹⁵⁹⁵ Άλλωστε, ο μητροπολίτης Θεράπων, που μνημονεύεται μία θέση πριν από τον μητροπολίτη Ιωάννη/Ιωσήφ στο *Συνοδικό*, έχει αποδειχθεί ότι ποίμαινε τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1270 ή 1280.¹⁵⁹⁶ Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, φαίνεται πιθανότερο ο μητροπολίτης Ιωάννης/Ιωσήφ να ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ιωάννη, που συμμετείχε στις εργασίες της δεύτερης συνόδου των Βλαχερνών (1285).¹⁵⁹⁷

37. Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1285/1289 – 1315;) : Ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος είχε εκλεγεί και χειροτονηθεί για την μητρόπολη Κρήτης πιθανότατα κατά τη διάρκεια του έτους 1284.¹⁵⁹⁸ Ωστόσο, οι ιστορικές συνθήκες δεν του επέτρεψαν να εγκατασταθεί στην έδρα του, με συνέπεια οι αυτοκρατορικές και πατριαρχικές αρχές να του αναθέσουν τη διαχείριση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, με την ιδιότητα του προέδρου, ώστε να εξασφαλίσει τα αναγκαία για τον βιοπορισμό του, μεταξύ των ετών 1285 - 1289.¹⁵⁹⁹ Ωστόσο, ο μητροπολίτης Νικηφόρος φαίνεται

---

¹⁵⁹³ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 223. Επίσης, πρβλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 391 · *PLP*, αρ. 8613 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220.

¹⁵⁹⁴ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241.

¹⁵⁹⁵ Laurent, *La liste épiscopale*, 223 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Gouillard, *Synodicon*, 277 – 278 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 391 · *PLP*, αρ. 8613 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220.

¹⁵⁹⁶ Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 149 κ.ε. Επίσης, πρβλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 387 κ.ε. · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 31 – 32.

¹⁵⁹⁷ Laurent, *Blakhernes*, 146. Επίσης, πρβλ. Laurent, *La liste épiscopale*, 223 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 82 · Gouillard, *Synodicon*, 277 – 278 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 506 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 391 · *PLP*, αρ. 8613 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 220.

¹⁵⁹⁸ Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*, 71 – 73. Επίσης, πρβλ. Μανούσακας, *Επιγράμματα*, 239 – 240 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 207, όπου υποστηρίζεται ότι η εκλογή και η χειροτονία του είχε πραγματοποιηθεί πριν από τον Αύγουστο του 1285. Τέλος, πρβλ. και Παπαδόπουλος – Κεραμείς, *Μοσχόπουλος*, 215, όπου όμως υποστηρίζεται ότι είχε εκλεγεί πριν από το 1296, παρά τις σχετικές μαρτυρίες αρχαικών τεκμηρίων.

¹⁵⁹⁹ Μανούσακας, *Επιγράμματα*, 240 · Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*, 76 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 391 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 27 · Stiernon, *Lacédémone*, 1178 - 1179

ότι είχε εγκαταλείψει την έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας για ένα μεγάλο χρονικό διαστήματα κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών του 14^{ου} αιώνα, όποτε τεκμηριώνεται η παρουσία του στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶⁰⁰ Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη, ο Μοσχόπουλος είναι γνωστό ότι αναμείχθηκε ενεργά στις εκκλησιαστικές αντιπαραθέσεις και στα προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας, συμμετέχοντας, μεταξύ άλλων, και σε διπλωματικές αποστολές.¹⁶⁰¹ Η παρουσία του φαίνεται ότι είχε αρχίσει να γίνεται ενοχλητική για κάποιους ισχυρούς παράγοντες της εκκλησιαστικής και της κοσμικής ζωής της πρωτεύουσας, που μερίμνησαν για την επιστροφή του στον θρόνο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ακόμα κι αν χρειάστηκε να του προσφέρουν την προεδρία κάποιας άγνωστης επισκοπικής έδρας της μητρόπολης Μονεμβασίας.¹⁶⁰² Κατά τη διάρκεια της θητείας του στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, ο Μοσχόπουλος είναι γνωστό ότι φρόντισε να ανακαινίσει τον καθεδρικό ναό του Μυστρά, να επεκτείνει και να αξιοποιήσει τμήματα της κτηματικής περιουσίας του ναού καθώς και να μετατρέψει το επισκοπικό συγκρότημα του Μυστρά σε κέντρο βιβλιογραφικών δραστηριοτήτων.¹⁶⁰³ Επίσης, είναι γνωστό ότι μερίμνησε για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας έναντι της μητρόπολης Μονεμβασίας, με αφορμή το καθεστώς υπαγωγής της επισκοπής Αμυκλών.¹⁶⁰⁴ Τέλος, ο μητροπολίτης Μοσχόπουλος πιστεύεται ότι υποστήριξε, καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του, την εκκλησιαστική πολιτική του Ανδρονίκου Β'

· Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 207, 221. Επίσης πρβλ. και Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, Μοσχόπουλος, 217 – 221 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 284, όπου όμως υποστηρίζεται ότι ο μητροπολίτης αυτός ανέλαβε τη διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας μόλις το 1304 και μετά το 1304 αντίστοιχα. Τέλος, ας σημειωθεί ότι ο μητροπολίτης Ανανίας Λαμπάρδης είχε καταγράψει τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο ως πρώτο ιεράρχη της μητροπολιτικής έδρας της Λακεδαιμονίας μετά την επανίδρυσή της, θέση που υιοθετήθηκε και από νεώτερους ιστοριοδίφες. Σχετικά, βλ. σημ. 1574.

¹⁶⁰⁰ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, Μοσχόπουλος, 216 · Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*, 87 κ.ε. · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 207, 221.

¹⁶⁰¹ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, Μοσχόπουλος, 216 – 217 · Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*, 86 - 90. Επίσης, πρβλ και Κ. Αμαντος, “Άγνωστο αφιέρωμα του Νικηφόρου Κρήτης εις μονήν της Φωκαίας (1303)”, *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939), 50 · Σκάγκος, *Μυστράς*, 19 · Σκάγκος, Πρώτος Μητροπολίτης, 3 – 4 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 28 – 29 · Stiernon, *Lacédémone*, 1179 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 207, 221.

¹⁶⁰² Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, Μοσχόπουλος, 216 – 219 · Μανούσακας, *Επιγράμματα*, 242 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 28 – 29 · Stiernon, *Lacédémone*, 1179 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

¹⁶⁰³ Για τον ρόλο του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου στην επέκταση και στην ανακαίνιση του καθεδρικού ναού του Μυστρά, βλ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 25, 28 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 233 - 234 · Βούλτος, *Μυστράς*, 27 – 28 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 122 – 123, ενώ για τη συμβολή του στην ανάπτυξη βιβλιογραφικών δραστηριοτήτων στον Μυστρά, βλ. Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*, 83 - 84 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 30 · Ετζέογλου, Βιβλιογραφικές δραστηριότητες, 181 κ.ε.

¹⁶⁰⁴ Kislinger, *Αμύκλιον*, 84 – 85 · Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*, 78 – 83.

Παλαιολόγου.¹⁶⁰⁵ Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, φαίνεται ότι παρέλειψε να συμπεριλάβει μεταξύ των αρχιερέων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, που ο ίδιος αγόρασε και αφιέρωσε στον καθεδρικό ναό της καστροπολιτείας του Μυστρά, όσους αρχιερείς είχαν υποστηρίξει την εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου.¹⁶⁰⁶ Επιπλέον, η προσπάθεια του μητροπολίτη Νικοφόρου να καθιερωθεί ως κτήτορας του καθεδρικού ναού του Μυστρά φαίνεται ότι εντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να εξοστρακίσει από την ιστορική μνήμη όσους αρχιερείς της μητρόπολης Λακεδαιμονίας εναρμονίστηκαν με την εκκλησιαστική πολιτική του Μιχαήλ Παλαιολόγου.¹⁶⁰⁷ Όπως και να έχει το ζήτημα, ο μητροπολίτης Μοσχόπουλος ποίμανε τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού η θητεία του πιστεύεται ότι τερματίστηκε, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, μάλλον λίγο πριν από τον Σεπτέμβριο του 1315.¹⁶⁰⁸

38. Μιχαήλ, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών και πρόεδρος Λακεδαιμονίας, (1315 – 1316;) : Ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Μιχαήλ είναι γνωστό ότι ανέλαβε τη διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας *κατ' επίδοσιν* μεταξύ του Σεπτεμβρίου και του Δεκεμβρίου 1315.¹⁶⁰⁹ Ο μητροπολίτης αυτός φαίνεται ότι έδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την μητρόπολη Παλαιών Πατρών παρά για τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, αφού εκμεταλλεύτηκε τη θέση του ως πρόεδρος Λακεδαιμονίας, για να μπορέσει να κλονίσει την κυριότητα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας επί της διεκδικούμενης από την μητρόπολη Παλαιών Πατρών επισκοπής Αμυκλών.¹⁶¹⁰ Αργότερα, τον Απρίλιο του 1316, ο μητροπολίτης αυτός ενεπλάκη ανεπιτυχώς σε δίκη με την μοναχή Ευφροσύνη – Μαρινία για μία εικόνα και τα οικόπεδα που της

¹⁶⁰⁵ Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 152 – 155 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 392 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 30 · Βούλτος, *Μυστράς*, 28.

¹⁶⁰⁶ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 241 · Laurent, *La liste épiscopale*, 226.

¹⁶⁰⁷ Χατζηδάκης, *Νεώτερα*, 143 – 144, 152 – 155 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 30 · Βούλτος, *Μυστράς*, 28.

¹⁶⁰⁸ Μανούσακας, *Επιγράμματα*, 243 · Σκάγκος, *Μυστράς*, 19 · Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου, *Μοσχόπουλος*, 86, 99 – 101 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 392 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 29 · Stiernon, *Lacédémone*, 1179. Επίσης, πρβλ. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Μοσχόπουλος*, 221, όπου υποστηρίζεται ότι η θητεία του Μοσχόπουλου είχε τερματιστεί πριν από τον Απρίλιο του 1316.

¹⁶⁰⁹ *PRK*, τ. Α', αρ. 15. Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. *PLP*, αρ. 19066, ενώ για τη θητεία του στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, βλ. Jenkins – Mango, *Synodicon*, 242 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 83 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 285 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 392 · Stiernon, *Lacédémone*, 1179 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

¹⁶¹⁰ Για το θέμα αυτό, βλ. Kislinger, *Αμύκλιον*, 85 – 86.

ήταν αφιερωμένα και τα οποία επιχείρησε να οικειοποιηθεί στο όνομα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, προφανώς λόγω των εισοδημάτων τους.¹⁶¹¹

— **Μακροχρόνια Χηρεία (;)** : Ο συντάκτης της συνοδικής απόφασης του Νοεμβρίου 1340 παραδίδει την πληροφορία ότι κάποιος μητροπολίτης Παλαιών Πατρών ανακίνησε το ζήτημα της υπαγωγής της επισκοπής Αμυκλών επί των ημερών του πατριάρχη Ησαΐα (1323-1334), εκμεταλλευόμενος τη χηρεία του μητροπολιτικού θρόνου της Λακεδαιμονίας (*χηρευούσης τῆς Λακεδαίμονος*).¹⁶¹² Αν και ο J. Preiser – Kapeller θεώρησε ότι πρέπει να επισημανθεί και να υπογραμμιστεί η χηρεία αυτή, στην πραγματικότητα η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί αν πρόκειται για μακροχρόνια ή πρόσκαιρη χηρεία του μητροπολιτικού θρόνου της εξεταζόμενης μητρόπολης.¹⁶¹³

39. Γρηγόριος Βουτάς (πριν από τον Μάιο του 1324 – πριν από τον Απρίλιο του 1329) : Ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς είναι γνωστός από τη συμμετοχή του στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου του Μαΐου 1324¹⁶¹⁴ και του Σεπτεμβρίου 1324, στην οποία μνημονεύεται ανώνυμα,¹⁶¹⁵ καθώς και από το γεγονός ότι, σύμφωνα με το *Χρονικόν της Μονεμβασίας*, φρόντισε να χειροτονήσει κάποιον Ευγένιο για την επισκοπή Αμυκλών, μάλλον γύρω στο 1324.¹⁶¹⁶ Επίσης, ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς είναι γνωστός και από την αναφορά μίας από τις επιγραφές των κίωνων του καθεδρικού ναού του Μυστρά, σύμφωνα με την οποία ο μητροπολίτης Σουγδαίας και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκάς (πριν από τον Απρίλιο του 1329 – μετά τον Απρίλιο του 1331) κατηγορεί τον προκάτοχό του, μητροπολίτη Γρηγόριο Βουτά, ότι χρηματίστηκε για να παραχωρήσει σε κάποιους τοπικούς αξιωματούχους, με τους οποίους διατηρούσε φιλικές σχέσεις, ορισμένα εκκλησιαστικά κτήματα.¹⁶¹⁷ Τέλος, ο μητροπολίτης αυτός έχει ταυτιστεί με τον μητροπολίτη Γρηγόριο που πρόσθεσε το όνομά του στο *Συνοδικό* του κώδικα Bodleianus Holkham gr. 6, σε άγνωστη στιγμή

¹⁶¹¹ PRK, τ. Α', αρ. 35. Για τις οικονομικές και κυρίως για τις θρησκευτικές προεκτάσεις της συγκεκριμένης διαμάχης, βλ. Αναγνωστάκης, Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 171 – 195.

¹⁶¹² PRK, τ. Β', αρ. 134⁴⁴⁻⁴⁶. Επίσης, πρβλ. Kislinger, Αμυκλιον, 87.

¹⁶¹³ Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

¹⁶¹⁴ PRK, τ. Α', αρ. 73.

¹⁶¹⁵ PRK, τ. Α', αρ. 88.

¹⁶¹⁶ Βέης, Μονεμβασίας, 69.

¹⁶¹⁷ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 - 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 - 436 · Millet, *Inscriptions*, 123-124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 138 - 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6

μετά την αρχιερατεία του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου.¹⁶¹⁸

40. Λουκάς, μητροπολίτης Σουγδαίας και πρόεδρος Λακεδαιμονίας (πριν από τον Απρίλιο του 1329 – μετά τον Απρίλιο του 1331) : Ο μητροπολίτης Λουκάς, που αναφέρεται και στον επισκοπικό κατάλογο του μητροπολίτη Ανανία Λαμπάρδη,¹⁶¹⁹ εκλέχθηκε και χειροτονήθηκε για την μητροπολιτική έδρα της Σουγδαίας στην Κριμαία μεταξύ του Μαΐου 1327 και του Σεπτεμβρίου 1327.¹⁶²⁰ Ωστόσο, οι ιστορικές συνθήκες δεν του επέτρεψαν να εγκατασταθεί στην έδρα του, με συνέπεια να παραμείνει για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶²¹ Σύντομα, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (1328–1341) φρόντισε να του αναθέσει *κατ' επίδοσιν* την διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, μάλλον πριν από τον Απρίλιο του 1329, ώστε ο μητροπολίτης Λουκάς να εξασφαλίσει τα απαραίτητα για τον βιοπορισμό του.¹⁶²² Η προεδρία του δεν είναι γνωστό μέχρι πότε διήρκησε, αν και οι περισσότεροι ερευνητές αποδέχονται ότι δεν εκτείνεται πέρα από τον Απρίλιο του 1331, οπότε απαντά η τελευταία γνωστή μαρτυρία για τον μητροπολίτη αυτόν με την ιδιότητα του προέδρου Λακεδαιμονίας.¹⁶²³ Δεν αποκλείεται, όμως, να διήρκησε και περισσότερο, δεδομένου ότι η παρουσία του στη Σουγδαία πιστοποιείται μόλις το 1338.¹⁶²⁴ Η σχεδόν συνεχής παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των ετών 1327 - 1331, δημιούργησε την εντύπωση ότι ο συγκεκριμένος ιεράρχης ελάχιστα ενδιαφέρθηκε για τα συμφέροντα της μητρόπολης

¹⁶¹⁸ Jenkins – Mango, *Synodicon*, 242 · Laurent, *La liste épiscopale*, 217. Για μία διαφορετική πρόταση ταύτισης, βλ. Stiernon, *Lacédémone*, 1180.

¹⁶¹⁹ Buchon, *Recherches historiques*, τ. Α΄, LXXVIII · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 158.

¹⁶²⁰ Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία*, 93 – 95 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 430.

¹⁶²¹ Για την κατάσταση στην μητρόπολη Σουγδαίας κατά τη διάρκεια της πρώτης εικοσιπενταετίας του 14^{ου} αι., βλ. Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία*, 84 – 89.

¹⁶²² Η πληροφορία αυτή αρρύεται τόσο από την επιγραφή του ανατολικού κίονα της τοξοστοιχίας του καθεδρικού ναού του Μυστρά, όπου υπογραμμίζεται με ιδιαίτερη έμφαση η πρωτοβουλία του αυτοκράτορα να αναθέσει στον ιεράρχη αυτόν τη διαποίμανση της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 - 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 - 436 · Millet, *Inscriptions*, 123-124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 138 - 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6), όσο και από το δεύτερο τμήμα του Χρονικού της Μονεμβασίας (Λάμπρος, *Μελετήματα*, 106 - 107 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 248¹⁴⁻¹⁶ · Βέης, *Μονεμβασίας*, 71 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 205, IIb). Επίσης, πρβλ. Βέης, *Λουκάς Σουγδαίας*, 158 · Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία*, 94 · *PLP*, αρ. 15131 · Stiernon, *Lacédémone*, 1180 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 420, 221.

¹⁶²³ Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία*, 94 · *PLP*, αρ. 15131 · Stiernon, *Lacédémone*, 1180 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

¹⁶²⁴ Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία*, 95 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 83 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 393 · Stiernon, *Lacédémone*, 1180. Ας σημειωθεί ότι ο μητροπολίτης Λουκάς πέθανε και τάφηκε στη Σουγδαία κατά τη διάρκεια του Απριλίου 1339 (Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου, *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία*, 95).

Λακεδαιμονίας.¹⁶²⁵ Ωστόσο, η επιγραφή του ανατολικού κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας του καθεδρικού ναού του Μυστρά αποκαλύπτει ότι ο μητροπολίτης Λουκάς ασχολήθηκε με την αντιμετώπιση όσων τοπικών αρχόντων είχαν καταπατήσει κτήματα της μητρόπολης επί των ημερών του μητροπολίτη Γρηγορίου Βουτά αλλά και με την επικύρωση από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο της κυριότητας της μητρόπολης επί συγκεκριμένων περιουσιακών της στοιχείων.¹⁶²⁶ Με άλλα λόγια, είναι φανερό ότι ο μητροπολίτης Λουκάς ασχολήθηκε σοβαρά με ορισμένα ζωτικής σημασίας προβλήματα της μητρόπολης, παρά τη συχνή παρουσία του στην Κωνσταντινούπολη.

41. Ανώνυμος (1337/8) : Η απόφαση της πατριαρχικής συνόδου για την καθαίρεση του ανώνυμου μητροπολίτη Φιλίππων, που εκδόθηκε μεταξύ του Ιουλίου 1337 και του Φεβρουαρίου 1338, μνημονεύει ανώνυμα την συμμετοχή στις εργασίες της συνόδου ενός μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.¹⁶²⁷ Αν και το προαναφερθέν τεκμήριο μνημονεύει την ονομασία του συγκεκριμένου ιεράρχη, έχει εκφραστεί η άποψη ότι ο ανώνυμος ιεράρχης αυτός ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Νείλος, ο οποίος είναι γνωστό ότι ποιίμανε τη μητρόπολη τουλάχιστον μεταξύ των ετών 1339 – 1341.¹⁶²⁸

42. Νείλος (1339; - πριν από τον Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 1344) : Ο μητροπολίτης αυτός, που αναφέρεται και στον επισκοπικό κατάλογο του μητροπολίτη Ανανία Λαμπάρδη,¹⁶²⁹ είναι γνωστός από τρεις επιγραφές που έχουν χαραχθεί σε κίονες των τοξοστοιχιών του μητροπολιτικού ναού της καστροπολιτείας του Μυστρά μεταξύ των ετών 1339 – 1341. Τα επιγραφικά αυτά τεκμήρια παρουσιάζουν με λεπτομέρειες τις ενέργειες του συγκεκριμένου ιεράρχη, ώστε να επικυρωθούν και να επιβεβαιωθούν τα κυριαρχικά δικαιώματα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας επί συγκεκριμένων γαιοκτησιών, που είχαν επιχειρηθεί να καταπατηθούν από λαϊκούς και κληρικούς καλλιεργητές της μητρόπολης.¹⁶³⁰ Επιπλέον, ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστό ότι δε

¹⁶²⁵ PRK, τ. Α΄, αρ. 98, 102, 103, 106. Επίσης, πρβλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 393.

¹⁶²⁶ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 26 - 27 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 435 - 436 · Millet, *Inscriptions*, 123-124 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 138 - 139 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 6. Επίσης, πρβλ. Βέης, *Λουκάς Σουγδαίας*, 160.

¹⁶²⁷ PRK, τ. Β΄, αρ. 109. Επίσης, πρβλ. Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

¹⁶²⁸ Για την ταύτιση αυτή, βλ. Stiernon, *Lacédémone*, 1180.

¹⁶²⁹ Buchon, *Recherches historiques*, τ. Α΄, LXXVIII · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 158 – 159..

¹⁶³⁰ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 27 – 29, · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 - 437 · Millet, *Inscriptions*, 124 - 126 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 139 - 143 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 241, αρ. 7, 241 – 242, αρ. 8, 249, αρ. 9.

δίστασε να συγκρουστεί με τη μητρόπολη Παλαιών Πατρών σχετικά με το ζήτημα της υπαγωγής της επισκοπής Αμυκλών. Μάλιστα, ο μητροπολίτης Νείλος κατόρθωσε να εκδοθεί επί των ημερών του μία συνοδική απόφαση, τον Νοέμβριο του 1340, με την οποία η διεκδικούμενη επισκοπή επιδικαζόταν οριστικά στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας.¹⁶³¹ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο μητροπολίτης Νείλος υπερασπίστηκε με επιτυχία τα δίκαια της μητρόπολης και διασφάλισε επαρκώς την περιουσία της κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του, χωρίς να διστάσει να συγκρουστεί με αρχιερείς άλλων εκκλησιαστικών εδρών και με εξαρτημένους καλλιεργητές των γαιοκτησιών της μητρόπολης.¹⁶³² Τέλος, ο μητροπολίτης αυτός είναι γνωστό ότι συμμετείχε στις εργασίες της ενδημούσας συνόδου τον Μάιο του 1340 και τον Μάιο του 1341 καθώς και στις εργασίες της συνόδου καταδίκης του Βαρλαάμ, τον Αύγουστο του 1341, τασσόμενος υπέρ της διδασκαλίας του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά.¹⁶³³

43. Ανώνυμος (Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1344 - ;) : Συνοδική πράξη για τη χειροτονία ιεραρχών κατά τη διάρκεια του Νοεμβρίου ή Δεκεμβρίου του 1344, μεταξύ των οποίων και ανώνυμου μητροπολίτου Λακεδαιμονίας.¹⁶³⁴

44. Ανώνυμος (1346) : Ο Ιωσήφ Καλόθετος αναφέρει, το 1346, έναν μητροπολίτη Λακεδαιμονίας αντίπαλο του Γρηγορίου Παλαμά.¹⁶³⁵ Ο Δ. Τσάμης έχει ταυτίσει τον μητροπολίτη αυτόν με τον μητροπολίτη Νείλο, που είναι γνωστό ότι ποίμαινε τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας μεταξύ των ετών 1339 – 1341.¹⁶³⁶ Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, αφού ο μητροπολίτης Νείλος είχε συμμετάσχει στη σύνοδο καταδίκης του Βαρλαάμ και είχε υπογράψει τον τόμο εναντίον του

Επίσης, πρβλ. Δούκας, *Σπάρτη*, 577 – 578 · Σκάγκος, *Μυστράς*, 23 – 26 · Σκάγκος, *Περιφανείς Ιεράρχες*, 19 – 20.

¹⁶³¹ *PRK*, τ. Β', αρ. 134. Για τον ρόλο του μητροπολίτη Νείλου στην οριστική επιδίκαση της επισκοπής Αμυκλών στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, βλ. Kislinger, *Αμύκλιον*, 89 – 91.

¹⁶³² Γενικές κρίσεις για τη δράση του μητροπολίτη Νείλου, βλ. Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 285 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394 · Stiernon, *Lacédémone*, 1180 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221.

¹⁶³³ Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2197, 2199, 2207, 2214. Παρ' όλα αυτά, ο Πουκεβίλ μνημονεύει για άγνωστο λόγο τον συγκεκριμένο ιεράρχη ως αντίπαλο του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά (*Πουκεβίλ, Πελοπόννησος*, 336).

¹⁶³⁴ Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2256. Επίσης, πρβλ. Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Stiernon, *Lacédémone*, 1180 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 221. Ας σημειωθεί ότι ο π. Λ. Σκάγκος επισημαίνει ότι ο διάδοχος του μητροπολίτη Νείλου ονομαζόταν Θεοδώρητος, χωρίς όμως να το αιτιολογεί και να το τεκμηριώνει (Σκάγκος, *Μυστράς*, 23 · Σκάγκος, *Περιφανείς Ιεράρχες*, 19).

¹⁶³⁵ Δ. Τσάμης, *Ιωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1980, 298⁴²¹.

¹⁶³⁶ Τσάμης, ο.π., 297 – 298, σημ. 7. Ας σημειωθεί ότι η ταύτιση αυτή παραπέμπει στα όσα ο Πουκεβίλ είχε υποστηρίξει για τον μητροπολίτη Νείλο κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι. (*Πουκεβίλ, Πελοπόννησος*, 336).

(Αύγουστος 1341).¹⁶³⁷ Άλλωστε, τα διαθέσιμα στοιχεία αποκαλύπτουν ότι τον Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 1344 είχε χειροτονηθεί νέος ιεράρχης για την μητρόπολη Λακεδαιμονίας.¹⁶³⁸ Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο ιεράρχης αυτός να ταυτίζεται με τον ανώνυμο αρχιερέα που μνημονεύει ο Καλοθετος, δεδομένου ότι η δήλωση καταδίκης των απόψεων του Παλαμά είναι γνωστό ότι απαιτείτο από νεοεκλεγέντες ιεράρχες.¹⁶³⁹

— **Μακροχρόνια Χηρεία (;)** : Η συνοδική απόφαση μετάθεσης ανώνυμου μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, τον Ιούνιο του 1365, αποκαλύπτει ότι η απόφαση μετάθεσης του ιεράρχη πάρθηκε, μεταξύ άλλων, ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της μακροχρόνιας χηρείας του μητροπολιτικού θρόνου της Λακεδαιμονίας (...*στερείται δὲ καὶ ἡ ἁγία ἐκκλησία Λακεδαιμονίας νῦν γνησίου ἀρχιερέως χρόνον ἰκανὸν ἤδη...*).¹⁶⁴⁰ Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί αν η έκφραση αυτή είναι τυπική ή αν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, με συνέπεια το θέμα της μακράς χηρείας να παραμένει ανοικτό.¹⁶⁴¹

45. Ανώνυμος (Γερμανός;) (Ιούνιος 1365 – ;): Όπως αναφέρθηκε αμέσως παραπάνω, η πατριαρχική σύνοδος αποφασίζει τον Ιούνιο του 1365 να μεταθέσει τον μέχρι τότε μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας.¹⁶⁴² Η συνοδική απόφαση παραδίδει την πληροφορία ότι η μετάθεση αυτή πραγματοποιήθηκε, για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της μακροχρόνιας χηρείας της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, αλλά και για να εξασφαλίσει ο μέχρι τότε μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως τα απαραίτητα για τον βιοπορισμό του, δεδομένου ότι η μητροπολιτική του έδρα αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα λειτουργίας και βιοπορισμού, εξαιτίας της ραγδαίας μεταβολής των ιστορικών συνθηκών στον

¹⁶³⁷ Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2214.

¹⁶³⁸ Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2256.

¹⁶³⁹ Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394. Επίσης, πρβλ. Stiernon, *Lacédémone*, 1180 – 1181.

¹⁶⁴⁰ *MM*, τ. Α', 467.

¹⁶⁴¹ Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394.

¹⁶⁴² *MM*, τ. Α', 465 – 468. Για το συγκεκριμένο γεγονός, βλ. Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 83 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 285 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 222. Ας σημειωθεί ότι οι Π. Δούκας και Γεωργία Μαρίνου είχαν αναίτια θεωρήσει ότι ο ανώνυμος μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως είχε οριστεί πρόεδρος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και όχι ότι είχε μετατεθεί σε αυτή (Δούκας, *Σπάρτη*, 576 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 27 σημ. 34).

γεωγραφικό χώρο της Θράκης.¹⁶⁴³ Αν και ο συντάκτης της συνοδικής απόφασης δεν παραθέτει το όνομα του μετατιθέμενου ιεράρχη, οι ερευνητές έχουν διατυπώσει διάφορες εικασίες σχετικά με το ζήτημα αυτό. Αρχικά, ο J. Darrouzès υποστήριξε ότι ο μετατιθέμενος αρχιερέας ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως Γερμανό, ο οποίος είναι γνωστό ότι ποιμάινε την μητρόπολη Τραϊανουπόλεως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1350.¹⁶⁴⁴ Από την άλλη πλευρά, ο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος έχει υποστηρίξει ότι ο μητροπολίτης αυτός ενδέχεται να ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Ματθαίο, που μνημονεύεται σε επιγραφή του καθεδρικού ναού του Μυστρά.¹⁶⁴⁵ Αν και η τελευταία άποψη έχει υιοθετηθεί με επιφύλαξη από ορισμένους ερευνητές,¹⁶⁴⁶ ωστόσο δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, δεδομένου ότι η αρχιερατεία του αναφερόμενου στην επιγραφή αυτή ιεράρχη, δηλαδή του Ματθαίου, χρονολογείται πλέον στη δεκαετία του 1420.¹⁶⁴⁷ Με βάση το σκεπτικό αυτό, ο μετατιθέμενος ιεράρχης είναι φανερό ότι δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον μητροπολίτη Ματθαίο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι μπορεί να ταυτιστεί και με τον μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως Γερμανό, αν και κάτι τέτοιο φαίνεται πιο πιθανό.

46. Ανώνυμος (Νοέμβριος 1367) : Ο ανώνυμος αυτός μητροπολίτης Λακεδαιμονίας είναι γνωστός από τη συμμετοχή του στις εργασίες της πατριαρχικής συνόδου, τον Νοέμβριο του 1367.¹⁶⁴⁸ Η χρονική εγγύτητα της ανώνυμης αυτής μνείας με την προαναφερθείσα μνεία του μετατεθέντος από τη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως μητροπολίτη αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο οι δύο αυτοί ιεράρχες να ταυτίζονται, αν και η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει μία κατηγορηματική απάντηση σε αυτό το ζήτημα.

---

¹⁶⁴³ Για την κατάσταση της μητρόπολης Τραϊανουπόλεως κατά την περίοδο αυτή, βλ. Catherine Asdracha, “Les Rhodopes au XIVe siècle : administration et prosopographie ecclésiastiques”, *BNJ* 23 (1979), 16 – 17, 21.

¹⁶⁴⁴ Darrouzès, *Regestes*, αρ.2491. Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. *PLP*, αρ. 3857 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 462 – 463.

¹⁶⁴⁵ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 83.

¹⁶⁴⁶ Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 222.

¹⁶⁴⁷ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 22 · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 127 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 149 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 243, αρ. 11. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής, βλ. Paramastorakis, *Myzithras of the Byzantines*, 287 – 289, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁶⁴⁸ *MM*, τ. Α', 494 – 495. Επίσης, πρβλ. Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181.

47. Γρηγόριος (26 Ιουλίου 1382 - ;): Ο μητροπολίτης Γρηγόριος είναι γνωστό ότι είχε εκλεγεί και χειροτονηθεί για την επισκοπή Κίτρους.¹⁶⁴⁹ Ωστόσο, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1332 – 1391) αποφάσισε να μεταθέσει τον επίσκοπο αυτό στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας, στις 26 Ιουλίου 1382, κάτω από άγνωστες μέχρι στιγμής συνθήκες.¹⁶⁵⁰ Έχει υποστηριχθεί ότι ο μητροπολίτης Γρηγόριος ενδέχεται να ταυτίζεται με τον ανώνυμο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας που συμμετείχε στις εργασίες της πατριαρχικής συνόδου κατά τα έτη 1387, 1393 και 1394.¹⁶⁵¹

48. Ανώνυμος (Σεπτέμβριος 1387): Ο ανώνυμος αυτός μητροπολίτης Λακεδαιμονίας είναι γνωστός από τη συμμετοχή του στις εργασίες της πατριαρχικής συνόδου τον Σεπτέμβριο του 1387.¹⁶⁵² Παλαιότερα, ο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος είχε υποστηρίξει την πιθανότητα ο ανώνυμος αυτός ιεράρχης να ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Νεόφυτο που μνημονεύεται σε έγγραφο του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ (β΄ πατριαρχεία: 1391-1397) προς τους μοναχούς του Αγίου Όρους που έφερε την χρονολογία 1394.¹⁶⁵³ Ωστόσο, η αυθεντικότητα του εγγράφου αυτού έχει αμφισβητηθεί, κυρίως με ιστορικά δεδομένα, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, με συνέπεια η άποψη αυτή να μην μπορεί να γίνει δεκτή.¹⁶⁵⁴ Επίσης, έχει προταθεί η ταύτιση του ανωνύμου αυτού μητροπολίτη με τον μητροπολίτη Γρηγόριο που μετατέθηκε από την επισκοπή Κίτρους στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας στα τέλη Ιουλίου 1382 καθώς και με τον μητροπολίτη Νείλο που αναφέρεται πιο κάτω.¹⁶⁵⁵

49. Ανώνυμος (Σεπτέμβριος 1393/Δεκέμβριος 1394): Η πατριαρχική σύνοδος ανάθεσε σε ανώνυμο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας να διερευνήσει μαζί με ανώνυμο μητροπολίτη Μονεμβασίας τις καταγγελίες εναντίον του επισκόπου Μεθώνης

¹⁶⁴⁹ Για τον επίσκοπο αυτόν, βλ. *PLP*, αρ. 4550 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 286 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 394 - 395 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 41 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 454.

¹⁶⁵⁰ V. Laurent, “Les droits de l’Empereur en matière ecclésiastique l’accord de 1380/82”, *REB* 13 (1955), 19 – 20 (= Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2739). Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 286 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 395 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 222.

¹⁶⁵¹ Darrouzès, *Regestes*, τ. Στ΄, 519 και τ. Ζ΄, 107 · Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 395 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181.

¹⁶⁵² *MM*, τ. Β΄, 105. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 285 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 222.

¹⁶⁵³ Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 83.

¹⁶⁵⁴ Για την πλαστότητα του εγγράφου αυτού, βλ. V. Laurent, “Liste des présences dans la lettre aux Hagiorites”, *REB* 6 (1948), 187 – 190. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β΄, 285 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181.

¹⁶⁵⁵ Για την ταύτιση με τον μητροπολίτη Γρηγόριο, βλ. Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 395 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181, ενώ για την ταύτιση με τον μητροπολίτη Νείλο, βλ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 41.

Νήφωνος, τον Σεπτέμβριο του 1393.¹⁶⁵⁶ Τα πορίσματα των ερευνών των δύο μητροπολιτών οδήγησαν τον πατριάρχη Ματθαίο (1397-1410) να επιπλήξει τον εγκαλούμενο ιεράρχη στις αρχές Δεκεμβρίου 1394.¹⁶⁵⁷ Αν και τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκαλύπτουν το όνομα του μνημονευόμενου στα δύο αυτά τεκμήρια μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, έχει προταθεί η ταύτιση του ανωνύμου αυτού μητροπολίτη με τον μητροπολίτη Γρηγόριο που μετατέθηκε από την επισκοπή Κίτρους στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας στα τέλη Ιουλίου 1382.¹⁶⁵⁸

50. Νείλος (Νοέμβριος 1396; – πριν από το 1427/8) : Ο μητροπολίτης Νείλος φαίνεται ότι χειροτονήθηκε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια του Νοεμβρίου ή του Δεκεμβρίου 1396, αφού εμφανίζεται να υπογράφει ένα συνοδικό έγγραφο του Νοεμβρίου 1396 με την ιδιότητα του υποψηφίου της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, δηλαδή του εψηφισμένου, αλλά μη χειροτονηθέντος ακόμα αρχιερέα.¹⁶⁵⁹ Ο αρχιερέας αυτός είναι γνωστός ότι προσπάθησε να κατευνάσει τους κατοίκους του Μυστρά που είχαν εξεγερθεί, μετά την απόφαση του δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρου Α΄ Παλαιολόγου να πουλήσει τον Μυστρά και άλλες πόλεις του δεσποτάτου στους Ιωαννίτες Ιππότες, να σώσει τη ζωή αρκετών μελών του τάγματος και να αναγκάσει τους εξεγερθέντες να αποδεχθούν εκ νέου τον Θεόδωρο, όταν αυτός ακύρωσε τις παραχωρήσεις αυτές, μεταξύ των ετών 1400 και 1402.¹⁶⁶⁰ Αργότερα, ο μητροπολίτης αυτός συμμετείχε στις εργασίες της συνόδου εναντίον των μητροπολιτών Αγκύρας Μακαρίου και Μηδείας Ματθαίου και υπόγραψε τον τόμο εναντίον τους, το 1409. Παλαιότερα, η θητεία του συγκεκριμένου αρχιερέα πιστευόταν ότι εκτεινόταν τουλάχιστον μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1428, οπότε ο αρχιερέας αυτός τέλεσε τα εγκαίνια του καθολικού της Μονής Παντανάσσης, σύμφωνα με μία χαμένη σήμερα επιγραφή.¹⁶⁶¹ Ωστόσο, ο Τ. Παπαμαστοράκης διαπίστωσε ότι η επιγραφή αυτή είχε συγκροτηθεί από τεμάχια διαφορετικών

¹⁶⁵⁶ *MM*, τ. Β΄, 174 – 176.

¹⁶⁵⁷ *MM*, τ. Β΄. 232 – 234.

¹⁶⁵⁸ Λεοντιάδης, *Μητροπολίτες*, 395 · Stiernon, *Lacédémone*, 1181. Ας σημειωθεί ότι ο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος είχε προτείνει την ταύτιση του ανώνυμου αυτού ιεράρχη με τον μητροπολίτη Νεόφυτο ενός πλαστού εγγράφου του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ προς τους μοναχούς του Αγίου Όρους (Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 83).

¹⁶⁵⁹ Darrouzès, *Regestes*, αρ 3025.

¹⁶⁶⁰ G. Sphrantzes, *Chronicon Majus*, εκδ. V. Grecu, *Georgios Sphrantzes, Memori 1401 – 1477 (In anexă Pseudo – Phrantzes : Macarie Melissenos Cronica 1258 – 1481)* [Scriptores Byzantini V], București 1966, I 16. Για τα γεγονότα αυτά, βλ. R. – J. Loenertz, “Pour l’histoire du Péloponnèse au XIVe siècle”, *Études Byzantines* 1 (1943), 192 – 193 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Α΄, 158 – 160, 347 · Bon, *Morée Franque*, 272 – 273.

¹⁶⁶¹ Millet, *Inscriptions*, 138.

επιγραφών, με συνέπεια το αναφερόμενο σε αυτή γεγονός να μην έχει καμία σχέση με την ημερομηνία της επιγραφής, ενώ τα αναφερόμενα σε αυτή πρόσωπα έχει εξακριβωθεί ότι έζησαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και επομένως δεν θα μπορούσαν να συνυπάρχουν.¹⁶⁶² Επιπλέον, ένα επιγραφικό τεκμήριο από σπηλαιώδη ερημητήριο στην κοιλάδα του Λουσίου (Αρκαδία) καθιστά φανερό ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας διοικείται από τον μητροπολίτη Ματθαίο κατά το έτος 1427/8.¹⁶⁶³ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η αρχιερατεία του μητροπολίτη Νείλου είχε τερματιστεί νωρίτερα από το έτος 1427/8.

51. Ματθαίος (πριν από το 1427/8 - ;): Ο μητροπολίτης Ματθαίος απαριθμείται μεταξύ των ιεραρχών του επισκοπικού καταλόγου του μητροπολίτη Ανανία Λαμπάρδη (1755).¹⁶⁶⁴ Επίσης, είναι γνωστός από τη ριζική μετασκευή του καθεδρικού ναού του Μυστρά, που είχε ως στόχο ο καθεδρικός ναός να μετατραπεί στον μεικτό τύπο της εκκλησίας της Οδηγήτριας ή της Παντάνασσας.¹⁶⁶⁵ Αν και η μετασκευή του ναού αυτού δεν ήταν αρχιτεκτονικά ιδιαίτερα επιτυχημένη και προκάλεσε την καταστροφή τμήματος του τοιχογραφικού διακόσμου της νότιας πλευράς του αρχικού μεσαίου κλίτους, ο μητροπολίτης Ματθαίος φρόντισε να μνημονεύεται το όνομά του σε πολλά σημεία του μετασκευασμένου ναού, μεταξύ των οποίων, και στο δυτικό τοίχο, όπου χαράχθηκε στο εσωτερικό γείσο επιγραφή που τον παρουσιάζει ως κτήτορα του ναού.¹⁶⁶⁶ Επίσης, το μονόγραμμα του μητροπολίτη απαντά τρεις φορές σε μαρμάρινα ανάγλυφα στην ασίδα του ιερού του ναού, καθώς και στο μικρό επισκοπικό κτίριο, που φρόντισε να προστεθεί στη βορειοδυτική γωνία του ναού (εικ. 16).¹⁶⁶⁷ Οι παλαιότεροι ερευνητές είχαν υποστηρίξει, με βάση την προαναφερθείσα επιγραφή του δυτικού τμήματος του κοσμήτη, ότι ο Ματθαίος είχε οικοδομήσει τον ναό, αντί για τον μητροπολίτη Ευγένιο, όπως πιστεύεται σήμερα.¹⁶⁶⁸ Επίσης, η απουσία οποιασδήποτε χρονικής

¹⁶⁶² Papamastorakis, *Myzithras of the Byzantines*, 293 – 296.

¹⁶⁶³ Feissel & Philippidis – Braat, *Inscriptions*, αρ. 87. Επίσης, πρβλ. Papamastorakis, *Myzithras of the Byzantines*, 287.

¹⁶⁶⁴ Buchon, *Recherches historiques*, τ. Α', LXXIV · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 158.

¹⁶⁶⁵ Για τη μετασκευή αυτή, βλ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 42 – 46 και 237 – 238, όπου επιχειρείται ανεπιτυχώς να συνδεθεί η μετασκευή του ναού με τη στέψη του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου σε αυτοκράτορα.

¹⁶⁶⁶ Ζησίου, *Σύμμικτα*, 22, · Ζησίου, *Επιγραφαί*, 432 · Millet, *Inscriptions*, 127 · Γαλανόπουλος, *Σελίδες*, 149 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 243, αρ. 11 · Βούλτος, *Μυστράς*, 29.

¹⁶⁶⁷ Millet, *Inscriptions*, 120 · Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 29.

¹⁶⁶⁸ A. Struck, *Mistra. Eine mittelalterliche Ruinestadt*, Wien 1910, 82, 83. Αντίθετα, ο Π. Δούκας είχε υποστηρίξει, στηριζόμενος στα ίδια κριτήρια με τον Struck, ότι ο Ματθαίος ανέλαβε να ολοκληρώσει την ανοικοδόμηση του ναού που είχε ξεκινήσει ο προκάτοχός του, Νικηφόρος Μοσχόπουλος (Δούκας,

ένδειξης από την προαναφερθείσα επιγραφή έχει δημιουργήσει διάφορες εικασίες σχετικά με τον χρόνο της αρχιερατικής θητείας του συγκεκριμένου ιεράρχη, όπως για παράδειγμα ισχύει για την ταύτιση του μητροπολίτη Ματθαίου με τον ανώνυμο μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως που μετατέθηκε στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας τον Ιούνιο του 1365.¹⁶⁶⁹ Ωστόσο, η δημοσίευση μίας χαμένης σήμερα κτιτορικής επιγραφής ενός ασκητηρίου της κοιλάδας του Λουσίου (Αρκαδία) συνέβαλε αποφασιστικά στον κατά προσέγγιση προσδιορισμό της αρχιερατείας του μητροπολίτη Ματθαίου, δεδομένου ότι αποκαλύπτεται ότι ο διάκοσμος του ασκητηρίου είχε ολοκληρωθεί επί μητροπολίτου Λακεδαιμονίας Ματθαίου και συγκεκριμένα το έτος 1427/8.¹⁶⁷⁰ Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο μητροπολίτης Ματθαίος ποίμαινε την μητρόπολη Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια τουλάχιστον των τελευταίων ετών της δεκαετίας του 1420. Άλλωστε, η μετασκευή του καθεδρικού ναού έχει χρονολογηθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1420, βάσει αρχιτεκτονικών στοιχείων.¹⁶⁷¹

52. Μεθόδιος (πριν από το 1437 - ;): Ο μητροπολίτης Μεθόδιος είναι γνωστό ότι συμμετείχε στην πολυμελή ελληνική αποστολή στις εργασίες της συνόδου Φερράρας – Φλωρεντίας (1438/9).¹⁶⁷² Μάλιστα, ο μεγάλος Εκκλησιάρχης Σιλβέστρος Συρόπουλος, που παρέστη στις εργασίες της συνόδου και κατέγραψε την ιστορία της, αναφέρεται αρκετές φορές στον ιεράρχη αυτόν και στη συμπεριφορά του μέσα στην σύνοδο.¹⁶⁷³ Μεταξύ των άλλων, ο ιεράρχης αυτός είναι γνωστό ότι συμμετείχε στις εργασίες της συνόδου απολαμβάνοντας το προνόμιο να *ἐπέχει τὸν τόπον* του μητροπολίτη Νικομηδείας, δηλαδή την 7η θέση στην ιεραρχική κατάταξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁶⁷⁴ Η ιεραρχική αυτή θέση επισημαίνεται, μεταξύ

Σπάρτη, 577). Για την απόδοση της ίδρυση του καθεδρικού ναού του Μυστρά στον μητροπολίτη Ευγένιο, βλ. Χατζηδάκης, Νεώτερα, 147 κ.ε. Επίσης, πρβλ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 28 · Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 33, 230 – 231 · Βούλτος, *Μυστράς*, 26 · Μαρίνου, *Μητρόπολη*, 115 · Κατσαφάνας, *Δεσποτάτο του Μυστρά*, 36, 294.

¹⁶⁶⁹ Γριτσόπουλος, Λακεδαιμονίας, 83. Επίσης, πρβλ. Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 222. Για άλλες απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση της αρχιερατείας του συγκεκριμένου ιεράρχη, βλ. Stiernon, *Lacédémone*, 1181.

¹⁶⁷⁰ Feissel & Philippidis – Braat, *Inscriptions*, αρ. 87. Επίσης, πρβλ. Papamastorakis, *Myzithras of the Byzantines*, 287.

¹⁶⁷¹ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 237, όπου υποστηρίζεται ότι η μετασκευή του ναού φαίνεται να εκτελέστηκε από το οικοδομικό συνεργείο που οικοδόμησε τον ναό της Παντανάσσης (1428;).

¹⁶⁷² Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Zakythinis, *Despotat*, τ. Β', 286 · Stiernon, *Lacédémone*, 1182 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 223.

¹⁶⁷³ V. Laurent, *Les "Memoires" de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Paris 1971, 184, 260, 288, 300, 356, 420, 428, 44, 446, 528, 530.

¹⁶⁷⁴ Darrouzès, *Regestes*, 45 και 48. Για την ιεραρχική κατάταξη της μητρόπολης Νικομηδείας, βλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 325, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

άλλων, και στη σειρά με την οποία ο μητροπολίτης Μεθόδιος υπογράφει τα πρακτικά της συνόδου, όπως αυτά αποτυπώνονται στον κώδικα Laurentianus Cassetta Cesarini 1.¹⁶⁷⁵ Δυστυχώς, δεν έχει εντοπιστεί κάποια πληροφορία για την τύχη του συγκεκριμένου ιεράρχη μετά το πέρας των εργασιών της συνόδου και την επιστροφή της ελληνικής αντιπροσωπείας (1440).

53. Ματθαίος (πριν από το 1442 - ;): Ο C. Pavlikianon δημοσίευσε πρόσφατα ένα αδημοσίευτο έγγραφο, του έτους 1442, ενός μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ονόματι Ματθαίου από το αρχείο της αρχιεπισκοπής Αχρίδας.¹⁶⁷⁶ Η πενιχρότητα των διαθέσιμων στοιχείων δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί αν ο συγκεκριμένος ιεράρχης ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Ματθαίο που ποίμαινε την μητρόπολη γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1420 ή αν πρόκειται για κάποιον ομώνυμο αρχιερέα.¹⁶⁷⁷

54. Ανώνυμος (πριν από το 1452): Ο Ιωάννης Ευγενικός παραδίδει την πληροφορία στον *Προτρεπτικόν* του προς τον δεσπότη του Μυστρά Δημήτριο Παλαιολόγο (1449 – 1460) ότι ο προαναφερθείς δεσπότης είχε θέσει σε αργία τον τότε μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και του είχε αναθέσει τη διαχείριση των υποθέσεων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας.¹⁶⁷⁸ Δυστυχώς, ο συντάκτης δεν παραδίδει κάποια πληροφορία για την ταυτότητα του τεθέντος σε αργία μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, με συνέπεια να μην μπορεί να διαπιστωθεί αν πρόκειται για τον προαναφερθέντα μητροπολίτη Ματθαίο ή για κάποιον άλλον ιεράρχη.

— **Ιωάννης Ευγενικός** (1452): Ο Ιωάννης Ευγενικός, νομομαθής έγγαμος διάκονος, αδελφός του μητροπολίτη Εφέσου Μάρκου Ευγενικού και ηγετική μορφή της ανθενωτικής παράταξης, αποκαλύπτει στον *Προτρεπτικόν* του προς τον δεσπότη του Μυστρά Δημήτριο Παλαιολόγο (1449 - 1460) ότι ο προαναφερθείς δεσπότης του είχε αναθέσει τη διαχείριση των υποθέσεων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, χωρίς να παρέχει πληροφορίες για τις συνθήκες

---

¹⁶⁷⁵ G. Hofmann, “Concilium Florentinum I”, *Orientalia Christiana* 16/3 (1929), 299 – 301· G. Hofmann, *De unione Graecorum* [Textus et documenta, Series Theologica, 18], Romae 1935, 23 – 25. Ας σημειωθεί ότι η υπογραφή του μητροπολίτη Μεθοδίου απουσιάζει από το κείμενο του όρου της συνόδου, όπως αυτή παρουσιάζεται στο κείμενο των *Acta Graeca*, που αποδίδονται στην γραφίδα του φιλενωτικού μητροπολίτη Μυτιλήνης και συνέδρου στη σύνοδο Δωροθέου, με συνέπεια να έχει προταθεί ότι ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας είχε αρνηθεί να υπογράψει τα πρακτικά της συνόδου, ακολουθώντας το παράδειγμα των μητροπολιτών Εφέσου και Σταυρουπόλεως, αν και κάτι τέτοιο δεν ισχύει (Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ιστορία του σχίσματος της Λατινικής Εκκλησίας από της Ορθοδόξου*, Εν Λειψία 1867, 143).

¹⁶⁷⁶ Pavlikianon, Unknown Byzantine document, 227 – 240.

¹⁶⁷⁷ Pavlikianon, Unknown Byzantine document, 229 – 233.

¹⁶⁷⁸ *III*, τ. Α', 177²¹⁻³¹, 178¹⁻⁴.

κάτω από τις οποίες συνέβη αυτό (1452).¹⁶⁷⁹ Η πληροφορία αυτή έχει προκαλέσει σύγχυση, με συνέπεια άλλοι να υποστηρίζουν ότι ο διάκονος Ιωάννης Ευγενικός ανέλαβε, ύστερα από παρέμβαση του δεσπότη Δημητρίου, την τοποτηρητεία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας,¹⁶⁸⁰ και άλλοι ότι ο διάκονος Ιωάννης Ευγενικός χειροτονήθηκε μητροπολίτης κάποια στιγμή, ύστερα από παρέμβαση του δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου.¹⁶⁸¹ Σε κάθε περίπτωση, ο Ιωάννης Ευγενικός είναι γνωστό ότι ήταν έγγαμος κληρικός και μάλιστα είχε αποκτήσει και παιδιά από τον γάμο του, ενώ ο ίδιος παρουσιάζεται σε όλα τα διαθέσιμα τεκμήρια να αυτοπροσδιορίζεται πάντοτε ως διάκονος.¹⁶⁸² Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστό ότι, σύμφωνα με μία άγραφη εκκλησιαστική παράδοση, ο αρχιδιάκονος κάθε εκκλησιαστικής έδρας αναλάμβανε προσωρινά τη διοίκηση των υποθέσεων της εκκλησιαστικής έδρας, σε περίπτωση χηρείας της.¹⁶⁸³ Ωστόσο, ο Ιωάννης Ευγενικός δεν έχει διαπιστωθεί ότι είχε οριστεί αρχιδιάκονος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ή γενικότερα να είχε κάποια σχέση εξάρτησης με τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, παρ' όλο που διατηρούσε ιδιαίτερα στενές σχέσεις με πολλές προσωπικότητες του πελοποννησιακού χώρου και κατείχε σεβαστά περιουσιακά στοιχεία στην περιοχή της Λακωνίας.¹⁶⁸⁴ Προφανώς, η ενέργεια αυτή αποτελούσε μία διπλωματική κίνηση του Δημητρίου Παλαιολόγου, ο οποίος επιχείρησε με αυτόν τον τρόπο να προσεγγίσει τους οπαδούς της ανθενωτικής παράταξης, αν και παράλληλα είναι γνωστό ότι διατηρούσε και σχέσεις με τους οπαδούς της ενωτικής παράταξης καθώς και με διάφορες δυτικές δυνάμεις.¹⁶⁸⁵ Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, ο διάκονος Ιωάννης Ευγενικός ανέλαβε, προφανώς προσωρινά, τη διαχείριση των υποθέσεων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, με βάση μία μάλλον τραβηγμένη

¹⁶⁷⁹ *III*, τ. Α', αρ. 16. Για τον Ιωάννη Ευγενικό, βλ. Π. Κ. Χρήστου, "Ευγενικός Ιωάννης", *ΘΗΕ* 5 (1964), 1002 – 1004 · Ζακυθίνος, *Despotat*, τ. Β', 286 · Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός* · *PLP*, αρ. 6189 · Α. Kazhdan, "Eugenikos, John", *ODB* 2, 741 – 742 · Stiernon, *Lacédémone*, 1182 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 223, ενώ για τον *Προτρεπτικόν*, βλ. Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 135, αρ. 18.

¹⁶⁸⁰ Χρήστου, ο. π., 1003 · Γριτσόπουλος, *Λακεδαιμονίας*, 83 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Ζακυθίνος, *Despotat*, τ. Β', 286 · Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 72 - 73 · *PLP*, αρ. 6189 · Kazhdan, ο.π., 741 – 742 · Stiernon, *Lacédémone*, 1182 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 223.

¹⁶⁸¹ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος*, 42, 45.

¹⁶⁸² Για την οικογένεια και την ιερατική σταδιοδρομία του Ιωάννη Ευγενικού, βλ. Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 24 – 29.

¹⁶⁸³ Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, 77 – 78.

¹⁶⁸⁴ Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 25 – 28.

¹⁶⁸⁵ Γιομπαλάκης, *Ιωάννης ο Ευγενικός*, 73.

ερμηνεία των ιερών κανόνων, στο πλαίσιο των διπλωματικών ενεργειών του δεσπότη Δημητρίου, για να προσεγγίσει τους οπαδούς της ανθενωτικής παράταξης.

55. Ανώνυμος (πριν από το Φθινόπωρο του 1459 - ;) : Ο Γεώργιος Σφραντζής αναφέρει έναν ανώνυμο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, που κατόρθωσε να συμφιλιώσει προσωρινά τους αδελφούς Θωμά και Δημήτριο Παλαιολόγο, το Φθινόπωρο του 1459.¹⁶⁸⁶ Κατά πάσα πιθανότητα, ο μητροπολίτης αυτός υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της παράδοσης του Μυστρά στους Οθωμανούς, στις 31 Μαΐου 1460, αν και οι διαθέσιμες πηγές δεν αναφέρουν κάτι σχετικό για τον ρόλο και τη στάση του τοπικού ιεράρχη έναντι του ιστορικού αυτού γεγονότος.¹⁶⁸⁷ Σε κάθε περίπτωση, ο ανώνυμος αυτός ιεράρχης αποτελεί τον τελευταίο μητροπολίτη της μητρόπολης κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και προφανώς τον πρώτο ιεράρχη της περιόδου της α΄ οθωμανικής κυριαρχίας (1460 – 1685).

---

¹⁶⁸⁶ Sphrantzes, *Chronicon Majus*, εκδ. V. Grecu, *Georgios Sphrantzes, Memori 1401 – 1477 (In anexă Pseudo – Phrantzes : Macarie Melissenos Cronica 1258 – 1481)* [Scriptores Byzantini VI], București 1966, III 23. Επίσης, πρβλ. Ατέσης, *Κατάλογοι*, 170 · Stiernon, *Lacédémone*, 1182. Για το ιστορικό αυτό γεγονός, βλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Α΄, 266 – 267 · Runciman, *Μυστράς*, 106 · Κατσαφάνας, *Δεσποτάτο του Μυστρά*, 241.

¹⁶⁸⁷ Για την παράδοση του Μυστρά στους Οθωμανούς, βλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Α΄, 268 · Runciman, *Μυστράς*, 107 – 108 · Κατσαφάνας, *Δεσποτάτο του Μυστρά*, 242 - 244.

Κατάλογος ιεραρχών των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

(ca. τέλη 11ου αι. – ca. μέσα 15ου αι.)

α. Επισκοπή Αμυκλών :

- Νικόλαος Μουζάλων (β' πενηκονταετία 12^{ου} αι.)¹⁶⁸⁸
- Νικηφόρος Διακής (δεκαετία του 1260 - ;) Π¹⁶⁸⁹
- Καφοβάδης (μετά το 1287/89 – ca. 1300)¹⁶⁹⁰
- Ευάρεστος (ca 1300 – πριν από τον Αύγουστο του 1317/18)¹⁶⁹¹
- Ιωάννης, *μητροπολίτης Ποντοηρακλείας και πρόεδρος Αμυκλών*, (Αύγουστος του 1317/18 – 1324;)¹⁶⁹²
- Ευγένιος (μετά το 1324 – ;)¹⁶⁹³
- Ανώνυμος (Οκτώβριος 1368)¹⁶⁹⁴
- Ανώνυμος (ca. 1452)¹⁶⁹⁵

β. Επισκοπή Εζερού/Εζερών :

- Βασίλειος Ανατολικός (τέλη 13^{ου} αι./αρχές 14^{ου} αι.)¹⁶⁹⁶

¹⁶⁸⁸ Mansi, τ. KB', 18 · ΠΠ, τ. Γ', 27, 427 · Μ. Ι. Γεδεών, *Κανονικά Διατάξεις, λύσεις, θεσπίσματα των αγιοτάτων πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Β', εν Κωνσταντινουπόλει 1889, 23 – 24. Επίσης, πρβλ. Vaillhé, Amyclae, 1376 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 4 – 5 · Γριτσόπουλος, *Αμυκλών - ΘΗΕ*, 399 · Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, 85 – 86 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 148 · Fedalto, *Hierarchia*, 487. Ας σημειωθεί ότι ορισμένοι ερευνητές έχουν επιχειρήσει να συνδέσουν τον ιεράρχη αυτόν με την οικογένεια του πατριάρχη Νικολάου Δ' Μουζάλωνος (1147 – 1151), παρ' όλο που τα διαθέσιμα στοιχεία δεν τεκμηριώνουν την εκτίμηση αυτή (Ηρώ Κορμπέτη, "Εγκώμιον εις τον πατριάρχη Νικόλαον Δ' τον Μουζάλωνα", *Ελληνικά* 7 (1934), 322 σημ.2 · Θ. Ν. Ζήσης, "Ο πατριάρχης Νικόλαος Δ' Μουζάλων", *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 23 (1978), 237 · Κόντη, Γεωγραφία, 95 και σημ. 1).

¹⁶⁸⁹ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203 Πb. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 277, 282 · PLP, αρ. 5375 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 223.

¹⁶⁹⁰ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 – 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204 Πc/Πca. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 282 · PLP, αρ. 11588 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 224. Ας σημειωθεί ότι, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία δεν αποκαλύπτουν το μοναχικό όνομα του συγκεκριμένου ιεράρχη, ο μητροπολίτης Βασίλειος Ατέσης παραδίδει την πληροφορία ότι ονομαζόταν Αλέξανδρος, χωρίς να την τεκμηριώνει ή να την αιτιολογεί (Ατέσης, *Κατάλογοι*, 148).

¹⁶⁹¹ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 - 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204 Πc/Πca. Επίσης, πρβλ. PLP, αρ. 6169 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 224.

¹⁶⁹² PRK, τ. Α', αρ. 51 · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2081. Για τον ιεράρχη αυτόν, βλ. PLP αρ. 8609 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 149, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, ενώ για τη θητεία ως προέδρου της επισκοπής Αμυκλών, βλ. Kislinger, *Αμύκλιον*, 88 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 224.

¹⁶⁹³ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, *Νέος Κώδιξ*, 247 · Βέης, *Μονεμβασίας*, 68 - 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204 Πcγ. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 277, 282 · Kislinger, *Αμύκλιον*, 86 - 87 · PLP, αρ. 6194 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 224.

¹⁶⁹⁴ MM, τ. Α', 501 · Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2545. Επίσης, πρβλ. Fedalto, *Hierarchia*, 507 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 224.

¹⁶⁹⁵ ΠΠ, τ. Α', 181²⁷⁻³¹.

γ. Επισκοπή Καρυουπόλεως

- Ανώνυμος (πριν από το 1426)¹⁶⁹⁷
- Ανώνυμος (ca. 1452)¹⁶⁹⁸

δ. Επισκοπή Πίσσης

Δεν είναι γνωστός κανένας ιεράρχης της συγκεκριμένης επισκοπικής έδρας.

ε. Επισκοπή Βρεσθένης

- Νίκων (τέλη 14^{ου} αι./αρχές 15^{ου} αι.)¹⁶⁹⁹
- Ανώνυμος (πριν από το 1426)¹⁷⁰⁰

στ. Επισκοπή Βελιγόστιδος

- Γεώργιος (μετά το 1262 – μετά το 1271)¹⁷⁰¹

---

¹⁶⁹⁶ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 105 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 247 · Βέης, Μονεμβασίας, 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 204 Πσ/Πσα. Επίσης, πρβλ. Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Ζερλέντης, *Σλάβοι*, 12 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 284 · *PLP*, αρ. 885 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

¹⁶⁹⁷ Λάμπρος, Αναφοραί, 266³⁰. Επίσης, πρβλ. Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

¹⁶⁹⁸ *III*, τ. Α', 181²⁵. Επίσης, βλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 283 · Ατέσης, *Κατάλογοι*, 184 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

¹⁶⁹⁹ Ο επίσκοπος αυτός έχει επιχειρηθεί να ταυτιστεί με τον ανώνυμο επίσκοπο Βρεσθένης που μνημονεύεται στην αναφορά του μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωσήφ Β', που πιστεύεται ότι συντάχθηκε από τον μετέπειτα καρδινάλιο Ισίδωρο μετά το 1426, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία αδυνατούν να τεκμηριώσουν την αρκετά αυτή ελκυστική θεωρία (Δρανδάκης, Βρεστενίτισσα, 178 – 179).

¹⁷⁰⁰ Λάμπρος, Αναφοραί, 266²⁷⁻³¹, 267¹⁻¹⁰. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 283 · Fedalto, *Hierarchia*, 494 · Γριτσόπουλος, *Εκκλησία*, 235 – 236 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 226.

¹⁷⁰¹ Ignatio Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum bibliothecae regiae Bavariae*, τ. Β', Monachii 1806, 390 – 391 · Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 141], Αθήναι 1995, 74⁷ · Kalopissi – Verti, *Inscriptions*, 66. Επίσης, πρβλ. Ζερλέντης, Επισκοπή Βελιγόστιδος, 222 – 223 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 26 · Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 284 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 224.

Κατάλογος αξιωματούχων της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

(ca. 1262 – ca. μέσα του 15^{ου} αι.)

α. Χαρτοφύλακας :

- Ευγένιος (δεκαετία 1260)¹⁷⁰²
- ό μέγας χαρτοφύλαξ Λακεδαιμονίας και νομοφύλαξ τοῦ εὐαγοῦς και εὐσεβεστάτου κλήρου, τριρὸς διάκονος ό Άλάσιος (Αύγουστος 1432)¹⁷⁰³

β. Υπομνηματογράφος :

- Ό υπομνηματογράφος Λακεδαιμονίας Γεώργιος ιερεὺς ό Δ.α.κόπουλος (Αύγουστος 1432)¹⁷⁰⁴

γ. Νοτάριος :

- Ό νοτάριος τῆς άγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας Νικόλαος ό Λεμενίτης (1441)¹⁷⁰⁵

δ. Σακελλάριος :

- Μαλωταράς (δεκαετία 1260)¹⁷⁰⁶
- Μιχαήλ (πρώτες δεκαετίες 15^{ου} αι.)¹⁷⁰⁷

ε. Σκευοφύλακας :

- Παρασακουντηνός (δεκαετία του 1260)¹⁷⁰⁸
- ό μέγας σκευοφύλαξ Λακεδαιμονίας [......] ιερεὺς ό [......]ηνός (Αύγουστος 1432)¹⁷⁰⁹

---

¹⁷⁰² Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 – 105 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 246⁶ · Βέης, Μονεμβασίας, 68 - 69 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203 Πγ. Επίσης, πρβλ. Βέης, Μονεμβασίας, 87 · *PLP*, αρ. 6195. Ας σημειωθεί ότι ο Μ. Χατζηδάκης υποστήριξε ότι ο χαρτοφύλακας Ευγένιος ταυτίζεται με τον μετέπειτα επίσκοπο Αμυκλών Ευγένιο, που χειροτόνησε ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς κατά τη δεκαετία του 1320, παραβλέποντας το μεγάλο χρονικό διάστημα που χωρίζει τον εκκλησιαστικό αξιωματούχο Ευγένιο από τον ομώνυμο επίσκοπο (Χατζηδάκης, Νεώτερα, 147 · Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 25, 28).

¹⁷⁰³ Φασουλάκης, Οικογένεια Καβάκη, 48³⁵. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 93042.

¹⁷⁰⁴ Φασουλάκης, Οικογένεια Καβάκη, 48³⁷. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 93400.

¹⁷⁰⁵ Λάμπρος, Λακεδαμόνιοι, 185 – 186. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 14652.

¹⁷⁰⁶ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 – 105 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 246⁵⁻⁶ · Βέης, Μονεμβασίας, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203 Πβ. Επίσης, πρβλ. Βέης, Μονεμβασίας, 87 – 88 · *PLP*, αρ. 16544.

¹⁷⁰⁷ A. Ziegler, “Die restlichen vier unveröffentlichten Briefe Isidors von Kiiev”, *OCP* 18 : 1-2 (1952), 141 – 142. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 314, σημ. 1

¹⁷⁰⁸ Λάμπρος, *Μελετήματα*, 104 · Λάμπρος, Νέος Κώδιξ, 246⁵ · Βέης, Μονεμβασίας, 68 · Kislinger, *Regionalgeschichte*, 203 Πβ. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 21960.

- Ὁ μέγας σκευοφύλακας της μ(ητ)ρόπολης Λακεδαιμονίας Θεοφάνης (15^{ος} αι.)¹⁷¹⁰

στ. Πρωτέκδικος :

- Νικόλαος Μαλωταράς (δεκαετία του 1260)¹⁷¹¹
- Καμνής (πριν από το 1366)¹⁷¹²
- Ὁ πρωτέκδικος Λακεδαιμονίας Γεώργιος ἱερεὺς ὁ Θ[.....] (Αύγουστος 1432)¹⁷¹³

ζ. Ἐκδικος :

- Δημήτριος ἱερεὺς ἔκδικος καὶ πρωτ(όπα)πας Λακεδαιμονίας Πανάρετος ὁ Μαλωταράς (α' τέταρτο 14^{ου} αι.)¹⁷¹⁴

η. Πρωτόπαπας :

- Δημήτριος ἱερεὺς ἔκδικος καὶ πρωτ(όπα)πας Λακεδαιμονίας Πανάρετος ὁ Μαλωταράς (α' τέταρτο 14^{ου} αι.)¹⁷¹⁵

θ. Δευτερεύων των διακόνων :

- Ἰωάννης διάκονος καὶ δευτερεύων τῆς ἁγιοτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας ὁ Χανδακηνὸς (1440)¹⁷¹⁶

ι. Δομέστιχος :

- Στέφανος Συναδηγὸς (1419/20)¹⁷¹⁷

ια. Πρωτοψάλτης :

- Ἰωάννης Χρυσοβέργης (15ος αι.)¹⁷¹⁸

¹⁷⁰⁹ Φασουλάκης, Οικογένεια Καβάκη, 48³⁴.

¹⁷¹⁰ P. Canart, *Codices Vaticani graeci 1745 – 1962*, Vatican 1970, 730. Επίσης, βλ. *PLP*, αρ. 7602

¹⁷¹¹ Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι, 164 – 166, 356 – 357 · Vogel – Gardthausen, *Scriber*, 351. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 16546 · Ετζέογλου, Βιβλιογραφικές δραστηριότητες, 186 – 187.

¹⁷¹² *MM*, τ. Α', 482. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 10819.

¹⁷¹³ Φασουλάκης, Οικογένεια Καβάκη, 48³⁶. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 93542.

¹⁷¹⁴ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 16 · Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι, 166. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 279 · *PLP*, αρ. 16545 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295

¹⁷¹⁵ Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική*, τ. Β', 16 · Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι, 166. Επίσης, πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, τ. Β', 279 · *PLP*, αρ. 16545 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 295.

¹⁷¹⁶ Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι, 185. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 8463.

¹⁷¹⁷ G. de Andrés, *Catálogo de los Códices de la Real Biblioteca de El Escorial*, τ. Γ', Madrid 1967, 26. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 27148.

Κατάλογος αξιωματούχων

των επισκοπικών εδρών της μητρόπολης Λακεδαιμονίας

(ca. 1262 – ca. μέσα του 15^{ου} αι.)

α. Επισκοπή Αμυκλών :

- **Χαρτοφύλακας :**
  - Νικ(ό)λ(αο)ς ιερέυς καὶ χαρτοφύλαξ Μουχλίου (Ιούνιος 1457)¹⁷¹⁹
- **Πρωτέκδικος :**
  - Πρωτέκδικος Ἀμυκλ(ῶν) Γεώργ(ιος) ιερέυς ὁ Διογενεῖς (Ιούνιος 1457)¹⁷²⁰
- **Αρχιδιάκονος :**
  - ... ἀρχι[διά]κον (;) ὁ Ἀκαμάτης (Ιούνιος 1457)¹⁷²¹

β. Επισκοπή Πίσσης :

- **Χαρτοφύλακας :**
  - Κωνσταντίνος ιερέυς καὶ χαρτοφύλαξ Πίσσης, ὑπηρετῶν ἐν τῷ βασιλικῷ κλήρῳ (Ιούνιος 1372)¹⁷²²

γ. Επισκοπή Βρεσθένης :

- **Πρωτόπαπας :**
  - Ἰωάννης Ἀλεξόπουλος, πρωτόπαπας Ἀραχόβης καὶ Βρεσθεν(ῶν) καὶ Παμπακῶν καὶ Παρμπήτζας (1442).¹⁷²³

---

¹⁷¹⁸ N.A. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, τ. Β', Αθήναι 1984, 328. Επίσης, πρβλ. *PLP*, αρ. 31119.

¹⁷¹⁹ Manoussacas, Donation, 319.

¹⁷²⁰ Manoussacas, Donation, 319.

¹⁷²¹ Manoussacas, Donation, 319.

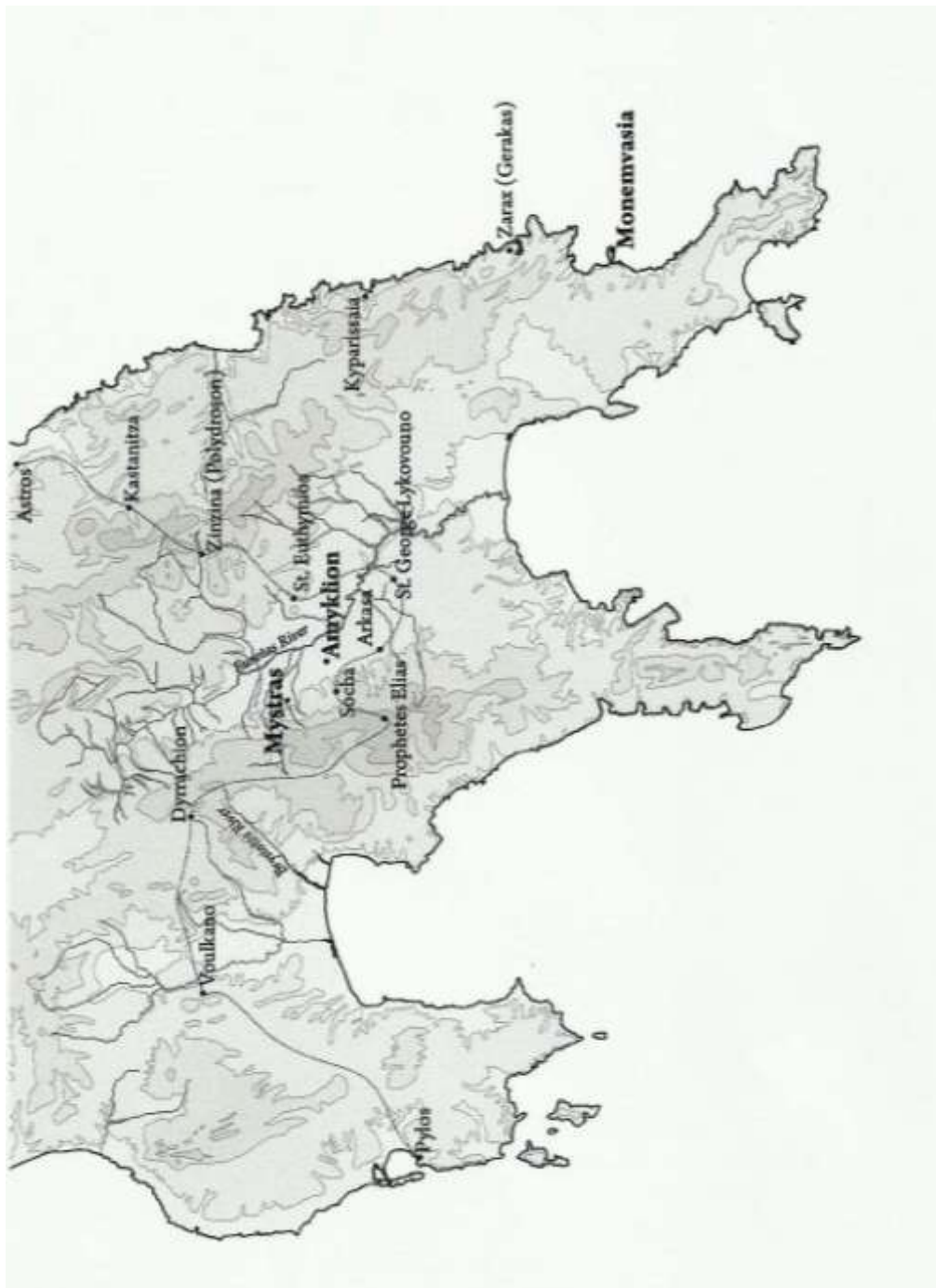
¹⁷²² H. Omont, *Fac-similis des manuscrits Grecs datés de la bibliothèque nationale du IX au XIV siècle*, Paris 1891, 18 · E. Gamillscher – D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800 – 1600. 2. Teil : Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Großbritanniens. A : Verzeichnis der Kopisten [Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band III/3 A]*, Wien 1997, 127. Επίσης, πρβλ. Bees, Beiträge, 265 σημ.1 · Ζερλέντης, *Η μητρόπολις Αμυκλών*, 22 – 23 · Γριτσόπουλος, Μονή της Λουκούς, 131 · *PLP*, αρ. 14128 · Αλέξανδρος, *Ιστορία*, τ. Β', 5 · Preiser – Kapeller, *Episkopat*, 225.

¹⁷²³ Pavlikianov, Unknown Byzantine document, 227 – 240.

**ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ**

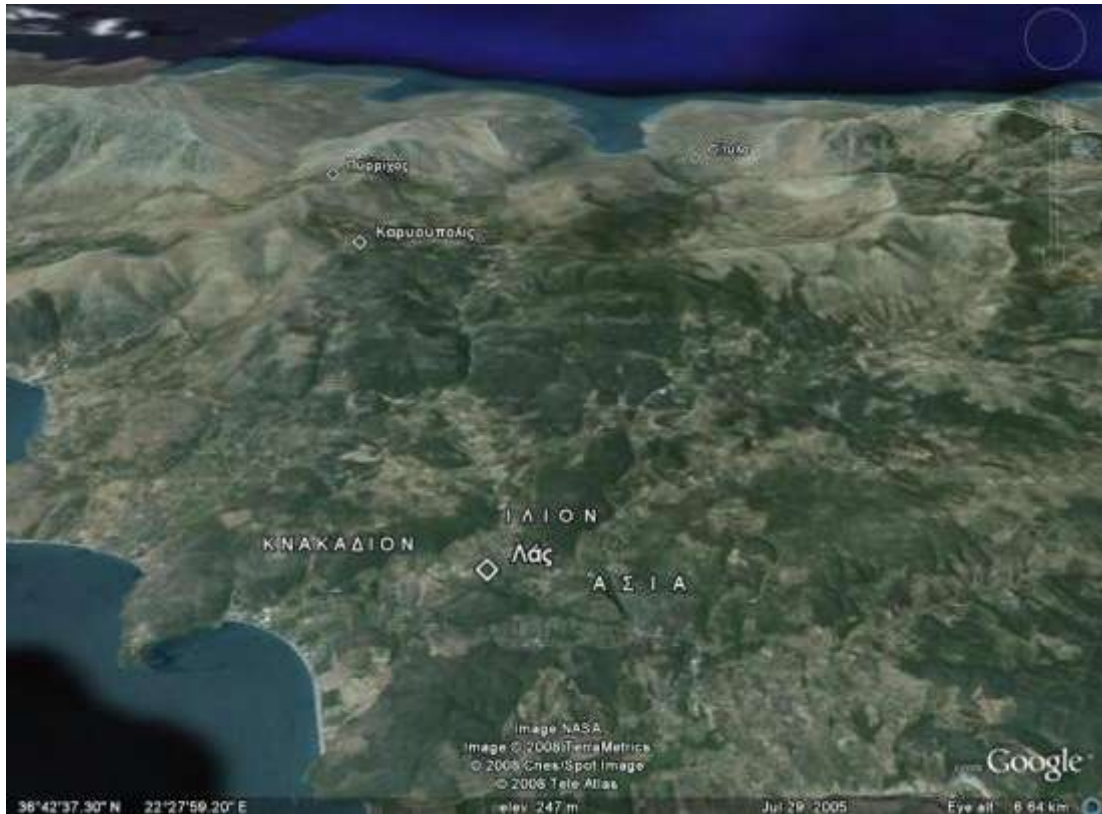
ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1. Η οριοθετική γραμμή της μητρόπολης Μονεμβασίας, σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του 1314.

[Από τον τόμο: Sharon E . J. Gerstel (εκδ.), *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington 2013, 356, εκ. 24]

Χάρτης 2. Χάρτης της περιοχής της Λα. Στο βάθος διακρίνεται και η θέση του κάστρου της Καρουπόλεως.

[Από την ιστοσελίδα :
http://www.esoterica.gr/forumS/topic.asp?TOPIC_ID=10031
 (ημερομηνία προσπέλασης 5 – 7- 2013)].

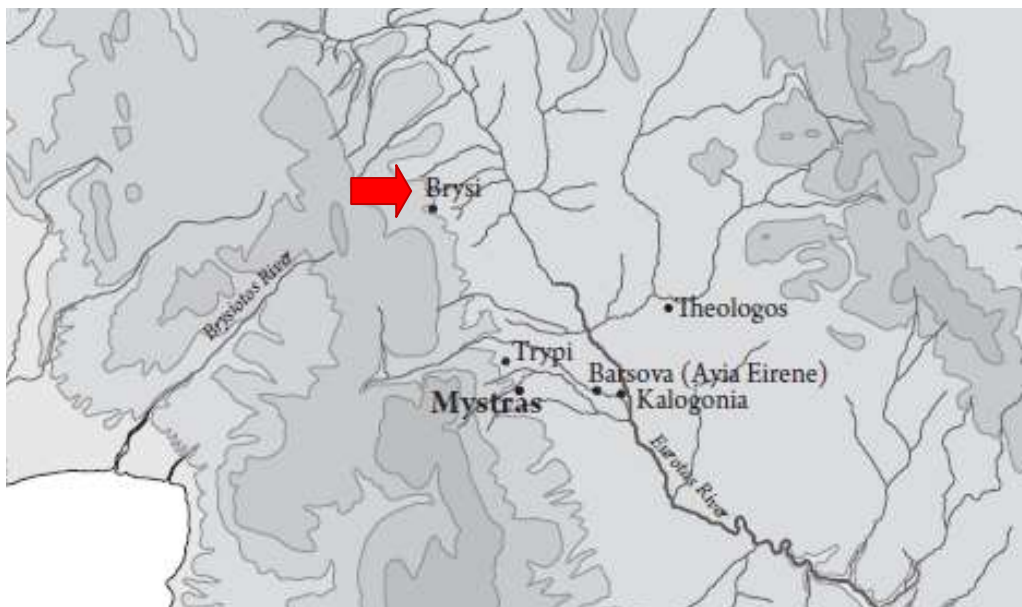

Χάρτης 3. Χάρτης της περιοχής ανατολικά της Τρίπολης. Το κόκκινο βελάκι με το ελληνικό στοιχείο A δηλώνει την καστροπολιτεία του Μουχλίου.

Χάρτης 4. Η θέση των οικισμών Μαγούλα, Παρόρι, Τρύπη και Λεύκη στην ευρύτερη περιοχή του Μυστρά.

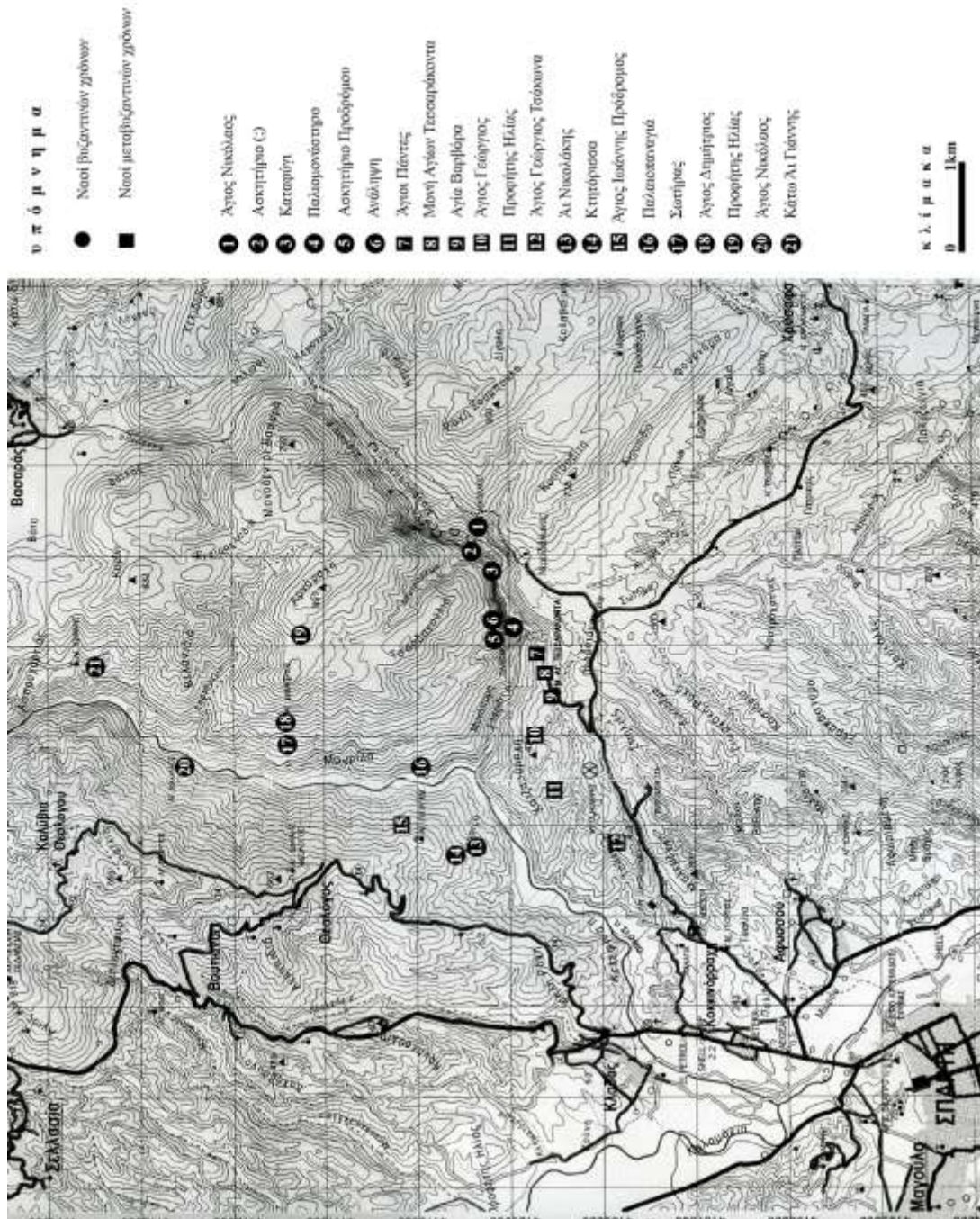
[Από τον τόμο: Sharon E . J. Gerstel (εκδ.), *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington 2013, 350, εικ. 14].

Χάρτης 5. Τμήμα της ευρύτερης περιοχής του Βόρειου Ταυγέτου. Με το κόκκινο βελάκι επισημαίνεται η θέση της Βρύσης.

[Από τον τόμο: Sharon E . J. Gerstel (εκδ.), *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington 2013, 344, εικ. 9 (Λεπτομέρεια)].

Χάρτης 6. Ασκητήρια και μοναστηριακά ιδρύματα

στην περιοχή του ρεύματος του Σοφρώνη, στις δυτικές κλιτύες του Πάρωνα.

[Από το άρθρο : Μ. Κάππας, “Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σοφρώνη

Λακωνίας”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21 (2011), 304, εικ.1]

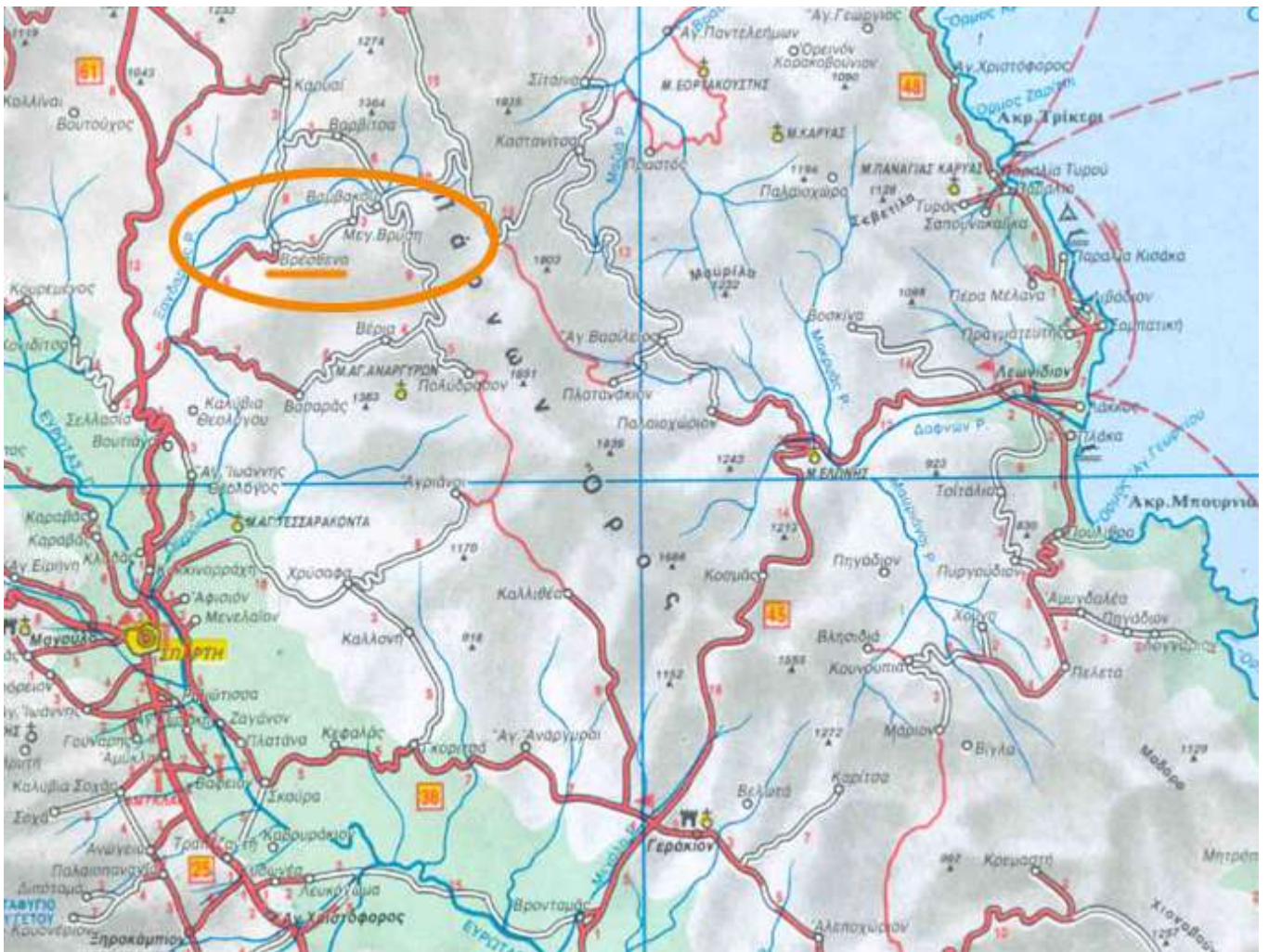
Χάρτης 7. Η μεσαιωνική Πελοπόννησος

[από την ιστοσελίδα :

<http://www.hellenica.de/Griechenland/Geo/GR/PerifereiaPeloponnisou.html>

(ημερομηνία προσπέλασης 8-7-2013)].

Χάρτης 8. Η ευρύτερη περιοχή των βορειοδυτικών κλιτύων του Πάρωνα, όπου έχουν επισημανθεί οι οικισμοί Βρέσθαινα και Χρύσαφα.

[Από την ιστοσελίδα : <http://www.dal.gr/servers/tavresthena/vresthena/xartis.htm>
(ημερομηνία προσπέλασης : 26 – 7- 2013)]

Χάρτης 9. Χάρτης της Μάνης, όπου επισημαίνονται οι οικισμοί Γύθειο, Αιγίες, Καρυούπολη και Πασσαβάς - Λας.

[Από την ιστοσελίδα:

<http://kariopoliskontostavlifokades.blogspot.gr/search?updated-max=2009-05-25T16:12:00%2B03:00&max-results=5>

(ημερομηνία προσπέλασης : 10 – 7- 2013]

EIKONEΣ

Εικόνα 1. Ο λόφος της Παλαιάς Καρυουπόλεως (Προσωπικό Αρχείο)

**Εικόνα 2. Ο ναός του αγίου Γεωργίου στην Καρυούπολη από τα ΝΑ.
(Προσωπικό Αρχείο)**

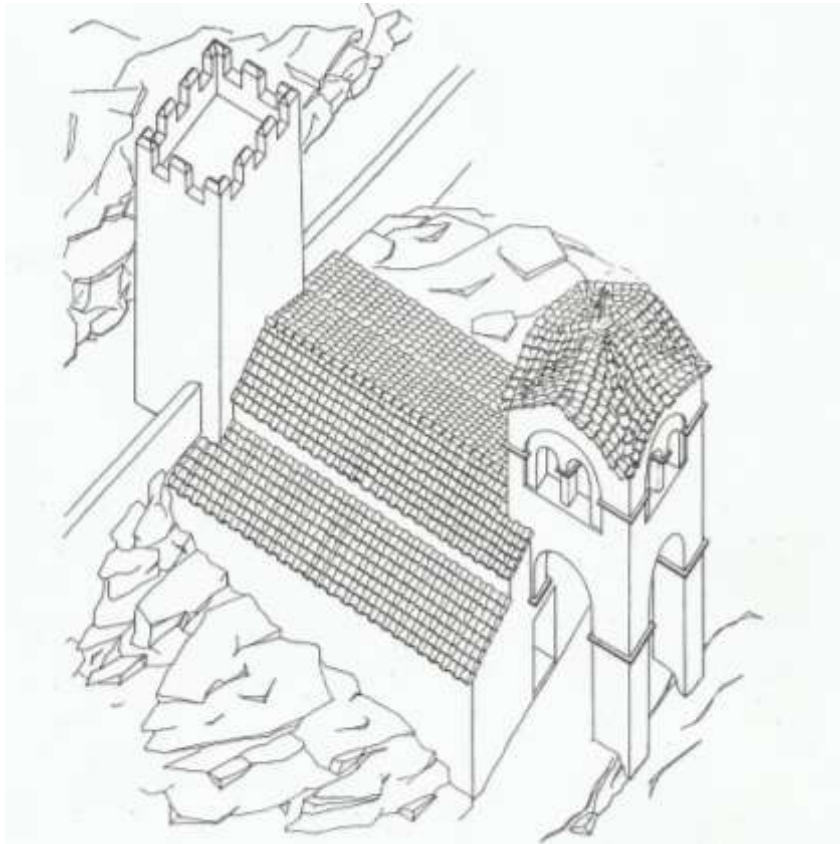

**Εικόνα 3. Ο λόφος πάνω στον οποίο κτίστηκε το κάστρο του Μουγλίου
(Προσωπικό Αρχείο)**

**Εικόνα 4. Ο ναός της Παναγίας στο Μουγλί από Δυτικά.
(Προσωπικό Αρχείο)**

Εικόνα 5. Πρόταση αναπαράστασης του ναού της Παναγίας στο Μουχλί της Αρκαδίας από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο.

(Από το άρθρο : Μουτσόπουλος, Παναγία, εικ.10)

Εικόνα 6. Ο ναός της Παναγίας της Βρεσθενίτισσης από τα ΒΔ. (Προσωπικό Αρχείο)

**Εικόνα 7. Ο επίσκοπος Νίκων.
Τετρασφαίριο αψίδας ιερού βήματος του ναού της Βρεσθενίτισσας.
(Προσωπικό Αρχείο)**

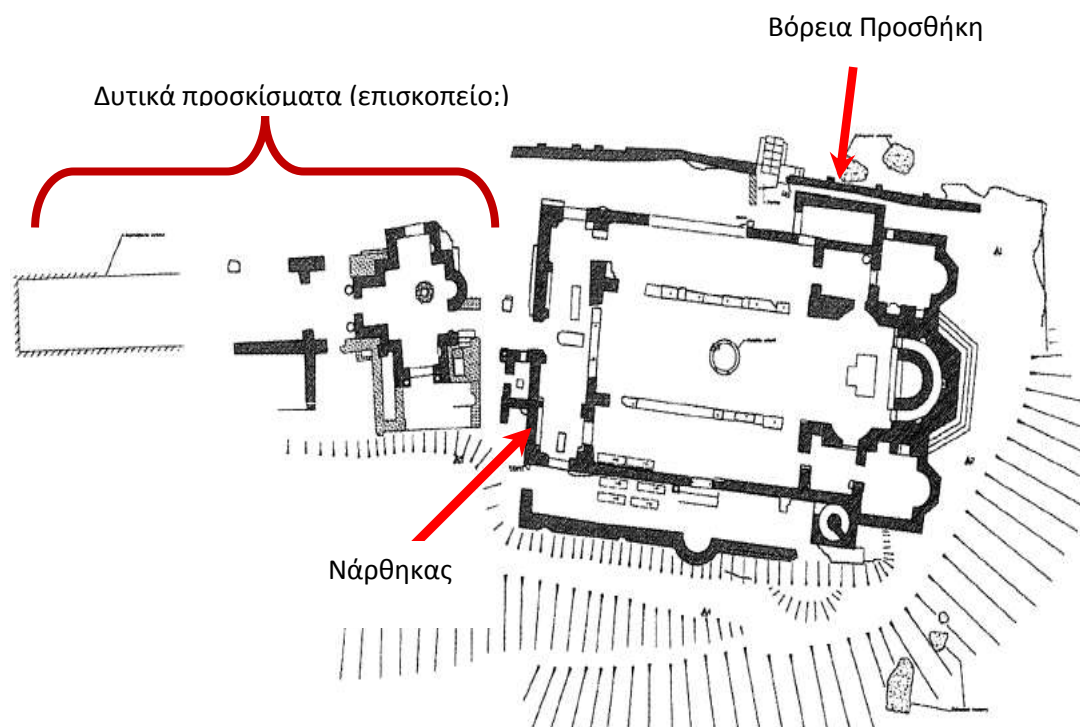

**Εικόνα 8. Ο ναός του αγίου Νικολάου
στην περιοχή Μητροπολιανά της Μαγούλας από ΝΑ.
(Προσωπικό Αρχείο)**

**Εικόνα 9. Τα ερείπια του Μύλου του Μητροπολίτη στην περιοχή Μητροπολιανά
της Μαγούλα. (Προσωπικό Αρχείο)**

Εικόνα 10. Σχεδιάγραμμα της βασιλικής στην ακρόπολη της Σπάρτης.

[Από το άρθρο : Sweetman – Katsara, Project 2000, 431, εικ. 2]

Εικόνα 11. Η βασιλική στην ακρόπολη της Σπάρτης από Δυτικά.

[Από το άρθρο : Sweetman – Katsara, Project 2000, πιν. 39a]

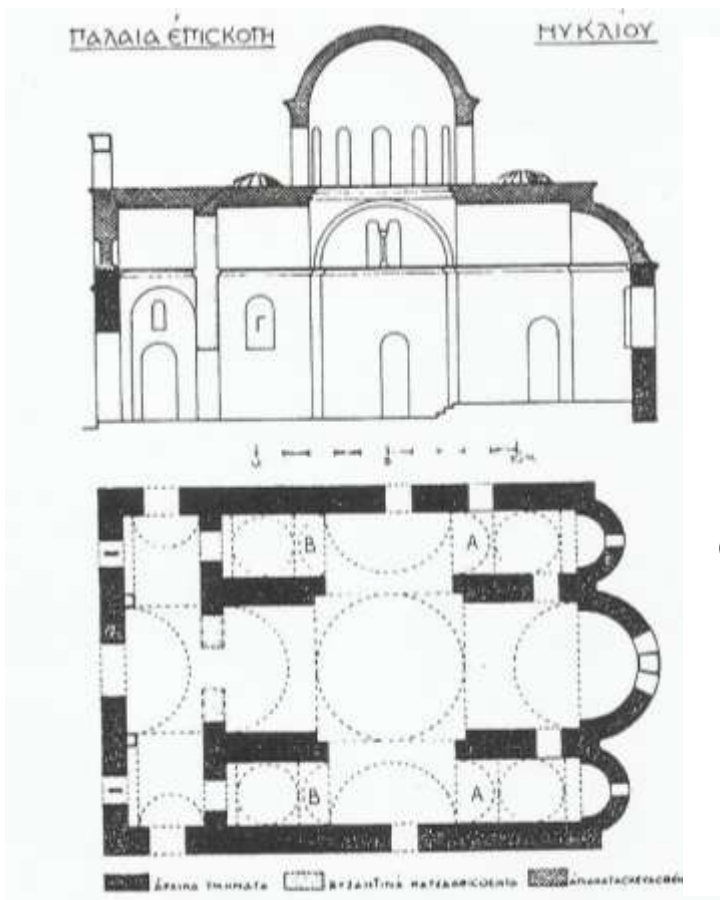

Εικόνα 12. Η βόρεια προσθήκη της βασιλικής στην ακρόπολη της Σπάρτης.

[Από το άρθρο : Sweetman – Katsara, Project 2000, πιν. 47a]

Εικόνα 13. Ο ναός της Επισκοπής στην Τεγέα από ΝΑ.(Προσωπικό Αρχείο)

Εικόνα 14. Επισκοπή Τεγέας. Τομή και κάτοψη του ναού, σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο.

(Από το άρθρο : Ορλάνδος, Τεγέα – Νίκλι, 144)

Εικόνα 15. Ο ναός του αγίου Δημητρίου της καστροπολιτείας του Μυστρά.

Γενική άποψη του κυρίως ναού από τα δυτικά. (Προσωπικό Αρχείο)

Εικόνα 16. Ο ναός του αγίου Δημητρίου της καστροπολιτείας του Μυστρά.

Γενική άποψη από τα δυτικά. Με το κόκκινο βελάκι επισημαίνεται το επισκοπικό κτίριο που οικοδόμησε ο Ματθαίος γύρω κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1420.

(Προσωπικό Αρχείο)

Εικόνα 17α. Ναός αγίου Δημητρίου της καστροπολιτείας του Μυστρά. Η επιγραφή του μητροπολίτη Νικηφόρου Μοσχόπουλου στον δυτικό κίονα της νότιας κιονοστοιχίας του κυρίως ναού (1311/12). Προσωπικό Αρχείο.

Εικόνα 17β. Ναός αγίου Δημητρίου της καστροπολιτείας του Μυστρά. Η επιγραφή του μητροπολίτη Νείλου στον ανατολικό κίονα της νότιας κιονοστοιχίας του κυρίου ναού (1339). Προσωπικό Αρχείο.

Εικόνα 18. Ναός αγίου Δημητρίου της καστροπολιτείας του Μυστρά. Εσωτερική άποψη του νάρθηκα προς Νότια. (Προσωπικό Αρχείο)

**Εικόνα 19. Ναός αγίου Δημητρίου της καστροπολιτείας του Μυστρά.
Λεπτομέρεια από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του δυτικού τοίχου του νάρθηκα,
όπου διακρίνεται, μεταξύ άλλων, και παράσταση οικουμενικής συνόδου.
(Προσωπικό Αρχείο)**

**Εικόνα 20. Ναός αγίου Δημητρίου της καστροπολιτείας του Μυστρά.
Λεπτομέρεια από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του βορείου τοίχου του
διακονικού, όπου διακρίνεται από τα αριστερά η μορφή του αγίου
Παντελεήμονος καθώς και ο μητροπολίτης Ευγένιος.**

Εικόνα 21. Ο ναός του αγίου Δημητρίου στον Πλάτανο (παλαιότερα Λίμπερδο) από ΒΑ. (Προσωπικό Αρχείο)

Εικόνα 22. Ο ναός της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας (ύστερος 11^{ος} αι.), ΒΑ των Χρυσάφων (Προσωπικό Αρχείο)

